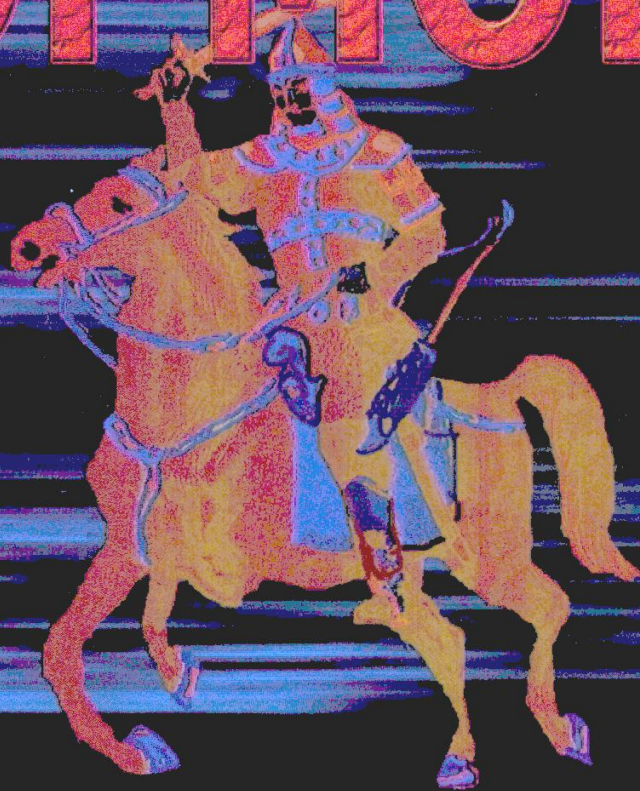

Жапаркул
ТОКТОНАЛИЕВ

Хан ОРМОН

*Романды басып чыгарууга жардам берген демөөрчү
Ибраимов Асанга автор чоң ыраазычылык билдирет.*

Токтоналиев Жапаркул

Т-51 Хан Ормон: тарыхый роман: 1-китеп: Б.: ААК «Акыл» басмасы, 20002. 596 б.

ISBN 5-655-01445-9

«Хан Ормон» — тарыхый роман. Ал 19-кылымда бир тараптан Кокон хандыгы, бир тараптан Цинь империясы, дагы бир тараптан Орус падышачылыгы географиялык жайланышы жагынан стратегиялык мааниси чоң, бирок бирдиктүү мамлекети жок, уруу-уруу болуп бытыранды жашаган Кыргызстандын жерине көз артып, кысымга ала баштаган кыйын кезеңин баяндайт. Роман Ормон хан башында турган түндүк кыргыздарынын өзүнчө мамлекет болуп, көз карандысыздыгын сактоого жасаган аракетин чагылдырат.

Т 4702300100-040

М 451 (11) 2005

ББК 84 КИ 7-4

© Токтоналиев, 2005 Ж.

ISBN 5-655-01445-9

АВТОРДОН

Убагында СССР тарыхына топук кылып, өз тарыхыбыз жөнүндө кабатырланчу эмеспиз. Кабатырланган күндө да колубуздан эч нерсе келмек эмес — ал кезде ошондой эле. Көп жеринен учугу үзүлгөн кыргыз тарыхы саясий конъюнктуранын алкагынан чыга алган эмес. Коом өзгөрүп, ар ким өз оюн кылчактабай билдирүү укугуна ээ болду; ар бир эл өз тарыхын кайра карап, андагы «ак тактарды» толтурууга, тарых чындыгын калыбына келтирүүгө аракеттенүүдө. Эл башына мына ушундай оомат келип турганда тигил, же бул урууну мактап-жактабай, жалпы кыргыз элинин таламын, келечек муунду ойлоп, өткөн тарыхыбызды болгонун болгондой жазып, калыбына келтирүү илимпоздордун, калемгерлерибиздин, искусство ишмерлерибиздин атуулдук милдети. Бул талыкпаган эмгекти, чыдамкайлыкты, анан, эң башкысы, эл алдында жоопкерчиликти талап кылуучу кыйла татаал милдет. Аны республикабыз өз алдынчалыгын алгандан берки процесс көрсөтүп жатат. Дегеним, тоталитардык коомдун кыйкымчыл тартиби атын атоого тыюу салган тарыхый инсандардын мааракелери өткөрүлүп, китептер, санжыралар жайнап чыгууда. Бирок алардын көбү жалпы улут тарыхын архивдик материалдарга, тарыхый фактыларга таянып калыбына келтирүүдөн, толуктоодон алысыраак сыяктангандай. Өткөн тарыхыбызды көркөм чагылдырууда далалат кылган айрым чыгармаларда белгилүү бир инсандарды сүрөттөөдө санжыранын деңгээлинен көтөрүлө албай, алардын тарыхтагы ордун баалоодо калпыстыктарга жол берилген учурлар бар.

Автор XIX кылымдагы кыргыздардын тарыхында орчундуу орун ээлеген Ормон хан жөнүндө чыгарма жазууга бел байлаганда жогоруда айтылган кемчиликтерди кайталабоону башкы милдетим деп эсептеди. Ормон хан ал жашаган мезгилдин дал өзүндөй татаал да, катаал да, карама-каршылыктуу да, барып турган трагедиялуу да инсан болгон. Анын көркөм образын, ал жашаган мезгилди бардык кирди-чыктысы менен жуурулуштуруп берүү, тарыхый окуялардын себептерин ачуу кыйла аракетти, талыкпай иликтөөнү талап кылары турган иш. Романды жазууда буга чейин коомчулукка белгилүү илимий эмгектер, макалалар, ой жоруулардан тышкары, али элге белгисиз, кечээ жакында Казак мамлекеттик архивинен табылган тарыхый документалдык материалдар пайдаланылды. Эгер кыргыз тарыхында, академик А. Н. Бернштам айткандай, «Россиядагы Иван Грозныйдын кылымын чакан масштабда кайталаган» Ормон хандын тарыхтагы ролун жана ордун, ал жашаган мезгилдин өйдө-ылдыйын аз да болсо окурмандар ынанарлык чагылдыра алсак, анда коомчулук алдындагы милдетибиздин аткарылгандыгы ошол.

Китепти жарыкка чыгарууга финансылык жардам көрсөтүп, демөөр болгон Самаков Карганбекке, Сыдыгалиев Маратка, ошондой эле баалуу кеңештери жана моралдык колдоосу үчүн Кыргыз эл жазуучусу Шүкүрбек Бейшеналиевге ыраазычылык билдиремин. Албетте китеп ар кандай кайчы пикирлерди туудурушу мүмкүн, сын, кеңеш, сунуштар болор, алардын баарын «Кыргызстан» басма үйүнүн дарегине (Совет көчөсү, 170) жолдоону окурмандардан өтүнөм жана адилет сын, кеңеш, сунуш, каалоолору үчүн алдын ала рахмат айтамын.

«ЖАШ» ЖАНА МАШ КАЛЕМГЕР

Колуңуздардагы «ХАН ОРМОН» китебин жазган Жапаркул Токтоналиев «жаш» жана маш калемгер. «Жаш» дегеним, чыгармачылыктын жаштык сээрине шыктанып, жетимишти желкелеп өткөн курагында ушул алгачкы көлөмдүү, маанилүү, тарыхый көркөм публицистикалык баянды - романды жараткандыгында.

Маш калемгер дегеним, Жапаркул жараткан ыроологон кубаттуу жөндөмүн эрте ойготуп, жаштайынан коомчулукка таанылган өтө зээндүү, талаптуу, абийирдүү, намыстуу, өзүн өзү талбай өркүндөткөн топукутуу адам. Ал бийликтин жана сейрек техникалык кесиптин төмөнкү баскычынан жогорку чөйрөсүнө чейин көтөрүлүп, алал кызмат өтөдү. Ошол узак, татаал өмүр жолунда сезимин байытып, калемин купуя да, ачык да машыктырып келди.

Кыргыз элинин соңку тарыхында эч унутулгус мүшкүлдүү учурду элестеткен «Хан Ормон» аталган сүрдүү да, жооптуу да саамалык көркөм чыгарманы жаратуу Жапаркулдун тагдырына бекеринен буюрган эместей. Ага өмүр бою тымызын үмүттөнүп, өзүн-өзү жетилтип, даярдап келгендей.

Мен Жапаркулду өспүрүм кезибизде Улуу Ата Мекендик согуштун өрттүү жылдарында Нарын педагогикалык окуу жайында эң алдыга суурулуп чыккан окуунун алдыңкысы, өткүр, демилгелүү, орус, кыргыз эки тилде бирдей сайраган комсомол комитетинин жетекчиси, жеке окуу жайындагы студенттер, педагогдор арасында гана эмес, шаардын коомчулугуна таанылган, авторитеттүү азамат катарында билем. Өзүн тыкан, абийирдүү, өрнөктүү алып жүрүүчү. Он жети жашында Обком комсомолунун секретарлыгына, 21 жашында ОблОНОнун башчылыгына көтөрүлүп, ТеңирТоо чөлкөмүндө келечектүү ишмер катарында таанылган. Ошол жооптуу кызматтарда үзүрлүү иштеп жүргөнүндө жаштайынан эрте жетилген омоктуулугу айтылчу.

Жапаркул теги жагынан уккан, көргөн таалим-таасири манап насилинен. Ныязбектин сегиз бегинин бири, Ормонго ини Шатен тукумунан. Ыйгарылган кызмат, ишеним, эл алдындагы парзды ыйык туткан адамгерчилик ошол насилинен да болсо керек. Ата-бабасы манап, кулак деген кыйкымдоо аркасында ОблОНОнун башчылыгынан төмөндөтүлүп, Ат-Башыга РайОНОнун башчылыгына жиберилет. Жердигинен тыңдыгы, комсомолдук өткүрдүгү менен жыйындарда бийлик ээлеринин кемчиликтерин бетке айткандары, ачык-айрым жүрүм-туруму каршыгууга дуушарлантат. Бухгалтери кетирген майда тартип бузууга шылтоолоп Жапаркул айыпталып, Түркмөнстандын Каракум чөлүнө канал казууга айдалат.

Бала кезинен дүйнөлүк классиктерди жазданып окуган, айрым керемет саптарын көкүрөгүнө жаттап, шыдырата айткан адатын Жапаркул күнү бүгүнкүгө чейин унутпайт. Ой, кыял черин таркатып, өзүнчө ыр түрмөктөрүн түзөт. Учурунда кээ бир ырлары “Ленинчил жашка” жарыяланган. Эрксиз камактын запкысын тартып, ээн талаа, эр-ме чөлдүү Каракумда жүргөнүндө рухий дүйнөсү жеткилең Жапаркул колуна тийген ар кыл чыгармаларды окуп, сезим бугун чыгарып, ыр чүргөө менен алектенет. Жан сырын айкындаган туткун ырларынан бир түрмөгүн келтирели:

Жаштыктын жалын кези жыйырма төрттө,

Жалаа жаап кабылтты азап башка.

Күүлөнбөй жетиле элек жаш канатым,

Жараланды урунуп кара ташка.

Коомдук чөйрөдө көкөлөп өсүп келаткан азамат тагдырына балта чабылып так түшүрүлгөнүнө кайышса да, мүңкүрөп алсыздыкка моюн сунбай, келечегинен үмүт үзбөй, кайраттуу далалаттанат. Камактан бошонгондон кийин жаш аялмет Жапаркул үй-бүлөсү менен борборубуз Бишкекке келип, батирде баш калкалап, 28 жашында политехникалык институттун энергетика факультетине өтөт. Көөмөйүндө юрист, тарыхчы, адабиятчы болууну самаса да, техникалык кесипти тандоого аргасыз болот. Себеби гуманитардык окуу жайында ички күч-кубатын, талантын кеңири ачууга көзү жетсе да, жүрөгү үшүгөн Жапаркул «баландай мококочонун тукуму», соттолгон деген кара көлөкөнүн кесепети илгерилетпесин түшүнөт.

Жапаркул окууну мыкты өздөштүрүп, бош убактысында гезит, китеп сатып үй-бүлөсүн багып, ошол кездеги кыйынчылыкка тике карап, өмүр антын бекемдеп, бул ыр түрмөгүнө буктурат:

Илимдин түшүп артынан,
Күрөшөм турмуш сен менен!
Эмгектенсем талбастан
Жашоом болор эл менен!

Намыстуу, өз кудуретине ишенген азамат жогорудагы ант-шертин катаалдыктарга муңбай актады. Институтту ийгиликтүү бүтүп, Нарындагы Он-Арча ГЭСинин курулушуна прораб болуп иштөөдөн баштап, Сельэлектрокурулуш башкармасынын башкы инженери, начальниги кызматтарын 1968ж. чейин аткарып, Нарын облусун электрлештирүүнү ишке ашырууну жетектеди.

Ак ниет ишмердиги, жогорку профессионал адистиги эске алынып, Ж. Токтоналиевди 1968-ж. республикалык «Кыргыз сельэлектротрестинин» жетекчилигине көтөрүшөт. 1981-ж. Кыргыз ССР айыл чарба министринин орун басарлыгына бекитилип, ишкер адис катары таанылат.

Республиканын айыл чарбасын электрлештирүүдөгү, экономикасын, маданиятын өстүрүүдөгү эмгеги жогору бааланып, СССР Эл Достугу ордени, медалдар менен сыйланат. Кесиптик ардак наам берилет.

Ж. Токтоналиев ар кыл акыбалда: окууда, чарбалык, техникалык кызматтарда жүрбөсүн жараткан ыроологон илимге, чыгармачылыкка берилген табигый шыгын унутпай өнүктүрүп келүүдө. Студент кезинде илимий чыгармачылык ишке киришкен. Элүүнчү жылдардын башында көрүнүктүү окумуштуулар М. Адышев геология, А. Алдашев биология боюнча терминологиялык сөздүктөр түзүшсө, студент Ж. Токтоналиев «Электротехникалык терминдеринин сөздүгүн» түзгөн. М. Рябининдин «Электр жөнүндөгү аңгемелер» деген популярдуу көркөм китебин жатык тил менен которуп, кыргыз окуучуларына тартуулаган. Кызматка көтөрүлгөн кезинде «Кыргыз ССР айыл чарбасын электрлештирүүнүн проблемалары» аталган практикалык илимий мааниси бар эмгеги жарык көргөн. Тынымсыз көптөгөн публицистикалык макалаларды, анын ичинде көркөм адабиятка тиешелүү адистик деңгээлдеги пикирлерин жарыялап келатат.

Кыргыз республикасынын алдында өзгөчө сиңирген эмгеги үчүн ардактуу эс алууга чыгып, колу-жолу бошогондо Жапаркул чыгармачылык ишке баш оту менен берилип киришти.

Журналисттер союзунун мүчөсү, маш калемгер Жапаркулдун жазгандары маалымат каражаттарыбызда токтоосуз жарыяланууда. Кийинки кездерде элибиздин башынан өткөн олуттуу окуяларына, ар-намысыбызды коргогон тарыхый көсөмдөрүбүзгө, баатырларыбызга кайрылып, даректүү, элестүү көркөм аңгемелерди калайыкка гезит, радио аркылуу окута, угуза баштады. Алардын катарында «Шабдан баатыр», Курманжан датка жөнүндө «Айкөл мүнөз», «Баатырдын жүйөөгө жыгылышы», «Тартуу» аталган көркөм аңгемелери профессионалдык касиетке татыктуу жазылды.

Ормон хандын доорунун бир үзүмүн чагылткан, анын атактуу атасы Ныязбектин, эр жүрөк, кыбаачыл иниси Түлкүнүн өз ара татаал, табышмактуу мамилесин, кыргыз жергесинин сүрдүү кооздугун, манап чөйрөсүнүн кулк-мүнөзүн, үй жасалгасын, мейман күтүү аземин бай тил менен бадырайта көзгө көрүнөрлүк, сезимди жибитерлик тарткан «Тартуу» деген аңгемесинин радиодон келиштире окулганын угуп, Жапаркулду куттуктадым. «Мындай сүрөткерлик жетик жөндөмүндү өөрчүтө берсең адис жазуучулук касиетти курчутуп, даана тарыхый көркөм чыгарманы жаратууга кудуретиң жеткидей. Ойлонуп көр», — деп кубанган курбулук сүрөөмдү айттым. Тубаса ынсаптуу Жапаркул чын дилден айтылган баага, мактоого жарпы жазылса да, мукактанды: «Көтөрө чалганыңа рахмат. Картайганда жазуучулук адистикти өнүктүрө аламбы. Ушундай тарыхый көркөм аңгемелерди жазууга сенин ишенимиң боюнча аракеттенип көрөйүн. Андан чоң повесть, роман жазууга дараметим жетпес».

Мындан эки жыл илгери Ормон хандын 210 жылдыгын белгилөөгө карата аракеттер башталды. Нарын областынын мурдагы губернатору Б. Болотбековдун жетекчилигинде демилгелүү топ түзүлдү. Анын алгачкы жыйынында башынан кызыгып, изилдеп, жаза коюп жүргөн Ж. Токтоналиевдин уюштуруучулук жетиктигин, адамдык абийирдүүлүгүн топтун мүчөлөрү бир добуштан жактырып, ага жооптуу милдет тагышты.

Ал мамлекеттик кеменгер, кыраакы, эр жүрөк кол башчы, хандык парзды аткарган Ормондун юбилейин дурус деңгээлде өткөрүүгө тагылган оор милдетти билгичтик, тактык, талыбастык менен аткарууга киришти.

Орчундуу жоопкерчилик моюнуна тагылган Жапаркул Ормон хан жаатында азыркы мекендештерине белгисиз жаңы даректерди иликтөө үчүн из кубарга айланып, жаш тарыхчы Д. Сапаралиев экөө Казак республикасынын Алматыдагы мамлекеттик архивинде апта бою эртеден кечке тирмейип отурушуп, кылымдардын күбөсү катары сакталган саргайган барактардагы томдогон документтерден кумдан алтындын кыпындарын издегендей «жылт» эткен даректерге кубанышып, акыры папкелерин бөрсөйтүп, табылгалуу кайтышты. Документтер орус жана араб ариптеринде Ормон хандын дооруна, ишмердигине байланыштуу илепти, элести тартуулайт.

Мына ошол табылгалардын негизинде, шыктанган Жапаркул Ормон ханга, XIX кылымдагы кыргыз тарыхына серп салган, канык окумуштуунун көз карашында илимий талдоодон өткөргөн көлөмдүү төрт макаланы жарыялады. Анын кенен түшүндүрмөлүү баш сөзү менен өзү илимий булактардан чогулткан «Исторические и архивные документы об Ормон хане (1790 — 1854)» деген жыйнак топтолуп, жарык көрдү.

Академик Б. Жамгырчиновдун жарым кылым мурун жарыяланып, тыюу салынган «Киргизы в эпоху Ормон хана» деген баалуу эмгегин Жапаркул кыргызча которуп чыгарды.

Тарыхчы К. Үсөнбаевдин «Ормон хан» илимий монографиясы Ж. Токтоналиевдин мазмундуу баш сөзү, мыкты жасалгасы менен китеп болуп чыкты.

Ушунчалык эмгек өтөп, Ормон ханга берилген, анын заманы жөнүндө маанилүү даректерге тунган Жапаркул күндүз оюнан, түнү түшүнөн кетпей элеси чулгаган сыйкырлуу күчкө тартылуу толкунун басаңдата албай, элибиздин тарыхы менен тагдырындагы эстен кетпес орчундуу маселени дагы улантууну, болгондо да тарыхый чындыкка жуурулуштурган көркөм чыгарма аркылуу жандандырып, элестүүлүгүн арттырууга бел байлады.

Дүйнөлүк классиканын көркөм, тарыхый философиялык чыгармаларын терең түшүнгөндүгүнүн таасири бул олуттуу, машакаттуу ишке сүңгүп киришүүсүнө өбөлгө түздү. Көркөм адабий тили жатык болгондугу, Ормон доорунун саясий-экономикалык абалын, элибиздин адат-салтын дурус билген Жапаркулдун эрудициялык деңгелинин жогорулугу жазууга сүңгүп киришкен чыгарманын деми менен карт көңүлүн жашартып, баш көтөртпөй кумарлантып иштете берди.

Чыгармада баш каарман Ормондун адамдык жана көсөмдүк жетилишин, хандык бийликти журт билармандарынын курултайында ээлеп, кыргыз элин уруулук-феодалдык ырксыз бытырандылыктан куткарып, башын коштурган соңку тарыхыбызда алгачкы ирет борбордоштурулган мамлекетти башкаруунун зарыл касиеттерин киргизип, орнотконун, коңшулаш чоң, чакан мамлекеттер менен мамиле түзүп, улуттук кыраакы кеменгер, эр жүрөк, илекор кол башчы катары даңазасы артканы кыйла ынанымдуу сүрөттөлөт.

Жапаркул бул тарыхый баянына элдик каада-салттын жөрөлгөлөрүн, алсак кудалашуу, кыз оюндун шаан-шөкөттөрүн, ал тургай кудалашкан күйөөсүн теңсинбей качып чыккан казак мыктысынын кызын Ормон хан жактырып, махабат лаззатына берилип, көрөр көз жар күткөнүн сезимталдык менен кызыктуу ширелткен.

Чыгармадагы кульминациялык илеп кыргыздын элдик намысын, биримдигин коргоодо Ормондун кол башчылык айлакерлик согуш ыкмаларын колдонгон жетекчилигинин натыйжасында 1847жылы жазында Кенесарынын жырткычтык талоонго өткөн баскынчылык чабуулунун таш талканын чыгарган эрдигин көрсөтүүдө айкын коюлган.

«Хан Ормон» аталган 1китеп 1847ж. 22августта Россиянын ортомчулугу аркасында Ормондун өкүлдөрүнүн казак тарабы менен тынчтык келишим түзүүсү менен аякталат.

Алибетте, мен бул чыгарманы телегейи тегиз, керемет деп апыртуудан алысмын, ошентсе да бул Жапаркулдун табигый шыктуулугу, илимий жана чыгармачылык паразаттуулугу, талбаган түйшүкчүлдүгү аркасында жаралган кыргыз адабиятына кошулган жаңы салым, тарыхыбыздагы өтө маанилүү каарманды, анын катаал доорун чагылткан, кызыгып окурлук татыктуу чыгарма.

Мен Жапаркул досума кеч киришсе да, чыгармачылыктын жаштык деми жылоологон эмгекчил адам карыбастыгын эскертип, дөөлөттүү аксакалдык доорон сүрүп, узак өмүрлүү болушун, чыгармачылык бактысын каалайм!

Шүкүрбек БЕЙШЕНАЛИЕВ

Кыргыз эл жазуучусу, Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты

Чоң атам Шераалы ажынын арбагына багыштаймын.

СӨЗ ЭРӨӨЛҮ

*«Ойлонбой сүйлөсөң
онтогон ооруга жолугасың»
(эл макалы)*

1806-жыл.

Жунгарлар жергеден сүрүлүп чыга, жылдар өтүп, чабылып-чачылган элдин бөксөсү толуп, өрүшү кеңейе баштаса да, бейкутчулук орной элек, кылымдар түпкүрүнөн бери улуттук уюткусун сактап келаткан байыркы эл уруу-уруу болуп чар жайыт көчүп-коно, баш кошо албай турган кези. Эл биригип күч ала электе бөлүп-жарып, үстөм болууну көздөгөндөр туш тараптан көз артууда. Күн жүрүштө кылычын ичинен байлана салкын жылмайып, Кытай ыкыс берүүдө. Тыңчы соодагерлерин каттатып, эл аралатып, саякатчы окумуштууларына эл-жердин танабын тарттыра түндүктөн Орусия тымызын аңдыйт. Динибиз бирге, дилибиз бирге, бир бололу, — деп, эшен-сопуларын, качырга жүк арткан ала чапан соодагерлерин жиберип, Кокон бери жылууда.

Уруусундагы бийлик мартабасын эл биримдигинен жогору туйган билермандардын маңги намысынан чыккан мал тийүү, барымта кармоо кесепеттери ынтымакка бөгөт болуп, калайыкты каржалтууда.

Эл жайлоодон эбак түшкөн. Тогуздун айынын аяк чени. Кеч күздүн боз чаңгыл асманында каалгый көчкөн киргил булуттардын үзүлүштөрүнөн анда санда көрүнгөн күн нуру кунарсыз. Аба салкын тартып, Караколдун башынан соккон суук сыдырым бойду ичиркентет. Кар түшкөнгө чейин жылкы оторлоткондордун үч үйү суу бойлой конгон. Ортодогу көөнөрөөк алты канат боз үйдө үч киши күзгө маал коюуланган көрөңгөлүү ынак кымыз ичишип, ар кайсыдан кеп ура, өрө кийиз үстүндө малдаш уруна күүлдөп отурушат. Үйдүн төрүндөгү таар шалча жабылган такта үстүнө үч-төрт жууркан жыйылган, үстүндө эки жаздык. Эпчи жактагы чырмалбаган чий чыгдан ичиндеги ала бакандын өйдөкү ачасынан каймак жыйуучу кара көнөчөк, козу карын майдын оозу кылтыят. Үй ээси жашы кырктан өткөн кызыл чийкил тегерек бет, жалпагыраак келте мурун, жээрде сакал, чекир көзүнүн агы кызарып, мурдунун учу кара көк тарта, күчтүү кымызга көкүрөгү күйүп, алагүү отурган Атыга-баатыр атанган көрүнүктүү саяк мыктыларынын бири Кожобердинин жылкычыларынын башчысы алдындагы кырма кара аяктагы кымызды кере жутуп, мурутун жаный:

— Өх, кымызга ысылык керек го байбиче. Булар да келип калыптыр. Уулуңду чакырып, улактардын бирин сойдурбайсыңбы, — деп компое аялын карады.

— Баракелде, атанын баласы, нарк билген Атыкебиз ойдогуну айттырбай билет. Мен ошон үчүн силерди жүргүлө, Атыкеме учурашалы дебедимби, — деп жапалактады жашы отуздардагы кер мурут, кара тору чап жаак жигит, калпагын желкесине оодара, тердеген маңдайын алаканы менен аарчып.

— Кантсе да чоң теринин бучкагы да, — деп аны коштоду, бир көзү чеч, коңкогой мурун, сары жигит, кырбуусу тайкы шырымал тебетейин алып жанына койуп, кирдеген, саймалуу ак топусун оңдоп кийди.

Атыганын аялы жоолугун оңдоп салына, бошогон аяктарга кымыз куюп коюп, жыла басып тышка жөнөдү.

— Атыке, тиги чоорду бери жөнөтчү, эптеп көрөйүн, — деп купшундады чийкил сары жигит. Чоор сыбызгып, “Кыз ойготор” күсүү безеленди. Аңгыча тыштан ат дүбүртү угулуп, түшкөн кишини Атыганын тестиер уулу каршы алып, эшик ачты. Салам айта, Айдаке үйгө кирди.

— Аалёкума ассалам! О, акең Сарыбагыш ¹ келген тура. Төргө өт. Орун бошоткула, — деп, тамашага чала жайдарыланды үй ээси. Жашы кырктан өтүп калган, шыңга бойлуу, москоол кара сур, тегерек беттүү, суйдаң кара сакалчан, сейрегирээк кара муруту чычайта чыйратылган, ак калпак, кара кемселчен Айдаке отургандар менен кол алышып, үй ээсинин жанынан орун алды.

— Ой катын, кымыз куйбайсыңбы! — деп аякка толтура кымыз куюп, Айдакеге сунуп турган аялын демитти, ала күү болуп калган үй ээси.

Айдаке кымызды колуна алып, тынбай шимире аякты кайра узатты.

— Акең Сарыбагыш суусаган экен! Куй дагы бирди, — деп опулдады үй ээси. Аяк кайра сунулуп, жөн жай амандык сурашууга өтүштү.

— Айдаке баатыр, жол болсун! Кайдан келе жатасың? — деп суроо узатты кер мурут кара тору жигит.

— Базар-Туруктан чыктым. Шамшы ашып, айылга бүгүн жетейин, — деп баратамын. Атыгага бир киши аманат айттырды эле. Ошого кайрылдым — деди Айдаке, кымыздан бир жутуп, аягын жерге коюп.

— Оо, күн кыскарып калды, бүгүн жете албайсың го айылыңа. Анын үстүнө Атыкең ысылыкка улак сойдуруп атат. Эт жемейинче кетирбейт сени, — деди сары чийкил жигит, ээрдин жалап, оңдонуп отура.

— Буюрса, эт жегенден кийин чыксам деле тор кашка соо болсо жетемин. Тор кашканын басыгы эле кээ бир аттарды текирең таскакка салат, — деп компоиду Айдаке.

— «Ат адамдын канаты», — деп бекеринен айтылган эмес да. Чыгаан аттар учкан куштай эле жүрөт эмеспи, жаныбарлар,

— деди коңко мурун чеч көз киши.

— Ат, — деп мына Медет датканын иниси Дуулаттын Кер табылгысын айт. Күлүктүгүнөн алдына жылкы баласы өтө элек эзели. Жүрүшү атты чаптырат, — деп бапыраңдады кер мурут кара сур жигит.

— Качыке бийдин Марал торусучу, Дуулаттын Кер табылгысы ага караандай албайт, — деди сары чийкил эткээл жылкычы карт кекирип, курсагын сылай.

— Аларды айтып нетесиң, менин кара кунаным кезеги келгенде баарынан өтөт. Жайлоодо тайчабышта көрдүңөр го, — деп көтөрүлдү Атыга.

— Менин акбозума жете албайт сенин кара кунаның, — деп калпагын алдыга экчеп тизесин таянды сары чийкил эткээл киши.

— Эр болсоң жарышка сал менин кара кунаным менен башма баш, — деди Атыга.

— Башма башыңдын кереги жок. Андан көрө байге сай — чоң болсун, — деди сары чийкил киши каадалана үнүн созуп.

— Оо, байге дейсиңби, байгеге, ...байгеден тартынбайм ... кааласам, кааласам, — деп оолжуп туруп каткыра, — мына Айдакени байгеге сайдым, — деп күлкүсүн улантты.

— Оо, акең сарыбагыштын өзүн сайдыңбы? Болгондо да Эсенгул баатырдын өз тукумун, — деп Атыганы далыга чаап каткырды кер мурут жигит. Айдакеге көз жиберип, кантип чыдап турасың дегенсип шыкактай.

— Көпкөн экенсиң кызы талак, курсагың тойгондо Кудайды унуткансың го. Көпкөнүңдү көтүңдөн чыгарамын, — деп ордунан ыргып турду Айдаке.

— Кой антпе, отур. Эт жеп кет, Атыга тамаша кылды да, — деди кер мурут жигит.

— Урдум мен мындай тамашаны. Көрөбүз кимди ким байгеге саярын, — деп керегеден камчысын алып, Атыгага кеседи Айдаке.

— Кымызга кызып алып, оозуна келгенди оттогонун көрүп турбайсызбы, аяш. Тамак бышып атат, ачууңузду берсеңиз, — деп чебеленди Атыганын аялы көкүрөгүн баса.

— Ыракмат аяш, этти тиги кымыз менен кошо акылын ичип алгандарга бериңиз, — деп Айдаке шарт эшикке чыгып, атына минип таскак урдура артына карабай жөнөп кетти. Маңги намыс көкүрөгүн тээп, бекер ооздун ала күү кеби үчүн өч алганы кетти.

Боз кыроо маалы. Күн аркан бою көтөрүлгөн. Суу бойлогон өндүрдө күздөөгө түшкөн калың айыл отурат. Төмөнтөдөн шайбыр жүрүш менен келаткан тор кашка атчан айылга жакындаганда жүрүшүн басаңдата айылдын өйдө жагындагы обочо тигилген он эки канат ак үйдөн аркы аттар байланган кермеге түшүп, атын байлап, боз үйгө бет алды.

Он эки канат чоң үйдө он — он беш киши отурат. Үйдүн жасалышы бийдин сөөлөтүнө төп. Үзүк, туурдуктары кылданган ак жүндөн бордоло уютулуп, тегиз бышырылган өрө кийизден, четтери кызыл, көк жибек айкалыша жөргөмдөлгөн сызма менен кыюуланган, үзүк туурдуктун боолору, кырчоосу да ошол түстө жүн аралаша эшилген. Үзүктүн туурдукка айкалышуучу кырбуусуна үйдү айланта көгүш кызыл манаттан кочкор мүйүз оюу түшүрүлүп, четтерине кундуз кармалган эни кере карыш тасма тартылган. Уук, кереге турмандары тандалма талдан саратан ысыкта көлөкөдө кургатылып, талкууда ² түзөтүлүп маталган, атайын жошолонуп ышка тоборсутулган бир кылка, биринен бири айырмасыз кооз көрүнүп,

үй ичине өзгөчө көрк берип турат. Ууктун керегеге байлануучу сабынын матоосуна чейин ич жагы тегизделип оюу түшүрүлгөн, боолору жибек, түндүккө сайылуучу учтарына жез учталган. Түндүктүн алкагы да, чамгарагы да кулжанын мүйүздөрүнөн жонулуп кынала, бир калыпта кынаптала жез менен чегеленип жасалган. Жел боолору ак жүндөн көк жибек аралаша эшилген. Кереге туурдуктун арасына каланган чийлер ар кандай түстөрдү айкалыштыра омуртка сайма түшүрүлө жибектен чырмалган. Ууктун матоосунан керегенин башына чейин күрөң макмалдан саймалуу тегирич тартылган, андан өйдө ууктун учу түндүктүн алкагына чейин кызыл жана кара манаттан оюлган жабык баш тартылган, жел боолору жашыл жибектен жүн аралаша эшилген. Үйдүн эки капшытына туш кийизге ылайыктала кундуз кармалган мисир килемдери тартылган. Эр жаккы туш кийизге бийдин атасы жунгарларды жергеден сүрүп чыгып, айтылуу Белек баатыр экөө саяк Садыр баатырдын кунун кууп, Аблай хандын колун талкалап, атпай кыргызга кызмат кылган кадимки Эсенгул баатырдын туулга, чарайна-сооттору, курал-жарагы илинүү, эки четинде кереге башынан ылдый эки илбирстин териси суналат. Аш үйү өзүнчө болгондуктан эпчи жакка чыгдан каланбаган. Улага капшыттагы үч ачалуу ала баканда отургандардын сырт кийимдери илинген. Үйдүн ич алдына өрө кийиздер эки кабат төшөлүп, үстүнө перси килемдери салынган. Капшыттарына төрдү айлантат кара саксак көлдөлөндөр төшөлгөн. Төрдө килем жабылган атайын жүк тактанын үстүндөгү күмүш чабылган жагдандарга атлес, макмал, бачайы жууркандардан үч кертим жүк жыйылган. Жүк үстүндө ак мамык жаздыктар жабык башты тиреп тизилип турат.

Айдаке үйгө кире отургандарга көз жибериپ ийиле:

— Ассалому алейкум, — деп салам айтты.

— Алейкума салам, арыбай жүрөсүңбү Айдаке мырза, кел мындай өт, — деп алик алды үй ээси, аюу талпак үстүндөгү аксакалдан ылдый отурган, жайкалган кара сакалы төшүн жаба, муруту сыйда серпилген тарам кызыл жүздүү, кырдач мурун, коюу кара каштары бийик кабагына төп келген, сурмалуу алагар көздөрү ойлуу тиктеген Ныязбек бий.

— Айылдан эле келатам. Сиздерге салам берейин деп кайрылдым. Жумгалга Базар-Туруктагы кудаларга бардым эле. Кечөө кайтып келдим, — деди Айтике.

— Ыракмат балам, тирүүлүктө дидарлашып амандык сурашып турганга не жетсин. Бу жалган дүнүйөдө бүгүн көргөнүң эртең жок, — деп Айдакени карады бийден өйдө отурган суйдаң ак сакал-муруту куюлуша эрин үстү серпилген, үрпөйгөн коюу каштуу, бийик кабак алдындагы курчу кайткан коймолжун көздөрү тунара тиктеген, ачык жака жегде көйнөгүнүн сыртынан кийген кара чепкенинин этектерин кымтына отурган тепчиме ак топучан карыя.

— Ии, кеп сала отур. Кудаларың, саяк туугандар мал-жандары эсен турушуптурбу, кыштоолору, эгин чөптөрү кандай экен? — деп Айдакени кепке тартты ак сакалдан бери отурган, көк ала сакал, чечектен чаар болгон, келте мурун, чекир көз, боз пияссы чепкенчен, кыюланган көрпө малакайын баса кийген карыя.

— Жыл жаанчыл болуп, чөп-чары, мал оту кенен экен. Бирин-эки жатакчылар эле болбосо, эгин эккендер сейрек көрүнөт. Эл кыштоого кире элек, күздөө конуштарда экен. Жылкычылар кар түшкөнчө бөксө жайлоолордо турушуптур. Кожоберди, Качыкелердин жылкылары Каракол, Сөөктө оторлоп турушуптур, — деди Айдаке, оюндагысын толук айта албай, шырымал көрпө тебетейин оңдоп кийип, малдашын оңдоп козголо.

— Эл ичи байгерчилик, тынч бекен, эмне сонун-сорпо кеп бар? Саяк туугандар ар нерседен кабардар сергек эл эмеспи, — деп кеп улады төрдүн эпчи жагынан үчүнчү отурган жээрде сакал, сары чийкил, кырдач мурун, бачики түлкү терисинен жасалган кырбуусу тайкы тебетей, кементайчан салабаттуу киши.

— Эл ичи тынч, бирок өзүм көңүлүм кайт боло, ыза көрүп кайттым. Мындай кордукту көрөм деп ойлогон эмес элем, — деп Айдаке жер караган болуп, көз карашын Ныязбек бийге жиберди.

— Ии, анчалык сенин көңүлүңдү чөгөргөн эмне окуя болуп кетти экен. Ат көлүгүң каракталган жокпу? — деп Ныязбек бий Айдакеге көңүл бурду.

— Базар-Туруктан чыгып, Караколдо отурган Кожобердинин жылкычыларына кайрылдым эле. Атыга деген жылкычыга бирөө аманат айттырганынан, — деп ызалыгы эми эсине келип, буулуккан Айдаке бир тынымга токтой калды.

— Анан эмне болду? — деп ыкыстатты Айдакенин ыза болгонунун себебин билүүгө бүйрү кысыган четтерек отурган, таноосу кыпчык, быйпык мурун, кара таар кемселчен, эскирек ак калпагын баса кийген орто жаш киши.

— Атыганыкына түшсөм үч-төрт киши кымыз ичип отурушуптур. Амандык сурашып бир аз отургандан кийин, Атыга оолугуп, кунан чыкмасын мактап кирди. Салбар дегени өзүнүн ак боз кунанын мактап, экөө кунан жарыштырмак болушту. Байге сайганга келгенде Атыга келжиреп, «мен байгеге акең сарыбагыштын өзүн, болгондо да Эсенгул баатырдын өз тукуму Айдакени сайдым» десе болобу оозу мурду кыйшайбай. Беркилери аңылдап каткырышат. Жети өмүрүм жерге кирди. Өлөрдөй ыза болгонумду айтпаңыз, — деп үнү каргылдана сөзү үзүлдү Айдакенин.

— Мына кызык, дөөрүгөн саякты кара.

— Дымагын көр көөпайдын.

— Акесин таанытыш керек.

— Кымызга мас болгондогу жел сөз да.

— Чаап алыш керек саяктарды.

— Ошонун өзүн байлап келип, байгеге сайыш керек, — деген үндөр угулуп, үй ичи уу-дуу боло түштү.

— Ой, эмнеге дуулдайсыңар, азыр эле чабуулга жөнөөчүдөй, оозуңар менен орок оруп, — деген карыянын үнүнөн улам тынчтана түшкөн үй ичиндегилер эмне дээр экен дегенсип Ныязбек бийге көз жүгүртүп калышты.

— Кымызга курсагы тойгон, ала күү неменин сөзү суу кечеби Айдаке мырза, ага анча теригип эмне. Аттуу баштууларына салам дуба жиберербиз. Эси жокту эсине келтирип коюшар дейм. Кандай дейсиңер? — деп сакалдууларды карады Ныязбек бий.

— Бар сөз баатыр, бар сөз. Жоолашкандан көрө салам дубалашканга не жетсин. Саяк, сарыбагыш бир эле Тагай бийдин балдарыбыз, — деди аюу талпак үстүндө отурган ак сакал карыя.

— Муназа кыла турган сөз экени ырас деңизчи. Ошентсе да эл оозунда элек жок, жыйын-топтордо сарыбагышты саяктар байгеге сайган деген сөз келекеге айланып кетиши ыктымал го, уруу намысына доо кетип калабы дейм, — деп саласал эте бийди карады көгала сакал салабаттуу киши.

— Саяктар дамамат кычыктай беришет. Болгондо да Эсенгул баатырдын өз тукумун байгеге саят имиш. Бий аке муну жөн койбоңуз, — деп обдула бийди карады четтерээк отурган жулма сакал боз чаар киши.

— Кол курап барып айылын чаап, жылкычыны кармап келиш керек, — деди анын жанындагы жээрде сакал киши калпагын оңдоп кийе чыкчырылып.

— Ээн оозду Кожоберди өзү жасаласын. Бийдин алдына Кожоберди өзү тартуу менен келгени лаазим, уруу намысын колдон чыгарбайлы, — деди көк ала сакал карыя өзүнүн алгачкы сөзүн ырастагандай. Бий бир тынымга тунжурай үнсүз отургандан кийин сөз уланып, ашуу бүтүп кала электе аттуу баштуу эки-үч кишини Медет даткага, Качыке бийге салам дуба айттырып жиберүүнү чечишти.

Эл кыштого кирердин алды жагы. Асман бозомук тарта, күндүн көзү көрүнбөй, суук сыдырым согуп турат. Кеч бешим. Жумгалдагы Медет бийдин айылына келаткан сарбагыш ичинде кадырлуу, сөзмөр Токтор бий баштаган үч атчан айылдан өйдөрөөк обочо тигилген чоң ак үйдүн алдына келип токтоду. Үйдөн чыгып атчандарга салам айта кабыл алган жигит меймандардын аттарын алып, кермеге байлап, өзүлөрүн ээрчите, эшик ачып, үйгө киргизди. Он эки канат азем жасалгалуу үйдө бийдин байбичеси, элүүлөрдөн өткөн, толукшуган салабаттуу, ак саргыл кырдач мурун, кара көз аял эки-үч курбусу менен чай үстүндө баарлашып отурган экен, башында чакан кийме элечек, тик жакалуу кара баркыт кемселине кундуз кыюуланган саймалуу күрөң баркыт белдемчи байланган, элечектин арт жапкычынан күмүш чачпак байланган жагдан ачкычтары шыңгырап, байбиченин салабаттуу келбетине сөөлөт кошуп тургансыйт.

Бейтааныш, салабаттуу кишилер киргенде, аялдар жалпы орундарынан турун, эпчи жакка ыктай жымырылып, тышка чыга башташты. Бийдин байбичеси бейтааныш кишилерге ызаат көрсөтө:

— Келиңиздер, арбаңыздар, — деди да, жанындагы жоолугун баса салынган, узун кош этек көйнөк кийген келинге:

— Зуура балам, төргө көлдөлөң сал, дасторкон үстүн жаңырт, — деди. Келин арыдан бери төргө көлдөлөң салып, дасторкон камын көрүүгө киришти. Эшик ача, ээрчий кирген жигит,

меймандардын сырт кийимдерин алып эпчи жак улагадагы ала баканга илип, камчыларын кереге башына кыстарды. Коноктор улуулаша төргө өтүп отурушту. Токтор бий алаканын жая:

— Алло акбар, айдан аман, жылдан эсен бололу, ушул куттуу үйдөн береке, бейпилдик кетпесин, — деп бата тилей байбичеге кайрылды. — Байбиче, ракмат, бар болуңуз. Биз Чүй жактан сапар тартып келебиз. Бийге учурашып, салам дуба айталы деп чыктык эле Ныязбек бийдин айылынан. Бала-бакыра, үй-бүлө, айыл-апа менен эсен турасыздарбы, — деди.

— Кудайга шүгүр, өзүңөр арыбай келдиңиздерби? Бийди инисиникине ашка чакырып кетишти эле. Келип калар. Даамга караңыздар, — деди байбиче. Дасторконго казанга жабылган нан, омурулган кошкон май, эжигей, курут, каймак коюлду. Самоордон чай куюлуп, меймандар бир, эки чыныдан ичип, ыраазылык билдиришти, Байбиче кызмат кылган жигитке кайрылып:

— Кана, кымыз келтиргиле. Муздактыр, бир аз тумшугун сындыра алып келгиле. Уулга айткыла, союш камын көрсүн, — деди.

Үй кызматындагы жигит чоң чарага жылытылган кымыз келтирди. Меймандарга кымыз сунулду. Бир тыным өтө, эшиктен узун бойлуу, кең далылуу, кабагы бийик, куш мурун, чап жаак, сары чийкил, кер мурут жигит кирди. Башында кара көрпө тебетей, ак пиязы кемселине күмүш кемер курчанган, шымынын багалеге көн булгары өтүгүнүн ичине кайрылган, жыйырманын ичиндеги бийдин уулу Айтак салам айта кирип, отургандар менен кол алыша, дасторкондун четине отуруп, ал-жай сурашууга өтүштү. Кыштоо жайы, мал оту, жылдын кандай болору, эгин-чөптүн абалы жөнүндө аңгемелешүү башталганда, эшиктен кирген жигит Айтакка жакын келип, ийиле ишарат кылды эле, ал:

— А, эмесе конок союшуна бата жасайлы, — деп меймандарга карады. Дасторконго бата тиленип, отургандар сыртка чыгышты. Күн кылкылдап, тоо кырына жашына батыш тарабын кызыл алоо каптаган. Эшик алдында куйруктуу кара боз ирикти туура тарта бычак кармаган жигит турат. Байбиче эл алдына чыга алакан жайып:

— Омиин, Аллах акбар. О жараткан, элге эсенчилик берегөр, бала-бакыра үрөн-бутак өссө экен, — деп бата тиледи. Батадан кийин коноктор үйгө кирип, даам татуу уланды. Шуулдап кайнаган самоор киргизилди. Айылдан дастанчы комузчу чакырылып, «Эр Төштүк», «Курманбектен» үзүндүлөр айтыла, күү чертиле, коноктор ыраазы отурушту. Тамак-аштан кийин кол жуулуп, бата тиленген соң Айтак мырза меймандарды өз өргөсүнө эс алууга чакырды.

Таңкы багымдат намазы окулуп бүтө, конокторду Медет бийдин чоң үйүнө чайга алып киришти. Төргө узата кара саксак көлдөлөңдөр төшөлүп, ортолото аюу талпак салынган. Дасторкон жайылып, даам коюлган. Чоң кашгар самоор шуулдап кайнап, жанында - илбериңки жигит чай куюп отурат. Дасторкондун эр жак четинде Медет бий, эпчи жагында байбиче конокторду күтүп отурушкан. Эшик ачыла Токтор аке баштаган кадырман конокторду бий байбичеси экөө орундарынан туруп, жылуу тосуп алышты.

— Ассалом алейкум, урматтуу бий, эли-журтуңуз, мал-башыңыз түгөл, бакыбат турасызбы, — деп салам айтты алдыда кирген Токтор аке.

— Алекум салам, келгиле, төргө өткүлө, чакырып келтире албас меймандар. Токтор аке өзү келген тура, — деп бий иреге алдына өтүп, коноктор менен кол алыша көрүшүп, жайдары мейман достук көрсөттү.

Меймандар төргө өтүшүп, Токтор аке аюу талпактын үстүнөн, жанындагылары жаш улай эки жагынан орун алышты. Даам үстүндө беймарал аңгеме уланды.

— Кандай, Токтор аке, эл-журт тынч, коога-калдаландан оолак эсен турабы? Ныязбек баатыр мал-жан, бала-бакыра эли-журту ичинде күүлүү турабы? Чүй боору, эки Кеминде быйыл жыл кандай болчудай? — деп жашы улуу коногуна ызаат көрсөтө кайрылды Медет бий. Жашы алтымыштан ашып калса да, ак аралай элек жээрде сакалы коюу, узун мурут, терең кабак, куш муруну чекирээр курч көзүнө жараша турпатынан эр туушу кайта элек.

— Кудайга шүгүр, эл байгерчилик. Улуу жүз жактан кээде жылкы тийген ээн баштар эле болбосо, тынччылык. Жаз, жай жаанчыл болуп, жайлоо оттуу болгондуктан мал кыштоого семиз кирди. Теке эрте жүгүрдү, жаз эрте келер деп, болжошот эсепчилер, — деп сакалын сылай, бир тыным токтой калды да, — Ныязбек баатырдын көңүлү жай, мал-жаны эсен. Сизге салам дуба жолдоду, — деди Токтор аке.

— Кудай саламат кылсын. Биз дагы эл ичинде эсен турабыз. Кудайга шүгүр, быйыл башка жактардан келип, мал тийип, тынчты кетиргендер да болгон жок. Жыл жакшы болчудай. Эл

кыштоого жаңыдан киргени турат. Мал эттүү, жайыт оттуу, жаз эрте келер деген үмүттөбүз. Тамактан алсаңар, мурдагы күнү төмөнкү кулжыгачта ашка чакырган экен. Ошол жакта жүрүп, түндө кеч кайттык эле. Сиздерди өзүм тосо албадым. Жакшы жатып, жай турдуңуздарбы, — деди Медет бий.

— О, айтпаңыз, байбиче менен Айтак мырза сиздин жогуңузду билгизишпеди. Рахмат, сыйлуу конок болдук, — деп Токтор аке сакалын сылай, чайдан ууртады.

Аңгыча эшик ачылып, узун бойлуу, как элес, чокчо ак сакалы, сыйда муруту сыпаа серпилген, жаагы узун, бырыш баскан кубагай жүздүү, узун ак каштары кабагын жаба, курчу кайта баштаган көздөрү ойлуу тиктеген, көрпө малакайчан, кыргактуу мата чепкенине кесе, кыңдуу бычак илинген кур курчанган карыя кирди.

— Келиңиз Караке, — деп Медет бий ордунан тура ызаат көрсөттү. Отургандар ордунан туруп, карыяга кол берип учурашышты. Карыя төргө өтүп отуруп: «Аллах акбар», — деп бата тилеп, сакалын сылай, көзүн сүртүп, конокторго кайрыла:

— А Токтор баатыр кандай, эл журтуң, мал-башыңар эсенби? Каяка сапар тартып келатасыңар, — деди.

— Кудайга шугүр аке. Эл журт байгерчилик. Кеминден мурдагы күнү чыктык эле, Шамшыны ашып, Абайылда уулу туугандарга жетип кондук. Мында кече кечинде келдик. Ныязбек баатыр сиздерге, Медет бийге, Качыке аксакалга салам дуба айттырып жиберди, — деди Токтор аке.

— А, ошондой деңиз. Саламат болсун, — деп карыя чайдан ууртай, башын ийкеп ойлуу отурду.

— Ар кимибиз ар кайда тирилик камында жүрүп, жыл аралыгында бирер көрүшөт экенбиз. Токо, сиздер менен жүздөшүп отурсун деп Кара акебизди да чакыртык эле, беймарал отуруп даам татыңыздар. Баатырдын салам дубасын шашпай угалык. Байбиче, чайдан кийин күзгү кымыздан келтиргилечи. Түштүгүнө кыш туумадан тандап сойдуруңуз. Түндүгүнө кысыремди тай болсун. Айтак, киши чаптырып, Качыке аксакалга, Кожобердиге айттыргыла, чогуу болулу, — деп жайдаңдады Медет бий.

— Бар болгула, бар болгула, жылдыздай чачыраган кыргыз уулдары. Куштай учуп, желдей сызып өтүп баратат го өмүр чиркин. Катшып, кабарлашканга жер алыс. Ар уруу ар сууда күн өткөрсө да ынтымак сактап жүрөт го элибиз. Кече калмак капшабы каптап, казак кайың саап, кыргыз Ысар Көлөпкө тентиген алаамат заманда да ынтымак болбосо элдин уюткусу курубайт беле, — деп карыя эл ынтымагына ыраазы болгонун билдире, көзүн жума өткөндү көз алдынан өткөргөн таризде сакалын сылай, ойго каалгый, бир тыным унчукпай калды да, сөзүн кайра улады. — О, элүү жылда эл жаңы, жүз жылда жер жаңы дечү эле, айтса-айтпаса төгүңбү. Жаңырды го эл-жер, күн өткөн сайын өмүр аягына чыгып баратат го. Өттү го нечен күндөр ат жалында, найза учунда жел ышкырган эрөөл күндөр, калмак, кыргыз тарап болгон тогол күндөр, эл жоону мекенден сүргөн күндөр, ынтымак, биримдик өбөк болгон күндөр, — деп карыя үнсүз тунжурай калды.

— О, карыянын сөздөрү коргошундай салмактуу, алтындай нарктуу. Жарыктык кылым карыткан көсөм киши да, бул кишиден сөз угуу чоң олжо эмеспи, — деп Токтор карыяга ызаат менен карады. Дасторкон жыйылгандан кийин карыя Токторго карап:

— Бизден бир кыйла кичүү болсо да Ныязбек баатыр азыркылардын көбүнөн улуудур. Кандай, күүлүү жүрөбү? Уулдары тың чыгып, санаасы тынгылыктуудур, — деди.

— Кудайга шүгүр, баатырдын үрөн-бутагы өсүп, санаасы тынч. Эл ичи байгерчилик. Жатакта калып, эгин эккендер да арбый баштады. Ошолор элдин кардын тойгузуп жатат, — деди Токтор аке.

— Токтор аке, Караке да уксун, Ныязбек баатырдын салам дубасын айтып отурбайсызбы, — деди Медет бий.

— Ныязбек баатыр, бабабыз Тагай бийдин бир бутагы, саяк туугандарга жалпы эсенчилик, байгерчилик калайт. Курманкожо, Кулжыгач, Чоро урууларынын кут күткөн билерман эл башылары Качыке, Медет, Кожоберди баатырларга, калк карыткан Караке сыяктуу карыяларга салам дуба айтып, элге берекелүү тынччылык, үй-бүлөлөрүнө, ага-туугандарына амандык тилейт. Жана да көңүлүн иренжиткен бир жагдайды силерге билдирип коюуну өтүндү, — деди Токтор аке.

— Ал кандай жагдай болду экен, баатырдын көңүлүн иренжиткен. Сөзүңдү улап отур, Токтор баатыр, угалы, — деди көзүн ача-жума каалгый отурган Караке.

— Ынтымакка бириктирген да, ынтымакты бузган да сөз тура, карыя. Баары сөздөн башталып, сөз менен бүтөт тура. Сөздөн чыккан нааразылык. Ныязбек бийдин жакын туугандарынын бири Айдаке Жумгалдан үйүнө кетип баратып, Кочкордун Караколундагы Кожобердинин жылкычыларына кайрылат. Кымыз ичип күүлдөп отурган жылкычылар кунан жарыштырмак болушат. Атыга деген жылкычы кунан жарыштын байгесине акең сарыбагыштын өзү Айдакени сайдым десе, калгандары каткырып, Айдакени шылдыңдашат. Ызаланган Айдаке эл чогулган жерде Ныязбек бийге датын айтты. Кымызга кызыган жылкычынын сөзү суу кечмек беле, ага көңүлүңдү уйпалап беймаза болбо, деп Ныязбек бий инисин жооткотту эле, отургандар дуулдап алыска кетишти. «Ойлонбой сүйлөнгөн сөз октой тиет, оттой күйгүзөт. Жылкычынын сөзү жеке Айдакенин эле эмес, эки уруу элдин намысына тийип турбайбы. Эл оозунда элек жок. Эртең эле сарыбагышты саяк байгеге сайган деген сөз лакап болуп кетиши ыктымал эмеспи. Ынтымакты ириткен сөз укум-тукумга өтүп, лакап болуп кетет, деп жаалап кетишти отургандар. Ары калчап, бери калчап отурушуп, ээн оозду жазалоо өзүлөрүнүн иши. Байыртадан келаткан ата салтты тутуп, саяк-сарыбагышка, атпай кыргызга кызматы өткөн Эсенгул баатырдын арбагын сыйлашса, саяктын журт башылары Ныязбек бийдин алдына келишсин деген бүтүмгө келишти. Ушул салам дуба аманат менен бизди жибершти, — деди Токтор аке. Сөз токтолуп, үй ичинде тунжуроо өкүм сүрдү. Бир тынымга каалгып ойлуу отурган Карабек карыя:

— Ойлобой сүйлөсөң онтобой ооруйсуң дечү эле илгеркилер. Алаңгазардын акылсыз сөзү эки элдин ынтымагын ирите албас, — деп башын ийкей каалгый отурду да, — эл ынтымагы, Эсенгул баатырдын арбагы деген бар сөз го. Кечөө Чынгыш хандын тукуму канкор Аблай кыргызга кыргын салганда, саяк Садыр баатыр өлүм алдында: «Канкор Аблайдан өчүмдү алсын, айткыла ылаачын арыш, кыргый көз, алп мүчөлүү, жайык төш Болоттун уулу Эсенгулга», деп керээз калтырган экен. Эсенгул баатыр керээзди аткарып, Аблай хандын жасоосун талкалап, Садыр баатырдын кунуна миң казак келбеди беле. Эл намысы, кыргыз намысы колго тийбеди беле. Эл ынтымагы, эл намысы корголбосо калмак жергебизден сүрүлмөк беле. Бөлүнгөндү бөрү жейт, бөлүнсө кыргыз өсмөк беле. Сарыбагыш, саяк бир эле Тагай бийдин уулдары го. Аш менен акылын кошо ичкен дардаңпоздордун кесепети эл ынтымагына тийет го, — деп Медет датканы карады.

Сакалын сылай карыянын сөзүн кунт коюп угуп отурган Медет:

— Сөзүңүздө калет жок карыя. Көптү көргөн көсөмдүгүңүз бар. Не деп жооп беребиз Ныязбек бийдин салам дуvasына, — деп Карабек карыяга сала-сал кылды.

— Кеңешип кескен бармак оорубайт дечү эмес беле — кеңешели. Качыкени жана башка сакалдууларды чакырт. Баары угушсун Ныязбек баатырдын салам дубасын, — деди Карабек карыя алдындагы аяктан кымыз татып, мурутун жаный оңдонуп отура.

— Түштөнүүгө арналган мал даяр экен. Малга бата жасайсыздарбы, — деп атасын карады Айтак мырза.

— Адегенде дасторконго бата тилейли, — деди бий. Бата тиленип, отургандар тышка чыгышты.

Эшик алдынан обочороок карала таар кемселин кайыш кур менен курчанган, кайыш мөкү жаргак шымчан, малакайын көтөрө кийген кара тору кер мурут кара көз жигит куйругу табактай ирикти жаңылдырган кыш туума кара күрпөңдү туура тартып турган экен.

— Кана, кыбыланы карат, — деп жарданып тургандардын алдына өткөн Карабек карыя: — Оо, жараткан Кудай, жалынмак бизден, жалгамак сизден. Айдан аман, жылдан эсен чыгара көр. Хандын каарынан, кара өзгөйдүн дооматынан сактай көр. Береке, бейкутчулук, ырыскы, байгерчилик бере көр калың кыргыз журтуна, — деп алакан жая, баары бата тиледи.

Батадан кийин үйгө кирип орун алышкан соң, керегеде илинүү турган комузду көргөн Токтор акенин жолдошу:

— Бий аке, комуздун ээси ким болду экен, чертер бекен, — деп Медет даткага карады.

— А меники, кээде эриккенде кыңгырата коймоюм бар. Көзүң түшкөнүнө караганда өнөрүң бар го, алып бергилечи конок жигитке, — деди бий. Комуз колуна тийе Токтор акенин жолдошу эптүү кармап, кулактарын бурай күүгө келтирип, «Саадак кактыны» безелентип черте баштады. Үй ичи жагымдуу коңур ыргакка бөлөнүп, комуз күүсү эл коргоп жоо качырган эрдин кайраты, жоого салган ойрону, жолдошунан айрылып күңгүрөп күйгөн күйүтү, жоо жеңип кайткан кубанычынан кабар бергенсип, бирде ичинен кайрыла сыздап, бирде шайдооттоно, жоокерчилик замандын мүшкүл машакаты, кайгы-кубанычынан кабар берип тургансыйт. Үй ичи күүгө муюп каалгыйт. Күү аяктаганда:

— Бали уулум, өнөрүң бар экен. Комузуң ойдогуларды айтты белем, бар бол, черте отур, — деди Караке карыя. «Камбаркан», «Кетбука», «Бекарстан тайчы» күүлөрү чертилип, отургандардын моокуму канды. Токтор аке, Карыбек карыя ызаатташа кыргыз элинин көөнө турмушунан калган икаяларды, калмак, кыргыз аралаш жашоого аргасыз болгон кездеги эл аралык алакалар жөнүндө кызыктуу аңгемелер айтылып, көптөн бери көрүшө элек боордоштордун чын ыкластуу аңгемелешүүсү жүрүп жатты. Качыке, Кожоберди аксакалдарга чакырык кетти.

Медет бийдин чоң үйүндө сөз башталганына эт бышымча болуп калды. Төрдө Карыбек карыя, анын эки жагында көбүнөн жашы улуу Качыке баатыр, Токтор аке жана жашы аларга чамалаш беш-алты карыя отурат. Үйүнө келгендерге ызаат көрсөтө Медет бий эр жакта төмөнүрөөк отурат. Сөз кызууда.

— Кылдан кыйкым издеген кеп да. Кымыз үстүндө тең курбу кишилер бирин-бири шакабалап, күлкү чыгара берет да. Ошол үчүн атайылап элчи жиберип, арадай жерге чарадай жыйын курдурган Ныязбек баатырга жол болсун. Алды-арты кенен айкөлдүгүнөн «Ат качырбас боз айгыр» атанган агабызга бул иш коошпой турат го, — деп Токтор акеге көз кырын жиберди, Медет бийге катар отурган тепчиме ак топучан, бозомук пиязы кемселине кемер курчанган көн^[1] маасычан, малдаш уруна отурган, жайкалган кара сакалын, мурутун билинер билинбес ак аралаган кызыл чырай, кырдач мурун, кабагы жазы сурмасыз кой көзү акылдуу тиктеген салабаттуу киши. Токтор аке жооп кайтарганча, четтерээк отурган келте мурун эрди түйрүк жулма сакал, таар кемсел көрпө малакайчан чечек чаар киши озуна:

— Сарыбагыштар чабуулга шылтоо издеп калышкан го. Үчүкө, Түлкү тукуму качан болбосун өкүмдүгүн коюшпайт, — деп сөзүн бүтө электе анын катарындагы москоолунан келген жүлжүгү көсөө киши:

— Саяктар эле жерде калган бекен, биз да бир уруу элбиз. Намысыбыз колдон түшө элек. Чабуулга... — деп сөзүн бүтө албай шилекейине чакап токтой калганда Качыке баатыр:

— Сөздүн төркүнүн туйбай эле чарылдай бересиңерби, саяк, сарыбагыш экөө тең Тагай бийдин балдары. Кеп кемпайдын сөзүнөн улам ошол эки бир тууган бири-бирин байгеге сайыптыр деген сөз эл ичинде айтылып лакап болуп кетеби деген жүйөөдө болуп атпайбы, — деп сөздү оң нукка салууга аракеттенди.

— Кек кууган балаага, из кууган талаага дегендей, Ныязбек баатыр ала күү жылкычынын сөзүн кек тутпаса абзел болор эле, эстүү киши, — деди жылкычынын кожоюну Кожоберди.

— Көсөм киши эмеспи, Ныязбек бий Айдаке даттанган жыйында: «ала күү болуп отурган жылкычынын сөзү суу кечеби, ага көңүлүңдү кирдетпей эле кой» деп инисин жубатмак болду эле, отургандар: «бул сөз лакап болуп муундан муунга өтүп кетиши ыктымал. Ээн оозду айыпка жыгып, жазалаш керек», — деп жаалап кетишти. Сакалдуулар да ушуга муюшкан соң Ныязбек бий алардын сөзүнө кулак төшөөгө мажбур болду. Ары калчап, бери калчап отурушуп, «бекер оозду ак сакалдар өзүлөрү жазаласын. Эл-журттун ынтымагына данакер болучу журт аталарына салам дуба жолдойлу деген бүтүмгө келишти. Түбү барып эле сөз эл ынтымагын сактайлы дегенге такалды, — деп сөзүн аяктап, төрдөгү ак сакалдарды карады Токтор аке.

— Баатыр, жылкычыңыз эмне дейт, деги акыл-парасаты ордунда немеби, — деп Кожобердини карады Качыке.

— Тигине отурбайбы, курсагы тойсо Кудайды унуткан көөпай. Өзү айтсын, — деп колун жаңсады Кожоберди.

Карала таар кемселин кайыш кур менен кымтый курчанган, кырбуусу тайкы тебетейин баса кийген, келте мурун, ээрди түйрүк жүлжүгү көз, кызылдуу бети кара көк тартып, мурдунун учу кызарган, сакал, муруту сейрек, жашы кырктан өтүп калган москоол Атыга ордунан копол козгоолуп:

— Баатыр биз эметип эле... ошо эметип ... кымыз... — деп шилекейин жута сөзүн улай албай кекечтенди.

— Ой, эметкениңди эмес, байгеге киши сайган сөөлөтүңдү айтпайсыңбы, — деп сөзгө кошулду капшытта отурган сакалдуулардын бири.

— Аа ... аа, байге... ошо кымыз ичип эметип отурганда Айдаке. . . — деп оюн айта албай ымшый берди.

— Ой, сен Айдакени байгеге сайганың чынбы?

— Ооба, — деп оңдонуп отурду туюктан чыккандай жеңилдене түшкөн Атыга, жеңи менен бетин аарчып.

— Омуран кал, наадан, эмне, дүнүйөң түгөл болуп, өрүшүңө мал батпай, байманаң ташып турабы? Эми ошол малыңды түптүгөл айыпка төлөйсүң, — деди Качыке мүйүз чакчасын сууруп насвай тарта.

— Кеп мунун айыпка төлөөчү малында эмес. Кеп калың журттун ынтымагында турат го. Кечөө эле Эсенгул, Белек баатырлар кара калмакты жерден сүрүп чыгарган эле. Мына бүгүн кылычын кайрап кытай турат. Ат тезегин кургатпай шаштырып Кокон турат. Омбудан орус келет дешет. Жоо жакадан, бөрү этектен алуучудай болуп турган коогалаңдуу күндөрдө эл ынтымагы керек. Кожоберди, Медет, Качыке болуп кеңешип, Ныязбек баатырдын алдынан өтүп койгула. Эсенгул баатырдын арбагы тирүү турбайбы. Сарыбагыш эле эмес атпай кыргыздын намысын коргочу эмес беле, — деди Карабек аксакал сөзүн бүтүрө: «Аллоху Акбар», — деп алакан жайды, отургандар жапырт бата тилеп карыянын бүтүмүн кабылдашты.

Тогуз тартуу менен кечөө кечинде Ныязбек бийдикине келип түшкөн саяк бийлери Качыке, Медет, Кожобердилер атайын көтөрүлгөн өргөдө түндүгүнө кысыр эмди тай союлуп, сыйлуу конок болушкан. Кадырлуу бийлер бүгүн Ныязбек бийдин чоң үйүндө. Он эки канат, жүз баштуу, жасалгалуу үйдүн алдына жыш эки кабат ала кийиздер салынып, эки капшытынан төрдү айланта кара көлдөлөңдөр төшөлгөн. Аш үйү бөлөк болгондуктан чыгдан тартылбай, босогого улай күмүш ачалуу ала бакандар коноктордун тыш кийимин илүү үчүн коюлган. Элчи капшытка ногой меш орнотулган.

Төрдө аюу талпак үстүндө баарынан жашы улуу, сексенди таяп калса да турпатынан эр туушу кайта элек, бүкүшүрөөк келген кең далылуу, балбан моюн, тегерек келген тарам кызыл жүздүү, агарган коюу каштары жапкан терең кабак алдындагы коймолжун көздөрү ойлуу, сыпаа серпилген чокчо ак сакалы турпатына жарашкан Качыке бий отурат. Башында тепчиме ак болотнай топу, боз нооту кемселине ак мата курун шалкы курчанган, багелектери малдаш урунган көн маасынын кончуна кийрилген. Анын катарында тулкусу кагелес, дөңсөөлөнгөн куш мурундуу, чап жаак, тарам кызыл жүздүү, кабагы бийик, сурмасыз сургулт көздөрүн акыл уялаган, ак аралай баштаган сакал-муруту сыпаа серпилген, жашы алтымыштан аша берген салабаттуу Медет бий отурат. Башында шырылган кара баркут топу, кара баркут көбөлөнгөн ий майда ак пиязы кемселчен, күмүш кемерин бир аз бошото, кемселине өңдөш шымынын багелектери маасы кончуна камтылган, малдаш уруна эркин отурат. Сол жагында калкагай мурут, бүркүт кабак, жазы маңдай, коңко мурун, алагар көзүнөн кайрат учкуну жанган, баатыр атанган Кожоберди. Конокторунан төмөнүрөөк үй ээси Ныязбек бий орун алган. Бийдин жашы жетимиштен ашса да, субагай кызылдуу жүзүнө бырыш кире элек. Жаңыдан ак аралай баштаган кара сакалы төшүн жаба жайкалып, муруту сыйда серпилген, кырдач мурун, кашы коюу, кабагы бийик, оттуу коймолжун көздөрү жайдарылана, конокторуна ызаат көрсөтүп сыпаа отурат. Алардан ылдый жаш курактарына жараша орун алган айыл аксакалдары, кадырлуу адамдар орун алышкан. Кадырлуу бийлердин тартуу менен келишине себеп болгон Атыга менен Айдакенин өгөй-татай сөз жаңжалы ортого салынып, жүйөөлөшүү соңуна чыгып, көптөн бери көрүшө элек курбалдаш кишилер көңүл жубата баарлашууга өтүшкөн.

— Көптөн бери көрүшө албай жүрдүк эле, оозуна алы жетпеген сөөдүрөктүн сөзү дидарлашуубузга себеп болду. Кайриет, көйнөктүн кири жууса кетет, көңүлдүн кири айтса кетет дегендей, баарлашуу дилди тазартып куунатат экен да адамды. Тирүүлүктө кишилер бири бирине тартуучу кымбат тартуу мына ушу эмеспи. Кечөөтөн бери байып отурам. Өлсөк эки кез жер ээлейт экенбиз. Ааламды титиреткен Искендер Зулкарнайн да куру кол өткөн экен бул дүнүйөдөн, — деп Ныязбек бий жылуу чырай менен конокторуна карады.

— Бар сөз го, биз да жетине албай турабыз. Эми бий ошол Искендер Зулкарнайндын осуяттары жөнүндө кеп уруп берсеңиз, — кончунан күмүш чегелеген мүйүз чакчасын алып, насывай ата үй ээсинен өтүндү Медет бий.

— Ал узун сабак кеп. Мынча өтүнүп калдыңыз, учкай аңгемелеп көрөйүн, — деп Ныязбек бий малдашын түзөй оңдонуп отуруп, сөз улады. — Алланын амири менен азирети Искендер Зулкарнайн он жети жашында такка отуруп, Урум, Кырымды бүт каратып, Сыр-Дарыя, Аму-Дарыя чөлкөмүн басып өтүп, Арабия жерлерин, Ындыны каратып, ааламга падыша болот. Искендер падыша Ындыны каратып алгандан кийин элине кайтып келатса, жолдо катуу ноокастап, айыкпасына көзү жеткен соң, овозкерлерине «Мен өлөмүн, силерге, эл-журтума,

аскерлериме ыраазымын. Сөөгүмдү өз жериме алып барып койгула. Бузулбай жетсин үчүн боюма ченеп арчадан табыт жасаткыла да, ичине бал куюп, денемди балга чылап, үстүн бекем жаап койгула. Энем мага ыраазылык берип ак сүтүнөн кечсин. Тагдыр ушул экен — капа болуп жанын кейитпесин. Менин кара ашыма көп тамак жасап, ата-энеси, бир тууганы, баласы өлбөгөн, башы бүтүн, боору эсен кишилерге берсин. Баса, мени табытка салып көрүстөнгө алып жөнөгөндө оң колум табыттан чыга, алаканым ачылып калат. Качан колум табытка кайра түшмөйүн шаардын көчөлөрүн кыдыртып алып жүрө бергиле. Колум табытка кайра түшкөндө көргө койгула, деген экен. Падышанын айтканындай иштеп бай тактыга жеткиришет. Бардык жөрөлгөлөрүн жасап көрүстөнгө алып жөнөөрдө падышанын оң колу табыттан чыгып алакан ачылып калат. Айран таң калган калайык табытты шаардын көчөлөрүн аралатып алып жөнөйт. Табытты ээрчип, эл көчөмө-көчө табытты ээрчип, кыдырып жүрө берет. Күн кечтегенче кыдырып жүрүшсө да, кол кайра табытка түшпөйт. Кыдыруу улана берет. Бир маалда четтеги көчөлөрдүн биринде жарданып падыша табытын узатып тургандардын ичинен бир карыя:

— Батыш менен чыгышты, түндүк менен түштүктү бүт каратып, ааламга падыша болдуң эле, ааламдын алтын-күмүш, дүр-дүнүйөсү колуңда эле. О, Искендер падыша, сен да бул жалгандан куру алакан кетип баратасыңбы? — деп үн салганда кол кайра тартылып табытка түшөт да, эл Искендер падышаны жайына тапшырышат, — деп Ныязбек бий тамагын жасап, сөзүн уларда:

— Бали, акылын кара көсөм падышанын, энесине, элине калтырган осуяттарынын таасындыгын кара. Опаасыз жалган дүнүйөнү ашкерелеген экен го акылман падыша, — деп сакалын сылай, малдашын бошото оңдонуп отурду ойлуу угуп отурган Качыке бий.

— Энесине калтырган керезин да... — деп сөзүн бүтүрө албай бийди карады пиязы таар кемселин камтый курчана тери малакайын баса кийип, четтерээк отурган, суйдаң жээрде сакал, эрди желки жүлжүгү көз, жашы алтымыштарга барып калган сары киши,

— Ооба, ошону да уксак, — деп бийди карады эпчи жакта сөздү кунт коюп угуп отурган кырбуусу тайкы көрпө тебетей кийген кара чапанчан көк ала сакал карыя.

— Эне кантсин, — деп бир тынымга үнсүз ойлоно калган Ныязбек бий сөзүн улады.

Уулу айткандай ар түрлүү арбын тамак-аш жасатып: «боору бүтүн, башы эсениңер жегиле», — деп элдин алдына койдурат. «Уулум Искендер падышанын керези ушундай, жегиле», — деп өтүнөт. Ошондо бир да бир киши тамакка кол тийгизген эмес экен. Көрсө бул жалганда боору бүтүн, башы эсен эч ким болбойт тура. Муну көргөн Искендер падышанын энеси: «Ии, бул дүнүйөдө баласы өлгөн жалгыз мен эмес экенмин да», — деп кайраттанып, сабыр күткөн экен.

— Боору бүтүн башы эсен киши жок экен да бул жалганда. Искендер падыша насыятты энесине гана эмес, жалпы адам затына айткан экен да, — деди Медет бий күңгүрөнө. Сөздүн маанисин ар ким өз акылынан өткөрүп турган сымал үй ичи бир тынымга үнсүз тунжурап турду.

— Баары кудай тааланын амиринде. Пендеге убактылуу жай да бул жалган дүнүйө. Кимдер өтпөдү бул жалган дүнүйөдөн:

Пайгамбарлар баары өткөн,

Падышалар дагы өткөн.

Ажат үчүн жан кыйган,

Атантай³ жоомарт дагы өткөн,

— деп айтылат. Баарынан да, Алла тааланын акыркы элчиси Мукамбет пайгамбар өткөн дүнүйө. Ага чейин биз кеп салган Искендер Зулкарнайн падыша, андан мурда өкүмү бүткүл адам баласына, жин, перилерге, кайберен канаттууларга чейин жеткен Сулайман пайгамбар падыша өткөн дүнүйө. Кечөө эле ат туягынын чаңы асманды бүркөп, Самаркан, Букар, Кыйваны талкалап, Эдилге Алтын ордо курдуруп, Кырым, Урумду баш ийдирем деген Чынгыш хан жана анын кан төккүч уулдары өттү. Кылычынан кан таамып, тиягы Түркия, быягы Ындыга чейин жүрүш кылган Аксак Темир көрөгөн өттү. Ошолордун баары тирүүсүндө дүнүйөгө түркүк болчудай көрүнгөн экен. Баары Кудай таала жиберген ажал алдында алсыз пенде экен го. Эки жарым кез жер ээлеп, беш кез боз жамынып куру кол кетишкен бул дүнүйөдөн. Мына биз да дүнүйө деп алп урушуп, уруу-уруу бири-бирибизге зордук көрсөтүп, мал тийип жоолашып, жарашып, жалган дүнүйөнүн азгырыгында жүрөбүз. Көрсө бүгүн бар эртең жок экенбиз да. Тиги дүнүйөгө ала кетүүчү байлыгыбыз — нысап

күтүп, ыйман тутуп бири-бирибизге ыраазы болуп кетүүчү топугубуз экен да, — деп Качыке бий отургандарга карады.

— Бали, баатыр сөзүңүз баарыбызды жуушатты. «Жакшы сөз жан азыгы, жаман сөз жан азабы» деген эмеспи, — деп баш ийкеп сакалын сылай ыраазылык билдирди конокторго катар отурган ак сакалы төшүн жаба жайкалган салабаттуу карыя.

— Оо, кайран киши, «карынын сөзүн капка сакта, сөөгүн апта сакта» дегендей, нускалуу сөздөрүңүз көңүлгө кыт куйгандай чөктү, — деп өзүнчө кобурады улага жакта четтерээк отурган быжыгыр кара сакал, орто жаштагы, кара кемселине жөнөкөй кемер курчанган чап жаак кара тору киши.

— Баатыр, уруксат болсо бир соболдун ыгы келип турат, — деп Качыкеге ызаат кыла карады, буудай өңдүү, оң жагында бармак басым калы бар субагай жүздүү, жазы маңдай, бийик кабак алдындагы сурмалуу көзүнөн акыл учкуну жанган, сыпаа серпилген кара сакал-муруту сымбаттуу турпатына төп жарашкан акылман Калыгул мырза.

— Андай болсо ортого салыңыз соболуңузду, — деп Качыке баатыр эл ичинде оозго алынып келаткан сөзү орундуу мырзага көңүл коё карады.

— Сулайман пайгамбардын өкүмү бүткүл адам затына, ал эмес жин-перилерге да таралган делет. Манапта Алмамбет баатыр чалгында жүрүп Тал-Чокудан Кытайга дүрбү менен көз жиберип отуруп, Сыргак баатырга:

Караандуу калың Кытайга,
Искендер изин салбаган,
Сулайман сурак албаган,
Экөөбүз эмес Бээжинге,
Азирет Аалы барбаган

— деп айткан экен. Ушул эки жагдай жөнүндө айтып берсеңиз, — деп сылык өтүндү.

— Ооба, ооба, Кытай түбү түптүү кыжылдаган, ит жеген, жылан, бөөн-чаян жеген сансыз эл, ошондон улам Сулайман пайгамбар көңүл бурбаган жана Искендер падыша да барбаган, — деп айтылат. Байыркынын кеби ушундай, — деди Качыке бий.

— Баса, Кытай демекчи, илгери Жанболот баатыр Кытайдын колуна түшүп, туткунда жүрүп келген дейт, кайран киши ит жеген, жылан, бөөн-чаян жеген каапырлардын ичинде кантип жүрдү экен, — деп карыялардын бири жөн салды гана сөз учугун Качыке бийге таштагансыды.

— Бу силер кеп түйүнүн издей берип, коногубузду чаалыктырасыңар го, — деп борс-борс күлө Качыкеге карады Ныязбек бий.

— Жылдар арасында бирер жолугушат экенбиз. Баатырдан сөз угалы деген ага-инилердин ниети өөн эмес, — деп кеп учугун улантууну күткөндөрдү колдоду Медет бий.

— Оо, ал киши бир албан шер экен. Учкай эле кеп салайын, — деп малдашын түзөп отуруп, сөз улады Качыке бий. — Качырганынан кайра тартпаган, жүрөгүндө жалы бар эр болгон экен Жанболот баатыр. Жунгарлар жергеден сүрүлгөндөн кийин чин кытайлардын кыргыздын жеринин танабын тартып айыл кыдыра жакшы оокаттарын тартып алып жүргөн черүүлөрүнүн башчысын өлтүрүп, элдин малын ажыратып калат. Ээрчип жүргөндөрү качып кутулушат. Качып кутулгандары элине барып, жасоо курап, түн жамына келип баатырды капыстан туткундап, Бээжинге алып кетишет.

— Кайырдан каапырлар, — деп күрсүндү отургандардын бири.

— Сөзгө аралжы болбочу, — деп тыйды дагы бирөө.

— Арга жок ошол бойдон баатыр туткунга кетет. Жыл өтө аталаш тууганы Тобок баатыр тобокелге башын байлап, кийим-кече, азык-түлүк мол алып, кош ат менен кытай деген эл кайда, Бээжин деген жер кайда, деп учу кыйырсыз капилет сапарга аттанат. Оо, Бээжин кайда, бирөө кайда, ашуусу бийик тоо ашып, агыны катуу суу кечип, мээ кайнап, канаттуунун канаты күйгөн чөл басып, жол жүрө, айлар өтүп баатырдын аттары жүрбөй чаалыгып өлөт. Азык-түлүгү түгөнөт. Эр кайратын, элдин намысын туу туткан баатыр Кудайдан жардам тилеп, күн чыгышты бет ала Кытай кайдасың, — деп жүрө берет. Жаа-жебеси, оттук-бычагы жолдош, кайберен, илбээсин атып тамактана, жыл өтө, жомокто айтылгандай арып-ачып жетсе керек Бээжинге, — деп алдындагы аякты алып, кымыздан тата бир тынымга үнсүз ойлонуп турду Качыке баатыр.

— Кайран эрен!

— Колдогону бар да, болбосо, кайдан жетсин.

— Жигиттин пири Шаймерден колдогон да.

— Кызыр алей салам жар болгон да, — деген үндөр угулуп, дымы угууп отурган эл түйшөлө түштү.

— Чоң шаарды аралап, жандап ишарат кыла боолголоп жүрүп, туткундардын камалган жайын табат, — деп сөзүн улады Качыке бий. — Жүзү курусун кытайлардын. Туткундардын абалын карагандан айбыгасың. Чачтары кабагынан өтө өскөн, кийимдери далдал болуп салбырайт, ырай-бешенеден кетишип, ушунчалык кирдеген, бирин биринен ажыратып таануу кыйын. Моюндарына тегерек тактай зоолу кийгизилген, буттарында кишен. Туткундарды эртең менен камактан чыгарып шаарды аралатып коё берет экен. Кылмыш кылсаң ушулардай болосуң, деп элдин үшүн алуу үчүн го. Бечараларга боору ачыгандар тактайдын үстүнө тамак-аш, жер-жемиш ташташат. Аларды оозуна жеткирип жегенге колдору тактадан артылып жетпейт. Туткундар ийиндерин күйшөп, тактайды кыймылдатып, тамак-ашты эптеп ооздоруна жеткирип жеген болуп, кечке көчөлөрдү аралап жүрөт. Көзөмөл алдында кечинде түрмөгө келип жатышат экен. Күнүгө ушундай машакаттуу тирүүлүк. Туткундардын артынан калбай күнүгө ээрчип жүргөн киши жөнүндө кайтарыкчы аркалуу билген түрмө башчысы уйгур тилмечти чакырып сүйлөшүп чоочун киши ушунчалык алыс жерден жыл арытып өлүмгө башын байлап тууганын издеп келген кишинин эрдигине, ажат үчүн жан кыюуга даяр адамгерчилик насилге тан бере:

— Тууганыңды таанып алсаң бошотуп берейин, — дейт.

— Таанып аламын. Оо, Жанболот, мында кел, — деп кыйкырганда туткундардын ичинен сакал-муруту өскөн зор киши жанына келип:

— Ооо, Тобок боорум келдиңби? Эл-журт эсенби? — деп Тобокту көрө учурашайын десе зоолудан колу жетпей кайраттана күлүп турган Жанболотту, тууганын кучактайын деп зоолуну сыйпалап солкулдап турган Тобокту көрүп адам баласындагы боорукерликке ыраазы болгон түрмө башчысы Жанболотту бошотуп берет. Ошентип эки баатыр жол азабын тартып жүрүп, эл-журтуна эсен келишет, — деп Качыке баатыр сөзүн бүттү.

— Тобок баатыр адамгерчилик, туугандык үчүн Атантай жоомарттай эле кызмат кылган экен. Пай, пай, не деген эрдик. Не деген кайрат. Сиз дагы келиштире кеп уруп бердиңиз, — деп Ныязбек бий Качыкени карады. Эшиктен кирген жигит.

— Байым, эт бышыптыр, — деп үй ээсине кайрылды.

— Аа, эмесе шорпо алып келгиле конокторго, конок бышты десе ала бакандагы эт бышат, — деп жайдарыланды Ныязбек бий. Шорпо ичип, колго суу куюлуп, кырма жыгач табактарга эт тартылды. Тамак-аш желип бата тилене, дасторкон жыйылып колго суу куюлуп, коноктор жайланып отуруп бой жаза кымыз сунулуп, жай аңгеме уланды.

Шам-шаркыт келгендер жай-жайына тарап, коноктор узаар маал жакындады. Үйдө конокторду узатууга катышуу үчүн Токтор аке, бийдин ага-инилеринен бир-экөө гана калышты. Ата-бабадан калган салт боюнча тартуу менен келгендерге ыроолоп бирден чепкен кийгизилди.

— Бий, ыракмат, сыйлуу конок болдук. Кел демек бар, кет демек жок дегендей, биздин сапар карыды. Эми аттар даяр болсо биз аттаналы, — деди Качыке бий.

Чынжырлуу манап тукуму, хан даражасында өткөн кадимки Эсенгул баатырдын уулу, балдары тың чыгып, санаасы тынык, адамгерчилигинин жогорулугунан «ат качырбас боз айгыр» атанган Ныязбек бийдин көөмөйүндө пенделик менменсинүү козголуп турду.

— Ыракмат ата салтын сыйлап келгениңерге. Ар ким өз баркын биле жүргөнү оң эмеспи. Коңшу-колоңду да ошого үйрөтө жүрөлү. Артыбыздан муун сүрүп келатат. Эми өгөй-татай иштерге уулдарыбыздын жүргөнү оң го деймин. Карыганча эле каржаңдап убаралана беребизби? — деди Ныязбек бий жөн салды сыпайыланган болуп. Улуу аялынын балдары жөнсүзүрөөк чыгып, кичүүсү Эраалы эл аралай элек Качыке бийге бул сөздөр жүлүнгө сайгандай тийди.

— Болду, болду бий, көтөрүп атка салганыңыз курусун, көчүктөн чымчып алганыңыз курусун. Токтотунуз сөзүңүздү. Көрүшөбүз өгөй-татай иштерди ким чечерин, — деп Качыке бий шарт ордунан туруп, чыга жөнөдү. Жолдоштору артынан ээрчиди.

— Кантесиз жарыктык, анчейин айтылган сөзгө ушунча теригип, — деп Ныязбек бий артынан ээрчиди. Кош-пешке келбеген Качыке жолдоштору менен аттанып кетти.

Чүйдөн келгенде Качыке кичүү аялы Канымбүбүнүкүнө түшкөн. Кабагы бүркөө, үч күндөн бери чечилип сүйлөбөйт. Байынын кирпичи менен тең айланган сезимтал Канымбүбүнүн

жубайлык назик үйрүлүүсү да демейдегидей эр туюмун жибите албагандай. Качыке баатыр капалуу. Картайган кезинде көңүл кушун таптап, жан-дүнүйүсүнө демөөр болуп турган, сын сыпаты бөксөрө элек сыр билги жубайынын: «Баатыр, мынчалык көңүл чөгөргөн камтамалыгыңызды бөлүшсөңүз боло» деген аяр жароокерлигине:

— Ээ, канайымым. Эмнени айтайын. Камчымды чабарым жокбу, деп намысым сынып турат, — деди Качыке.

— Ботом коюңузчу баатыр, уулдарыңыз, ага тууганыңыз бар, Эраалыңыз да эр жетип калбадыбы, — деди Канымбүбү.

— Ай, ким билет, — деп андан ары сөз улабады Качыке.

Тышта ит үрүп, дүбүрт угула, Канымбүбү эшикти кыңкайта шыкаалап:

— Баатыр, кишилер келди. Караке аба, Медет бий, Эраалы жигиттер менен ат алып атышат, — деп төргө көлдөлөң жайып, үстүнө аюу талпак салып, үй ичине көз жүгүрттү.

— Аа, ырас болбодубу, байбиче, самоор койдур, казан астыр, — деп өйдө козголуп кийине баштады. Төшөк жыйылып, Качыке кемселинин сыртынан жука чепкен жамынып, көлдөлөң үстүнө отурду. Эшик ачылып, Карабек аке, Медет бий, Кожобердилер үйгө киришти.

— Ассалому алейкум, келиңиздер, төргө өтүңүздөр, — деп ордунан тура Качыке Карабек аке, Медет, Кожобердилерге кол берип учураша, алар орун алгандан кийин төмөнүрөөк отурду.

— Оо, карыя, саламат-күүлү жүрөсүзбү, өзүм барып учурашпайт белем, жарыктык, — деп баарынан улуу, жүз ашып калса да аттан түшө элек Карабек карыяга карады үй ээси.

— Кудайга шүгүр, баатыр. Чүйдөн келип төшөк тартып жатыптыр дегенди угуп, дидарлашып жай сурайлы деп келдик, — деп карыя төрдөн орун ала, алаканын жайып: — Алоо акбар, оо жараткан, эл-журтту айдан аман, жылдан эсен сактай көр, хандын каарынан сакта, кара өзгөйдүн дооматынан сакта, — деп бата тиледи.

— Баатыр барган жактан кабатыр кайтты, — деп уктук. Эсенгул баатырдын уулу жөн билгилик жасай алган эмес го, — деп сөзүн улады Караке карыя.

— Жол азабы, көр азабы дегендей, урунду болуп калгандаймын. Анын үстүнө эмнесин айтайын, кутман карыя, — деп күрсүнө сөзүн улады Качыке, — сөөктөн өткөн сөз угуп, сөзгө сөлтүк болуп келдим. Санаам бөлүнүп, беймаза болуп, оюмду жыйнай албай турам, — деп маңдайын алаканы менен сүйөй ылдый карады Качыке.

— Каада менен кабыл алып, байыркыдан кеп уруп, эл биримдигине данакер болуп келген ынтымак жөнүндө ой бөлүшүп, нускалуу аңгеме куруп, баарлашып куунап отурдук эле. Жөнөй берерде текеберлүү манаптын зардеси ойноп кетти көрүнөт, — деп сөзгө аралашты, калкагай мурут, бүркүт кабак, жазы маңдай, коңко мурун, калың каштуу алагар көзү ойлуу тиктеген Кожоберди.

— Кожокем айткандай эле каада менен сый көрсөтүп, сылык отурду эле, балдары четинен тың чыгып, мал-жаны өсүп, санаасы тынык жүргөн чынжырлуу манаптын сыпайгерчилигинен текебери озуп кетти көрүнөт, — деди салабаттуу Медет бий.

— Карыганда да көбөт экен да. Башкалар эмне, баласы, мал-жаны жок боору менен жылып жүрүптүрбү? Ээринин кашын таанытуу керек, — деп агасынан төмөн отурган, дымагы артып баатыр атанып келаткан Дуулат ордунан копшоло, сөзүм жактыбы дегендей аксакалдарга көз кырын жиберди.

— Биз дагы уулбуз, — деп жүрөбүз. Батаңарды бергиле, атам Маралторусун берсе, мен өзүм эле жигиттерди баштап барып, мал-жаны көпсүнгөн чал менен эсептешип келемин, — деп ордунан тура ийилип таазим эте өтүндү он жети жашар Эраалы улан. Чырымталы толо элек уландын жүйөөлүү чыйрак сөздөрүнө таң бере үй ичиндегилер бири-бирин карап, ичтеринен ыраазы боло бир тынымга унчукпай калышты. Уулунун кайраттуу үнүнөн, тууштуу кабелтең турпатынан эр дымагы көзгө урунганын туйган Качыке бир чети жетине албай, бир чети ичи тартына:

— Ой, жаман десе, сенин убагың азыр боло элек, жөнүң менен бол, — деп уулуна сынаакы көз жиберди.

— Аа, бар бол кулунчак, сен да баралыңа келатыпсың, бар бол, — деп сакалын сылай, башын ийкеп Карабек аке сөзүн улады: — Кызыл уук кылып кыйратып, кыз-келинин ыйлатып, бир уруунун экинчисин чаап алуусу эзелтен эле эч кимге жакшылык алып келген эмес. Ачуу шайтан, акыл дос, акылыңа акыл кош дегендей, сабыр этели. Атанын баласы эмеспи Ныязбек бий алды артын ойлоор...

— Ээ, жарыктык, качан ойлоор экен, деп отура беребизби? Жылкычы Атыганын кымызга кызып оолукканы үчүн айыпка жыгылсак, журт атасы Ныязбек бийдин текеберленип шак

сындырганы жазасыз калабы? Биз да элбиз. Эраалы иним туура айтат. Эсептешүү керек, — деп Дуулат Качыкени карады. Өмүрүндө жоолашуунун кесепетин башынан көп өткөргөн Качыке баатырдын туюмунун тереңинде ынтымак деген ыйык сөз уюп турса да, басынып турган ар-намысы үстөм болдубу, айтор:

— Дуулат баатыр, ойлонуп иш кылгыла, — деп кончунан мүйүз чакчасын алып, насвай ата жер карады.

— Жазыксыз эл жапа чекпесе болот эле, — деп Карабек карыя башын ийкеп, тунжурай ойго кетти.

Сөз бир тынымга токтоло түшүп башка нукка өттү. Эл ичиндеги өйдө-төмөн окуялар, Садыр, Эсенгул, Белек баатырлардын өмүрүнөн уламыштар айтылып, залкар күүлөр чертилип, коноктор жай отуруп сый көрө кеч бешимде аттанышты.

Ай отуруп чыгып калган маал, түндүн бир оокуму. Терebel түн ымыртына бөлөнүп, тоо арасы бейкут тунжурайт. Тескейдеги карагайлуу беттен үзүл-кесил бакырган элик куранынын үнү угулат. Коктунун төр жагындагы жайыкта жайыла оттогон көп жылкы үрүл-бүрүл боолголонууп, анда-санда жылкы кошкуругу угулуп, караңгы ээндиктеги тирүүлүктөн кабар бергенсийт. Жайыттын аркы четинен айлана үйүргө көз сала бастырган жылкычы чокморун ээринин кашына арта сала, ат жалында куш уйку салып турган жолдошунун жанына келип:

— Оо, каркыбарым, түшүндө перинин кызына жолугуп тургансың го, — деп каткыра далыга таптады.

— Ой атакөрү десе, көзүм илинип кеткен тура, ит-куш билинбейби? — деп көзүн ушалай ооп бараткан чокморун колуна алып, такымына кыстарды. Жайыттын аркы четинен түн тынчтыгын чымырата чоор үнү безеленди.

— Оо, кайран эр, «кыз ойготорду» созолонтуп кирди го. Чынында Сандыбай жигиттин гүлү. Комузда кол ойнотот. Кыл кыяк тартканычы. Кыз оюнда ырдаса, — деп сөзүн бүтө электе чоор үнү чорт үзүлө, «аа», деген добушту коштой:

— Кайыр аркы четин, айда, — деген каардуу үн угулуп, үйүрдүн үркө кайрылган дүбүртү бери каптап келатты.

— Кокуй, бир балакет болду окшойт. Кудай өзүн сактай көр, — деп атына камчы уруп, үн чыккан жакка жөнөй берерде артынан көк желкеге урулган сокку жылкычыны атынан учуруп түшүрдү. Жанындагы жолдошу союл урган менен чабышмакчы болгондо артынан союл тийип, ооп барып ат жалына өбөктөп, эсин жоготуп турду.

— Сок, биротоло жайла, — деп зоңк этти караңгыдан суурулуп чыккан топ атчандын бири.

— Колун байлап, оозуна чүпүрөк тыгып, буттарын үзөңгүгө бекитип, жылкы ичине коё бергиле, айылга алып барып кулданабыз, — деди атчандардын алдындагы башына туулга кийген жигит.

— Жылкыны ары четинен бери сүрүп келаткан го. Айдагыла белди ашыра, — деп кыйкырды бараандуу көрүнгөн тебетейи калкайган зор киши.

— Байке, сиз үч-төрт жигит менен жылкыны сүрдүрүп кете бериңиз. Ашуунун аркы түбүнөн күткүлө. Мен барып как баштын уйкусун бузуп, эр болсоң малыңды ажыратып ал деп, качкандай болбой куугунчуларды Шамшынын оозунан күтөйүн. Кана жигиттер, жүргүлө менин артымдан, — деп жоон топ куралдуу кишилерди ээрчиге ылдый карай караңгыга сүңгүдү Эраалы.

Чүй суусунун сол жээгиндеги секиге конгон чоң айыл түн тынчтыгынын кучагында мемирейт. Айсыз жылдыздуу асман керемет сыр катып тургансып, чексиздикке төнө көз мелжитет. Айыл ортосундагы көгөндөр тартылган кой короодо мемиреп жуушаган койлордун анда-санда кошкуруп, мекиренгени, үзүл-кесил, көрүп-көрбөй үргөн ит үнү угулат. Короо четинен бекбекей айтып короо кайтарган келиндин:

Түндү түндөй жүгүргөн ээй,
Түлкүнүн колу сөгүлсүн.
түн уйкуну үч бөлгөн ээй,
Карышкыр каны төгүлсүн ээй, ... оой ууй»,
— деген ичке үнүн:
Ууру келсе уштайбыз ээй,
Башын айра муштайбыз ээй,
Укуругум долоно ээй,

Ууру-бөрү жолобо ээй оо ... ай
 деген коңур жагымдуу аял үнү улады. Бир тынымдан кийин:
 Бекбекей ашты бел ашты ээй,
 Белине белбоо жарашты ээй.
 Иче турган ашыңа
 Бал болюн бекбекей ээй,
 Мине турган атына ээй,
 Жал болоюн бекбекей ээй
 Кийе турган киймине ээй,
 Жен болоюн бекбекей ээй.
 Иштей турган ишине ээй,
 Дем болюн бекбекей ээй,

— деп алгачкы ичке үн кайра созолонду. Айыл четине түн жамына келип токтогон топ атчандын ичинен бирөө:

— Эке, бекбекей айткан келин-кыздарга кайрыла кетпейлиби? — деп күлдү.

— Калжыңды койсоңчу. Андан көрө айылдын тегерегинде бош жүргөн мал болсо айдагыла Шамшынын оозун көздөй. Мен чал менен сүйлөшөйүн деп айылдын өйдө жагындагы чоң үйдү көздөй тизгин бурду Эраалы.

— Кермедеги аттарын да алалы, — деди бирөө.

— Суу жүрөктүк кылбайлы, кермеден аттарды алып, куугунчуларды жөө калтырганыбыз болбос. Кана кеттик, — деп чоң үйдү карай ылдамдады Эраалы.

Үзүк сыртынан уукка урулган катуу сокку үйдү кычыратып, Ныязбек бий чочуп ойгонду. Эмне болгонун биле албай, башын жаздыктан көтөрүп, кулак түргөндө:

— Эй чал, эр болсоң көпсүнгөн балдарың менен малыңды ажыратып ал. Ажыратып ала албасаң кемпириңдин элечегин кийип ал. Мен Качыкенин уулу Эраалымын, — деп шаңк этти жаш уландын кайраттуу үнү.

— Кудай сактай көр, — деп ордунан шамдагай турган бий шашыла кийимин кийип, кепичин бутуна сала тышка чыгып, өргөдөгү тестиер уулу Ормонду, жигиттерин ойготуп, болгон ишти түшүндүрдү да, кайра үйүнө кирип, жоо кийимин кийине баштады. Өргөдөн чуркап чыккан жигиттердин бири:

— Оо, тургула, жоо келди, жоо келди, аттангыла, — деп кыйкыра үй кыдырып кишилерди ойготуп жүрдү. Бий менен айылдаш уулу Бердибек, жаңыдан бой тартып келаткан уулу Ормон баштаган он беш жигит союл, чокмор өңөрө чай кайнам ичинде бийдин үйүнүн алдында турушту. Чырымталы толо элек болсо да зээри бийик каракер атчан Ормондун олбурлуу турпаты, атка отуруш сымбаты өзгөчөлөнүп турду. Токулуп даяр болгон тор кашка аргымакты суулуктап келип жигит бийдин алдына тартты. Жигитти колтуктоого үлгүртпөй шап аттанган Ныязбек бий Ормонду көрө:

— Ой, сен да аттандыңбы, кой, үйдө кал. Сенин убактың келе элек, — деди уулун аяп.

— Байым, Качыкенин Эраалысы келсе менин барганым оң. Сиз убара болбоңуз. Биз эле ажыратып келебиз малды, — деди Ормон. Уулунун жүйөөлү сөзүнө макул болгон бий:

— Болуптур, этият бол. Ашуунун берки бетиндеги малды бүткүл сүрүп кетишкендир. Кана эмесе, Кудайдан жардам тилейли. Жылкыны ажыратып калсак болду. Кишилерди мерт кылбагыла. Өзүңөр этият болгула. Кана эмесе, кеттик. Алла өзүң колдой көр, — деп бий таскактата жөнөдү. Айылдан бир аз узай аттардын оозун кое берген куугунчулар катуу баратышты. Алдыда чоң карагер атчан Ормон баарынан озо Шамшынын оозу жайыкка чыга бере жылкы тийгендердин тобуна аралаша чабышууга өттү. Биринчи беттешкен киши союлун суна бергенде карыга чаап, атына өбөктөй түшкөндө томукка шилтеп аттан түшүрүп, экинчиси менен беттешүүгө өткөндө арттагылар жете келип, чабышуу башталды. «Карма, сок», деген ачуулуу үндөр, талуу жерге союл тийип аттан кулагандардын онтогон үнү коюу түнгө коогалаң салды. Чабуулчулар көптүк кылып, куугунчулардын бирөөн экөөлөп көбүн аттарынан түшүрүп, ээрлүү аттарды жылкыга кошуп айдап, улам өйдөлөй беришти. Атынан ажырай элек Ормон тигилердин артынан калбай баратат. Сакалдуу киши жоого түшөрбү деген салттуу намыска бекем Ныязбек бий чабышка аралашпай четтерээк турду эле, баралына толо элек уулунун жоо артынан түшкөнүн көрүп:

— Оо, Ормон, токто балам, — деп кыйкыра артынан жөнөдү. Олжо жылкыларды айдап капчыгай өрдөп бараткандардын артын кайтарып, эки жигит менен бараткан Эраалы дүбүрттү угуп кайрыла, союл булгалап кыйкырып келаткан атчанга каршы тизгин буруп

атына камчы урду. Эки жигит күү менен беттешип бири-бирине чокмор уруп өтүштү. Кайра кайрыла беттешкенде чокмор тизесине урулган Ормон аттан кулап түштү.

— Бул Ныязбек чалдын өз уулу Ормон тура, колун байлап атка таңгыла, алып кетебиз жылкы менен кошо олжолоп, — деп энтиге унчукту Эраалы. Ныязбек бий чабуулчуларга жете келгенде Ормонду атка таңып жетелеп алгандар жылкы алдына өтүп кетишкен эле. Чокморун оңтойлоп Ныязбекти тоскон Эраалы өзүнө кеселе тартылганы турган жааны көрө бою дүр эте токтой калды. Таң агарып калган эле. Элүү кадам аралыкта Эраалыга жаа кесеп турган Ныязбек бий:

— Өзүңдү атайын десем жашсың, атыңды атайын десем карган атаң жөө калат, — деп жаа тартканда Эраалынын колундагы чокмору чарт сынып жерге түштү. Ныязбек бий: — Кайыр, Ормонду да, сени да Кудайга тапшырдым, — деди да, шарт бурулуп айылына кайтты.

Ныязбек бийдин айылы. Күн бешимден ооп калган. Айылдын төмөн жагындагы жабуусу көөнө алты канат боз үйдүн жанында чогулган эл. Элден четтерээк төшөлгөн ала кийиз үстүндө Ныязбек бий баш болгон сакалдуулар, айыл билермандары отурат. Кечөөкү түнкү жылкы тийген кандуу кагылышта кара кушуна чокмор тийип каза болгон Сандыбайды жайына тапшырып, көрүстөндөн кайткандар куран окуп, бата жасаганы отурушат.

Эсил кайран бир боорум, эми кайдан көрөйүн», — деп өкүргөндөр боз үйдүн чий каланган капталына келип турушту. Өкүрүк токтоп, суу куюлгандан кийин үй ичинен:

Жаш мырзам жайыңа да кеттиң элиңден,

Эми жай алгын бейиш төрүнөн,

— деп кардыга алсырай чыккан жесирдин үнүн баса:

Көбөйтүп малын жайытта ээ,

Чабышпай койсо не болот,

Журт менен журт жоолашып аа,

Кырышпай койсо не болот аа.

Эзелтен бери кыргындуу аа,

Замандын мойну тар экен,

Ат тепсеп уулу жанчылса аа,

Эненин көөнү зар экен, аа, — деген дасыккан кошокчу

аялдын азалуу үнү терebelге таралып турду.

— Кой дегиле эми, куран окулсун, — деди бийдин катарындагы ак сакалдуу карыя. Кошок үнү куран сүрөөсү башталгандан кийин токтолду. Куран окулуп, бата тиленгенден кийин:

— Кызыл чиедей балалуу жаш аялмет бечараларга убал болду го, — деди жээрде сакалын ак аралап калган сары чийкил, чекир көз, кыюусуз ак калпак кийген карыя.

— Кантели, Кудай бар, эл-журт бар эмеспи, кар болушпас. Кашайган маңги намысыбыз көптүн убалын аркалап турат го, — деди алдын тиктеп, ойлуу отурган Ныязбек бий.

— Балтыр эти толо элек Ормонго да убал болду го, — деп сөз таштады бийге курбал кадырмандардын бири.

— Минтип бирөөнүн каны жазыксыз төгүлүп турганда Ормон да көрсүн башына түшкөнүн. Саяктар бышырып жемек беле. Тажаганда кое беришер. Болбосо элчиликке келээрбиз, — деди Ныязбек бий.

— Саяктан да колго түшкөнү бар тура, алмашып аларбыз, — деди дагы бирөө.

— Бешим болгон тура, жүргүлө намаз окуйлу, — деп ордуна турду Ныязбек бий. Карыялардын беш-алтоо бийди ээрчиди.

— Оо, даам ооз-тийип куран окуп кеткиле, — деген үндөн улам чогулгандар үй-үйлөргө тарап, азалуу үйдүн алдында эки-үч гана киши калды.

Алты ай бою туткунда жүрүп, сарыбагыш, саяк арасы жүйөөлөшүп жарашкандан кийин туткундар үйлөрүнө кайтышты. Ормон бир нече жашка улгая түшкөн сыңары ойлуу мүнөздө келди, эркиндиктин баркын туйган сымал, ага каскак болгон жаңжалдын, уруу намысынын күңгөй-тескейине ой жүгүртүү менен алек болуп жүрөт.

АРГА ИЗДӨӨ

*«Алды кандай жай болот, Кытай, Орус, Кокондун кимиси бизге бай болот»
(Эл макалы)*

1824-жыл. Боз кыроо.

“Акчийде чиндер кыргын салыптыр. Асан бийдин айлынан тирүү калгандар аз дейт; бешиктеги балдарды да жайрандашыптыр. Тайлак баатыр болбогондо тыйпыл кырылышмак экен. Баатыр жигиттери менен кыргын үстүнөн чыгып, чиндерге ылаачындай тийип, тирүү калгандарын кашкар капкасына киргизе кубалаптыр” деген кабар уч-кыйырга тарап, элдин үрөйүн учуруп да, намысын козгоп, чыйралтып да турат.

Сактыкта кордук жок. Аттар суутулуп, көбүнчө кермеде. Жигиттер бел чечпей кезектешип кайгуулда.

Илгери Турча бийдин жоокерлеринен тумшугу сынып капкасына жашынганын унутушкан экен, өчөйгөн узун чачтар. Ат жалында, найза учунда, кылыч мизинде көрүшөбүз» — деп айыл-айылдарда курал-жарак шайлап, кол топтой жүрүшөт эр көкүрөк, жоо бетине чыгуучу жигиттер. Кара таандай калың кытай каптап кирсе эл тагдыры не болот, деп санааркашат, көптү көргөн карылар. Эл-журттун абалын, каруу-күчтү таразалай, алыс-жуукка, өткөнгө, келечекке сереп сала, акыл калчап арга издешет эл жүгүн аркалаган эрендер.

Жоо жакадан, бөрү этектен алып турган кез. Күн жүрүштө чиндер (кытай) минтип турса, кыбыладан ат тезегин кургатпай, динибиз бирге, каапырлардан коргойбуз деп элчилерин жиберип, зекет жыйнатып, чеп кура Кокон турат. Мусулманчылыкка тооп кылган эл буга муюганы менен, кээ бир айылдарда сарбаздардын ээн баштыгы элди ирээңжитет. Анын үстүнө кытай каптаса туруштук берер чамасы жок экени да көрүнүп тургансыйт.

«Омбудан орус чыгыптыр дейт. Калыгул бийдин жоромолдору ордунан чыкчудай» деген аңыз да эл ичин аралап жүрөт. Мунун да жөнү бар. Кашкар жакка каттаган соода кербендерине тыңчыларын кошо эл-жердин танабын тартып, айыл аралаган татар соодагерлерине уруу-урууларды бөлүп-жара өз пайдасына үгүт таратып, Орусия да тымызын аракетин күчөтүүдө. Кылымдар түпкүрүндөгү кыйын кезеңдердин биринде ордосу бузулуп чачылган байыркы эл көчүп-коно бириге албай: “Алда кандай жай болот, Орус, Кокон, Кытайдын кимиси бизге бай болот” деп арга издеп турган кез.

...Аяк оонанын орто чени. Күн жүрүшү ылдыйлап, аба салкын тарта, тоо суулары кашкалана, агымы тайыздап калган. Эл жайлоодон ылдыйлап, бөксө конуштарда. Коктунун оозундагы кенен жайыкка конгон калың айыл Ныязбек бийдики. Айыл ортосунда көгөндөр тартылган кой жатагында шибер уйпаланбаганынан улам эл жаңыдан конгону байкалат. Айылдын туура жагында суу боюнан 3—4 аргамжы бою алысыраак тартылган желелерде кара кулак кулундар байлануу. Бээлер чар жайыт. Коктуга кире бериште кара жалдуу кула айгыр башын жерге сала бээлерди кайрып жүрөт.

Күн чоң шашке. Бээнин экинчи саамы. Айылдан бери желени карай эки келин, эки жигит келатат. Келиндер тушардан өйдөрөөк кош этек көйнөк, үстүнө тик жакалуу кыска кемсел кийишкен, жоолуктары алдыга салынуу, карыларына көнөк, алдыларына ал жапкыч тартынышкан. Пиязы таар кемселчен, ышкын түптөлгөн сары жаргак кандагайынын кенен багалектери кайыш мөкүсүн жаба, күрөң кездеме кыюуланган ак калпагын кырданта кийген орто бойлуу толмоч жигит келиндерге кычыткы тамаша айтып келаткан сыяктанат. Ортодогу нооча бойлуу келин көнөк илинбеген колун жаңсаганда жигит ойт бере буйтап, көкүрөгүн баса күлүүдө. Берки жигит менен келин да каткыра көңүлдөрү шат келатышат. Айыл ичинде тышка чыгара албаган жаштык азилдерин төгө маанайлары жаркын. «Бээ чогултуп, көбүк ичебиз» — деген 2—3 тестиер баланын кыроологон сүрдөнү менен саан бээлер желеге чогулууда.

Айылдан өйдөрөөк обочо тигилген үч үй бийге тиешелүү, жүз баштуусунда бий байбичеси менен, бири конок өргөөсү, бири аш үй. Үйлөрдөн 3—4 аркан бою арыраак кермеде сымпоочтолгон ээр токумдуу сар таман аттар байлануу.

Бий Омбудан ⁴ келгенден бери учурашууга келгендердин аягы суюла элек. Бүгүн Көл башынан Боромбай, Муратаалы бийлер баш болуп, он-чакты кадырман кишилер келип түшүштү. Алар мындан бир күн илгери бий өзү ат коштотуп мейманга чакырып алган айтылуу Сарт акенин үстүнө чоң үйгө киришти. Он эки канат чоң үйдө 40—50 чамалуу киши

отурат. Жасалышы бийдин сөөлөтүнө төп. Аш үйү өзүнчө болгондуктан эпчи жакка чыгдан каланбаган. Улага капшытка күмүш ачалуу үч ала баканга меймандардын сырт кийимдери илинген. Үйдүн ич алдына кылчык өрө кийиздер эки кабат төшөлүп, үстүнө перси килемдери салынган. Капшыттарында төрдү айланга кара саксак көлдөлөңдөр. Төрдө килем жабылган атайын жүк тактанын үстүндөгү күмүш чабылган жагдандарга үч кертим жүк жыйылган. Жүк үстүндө ак мамык жаздыктар кыркалай жабык башка тирелип турат.

Үй ичи толо бийдин меймандары, аларга учурашуу үчүн келген айыл аксакалдары, ага туугандары. Төрдө аюу талпак үстүндө жүзгө таяп калган айтылуу Сарт аке. Ак жегде көйнөктүн сыртына жакасы ачык көгүш кемсел кийген, башында тепчиме ак мата топу, арык чырай, чап жаак, аксаргыл жүзүнө төшүн жаба жайкалган ак сакалы жараша, жазы маңдай, үрпөйгөн коюу ак каш алдындагы сурмалуу сургулт көзүн ачып-жума ойлуу отурат. Оң жагында Бугу, Сарыбагышка бирдей кадыры өткөн эл кишиси Боромбай бий, эткелирээк, сары чийкил, жазы маңдай, кырдач мурун, бириндеген сейрек сакал-муруту этият серпилген; сурмасыз көздөрү сынаакы тиктейт, башында шырылган күрөң макмал топу, тегерек жакалуу, эки өңүрүнө бастырылган тордолмо бүчүлүү күрөң нооту ногой кемсели өз баркын баалаган калыбет кишинин турпатына төп келип турат. Сарт акенин сол жагында тула бою шыңга, чап жаак кара сур жүздүү, мурду коңкогой, терең кабак алдындагы алагар көзү ойлуу тиктеген сыпайы серпилген көк ала сакал-муруту жарашкан, айтылуу Бирназар акенин уулу Муратаалы бий, андан ылдыйраак үй ээси Ныязбек бий отурат. Сексенди таяп калса да тула боюнан эр сыпаты кайта элек, кызыл тору субагай жүздүү, коюу каштуу терең кабак алдындагы сурмалуу алагар көзүнөн оомал-төкмөл жоокерчилик заманда эл жүгүн аркалап келаткан кишинин акыл калчаган сабырдуулугу туюлат; башында тепчиме ак топу, тик жакалуу бозомук нооту кемселинин өйдөкү эки бүчүсү чечилүү, кемерин шалкы курчанып, малдаш уруна отурат. Бийден кийин үч ата өткөн иниси алысты көрө, жакынды баамдай билген, акылмандыгы, өзгө, жатка бирдей кара кылды как жарган калыстыгы менен эл кадырына татыган, меселдеткен учкул сөздүү Калыгул; акылмандын сыпаа-сымбаттуу турпатына, тарам кызылдуу субагай жүзүнө тик жакалуу ак көйнөгүнүн сыртынан кийген жакасы ачык каралжын кемсели, шырыма ак топусу сыпаа серпилген сыйда сакал-муруту төп келишип, сурмалуу кара көзү ойлуу тунжурайт. Андан төмөнүрөөк Ныязбектин элге төбөсү көрүнүп калган төртүнчү уулу узун бойлуу, кең далылуу, москоол, отузду аралап калган Ормон; маңдайы жазы, бүркүт кабак, кырдуу коңкогой мурун, ирмебей тиктеген сургулт көзүнөн чечкиндүү катаалдык, кайтпас кайрат жанат. Отургандар жашына жараша орун алышкан. Сакалдуулардан ылдыйыраак, адеп сактай, жыйырмалардан аша, жоо беттеп, эл аралап калган Төрөгелди, Балбай, Тилекмат, Адыл, Өмүр, Абыкандар отурушат. Көптөн бери көрүшө элек, карым-катнаш тоолуктардын мал-жандын амандыгын сураша жайдары субхатташуусунан сыр катпаган агедил ымала туюлат.

Чай дасторкону жыйылып, кымыз сунулууда. Бийдин үстүнө катын-калач кирбегендиктен, жеңил кийине шымаланган эки жигит адеп менен сыңар тизелей, аяк сунуп, бошогондорун этият ала, кайра толтура сылык узатып турушат. Бир сыйра кымыз ичилип сөз сээлдей түштү эле. Алдындагы кымыздан бир ирмей аякты көлдөлөң үстүнө этият коюп, мурутун сылай Боромбай бий аңгемени жандантты.

— Кудага шүгүр, ай жүр, аман жүр дегендей, ат көлүгүңөр аман келгениңер бизге чоң олжо. Шераалынын айтымында орус жарым падышанын санаасы түз го. Экөөңүздөргө тең сый көрсөтүптүр курал бербесе да, — деп Ныязбекке суроолуу карады.

Карым-катнаш кадырман кишилер менен астейдил отурса да, сөз арасында тунжурай калган көз карашынан Ныязбек бийдин Омбудан санаасы тынбай келгени байкалып турат.

— Бизге жем таштаганы го дейм. Кичи жүз казактарын Жайык дарыя куймасына чейинки ата конуштарынан сүрүп чыгышыптыр. Чептер куруп, мужуктарын кондуруп жатат. Орус букарачылыгын моюндаган казактар нааразы. Эл ичи тынч эмес, деп кеп урушту биз сүйлөшкөн казак аттуу-баштуулары. Ким билет, биз жакка да жүткүнүп тургандай кыясы барбы дейм, — деди Ныязбек бий.

— Кичи жүздүктөр илгери катын падышанын убагында эле орус букарасы болушкан дейт го Байзылда абсий. Алар орустан жамандык деле көрбөсө керек. Битирбордон ⁵ балдары окуп, чен алып, өзүлөрү деле тынч дейт, — деди талый түшкөн оң бутун этиет копшой, маасысынын кончун тарта малдашын түзөгөн Боромбай бий.

— Абылай хандын уулу Касым төрө эли менен Сары-Аркадан Сыр-Дарыя куймасы жакка Кокон карамагына ооптур деген имиш бар. Орус букаралыгы орундуу болсо, ата конушунан безбейт эле го, — деп сөзгө аралашты ойлуу отурган Муратаалы бий.

— Касым төрөнүн Сары-Аркадан ооганы убактынча го. Абылай хандын туусун көтөрүп, казактын үч жүзүн баш коштуруп, хан ордо көтөрүү далалаты бар эмеспи. Сырдын боюндагы, Ташкен аймагындагы казак урууларын бириктирип, ыгы келсе Кокондон жардам алсам деген ою жетелеп келди го, — деп сөз жүйөөсүн түздөү Калыгул бий.

— Оо, Орус оңой эмес го. Замбиректери, көп атар мылтыктары, дагы канча түрлүү өнөрлөрү бар, билими күч эл дейт, — деп өзүнүн көп нерседен кабардар экенине ыраазы Боромбай бий сакалын сылай алдыртадан отургандарды айланта карады.

— Ай, ким билет орустарыңызды. Букараларын чокунтат дейт го. Орусту мактап жүргөн Байзылда абсийди чокунгандан кудай сактасын, — деди Калыгулга катар отурган салабаттуу саяк бийи Качыке.

— «Акыл оошот, ырыс жугушат» дейт эмеспи. Оруска алакалалса элге өнөр-билим жугат эле го. Көп эл каптап кирсе, аз гана кыргыздын үрп-адаты, ата-салты, туткан дини, сүйлөгөн тили уйпаланат го, — деди Калыгул Качыкенин айткандарын бир четинен түздөй, бир четинен кошула.

— Орус падыша «казактарды уштоо керек»деп жардык чыгарыптыр. Олуя-Атада эл, казактарды башка жакка сүрүп ийип, жерин мужуктарга алып берет экен, деп доңшуп турат деген кепти салды кечөө күнү Таластан келген Кенжебайдын кудасы, — деди четтерээк отурган жээрде сакал, сары чийкил, келте мурун, чекир көз өзүн салабаттуу туйган орто жаш киши.

Бул сөздүн да төркүнү бар. Падыша Александр I Сибирдеги казактарды башкаруу уставын жарыялаган «устав» казакча «кармоо» деген маанини бергендигинен улам, бул сөз эл арасын дүрбөтүп турган кез.

«Калк калп айтпайт, каңырыш угат» дечү эмес беле. Эл ичинде имиш жүрө берет да. Китеп түшпөгөн, кыжылдаган мыкачы кытайдан көрө, инжил түшкөн өнөрлүү орустардан жамандык келбейт деп ойлоймун. Байзылда абсий кудай деген ыймандуу, эстүү киши, — деп оюн кайра ырастады Боромбай бий.

— Орусун чоочун, доңуз жейт дешет, дини бөлөк, тили бөлөк, букараларын чокунтат имиш. Анын үстүнө казактарды кармоо керек деп бизди жөн коёт беле. Динибиз бирге, тилибиз бирге Кокондун эле этегин кармаганыбыз туура го дейм. Алтын бешик тукуму Нарбото бий көтөргөн ордо эмеспи, — деп саласал этти Муратаалы бий.

— Дини бирге болгону менен Кокондун иши былык го. Бу... тиги... Курткада эле кокон сарбаздары өңдүү-түстүү кыздарды ат соорусуна салып ордого алып бараткан жеринен, Тайлак баатыр зөөкүрлөрдү жексендеп, кыздарды бошотуп калыптыр деген кабар угулду, — деп сөзгө аралашты Ныязбектин сегизинин сакалдуусу Бердибек бий. Тунжурай отурган Калыгул акылман кабагын көтөрө.

— Ордонун өзүндө ырк кем сымал го. Так талаш кутум, алла Тааланын амирине, шариятка сыйбаган ыплас иштер Мадели хандын чөйрөсүндө го, — деп Бердибектин сөзүн тууралады жанатан бери малдаш уруна, эки колун сандарына таяй, сөзгө кунт коюп отурган Ормон сөз кыстарды. — Карыяларга ыгы келсе, мен да өз баамымдагыны айтып көрөйүн. Тээ... байыртадан эле элибиз эл болуп, ордо күтүп келген экен. Бабалардын өткөнүнө сереп салсак, өчөөрдө тамызып, өксүүрдө толтуруп, элди сактап келаткан биримдик, ынтымак экен. Мына бүгүн да элди ынтымак, биримдик сактайт дейм. «Сактайм, калкалайм» деп жүргөн Кокон ханы аскерлерин өзү баштап барып, чиндерден ойрону чыгып, Коконго жанын ала качып келиптир. Чынында Кокон да, Орус да кыргызды жыргатайын деп жуткунуп турбаса керек. Кайтарыксыз үйүрдү бөрү бөлөт, ууру алат. Акыры түбү Арка, Анжиян, Алай биригип бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарып, бир амирде болсок дейм, — деп бир аз обдула төргө көз жиберди.

— Жүйөөлү сөзгө кулагыңды тос, дешчү эле. Уулум Ормондун сөзүнүн төркүнү бар. Элдин ооматы артып, ынтымак, биримдик ирегелеш турган кезде бабабыз Тагай бийдин ордосу бул эле Барскоондо экен, — деп тынымга тунжурай түшкөн Сарт аке сөзүн кайра улады. — О, ал кезде, Кыргыз уюткусу бузулбай турганда, Аксак Темир көрөгөндүн тактысын мурастагандар да алакада болушкан Тагай бий менен. Бий Султан Сейит алдында «Ак үйлүү» ⁶ туруп келгенден кийин да ордо ордунда болгон экен, — деди да, карыя сөзүн үзүп башын ийкей, саал чайпала, кылымдар түпкүрүнө сереп салган таризде үнсүз ойго тунду. Сөзгө уюган үй

ичи жымжырт... Бир тынымдан соң акылмандын каргылданган коңур үнү масилетте отургандарды кайрадан арбады:

— Кумдай куюла, желдей сыза өттү го нечен замана. Ошондон бери эле тирүүлүктүн түркүгү биримдик, ынтымак тура. Ушул азыр уруу-уруу жоолашып, маңги намыс ыдыратып турат го... Жамы кыргыз ошол эле Тагай, Адыгиненин, ары жагы Долон бийдин балдары. Анжиян, Алай, Арка биригип бир амир туталы деген жакшы санаа ичти жылытып турат го... «Төртөө түгөл болсо төбөдөгү келер,» биригип бир тутам болсо шыбакты да эч бирөө сындыра албас. Тобокел Алла, деп биригүү камын көргөнүңөр эп го дейм жакшылар, — деп, сөзүн аяктай кымыздан татып, ойлуу отурду карыя. Сөзгө уюп үнсүз отургандар бир дем тарткандай үй ичи жандана түштү.

— Карысы бардын ырысы бар, — деп үн ката Сарт акеден кийинки отургандардын жашы улуусу Ныязбек бий сөз улады, — акылман карынын нускалуу сөздөрүн көңүлгө түйөлү. Жети ойлоп, бир чечели. Акыл таразалап, ашыкпай ой бөлүшөлү. Элдин убал-сообу мойнубузда турат.

— Бар сөз, бар сөз го... акебиздики. Тил алышалы, Алай, Анжияны Арка менен... Ормон баатыр демилгелүү турат. «Кеңешип кескен бармак оорубайт» дегендей, кеңешели, — деп сөз коштоду Муратаалы бий.

Аңгыча «эт бышыптыр» кабары келип, шорпо сунулуп, кол жуулуп, дастаркон жайыла жыгач табактарга кысыр эмди тайдын эти тартылды.

Бешим маалы. Меймандар тышта серүүндөп даарат алышып, айылдан обочо дөңгө кымыз сунулуп, масилет кайра уланды. Залкар күүлөр чертилип, манас айтылып, масилет бешим намазы окулгандан кийин, таза абада дигерге чейин созулду. Бир өргүп кетүүгө макул болгон кадырман аксакалдар конок өргөсүнө бет алышты.

ТАРТУУ

Тоо этектей күздөө конушта отурган калың айылдан таң куланөөк саларда чыккан салт атчан шайбыр жүрүш менен кокту өрдөй өр таянып келатат. Кечкисин жааган күзгү жамгыр сонор карга айлана түн ортосу оой басылган. Тоодон соккон түнкү сыдырымдан кар илеби ура аба чыкыроон тартып, терebel каткалаң. Кыламык карга чагылыша үрүүлдөнгөн таң жарыгы түн ымыртын сүрө, бара-бара айлана даана боолголоно баштады. Жогорулаган сайын коктунун таманы кеңейе, эки капталы бийиктей берип, баш жагы мөңгүнүн суусу түшкөн тулаңдуу кумай төргө айланды. Күнгөйү арча-бадалдуу торпу, тескейи бетегелүү апай бет, баш жагында кумайлуу шагыл жогорулай барып, аскалуу тоо этегине жалганып турат.

Жука сонор каптаган төр таң жарыгына сунала кеңейе түшкөнсүйт. Эшилме шагылдан өйдөкү салааланган борчуктуу аскалар алателек кар. Жапсарланган аска борчуктарынан ары көз мелжий, булут челе кыркаланган жалама зоолор таң үрүүлүндө сүрдүү тунжурап, тоо арасында катаал эндик өкүм сүрүп турат. Аскалуу чокуларды чалган киргил булуттар удургуй көчүп, үзүлүштөрүндө мөңгүлөр агарат. Аска боорлорун мекендеген канаттуулардын таң шоокумунан улам учуп-коно үн салган каңыртына зоолор күңүрт жаңырыктап, тоо арасындагы эндикке шоорат кире баштагансүйт.

Жыбыт-жылгаларда өскөн караган-шактардын арасына, сонорго таң ата жойлогон илбээсиндердин издери түшкөн. Капысынан жааган кардан жүдөй түшкөн тоо чымчыктары четин, шилби, карагат шактарынын биринен бирине учуп коно чыркылдап жем издешет. Шагыл арасындагы эңилчек баскан чоң таштын түбүнөн баш баккан ак чычкан кош аяктап тура калып, төмөнтөдөн келаткан атчанды сезе, чырк эте, кайрадан далдаага кирди.

Таң жарыгы толук өкүм сүрө, салт атчан төр башына жете келди. Кумай четиндеги тулаңдуу түзөңгө жете, олбурлуу карасур улан чоң торудан түшүп, канжыгадагы кол чаначты, ээр артындагы бөктөрүнчөктү чечип, оңтойлуу орунга жайлаштырды да, зээри бийик, соорусу жайык, суйдаң жалдуу ойноктогон чоң торуну басмайыл чаполоңун бошотуп, көмөлдөрүгүн ээрдин кашына кайрып, ооздугун чыгара, чидерлеп, карлуу жашаңга отко койду. Уландын кыймыл-аракетинен жоокерчилик, көчмөн турмуштун түйшүгүнө бышкан шамдагай камбылдык туюлат. Сол колун серепчилей бир тынымга тоо арасына көз чаптырып турду. Башында жылбырска кара көрпө менен кыюуланган кулун тери малакай.

Үрпөйүңкүрөөк коюу каштары бийик кабагына төп келе, алагар көзүнөн жаштык жигерге жуурулган өткүрлүк учкуну жанат. Дөңсөөрөөк кырдач мурдунун таноолору кененирээк. Эрин үстү билинер-билинбес түктөнө, уландын али жигит баралына жете электиги билинип турат. Кара сур жүзү суукка тотуга түшкөн. Пиязы таар кемселине кынай курчанган курга оттук кесе, кындуу бычак илинген. Сары жаргак шымынын багалеги булгары мөкүнүн кончуна түшүрүлгөн, сол карысында жаа, оң ыптасында жебелүү саадак, оң колунда кулач келген чокмор союл.

Тоо арасына көз жиберсе бир тыным тургандан кийин, жеңил тайтуякты мөкүсүнө бекитип, эки этегин кайыра тоо тарапка бет алды. Аяк шилтеши илбирс сымал аяр жана жеңил, сонор бетине көз сала өйдөлөп баратат, түшкөн издер арбын. Караган арасынан чыга капталдай түлкү өтүптүр. Алды менен зоока түбүнөн өткөн жапсардагы чубатууга койгон капканын көрүп, андан кийин сонорлоп из кубалоону чечти. Адис мергендерди ээрчип бир-эки жолу аң улоого катышканы болбосо, өз алдынча биринчи чыгышы эле. Тоо арасында кайберен, илбээсиндер арбын, илбирс да, аюу да кезигерин ойлоп аяр баратат. Салааланган эки асканын ортосундагы жыбыт менен жогорулоодо. Сол тараптагы урчуктанган асканын арты айырмачтанган белес. Андан ары зоо түбүндөгү жапсарга чейин төө өркөчтөнө аскалар уланып турат. Белеске жеткенде бир аз токтоп, айланага көз жиберди. Белестин сол капталында сонорго даана түшкөн илбирстин изи жатат. Из өлчөмүнө караганда бир нече кар баскан күчтүү жырткыч өткөн экен. Алыстан аңдып, жаа тартып жыгуу керек деген ой менен капталдай басып баратканда коктучанын таманында жаткан кулжа көзгө урунду. Кулжанын кекиртегинен аккан кандан улам, муну илбирс чалганын туйду, анткени илбирс олжосун карышкырча тыткылап жарбастан, кекиртегин кырча тиштеп канын шимирет да, алгач тулкусуна тийбейт деп уккан. Аккан кандын уюй элегине караганда илбирстин өзү алыс эмес болууга тийиш деп, аярлана из кайда кеткенин аныктоо үчүн эңкейе караганда оң тараптан күрүлдөгөн коркунучтуу үн угулду. Бурула караса, эшик төрдөй аралыкта чанагына толо чакырайган саргыч көзүнөн заар чача, азууларын арсайта күрүлдөп килейген илбирс көрүндү. Мойнун жигжийтип ичине тарта серпилчү жаадай жонун дүгдүйтө куйругу менен карды чапкылап, секирүүгө ыңгайланууда. Көрө сала өнө бою дүр эте түшкөн улан акыл токтото боюн жыйнап, жырткычтын заардуу көзүнө тике карай союлун оңтойлото кармады. Көз ирмеминде өлүм менен өмүр айкашып турду. Көз ирмем... Күр эткен заарлуу добушка аралаш, азууларын арсайта, суук саргыч көздөрүнөн өлүм учкуну жанган жырткыч түйүлө түшүп, эргий берерде жазы маңдайга союл шилтеди. Уландын көз алдына тартыла түшкөн чаар ала тулку шалак эте жерге түштү. Үч кадам алдыда көздөрү аңтарыла, улам оозун ачып, кежигесин тарта көп кар баскан зор жырткыч жан талашып сулап жатты. Улан ыкчам кыймылдап кындан канжарын суура жырткычтын такыр колтугуна мала бурап алды да, бычак кармаган колун көтөрө:

— Оо,... ээй... эл-журт, мен илбирс чаптым! Баай... Байым, мен илбирс чаптым, — деп кыйкырды. «Чааптыым» деп аскалар кошо жаңырды.

«Байым» дегени айтылуу Ормон баштаган Сегизбектин атасы Ныязбек бий, анын казак аялынан туулган кенже уулу Түлкү улан илбирс чапты. Коркунуч менен кубаныч аралаш денесин майда калтырак баскан улан канжарды жансыз илбирстин үстүнө таштай, ташка көчүк басты.

Мына, эми элдин баары «Ныязбек бийдин кенжеси Түлкү улан илбирс чааптыр» деп аңыз кылышат. Балким кыздар ... кыздар демекчи Айым да угар... ушул ой «кылт» эткенде бети албырып, өзүнөн өзү уяла тамылжый түштү да, ордуна тура бычагын алып, илбирсти түзөнүрөөк жерге ыңгайлап, союга киришти. Кеминде он кар баскан болуу керек, эшик төрдөй суналат. Тырмактары аркайып, ар бири төрт элиден кем эмес. Этяттап терисин баш турпаты менен, бучкактарын тырмактары менен чогуу сыйруу керек. Шамдагай улан арыдан бери тери бетине бычак тийгизбей, шыйрак тырмактары, баш сөөгү менен сыйрып алып, кан-сөөлүн тазалап кыра карга жайып койду да, кулжаны союп бөксөлөдү. Күн көтөрүлүп, түш боло жаздаптыр. Чубатуудагы капканына баргыча кеч кирет. Илбирстин терисин бүктөп, кулжанын этин терисине салып курчалап ийнине аса жыбыт менен ойго түшүп келди. Көтөргөн олжосун жерге коюп, көкүрөк суута бир аз отургандан кийин көрпөчөдө оролуу кол чаначты чечип, күзгү бал татыган ынак кымыздан кере жутуп, энеси кастарлап берген түйүнчөктөгү жапкан нандан жеп, өзөк жалгады. Кар аралаш жашаңда байыр ала оттогон чоң тору алыс узабаптыр. Чидерин чечип, ооздугун катып басмайыл, олоң, көмөлдүрүгүн беките ээрин оңдоду да, илбирстин терисин кынаптай бүктөп, канжыгага бекитип, бөктөрүнчөктөгү

куржунду алып, эки көзүнө бөксөлөнгөн кулжанын этин батырды да, ээрдин тарагына арта салды. Чоң торуга шап аттанып, төмөн көздөй бет алды. Жигиттик дымагы артып, көңүлү көтөрүңкү. Сонордогу «тырмак алды» олжосу, болгондо да тоонун шери — илбирс. «Муну албетте байыма тартуу кылайын. Ал киши абдан курсант болор. Апам да андан бетер кубанар» деген ойго келгенде улан кыжалат боло түштү.

Өткөн жылдын курман айтындагы окуя эсине түштү. Айт күнүнүн салтанаттуу кубанычы. Элдин баары көкбөрү (улак тартыштын) тамашасын көрүү үчүн айылдын капталындагы түзөңгө казканактап жыйылган. Ак сакалдар, кадырлуу кишилер марага чукул, элден обочороок турушат. Эркектерден бир аз бөлүнө аялдар, кыз-келиндер чогулган.

Улакка түшүү үчүн бөлүнгөн жигиттерден төртөө «түпкө» баратышат. Алардын бири чоң торуну ойноктото, башын жоолук менен буй шымаланган Түлкү улан. «Түптө» улак эмес эле, килейген серке жатат. Биринчи эңип алууга умтулуп, төрт жигит биринен сала бири аттарына камчы уруп, бирин-бири омуруолото улакка эңкейишет. Жээрде атчан жигит биринчи эңип өйдө көтөрөрдө, экинчи жигит талаша тартып, серке шалак эте жерге түштү. Түлкү улан ушул ирмемден пайдалана тоо торуну темине улакты сол колу менен эңип, кол сунгандардан обочолото, аттын омуруосунан айланта оң колго алды да, тоо торуга камчы урду. Тоо тору жебедей атыла топтон бөлүндү. Жабыла кууган атаандаштар аркан бою артта. Тозотто жүргөн жигиттер туурадан качыра Түлкү уланга жанаша түшүп улакты кармаганда Түлкү улакты жулкуп алып, аттын омуруосунан солго айландырып такымга кысты да, топтон бөлүнө, улакты данекчилер турган марага таштап, торуну ойноктото ортого чыкты. Жарданып турган эл, козголо уу-дуу боло түштү.

— Улакты таштаган шамдагай жигит ким экен, — деген үнгө удаа: — Ныязбек бийдин салбар аялынын уулу Түлкү турбайбы! Бечара аман болсун! — деген сөздөр кулагына шак этти.

Бүткөн бою дүр эте, көөдөнүнө ызалык толо түшкөн улан атын моюнга чаба элдин четине чыкты да, четке койгон кемселин, калпагын кийе таскактаткан тейде үйүнө келди. Атынын басмайыл, олоңун бошотуп, тизгинин ээрдин кашына каңтара суутуга койду да, үйгө кирди. Апасынын:

— Уулум, эмне кайттың? Тамаша бүттүбү? Айылдап айттаган жоксуңбу? — деген суроосуна жооп бербестен, жүктүн үстүнөн жаздык алып башына койду да, калпагын керегенин башына илип, кемселин айкарасынан жамынып жата кетти. Кызыл күүгүм түшкөнчө сулк жата берди. Тынчы кеткен энеси:

— Уулум, соол убак болду. Ушу маалда жин-шайтан кыдырат дечү эле, турчу кулунум. Атың да сууду окшойт, отко койбойсуңбу, — деп үн салды.

Түлкү улан ордунан тура, баш кийимин, кемселин кийип тышка чыкса, сууту канган тору окуранып жер чапчып турат. Ээрин алып, жайдактап отко койду да, айыл четине чыга алаксы ары-бери басып жүрдү.

«Салбар катындын уулу» деген үн дагы эле кулагына угулуп тургансыйт. «Мен дале Ормон жана башка бек акелерим сыяктуу Байымдын өз уулу эмесминби. Эмнеликтен мени «салбар» деп кемсинтишет», деген ызалуу ой жүрөгүн өйүй, бир кыйлага басып жүрдү да, караңгы киргенде үйүнө келди. Энеси коломтого от жагып, тулгага казан асып коюптур. Эшиктен кирген уулуна үңүлө түшө:

— Караңгыда кайда жүрдүң? Кабагың бүркөө, ноокастап турасыңбы, — деп чебеленди.

— Эч жерим оорубайт апа, — деп энесинин бырыш эрте кире баштаган жүзүнө, жүдөңкү турпатына аянычтуу көз жүгүртүп: — Апа, Байым эмне үчүн биздин үйгө каттабайт? деди. Күтүүсүздөн берилген суроого буйдалып кысыла түшкөн энеси:

— Бай өзү билбесе, кудай билбесе, мен кайдан билейин... Чоң апаң бар эмеспи, — деп сөзүн улай албай, көз жашын кылгырта жер тиктеди.

Ошол бойдон сөз уланган эмес. Бирок эр намысы ойгонуп келаткан уландын көңүлүн ирээңжитте, адамдык баркын кемсинткен «салбар» деген сөз ар дайым тынчын алып жүргөн эле.

Азыр да «тырмак алды» олжосун Байына тартуу кылууну ойлоп, эргип келатканда ушул жагдай көңүлүн ирээңжитип жиберди. «Баары бир, мен Байымдын бек болгон уулдарынан кем боло турган жөнүм жок. Буга мен аракеттенем. Байым менен ыгын келтирип, ачык сүйлөшөм. Апам да «салбар» деген кемтиктен кутулууга тийиш», — деген ойго уюду да, атасынын айылына карай бет алды.

Ниязбек бийдин байбиче аялынын айылы суу бойлогон кеңири жайыкка конгон эле. Айылдан окчунураак 2—3 желеге кулундар байланган. Желе четинде жайыла оттогон жылкылар. Омуроосу бийик жалдуу боз айгыр мойнун жерге сала, кулагын жапыра, четтеген бээлерди желеге кайрыйт, көнөк кармаган эки келин, эки жигит айылдан бери желени көздөй бээ саамына келатышат. Айылдын ортосундагы көгөн тартылган кой жатагынын шибери уйпалана элегинен улам айылдын бул конушка жаңы эле конгонун баамдоого болот.

Бийдин он эки кабат ак үйү айылдын өйдө жагына обочо тигилген. Үйдөн үч аркан боюнча алыс керилген ат байлануучу керме бош турат. Шагдан бастырган улан керменин жанына келгенде аттан түшүп, ээрдин канжыгасына байланган илбирстин терисин алып, жерге жая, кан-сөөлүн дагы бир ирет тазалап, ээрдин үстүнөн арта сала атына жапты. Тери узатасынан чоң торунун кулак түбүнөн соорусуна чейин жетип аттын эки капталынан салаңдаган тырмактуу бучкактары жер чийип турду. Ээсинин аракеттерин өгөйлөбөй үйрөнгөн чоң тору ооздугун кемире тынч турат. Тери оой түшпөсүн үчүн башы менен союлган моюн жагын тизгинге орой аттын моюнуна бекитип коюп, куржунду көтөрө боз үйгө жөнөдү. Он эки канат ак үйдүн ичи кенен, тамак-аш башка үйдө быша тургандыктан коломтого от жагылбай, ногой меш коюлуп кернеи түндүккө жетер-жетпес бийик орнотулган. Үйдүн ичине ала кийиздер салынып, үстүнө перси килемдери төшөлүп, капшыттарды, төрдү бойлото кара сапсаң көлдөлөңдөр салынган. Эки капшыттарга Шамдан, Мисирден келген жука жибек килемдер тартылып, эр жак капшыттагысынын үстүнө Ниязбек бийдин атасы айтылуу Эсенгул баатырдын жоого кийген кийимдери, соот-чопкуттары, кылычы, жаа, саадагы илинген. Төр жактагы килем төшөлгөн атайын тактага коюлган күмүш кертим жүк жыйылып, үстүнө ак мамык жаздыктар коюлган.

Төрдө аюу талпак үстүндө өзү курбу карыя менен тогуз коргол ойноп Ниязбек бий отурат. Жетимиштен ашып калган кези. Ошентсе да тулку боюна карылыктын жышааны кире электей. Тарам кызылдуу субагай жүзүндө бырыш жок. Төшүн жаба жайкалган кара сакалын жаңы гана ак аралай баштаган. Бий өз кезегин жүрүп, өнөгүнүн кумалак көчүшүнө көз жүгүртүп отурат. Бийден обочороок төрдүн эпчи жагында башында жеңил элечек, кара баркыт кемселине кундуз кыюуланган саймалуу белдемчи байланган эткелирээк ак саргыл байбиче теспе тартып өзүнчө отурат. Куржунду эти менен эшик алдына коюп, колун боорун ала, таазим кыла салам айтып Түлкү улан үйгө кирди.

— Алейкима салам, мырза, кел, мындай өт, — деп бий уулуна орун жаңсады. Улан аяр өтүп, атасына, отурган аксакалдарга кол берип, кайра төмөнүрөөк өтүп жай алды.

— Балага даам алып келгиле, — деп байбиче улагага жакын тизелей буйрук күтө отурган жигитке кайрылды. Бийдин үстүнө келин-кесек кире алуучу эмес. Жигит элпек тура тышкы ак үйдөн чоң кара көөкөр, кырма аяк алып кирди да, кымыз куюп Түлкүгө сунду. Түлкү кесени алып, сыңар тизелей обдула атасына сунду.

— Рахмат, уулум, бар бол! Биз ичип отурдук, — деп атасы ыраазылык билдирди. Улан сыңар тизелей отуруп кымыздан шашпай ичти да:

— Байым, бүгүн сонорлоп чыктым эле. Олжолуу кайттым. Тырмак алды табылгамды сизге тартууга алып келдим, — деп атасына кайрылды. Уланга сынаакы көз кыйыгын жиберип отурган байбиче:

— Ботом, кандай тартуу? Кана аның, колуңда эч нерсе жок го. Ал кандай кымбат тартуу болду экен, — деп жымсал таң калгансыды.

— Эшикте, тоо торунун үстүндө, чоң апа. Чыгып көрүңүздөр, Байым, — деп атасын карады. Ниязбек уучундагы кумалагын айланта жүрүп келип атаандашына кайрыла:

— Жүрүш сиздики. Уландын тартуусун көрүп, кайра келе уланталы, — деди да ордунан козголду.

Түлкү өзү тура калып эшик ачты. Ниязбек бий баш боло отургандар жабыла тышка чыгышты. Күн кечтеп калган экен. Чыккандардын көңүлү керме тарапка бурулду.

— Мына укмуш десе!... Кермеде илбирс байланып тургандай көрүндү. Эл удургуй кермеге келишсе, тоо торунун тулкусу илбирстин териси менен чүмбөттөлгөн. Ушунчалык зор экен. Тоо торуну чүмкөй, тырмактуу бучкактары жер чийип, оозун ачыра баш сөөгү менен чогуу союлган моюну аттын кулагына жетип, жону аттын тулкусун жаба, соорудан ылдый түшүп, карала көтөрмөдөй куйругу жер чийет.

— Бали, азамат! Байыңа ойротто жок тартуу менен келипсиң! Пай, пай — ушунчалык да зор илбирс болот экен да. Кеминде он кар баскан шер экен, — деп бийдин курбалы кадырлуу бай уланды далыга таптап ыраазылыгын билдирди.

Жүзү албыра, сакалын сылай бирде уулуна, бирде укмуштуу жырткычтын сөлөкөтүнө көз жиберип, кенжесинин бир өлүмдөн калганына шүгүрчүлүк келтире, аны аяп да, эл көзүнөн кызганып да турган Ныязбек бий тынымга буулуга түшүп:

— Алла Таалага шүгүрчүлүк! Сактаган экен кулун. Жараткан, аксарбашылың азыр! Уулум, эл ичинде эсен жүр. Кызыр жылоолоп, ак жолуң ачылсын! Оомийин, аллоху Акбар! — деп бата тиледи. Эл жапырт дүр эте бата кылды.

— Уулдун тартуусун аттын үстүнөн алып, бапестеп жайлаштыргыла. Баланын тырмак алды олжосу таберик. Өзү өмүрлүү болсун. Садага чапкыла, — деп бийдин байбичеси кызмат башы жигитке карады. Арыдан-бери кыркыла элек ак улакты элдин алдына мууздап, териси сыйрыла электе төшүн жарып, өпкө-боорун уландын башынан тегеретишти. Садага расими бүткөндөн кийин кадырман аксакалдар бийдин үйүнө карай басышты. Эшик алдына чукулдаганда аксарбашыл ирикти туура тартып турган кара мурутчан жигит колун бооруна алып:

— Аксарбашылга бата сурайбыз, — деп өтүндү.

— Кыбыланы каратыңыз, бий, уулга айтылган аксарбашылды өтөйлү, — деп Ныязбек бийге карады аксакал карыя. Кыбыланы карап жарданып турган элдин алдына чыга Ныязбек бий:

— Оо, кудурети күчтүү, ырайымдуу жараткан Алла, эл-журтту айдан аман, жылдан эсен кыл! Хандын каарынан, кара өзгөйдүн дооматынан сакта. Эл ичинде аты оозго алынып турган кулуң Түлкүнү аман коюп, ак жолун ач! Оомийин Аллоху Акбар, — деп бата тиледи.

Бий баштаган аксакалдар үйгө кирип орун ала, сөз Түлкү уландын Байына тарткан тартуусу жөнүндө жүрүп жатты.

— Мынчалык зор илбирсти көрбөгөн элек. Буга кай жерден, кандайча жолугуп калдың? Кудай бир сактаптыр, — деп Түлкүнү сөзгө тартты карыялардын бири.

— Суук төргө чыктым эле. Эки асканын ортосундагы жыбыт менен өйдө чыгып, шоңшогой урчуктун артындагы белеске жеткенде, капталдай кеткен илбирстин изи көрүндү. Изди кууп коктучанын таманына түшсөм жаңыдан эле илбирс чалган кулжа жатат. Илбирс өзү да алыс эмес болууга тийиш деп оюмду жыйгыча, күрүлдөгөн үндү угуп кайрылсам, каптал жакта секирүүгө даярданып илбирс турат. Жаа тартууга үлгүрө алчудай эмесмин. Союл менен чабууга туура келди, — деди мактанууну каалабаган улан.

— Бали, жүрөгүңдө жалың бар экен. Бабаң Эсенгул баатырды жазбай тарткан экенсиң, — деди отурган карыялардын бири.

— Өз атасы Байым деле жаш кезинде калмактын берендерин мертинткен. «Аккан арыктан суу агат» деген ушул, — деп коштоду орто жаштардагы кара сакал, олбурлуу кара сур киши.

— Койгула эми көп мактабай, башка сөзгө өтөлү. Кана жана токтоткон оюнду уланталы, — деп бий курбусун карады. Шам жагылып, оюн уланды.

— Отургандар быйыл кыргыек эрте түшкөнүн, жылдын кандай болору, кыштоолордун абалы, кыштан кандай чыгуу жөнүндө узун сабак сөзгө киришти.

Аксарбашыл түлөөнүн, кайыптан табылган кулжанын эти желип бата тилешип, колго суу куюлгандан кийин Ныязбек бий:

— Байбиче, уулдун үстүнө чапан жапчы. Тартуусуна ыроологонубуз болсун, — деди.

Байбиче чач учтугундагы ачкычтардын бирин алып, эпчи жактагы чоң жагдандан карала бачайы анжиян чапанды алып чыкты.

— Аны коюңуз, баягы Кашкардан келген кара кыргактуу кымкап чапанды жабыңыз, — деди бий кескинерээк.

Байбиче кыйылыбыраак туруп, көйкөлгөн кара кыргактуу кымкапты уландын үстүнө жаап, ичи тарыгансып турса да, сыпайгерчилик менен:

— Сарпайы кут болсун, уулум! — деп эңкейте чекесинен өптү. Отурган кадырмандар баш ийкей дуу эте байбиченин каалоосуна кошулушту. Келбеттүү турпатына кара кымкап куп жарашкан Түлкү улан ийиле таазим эте ыраазылыгын билдирди да, атасына кайрыла:

— Байым, ушу отурган кадырлуу аксакалдарды ээрчите барып, эртең биздин үйдөн түштөнүүңөрдү өтүнөмүн, — деди.

Кенжесинин көйкөшкө эрдигине көңүлү толуп отурган бий, анын кадыресе салабат күткөн адамдык жөрөлгөсүнө жетине албай:

— Аксакалдар кандай дейсиңер, уулдукуна түштөнүүгө барабыз го, — деп жанында отурган кадырмандарга суроо салган болду.

— Арийне, барабыз. Буга жеткизген Алла Таалага шүгүр дейли, — деп ыраазылык билдирди карыялардын бири.

Түлкү улан өз айлына келгенде түн бир оокум болуп калган эле. Эне коломтодогу отун өчүрбөй уулун күтүп отурган. Атынын ээрин алып жайдактап отко коё берип, Түлкү үйүнө кирди.

— Карагым, кечиктиң го. Тоо арасында алда эмне болду деп санаам санга бөлүнбөдүбү. Өйдө өт, кардың ачкандыр, — деп энеси күйпөлөктөдү.

— Кардым ток апа. Сонордо тапкан тырмак алды олжомду Байыма тартуу кылып барып, ошондон келатам, — деди уулу үнүн салабаттуу чыгара.

— Болсун, жакшы иштепсиң. Сарпайыны Байың ыроологон го. Эмне олжо таптың эле сонордо — деп энеси уулуна карады.

— Илбирс чаап алгам. Ошону тартууладым, — деди уулу камырабай.

— Эмне дейт! Ботом, илбирс дейсиңби?! Ал жырткычтан кантип аман калдың экен, карагым! Оо, кудай бир сактаган экен, — деп эне уулунун башынан суу тегеретип чачты. Жайланып отургандан кийин:

— Апа, мен Байымды аксакалдары менен эртең түштөнүүгө чакырдым, — деди Түлкү. Уулун жалт карап бир аз тунжурай түшкөн энеси:

— Карагым, жайыбыз начар го. Бий кадырман аксакалдары менен кайда отурар экен, — деди дабдырай түшкөн энеси.

— Биз отурган жайга отурат да. Дөөлөттүү бий өз үйүнүн кандай абалда экенин көргөнү жакшы апа, качанкыга чейин муңкурөп кемсинип жүрөбүз. Андан көрө эртелей туруп кам көрөлү, — деди Түлкү. Уулунун кара кымкап жарашкан салабаттуу көрүнүшү, камырабаган ишенимдүү сөздөрү эненин көңүлүн бир аз тынчыткансыды.

Түлкү эртең менен таң саарынан туруп бир жакка жөнөп кетти эле. Күн чыга эки курбусун ээрчиге сүт эмген жабагы жетелетип, эки серке чаначка кымыз артына келип түштү. Энеси коңшу келин-кесектер менен үйдүн ичин тытып тартипке келтирип тазалап, боорсок бышырып, самоор, чыны-аяк даярдап конок камын көрүү аракетинде. Көңүлү уйгу-туйгу... Көптөн бери көрүшө элек байынын келээрин уккандан бери көңүл тереңдеги жуптулук сезим менен күңүлүктүн айынан аялдык намыс баркын кор кылган ызалык кершип, ою эки анжы.

Күн шашке болгон кезде Ныязбек бий 3—4 киши менен келип калды. Эки жолдошу менен Түлкү өзү баш болуп конокторду утурлай салам айтып, аттарын алып, ызаат көрсөтө үйгө кирүүлөрүн өтүндү.

Ирээттүү, таза күтүлгөн алты канат жупуну боз үй, көөнөрөөк шырдак үстүнө кара көлдөлөң салынган. Төрдө эки кертим жүк, эпчи жагына чыгдан тартылган. Эшик ачыла меймандар киргенде Түлкүнүн энеси:

— Арыбаңыздар... келиңиздер... төргө... — деп колдорун көкүрөгүнө баса бир аз эңкейген калыбында таазим эте меймандарга көз кырын жиберди.

— Бар болгула, — деп бий төргө өтүп, курбулары менен орун алды. Дасторкон жайылып, боорсок төгүлө, самоор киргизилип чай келди. Чай ичилип, бир сыйра кымыз сунулгандан соң, меймандар түштөнүүгө арналган малга бата тилешип, кайра үйгө киришти. Жайланып отуруп чайкалган кымыз ичишип, эркин аңгеме өтүштү.

Айылдагы белгилүү комузчу чакыртылып, залкар күүлөрдөн чертип, Азирет Аалы, кыз Дарыйка баяны, Сайид Баттал жортуулдары жөнүндөгү казалдар айтылып, бий курбулары менен көңүлү шагдан куш убак отуруп, сүт эмген тайдын этин жеп, кеч киргенче баарлашты.

Батадан кийин Ныязбек бий жолдоштору менен кайтууга камынганын байкаган улан:

— Аксакалдар, рахмат, сиздер кайтсаңыздар болот. Байым бүгүн биздин үйгө конот, — деп оюн кескин билдирди.

Мындай жагдайды күтпөгөн атасы, бир аз кыжалат боло түшсө да:

— Ошондой, мен бүгүн ушул үйүмдө боломун. Сиздер узай бериңиздер, — деп келген кадырмандар менен коштошту. Узаган меймандар менен удаа тышка чыккан бий уулун ээрчитип айыл четине чыга кечки абада бир кыйлага ары-бери басып жүрдү. Эл ичиндеги абал, тиричилик жайы жөнүндө сүйлөшүп жүрүшүп, түн кире үйгө келишти. Үч төшөк салыныптыр. Эр жакка бийге, эпчи жакка энесине, төргө уулуна. Бий чепкенин чечип, эр жактагы жайдын үстүнө отурду. Энесн өзүн алаксыта эпчи жакта идиш-аяктарды ирээттеген болуп жүрөт. Түлкү иреге жакка сыңар тизелей отуруп, ызага жык толгон чечкиндүү үн менен:

— Байым, мен силердин ак никеден төрөлгөн уулуңармын. Мындан ары «салбар» аялдын уулу деген кемтик менен жүрө албаймын. Апа төшөгүңөрдү бирге салгыла, — деди да, төрдөгү өзүнө салынган төшөнчүнү камтый тышка чыгып кетти.

Короого түнөп, таң саар ойгонгон Түлкү үйгө от жагылып, атасынын гусулга түшүп жатканын байкады да, санаасы тына ат издей жөнөдү. Түлкү жайыттан аттарды таап кайра келгенде, эшик алдында самоор кайнап, айыл кадырмандары бийге саламдашууга келип, чайкалган кымыз ичилип, кадыр эсе аңгемелешүү жүрүп калган экен. Эшиктен салам айта кирген Түлкү отургандар менен кол алыша учурашып, улага жактан орун алды.

Аңгеме уланып, Түлкү уландын кечөөкү эрдиги жөнүндө да сөз болуп жатты. Баглан козулар союлуп, кымыз чайкалып, ал күнү да Ныязбек бийдин көптөн бери эл каттабай калган кичи үйүндө калк башында турган билермандар, кадырман аксакалдар мейман болушту.

Ушул күнү Ныязбек бий Түлкүгө арнап өргө көтөртүп, короосуна кой, өрүшүнө жылкы салып, кайсы уруулар Түлкүгө коңшу болорун жарыялап, ай туяк бээ союп, элдин батасын алды. Эл тарагандан кийин, Ныязбек кенже уулу менен жалгыз калып, оокат-жайы, тиричилик жөнүндө сүйлөшүп отуруп сөзүнүн аягында:

— Бар бол, уулум. Кызыр жылоолосун. Кудайга шүгүр, агаларың сегизи тең тың болду. Эми сен да эл арала. Ормон агаң элди бириктирүү камын көрүп жүрөт. Ошонун жанында бол. Ага тирек бол. «Аллоху акбар», — деп бата берди да, айлына аттанып кетти Ныязбек бий.

АЙБАТ

Жий чилдеси, кеч бешим. Шаңкайган көгүш асманда сейрек ак булуттар каалгый көчүп, кыбыладан соккон жылуу сыдырым бетти аймалайт. Кыялай катар чыйырланган тоо жолунда жоон топ атчан өйдө баратышат. Зээри бийик, соорусу жайык, чаткаягы кенен, кара жалдуу чоң кула ат минген, кең далылуу, олбурлуу киши алдыда обочо бастырууда, Күрөң кымкап чепкенинин арткы этеги куланын соорусун жаба, алдынкы этектери үзөңгү боолуктан өтө, тизе алдында; башында төбөсү бийик, кырбуусу кенен кыюланган, талаалары чырашталган ак калпак, жазы маңдай, коюу кара каштуу терең кабак алдындагы ирмебей тиктеген сургулт көздөрү, кырдач дөңсөө муруну, чап жаак кара сур жүзү, серпилген узун муруту, төшүн жаба жайкалган кара сакалы бул зор кишинин турпатына өзгөчө сүр берип турат. Ат тизгинин шалкы кармап, оң билегине табылгы саптуу өрмө булдурусунду иле, эч кимге үн катпай ойлуу баратат.

Жолдоштору көтөрмө бою артта өз ара кобураша жай келатышат. Атчандар белеске чыга көз алдыларына мөңгүдөн суу түшкөн коктулдуу ээн өзөн тартылды. Төш таянган түзөңдө беш-алты үйлүү чакан айыл. Кемегелерден, түндүктөрдөн сейрек түтүн булайт. Кээ бир боз үйдүн эшиктери түрүлүү, серелерге курут жайылган. Айылдан жогору суу жакалай тартылган желеге беш-алты кулун байланган, төш таяна оттогон жылкы. Айыл ортосундагы кой короодо саан маалы. Көгөндөрдөн он чакты кадам обочо, тизе алдыларына чака коюп, жүйүртө баса отурган аялдарга тестиер балдар саан койлорду кармап келип артын чакага түздөп саанга тартууда. Козулары агытылып саалуу койлор мекирене ийип турушат. Саанчы алардын козудан бош эмчектерин чакага тартат. Кой толук ийигенде козулар тартылып, желини бошогончо саалган койлор козуларын ээрчиге четке чыга жайылууда.

Айылдын төмөнкү четиндеги жупуну боз үй алдында он чакты киши чогулуп бакылдаган ачуу үндөр угулууда. Четтерээк эки кокон сыпайы атчан турат. Бири шап атынан түшүп, мамыда байланып турган камыш кулак, ойноктогон, суйдаң жалдуу асый чыкманын чылбырын чечип, аттана жөнөгөндө чымыр денелүү элүү жаш чамасындагы чокчо кара сакал, чап жаак, келте мурун, алагар көзүнөн ыза жанган, эски кийиз калпак, таар кемселчен киши чечкиндүү басып келип, сыпайынын колунан чылбырды жулуп алганда, ал кылычтын сырты менен далыга сокту. Сендиректей түшкөн ат ээси үй жанынан баканды ала калчылдап:

— Атандын көрүн урайын эшекчи! Өз малым өзүмө сокку болобу? — деп атчан сыпайды качырып сала берди. Ойт бере жаса чабылган бакан соорусуна тийген ат очорулуп, бакан чорт сынды. Үрөйү учуп калчылдаган сыпай:

— Бу... нема... бу... Синниңни!...Кыргыз... — деп кылычын сууруп шилтемекчи болгондо белестен чыккан жоон топ атчандарды, чогулган элдин суук ырайын байкаган экинчи сыпай аны ийининен тартып:

— Караң, ана, —деп белести жаңсады. — Коюң Сабыржан.

Бу якши атни кийин алармыз... Сакоо кыргызларни бекке айтамыз, — деп тизгин бура жөнөмөкчү болгондо:

— Ашыкпагыла таксырлар. Кетирбегиле буларды, аты жөндөрүн билели. Тигине эл келатат. Алар бул зомбулукка күбө болушсун. Мындай иштин суроо-собкуту болот, — деди көгала сакал, сары чийкил, чекир көз, пиязы кемселчен, чап жаак салабаттуу айыл аксакалы. Жигиттер сыпайыларды чылбырлай аттан түшүүрүгө киришти.

Белеске чыга келген топ алдындагы кула атчан зор киши тизгин жыйды. Артындагылар обочо токтоду, айылга көз жибере:

— Саза, билчи, бул кимдин айылы, эл эмнеге чогулуп турушат? — деп артына кайрылбай үн катты. Топтон бөлүнгөн карагер атчан москоол жигит солго бурула айылга таскак урду. Атчандардын жолу өзөнгө түшө кечмеликтен өтүп, аркы бетти кыялай узайт. Айылга жете иштин чоо-жайын билген Саза кайра тобуна жете келди.

— Баатыр, айыл Эсенбайдыкы экен. Кокон сыпайлары бирөөнүн жакшы атына кызыгып калаба салып жатышыптыр, — деп кула атчанга кайрылды. Ал:

— Аа... ошондой бекен, анда кайрылалы, — деп айылга тизгин бурду. Артынан көтөрмө бою бөлүнө жолдоштору ээрчиди. Топ атчан айылга жаңжал кызып турганда келди. Бакандын сыныгын жерден алган үй ээси:

— Өчөйгөн ала чапан! Ханың, Коконуң жардынын жалгыз атын тартып кел, — деп жибердиби?! Мен силерге... атаңардын чокусун, — деп жулуна атчан сыпайды чабууга умтулганда эки жигит жетип кармап калышты. Атчан топтун алдында келип үйдүн жанына токтогон зор киши:

— Ассалом алейкум, калайык, — деп салам айта чогулгандарга көз жиберди.

— Алейкум салам, баатыр, келиңиздер, — деп утурлай басты көк ала сакал сары чийкил салабаттуу карыя. Жакыныраак турган жигит ат алууга камынганда:

— Ракмат, ат үстүндө эле жай сурашалы, — деп колун көтөрө ишара кылды, — Бул эмне калаба, Эсенбай аксакал?

— Ээ, баатыр, булар кокон сыпайлары экен, Кармыштын асый чыкмасына көздөрү түшүп, салык үчүн алабыз деп жаңжал салып жатышат, — деди карыя.

— Аңгыча үйдөн аякка айран алып чыккан орто жаш аял таазим эте басып келип кула атчанга сунду. Ал аякты алып ат жалына тийгизе кайра көтөрүп ооз тийип кайра сунду. Аял ат үстүндөгүлөргө кыдыракей аяк сунуп, даам ооз тийүү уланды. Кула атчан даам ооз тийе мурутун сылай:

— Аа... ушундай деңизчи, — деп бир азга тунжурап турду.

— Эй, най эсептер, эмне элге бүлүк салып жүрөсүңөр? — деп сыпайларды жекире карады.

— Биз... биз... бегнин ярлиги, ярлигини... — деп төмөн карады, өңү кумсара, калтыраган сыпай. Ат үстүндө санын таяна каарлуу турган кула атчан:

— Аа... эсирген экенсиңер го. Силерге салык алуу менен жалгыз аттуунун атын тартып алуунун айрымасын түшүндүрүү керек экен да... Булардын аттарына ээрлерин тескери токуп, өзүлөрүн да тескери мингизип, ээрлерине таңып, ооздоруна чүпүрөк тыгып, ошол тейде чиркештирип эки жигит жетелей барып Көтмалдыдагы чебине кийирип жиберип, кайра кайтышсын, — деп жигиттерине буйруду. — А силер ээнбаштар улугуңарга бизден салам айта баргыла! — деп сыпайларга каардуу тигиле бир аз карап турду да, ат тизгинин бура кечмекке бет алды кула атчан, атчан топ артынан ээрчий жөнөдү.

Жаалы катуу бул зор киши Ныязбек бийдин сегиз бегинин чыгааны баатыр атанган Ормон эле.

Атчандар узай Саза жигиттери менен сыпайларды аттарынан оодарып, ээрлерин тескери токушуп, өзүлөрүн да тескери мингизип, ээрлерине чырмай таңа, ооздоруна чүпүрөк тыгып, аттарын чиркештире бир жигитке жетелетип, экинчисине айдатып, Көтмалдыга узатты да, өзү Ормондун артынан жөнөдү.

Көл аягы... Кеч дигер... Күн кылкылдап Кызыл-Омполго жашынууда. Батыш алоолонуп, асман мейкини кызгылтым агыш ажайып нурга бөлөнгөн. Алтын бууга

чайкагандай жаркыган сейрек агыш булуттар асман мейкинин шөкөттөп тургансып кыймылсыз. Батыш алоосунан кызгылттанган ак мөңгүлүү чокулар көлдү алкактаган асман тирөөчүндөй көз мелжий суналат. Жайкы кеч асманынын кайталангыс керемет сулуулугу кол бетине чагылыша, жыбыраган майда толкундар түрдүү түстө кубулжуй кыялды эргите, жаратылыштын чексиздиктеги керемет гармониясынан кабар бергенсийт. Көл кылаасына кеч көлөкөсү түшүүдө. Орто-Токойдун оозунан бери суу бойлой конгон жатакчылардын үйлөрүнөн түтүн булайт. Чий арасында бирин-серин жайылган мал.

Чүй суусунун түндүк батышка бурулган оң жээгиндеги жети найзалуу коргон Көтмалды чеби. Коргондун бурчтарындагы бийик текчелерде күзөтчү сыпайлар турат. Коргонду айланта киши бою бийикте мылтык сунулуучу көзөнөктөр. Ич жагы төрт буручтанып кенен, төр жагындагы там үйлөрдө чеп акими Ташмухаммед бек, анын кеңешчи жан-жөкөрлөрү жашайт. Эки тарабында сыпайлар туруучу үжүрөлөр, ортосунда чакан мечит, улагадан дарбазанын эки жагында узата атканалар жайланышкан. Чеп айланасы тынч.

Көл тараптан чубаша төрт атчан келатат.

— Чеп тигине жакын калды. Буларды дарбазага киргизебиз, — деп өзүбүз мейман-туткун болбойлу. Ушул жерге калтырып кете берсек, жем жеп көнгөн дарбазасына аттар өзү эле барышат, — деп жолдошуна кайрылды сыпайыларды жетелеп келаткан жигит.

— Кокуй, Ормон баатырдын каарына калбайлы, дарбазага жеткирип келгиле дебеди беле, — деп чебеленди артында келатканы.

— Баатырың карап турду беле. Ар кимге жан керек. Буларды көргөн сарттар бизди соо коё береби? — деп колундагы чылбырды атка таңылган сарбаздын белине кыстарды да, шарт бурулуп, таскак ура кайра жөнөдү, ат жетелеген сары жигит жолдошунун артынан ээрчиди. Жетектен бошогон аттар тааныш дарбазага бат эле жете келип, ооздуктарын кемире турушту. Ээрге таңылган экөө ары-бери булкунган болушуп, кыңылдаган үн чыгарышып аргасыз турушат. Текчеде турган күзөтчүлөрдүн бири буларды көрүп чуркап түшө:

— Вай... Шумлик, бу нема? Кантип мунака... а вайвай, — деп бакылдап таңылгандарды чечүүгө киришти. Таңуудан бошоп, ооздорунан тыгын алынып жерге түшкөн экөө бир тынымга ийиндерин кага дем алышып, үнсүз шолоктоп турушту. Эки-үч саат бою ат үстүнө таңылып, ооздору тыгындалып келген сыпайлардын сүйлөөгө чамалары жок, тек үнсүз шолоктошууда. Бака-шака каңырттан улам дарбаза алдына бир нече сарбаз чогула түштү.

— Я, худаа, мундайни ким көрипти, атларыга таңылган, аузларыга тыкылган, — деп башын чайкап кордук көргөн экөөнүн жанына барып жакасын кармап алайып турду, кыркма сакал жапалдаш бойлуу, топусун тегерете жоолук курчаган ала чапан сыпай.

— Нема тыкыпты, канака тыкыпты? — деп оозун ача элейди жанындагысы.

— Нема бомакди, мата тыкыпты да.

— Кыргызларнин кылганын көрүң а!

— Бейнамаздар!

— Аулларины өрттөш керек!

— Бекке хабар...! — деген бака-шакага аралаш:

— Бек келатади! — деген сыпайдын үнү баарын чептин төр жагын каратты. Төркү там үйлөрдөн беш-алты киши бери чыкты. Орто бойлуу денеси чымыр киши алдыда келатат. Этектери тилик көгүш бейкасам чапанчан, башында сургулт селде, чапан ичиндеги ак кемселине курчанган саргыч шалпар курунун сол ыптасына шам^[1] усталары соккон кындуу кылыч, оң ыптасында узун канжар салаңдайт. Тегерете кыркылган быжыгыр кара сакалына, кыскарта серпилген муруту куюлуша, кызарган түйрүк эриндери алыстан көзгө урунат. Коюу кара каш алдындагы алагар көздөрү текеберлүү тиктейт. Артындагылар үзүлө ээрчий келатышат.

Дарбаза алдынан берирээк үңкүйө отурган экөөнүн жанына келип, көздөрүнүн заарын чыгара тиктеп:

— Ээ... хайванлар, тириксилерма!? Маскаралык! Хан сыпайлары имиш! Айтилар, нема болдылар!? — деп оң колун куруна таяна калчылдап ызага буулугуп турду.

— Бе... бее... бек... биз кыргыз, — деп өрөпкүп сүйлөй албай булдуруктады сыпайлардын бири.

— Таксыр, бул экиси атларыга таңылып, аузларыга тыкылып келишти. Ээрлери тескери токулган, — деп жагдайды түшүндүрүүгө аракеттенди аларды чечип бошоткон күзөтчү сыпай.

— Тыкылганы нема... баччагарларга не тыкыпты, ким тыкыпты. Оо... Синниңни кыргызлар! Олар хайда, — деп күзөтчүнү жекирди ачуусу ташый денесин майда калтырак баскан чеп башы.

— Ич ким көринмади. Атлари өзүлөрү келди, — деди колун көкүрөгүнө баса көшөкөрлөнгөн күзөтчү.

— Буларни... нааданларни ичкариге алып барыңлар. Дем алдырыңлар, маним алдымга келтириңлар, — деп шарт бурула чеп башы төр жактагы там үйлөргө бет алды.

Чеп башчысы Ташмухамеддин чеп ичиндеги турагы. Кенен бөлмөнүн кире беришинен үч-төрт кадам ары көлөч чечүүчү жайдан кийин бийиктиги жарым кез серенин үстүнө перси килемдери төшөлүп, эки капшытына жана төрүнө тегерете калың атлес төшөктөр салынган. Аларды кыдырата ар бири жарым кез аралыкта парча тышталган жаздыкчалар коюлган. Төрдөгү төшөкчөлөргө чукул коюлган тегерек тактанын үстүнө жашыл шалпар жабылып, өрүк, мейиз, чакмак кант, нават толтурулган табакчалар коюлган. Кызара бышкан тегерек тандыр тоочоттору ортосунда. Ак таш чайнекке демделген көк чайдын үстү жибек дасмал менен жабылган. Үй ээси Ташмухаммед бек мечит имамы Ахрар ажы менен чай үстүндө аңгемелешип отурушат. Бек дасмал жабылган чайнекти ошол калыбында этият кармап, бошогон ак пиялага чай куюп Ахрар ажыга сунду. Азем менен оролгон ак селдесинин арты көк кымкап чапанынын жону ылдый түшкөн, эткээл тегерек жүздүү, үрпөгөй каштары кабагын жапкан көгала сакал имам чайды алып, сөөлөттөнө бир ууртап, дасторконго коюп көзүн сүзө, билинер-билибес теңселе бир азга үнсүз олтурду да:

— Ушундай деңизчи ... бек... жуда жаман иш болгон экен да... Я худаа, өзүң сакта. Зекетчи сыпайлар кордолгон экен да. Муслман парзын сыйлабаган жапайылар! ... Ойлонуңуз бек... Алар абдан көп... Тоо арасы... — деп бекти карады Ахрар ажы.

— Оо, хазрети, бу жорукта зекетчилерни гана эмес, хаммабызни, Кокон хандыгын, Аллая ханыбызды ызалоо, айбат көрсөтүү турабы деймин. Байкаңызчы, ээрлерин тескери токуп, өзүлөрүн артына карата мингизе, атка таңып жибергендери, кокондуктар өз жайыңарга кайра кеткиле деген маанини берип турат го. Бул бейнамаздарды ордодон кол келтирип, жасалаш керекпи деп турам, — деп имамга суроолуу карады Ташмухаммед. Көптү көргөн аяр Ахрар ажы, чыныны дасторконго коюп, колун адеп менен жаңсай чайга ыраазылыгын билдире, чөнтөгүнөн теспесин алып, сүкүт тарта бир азга унчукпай отургандан кийин:

— Урматтуу бек, капалыгыңыздын жөнү бар, бирок күч колдонуу ылайыксыз. Тоолуктар атка минсе, аарынын уюгуна тийгендей машахат болор. Ордого кабарлап акыл калчап, буларды кебез менен мууздоо керек, — деп сөзүн аяктай электе эшик ачылып үй кызматкери кирип:

— Таксыр, алиги кордук көргөн сыпайлар эстерин жыйган шекилдүү. Сиздердин алдыңыздарга келсе болобу, — деп көкүрөгүн баса ийилип таазим этти.

— Киришсин. Наадандар, — деп оозун бүлк эттирди чеп башы.

Эшик ачыла көк ала бачайы чапандарын сыртынан курчана ала топуларын тегерете ичке чалма орогон эки киши аста салам айтып, жыла басып көлөч чечилүүчү жайда баштарын жерге сала турушту. Чеп башы саламды алик албай, тигилерди жекире карап турду. Имам кайдыгер алик алып, кордук көргөндөргө көз кырын жиберип турду да:

— Өткүлө, мындай отургула, — деп серенин четин жаңсай ишара кылды. Сыпайлар коомайлана бүрүштөп сереге чыгып отурмакчы болгондо чеп башы:

— Хазрети убара болбоңуз. Аттарына таңылган бойдон отуруп келишпедиби. Эми туруп турушканы абзел. Андан көрө айтышсын, кантип маскара болушканын. Ким буларды аттарына мингизип «сыйлаганын» — деп кекерлүү жылмайды.

— Биз Ичке-Суу деген жердеги Эсенбайдын айылына барганбыз. Анан ... — деп ары жагын айта албай мукактанды муруту чычайган жулма сакал орто бойлуу как элес, кара тору сыпай.

— Анан эмне болду, айтпайсыңарбы, тилиңди жутуп алдыңбы, — деп кекетти чеп башы бек.

— Анан, анан, ат, ат, — деп сөзүнүн аягын жута кекечтенди сыпай:

— Оо эне талаак, хайван, — деп калчылдады бек.

— «Ат» дегени, Кармыш дегендин аты жакшы экен. Ошону бизге ылайык экен... — деп ары жагын айта албай токтоду сакал-муруту жаңыдан чыгып келаткан жыйырма жаш чамасындагы сары чийкил толук жигит.

— Ошону алалы дегенбиз, — деп жеңилдене сүйлөдү кара сакал кысталыштан чыгарган жолдошуна ыраазы боло ымшып.

— Анан не болду? — деп такыды бек.

- Ал бербеди.
- Биз чылбырды чечип...
- Атты жетеледик.
- Ал келтек менен сокту...
- Биз кылыч менен, — дешти эки сарбаз, бири-биринин оозунан сөз жула, бекке жагынууга аракеттеништи.
- Токтот сөзүңдү кем акыл, — деп кыйкырды бек, ачуусун басууга аракеттене чайдан ууртап энтиге.
- Силерди ким жазалады? — деп үн катты теспесин тарта калыбет отурган имам.
- Тоо жактан атчан кыргыздар келди. Арасында абдан каттасы...
- Ошол кыргыз айтты: аттарын тескери токуп, ээрлерине таңып, ооздоруна тыгып... чебине жеткиргиле, — деп биринен сала бири сүйлөп турушту сыпайлар.
- Ал ким? — деди ачуусун бир аз жыйган бек.
- Исимин айтпади, — деди сыпайлардын бири.
- Болду, жетишет, силерди куп жазалашыптыр. Минтип жүрсөңөр ооздоруңарга тыгылганы аз, каллаңар учуп кетер. Наадандар, баргыла жайыңарга, — деди бек сөз бүттү дегендей кыязда.
- Сыпайлар кеткенден кийин:
- Тообба!... Бул жакшы эмес...Кыргыздар коркунучтуу... Сыпайлар да ээн баштык жасашкан... Жакшы эмес, — деп имам сакалын сылай бекти карады.
- Жакшы эмес албетте. Алар жазасын алышат хазрети, бу кыргыздарга хан бийлигин таанытуу керек. Жанагы катта кыргыз ким, ошонун айлын өрттөө керек, бирок ал ким?!
- Өрттөгөнгө шашылбаңыз бек. Катта киши ким болсо да, өтө акылдуу, чечкиндүү киши. Айылын өрттөтүп коюп ал тынч калбайт. Чоң калаба болот бек, ойлонуп аракеттенели, — деп көзүн сүзө теспесин сыдырууга өттү имам.
- Мансабына чирене чыйралып турган Ташмухаммед бек:
- Ким экенин дагы билүү керек, калганы биздин колдо. Төрөгелди, Балбай, Адыл дегендерин укканмын, бирок кимиси? — деп өзүнө суроо берип сол колу менен санын таяна, он колундагы паяладан чай урттады.
- Оо, бегим, алар болсо сыпайларды уруп, башкөздөрүн кандамакчы. Бул салкын кандуу катаал жаза. Ал жуда көп нерседен кабар берип тургансыйт. Эскертүү жасалган десе болот. Муну Ныязбек бийдин уулу Ормон баатыр жасашы ыктымал, — деди имам теспе тартууну уланта.
- Анда ошол Ормондун айылын өрттөп, өзүн кармап ордого жөнөтөмүн, — деди ачуусу кыстай турган Ташмухаммед бек.
- Этибар алыңыз, болбос иш. Ормонду кармоо колдон келбейт. Ал кыйкырса жамы кыргыз атка минип, тоолордон түшүп келишет. Күлүбүз көккө учады. Шашылбай Бишкек беги жана Ордо менен акылдашыңыз. Алла Таала жар болсун. Аллахи Акбар, — деп теспесин жыйа бата тилей ордуна турду имам. Кошо бата тилемиш болуп айласы түгөнө:
- Шунака экен да, баччагар кыргыздар, — деп сакалын салаалап ойлуу отуруп калды Ташмухаммед бек.

ЭЛ ИЧИНДЕ

Көл кылаасынан кыйла алыс, тоо этектей, өзөндүн оң тарабындагы түзөңдө отурган калың айылдын өйдө жагындагы дөбөчөдө уй мүйүз тарта жоон топ киши отурат. Сөз баккан салабаттуу карыяларды, эл жүгүн аркалаган, акылга дыйкан билермандарды пааналап дөңгө чогулуп кеп жеп, комуз күүлөрүн, дастандарды угуу кыргыз айылдарындагы салттуу көрүнүш. Мындай субкатташууга айылдын иштен колу бош үй ээлеринин баары, жаш жигиттер, уландар да келишип, отургандарга кымыз сунуп кызмат кыла, насыят угушат. Нускалуу сөздөрдү көңүлгө түйүп, таалим-тарбия алышат. Көптү баштарынан кечирип, сөз баккан нускалуу карыялар байыркыда жоо кайрып, эл багып өткөн баатырлар жөнүндө ой жүгүртүп турмуш түйүнүн чече билген сынчылар, кыйын кезеңде элине жол көрсөткөн көсөмдөр, кысталышта куюлуштура жүйөөлүү сөз тапкан чечендер, ажат үчүн жан кыйган жоомарт айкөлдөр жөнүндө кеп урушат. Оор менен жеңилдин, ак менен каранын, калыстык менен кара өзгөйлүктүн, адал менен арамдын ажырымын ажыратып нуска айтышат. Жел жетпес күлүк, соорусуна чөйчөккө куюлган суу төгүлгүс жорго, кыраан бүркүт, алгыр тайган,

адис мерген, айлакер мүнүшкөр, сулуу кыз, сымбаттуу жигит, ашык жарлар жөнүндө икаялар, дастандар айтылып, залкар күүлөр чертилип, элдин көңүл кушу тапталат.

Көчмөн элдин таалим-тарбия алып, адеп-ахлакка үйрөнүүчү борборлору, маданий зоок жайлары өздөрү менен кошо көчүп-коно айыл жанындагы дөбөлөрдө болгон. Айыл ичиндеги түйүндүү маселелер да ошол жайларда чечилүүчү.

Бүгүн да дөңдөгү уй мүйүз жыйында манастан үзүндүлөр айтылып, күүлөр чертилип, нускалуу икаялар козголууда. Жыйындын төрүндө Боронбай, ага катар агасы Кожогол, алардан төмөнүрөөк жээрде сакалы жумурулана тегизделип, муруту серпилген, кырдач мурун, чекир көз, көптөн бери соода иштери менен Боронбайга пааналай, айыл аралап жүргөн татар Файзулла Ногаев, айылдагы салабаттуу карыялар, сөзмөр билерман орто жаштагылар жайланышкан. Жаштар четтерээк адеп сактай сөз тыңшап отурушат. Ак сакалдардын алдына шырдак салынган. Ортодо серке чаначты чайкап жеңил кийинишкен эки жигит отургандарга кымыз сунууда. Элүү жаш чамасындагы чап жаак, сары чийкил, сакал-муруту сыйда серпилген киши оң жаккы жеңин коломочтоно күүнүн жайынан кеп ура «Камбарканды» чертип отурат. Отургандар күү кайрыктарына уюп, үнсүз. Комуз күүсү бирде эргий созолоно, бирде күңгүрөнө каалгып, кечки абаны термелте өткөндөн кабар бергенсип оболдой таңшыйт.

— Баракелде көп, жаша...

— Бали азамат...

— Кар болбо.

— Күү эмес бекен.

— Күүнүн башы «Камбаркан» деген ушу, — деген үндөр коштон, жыйын жанданып турду

— Оо, «Көкөй кести» да укмуш күү го, — деди бирөө. Күүнүн ыргагына уюп бир аз термеле отурган Боронбай бий:

— Бул күүнүн кай заманда, кандайча чыкканынан кабарың барбы? — деп комузчуну карады.

— Тээ атам замандан бери эле чертилип келатса керек. Кай заманда чыкканы белгисиз. Байыркы замандардын биринде колу уста, оңко тургузган көзгө атар мерген болгон имиш. Ошол киши бир күнү ууга чыгып жолу боло, көк кашка суу аккан карагайлуу өрөөндө кийик этинин таш кордосунан татып, суусуна чайкалган кымыз ичип, көңүлү жай отурса, кыялды эргиткен бир ажайып үн угулат. Үн ыргагына уюп маашырлана угуп отурат да, бул ажайып үндүн кайдан чыгып атканын билсем деген ойдо айланасына көз чаптырса, жанаша бийик өскөн эки арчанын бутактарынын биринен бирине илинген ичке жип көзүнө урунат. Сонуркап жанына барса жип шамалга дирилдеп, керемет үн чыгарып турат. Абайлап караса жип эмес, ичкере кургаган ичеги экен. Капырай, ичеги кандайча арчанын эки бутагына илинип калды экен деп ой жүгүртө, илбирстен, же карышкырдан качкан элик, же башка бир кайберен жан талаша эки арчаны кош аттай секиргенде куураган арчанын бутагына илине ичи жарылып, ичегиси эки бутакка илинип кала, убакыт өткөн сайын ичкере кургап шамалга термеле керемет үн чыгарып турганын баамдайт.

Карагай арасынан уккан кереметтүү ыргак боюн бийлеген мерген үйүнө келип, эчкинин ичегисинен өзү көргөндөй ичке кыл жасап, арчадан ичин көңдөйлөп оозун капкактап үч кулактуу аспап жасайт, тоодон уккан керемет ыргакты кайталап күү чертет. Ошол күү мергендин аты менен Камбаркан деп аталып калган экен деген уламыш айтылат, — деп сөзүн бүтө комузун жанына желөй, алдындагы аяктан кымыз татып, мурутун сылады комузчу.

— Баракелде, Камбар мергенге өнөрдүн көзүн ачкан ошол окуя экен да.

— Укум-тукумга өлбөс мурас калтырган экен го кайран киши,

— Ошондой киши да өттү го бул жалгандан.

— Кантсе да кайран кишинин өмүрү сая кетпептир го, — деген кобур ээledi дөңдөгү жыйынды.

— Эми дастандардан угалы,

— Манас айтсын. Кыз Дарыйка кызык го.

— Атантай жоомартчы?

— Эр Төштүктү угалы.

— Жаныш, Байышты.

— Курманбекти.

— Азирети Аалы менен кыз Дарыйканын күрөшү кызык, — деген кобур басаңдай түшкөндө Боронбай бий:

— Шаршеке мырза, Азирети Аалы менен падыша кыз Дарыйканын баянын билесиңби, — деп ырчыга карады. Ырчы комузун колуна алып, кулагын толгой:

— Азирети Аалы Мукамбет байгамбардын төртүнчү чалыяры ⁸ Нээти казатта капыр падышасы кыз Дарыйка менен күрөшүп, мусулманчылыкка баш ийдирип үйлөнгөн экен. Алардан азирети имам Маади төрөлгөн, — деп үнүн жасай казалды баштарда:

— Оо, азирети Аалы менен күрөшкөн кыз кандай болду экен, — деп бирөө үн катты эле. — Кандай экенин айтат да, чычкыңды тыя тур — угабыз», — деп бирөө тыйды. Ырчы адегенде комузда бир кайрыкташтап, анан сапабат айтылуучу обон менен баштады.

Бисмилла, — деп мен бир сөз улайынчы,

Күнөө болор жалган сөз кошпоюнчу.

Аллага абалыңда ыклас кылып,

Андан соң мен бир кыса баштайынчы.

Өтүптүр Катран деген бир падыша,

Айтайын бул кысаны эл тыңдаса.

Кысага кулагыңдын курчу канаар,

Алдыртан ашык болуп даамын татар.

Кыз Дарыйканын ашкере сулуулугу, теңдешсиз балбандыгы сүрөттөлүп, анан «ким мени жыкса, ошого жар болом» деген анын убадасына азгырылып, күрөшөм деп келген нечен балбандын тилектери таш каап, башынан айрылганын жомоктотуп айтып жатканда окуянын кызыгына, эл алдына нечен чыгып дасыккан дастанчынын окуяга жараша үнүн бирде шаттуу, бирде кайгылуу чыгарып, кубулжуткан өнөрүнө арбалган эл чай кайнамдан ашуун убакыт дем тартпай тымтырс. Акыры окуя кульминациясына жетип, кыз Дарыйка менен Азирет Аалынын кармашына келгенде угуп отургандардын айрымдары, өздөрү айтчудан бетер, тамактарын жасап, орундарынан копшолуп-копшолуп жиберешти. Дастанчы ыр жамгырын андан ары сабалатты:

... Алланын бергенине канааттанып,

Топ сыяктуу көтөрүп жерден алып,

Каарданып азирет Аалы айландыра.

Жиберди Дарыйканы асманга атып.

Аалы шер байгамбарды эсине алды,

Түшүндө аян болгон кабарларды.

Жерге тийип сөөгү күл болордо,

Колуна Дарыйканы тосуп алды.

Атындан айланайын, о, арстан,

Түшүмдө сени мага Кудай кошкон.

Тик гана аягымды жерге койгун,

Жыгылды, — деп жүрбөсүн көргөн адам.

Муназа Кудайыма шүгүр деди,

Мусулман болоюн, — деп жооп берди.

Кудай бир, Кураным чын байгамбар ак,

Деди да Дарыйка кыз динге кирди.

Жооттун бутканасын сындырганы,

Мечитти, медресени курдурганы,

Үйрөтүп ыйман, ислам барча жанга,

Көңүлүн Аалы баатыр тындырганы.

Жараткан Кудай артык Аалы шерди,

Акылман, адилеттүү баатыр эрди.

Жыйылган алтын, күмүш дүнүйөнү,

Баарысын карыптарга бөлүп берди,

— деп токтой үнү каргылданган Шаршеке ырчы кымыздан ууртаганда үнсүз уюп угуп отурган эл дуу эте:

— Баракелде, атаңа ыракмат.

— Байгамбар колдосун.

— Азирет Аалы байгамбардын уулубу?

— Уулу эмес, күйөө баласы.

— Жок, чалыяры дебедиби, — деп отургандар кобурга өткөндө, айылды кыялай келаткан буурул атчан, кызыл чийкил салабаттуу киши чогулгандардан он-он беш кадам алыс токтоп:

— Ассалому алейкум, — деп салам айтты.

Четтерээк отурган жигиттердин бири шып тура жолоочунун атын алып, арыраак сартбайлоодо турган эки атка кошо байлады. Жолоочу топко жакындаганда Боронбай бий жана жанындагы көк ала сакал эки карыядан башкалары ызаат кыла орундарынан турушту. Кызыл чийкил салабаттуу жолоочу түз өтүп, Боронбай бийге, ага катар отурган сакалдууларга кол бере учурашып, калгандарына көкүрөгүн баса таазим этти да, ак сакалдар жанынан ыйгарылган орунга отурду. Кызматчы жигиттердин бири серке чаначтан кара аякка кымыз куюп жолоочуга сунду. Кымызды кере жутуп жерге кое мурутун сылай отурган жолоочуга:

— Ээ, Чолпонбай мырза, кандай, эл-журт тынч, мал-жан эсен турасыңарбы? Кай жактан жол тартып келатасың? — деди Боронбай бий.

— Куддага шүгүр, бий аке. Тынччылык. Күңгөй жактан келатам, — деп аякты колуна алып, бошото жута жигитке узатты жолоочу.

Күңгөй жакта кандай сонун сорпо кеп бар? — деди көк ала сакал карыя.

— Көтмалдыдан кечөө чыгып, Эсенбайдыкына жете кондум эле. Кокондун сыпайлары айылга келип, Кармыш дегендин жалгыз атын тартып алмакчы болгондо Ормон баатыр үстүнөн чыгып, Кокон сыпайларына сонунду көрсөтүптүр. Айтор кокондуктардын азабын колуна бериптир. Эмне болор экен, — деп эл кооптонуп турат, — деди Чолпонбай мырза.

— Кокон, — деп жүрсөк, кокондуктар элди талаганга өткөн экен да. Дагы Алла тааланын атын айтып жүрүшөт имиш, — деп тунжурады Боронбай бий.

— Кудай тааланын атын курулай айтып, кулкуну ачылган зордукчулар да, — деди күндүз кыюуланган малакай кийген, күрөң мата чепкенин желбегей жамына, кемерин бошото, малдаш урунуп отурган көгала сакал салабаттуу карыя.

— Ормон баатыр сыпайларга кандай кордук көрсөтүптүр, билсең айтчы, — деп обдулду отургандардын бири Чолпонбай жолоочуну карап.

— Жок, Ормон баатыр аларды чекеге да черттирбептир. Жөн эле аттарын тескери токутуп, өзүлөрүн да ээрлерине тескери мингизе чырмай таңдырып, ооздоруна чүпүрөк тыктырып, бир жигитке жетелетип, экинчисине айдатып Көтмалды чебинин дарбазасына киргизип жибериптир, — деди Чолпонбай.

— Ойдо жок жазаны тарттырган экен көпкөн немелерге.

— Андан көрө бакан бастырса болмок.

— Чылбыр салдырса болмок.

— Көк ала койдой сойдуруп, аттарынан ажыратып, жөө кетирсе болмок деген кобур аралады отургандарды.

— Ажыдаардын куйругун басып албаса болду. Кокон жөн калбайт го, — деп сакалын сылай Чолпонбайды карады Боронбайга катар отурган карыя.

— Ормон өйдө-төмөндү аңдаган амалкөй киши. Өз дараметин, кокондуктардын алын таразалап көрүп туруп ойлоду го жазаны, — деди жол жүрө чаалыгып келген Чолпонбай экинчи аякты бошотуп.

— Ай, ким билет. Ордолуу журт Кокон оңой жоо эмес го, — деп кончунан мүйүз чакчасын сууруп, насвай ата Боронбайды карады катарында отурган карыя. Алгач бир сөз айтылгандан кийин тунжурап отурган Боронбай:

— Кокон сыпайлары кызыл уук кылып айылдарыбызды чаап, кызыл кыргын салбаса экен. Ормон баатыр Коконду катуу кордоптур, — деди.

— Мал-жандан кол жууп, катын-кыздарыбыз ат соорусуна салынып, олжо болот экен да, — деди калпагынын алдын түшүрө кийип, четтерээк отурган тытма кара сакалчан орто жаштагы чаар киши.

— Коркпогула. Кокондон күчтүү Орусия бар. Омбуга элчи жибергиле. Алар аскери менен жардамга келет, — деди баятан бери ар кимдин айтканына кулак төшөп, көөмөйүндө кыргыздарда улуттук аң сезимдин ойгоно баштоосунан кабар берген бул окуяны Омбуга тез жеткирүүнүн амалын ойлоп, кытмыр отурган Файзулла Ногаев.

— Орусунду койчу, абзий, орус, орус, — деп эле тура каласыз. Доңуз этин жеген капырларыңызды, — деп жактырбаган тейде Файзулланын сөзүн какты ага катар отурган кызыл жүздүү, боюна тыкан кийинген, ак калпакчан, агыш пиязы кемселине кемер курчанган элүү ашып калган салабаттуу киши. Унчукпай ойлонуп отурган Боронбай бий артына бурулуп, насвайын таштады да, ак жүз аарчысы менен эриндерин сүртүп, оңдонуп отурду.

— Байсылда абзийдин айткандарынын да жөнү бардыр, — деп бир аз унчукпай тура сөзүн улады. — Ормон баатырдын иштегени бир четинен жүйөөлүү, бир четинен — кооптуу. Баатыр Коконго азуусун көрсөткөн экен. Антпесе эсирген сыпайлар төбөбүзгө чыкпайбы. Оо, Ормон баатыр Кокон менен бас талашууга даярмын деген экен го. Сыпайлардын ооздоруна тыгын тыгып, аттарына таңганы, Ала-Тоодо адепсиздикке жол жок дегени. Ээрлерин тескери токуп, тескери мингизгени, эртеби — кечпи артыңарга, келген жагыңарга кетесиңер дегени. «Бали», эрдин эрдигин билбеген, Кудайдын бирдигин билбейт, деген кеп бар. Ныязбектин сегизинин чыгааны Ормон баатыр кыргыз бел тутуучу эр, — деди Боронбай бий.

— Бар сөз го, бар сөз. Бир Кылжырдын балдарыбыз, бар болсун, — деп сакалын сылады Боронбай бийдин аталаш агасы Кожогол карыя.

— Ормондуку куру кайрат го. Колунда аскери болбосо, Кокон каптап кирсе эмне кыла алат. Силерди Кокондон да, Кытайдан да Орусия сактап кала алат. Тез атар мылтыктары бар, алыска түз тийчүү замбиректери бар, машыккан өнөрлүү аскерлери бар, — деп чебелектеди Файзулла.

— Байсылда абзий, сиздин сөздөрүңүздүн да жөнү бар. Убагы келгенде көрө жатарбыз. Азырынча көлөкөгө тон бычкандан көрө, Коконго айбат көрсөткөн баатырды колдоп туралычы. Кыргыздын жаалын Кокон билет. Ормон да ошого таянып тур. Кокон азыр бизге каршы кол жибере албайт, муну да Ормон баатыр баамдап тургандыр. Неси болсо да Кокон кыргыздын азуусун көрүп койгону абзел болуптур. Кана жигиттер, кымызыңардан бир сыйра кыдырткылачы, — деп жигиттерге кайрылды Боронбай бий. Бир сыйра кымыз сунулуп отургандардын кобуру басаңдай түшкөндө:

— Оо, дигер маалы болгон тура, кана эмесе бата тилейли, — деп Боронбай бий. — Оо, жараткан, эл журтту айдан аман, жылдан эсен сактай көр, береке бейкутчулук бере көр. Кандын каарынан, кара өзгөйдүн дооматынан сактай көр, — деп алакан жайганда, отургандар жапырт бата тилешти.

— Кана, айылга барып дигер окуйлу. Чолпонбай мырза бугун биздин өргөдө конок болуңуз, — деп ордуна тура Боронбай бий айылга бет алды. Отургандар жапырт ээрчиди. Сартбайлоодо турган аттардын экөөнү ээлери минип туура жакка тартышты. Чолпонбай мырзанын атын бир жигит жетелей, бийдин кермесине байлады.

КООПТОНУУ

Кокон ордосу. Диванхананын оюуланган оор эшигинин эки жагында куралдуу эки сарбаз. Эшиктен бир аз обочо ала топусуна жеңил чалма оролгон, этеги тилик көк бейкасам чапанына сайма белбоо курчалган, узун бойлуу, катыңкы кара сур бети сүйрү, тытма сакал, келте мурун, жүлжүгү көздөрү кытмыр тиктеген эшик ага теспе жүгүртүп турат.

Ичкериде хан алдында жашыруун кеңеш жүрүүдө. Диванхананын итабар бийик төрт тарабы төбөсүнө чейин ачык жашыл, мала кызыл түстөр айкалыша чыгыш орнаменттери түшүрүлгөн. Алдында көгүлтүр перси килемдери жыш төшөлгөн. Төрдө хан тагында кыркты аралай электе толо баштаган эткел Мадалихан, башындагы алчыланта оролгон жашыл чалманын маңдайында таажы белгиси — алакандын отундай жашыл каухар — жаркырайт. Толмоч, ак куба жүздүү, кабагы чүңүрүрөөк, куш мурун, коюу кара каш алдында сургулт көздөрү кайдадыр тиктейт, кыркыла тегизделген кара сакалына серпилген муруту куюлуша, текеберлүү кымтылган эриндерин алкактап турат. Алтын жип менен ноктолонгон күрөң кызгылт, жеңил чепкенин желбегей жамынган тик жакалуу ак кемселине селдесине түстөш кур курчалган. Сол ыптасында шам усталары соккон болот канжар, эки колун тактынын арстан сөлөкөттөрү түшүрүлгөн каптал жөлөнкүчтөрүнө бошураак таяп, сөөлөттүү отурат. Оң жагында тегерек көк ала сакал, кабагы бийик, узун коюу каштуу, тунарыңкы көздөрү ойлуу тиктеген ак селде ак чапан Кады кеңешчи — Омар хан убагынан бери такты алдында уялап келаткан Ордо ишмери. Сол жагында жашы Кадыдан кичүүрөк, сакалын ак жаңыдан аралай баштаган, сургулт селде чалынып, көк бейкасам чепкен кийген, көзү дайыма күлүңдөп турган митайым Ахмед кеңешчи. Андан төмөнүрөөк кабагы терең, дөңсөөлөнгөн коңкогой мурун чекир көздөрү өткүр тиктеген, жээрде сакал аскер башы Магзумбек; башында күрөң селде, кара кымкап чепкенине селдесине ондош кур курчанган. Өз баркын биле эркин отурат. Ага маңдайлаш жука ак селде оронгон, жеңил ак чапанына жашыл белбоо курчанган, жаны

калыптанып келаткан сыйда сакал-муруту сыпаа серпилген отуздар чамасындагы куш мурун, кабагы бийик, наиб катчы Салим кулагына калеми кыстарылган, колунда кагаз, сөзгө кулак төшөй илбериңки отурат.

— Аллаяр таксыр, Бухарадан келген кабар өтө кооптуу Насрулла амирдин жаалы катуу сыяктанат... — деп оюн толук айталбай жалтайлап, астыртан Мадали ханды карады Ахмед кеңешчи.

— Ал касапчынын Кокондо эмне иши бар экен. Эч ким ага акарат көрсөткөн жок го, — деп алаканын жая, таң калгансыды хан.

— Оо... Таксыр, ал ханыша айым⁹ жөнүндө нааразы экен. Шариат... — деп оюн бүтпөй ылдый карады Ахмед кеңешчи.

— Шариат десе. Ак нике бар да. Алла Таала кечиримдүү. Шариат жолу анын амиринде, — деп копшоло сакалын сылай келме келтирген болуп, Мадалиге астыртан көз жиберди ордонун кыйырын баса келаткан Кади.

— Албетте, албетте, шариат жолун унуткан киши жок да, — деп өзүн-өзү жубата тагына оңдонуп отурду хан.

— Аллаяр тахсыр. Көңүл тынчыбай турат. Биздин ишенимдүү кишилерден Насрулла эмир Коконго чабуул жасаганы азырланып турат, деген кабар келүүдө, — деп обдулуп, бир аз эңкейе таазим этти аскер башчы Магзумбек. Ал сөзүн улантарда эшиктен табышсыз жыла басып кирген эшик ага үч бүктөлө ийилип:

— Аллаяр ханыбыз, Бишкектен Алишербектен кат алып, атайын чабарман келди. Эшик алдында сиздин мархабатыңызды күтүп турат, — деди. Санаасы тынчыбай көңүлү бөлүндү болуп турган Мадали хан оң тарабындагы Кадыны карады.

— Аллаяр, эмне кабар экен угалы, кепти анан улантсак дейм, — деди Кады.

— Кирсин, — деп бурк этти хан.

Эңгезердей узун бойлуу чабарман туулгасын башынан алып, үч бүктөлө түрмөктөлө оролгон кагазды алдыга суна:

— Аллаяр таксыр, Сизге Бишкектен мартабалуу Алишер бек салам дуба жиберди, — деп бүгүлүп турду. Илбериңки кыймылдаган катчы чабармандын колунан катты алып, ага кете бер дегендей ишират кылды. Чабарман артына жылып чыгып кетти.

— Оку, — деп катчыга колун жаңсады хан. Катчы түрмөктү этият жандыра:

«Улуулардын улуусу, адилеттиктин ээси Алла Таала өзү сүйүп бак берген Таксыр ханыбыз сизге алыскы Аркада адал кызмат өтөп жүргөн Алишер бин Захриддинден астейдил салам дува жолдоймун», — деп катчы үнүн кубулжутту. Бишкек чебиндеги абал, зекет салыктардын жыйналышы тууралуу баяндап келип бир аз тына төмөнкүчө улады:

“Улууларды улуусу, өкүмдарлардын жылдызы Сизге бир өкүнүчтүү окуяны билдирүүгө мажбурмун. Сизге ар дайым адал кызмат өтөп жүргөн букараңызды кечиргейсиз”, — деп катчы кагазга бир аз тымызын көз жүгүртө ханга көз кырын жиберип, токтой калды эле, хан:

— Оку! — деп демитти.

— Касиеттүү Кокон ордосунун адилеттүү бийлигин кордогон, адепсиз ээн баш окуя болду. Тоо арасында, Көтмалды чебинен айылдарга барып салык жыйнап жүргөн сыпайларды аттарына тескери мингизе таып, ооздоруна мата тыгып чепке жеткизип кетишиптир... — дегенде — «Эмне дейт, жапайы наадандар», — деп безге сайгандай зирк этти Мадали хан.

— Аллаяр, ак сөз айтканыңыз, жапайы наадан бейнамаздар, — деп көшөкөрлөнө кошумчалады Кады кеңешчи, — аягына жете угалы.

— Оку, айбан сыпат наадандарды, — деп сөзүнүн аягын жута буулуга обдулду хан.

— Салыкчылар тоо арасындагы Эсенбай дегендин айлына барган экен. Салык үчүн элден мал алуу учурунда катта кыргыз баштаган атчандар келип, бүлүк салыптыр. Алиги каттасынын буйругу менен хан бийиктигин кордогон адепсиздикти жасашыптыр. Алиги катта кыргыздын ким экенин сыпайлар биле албаптыр. Биз иликтесек, бугу уруусунда Боронбай, Муратаалы, Самсаалы бийлер, Өмүр, Балбай баатыр, Мырза деген таасирлүү шок жигиттер бар. Сарбагышта жашы улгайган Ныязбек бий, анын Бердибек, Бердикожо, Ормон, Ажы, Субан, Шатен, Кожобек, Ырыскулбек деген бек атанган сегиз уулу бар. Аталаш инилери Төрөгелди баатыр, Адыл эл ичинде барктуу дешет. Булардын ичинен өтө чыгааны Ормон. Ал өзү жуда катта киши имиш. Биздин урматтуу имам Ахбар ажы бул иште ээнбаштык гана эмес, саясат бар жана мындай ишке Ормондон башка эч ким даай алмак эмес деп болжойт. Андай болсо Ормонду кармап жазалоо үчүн айыл арасына кол чыгаралы, деп ойлоп, сизден өтүнө албадык.

Бизге бул жооптуу ишти жөнгө салып, Ормон өңдүү эл бузаарларды жазалоонун жолун көрсөтүүнү сиздин акылман көсөмдүгүңүздөн өтүнөбүз. Алла Тааладан, улуу урматтуу Аплайр, сизге узун өмүр, мартаба тилеп, сизге, касиеттүү ордого адал кызмат өтөп турган бухараңыз.

*Алишер бин Зухриддин.
1218сана Раджап айынын 1күнү»*

Кат окулуп бүтө, бир тынымга диванхананы наибкатчы кайра түрмөктөгөн кагаздын шыбырты угулган жымжырттык тунжуратты. Билинер-билинбес башын чайкай, сакалын сылаган Кады астыртан ханга көз кырын жиберүүдө.

Көздөрү кытмыр күлүңдөгөн Ахмед кеңешчи бирде ханды, бирде ишенимдүү отурган аскер башчы Магзумбекти, бирде Кадыны карап, сүйлөгүсү келип турса да өтүнө албай ээрдин жалана жалтайлап турду.

— Наадан тоолуктарга Кокон бийлигинин каарын төгөмүн! Магзумбек Лашкер башы, азырланыңыз, күчтүү кол менен Аркага! Ким болсо да Ормонду тирүү кармап келгин! — деп буулуккан Мадали хандын ачуу үнү тунжураган жымжырттыкта жаңырды. Хандын тейин байкаган айлакер Кады:

— Аллаяр, арийне капаланганыңыз адилет. Бул калабалуу ишти басуу керек. Аркалыктарга касиеттүү Ордонун, улуу өкүмдар сиздин амириңизди туттуруу зарурат иш. Касиеттүү Нарбото бий көтөргөн Ордонун акылман, жаангер өкүмдары Аллаяр хан сиздин бийлигиңизди Арка кыргыздарына таанытуу абзел иш... Ойлонолу. Теңдешсиз акылман Аллаяр сиз тоолуктарды ооздуктоонун амалын табасыз. Ашыкпай акыл калчайлы... Бухарадан суук кабар келип турганы ойлондурат го сизди, — деп ызаат кылган сыяктана Мадалиге карады Кады кеңешчи.

— Аллаяр таксыр, сиздин жарлыгыңызды аткарууга даярбыз. Кады кеңешчиңиз айткандай, быякта Бухара ызырынып турганда Аркага жүрүшкө чыксак, артыбызды душманга ачып беребиз го, — деп Кадынын оюна кошулгансыды аскер башчы Магзумбек.

— Аллаяр өзү көрүп турат да баарын бизден жакшы. Мен жанаарак айттым го, — деп далысын күйшөп оңдонуп отурду Ахмед кеңешчи.

— Ормонду кармап келип зынданга отургузуу керек, — деп бурк этти оюнан кайткысы келбей ыргылжың турган хан.

— Оо, Аллаяр, туура айтасыз. Бухара бир жагынан, тигинтип кожолордун иши болбой, кытайлар демитип турганда Ормонду колго түшүргөнүбүз оң болоор. Күч колдонбойлу, Аллаяр, — деди ойлуу отурган Кады.

— Ха... Эмне дейсиз! Хан бийлиги тебеленсе, биз көздү ачып-жумуп отура берелиби, — деп зирк этти Мадали.

— Оо, Аллаяр, кечиргейсиз... Сиздин ачууланганыңыз биздин акылыбызга жол ачат, бизге дем берет. Албетте Ормонду колго түшүрүү керек. Жол издейли, Тайлак баатырдан кийинки коркунучтуу киши Ормон. Ал козголсо тоолуктар жапырт атка минет. Аркадагы бугу, сарбагыш, саяк, черик, солто, саруу, кушчу уруулары Тагай бий — Мухмамед Хайдардан тарайт. Демейде бири-бирине кыр көрсөтүп турса да, түбү ынтымактуу, жоо дегенде баары жапырт аттанышат. Калың калмакты кууп чыгышпадыбы жергесинен... Ойлонуп көрүңүзчү. Ормонду сыйга Ордого чакырып, «көзүн тазалоого» болот эле. Бул да бүтпөс жаңжалга алып келер бекен, — деп Кады оюн бүтө электе:

— Анда эмне, жайына коелубу?! Бара-бара Арка колдон чыгат да, — деп алаканын жая Кадыны карады, аргасы түгөнгөн Мадали хан.

— Таксыр, Арканы колдон чыгарбоонун бир гана амалы бар. Кыргыз урууларын баш коштурбай бир-бирден колго алуу керек, уруу башчыларына датка наамын, белек-бечкек берип, Ордого айланчыктаталы. Ана Ажыбек датка болгону Талас, Аксы кыргыздары Кокон амиринде...

— Аркадагы саяк, сарбагыш, солто, черик, бугу урууларын ушундай ык менен алалы деген ойду жактайсыз го, — деп жан жагына карады Кады.

— Ормонду ... — деп оюн жыйноого аракеттенип, Кадыны карады хан.

— Ормонго баарынан жогору «Парваначи» наам берип, Ордого чакырып, сый узаталы. Аркадагы салык, зекет камылгасын ошого тапшырсак, ал ордого жипсиз байланат. Буга Сиздин да көзүңүз жетип турат, Аллаяр акылман, — деп көшөкөрлөндү Кады.

— Аа ошондой болсун, Жарлык даярдаңыз, — деп Наиб катчыга буйруп сүйлөдү Мадали хан.

— Мына, акылман өкүмдар кандай айкөл! Караңыз, кыргыздар өзүлөрү айткандай «таш менен урганды аш менен уруп» ордого акарат көрсөткөн Ормонду сый менен уруп, касиеттүү алтын так алдына чөгөлөтүп, ордого кызмат кылдыруучу айкөл чечимге келди, — деп жайдарылана жанындагыларды карап ханга көз жиберди Кады. Хан оор жүктөн кутулгандай жеңилдене, такка оңдонуп отурду. Отургандар көшөкөрлөнө баштарын ийкешти, Бухара жөнүндө кеңеш уланды.

КӨҢҮЛ КУШУН ИЗДӨӨ

Эчкилүү төрдөн ылдый көк кашка тоо суусу жарып аккан кенен жайыктагы калың айыл казактын улуу жүзүндөгү малы да, эл ичиндеги кадыр-баркы да төп келген Мендибайдыкы. Жайдын толуп турган кези. Күн кызара кылкылдап, тоо кыркасына жашынып барат. Батыштан жанган кызыл алоо булутсуз, шаңкайган көгүш асманды каптай, улам жогорулаган сайын агыш кызгылтым тарта чексиздикке төнүп, аалам кереметинен кабар бергенсийт. Кеч көлөкөсү түшкөн көк шиберлүү жайыктагы айылда саандан кийин жайылган койлорду короого кайрып, козу улактарды көгөнгө байлаган тестиер балдардын, кыз-келиндердин кобур сөздөрү, шат күлкүлөрү кеч камынан кабар бергенсип, үйлөрдөн түтүн булайт. Айылдын өйдө жагындагы чоң ак үй, анын жанындагы үч ак өргө Меңдибай байдыкы. Өргөнүн бири коноктор үчүн, бири бүгүн күйөөлөп келүүчү күйөө бала үчүн атайын тигилген. Жети уулдун ортосундагы Мендибайдын кенжеси Уулбаланын бел куда теңи, төрө насили Сарсен султандын кенже уулу Мундузбектин күйөөлөп келе турган айылдын өйдө жагынан домбурага кошула обон салган бийик үн абаны жаңыртып, айрымдарды дүрбөтүп тышка чыгарды. Мундузбек мырзанын жигит башысы, эки күйөө жолдошу, эки домбурачы ырчысы менен Сарсен султандын, Мундузбек мырзанын Чынгыз хандан берки теги, байлыгы, мартабасы аны менен бел куда болгон Мендибайдын төрө насилине тең келген байлыгын, кадыр-баркын, перизаттай назик, тал чыбыктай бурала бой тартып келаткан, моймолжуган кумар көз сулуу Уулбала кыздын сын-сыпатын айтып жар сала шаан-шөкөт менен атайын көтөрүлгөн өргөгө келип түшүштү. Мендибайдын бешинчи келини, сөзгө жүйрүк, сын-сыпаты келишкен, ыр-күүгө ынак Шолпан баштаган кыз-келиндер, айылдын тандамал жигиттери күйөө тарабын каада менен тозуп алып, өргөгө киргизишти. Амандык сурашкан сыпаа-сылык сөздөргө аралаш:

— Ойбай, куйе баламыз көрүнмөйдү гой. Ал мырзаны өзүм бир короинши. Көрүндүгү даяр, көрсөтүндөрши маган, — деп шаңкылдады Шолпан келин.

— Женгей, калай дейсиз, төрө насили Мундузбек оңой ак көринмөйдү гой. Аны издеп таап алыңар. Ал өзү басып келүүшү каралардан эмес гой, — деди жигит башы. Ата салты боюнча тектүү жерден келген күйөө баланы кыз-келиндер издеп барып таап, шаан-шөкөт менен ээрчитип келип өргөгө кийирип, даам сыздыргандан кийин тамаша башталат. Оюн-тамаша башталгандан бир аз өтө, колуктуну киргизип, жүз ачар расиминен кийин кыз оюну башталат. Азыр Шолпан баштаган кыз-келиндер домбурачы ырчыны ээрчитип, күйөө бала келүүчү жактагы белести аша Мундузбек мырзаны издеп жөнөштү. Каш карайып калгандыктан айлана бүдөмүктөнүп, боолголонбойт. Адырдын аркы бетине өтүштү. Эч караан көрүнбөйт. Ары барып, бери келип, каткыра күлүп күйөө баланы издеп жүрүшөт. Көрүнбөйт.

— Күйөө бала таарынып кайра айылына кетип калган го. Таппай чарчадык, — деп каткырды тамашакөй келиндердин бири.

— Ойбай, мен мында жатырмын гой көрмөйсүңме? — деп дарылдаган үн чыкты коктунун таманынан.

— Жатыр экен гой, хахаха. Жатмаганда нетеди шамасы солай болса, — деди келиндердин бири.

— Жатыр экен гой, тири экен гой эркемиздин күйеси, — деди дагы бирөө. Кыз-келиндер каткыра күйөө бала жаткан жерге келишти.

— Неге мынша шакылыктадыңар, — деди күйөө баласынын осолдугуна сына түшкөн Шолпан келин. Атын чылбырынан кармап соксоюп отурган күйөө баланын колунан өөп: — Бар бол, саламат бол, эр жигит, — деп баркын көтөрө колундагы чылбырын жигиттердин бирине берип, сүйөп тургуза айылга алып жөнөдү. Жасалгалуу өргөнүн төрүнө жайылган дасторкон күйөө баланын, эки жагында эки такыялуу кыз жезденин кулагын чоёбуз, деп тамаша айта шыңгыр күлүп отурушат. Ачыга түшкөн күйөө бала аларга деле көңүл бөлбөй, чий боорсоктон уучтап оозуна жибере курсак убарасында. Тегерек бет, маңдайы кууш,

кашкирпиги куйкул сары, жүлжүгүй чекир көзү тамактан башкага кайдыгер, жалпак мурун, түйрүк ээрдин сары түк баскан, суусар тебетейчен, кара лампук тик жака кемселине курчанган кемер курун бошотуп шорулдата чайдан ууртап, үздүккөндөй боорсок сугунган Мундузбекке кыздардын кылыктанган тамашасынын тиешеси жоктой.

— Ойбай, жездемиздин карыны катты ашкан экен гой, — деп шыңгыр күлүп, курбусун карады кыздардын бири.

— Солай гой, кулагын чоймок тургай, үзүп алсаң да балдыз жөрөлгөсүн билер эмес го, — деп күлдү экинчиси.

— Мына, бийкечтер, күйөө баланы кыйнамаңыздар, — деп салабаттуу күйөө жолдош жигит эки күмүш урпуяны¹⁰ таштады кыздардын алдына, Мундузбектин осолдугун жымсалдап: — Расми жасоо күйөө жолдоштун вазийпасы го, — деп кошумчалады да: — Домбранды чалсаңчы, тамаша куруп отуралы, — деп ырчы жолдошуна кайрылды. Домбранын бирде чалкып, бирде өзөлөнө өксөгөн мукам үнү көңүлдү эргите үй ичиндегилерди муютуп турду.

— Бали, баракелде өнөрүңө, — деген сүрөөн алдында дагы эки күү черткенден кийин, жигит башы күйөө жолдош:

— Женгей, Мундуз султан жар көрсөк дейт, — деп Шолпанды карады.

— Көрүндүгүңөр мол болсо азыр келет, — деп күлө бага Мундузбекти карады Шолпан келин.

— Кызылдан дилде чачады го султаныбыз, — деп астыртадан Мундузбекке көз жиберди жигит башы. Шолпан эки кыздын коштоосунда тышка чыга, бир аз убакыт өтө, жеңесинин жана эки кыздын алдында кериле басып Уулбала кирди. Орто бойлуу кымча бел, субагай буудай өңдүү, маңдайы жайык, ийилген кара каш алдындагы сурмалуу кара көзү моймолжуп, кырдач муруну, эптүү кымтылган татына эриндери, жумуру зэк алдынан кылайган ак тамагы көздүн жоосун ала көңүлдү кытыгылайт. Башында кызыл тукаба капталып, талаа-талаа алтын жиптер менен ноколонуп, маңдайына бармак басым каухар таш чөгөрүлгөн шөкүлөнүн кырбуусун тегерете алтын үлбүрчөктөр кыздын ак маңдайын шөкөттөгөнсүп желбирейт. Көк тукаба чыптама, кош этек ак көйнөкчөн беш өрүм кара чачтары эки ыйыгына түшө, ажайып чырайына төп келген келишимдүү кызды көрүп отургандар дуу орундарынан турушту. Боорсоктон майга илип оозуна матырып турган Мундузбек турууга мурчасы келбей өчөңдөдү. Өчөңдөп боорсок чайнап, жер таянып турган, суусар бөркчөн, күмүш кемер курчанган, кара кемселчен куйкул сары жигитти Уулбала таң кала карап, дасторкон четинен аярлап төргө өткөндө, баягы жигиттин жанындагы орунду жаңсады жеңеси. Уулбала коомайлана сыңар тизелей отуруп, үй ичине көз жиберди. Баарынын эле назары жанындагы жигит экөөнө бурулгандыктан өмүрлөш болуучу кишим ушубу деп көңүлү сууй түштү. Колукту келе сунулган бир сыйра чай куйган келиндердин бири:

— Жүз ачар расимин жасайт го күйөө бала, — деп Мундузбекти карады.

— Аа, жасаймыз, хазр, — деп коомай копшолгон күйөө бала кыздын шөкүлө бүркөнчүгүн ачканда, сулуунун капалуу суз чырайы көзгө урунду.

— Ааа, солай экен. Акем айткан еди гой, жаксы катын болады, — деп ылжаң эткен күйөөнүн колун кагып, бүркөнчүктү өзү кайрып суз калыбында отурду Уулбала. Күйөө бала козголуп кыймылдаганча:

— Кана, алтын-күмүш чачылаңыз күйөө бала, — деп Мундузбекке карады келиндердин бири.

— Аа, шашыламы, хазр, — деп күймөлө чөнтөгүнө колун салып бир ууч алтын дилдени дасторконго чачты да, — дагымы, — деп элейе жигит башыны карады.

— Колуктунун башынан ылдый баарыны, — деп ылдый карады ыңгайсызданган күйөө жолдош.

Уулбаланын шөкүлөсүнүн төбөсүнөн ылдый алтын дилделерди чубуртту күйөө бала. Этегине тизесине түшкөн алтын дилделерди дасторконго силкип таштап, суз калыбын жазбады Уулбала.

Кыз-жигиттер, келиндер чачылган дилделерди терип, үй ичин бир тынымга күлкү-кобур аралап турду. Күйөө жолдош Шолпанга жана башка кыз-келиндерге жүз ачар ыроолоп, тамашалуу сөздөр айтылып, күлкү чыкканы менен, үй ичин ыңгайсыз суз абал ээлеп, отургандар астыртан капалуу отурган колуктуга көз жиберүүдө.

— Перизаттай аруу Уулбала менен төрө насили Мундузбек мырзанын урматына ырдап берейин, — деп домбурасын ырчы күүгө келтирди:

Адыр-адыр жер басып,
Адырмак ашуу бел ашып,

Аргымак келет жүгүрүп,
 Айдай сулуу жар көрүп,
 Арзуу черин жазмакка,
 Азамат келет жүгүнүп.
 Будур-будур жер басып,
 Будурмак ашуу бел ашып,
 Буудан келет жүгүрүп,
 Муунсуз аруу жар көрүп,
 Мукабат черин жазмакка,
 Мундузбек келет жүгүнүп.
 Көгүлтүр көлдө көлкүгөн
 Көйкөлгөн ак куу бар экен,
 Көктөгү шумкар айланып,
 Көрүүгө аны зар экен.
 Каухардай сулуу Уулбала
 Көңүлдү табар жар экен.
 Көөнүңө кыздын толуючу,
 Көркөм Мундузбек султан бар экен,

— деп созолонгон ырчынын бийик үнү домбура ыргагына кошулуп, түнкү айыл үстүндө оболоп турду. Ырчы домбурасын кайра күүлөп:

Асманда ак жылдыздай балбылдайсың,
 Боюнда дарыянын мажрум талсың,
 Таруудай тал боюнда бир мүүнүң жок,
 Анадан артык туулган кандай жансың,

— деп көңүлсүз отурган Уулбаланы карай ырдаганда, кыз-келиндер, жигиттер жалпы үн кошо үй ичи жанды эргиткен ыргакка толуп турду.

— Курсант болдук мырза, менин денем чыйрыгып, табым болбой турат. Мага уруксат этиңиз, эс алып, табымды түзөйүн. Оюн эртеге да уланады го, — деп ордунан турду Уулбала. Кыздар жалпы ордунан козголушту эле:

— Отуруп тамаша уланткыла, мени Шолпан жеңем узатып коер, — деп дасторкон четинен абайлап өтөйүн дегенде, отургандар жапырт ордунан тура ызаат менен үнсүз узатышты. Уулбала кеткенден кийин Шолпан менен жигит башы ыр ырдап канчалык далбасташса да тамаша улана албады. Конокторго табак тартылып, бата тиленгенден кийин, күйөө бала жолдоштору менен конок өргөсүнө өтүштү.

Эртеси күн аркан бою көтөрүлө Уулбала Шолпан жеңеси менен айылдан жай баса жапыз белесчени аша серүүндөөгө чыгышты. Уулбаланын маанайы пас. Көзүнүн алды шишимек тартып китирейиңки, түндө уктабай капаланып өткөргөн түрү бар. Башында үкүлүү көк тукаба такыя, ага өңдөш чыптамасынын эки өңүрүнө ак седептер тагылган, кош этек ак көйнөгү көлөч-маасысынын апкытын жаба суйсалат. Кайын сиңдисинин капалуу көңүлүн жубатуу үчүн:

— Эрке тайымоо. Күлүп койчу, күйөөсү келген кызга окшоп, — деп колтуктан ала, — ырдап берейинби, — деп жайдарыланды Шолпан.

— Калжыңынды койшы жеңгей. Кубана турган нерсе көрмөй турмын, — деп улутуна сөз улады. — Көңүлүмдө көп жакшы санааларды багып жүрө турган элем, баары күбүлүп түштү да калды, — деп улутуна жер карады Уулбала.

— Көрүп турамын күйөө баланын али кагылбаган осолдугун. Жаш эмеспи. Төрө насили Сарсен султандын эрке уулу. Оңолуп кетет. Жашы өзүңө тең, тектүү жердин кулуну эмеспи. Ушундай бир топ келишкен күйөө болот дейсиң, — деп каткыра Уулбаланы кучактады Шолпан.

— Жене баарына козуң жетип турат да, мени балача сооротосуң. Эки аяктуунун урганы экен, ага өмүрүмдү байлай албаймын, — ден чечкиндүү унчукту Уулбала. Кайын сиңдисинин кандайдыр бир кайткыз чечимге келгенин туюп чочуй түшкөн жеңеси:

— Ой бай калкам, не дейсиң? — деди.

— Мен өз бактымды өзүм издейин деп тобокелге бел байладым жеңече. Калк аралаймын, — деп тунжурай алысты тиктеп турду капалуу кыз.

— Калк аралаганың калай, кой андай ээн баштыгыңды. Кайда барасың? Ата-энең эмне дейт. Калкам, кой антпе, — Шолпан кызды кучактай боюна тартты.

— Казак жергесинде акем менен Сарсен султандын жаалына туруштук берер эч ким жок. Мен кыргыз жакка кетемин. Ал жакта менин көңүлүмдү таап коргоп ала турган киши бар. Укканмын жабыккан кыздын көңүлүн табар дөөлөттүү эрлер бар деп. Андан көрө мага эр кийимин камдап, агамдын керкашкасын токуп бергиле. Агама айтарсың — мени аясын. Атын берсин. Мени кыргыз тараптан издеп алсын. Кыргыздын мыктыларынын биринен табар, — деп улутуна жеңесинин кучагына ыктады көзүн жаш жууган Уулбала. Кайын сиңдисинин кайтпас боло көгөргөнүн туйган жеңеси:

— Ойбай жан шоолам ай, ушундай айрылмак белек, — деп бетин баса жүйүртө отуруп, үнсүз буркурады. Жеңесин кучактай кайын сиңдиси жыгылды. Ошол тейде ыйлап муң төгүшө сырлашкан жеңе-кайын сиңди түш малында кайра келип, ээн өргөгө киришти...

...Жайдын көгүш асманын чайыган сейрек булуттар кыймылсыз. Чыгыш жактагы аскалуу кыраңдан жаңыдан кылайган күн нуру төгүлгөн караган-арчалуу күңгөй торпунун кыя жолунда жалгыз атчан ылдый келатат. Ат жабдыгы келишкен омурулуу жалы тайкы кер кашканын жай басыгына төнө, буудай өңдү кара каш сулуу жигит отурат, башына кырбуусу тайкы көрпө тебетейди баса кийген, боз пиязы кемселине тайкы кемер курчанган. Такалуу булгары өтүгүн үзөңгүгө сүйөй темине, тизгин чылбырды жыя кармап, оң билегине бүлдүргөлүү камчысын иле ойлуу келатат. Болжолунда ашуунун оюна түшкөндөн ары кыргыз айылдары болууга тийиш деген оюн ар кандай жоруп, кыял туткунунда. Кээде кандайдыр бир кооптонуу менен боюн ичиркенте калат. Чатышкан санаа менен алпуруша, кокту таманындагы кечмеликтен өткөндө алдынан карпкурп чыккан атчан кишини көрө сала боюн жыйнап:

— Ассалом алейкум, агатай, — деп салам айтты.

— Алекум ассалам жигит, жол болсун, — деп алик алды кара жалдуу чоң кула атчан, шыйрактуу мылтык асынган салабаттуу киши. Кара баркыт менен кыюуланган ак кементай ичиндеги кара кемселине окчонтойлуу, оттук киселүү кур курчанган, ак калпакчан, жайык төш кара сурунан келген чап жаак, кырдач мурун, сакал-муруту бириндеген, кашы суйдаң, кабагы бийик, сурмасыз сургулт көздөрү жаш жолоочуну сынакы тиктейт. Бир тынымдан кийин:

— И, кайдан келатасың жигит, жол болсун, кайсы айылга барасың? — деди ал.

— Осы Шуй жагасында тагаларым бар эди. Шолорго бараткан жолум гой агатай, — деди жигит.

— А, жакшы экен, буйрук менен жолубуз кездешти жигитче. Түшүп суу жээгинде даам сызышалы, — деп түзөңгө тартып атынан түшө, эки атты куюшкандаштырып, ээрдин тарагынан куржун алып жерге коюп, килитин чече дасмалды жерге жая бышкан нан, этти үстүнө койду да:

— Кел, мындай отур, жигитче, — деп жылмайды, жаш жолоочунун өңү-түсүнөн, турпат-кыймылынан кыз жышаанасын туйган кыраакы мергенчи.

Жигит дасторкон четине чөгөлөй отуруп, курч бычак менен таш кордого бышкан кийиктин семиз карчыгасын кыя кесип аткан олбурлуу чоочун кишинин элпек кыймылына көз жүгүртө, өзүн тыкан кармоо аракетинде.

— Кана, иничек эттен, нандан ал, ысмың ким, таанышып отуралы. Менин ысмым Алыбек, — деп эттен, нандан ооз-тийе, кол чаначтын оозун чечип, куржундан кырма аяк алып, кымыз куюп жигиттин алдына койду.

— Ысмым Эркебай, — деп аякты ала бир жутуп, дасторкондун четине коюп, эттен, нандан ооз тийди жигит. Назик сыпатына, илбериңки кыймылына сынаакы көз жиберип турган Алыбек:

— Эркебай иним, кымыздан шашпай ич, тамак же, түндөп жол жүрө чаалыккандырсың, — деп өзү эттен кыя кесип нанга аралаштырып жей отурду да, аяк бошотом деп сырдуу жигит шашпасын деген ойдо кол чаначтын оозун кайрып кымыздан кере жутуп, ага көңүл бурбаган болуп тамактана берди. Жолоочу жигит чынында чарчаган эле. Шашпай бир-эки тына аякты бошотуп:

— Рахмет ага, чөлдөгөнүм басайды, — деп кесилген эт менен нандан сыпаа жеп отурду. Тамактануу аяктап калган кезде:

— Эркебай иним, сырыңды аччы, колдоруңда шакектин издери турат. Кулактарыңда сөйкөнүн орду бар, кебетең назик кыз балага окшойсуң, же мен жаңылып турамынбы? — деп жылмайды Алыбек. Ичинен жыйрыла бир аз эндирей калган жолоочу боюн токтотуп кайраттана:

— Жаңылган жоксуз ага, мен Аллага тобокел деп, өз тагдырына карсы келаткан кызмын. Максатыма жолтоо жолукса, өмүрүм мына канжар мизине байланган, — деп курундагы кындан эки миздүү канжарды алып алдына койду. Кыздын катаалдана мостойгон сулуу чырайында баарына кайыл сабырлуу тобокелчилик, учурунда чарт жанууга даяр өткүрлүк туюлуп турду.

— Мына эми баары ордуна келди. Менден чочубаңыз. Бейкүнөө чымындын канатын да сындырбаймын. Канжарыңызды кынына салыңыз. Андан көрө жайыңызды толук айтыңыз, балким менден жардам болор, — деди Алыбек, бейтааныш жолоочунун сулуулугуна төп келген акылына, сабырлуу кайратына тан бере. Мергенчи кишинин арам ою жок экенин байкаган Уулбала:

— Агатай рахмет, менин ысмым Уулбала, казактын улуу жүзүндөгү төрт түлүгү шай, байлыгына мартабасы төп келген Мендибайдын кызымын. Тагдыр экен — азып жүрмүн. Акем менен төрө насили Сарсен мен төрөлө электе бел куда болушкан экен, калыңым бүткөн. Бой тартканы күйөөмдү көрө элек эдим. Төрө насили мыкты жигиттир, деп жүргөн үмүтүм чарт үзүлдү. Күйөөлөп келгенде анын жайсыздыгынан көңүлүм кайт болду. Аз күндүк өмүрүмдү жайсызга байлагым келбей, Кудайга тобокел деп бактымды издеп чыккан жолум осы агатай. Кыргыз жакка ооганым, казактын кай жеринде болсо да акем менен Сарсен султандын жаалына туруштук берип, мени калкалап кала турган киши жок гой. Кыргызда дөөлөтү, кайрат-акылы, мартабасы шай кишилер бар деп укканмын. Солардын бири көңүлүмө толор деген үмүттү аркалап келатырмын, — деп Алыбекке көз кырын жиберди Уулбала.

— Жакшы кебиңиз бар экен, карындаш. Кыргызда дөөлөттүү мыкты кишилер бар, мен да ошолордун биримин, — деп жылмая Уулбаланы карап созун улады Алыбек. — Биздин айылга жүрүңүз. Менин үйүмдө болосуз. Улуу жүздөгү досумдун кызы. Мерке жактагы тагаларына бараткан экен, жолдошу сыркоолоп кайра кетиптир. Мен жеткизип коёюн, — ден алып келдим дейм. Андан аркысын өзүңүз байкап көрөсүз, — деди Алыбек.

Бата тиленип, Алыбек дасторкон жыйып, куржунун килиттегенге киришти. Уулбала ордунан туруп, ат үстүнөн куржунун ала, суу бойлой өйдө басып, дүпүйгөн мажүрүм талдын далдасына өттү. Алыбек куржунун килиттеп, ээрдин тарагына арта салып бекитти да, бул ажайып жолугушууну ар кандай жоруп төмөн басты. Суу бойлой төмөн баса бир аз жүрүп кайра кайрылып келсе токулуу аттардын жанында орто бойлуу кыргыз көздүү кымча бел ажайып сулуу кыз күтүп турат. Башында үкүлүү кундуз тебетей, тик жака кара макмал кемселчен, кош этек ак көйнөгү көлөчөмаасысынын апкытын жаба койкөлөт, маңдайы жаркын, ак куба субагай жүз, жаңы тууган айдай ийилген кара каштары, моймолжуган сурмалуу көздөрүнө төп келе, кырдач муруну, эптүү кымтылган татынакай эриндери көңүлдү эргиткен жолоочу кыз:

— Кана, агатай, аттаналы, — деп жылмая каршы алды.

— Бар бол, карындашым. Мына Кудай кааласа тилегиң орундалат. Кел атказып коеюн, — деп керкашканы кыздын алдына тартып, этият колтуктап аткарды да, өзү чоң кулага шап мине, кылчайбай айылын бет алды. Алдыда кара жалдуу чоң кула атчан, ак калпак, ак кементай, шыйрактуу мылтык асынган Алыбек шайбыр басык менен баратат. Артында керкашка жоргоchon, кундуз тебетейинин үкүсү жай сыдырымына сеңселе, кара кемсел ак кош этек көйнөгүнүн этеги үзөңгүнү жаба көйкөлө моймолжуган сулуу кыз Кудай тобокел деп тагдырын издеп баратат.

Күн кеч бешим. Асман ала булуттап, күн нуру кунарсыз. Кечээ Кулжалуу төргө түнөй ууга чыгып, таң саарындагы кийик оттомдо Чубатуудан кийик атып, олжолуу болушкан беш-алты атчан коктунун оозундагы айылга жакындап келатат. Зээри бийик, соорусу жайык, чаткаягы кенен, жалдуу чоң тору ат минген кең далылуу, олбурлуу киши обочо бастырууда, башында кара кыймалуу ак калпак. Боз пиязы чепкенинин арткы этеги чоң торунун соорусун жаба, өңүр этектери тизе алдына камтылган, асынган шыйрактуу мылтык. Төшүн жаба жайкалган кара сакалы, сыпаа серпилген узун муруту, дөңүрөөк кырдач мурун, жаактуу кара сур жүзүнө төп келе бул зор кишинин турпатына өзгөчө сүр берип тургансыйт. Ат тизгинин тыкан кармамай, оң билегине булдурсун камчынын бүлдүргөсүн иле, эч кимге үн катпай өзгөчө ойлуу баратат. Жолдоштору көтөрмө бою артта өз ара кобурашып жай келатышат. Айылга жакындаганда Алыбек жолдошторунан озо тору атчанды жандай бастырып:

— Баатыр, суусадыңыз го, үйгө кайрылып кымыз иче кетиңиз, — деди.

— Айттырбай ойдогуну билгениңе рахмат, түшө кетели, — деди тору атчан. Бул — кыргыз ичинде төбөсү көрүнүп баатыр аталган Ормон эле. Атчандар айылдан өйдөрөөк тигилген Алыбектин тогуз канат ак үйүнүн жанына түшүштү. Аттар кермеге байланып, чөлдөгөн аңчылар үй-ээсинин коштоосунда өргөгө киришти. Үй ичи салттагыдай жасалгаланып, төрдөгү килем жабылган такта үстүнө үч кертим жүк жыйылып, үстүнө ак жаздыктар коюлган. Ак жоолугун оңдой салына, кара кемсел жашыл көйнөгүнүн этеги көйкөлгөн Алыбектин аялы ордунан тура төргө көлдөлөң салып:

— Арбаңыздар, — деп көкүрөгүн баса келгендерди жылуу тосуп алды. Эпчи жакы жүк бурчунда отурган кара кемсел, кундуз тебетейчен кыз, ак кездемеге сайма түшүрүп отурган калыбында сыңар тизелей, көйнөгүнүн этегин тартып келгендерге көңүл бурбаган сыяктуу оңдонуп отурду. Киргендер жайланып отурган соң, Алыбектин аялы чоң кара көөкөрдөн кымыз куюп, адегенде Ормонго узатып, анан калгандарга сунуп чыкты. Биринчи аякты тынбай ичишип, экинчиси сунулганда Алыбек:

— Баатыр козуга бата тилейли, кечирээк кетерсиңер, — деди.

— Кымызга кара куурдактан өтөрү барбы. Козуну жөн кой, жүрө турсун буюрган суусун ичип, өмүр малга да, жанга да бирдей керек го, — деген Ормондун бийик үнүнө бурула астыртан караган Уулбала оттуу көзүнөн кайрат учкуну жанган кара сакал, кара мурут салабаттуу кишини көрө, негедир жан туюму түйшөлө селт этти, кайра ичинен өзүн кармап бейтааныш кишиге жылмая карады да, кирпичин дароо түшүрүп, экинчи кабак көтөрбөй саймасын уланта берди. Баатыр деп отургандын баары ийменгенинен улам, кыргыздын мыктысы ким экенин туюп тургансыды. Суйсалган тал чыбыктай боюнан махабат лазаты жанган, жаш сулуунун жалт караган кумарлуу көз карашы жан-туюмуна бүлүк салган Ормон: «атаганат эр жигиттин өмүр жолуна жарык төгүүчү асыл жар ушундай болсо» деген ойдо көңүлү эргий астыртан бейтааныш кызга көз кырын салып олтурду. Арыдан-бери кара куурдак алдыга келип, кымыз ичиле, ар кайсыдан кеп урулуп, кеч күүгүмдө коноктор аттанышты.

Өзүн атказкан Алыбекке кайрылып:

— Сен мени менен бирге бастырып, бир аз узатып койчу. — деди Ормон. Чогуу аттанышкан экөө топтон бөлүнө, катар бастырып баратышты. Айылдан бир аз узаганда:

— Алыбек, бу сенин үйүңдөгү сулуу бийкеч кайдан? Жок эле го мындай карындашың, — деди Ормон.

— Ээ баатыр, бу бир ажайып кыз. Казактын улуу жүзүндөгү айтылуу Мендибайдын кызы экен. Бел куда күйөөсү Сарсен султандын уулун чанып, эркек кийимин кийинип, кыргыздын мыктысына тиём, деп качып чыгыптыр. Өткөн жумада аң улоодон келатып, ашуу түбүнөн жолугуп үйгө алып келгенмин. Ошондон бери үйдө, — деди Алыбек.

— Дурус экен. Кыргыздын мыктысы ким экенин билесиң да, — деди Ормон.

— Билбей анан, — деп күлдү Алыбек.

— Анан эмне кабарлабайсың? — деди Ормон.

— Малды көрүп олуя жолдон чыгыптыр, — деп каткырды Алыбек.

— Калжыңды кой. Эртең жеткиз биздин айылга. Көрүндүгүнө, сүйүнчүсүнө каалаганыңды алдыңа тартам. Мен эртең өргө көтөртөмүн, — деп колун сунду Ормон. Алыбек кол алышып, айылына кайтты.

АР КИМДИН ӨЗ ЫРЫСКЫСЫ БАР

Жашоо башатына жаңыдан гана кадам шилтеген он алты жаштагы кыз өзүнүн күлгүн өмүрүндө, жан-туюмунда баео ойгонуп, дүр эте жанган аялуу арзуусуна төп асылдыкты, аруулукту, бийик адамгерчиликти издеп ата-эне эркинен мойноп чыгышы казак-кыргыз ичинде илгери-кийин болуп көрбөгөн.

— Капырай, казактан кыргызга күйөө издеп качып чыкканын кара.

«Кызыл кызыл кыялар,
Кыргыз талга уялар.
Акыр заман болордо,
Такыясын колго алып

Кыз күйөөсүн кубалар», — деген Калыгул акылмандын меселин уккан жок белең.

— Эмесе акыр заман болот экен да?

— Кудай билбесе...

— Аял затынан чыккан көй кашка го.

- Балким аягы суюк немедир.
  - Койчу, жапжаш кыз экен, жаманга жоруба.
  - Он алтыдагы эле кыз экен капырай.
  - Ата-энеси кантип атат болду экен бечаралар.
  - Казактын чоң байы дейт атасы.
  - Ормонду таап келгенин кара.
  - Адегенде Алыбекке жолугуптур уудан келатканда.
  - «Бел куда күйөөмдүн жайсыздыгын көрүп, той түшүргөн түнү качып чыктым, кыргыздын мыктысына тийейин деп келатам» дептир.
  - Анан Алыбек Ормонго алып келиптирби?
  - Анан кимге алып келет эле.
  - Өзүчү?
  - О кокуй, Ормон турганда кайда, — деген айың эл чогулган жерде айтылууда.
- Атайы көтөрүлгөн аземдүү ак өргөнүн эпчи капшытына тартылган ак көшөгөдө бүркөнчүктүү шөкүлөчөн, көк макмал кемсели боюна кынала, кош этек ак көйнөгү сыңар тизесин жаба көйкөлүп, колукту отурат. Жанында көптү көрүп тиш каккан кадырман жеңе кыздын беш-бештен эки жагына өрүлгөн кара чачтарын сылай эркелете:
- Укенай, сен баатырды көрүп жактырдыңбы? — деп жылмайды.
  - Арийне, көрдүм гой баатырыңызды... — деп сөзүн улай албай мукактана жеңени карап жылмайды.
  - Кандай, жактыбы көңүлүңө кыргыздын уулу?
  - Ой бай, жеңгей, несин сурайсыз, — Уулбала шыңгыр күлө жеңенин карысын кармады.
  - Неси болсун, алыстан арзып келгениңче бар бекен? — деди жеңе Уулбалага сынакы көз жибере.
  - Арзыганым акылдуу, келбеттүү, кайраттуу, махабат кушун издеп алыстан азып чыккан кыздын кол тийгиз аруу, акактай асыл, ак жибектей назик жан туюмуна жөлөк болуп, табы менен тууруна кондуруп алар киши эле гой.
  - Баатыр окшойбу ошол кишиге? — деди жеңе.
  - Ойбай жеңгей, жан сырымды аңтарып кирдиңиз гой. Энди кайтейин, окшойду гой. Айтайынбы, жеңгей көз кыйыгы өтө катты, жүрөктү селт эттиредди, — деп кыткылыктай күлдү Уулбала.
- Аңгыча эшик ачылып, үйгө жалгыз кирген Ормондун:
- Бул үйдүн ээси бар бекен? — деген салмактуу коңур үнү угулду.
- Ак көшөгө бүлк эте чыккан жеңе:
- Ботом баатыр уул өзүң эмессиңби, — деп жылмайды.
  - Аа, ошондойбу, а мен казактын айдың көлүнөн учкан ак куу Ысык-Көлгө конду, деп угуп аны көрөйүн деп келбедим беле, — деп күлдү Ормон.
- Көшөгөдөн бурала чыккан Уулбала шөкүлөнүн бүркөнчүгүн жаба:
- Ак суңкар айланып учса ак куу кайда кашады, батыр, — деп суйсала басып Ормондун жанына келип, оң колу менен көкүрөгүн баса ийилип таазим этти Ормон бир тынымга үнсүз, кыздын келбетине көз жүгүртүп:
  - Анда ракым этиңиз, дидарлашалы, — деп бүркөнчүккө кол сунганда:
  - Ботом баатыр уул кантесиң, ырасмисин түзөп, анан дидарлашпайсыңбы? Бет ачарын бер, — деп күлдү жеңеси.
  - Болсун, — деп чөнтөгүнөн бир тай туяк жамбыны жеңесине карматты да, жан чөнтөгүнөн бир ууч күмүш теңге алып чыгып, Уулбаланын шөкүлөсүнүн төбөсүнөн ылдый чачып жиберип, бүркөнчүктү серпе сала, кыздын чырайына маашырлана жылмайып, ийнинен ийе тартып, бетинен өптү. Уулбала эреркей баатырдын көкүрөгүнө ыктады.
  - Күмүш тыйындарды килем үстүнөн терүү менен алектенген жеңе:
  - Каап, чачып ийбединби, кыздарды киргизейин, — деп алаканын шак эттирди жеңе.
  - Ойбай жеңе, теришип берейинби, — кытылдап күлдү Уулбала.
  - Жеңең өзү эле терип алат. Сиздин башка иштериңиз бар. Отуруңуз, жай алалы, — деп аюу талпактын үстүн жаңсады Ормон.
  - Батыр, сизден алда менин отурум осол болор, жана да бул үйдү меники дедиңиз, олай болса сиз бүгүн менин коногумсуз. Коногунан мурда үй ээси отурмайды гой, — деп күлдү Уулбала. Колуктусунун жүйөөлү сөзмөрлүгүнө ичинен ыраазы боло Ормон мандаш уруна отурду. Оң жагына ыктай Уулбала орун алды. Жеңенин алакан чапкан белгиси менен иймене

кирген кыз-келиндер өз ара акырын күлө киришип, күмүш тыйындарды терүүгө киришишти. Эшиктен комуз үнү угулуп, кыз ойготоор күүсү көңүлдү терметти.

— Аа, сыртта жигиттер бар тура. Жолдугун өтөп коюңуз, — деп жеңесине бир ууч күмүш теңге берди Ормон, тыйын терилип бүтө.

— Кана эмесе, силер тиги өргөгө барып оюн кургула, Укен менен Баатырдын урматына, — деп кыз-келиндерди ээрчитип чыга жигиттерге баатырдын жолдугун берип, кайра келе дасторкон жайып, дүр-дүйүм даам койду. Чоктун табына бүкүлү бышырылган тоодактын эти бир табакта, өрдөктүн эти бир табакта, керчөө бир табакта. Оюулуу кара көөкөрдүн оозун ачып, кордолгон кымыздын тунмасын эки сыр чөйчөккө куюп, экөөнүн алдына койду. Шуулдай кайнаган ак самоор киргизилди. Ормон “бисмилла”, деп чий боорсоктон ооз тийип, кестиги менен тоодакты устукандамак болгондо:

— Баатыр, сиз бүгүн бизде коноктосуз гой, мага бериңиз, үй ээсимин гой, мен жасайын, — деп жылмая колун сунуп кестикти сурады.

— Жүйөөлү сөз го, — деп жеңесин жылмая карап, кестикти Уулбалага берди. Колуктунун назик жана илбериңки кыймылына машырлана жеңеси кайнисин карап көзүн кыса жылмайды.

— Кана, рахим этиңиз, — деп Уулбала табактарды эптүү жылдырып, кестигин кайра сунуп, Ормонго кайрылды.

— Колго конгон кушка жемди табы менен мүнүшкөр берет. Сиз убара болбоңуз, мен милдетимди аткарайын, — деп эттен чүйгүндөп кесе Уулбаланын, жеңесинин алдына койду.

— Ботом, баатыр уул, Укенди сиз дебей эле сен десең боло, — деп эттен ооз тийе кайнисин карады жеңе.

— Мени бүгүн коноксуң дебедиби, конок үй ээсин сен дегени осол болор, азырынча сиз, — деп турайын, — деп күлдү Ормон.

— Ойбай баатыр, сөз кезегин кетирмейди экен гой, — деп Ормонду карады, моймолжуган сурмалуу көзүнөн бакыт кумары жанып турган Уулбала.

— Чөйчөктөгү насипти татпайсыңарбы? — деди жеңе. Ормон чөйчөктү шыпкай иче, тамагын кыра табакка кол салды. Уулбала татып көрүп, чөйчөктү ачууркана дасторконго койду.

— Ич, ичегой, боюң жылып, табитиң ачылат, — деп өнтөлөдү жеңе. Уулбала чөйчөктөн бир аз жутуп, ачууркана табакка кол созгондо:

— Керчөөдөн ал, козунун керчөөсү, — деди жеңе.

— Мына бу канаттуунун этинен татайынчы. Кайып ырыскы эмеспи, — деди Уулбала. Насип татылып, бир тынымга үй ичин ээлеген тынчтыкты:

— Кандай дейсиз, үй ээси, казактын Айдын, көлүнөн учкан ак куу Исык-Көлгө эмес башка көлгө консо, мындай насип татат белеңиз, асмандагы тоодак менен өрдөктү атайын сизге арнап аттырып келдик, — деди Ормон, Уулбалага астыртан назар сала.

— Рахмет баатыр, мен өзүмдү бактылуу сезип отурмун. Арийне Алла Таала буйруган насипти ар ким кайда болсо да татады го. Ар кимдин өз ырыскысы бар кой, — деди Уулбала.

— А, ошондой бу, — деп ормое карады Ормон.

— Солай баатыр, эп көрсөңүз эртегиден бир икая айтып берейин, — деди Уулбала.

— Айтыңыз үй ээси, конок койдон жоош, бүгүн сиздин эркиңиздебиз, — деп карс-карс күлдү Ормон баатыр.

Уулбала Ормонду астыртан жылмая карап алды да, аңгемесин баштады.

— Күн чак түш. Падыша өзүнүн көлдүү, суу бүркүп чачыратмалуу чарбагында көрөр көз кичүү аялы менен дүйүм даам татып, көңүл кушун таптай бактылуу отурат. Асмандан тийген күн нуру бак арасынан дасторкон үстүнө төгүлө падыша менен падыша айымдын маанайлары жаркыйт. Ошол арада падыша асманда учуп бараткан өрдөктөрдү көрүп:

— Анау кайда конмасын, атып акелип падыша айымга кебаб жасап келиндер, — деп буйруду жигиттерине. Падыша буйругу эки боламы. Адис мергендер артынан абайлап конгон жеринен атып, кебеб жасап келип, падыша айымдын алдына коюшту. Булай сөөлөткө курсант боло, шарап татып, кебаб жеп куунап отурган падышанын көөмөйүнө адамдык манчыркоо толду көрүнөт:

— Падыша айым, кандай дейсиң, сен менин аялым болгону үчүн асманда учуп бараткан канаттуунун кебабын татып отурсуң гой, — деди.

— Рахмат, арине сизге жар болгонума бактылумун гой. Сойтсе да ар ким маңдайына бүткөн ырыскысын кайда болсо да татады гой. Мен да өз ырыскымды татып турмун, — деди айым.

— Эзели бирөө сөзүн кайтарбаган падышанын намысы кайнап:

— А, солай экен да, билмегенимди карашы. Сен башка адамдын жары болгон күндө да осындай насипти татмаксыңбы, — деди падыша кекерлүү үн менен.

— Арийне таксыр күйөөм, ар кимдин өз ырыскысы өзүндө гой. Алла Таалам насибине буйруган ырыскыны адам баласы кай жерде болбосун татады. Азыр да мен сол ырыскымды татып турмун, — деди падыша айым, өзү да окумал үлкөн адамдын кызы эле. Жүзүнө заары чыгып, текеберчилиги көкүрөгүн тепкен падыша:

— Олай болсо анда ушу ырыскыңды өзүң таап же. Үч талак эттим. Оокат дунуеден канча кааласаң ал да чыгып кет, — деди колу калчылдап ачуусун зорго тыйып турган падыша.

— Талагыңыз кабыл болсун, таксыр. Мен сиздин дүнүйө байлыгыңыздан бир пулга өтөр нерсе да албаймын. Өз кийим-кечем менен чыгып кете беремин, — деди кайраттанган падыша айым Салима.

— Казыр кеткин, — деди ачууга ууккан падыша. Салима айым ордунан туруп тазим эте:

— Күндөрдүн бир күндөрүндө, Иншалла, мейман катары жолукканча соо болуңуз, таксыр, — деди да чарбактан чыгууга бет алды.

— Кудай сендей катындын жүзүн экинчи көргөзбөсүн, — деп зиркилдеп ордунда калды падыша.

Алла Таала буйруган ырыскысына, жан туюмундагы кебелбеген эркине, акыл дараметине, адилеттикке ишеним арткан айым Салима падыша сарайынан чыккан тейде, шаардын көчөлөрүн арта акыл калчап, сабырлуу кетип баратты.

Бешим маалы. Тар көчөлөрдүн бири менен кетип баратып, оң жагына назар салса, сынып жерде жаткан эски эшиктин алдында бети баштары жуулбаган чачтары өсүп кабагына түшкөн тестиер эки бала ойноп отурат. Салима айым жакын келип:

— Саламатсыңарбы балдар, кимдин балдарысыңар? Ысмынар ким? Үйүңөр кайда? — деди. Балдардын бири мурдун шор тартып, желкесин кашый:

— Мен Шахриддинмин, мунун аты Фахриддин. Сеит азанкечтин балдарыбыз, үйүбүз мына ушул эшиктин ары жагында, — деди кийими адеми чоочун аялга таңгала караган абалда.

— Жүргүлө үйүңөргө, мен кирип бешим намазын окуп алайын, — деп короого кирди. Чакан короонун ичи бир нече жылдан бери шыпырылбаган окшойт. Чамынды, акыр-чикир чачылып жатат. Короонун төр жагындагы жапыс эки терезелүү боз там ээсиз ээн тургансып томсорот. Салима эшикти аста ачып үйгө кирсе, чачы саксайып жоолугунан чыккан, кийим-кечеси кир аял жырттык төшөк үстүндө отурат. Эшиктен киши киргенин туюп маңдайына колун серепчилай таң кала адырайды.

— Саламатсызбы эже, бешим маалы өтүп баратат. Намаз окуп алайын, уруксат этиңиз, — деп көкүрөгүн баса таазим этти Салима.

— Окусаң окуй бер, тигине турбайбы кумган, көрбөйт го, — деп бурк этти үй ээси аял. Салима эшиктен даарат ала кирип, чолоорок орунга кол жоолугун жайып намаз окуп бүтө, ушул үйдө туруктоону чечти, кудайга тобокел айтып. Намаз акырында адамдык бийик намысты бел тутуп, кудай алдында сабырын, кайрат кудуретин сурап ушул үйдө иштөөнү чечип бата тиледи да, аялга карап:

— Эже, намазга жай бергениңиз үчүн кудай ыраазы болсун, рахмат. Бул үчүн мен сизге вкабыш кылайын, — деп босогодон шыпыргы алып, суу сээп, үйдүн ичин шыпырды, терезенин айнектерин тазалап, чачылып жаткан төшөнчүлөрдү жыйнай баштады. Бейтааныш аялдын илбериңки аракетинен үйдүн ичи жарык болуп, кеңейе түшкөнсүгөнүн байкаган үй ээси аял:

— Ой, сен, ой карачы, биздин үй да ырас тура, — деп сары тиштерин ырсайта күлгөн болду.

— Эже, силердин үйүңөр абдан дурус экен, азыр корооңуз да дурус болот, — деди да тышка чыгып дарбазанын жанына чейин суу сээп шыпырды эле, короо ичи да тазаланып кеңейе түштү. Муну байкаган үй ээси аял:

— Ой сен жакшы катын экенсиң го. Корообуз да жакшы тура. Сен күн сайын келип иштеп турсаңчы, — деп жоолугунун алдына салааларын салып, башын тырмады.

— Эже, сиз кааласаңыз мен сиздин үйдө кызматыңызды жасап берип жүрөйүн. Үйгө кириңиз, мен суу жылытайын, баш жууйлу, — деп жылуу ырай менен жылмайды Салима айым.

— Аа, жакшы болот, башты жууса да болор, — деп үйүнө кирди аял. Салима айым арыдан бери очокко от жагып, кумганга суу жылытып, аялдын көптөн бери таралып жуулбаган чачын атыр самын менен жууп, кайра тарап өрдү да:

— Эже, мага көрсөткөн кайрымыңыз үчүн, — деп үйүнөн кармап чыккан баштыгынан жаңы жоолук алып, аялдын башына салды да, күзгү берип:

— Эже, караңызчы, кандай жарашат экен, — деди. Аял күзгүдөн жуулууп тазалана, жаңы жоолук салынган өз чырайын көрүп:

— Ушундай эле болчумун дейм да. Сейит болсо мени ырайың суук, — деп тилдейт. Өзүчү, көрөсүң го келгенде кандай экенин, — деп күйөөсүнө нааразычылыгын билдирди.

— Сейит күйөөңүз го, ал кайда? Эмне иштейт? — деди Салима аялдын сөзүнө ынанганын билдирүү аракетинде.

— Ооба, анын аты Сейит, эл Сейит азанкеч, — деп коет, деди аял.

— Ал киши мечитте азан чакырабы? — деди үй-бүлөнүн жайын толук билгиси келген Салима.

— Азанды билбей калсын. Ал эртең менен эрте эшегин минип токойго отунга жөнөйт. Мечиттин жанынан аздада өтөт го. Ошол үчүн азанкеч дешсе керек. Ким билсин, — деди күйөөсүнө анча ыраазы эмес экенин билдирген кыязда.

— Эриңиздин табылгасы кандай? — деди Салима.

— Табылгасыбы? — деп жакасына кол сала колтугун кашый сөзүн улады, — отунун базарга сатып, ошого кечинде ун алып келет, ошол. Аны мен атала жасайм, ошол, кечинде жасайм, — деди аял. Салима айым убакытты бошко кетиргиси келбеди. Эшикте ойноп жүргөн Шахриддин менен Фахриддинди чакырып, суу жылыттырып, баштарын жууп, киринтти. Ботко бышырылуучу казанды ачып караса, күндө бышырылган ботконун кырмычыгы кырылып жуулбай үстүнө бышырыла бергенден улам казандын ичи тарый берип, эки-үч аяк суу баткандай гана орун калыптыр. Аны кырып, жууп-тазалап, очокко асып, даярдады. Болгон идиш-аяктарынын абалы да казаны сыяктуу экен. Аларды да жууп, иреттеп коюп:

— Эже, мына караңыз казанды, идиш-аяктарыңызды кечки боткого даярдап койдум, — деп аялга карады. Ал жуулуп-тазаланган казанды, идиш-аяктарды аңырая карап:

— Ушундай болчу эле дейм да. Эмнеге эле казандын ичи тарып баратат десе, өлүгүңдү көрөйүңдүн кырмычыктары калың болуп калган тура. Ырас кылдың, — деп ырсая күлүп, Салимага карады. Салима аялдын жанына отуруп, өзү башка шаардан келгенин, бул шаарда иши бүткөнчө болорун аңгемелеп отурду.

Күн кылкылдап, шаар четине жашына баштаганда көчөнүн башынан көк эшекчен, эскирген шырымал чапанынын өңүрлөрү далбактап, эшектин омууроосун жаба, тер баскан эски малакайын баса кийген, куш мурун, үрпөйгөн кара каштуу, чуңур кабак алдындагы кызарыңкы көздөрү күлүңдөгөн орто жаш киши келатат. Кыясы бүгүн табылгасы түзүк го: оң канжыгада баштык салаңдайт, сол жагына аркан көтөрмөлөрү байланган. Эшегин кыдыңдатып балдары ойноп отурган өз короосунун эшигине келе тизгин жыйды.

— Тообба, бул эмне, балдар меники дейин десем бети-баштары таза. Эшик меники дейин десем, таза шыпырылган. Жок, меники мындан ары, — деп эшегин темине ары жөнөдү. Атасы үйүнө токтобогонуна таң калган балдары артынан чуркап:

— Ата, оо ата, кайда барасың, үй быякта эмеспи, — деп кыйкырып артынан чуркашты. Атасы балдарын таң кала карап:

— Ой, менин балдарым, силер чырайлуу экенсиңер го. Мен билбептирмин да. Эшик алды да таза — не болду силерге? — деп таң калды.

— Оо ата, бизге бир эже келди. Үйдү, короону тазалап, жыйнады. Терезелерди жууду. Апабыздын башын жууп, жаңы жоолук салды. Көрөсүз го апабыз кандай сулуу болуп калганын. Жүрү үйгө, — деп кудундашты балдары.

— Кудая тообба, бул ким болду, же тиги тыштагы эжеси келдиби. Бирок ал мындан өткөн шалакы эле. Ай, кайдан, — деп күбүрөй, эшегин тепеңдете үйүнө келди Сейит азанкеч. Короонун ичи шыпырылып тазаланган, эшегин байлоочу акыры да таза экенин көрө айран таң боло, эшекти акырына байлап, канжыгадагы баштыгын чечип бир колуна кармап, бир колуна шапалагын сүйрөй үйүнө кирди. Үй ичи мурдагыдан таза, жарык, ал эмес кенейе түшкөнсүйт. Төшөнчү-орунчу ирээти менен жыйылган. Төрдө жаңы жоолук салынып, чачы өрүлө, өңү-башы тазарып отурган аялы:

— Ии, келдиңби салпайган неме. Ай, ушу сага тийбегенде, — деп кергиштеди. Оозуна сөз кирбей элейген Сейит азанкеч капшытта колун бооруна ала таазим этип: — Келиңиз үйүңүзгө, арбаңыз, төрүңүзгө өтүңүз, — деп турган бейтааныш сулуу аялды көрө, эмне дээрин билбей, шалдайып турду да, казан-аяк жакка өтүп, ун салган баштыкты жерге коюп, үйдүн терезе жак капшытына аркасын сүйөй шалдайды. Бир өзүнүн аялын карайт, бир бейтааныш аялды карайт, айран таң.

— Эмнеге аныраясың? Бул аял биздин үйгө кызматчы болот, колубуз узарат. Сен отунду көп алып, унду арбын таап келип турасың, — деди көңүлү көтөрүлүп турган аял.

— Эжем туура айтат. Мен силерге кызмат кыла турайын, башка шаардан иш менен келдим эле. Убактылуу турууга уруксат эткиле, — деп жайын түшүндүрдү Салима айым шалдайып турган үй ээсине. Сейит азанкечтин оозуна дале сөз кирбеди. Салима ордунан илбериңки туруп:

— Эже, мен ундан тамак жасайын, — деп казан-аяк жакка өттү. Көп өткөрбөй беш-алты калама нан бышырып, унду кызарта кууруп, туз салып суу куюп, куурма чай жасады. Дасмал жайып үй ээлеринин алдына коюп эшиктен балдарды чакырып, бешөө тамакка отурушту. Үч маал ботко жеп күн көргөн үй-бүлөнү каадаланып нан менен чай ичкени асмандан ырыскы түшкөндөй курсанттыкка бөлөдү.

Ушинтип Салима айым өз ырыскысын издөөнү кембагалдын үйүнө кызматчы болуудан баштады. Күндөр өтүп жатты чубуруп, эмгек менен алп уруша Салима айымдын күн бою жаны тынбайт. Эски төшөнчү-орунчуларды сөгүп, жууп, кайра каптады. Үй ээлеринин, балдардын кийим-кечелерин жууп-жамап, бойлорун тыңдады. Үй-бүлөнүн да көңүлдөрү көтөрүлүп, Салимага жардамдашып, алдыдан жакшылык күтүп жашоого өтүштү. Отунчунун күнүгө алып келген унунан сарамжал тамак жасай жарымын үнөмдөп жууруп, жарым ай өтө дандырга нан жасап, балдарды базарга чыгарып соода жүргүзүүгө үйрөтүп, оокатты тирдей баштады. Жыйылган каражатты керектүү кездемеге жумшап, келишимдүү топуларды, сайма жоолуктарды жасап базарга чыгарып, Сейит азанкечти отунчулуктан соодага өткөрдү. Жыл айлана үй ичи кийим-кечелери оңолуп, үй-бүлө жапа тырмак колунан келгенин иштеп, бири-бирине жөлөк боло ынтымактуу жашоо өкүм сүрдү. Эрди катын да, балдары да ушул аял үйүбүздөн кетпесе экен, деп тилешет. Салима айым баштаган соода-сатык алга жыла улам арбый берип, көп өтпөй киреше көбөйүп, жаңы курулган кенен үйгө киришти. Сейит азанкеч качырларга, төөлөргө жүк арта кербен куруп, эки уулун ээрчитип, Багдаддан Мисирге, Шамга өтүп, кадырлуу чоң соодагер болду. Байлыгы, мартабасы артып, «Сейит мырза» атка конду. Үй-бүлө Салима айымды ыйык көрүшүп, айткандарын эки дедирбей аткарышат. Сейит мырзанын аты падыша сарайында да оозго алына баштады.

Салима айым падышаныкынан чыкканда анын мейман сарайынын, суу бүрккөн чачыратмалуу көлү бар чарбагынын чиймелерин ала чыккан эле. Сейит байды падышага жиберип, шаардын четиндеги кооз жайдан жер бөлдүрүп алып, чыгаан усталарды, падышанын сарайын курууга катышкан белгилүү чеберлерди жалдап, эки-үч жыл ичинде падышанын мейман күтүүчү сарайына, көлдүү чарбагына куюп койгондой окшош ажайып жайды салдырып бүттү да:

— Урматтуу кожоюн, сиз эмки бейшембиге падышаны мейманга чакырып келиңиз. Сиздин баркыңыз көтөрүлүп, чоң даражага жетесиз, — деди Салима айым Сейитке сынаакы көз жибере.

— Салима айым, айтканыңыз эки болбойт. Барайын, бирок таксыр бизди теңине алып келер бекен? — деп арсарсыды.

— Келет, ал сиздин байлыгыңыздын, жаңы имараттар курдуруп атканыңыздан кабардар. Барыңыз, сый жагы биздин моюнда, — деп жылуу жылмайды Салима.

Эртеси Сейит эрте туруп падыша сарайындагы мечитке намазга барды. Намаз окулуп бүткөндө падышага кол берип, эсендешти. Шаардагы бай соодагерлердин бири катары Сейитти падыша жактырар эле. Сейит байдын чакырыгын кабылдап, бейшемби күнкү намаздан кийин мейманга барууга макул болду.

Күнгө бейшемби. Сейит байдын мейман сарайында, чарбагында падышаны күтүү камылгасы көрүлүүдө. Мейман сарайдын архитектурасы, ички, тышкы жасалгасы кудум падышаныкындай жасалган.

Килем, жаздык, төшөктөрүнүн, такта отургучтарынын өңү, түспөлү падыша сарайындагылардан айрып алгыз. Фонтандуу көлдүн, эс алуу багынын да падышаныкынан айырмасы жок. Мейманды тейлөөгө шаардын мыкты ашпоздору, тейлөөчү, бийлөөчү кыздары чакырылган. Бардыгы шаймашай, Сейит бай чыдамсыздык менен улуу урматтуу мейманды күтүүдө. Эки вазири менен түш оой келген падышаны Сейт бай өзү каада менен мейман сарай алдында тосуп алып, ичкериге кирүүсүн өтүнө таазим этти. Үй ээсинин узатуусунда имаратка кирген падышанын ичи тарый түштү. «Бул уятсыз соодагер мени менен атаандашууга өткөн экен да. Коё тур, мунун баарын өзүнө буздуртамын. Жазасын колуна беремин» — деп ичинен кекенген падыша чарпаяга жай алып отургандан соң:

— Урматтуу Сейит бай, бул жайларды кимдин долбоору менен курдурдуңуз? Биздин шаардын усталары курдубу? — деди. Сейит бай колун бооруна алып:

— Улуу урматтуу таксыр, биздин эжебиз бар, ошол киши курдурду. Мен соода иштери менен алек болом. — Бул жайлардын курулушуна тиешем аз, — деди бир аз сүрдөгөн калыбында колун бооруна ала.

Дасторкондо дүйүм даам татып отуруп: «Атаа, көрчү тагдырдын кыйчалыштыгын, ушунун эжесиндей аялга үйлөнбөгөнүмдү карачы, андай болгондо мартабам мындан да жогору болмок экен», деген ойго чөмүлө көңүлү кошо даам таткан болуп отурду падыша. Падышанын улуулугун, акылмандыгын, айкөлдүгүн көтөрө чалып кошомат сөздөр айтылып, шарап ичилип, аздектеп даярдалган ажайып даамдар татылып жатты. Аңгыча бою балкыган падыша серүүнгө чыгууну сунуш этти. Сейит бай жан-дили менен падышаны чарбактуу көлүн бойлото алып жүрдү. Ортосунда көлү бар, фонтандуу бакты аралап жүрө, падыша бул соодагердин өзүнө атаандашып жүргөнүнө айныксыз ишенип, эртең эртең менен чарбакты буздуруу керек деген оюна кайткыс бекиди. Фонтандуу, бак-дарактуу көл жээгин кыдырып жүрүп, фонтанга жакын чарпаяга отурушканда алдыларына өрдөктүн этинен жасалган кебаб коюлду. Падыша кебабдан ооз тийди да, бармагын билинээр-билинбес тиштей ойго батты. Вазирлеринин бири:

— Таксыр, алыңыз, ажайып тамак экен, — деди.

— Ракмат, ооз тийдим. Мындан беш жыл илгери талак эткен аялым эсиме түштү, ошондон бери мындай кебаб жей элек элем, — деп падыша оозун жыйгыча, баягы чарбактан чыгып кеткендеги жарашыктуу кийими менен суйсала басып фонтандан бери чыккан Салима айым колун бооруна ала:

— Арыбай жүрөсүзбү, урматтуу таксыр, — деп таазим этип турду. Эч кимге ордунан туруп көрбөгөн падыша унчукпай ордунан туруп:

— Куданын сүйгөн пендеси экенсиң, Салима айым, кел мындай менин жаныма, — деп ийилди. Падышанын жанына отурган Салима айым ортодо эч нерсе болуп өтпөгөндөй жылуу ырай менен:

— Кебабдан алыңыз, асмандагы өрдөктүн этинен жасалды. Сизге Алла Таала буюрган насип-ырыскыңыз, — деди айым.

— Айым, бул сенин ырыскың. Мен сени менен ырыскылаш болуп отурганыма курсантмын. Мен пенделик менен текеберленген экенмин. Орунсуз капа эткеним үчүн сенден да, Алла тааладан да кечирим сураймын, деди падыша, — деп Уулбала аңгемесин үзө, Ормонго жылмая карады.

— Ушундай аялдар биздин заманда да бар болду бекен? — деп суроолуу жылмайды Ормон.

— Оны теңирим биледи гой, бары-жогун. Сиз да кебебден алыңыз, — деп кыт-кыт күлө: — менин аңгемем жактымы, баатыр? — деди Уулбала.

— Дурус икая экен, албетте ар ким буюрган ырыскысын татат. Мен да падышадай жаңыла жаздаган экенмин го, — деп борс-борс күлдү Ормон.

— Баатыр жаңылмадыңыз, мени сынадыңыз го, — деп баатырдын тизесине чыканагын этият таяй кебепке кол сунду Уулбала.

— Укенай, сен икаяны бүтүрбөдүң го. Салима айым падышага кайра кошулабы, же... — деди жеңе.

— Аны Кудайым биледи. Кандайы дурус болор эле, — деп Ормонго жылмая карады Уулбала.

— Тобо кылса Кудай күнөөнү кечер. Падышанын күнөөсүн Салима айым кечиргени оң. Сейит бай Салима айым куруп берген байлыгын күтүп өзүнүн аялы менен жашай берсин, — деп ойлуу жылмая Уулбаланы карады Ормон. Ак көшөгөнүн ары жагында керегенин үч көгүнө жете төшөлгөн мамык төшөк махабат лаззатын күтүп турду...

Төрдө Ормон аюу талпак үстүндө, эр жакта Алыбек отурат. Күлө баккан маанайларынан улам агынан жарыла аңгемелешип отурушканын баамдоого болот.

— Тартууң купулума толду. Ыроосуна каалаганыңды берейин деген сөзүм бар эле. Айтчы, Алыке, эмне каалайсың? — деп жылмая карады Ормон.

— Көөмөйүм эмнени кааларын билесиз го, баатыр, — деп күлдү Алыбек.

— Билип жүрөмүн. Бойго ченеп алып жүргөн жарак эле, — деп Ормон сөзүнүн аягына чыга электе:

— Ала-Тоого атайы арзып келген Уулбала да бойго ченелген жар болоор дейм, — деп күлдү Алыбек.

— Аның ырас, өмүрүнө өбөлгө болуучу көңүл кушун издеп, тобокелге бел байлаган бийкеч бойго чак жар болор. Байбиче, кара келтени алып берчи, — деди Ормон. Төрдүн эпчи жагында эркектердин сөзүнө көңүл бурбаган болуп отурган, кырктан аша электе байбиче сөөлөтүн күтүп калган, ак саргыл, толмоч Кусубалды акырын шыпшына ордуна туруп, килем боорунда илинүү турган мылтыкты алып бере ордуна сабырлуу олтуруп, теспе тартуусун улантты.

— Мына, Алыке, көңүлүңдөгүңү тартуулайын. Дагы эмне каалайсың, баатыр акеси, — деп борс-борс күлдү Ормон. Алыбек ордунан тура ийилип, мылтыкты эки колдоп алды да:

— Эми кааларым амандык, баатыр, — деп чыгууга ыңгайланганда, Ормон:

— Шашпа, баарлашып отуралы, — деди.

— Баатыр, касиеттүү буюм колго тийди, үйгө барып түлөө өткөрөйүн, — деп ыраазылыгын билдире Алыбек айылына кетти.

Жылоосунан кан тамган кандуу кара келте мылтык көксөп жүргөн көзгө атар мерген Алыбектин колуна тийди. Көзгө илингенин жазбай аткан Алыбек мээленгенине жазбай тийген кара келтеге түлөө өткөрүүдө. Түлөөсү түштөн болуп, кара келте ак келтеге айланып, ак жолтой болор бекен. Берген ээси Ормон ошондой ойдо болду. Кара келтени Ормондун курал-жарак жасоочу устаканасында кара чолок Дөңбай уста соккон. Ак албарсты кысытып, уу коргошун тунмасына сугарып, бургулап сай чыгарып бүтө электе кеч кирип, жарымына чейин бургуланган мылтыкты керегеге илип коюп, калганын эртең жарыкта бүткөрөм деп уста үйүнө кетет. Эртең менен ишин улантуу үчүн келсе бургу өзү буралып, мылтыктын сайы чыгып бүтүптүр. Сай чыгарылып бүткөн мылтыктын оозунан кан тамчылап турат. Уста бул укмушту Ормонго көрсөтөт. «Бул мылтыкты менден башка киши урунбасын. Кундагын келиштире жаса, устам. Мындай мылтыкты башка бирөөгө жасап берсең башың кетет», деп эскертип, Дөңбай устага тогуздап тартуу берген, деп эл оозунда имиш айтылат.

ТОП ЖЫЙЫН

Жатакчылар эгин, чөптү жыйып бүтүп, дың сууп калган күз күндөрүнүн бири. Тескей тоо кыркаларынан көтөрмө бою көтөрүлгөн күн нуру күз асманын чайыган боз булуттарга чулгана кунарын того албай турат. Кызыл-Омпол жактан соккон шамалдын илеби салкын.

Үч тараптан каттоочу жолдун тоому Көтмалдыда Чүй суусунун оң жакасын бойлой конгон айыл демейдегиден өзгөчө. Өңчөй ак боз-үйлөр үч тарапка бөлүнө тигилген. Кемегелерден түтүн булап, кирип-чыга кылактаган эркек, көзгө чалынат. Үйлөрдөн обочо үч тарапка керилген кермелерде байлануу аттар турат.

Айылдан аркы дөңсөөлүү түзөңдө жыйылган калың эл жыйынга келишкен. Кыргыз урууларынын бийлери, эл башы билермандары, кадырлуу карыялары кабарлашып макулдаша, мындай топ жыйындар эки жылда бир өткөрүлөт. Өтмө катар куда сөөк, илик-жарма кыргыз урууларынын арасындагы жашоонун оош-кыйыш көрүнүштөрү: жесирдин башын ачуу, жетим акы, напакат кун, эриш бузган үчүн айып жана башка эл ынтымагына доо кетируучү, улут биримдигин иритүүчү маанилүү маселелер ортого салынып, бийлердин, билермандардын талкуусуна түшөт. Жыйынды уруу бийлери кезек менен башкарышат. Жүйөлөр, далилдер ортого салынып, топ жарган кара жаак чечендер өз тараптарын коргоп сөз өнөрүн көргөзүшөт. Калк карыткан көсөм карыялардын калыс пикирлери угулгандан кийин, бийлер ой ойлошуп, бүтүм чыгарууга өтүшөт. Жыйын башкарган башкы бий тараптардын арыз-датын, актанган жүйөөлөрүн, бийлердин ойлогон ойлорун уккандан кийин бүтүмдү өзү чыгарат. Бүтүм даттануусуз аткарылат. Бүтүмдө жесирдин башын ачуу, жетим акы, кун төлөө, уурудук, жылкы тийүү айыбы мал саны өлчөмүндө аныкталат.

Бүтүмдө жаза өлчөмү иштин жагдай салмагына жараша чыгарылат: төө баштаган бир тогуздан, үч тогузга чейин, же кырктан бир жүз элүү жылкыга чейинки өлчөмдө чыгарылат. Жарым көчмөн кыргыз коомунда социалдык адилеттикти, улут биримдигин камсыздап туруу үчүн мындай топ жыйындар коомдук өнүгүүнүн диалектикасы аныктаган көрүнүш болгон.

Топ жыйынды тосуп конок күтүүчү уруулар кезек менен моюндап, бир жыл мурда күтүнүшөт. Кызуу даярдык кеминде эки ай алдын ала колго алынат. Тандамал боз үйлөр ички, тышкы жасалгалары менен тигилип, союлуучу мал камдалып, конокторду тейлөөчү кишилер дайындалат. Бул намыс сактоочу жооптуу да, опурталдуу да иш. Топко келген манаптар, бийлер конок күткөн тараптын үйлөрүнөн, төшөнчү-орунчуларынан, дасторкон, майлыктарынан, тейлегендердин жүрүш-турушунан кынтык табылса, тамаша ирээтинде

шылдыңдап, жыйын алдында сөзгө сындырат, кээде өзүлөрүн жандап жүргөн жамакчы-ырчыларына ырга коштуруп, эл алдында тамаша кылса андан бетер уруунун намысы сынып, кордолот. Мындай жагдайды кээ бир манаптар, бийлер өзүнө теңтайлаштарын басмырлап, өз зоболосун көтөрүп, элге көрүнүү үчүн атайын жасашат.

Ушул жагдайлардан улам топто конок күтүү үчүн айылдын жөн билген, тарбиялуу шайдоот жигиттери, адеп-ахлакты билген, уяттуу, сөөгү таза келиндери тандалат. Үч тарапка үйлөрүн тиккен үч уруу — сарыбагыш, бугу, саяк элдери конок күтүүдө. Солто, саруу, кушчу, черик, сарыбагыштын тынай уругунун кезеги келерки жыйын болгондуктан алар конок катары келишкен. Дөңсөөнүн алдындагы түзөңдө эл уй мүйүз тарта отурушат. Дөңсөөгө өрө кийиздер үстүнө шырдактар салынган. Аtpай кыргызга таанымал жашы улуу, кадыры артык Сарт аке, Ныязбек бий, Качыке бий, Медет, Ажыбек даткалар, Боронбай, Муратаалы, Жантай, Жангарач, Ормон, черик Ажыбек бийлер отурушат. Азыркы жыйынды башкаруу кезеги көбүнөн жашы улуу Ажыбек датканыкы. Чогулган эл өз ара кобурашып, бийлер жакты карашат. Жетимиш ашса да эр туушу боюнан кайта элек, сымбаттуу Ажыбек датка кара баркыт кыюуланган ак пиязы чепкенчен, башында кундуз кыюулаган жеңил малакай, ак сакалы жайкалып төшүн жаба, өскүлөң ак каштуу, бийик кабак алдындагы курчу кайта элек алагар көзү сабырлуу тиктейт, сакалын сылай ордуна турду да:

— Оо, калайык, айдан аман, жылдан эсен, мал-жаныңар эсен, Кудай таала чачкан ырыскыны татып, бакубат турасыңарбы? — деп каргылданган бийик үн менен элге кайрылды да, демин ичине тарта бир аз токтой калды. Жыйын ичинен:

— Оо, кайран киши!..

— Журт атасы... күүлүү экен али, — деген үндөр угулуп турду.

— Айда-жылда бир көрүшөт экенбиз, буга да каниет кылалы, — деп сөзүн улады датка. — Кадеми каткан калмактардан жергебиз бошотулуп, чабылып, чачылган элибиздин өрүшү кеңейип, бөксөсү толуп келатат. Алла таалага шүгүр дейли. Калк үчүн баш канжыгада, кан көөкөрдө, тобокел, — деп калмакты капшырып, жергебизди бошотуп, майданда курман болгон Садыр, Жайыл жана башка баатырлардын, калмакты сүрүп, эл биримдигин түптөгөн Эсенгул, Атаке, Белек баатырлардын арбагын эскерип, куран окуп, бата кылалы, — деп эки жагын карады Ажыбек датка сөзүн токтото. Карыялардын бири курандан Альфатиха, ыклас сүрөөлөрүн окуп, алакан жая жыйын «Аллоху акбар», деп дуу эте бата тиледи.

— Бар бололу, калайык, — деп сөзүн кайра улады датка, — ынтымак-ырашкерлик бизди эл катары бириктирип сактап келатат. Ошо ата-бабадан мурас калган ынтымагыбызды сактайлы. Теремелге көз чаптырсаң: Кашкар, Үрүмчү жакты кытай ээлеп, бери карай ыкыс берип турат, түндүк жакта Оролдон бери казактарды сүрүп орустар каптап келатат дешет. Дини бирге, дили бирге, деп кокондун амирин туткан болобуз. Бирок Нарбото бий көтөргөн ордодон ырк кетип, ичинен кутумдашып, эл тагдыры үчүн толгонгондору жок өңдүү. Элетти аралаган бектери, сыпайлары ээнбаштанып элге ыдык көрсөтүүдө. Мына жакында айыл аралап келген сыпайлар элге зомбулук көрсөткөн экен. Жөн койсо алар ошентип төбөгө чыгышат. Кудайга шүгүр уучубуз куру эмес экен. Элдин намысын коргоп калуучу азаматтарыбыз бар экен. Ормон баатыр зордукчулардын жазасын колуна бериптир. Болгондо да акыл менен катаал жазалаптыр. Урдурбай-соктурбай эле, ээрлерин тескери токутуп, артын карата мингизип, ээрлерине таңып, ооздорун тыгындап чептерине кийириптир. Бул саясаттуу эр айбаты. Ордодогулар бул жазадан: «Тоолук кыргыздар эч кимге кор боло албайт. Түшүнсөңөр шүк жүргүлө. Түшүңбөсөңөр ээриңердин кашын өз жагыңарга бургула» деген элдин айбатын туйган окшойт. Жасоо куруп, кыргыздарды жазаламак тургай, Ормон баатырга ордонун эң жогорку наамын ыйгарып, ордого сыйга чакырат экен деген кабар алдык, — дегенде, эл ичинен:

— Баракелде, эр экен го жүрөгүңдө жалы бар.

— Кокондун эсин кетирген экен.

— Атанын уулу да, Эсенгул баатырдын небереси да.

— Өз атасы Ныязбек бий да кезегинде калмактардын катыгын берген.

— Эл үчүн башын тиккен эрлер бар экен да журт ичинде, — деген үндөр угулуп, жыйын бир тынымга дуулдай түштү.

— Калайык, улуу-кичүү ага-инилер, бүгүнкү жыйыныбыз ирээти менен ынтымак-ырашкерликте, биримдик, адилеттик алдында өтсө деген тилек бар. Эл арасындагы оошкыйыш, талаш-тартыштарга бийлер Кудай алдында калыс ойлоп, адилет бүтүм чыгарышса, жыйынды ынтымак-ырашкерлик менен бүткөрүп, ыраазылык менен тарасак,

жыйыныбыздын иши элибиздин мындан аркы ынтымагына өбөлгө болор. Быйылкы жыйынды башкаруу кезеги меники эле. «Жүйөө билген намыстууга сөз бер» дегендей, жыйын башы кезегимди Ормон баатырга беремин. Кел, Ормон баатыр, менин жаныма, — дегенде:

— Мына эмесе, көсөмдүн иши.

— Туура кылды, датка айкөл тура.

— Өзү эле башкарса болмок.

— Датканын көзү келечекке жетип турбайбы.

— Ошондуктан Кокон сыйлайт да датканы, — деген сөздөргө аралаш отургандардан моюнча ашып турган олбурлуу Ормон баатыр ордунан туруп, Ажыбек, Качыке, Боронбайлардын катарынан орун алды.

— Кана эмесе, калайык, Ормон баатырдын ишине ийгилик каалап, бата берели. Кара кылды как жарган калыс болсун, узак өмүр сүрүп, кара кыргызга кызмат өтөсүн, Аллоху акбар, — деп алакан жайды Ажыбек датка. Калың жыйын дуу эте бата берди.

Ормон ордунан турду. Кара сурунан келген чап жаак, жазы маңдай, калың кара каштуу, терең кабак алдындагы ирмебей тиктеген көздөрүнөн кайрат жанат. Коңкогой кырдач муруну, калың эриндерин алкактай сыпаа серпилген узун муруту, төшүн жаба жайкалган кара сакалы бири-бирине төп келише, бул зор кишинин турпатына өзгөчө сүр берип тургансыйт. Башында кара кыюуланган төбөсү бийик ак калпак, боз пиязы чепкени олбурлуу денесине куп жарашып турат.

— Зор киши экен да...

— Келбетин кара, эр тууштуу экен.

— Бар болсун, — деген уу-дуу басыла түшкөндө:

— Датка аке, сизге, калайык калк, сага ыраазымын. Моюнга тагылган озуйпаны аткарууга азырмын, — деп бир аз демин баса сөз улады Ормон. — Кокон сыпайларын ошондой жазаладык. Башкача болбойт эле. Кокон адисинен ашып баратат. Чалгы азуусун сындырса каман чала албай калат. Ошентип керек. Калайык силер аман, биз аман болсок, алдыда олуттуу иштер бар. Кытай да, орус да, Кокон да кыргызга жакшылык кылайын деп жүткүнүп турушкан жок. Аларга жер, мал, байлык керек. «Касапчыга мал кайгы, кара эчкиге жан кайгы» деген кеп. Кайтаруусуз үйүргө ууру да, бөрү да кол салат. Бул башка сөз. Убагы келер. Эми азыркы жыйындын ишине өтөлү. Кана, кимдин кандай даты, доосу бар экен? Шашпай угуп, ийри отуруп, түз кеңешели, — деп жыйынга кайрылды Ормон.

— Баатыр, биз бийлер баш кошуп отуруп, болуучу иштердин чама-чаркын чактап көрдүк, — деп сөз баштады ой ойлоого отурган бийлердин кичүүсү, шыңга бойлуу, кагелес, отуздардан аша элек, кара сур субагай бет, маңдайы жазы, кабагы бийик, сурмалуу кара көзүнөн акыл учкуну жана, сакал-муруту сыпаа серпилген, боз нооту кемсел, кыюусу тайкы ак калпакчан илбериңки Жангарач бий. — Бул жыйынга черик, моңолдор ортосунда жесирдин башын ачуу, саяктын өз ичинде бир напака доо, сарыбагыш менен бугунун ортосунда кайындуу кызды ала качканга доо, солто менен тынайдын ортосунда эриш бузган аялдын төркүнүнө коюлган доо бар экен.

— Аа, андай болсо кезеги менен даттанган, актанган тараптарды уга берели, — деп эки жагын карады жыйын башы.

— Баштай бериңиз, — деп макулдук беришти ой ойлоочу бийлер.

— Кана эмесе, жесирдин башын ачууну сураган доокер жана жоопкер тараптар ортого чыгышсын, — деди салабаттуу отурган Ормон жыйын башы.

Ким чыгарын күткөн жыйын тынч..

Жыйындын туура жагынан жашы элүүдөн ашкан, ак калпак, көк чыт чапанчан, жээрде сакал, көзү чекирээрэк, ээрди желки толмоч сары чийкил киши илкий басып бийлердин алдына келе, оозун дембедем ачып, сүйлөй албай турду.

— Аксакал, шашылбаңыз, сабыр этип боюңузду жыйыңыз. Биз да сиздин сөздү шашылбай угалы, — деп сүрдөп турган кишиге дем берди Ормон.

— Аа, баатыр, ылайым ошондой... эсеби, менин ысмым Сөлпү, — деп бир аз токтоп, үзүл-кесил сөзүн улады. — Менин уулум Шеркул көкбөрү тартышта жыгылып... — деп үнү дирилдеп буулугуп турду.

— Кайрат кылыңыз карыя, кулак сизде, — деп дем берди жыйын башы.

— Ошентип каза болгон, — деп сөз улады Сөлпү, — келиним эки жашар баласы бар, уул, — деп эчкире жашый түштү карып киши. Жыйын тунжурай:

- Алда бечара ай.
- Башка балдары бар болду бекен?
- Кудайдын буйругу да, — деген үндөр угулуп турду.
- Тагдыр ошол карыя, мүдөөңүз эмнеде? Дагы балдарыңыз барбы? — деп жашый түшүп, жүдөп турган бечарага дем берүүгө аракеттенди Ормон.
- Бар эмей, — деп чыйрала түштү да, баш бийдин жылуу ырайын туйган Сөлпү сөз улады.
- Он эки жашар кичүү уулум, эрге тийген кыздарым, жээндерим бар. Менин кудам Майлыбай... бар эмеспи, болбойт ал, келиним Моймолду эркек баласы менен алып кетемин дейт... жесирдин ээси кичүү уулум турбайбы... өлүүсүнөн өлүү, тирүүсүнөн тирүү... — деп сөзүн улай албай кардыгып турду Сөлпү.
- Келиниңиз кандай ойдо болду экен? — деп суроо узатты жыйын башы.
- Ал ыйлайт, баласын бооруна басып... — деди Сөлпү ылдый карап.
- Бул кишинин мүдөөсү түшүнүктүү болду го. Сиздерде собол барбы? — деп ой ойлоого отурган бийлерди карады жыйын башы.
- Бүлөөсүнөн айрылгысы келбейт да бечара, — деди Жангарач бий.
- Жесирдин төркүндөрү эмне дейт экен, ошолорду угалы, — деди Жантай бий.
- Сөлпү сен кайраттанып, оюңду жыйна, — деп карыпка дем берди Боронбай бий.
- Кана ким келиндин төркүндөрүнүн мүдөөсүн коргойт, — жыйын башы топко кайрылды. Жыйындын төр жагынан кара тыштуу кырбуусу тайкы мадыл тебетейчен, кара лампук кем селине эни тайкы кемер курчанган, көн маасысына ултарма кепич кийген, орто жаштагы олбурлуу кара чаар киши турду. Ээктериндеги суйдаң сакал, мурут арасынан чечек тактары көрүнөт, кабагы кууш жүлжүгү көздөрүнөн чечкиндүүлүк туюлат. Боюн салабаттуу кармап, бийлердин алдына келди да:
- Кудам айтпадыбы, менин ысмым Майлыбай, деп тамагын кыра жөтөлгөн болуп сөз улады. Кудай кошкон куда элек. Куда, кудагыйым жакшы кишилер, күйөө балам, кызыбыз да ынтымактуу эле, уул көрүштү эле. Тагдыр экен, ойдо жок мүшкүл башка түштү. Кантейин, оң бармагымды тиштесем сол бармагым ооруйт дегендей, Сөлпүнүн ою менен болоюн десем, кызым жыйырма үчтө, кудамдын уулу он экиде, кандай оокат болот, баса көктөгөндөй болуп, — деп сөзүн андан ары улаарда.
- Оо, айланайын кудам, уулум он экиде болгону менен москоол, жетилет. Көнүп кетишет, — деди шашкалактай ээрдин жалап, бирде кудасын, бирде жыйын башыны карап, жашып турган Сөлпү.
- Оо, бурадарым, кудам... баса көктөгөндөй жасап экөөнүн тең убалына калабызбы? — деп түтөй түштү, өзүн сабырдуу кармаганга аракеттенип турган Майлыбай.
- Олда бечаралар ай, кыйыша албай турушат, — деген үн эл ичинен угулду. Чөнтөгүнөн бет аарчысын алып, көздөрүнүн алдын, оозу-мурдун аарчып, кунарсыз сакал-мурутун сылай сөзүн улады Майлыбай:
- Урматтуу бийлер, билермандар, урматтуу баатыр, кудамды туюп да, күйүп да турамын. Бирок анын айтканы коошпогон иш. Жесирдин башын ачып бергиле. Канча ойлосоңор да төлөп беремин. Болгон малымды бүт айдасам да кызымды колума алайын тамтуң баскан баласынан ажыратпай, — деп сөзүн бүтө ордуна барып отурду. Илкий басып Сөлпү да ордуна кетти.
- Жесир келиндин сөзүн укпасак иш чала бүтөт го, — деп эки жагында отурган бийлерди карады жыйын башы.
- Азыр, айланайын, чакырып келебиз. Тигинде отурат.
- Жүгүр, Моймолду чакыр, — деп жанында отурган жигитти жумшады Сөлпү.
- Сакалдуу кишилердин алдына кантип келер экен бечара.
- Келет да, башка түшсө байтал жорго ..
- Оо, тагдыр, — деген үндөр угула жыйын дымып турду.
- Аңгыча сын-сыпаты келишкен, кара жоолугун бүркөй салынган кара кемселчен жаш келин улгайган эки аялдын коштоосунда топтун сыртына келип иймене токтоду.
- Аа бечара, ийменип турбайбы.
- Кантет анан, ушунча эл турса.
- Сакалдуу, касиеттүү карыялар отурса.
- Келет да, айла канча.
- Өткөргүлө, ортого бечараны, — деген үндөр угула, жыйын чети жарыла, келин ылдый караган калыбында ортого өтүп, илкий бийлердин алдына токтоду. Каралуу кийим да

сымбаттуу боюна жарашып турат. Кара жоолукчан, тик жака кара кемселинин күмүш топчулары бүчүлөнгөн, кош этек көк көйнөгү булгары көлөч-маасысынын апкытын жаба көйкөлөт. Артка өрүлгөн эки өрүм кара чачына уланган анжиян шурулуу күмүш чачпагы соорусун жаба каралуу келиндин сымбатын арттырып турат.

— Карагым, ыракмат ийменгениңе. Өтө бер бери. Тагдыр башка салса кантмек элең. Бий акелериндин соболдоруна жооп бере гой, — жылуу үн салды Ажыбек датка. Башын ылдый сала аяр басып бийлердин алдына келип, бүркөнчүк жоолугун ылдый тарта, кысылып турду жаш келин. Ак саргыл субагай жүз, кырдач мурун, жаркын маңдай, ийилген кара каш алдындагы сурмалуу кара көздөрүн кайгы чайыган, эптүү кымтылган жука эриндерин жоолугунун учу менен жаба, дирилдеп айласыз турду жаш келин.

— Шашылбаңыз, сабыр этип оюңузду жыйнаңыз. Эмнеге чакырылганыңызды билесиз да, — деди жыйын башы үнүн жылуу чыгарууга аракеттенип.

Билем... күйөөм өлгөн... балам бар, — деп келин бир аз сүрдөңкүрөп тура сөзүн улады.

— Тагдыр экен акелер, ыгы келсе мен балам менен төркүнүнө кетейин, атам ыраазы болсун.

— Оо, айланайын Моймол, балам, энең экөөбүздү талаага таштаба. Кайниң турбайбы, — деп каргылдана Сөлпү ордунан турду. Келин көзүн жоолугу менен баса, дирилдеп ыйлады.

— Кайын атаң кайниңе баш байлап коелу, ата расими деп турат го, — деди бийлердин бири.

— Бытыкый бала өз баламдай, акелер, уят, — деп сөзүнүн аягын жута токтоду Моймол.

— Жеке эле ушул бекен жесир болгон. «Алтын баштуу катындан бака баштуу эр ийги», бала көнүп кетет... жетилет. Сөлпүнүкү жүйөөлүү, ата салты эзелтен бери, — деп обдулду бийлердин бери четинде отурган кара сакал кызыл чийкил эткел киши.

— Ата салты болгондо эмне. Тырмактай баланы килейген катынга, — деп ордунан тура калды жапырык шырымал тебетейчен, кара кемселине кайыш кур курчанган Майлыбайдын айылдашы — атка минер.

— Токтоткула, найэсеп сөзүңөрдү, орду жок макал, обу жок сөз, — деген Ормон жыйын башынын катаал үнү тиги экөөнү селейтти.

— Эмесе тараптардын жактоочулары сүйлөсүн, — деп Ормон жыйынга кайрылды. Кырбулуу жылбырска тебетей, ак кементай кийген, ийиндүү, шыңга бойлуу, ачаланган көк ала сакалы төшүн жаба жарашкан, тарам кызылдуу субагай жүзүн бырыш аралай баштаган, келте мурун, коюу каш алдындагы сурмалуу көзү ой калчай сабыр тутунган салабаттуу карыя ордунан турду. Бул черик бийи Турдуке эле.

— Оо, жыйын башы баатыр, ак сакал акылмандар. Калайык калк, бүгүн биз ата-баба салтын улап, эл ичиндеги өйдө-төмөн, талаш-тартыш маселелерди чечели деп чогулдук. Бечара Сөлпүнүн башында эки кабат мүшкүл турат. Баары Кудайдын колунда. Тагдыры жетип уулу каза болсо, чырактай жанган келини жаш баласын бооруна кысып жесир отурат. Келинге да өтө оор. Майлыбай куда болсо кызымдын башын ачып бергиле дейт. Жесир келин да ошону каалайт экен. Сөлпүнүн айтканына көнүп, балакатка жете элек уулуна баш байлайлы десек жаш келиндин өмүрү сая кетет. Балалык сезиминен адашкан балага да убал. Менин оюмча, жесирдин башын ачып, төркүнүнө берип, баланы Сөлпүдө калтыралы. «Ургаачынын чырагы кырк» дейт, келин дагы балалуу болор. Кызынын башы ачылганы үчүн төө баштаган үч тогуз төлөсүн Майлыбай... — деп бий сөзүн бүтө электе:

— Айланайын акелер, баламдан ажырабайын, — деп келин жоолугу менен бетин баса эчкире ыйлап турду да, — мейли, тобокел, атамдын үйүндө жесир бойдон отуруп, уулунун ордуна каруум казык болгуча кызматын кылайын, бир гана өтүнүчүм, Бытыкый баланы да соо койгула. Уулум катары болсун. Бой жеткенде өз теңине үйлөнсүн, — деди келин.

— Баракелде, эстүү жан тура.

— Баласы үчүн өмүрүн сайганы да, — деген үндөр угулуп,

Турдуке бий сөзүн бүтө албай ордуна отурду. Элдин уу-дуусу басыла түшкөндө:

— Жесирдин төркүндөрүнүн талабын жактоочу ким? — деп Ормон ой ойлоп отурган бийлерге, жыйынга суроо салды.

Башында эндей ак калпак, кара нооту кемселчен, тууралжынынан келген эткээл, сары чийкил, каш-кабагы тайкы, чекир көзүнөн өкүмдүк туюлган моңолдор бийи Салыбек:

— Оо, калайык, оо, жыйын башы баатыр, жүйөөлөшө келсе адилеттик ордун табат деген сөз бар, Турдуке бийдин айтканына көнүүгө болбойт. Жаакты баштан айрыгандан бетер. Бала жүрөк, жигер, жүлүн менен тең, жесирдин сөзүн угуп, бала үчүн башын байлаган эненин эрдигине кол койдум. Ошонуку туура. Келиндин сая кеткен жаштыгынын өтөлгөсү уулу эр

жетсе ошону менен төлөнөт. Биз төркүн жагы кызыбызга ыраазыбыз, — деп сөзүн бүтүрдү Салыбек бий.

— Сакең калыс сүйлөдү өз жагына тартпай.

— Келинге убал болот го, өмүр бою жесир өтүп, — деген үндөр басылып, жыйын тынчый түшкөндө Ормон калбаат ордунан турду.

— Бийлердин сөздөрү угулду. Баатыр ага, жыйын башы мансабыңызды мага ыйгардыңыз эле, сиздин кеңешиңизди уксак дейм, — деп Ажыбек даткага кайрылды.

— Ыракмат баатыр, кеңеш сураганыңа. Бийлик кезмегин эрким менен бердим эле, бүтүм чыгаруу эрки да сизде болсун. Жоомарттыгымды акырына жеткирейин, — деп борс-борс күлдү датка. Ой ойлоого отурган бийлердин арасынан омоктуу бугу бийи Боронбай:

— Эки тараптын мүдөөлөрүн, ой ойлогон бийлеринин сөздөрүн уктук. Эми баатыр, бүтүмдү өзүң чыгар, — деди да обдула козголуп, кончунан күмүш чегеленген чакчасын алды.

— Ыракмат. Ойчул бийлер, калайык калк, тагдырдын оош-кыйышы татаал иш. Ошентсе да, ак менен каранын, мүдөөлөрүн айтышкан үй-бүлөлөрдүн бүгүнкү мүшкүлү менен келечек үмүттөрүнүн ортосун жара, адилеттик издеп көрөлү, — деп бир тынымга ойлуу тура сөзүн улады. — Жеңесинин жанында уулундай эркелеп жүргөн наристе балага баш байлоо экөөнүн тең өмүрлөрүнө каскак болот. Бала бактылуу баео балалыгынан ажырайт. Келиндин жаш өмүрүн сая кетирип, арзуунун арылгыс кайгысына чөгөрөт. Үй-бүлөдөгү адамдык салтка да доо кетет. Келиндин өмүр бою Сөлпүнүн үйүндө уулунча кызмат кылып өтөйүн дегени, бала үчүн баарына кайыл болгон эненин өз тагдырын курмандыкка чалганы, адамдыкта өтөлгөсү өмүр кунуна теңдеш аруу туюмдардын бар экенин далилдеген эненин эрдиги. Бирок курмандыктар да дайым эле кабылдана бербейт. Алла таала да Ыбырайым байгамбар уулун курмандыкка чалганда кабылдабай ыраазы боло курмандыкка асмандан кой түшүргөн. Биз да эненин курмандыгын кабылдабайлы, — деген сөздөргө дуу эткен жыйында:

— Бали, топ салыштырды — чечен тура.

— Көсөм киши тура, — деген кубаттоолор Ормондун сөзүн коштоп турду.

— Бүтүм мындай болсун, — деп сөзүн улады Ормон, — жесирдин башы ачылсын төө баштаган үч тогузга. Бирок баласы эр жеткенче энеси менен жашасын. Эр жеткенде, Кудай акы, Сөлпү карыянын колуна келерин аныктап коелу. Небере чоң атасынан чоочун өспөсүн үчүн Майлыбай баланы жыл сайын кеминде эки ирет белек-бечкек менен жиберип турууга милдеттүү болот. Эки куданын байланышы үзүлбөсүн. Келин эрге тийсе да ушул шарт сакталсын. Бул шартты бузгандар Кудай алдында, эл жыйыны алдында жаза тартат.

— Баракелде, адилет бүтүм болду.

— Албетте боконосу катканча баланы энеси тарбиялаганы оң.

— Уулу Сөлпүдөн кол үзбөй турган болбодубу, — деген кобур аралап жыйын дүүлүгүп турганда, жарчы жыйын тыныгып түштөнүүдөн кийин кайра башталарын жарыялады. Эл түштөнүү үчүн боз үйлөргө бет алышты.

КУДАЛАШУУ

Көтмалдыдагы үч күнгө созулган жыйын бүтүп, жыйынга келгендер айылдарына тароодо. Жыйындан тараган жоон топ атчандар көл кылаасына бет ала жөнөдү. Кыркаланган алдыңкы катарда Калыгул акылман, Муратаалы, Боронбай, Ормон баштаган сакалдуу билермандар үзөңгү кагыш баратышат. Чоң жээрде жоргодо омоктуу отурган, эткелирээк сары чийкил, маңдайы жазы, сакал-муруту суйдаң, сурмасыз сургулт көздөрүнөн ой калчаган акыл, өз баркын билген салабат туюлган Боронбай бий сөөлөттүү көрүнөт. Көгүш нооту чепкенинин этектерин тизе алдына кыса, күмүштөлгөн үзөңгүгө булгары маасы-көлөччөн буттарын бошураак таяп, чепкенине өңдөш көгүш баркыт тышталган кырбуусу тайкы сүлөөсүн тебетейин көтөрө кийип, тизгин-чылбырды сол колуна шалкы кармай, бүлдүргөлүү булдурсун камчыны оң билегине иле, жоргонун шайбыр басыгына төнүп каалгый баратат. Төрөгелди, Балбай, Адыл, Өмүргө курбалдаш бир даар жашы кичүүлөр адеп сактай артта өз тобу менен келатышат. Айылдан чыккандан бери атчандар жыйын жөнүндөгү ойлорун бөлүшө келатышат. Бир оокумда Боронбай бий:

— Ормон баатыр, Кудая кааласа, жыйынды ирээттүү, адилет өткөрдүң. Түйүндүү, чырлуу маселелер адилет чечилди. Эми сага бир собол, бу кокондуктардын жазасын берипсиң. Бирок ордолуу журт эмеспи, ажыдаардын куйругун басып алган жоксуңбу? — деп Ормонду карады.

— Тобокел Алла дедим бий. Куйругун баса электе эле оп тартып келатпайбы, — деди Ормон камырабай.

— Ажыбек датканын айтканына караганда, Кокон Ормон баатырдын айдыңынан чочуп калган тейи бар го. Бийик наам берип, ордого сыйга чакырат экен деди го, — деди катар бастырып келаткан Муратаалы бий. Бир азга сөз үзүлө ар ким бул окуяны өзүнчө жоруган сымал үнсүз баратышты.

— Кокон ордосунда Нарбото бийден калган нарк бузулуп, касиет качты. Кичүү энеси, Омор хандын токолу менен сына кылган Мадали хандын абийири төгүлүп турат. Бухар эмири Насрулла шариат жолунан чыккан бузуку Мадали ханды Кудай атынан жазалайм, деп Коконду чапканга азирленип турган кези, — деп сөзгө аралашты Боронбай менен катар келаткан Калыгул олуя.

— Оо, Кудай аткыр, хан башы менен маскара болуп, — деп жакасын кармайт тобо кылды кыдык бийи Самсаалы.

— Ханды Кудай урарда,
Каада унутуп мас болот.

Кылган иши пас болот.

Абийири төгүлүп,

Калкы менен кас болот,

— деди ойлуу бараткан Калыгул.

— Анда Ормон баатыр куп иштептир, — деди Калыгул акылмандын сөздөрүн кыбасы кана угуп бараткан сакалдуулардын бири.

— Ай, кантер экен акыры... жакшы болбойт го Кокондун... Орустарды жакшы айтат, Байсылда абзий, — деди Боронбай тамагын жасай, ат үстүндө оңдонуп отура.

— Доңуздун этин жеп, чокунган орустардан көрө, дини бирге, дили бирге, тили да окшош Кокон эле жакшы го бизге, — деп темине бастырды Самсаалы бий.

— Байсылда абзийдин эки сөзүнүн бири эле орус, өзү да чокунган немеби дейм, — деп сөзгө аралашты катарда келе аткандардын бири.

— Жогуңуз, Байсылда абзий кудай деген мой сопут киши, — деп Боронбай өз сөзүн ырастады.

— Кокон да, орус да өз көмөчтөрүнө күл тартышат. Көрүп турбайбызбы Кокондун кыргыздарга көрсөтүп турган ыдыгын. Кыргыз өз камын өзү көрбөсө, Кудайдан башка эч кимден жардам жок, — деди Ормон баатыр ат үстүндө ойлуу бараткан калыбында.

— Аай кантээр экенбиз, акырына көз жетпей турат. Оролдон, Омбудан орус чыгып, казактарды жеринен сүрүп чыгарып, мужуктарын көчүрүп келип атат деген каңырыш угулат, — деди Муратаалы бий.

— Орус өнөрлүү да, билимдүү да көп эл, келсе өнөр-билими жугар беле, бирок элдин кую бат эле өзгөрүп кетээр бекен. Салт бузулуп динге күч келер, — деди да, өзүнчө тунжурай күңгүрөнө:

— Өңү сары, көзү көк
Орус чыгат деп айткан.
Миң түтүнгө бир киши.
Болуш чыгат деп айткан.
Буйрук менен кондурган,
Конуш чыгат деп айткан.
Узун чөптүн баарысын,
Оруп чыгат деп айткан.
Кыска чөптүн баарысын,
Коруп чыгат деп айткан.

Жылдан жылга замана,
Кыйын болот ошондо.
Эсеп кылып мал алган,
Тыйын чыгат ошондо.
Андан кийин билимдүү,
Адам чыгат деп уктум.
Түрдүү-түрдүү акылдуу,
Аяр чыгат деп уктум,
Калайыкты бийлеген,

Аял чыгат деп уктум.
 Албан түрлүү ушундай,
 Заман чыгат деп уктум.
 Кийин чыккан адамы,
 Аяр болот деп уктум.
 Кандай болсо жумушка,
 Даяр болот деп уктум.
 Ошондогу адамдар,
 Молдо болот деп уктум,
 Минген атын карасаң,
 Жорго болот деп уктум.
 От араба, дилгирем,
 Жол кыскарат ошондо,
 Этек-жеңи чолоюп,
 Тон кыскарат ошондо.
 Атасынын сөзүнө,
 Бала кулак көп салбайт.
 Атанын тилин бала албайт.
 Андан артык биле албайт.
 Айт дедирбей жедирбей,
 Аяр болот ошолор.
 Жоо дегенде дегдешип,
 Даяр болот ошолор.
 Түн ичинде уктабас,
 Баатыр болот ошолор.
 Бисмилланы айтпаган,
 Каапыр болот ошолор.
 Жарды-байы билинбей,
 Жалпы болот ошолор.

Ошол жакшы биз жаман.
 Кийин келет бир заман.
 Биз жашаган тар заман,
 Кийин келер зар заман.
 Кыйкырыгы бел ашпай,
 Үн кыскарган бир заман,
 Кылса жумуш бүтпөгөн.
 Күн кыскарган бир заман.
 Кожо, молдо жоголуп,
 Дин кыскарган бир заман.
 Орозо, намаз окулбай,
 Дил кыскарган бир заман,

— деп күңгүрөнө «ушундайбы» деп эки ийнин карап, ат үстүндө каалгып ойлуу баратты Калыгул олуя. Акылман олуянын меселине муюп, жай келаткан атчандар Ормон тобу Күңгөйгө, Боронбайлар Тескейге кайрыла турган жол айрылышына келгенде салабаттуу Боронбай бий тизгин жыя:

— Атаганат, кайрылышка келдик го. Калыкемдин насыяттарын үч күндөн бери угуп канбадык. Эми кайра көрүшкөнчө соо бололук, — деп күмүштөлгөн чакчасын алып, насвай чекти. Ормон да чакчасын алып, чайкай, бош экенин көрүп, кайра катты да:

— Бий, насыңыздан бир атым бериңизчи, меники бүтүптүр, — деп колун сунду.

— Жогуңуз баатыр, нас бекер берилбейт, — деп күлө чакчасын экчеди Боронбай.

— Өлбөстүн куну болсо да, бериңизчи, өтөөсүнө чыгармын, — деп күлдү Ормон колун сунган калыбында. Атчандар экөөнүн тамашасына маашырлана тизгин жыйып, күлө бага кобурап турушту.

— Өлбөстүн дабасы болбосо да, кыздын калыңына тете, баатыр, — деп чакчасын кармаган тейде борс-борс күлдү Боронбай.

- Алда жарыктык ай, ачууну аяган болбойт деген накыл бар эмеспи, — деди Ормон колун сунган бойдон.
- Мен аябайм, өтөөсү төп келсе беремин, — деди Боронбай.
- Өтөөсүнө чыга алам, бериңиз эми колду талытпай, — деди Ормон.
- Куда болоюн десең берем, — деди Боронбай мостойгон тейде.
- А, болуптур, куда болсо бололу, — деп обдула колун узатты Ормон.
- Мына, эмесе, — деп атчандар кыраан-каткы күлүштү.
- Аа... баракелде. Мына чакча, бирок кол Кудайдын мөөрү дейт, келе колуңзду, — деп кол сунду Боронбай. Ормон Боронбай менен кол алышып, чакчаны алып, нас чекти.
- Насыңыз баалуу болду го, — деди Муратаалы күлө бага Боронбайды карап.
- Баркын билген кишиге, — деп Ормонду карап күлүмсүрөдү Калыгул.
- Айдай сулуу Кулан кызга сөйкө салынды го.
- Калыңсыз кыз болсо да, каадасыз кыз болбойт.
- Берген март эмес, алган март.
- Экөө тең жоомарт кишилер, куп келишет кудалыктары, — деп атчандар кобурап турганда:
- Кана эмесе Калыке, Ормон баатыр, көрүшкөнчө Кудайга аманат. Кудаа кааласа жакында көрүшөбүз, куда болуп калбадыкпы, — деп күлө Боронбай Калыгулга, анан Ормонго кол берип, калгандарына баш ийкей Тескейге тизгин бурду. Калыгул акылман, Ормон тобу Күңгөйгө бет алышты.
- Жайдын толгон кези. Асман чайыттай ачык. Мөңгүлүү чокулардан төмөнкү борчуктанган аскалар, караган шактуу куюлма шагыл төмөндөй келип жашыл тулаңдуу төргө жалгашып турат. Төрдүн оң жагы бетеге, тулаңдуу апай бет, сол жагы арча, карагандуу торпу. Мөңгүдөн түшкөн көк кашка суу өзөндү жара шаркырап, табият жарашыгын даңазалап тургансыйт. Суу бойлогон жайыктагы калың айыл Ныязбектин сегиз бегинин чыгааны, баатыр атанып, мартабасы жогорулап турган Ормондуку. Айылдын баш жагындагы Ормондун он эки канат ак өргөсү алда кайдан көзгө урунат. Уяң жүндөн кылданып, бордолуп жасалган үзүк, туурдуктарын жашыл, кызыл манаттан оюлуп жасалган кере карыш тасма айкалыштырып турат. Үзүк, туурдуктун боолору, кырчоосу түстүү жибектен ак жүнгө айкалыштыра эшилген. Эшигинин төрт жагы тең көк кызыл оюу түшүрүлгөн тасма менен алкакталган. Эшиктин оң жагына үйгө жөлөй түпөктүү найза сайылган. Үйдүн ичине өрө кийиздерге кабаттала ала кийиздер салынып, капшыттарына, төргө шырдак, кара саксак көлдөлөндөр төшөлгөн. Килем жабылган тактага адеми үч кертим жүк жыйылып, үстүнө ак мамык жаздыктар тирелген. Үйдүн капшыттарына кара баркыттан аземдүү сайма сайылып, жашыл жибек менен ортолонгон туш кийиздер тартылуу. Туш кийиздердин баш аягында, ортосунда илбирстин, бөрүнүн терилери кере илинген. Төрдө аюу талпак үстүндө сексен ашкан айтылуу Ныязбек бий, анын эки жагын бугу мыктылары Боронбай, Муратаалы бийлер, Калыгул акылман, аларга улай үй ээси Ормон отурат. Төрдүн эпчи жагында Боронбайдын улуу аялы Алым байбиче, Муратаалы бийдин байбичеси, Ормондун улуу аялы Кусубалды байбиче жай алышкан. Ормон менен Боронбай бий бир атым насвайдын колкосу үчүн кудалашкан Кулан кызга сөйкө салуу жөрөлгөсүнө баш кошуп отурушат. Дасторкон жайылып, чай ичилүүдө. Сакалдуу кишилерден келин-кезектер айбыккандыктан самоор чайын Уулбала өзү куюп, жеңил кийинген тестиер улан сылык ийиле бошогон чыныларды алып кайра узатууда. Боронбай бий чайдан жай ууртай Ныязбек бийди карап:
- Баатыр аба, кудай кошкон куда болот, байгамбар кошкон дос болот дегендей, Ормон уулуңуз менен куда бололу, — деп убадалашканбыз. Эми небереңиз Куланга сөйкө салып, уулум Өмүрзакка жар болсун деген ак тилек менен алдыңызга келип турабыз. Кудай алдында кулдугубуз бар, — деди.
- Укканбыз. Бу Ормон экөөңөр салтта жок жөрөлгө баштапсыңар го, — деп жылмайды да,
- эмне демекбиз, кадыр-көңүл жарашса бир атым насбай да арага жүргөнү ошол, — деп чайдан ууртап, дасторконго койду.
- Урпактарга уламыш болуп айтылуучу кеп болду эки эрендин кудалашканы, — деп сөзгө аралашты Муратаалы бий.
- Учурун таап кармаганын кара Боронбай бийдин, капырай жүйөөлөшпөй эле, — деп шыпшына сөз кыстарды, сурмалуу кара көз, толмочураак ак жуумал жүзүн бырыш аралай элек, келиштире оронгон ээк алмалуу жеңил элечеги, тик жака кара бешманты турпатына жарашкан Кусубалды байбиче.

— Боронбай бий менен Ормондун пейилдери төп келип турганда, Кудай буйруп учуру келе шылтоо табылды да, — деп Ныязбек бийди карады Калыгул.

— Албетте кут болсун, Боронбай чануучу кишиби. Небере Кулан кыз не дейт болду экен, — деди Ныязбек бий.

— Өмүрзак экөө кыз оюндарда жолугушуп жүргөн. Бири-бирине тең, ата эрки болгондон кийин айланайын Кулан баш чайкабас, — деп бийдин сөзүнө жооп каткансыды Боронбайдын аялы сымбаттуу Алым байбиче.

Атасы макулдугун билдирген соң, Ормон сөз катпай конокторду сыйлаганын билдире сыпаа отурду. Дасторкон жыйылып, бата тиленди.

— Баатыр аба, калк карыткан журт атасысыз, Бул жалган дүнүйөнүн байлыгы менен ыраазылашуу уккан, көргөнгө керек. Чын ыраазылыгыбыз Кудай алдында кол алышып, кыяматтык куда болгонубузда. Алла таала төп көрсүн, батаңызды бериңиз. Ыроолоп күлүк аргымактын көкүлүнө кебез байлап, бир үйүр жылкы, бир тогуз мал менен келдик. Ормон баатыр экөөбүз кол кармашалы, — деп Боронбай Ныязбек бийден өтүндү.

— Эл-журт айда аман, жылда эсен болсун. Эл ичинде эсен болуп, Кудай кошкон, кайрымдуу, мээрбан кудалардан болгула. Кайыңдалган уул-кызыңардын өмүрлөрү узун болуп, алдыларынан бала, артынан мал өксүбөсүн, өркөнү өсүп, өрүштөрү кең болсун. Оомийин, Аллоху акбар, — деп ак сакалын жайкалта Ныязбек бий алакан жайды. Бата тиленгенден кийин, Боронбай бий ордуна туруп, күмүш кемерин чечип мойнуна сала:

— Дагы бир ирээт кулдук этем, кутман аба, зоболосу бийик Ормон баатыр, — деп эңкейгенде, Ормон ордуна туруп, Боронбай менен кучакташа кол алышты. Орундарына отургандан кийин Боронбай:

— Кудаага шүгүр, көптөн бери көксөгөн тилегим ишке ашты. Жамаатташ тууган элек, бир Кылжырдын балдары. Мына эми Кудай кошуп куда болдук Эсенгул баатырдын балдары менен. Кудай ийгилигин берсин. Ыракмат, ийрибиз жанбады, — деп сунулган кымызды алып, бир ууртады да:

— Кана, Алым байбиче, куда, кудагыларга ыроологон кийиттериңди чыгарчы, — деп тамагын жасай оңдонуп отурду. Алым байбиче килиттүү чоң ак куржундан алып чыккан жакасы менен тик турган кашкардын кара кыргактуу кымкап чепкенин Боронбай бий Ныязбектин ийнине жапты. Ормонго илбирс ичик кийгизди. Муратаалы Калыгулга күрөң кымкап жапты. Сүлөөсүн жакалуу суусар ичикти Алым Ныязбек бийдин байбичесине кийгизди. Кусубалды менен Уулбалага кундуз жакалуу, кара баркыт тышталган жылбырска ичиктер тартууланды. Жашы улгайып баратса да кыймылы илбериңки, аялдык сымбаты кайта элек Алым байбиче чаканыраак ак куржундан кызыл баркыт тышталып, маңдайына бармак басым каухар таш чөгөрүлгөн, төбөсүнөн кырбуусуна чейин төрт талаа жыш бермет тизилген, кырбуусуна тегерете алтын жалатылган күмүш күбөктүү желбирчектер тагылып, күрөң кундуз менен кыюуланган шөкүлөнү, сагагына кызгылтым майда акак таштар чөгөрүлүп, бермет тизилген алтын сөйкөнү алып чыгып:

— Байбиче, мына Кулан кызыңызга салынуучу сөйкө, шөкүлө, — деп Кусубалды байбиченин колуна карматты.

— Азем буюмдар экен, — деп Кусубалды шөкүлөнү кызыга карап: — жеңелери салар сөйкөнү, шөкүлөнү тойдо кийет да, — деп Уулбалага берди. Эркектер буюмдарга назар салбаган болуп өздөрүнчө кобурашып, салабаттуу отурушат.

— Кана, кызыбыздын сөйкөсү кулагынан, шөкүлөсү башынан түшпөсүн, бата тилейли, — деп Ныязбек бийдин байбичеси алакан жайды. Бата тиленери менен эшиктен кирген жигит ийиле салам айтып:

— Конокторго арналган малга бата сурайбыз, — деди. Отургандар жапырт ордуна туруп, эшик ачыла сыртка чыгышты. Үйдөн оолагыраак, кермеден берки аш үйдүн алдында кысыр эмди тай ноктосун кармаган жигиттин колунда ойноктоп турат. Эл кырка тарта кыбыланы карашты:

— Оо, Жараткан, эл журт тынч болсун, айдан аман, жылдан эсен бололу, кайыңдалган эки чүрпө бактылуу болуп, үрөн-бутактары өссүн, оомийин Аллоху акбар, — деп жапырт бата тиленди. Куда-кудагылар үйгө киришип, мейиз чайкалган кымыз сунулуп, астейдил субкатташууга өтүштү.

Конокторго атайын өргө көтөрүлүп, эки өргүй конок болушту. Көңүлдөгүнү төгө баарлашып, чер жазышты. Коноктор узар күнү чай үстүндө Боронбай:

— Баатыр аба, — деди Ныязбек бийди карап, — ата-бабадан калган кеп бар эмеспи: Калыңсыз кыз болсо да, каадасыз кыз болбойт деген. Ормон баатыр сизден өтүнө албас, небереңизге калын айтсаңыз, — деди сакалын сылай салабаттуу калыбында.

— Ээ, бий кудам ай, биз эми картайдык. Биздин убак өтүп кетти го. Сөз эки куда өзүңөрдө болсун, — деди Ормонду карап.

— Кудалашуубуз да салттан тышкары болду эле. Мен кызыма калың сурагым келбей турат. Кара чечекей балабыздын наркын малга бычпайлы. Кандай каада менен келесиз — эрк сизде, — деди Ормон кудасына сала-сал эте.

— Туура сөз. Ата-бабадан бери калыптанып калганы эле болбосо, кара башыл адамды малга баалоо Кудайга жакпаса керек. Ормон баатыр жаңы жөрөлгө баштады, — деди Калыгул акылман.

— Дурус, дурус, биз да өз баркыбызды сактай келербиз, — деп сакалын сылады Боронбай.

— Сары журт болуп, конуш эскирип баратат. Он чакты күндө конуш которобуз — кабарлашарсыңар, — деди Ормон.

Чайдан кийин кымыз сунулуп. Өспүрүм Сейилкандын комуз черткенин угушуп, түштүгүнө союлган баглан козунун эти желгенден кийин, баалуу кийит кийишкен кудалар айылдарына кайтышты.

КАБАР

Баш жагын мөңгү баскан карагайлуу тоо этегинин ылдый эки тарабынан дөңсөөлөнгөн жашыл адырлар капшырган көк шиберлүү кең өзөн чалкаят. Өзөндү жара аккан тоо суусунун өйүз-бүйүзүндөгү тай чабымга созулган жайыктар жогорулаган сайын куушурула тоо этектеген караган-шактуу колотко такалат. Мөңгүдөн куралган тоо суусунун башаты бийик аскадан атырыла ак тасмадай созулуп, карагайлуу тоо бетинен анда-санда жылт көрүнө, карагай-чер аралай, коктунун таманынан нугун таап, өзөндү жара көбүк чачып жулкунат. Коктунун жапсарындагы эгиздей окшош, тоңбос эки мөл булактын агымы шоорат сала тоо суусуна кошулат. Ушундан улам жайлоо Кош-Булак деп аталат. Кош-Булактын мөл суусу кермек даамдуу болгондуктан касиеттүү деп эл дарыланып сыйынышат. Кош-Булактын эки тарабында өскөн четиндин жалбырактарына дайыма чүпүрөк айрындылары байланып турат. Өзөндүн мемиреген ээндигине каңырт сала, күн батыш жагындагы кашатты кыялай келаткан кызыл-тазыл көч көрүндү. Өзөндүн төр жагынан дүбүрт сала каптап кирген көп жылкынын алды өзөндөн суу ичип жайылууда.

Көч башында жүгү азем жасалгалуу, жибек буйлалуу, чуудасы төгүлгөн кара атанды жетелеп, басыктуу карагер атчан, ак элечек ороно, жашыл макмал чепкенинин этектерин тизесине кыса, булгары маасы-көлөччөн буттарын күмүш жалатылган үзөңгүгө бошураак таяп, жашы кырктан ашып калган ак саргыл толмоч аял келатат. Кара атанга кооз сызмадан чачылуу нокто катылып, чүлүгүнө жибек буйла тагылган, жүгүнүн үстүнө кызыл күрөң калы килем жабылып, түндүк бастырылган, эки жагына самоор, кооз көөкөрлөр байланган, жүктөн көрүнгөн уук-керегелердин баш-аяктарына оймолонгон чачылуу уук кап, кереге каптар кийгизилген, төө комунун кызыл ала чачылары боорунан ылдый самсаалайт. Жүгү азем, чуудалары чубалган кара атандын калбаат кадамдары карагердин шайбыр басыгына төп келе каалгый келатат. Көчтө экинчи болуп мойнуна жылаажын тагылып, жүгүнө килем жабылган, жибек буйлалуу карача каймал жетелеп, кула жорго минген каркыралуу, бойго жеткен кыз көрүндү. Башында үкүлүү кундуз тебетей, кайырма жакалуу кызыл баркыт кемселчен, мойнунда тутам анжиян шуру, сагактуу алтын сөйкө салынган кемселинин этегинен ашкан кош этектүү сары жибек көйнөгү күмүш үзөңгүгө таяган кара булгары маасы көлөчүнүн өкчөсүн жаба, тизгин-чылбырын тыкан кармап, оң колундагы күмүш чегелүү элик сап камчысын анда-санда солбуйт. Кундуз тебетейинин кырынан көрүнгөн жазы маңдайы, субагай ак жуумал жүзү, ийилген кыйгач кара каштары, сурмалуу кара көзү, эптүү кымтылган эриндери төп келише, жаактарын жаба сеңселген беш өрүм кара чачтары кыздын жарашыктуу келбетин ого бетер көркүнө чыгарат. Жетегиндеги карача каймалдын элпек кадамдары жоргонун басыгына айкалыша шыңгыраган жылаажын үнү көчкө өзгөчө шаң берүүдө. Үчүнчү болуп аземделип үй турманы жүктөлгөн ботолуу боз инген жетелеп, жалдуу күрөң жорго минген, тик жакалуу сур тукаба кемселчен, жибек тасмалуу элечек оронгон жаш келин көрүндү. Буудай өңдүү субагай жүзү, кырдач мурун, жазы маңдай, каштары тууган айдай ийилген, сурмалуу кой көзүнөн кумар мээрим жана, жоргонун басыгына төнө бактылуу сыяктанат.

Көч Ормондуку, куданы жаңы конушта тосуу үчүн Кош-Булакка конгону келатат. Көч баштаган карагер жоргоchon улуу аялы Кусубалды, карача каймал жетелеп, сур жорго мине суйсалган кичүү кызы Кулан, жалдуу күрөң жоргоchon кичүү аялы казак кызы Уулбала сулуу. Аларды ээрчий ар кандай жасалгалуу жүктүү төөлөрдү жетелеп, алына жараша кийинген элечекчен, жоолукчан аялдар, тебетей, такыя кийген бойго жеткен кыздар чубоодо, мингендери да ар түрдүү. Шайдоот жигиттер тандамал аттарды минип, ооган жүккө, жыгылган унаага көз сала, көч жандап келатышат.

Ормон өзү айылдагы сакалдууларды, жигиттерин ээрчитип, эртең менен көч жөнөй электе конуш чалуу үчүн Кош-Булакка жөнөп кеткен. Кимдин үйү кайсы конушка түшөрүн аныктап болушуп, суунун жээги кашат алдындагы дөңдө ар тарапка сереп сала, аңгемелешип отурушат. Аттары төмөнүрөөк сарт байлоодо турат. Илбериңки жигиттер серке чаначтан кымыз куюп, отургандарга сунууда. Кыядан өзөнгө түшкөн көчтү тосо чыккан жигиттер жүктүү төөлөрдү белгиленген конушка баштап, өйүз-бүйүзгө үйлөр тигиле, көк шиберлүү өзөнгө шаң кирди.

Кеч бешим. Суу бойлогон өйүзбүйүздөгү көк жайыктар көркүнө чыгып, чатыраган эки айылда, көөнөрөөк бөз үйлөр, жолум алачыктар ак өргөлөр арасында комсоо көрүнүшөт. Ормонго тиешелүү он эки канат ак үй айылдын өйдө жагына обочо тигилген. Чоң үйдө Кусубалды байбиче, тогуз канат өргөнүн биринде Уулбала, бири Куланга арналып көтөрүлгөн, биринде ашмачылары, бири конокторго тигилген. Үйлөр тигилип бүтө дөңдөгүлөр сарт байлоодогу аттарына минип, өз үйлөрүнө жөнөштү. Дамамат жанында жүрүүчү эки жигити менен Ормон чоң үйүнө жөнөдү. Тушуна түпөктүү найза сайылган даңкайган ак үй уйпалана элек көк шиберде чатырап көрктүү да, сүрдүү да көрүнөт. Мал аягы тие элек жайкалган көк шибер кыбыладан соккон сыдырымга жапырылып, кеч дигердеги күн нуруна жалтылдайт. Үйдөн обочороок тартылган кермеге келгенде жигиттердин бири шып жерге түшүп, Ормондун атын алып, кермеге байлады. Саза да аттан түшүп, Ормонду ээрчий баса үйгө бет алышты. Эки жигиттин бири алдыга өтүп, эшик ачты... Үйдүн жасалгасы орду менен олуттуу да, сүрдүү да. Ормон көлөчүн улагага калтырып, калпагын, чепкенин эпчи улагадагы күмүш ачалуу ала баканга илип, кемселчен, топучан төрдөгү аюу талпакка отурганда, аялы тура калып, жүк үстүнөн жаздык алып, оң жагына койду. Саза да жеңилдене эр жактагы кара көлдөлөң үстүнө отурду. Кусубалды байбиче оймолуу кара көөкөрдөн кымыз куюп, Ормонго да, Сазага да сунду. Кымыздан кере жутуп, тамшана жерге коюп, мурутун сылай:

— Байбиче, конушунду майлайсың го, — деп жылмая Кусубалдыны карады Ормон.

— Кысыр эмди жабагы камдатып койдум эле, силерди келип бата жасайт, деп күтүп отурабыз, — деди камдуу байбиче.

— Аа, дурус иштепсиңер, — деп кымызды түгөтө жутуп аягын узатты Ормон.

— Мал-аш үйдүн жанында, союучу жигиттер да даяр, — деди бабиче. Кымызга бата тиленип тышка чыгышты. Үйдөн он-он беш кадам оолак шымаланган жигит ойноктогон жабагыны кармап турат. Кыбылага бет ала Ормон:

— Оо, Жараткан, тынчтык бере көр, конуш оттуу, куттуу болсун, Аллоху акбар, — деп бата тиледи. Үйгө кирип жайланып отургандан кийин:

— Конушту жалгыз майлабайлы. Киши жиберип, Калыкеме, Төрөгелдиге, башка сакалдууларга айттырып койгула. Байыма жетише албаспыз. Өзүнчө чакырабыз, — деп байбичесине карады Ормон. Амалкөй, эпчил, акылдуу жигити Саза купулуна толгондуктан көп иштерин ага ишенип кеңешчү. Азыр да экөө Көтмалдыдагы жыйын, уруулар арасындагы өйдө-төмөн жагдайлар тууралуу ой бөлүшүп отурушту.

Көз байлана Калыгул аке жана башка чакырылган карыялар, Төрөгелди, Адыл инилери келип, дасторкон жайыла самоор чайы үстүндө жаңы конуштун жайыты, Кош-Булактын дарылык касиети жөнүндө кеп салынып, беймарал аңгеме куруп жатышты.

— Кудда каласа жайыт оттуу экен, иши кылып элге тынччылык болсо эле болду. Теңир жалгагыр Ормон баатырдын айдыңынан айбыгып, Кокон сыпайлары да мурдагыдай сороңдоп айыл аралап тынчты алганын коюп калды, — деди жанатан сөзгө аралашпай эпчи жакта отурган кызыл чийкил кара сакал салабаттуу киши.

— Ким билет, ала чапандардын амалы күч эмеспи, — деп чайдан ууртап, жерге кое малдашын түзөдү Адыл мырза.

— Ажыбек датка жыйында айтпадыбы, Кокон бизге жагынгысы келип турган го, — деп күлүмсүрөй Ормонду карады Төрөгелди баатыр.

— Кокондун айласы түгөнүп турат го. Кудай жолунан безген хан сөрөйдү эли да, Букар кошунасы да жек көрүп турган кези, — деди унчукпай ойлуу отурган Калыгул акылман.

— Укканбыз маскара сынакор хандын жоругун. Маскараны Кудай урар, — деп жакасын кармай тобо келтирди отургандардын баарынан жашы улуу ак сакал карыя.

— Кудай алдында жазалайм, деп Букаранын падышасы Коконду чапканы турат деп уктук, — деди Калыгул акеден төмөнүрөөк отурган кара сакал салабаттуу киши.

— Шариат жолунан чыккан немени жазалайм деп Кашкар кожосу да камынып турушу ыктымал, — деди Төрөгелди.

— Кашкар кожосунун айласын кытайлар кетирип турат го, — деди Адыл. Ат дүбүртү угулуп, иттер үргөндөн улам тышка чыккан кызмат жигиттеринин бири шыңга бойлуу, кара сур таар кемселин кайыш кур менен курчанган кер мурут жигитти ээрчите кайра кирди. Бейтааныш жигит:

— Ассалоому алейкум, — деп салам айта, сыңар тизелей улагага отурду.

— Алейкума салам, жол болсун, өйдөлөй отур, — деди Ормон жигитке сынаакы көз жибере. Өйдөлөп Адылдын жанынан орун алган жигит суратпай сөз баштады:

— Көтмалды жактан Сары-Камыштан келатам. Турдубай аке атайын жиберди. Ормон баатырга айтып кой, беш-алты сыпай менен чеп башы Ташмукаммет барат экен. Не бар, не жок деди, — деп сунулган чыныны алып оңдонуп отурду жигит.

— Аа, келатыптырбы, мейли, жолу болсун. Ниетине жараша кабыл алабыз да, — деди Ормон ойлуу калыбында.

— Жоолашканы келе атпаса керек. Ажыбек датка айткан хандын чакырыгын алып келиши мүмкүн. Сыр алдырбай, орду менен тос. Атайын үй тиктир, куйуна жараша узатарсың, — деди Калыгул аке.

— Ооба... ооба, ошентели. Айылдан обочо, өзүнө бир, сыпайларына бир үй тиктиргиле. Аттарына керме керилсин, тейлей турган жигиттер шай болсун, — деп Сазага карады Ормон.

— Келер убагы кайсы экен? — деп кабарчы жигитке карады Саза.

— Толуктап айткан жок. Эртең, же бүрсүгүнү келчүдөй түрү бар го, — деди жигит.

— Не бар, не жок, отуз-кыркча жигит куралдана бугуп турушсун. Чоң үйдүн алдына, алар үчүн тигилген өргөнүн алдына куралдуу жигиттерден кайтарык койгула. Келүүчү жолун абайлатып тургула. Күн мурун кабар алгандай бололу. Калганын убагында көрөбүз, — деди Ормон.

— Ошенткениңер оң, сактыкта кордук жок. Жакшы санаа деген болуп, жай келишсе, сен да сыпайкерчилик менен узатарсың, — деди Калыгул акылман.

— Кандай дейсиз, эгерде жай келишсе Кокондун бегин Төрөгелди, Адылдар эле тосуп, сый көрсөтүшсүн. Мен узатарда бул үйгө чакырып көрүшөйүн. Ушул үйдөн узаталы, өзүңүз да болосуз да биз менен, — деп Калыгулга кайрылды Ормон.

— Ошол оң болот. Капталыңды ачпай, ызаат менен салкын эле узатканың туура болор, — деди ойлуу отурган Калыгул. Аркы-беркини айта сүйлөшүп отуруп, конуш майларга келгендер тай этин жешип, түн бир оокум болгондо кайтышты.

Күн тоо башынан кылая, көлдүн күңгөйү менен беш-алты атчан келатат. Алдыга бөлүнө ат жабдыгы келишкен, суйдаң жалдуу кара аргымак минген киши өзгөчө көзгө илинет. Сургулт чалмасын алчыланта оронуп, көк бейкасам чапанынын ичинен кийген ак кемселине чепкенине түспөлдөш көк белбоо курчанган, сол ыптасында Шам усталары соккон кындуу канжар, тулкусу чымыр кызыл чийкил тегерек бет, маңдайы жапыз, куш мурун, эриндери түйрүк. Быжыгыр кара сакалына кыскарта серпилген муруту куюлуша түйрүк эриндерин алкактап тургансыйт, коюу кара каш алдындагы алагар көздөрү текеберлүү тиктейт. Бул Кокон хандыгынын Көтмалды чебин башкарган Ташмухаммед бек. Анын артындагы жалдуу көк ат минген, ак селдесинин учу күрөң бейкасам чапанынын жонунан ылдый түшкөн, эткээл тегерек жүздүү, үрпөйгөн узун каштары кабагын жапкан, кыркыла тегизделген көк ала сакал-муруттуу улгайган киши чептеги мечиттин имамы Ахрар ажы. Алардын артында топуларынын сыртынан жеңил чалма оронуп, бачайы чепкендеринин ичинен кылыч байланган беш сыпай келатат.

Ормондун кокон сыпайларына көрсөткөн кордугу жөнүндө кабарды алса, ордодон аскер келет, өзүм барып, айылын өрттөп, өзүн колго түшүрүп ордого жөнөтөм деп өзүн сооротуп жүргөн Ташмухаммед бек бүгүн Ормондун алдына кечирим сураганы күнөөкөр катары баратат. Ызага ичи бышып, буулугуп бараткан бек Ахрар ажыга:

— Хазрети, мен түшүнбөдүм ордонун жарлыгына... кыргыздар хан бийлигин тааныбай ордо кызматында жүргөндөргө мүшкүл кордук көрсөтсө, Ормонду жазалоонун ордуна эми минтип баратабыз, — деди оюн толук бүтүрө албай күйүп-быша.

— Ээ, бегим, нени айтасыз, аргасы кеткен ордонун амалы да, — деп ээрдин кашын кармай оңдонуп отурду мурда атка минбегендиктен коомай бараткан ажы.

— Я, хазрети, Ормонго наам берип, тартуу тартып, пас болгондон көрө, жүз сыпай жиберсе болот эле да, — деп тизгинин жыя нааразыланды чеп башы.

— Бек, ойлоп көрүңүзчү, ары жагында Бухар эмири Насрулло ордону басып киргени турса, кантип бул жакка аскер жиберет. Өтө коркунучтуу абал болуп турат ордо үчүн. Эмне болорун Кудай билет, — деп жакасын кармай тобо келтире күрсүндү көптү көргөн имам.

— Насрулло Бухараны башкарбайбы, Кокондо эмне иши бар экен, — деп күдүктөндү Ташмухаммед.

— Аа, анын да өзүнчө жүйөөсү бар. Ал шариат жолунан чыкканды жазалайм, деп каарданып турат го, — деди Ахрар ажы.

— Ким анын колунда экен, кимди жазалайт экен, — деп алаканын жая таң кала сүйлөдү бек.

— Ханпадыша айым жайын укпагансызбы, — деп ичинен жылмайды ажы.

— Укпай анан... дүйнөдө андай чырайлуу аялзаты жок дейт го. Бир көрө албадык го дидарын перинин, — деп күрсүндү ургаачы жандуу Ташмухаммед.

— Эмесе, ошол перини жазалайм деп чамынып турат Насрулло эмир, — деди Ахрар.

— Немерге? — деп таң калгансыды бек.

— Никеге турду хан менен, шариат жолуна туура келбес иш атасынын аялы болгондон кийин, дейт экен Насрулло эмир.

— Атасы эбак өлгөн да, — деп таң калды, иштин ички жагдайына түшүнө албаган, дин жагынан сабаты анча эмес бек. Чеп башынын караңгылыгын туйган Ахрар ажы бир аз буйдалды.

— Чынында бул түйүндүү иш. Бул кепти токтотолучу бек, — деди алды-артын ойлогон аяр имам. Сөз токтолуп, атчандар кокту өрдөй солго бурула Кош-Булак жайлоосун карай бет алышты.

Көтмалдыга чогулган кыргыздардын жыйынына өзү да, чептин имамы да чакырылбаганына ыза болуп, жасоо куруп кыргыздарды чаап алууну дегдеп турганда, Ормонго Парваначы наамы берилгенин кабарлап, аны ордого сыйга чакыруу үчүн өзүн барууга буйруган жарлык Ташмухаммеддин аргасын түгөткөн. Жарлыкты аткарбай коюуга чарасы жок чеп башы имамды ээрчитип, саардан жолго чыккан сапары эле. Кокту өрдөй өйдөлөп барып солго бурула, кыя жол менен белеске чыгышып, артылыш жолдо ар кимиси өз ою менен алектене баратышат. Бир кыйла жүргөндөн кийин сол тараптан мөңгүлүү, карагайлуу тоо бети көрүнгөндө сыпайлардын бири:

— Бек, Кош-Булакка чукулдап калдык көрүнөт. Тээтиги карагайлуу беттин алды кенен, ошону Кош-Булак дешет, — деди сыягы мурда бул жакка каттап жүргөн сыпай.

— Аа, ошондойбу? — деди ээринен оңдонуп отура, — хазрети, кандай кабыл алар экен кыргыздар, — деп Ахрар ажыны карады Ташмухаммед бек.

— Кудаага сыйынабыз да, хан бийлиги атынан келебиз. Колубузда жарлык бар. Кантсе да эл башкарган Ныязбек бийдин уулу эмеспи, сый менен кабыл алар деп ойлоймун. Сиз бек каадасын тутуп, сыпаа болууга, көп сүйлөбөөгө аракеттениңиз. Мен кыргыз бектери менен жолугушууларда болуп көргөнмүн. Булардын каада-салттарын да бир аз билемин. Сиз өзүңүздү кайтарууга сыпайларды койсоңуз осол болор, — деди имам.

Айылга жакындаганда бойлорун түзөп, оңдонуп отура шайбыр жүрүшкө өткөн атчандар эки-үч артылыштан кийин белес аша, кашатка чыкканда көз алдыларына келбээрсиген Кош-Булак өрөөнү тартылды. Төр жагы ак мөңгү баскан карагайлуу аска тоо, көйкөлгөн көк шиберлүү өзөндү жара аккан көк кашка тоо суусунун эки өйүзүнө конгон калың айыл, көк шиберлүү түзөндө чатыраган ак үйлөр көздүн жоосун алат. Берки өйүздөгү айылдын өйдө жагына тигилген беш үй өзгөчө көрүнөт. Он эки канат аземдүү ак үйдүн оң ыптасына түпөктүү найза сайылган, ак калпак, ак пиязы кемселчен, күмүш кемер курчанып, кылыч байланышкан, саймалуу кандагайларынын багалектери көн өтүктөрүнүн өкчөсүн жаба көлбүгөн шайдоот эки жигит эшиктин эки жагында турат.

Көтмалдыдан келүүчү коноктор үчүн ашкана үйдөн өйдөрөөк көтөрүлгөн ак өргөнүн жасалгасы да өзгөчө.

Атчандар кашаттан көрүнгөндө утурлай алдынан тосуп чыккан эки жигит меймандарга салам айта, атайын көтөрүлгөн өргөгө узатып келип, колтуктап түшүрө, аттарын кермеге байлашты. Өргөдөн чыккан салабаттуу Саза колун көкүрөгүнө баса салам айтып, ызаат менен өргөгө кирүүлөрүн өтүндү. Тогуз канат өргөнүн ичине ала кийиз, шырдактар салынып, үстүнө кара саксак көлдөлөңдөр төшөлгөн. Төрүнө адеми жууркандардан чакан жүк жыйылып, ак жаздыктар тирелген, капшыттарына килемдер тартылган. Кокондуктарга ыңгайлуу болсун үчүн төргө кыдырата жаздыкчалар коюлган. Элчи жагында кийим илүү үчүн күмүш чабылган ачалуу ала бакан турат. Үйгө кире бир аз эле калган кокондуктарга:

— Өтүңүздөр төргө, маркабат, — деп сыпаа ызаат көрсөттү Саза. Коноктор сырт кийимдерин чече ала баканга илип, төрдөн жай алышты. Ахрар ажы алаканын жая:

— Аллоху акбар, Аллахи таала эл-журтка тынчылык, береке, бейпилчилик берсин. Элине кызмат өтөгөн Ормон баатырдын мартабасы өссүн, — деп бата тиледи. Саза сыңар тизелей отуруп имамга кошула бетин сыйпай күбүрөдү да:

— Кандай, азиз меймандар, чарчабай, арыбай келдиңиздерби? — деп жай сурады.

— Кудаяга шүгүр, — деп коноктор жарыша ыраазылык билдиришти. Тыштан ийнине сүлгү иле кирген жигит колго суу куюп, дасторкон жая боорсок, эжигей, курут, сары май коюп, көөкөрдөн сыр аяктарга кымыз куюп, меймандарга сунду.

— Алыңыздар, чаалыгып келдиңер го, күн да ачуу тийип турат, — деп өнтөлөгөн болду Саза. Коноктор кымыздан кере жутуп дасторконго коюп, муруттарын жаны жайланып отурушту.

— Алыңыздар, биздин өрүк, мейиздерибиз ушулар, — деп дасторконду жаңсай меймандарга жылмая карады.

— Оо, булар өтө ширин даамдар да, — деп эжигейден оозуна салып, жолдошун карады бек.

— Кандай, Саза мырза, Ныязбек бий күүлүү турабы? Ормон баатыр демдүүбү? Өзүңүз бакубат жүрөсүзбү? — деди мурда Сазаны көрүп жүргөн Ахрар ажы.

— Ыракмат, азирети, бий, Кудайга шүгүр, күүлүү-күчтүү жүрөт. Ормон баатыр эл камында. Кокондун улуу даражалуу ханы Мадалы таксырга жакшылык тилейбиз. Кандай, таксыр ханыбыз ден соолукта элин бакубат башкарып турабы? Анын караанында ордо билермандары күүлүү турушабы? Кокон эли тынч бейпилдикте турабы? — деп ызаат менен имамга жооп кайтарды Саза.

— Тилегиңизге ыракмат, Саза мырза, Тендешсиз улуу падышах, сахип кыраан Амир Темир урпагы, Алтын бешик мураскору улуу даражалуу таксыр Мадали хандын калкасында эл-журт эсен, тынчылыкта турат. Касиеттүү ордодон, таксыр Мадали хандын өзүнөн салам дуба алып келдик. Ормон баатыр менен учурашып кайтсак деген ойдобуз. Урматтуу Ташмухаммед бек ордонун өкүлү, чепте да бул кишини зарурат иштер күтүп турат, — деди имам кымыздан татып жерге кое.

— Чоң ыракмат, биздин тилегенибиз да ордого жакшылык. Ормон баатыр менен да жолугасыңдар, убагы келгенде, — деди Саза. Эшиктен шуулдай кайнаган самоор кийирилип, шамдагай жигиттер чыныларга чай куюп сунушуп, меймандар сый үстүндө отурушту.

— Сыпай жигиттер тиги үйдө өзүлөрүнчө конок болууда, кам санабаңыздар. Жай отуруп даам татып, эс алыңыздар. Кыргызда жол азабы, көр азабы, деп айтылат, — деп сөзмөр Саза өткөн замандын кызыктуу окуяларынан кеп сала меймандарды күлдүрүп, үй ичин көңүлдүү маанай ээлеп турду. Эшиктен кирген жигит Сазага:

— Меймандарды түштөндүрөлү деп козуга бата сурайбыз, — деди.

— Меймандар чарчап келишти. Тургузуп убара кылбай, козуңду баш бактыр — көрүшсө болду, конок тойбодум дебейт, сойбоду дейт, — деп күлдү Саза. Козуга бата тиленгенден кийин:

— Эми, урматтуу бек, азирети ажы, бүгүн силер биздин эркибиздесиздер, сыйламак бизден, сый көрмөк силерден. Кымыздан ичип отуруңуздар. Убагы келгенде тамаша курдуруп беребиз, эрикпейсиздер, — деп күлдү Саза.

— Ичтик го кымызды, — деп белбоосуна оң колун сыртынан өткөрүп, чалкалай ыңгыранды Ташмухаммед бек.

— Ээ, бек, алдыда тура берсин, кымыз өз ордун табат. Азыр комузчу-ырчы да келип калаар, кыргыз айлына келип ыр, күү укпай кетүү арман болоор деп сөзүн бүтө электе, колуна комуз кармаган орто бойлуу, кара кемсел, ак калпакчан, кара сур, кер мурут жигит:

— Ассалому алейким, Ала-Тоону аралай келген азиз меймандар, куш келипсиздер айтылуу Ормон баатырдын айылына, — деп салам айта эр жактан төмөнүрөөк орун алды.

— Комуз кыргыз менен кошо жаралган, конок сыйын комуз, ыр коштобосо болобу. Меймандарга эрмек болоюн деп келдим, — деп Сазаны карады комузчу жигит, камчы салдырбаган сөзмөр Бекенбай.

— Бали, азамат, таап сүйлөйт экенсиң. Саза мырза комуз деп айтаары менен кирип келгениң ажайып болду, — деп күлдү, эшикте тыңшап даяр тургансыңбы деген сөзүн айтуудан айбыккан Ахрар ажы.

— Дамбылда, бизде атайын чакырганга коңгуроо жок. Пейли жакшы сиздер өңдүү меймандардын урматына ырчыларыбыз чакыртпай эле убагында даяр болушат, — деп күлдү Саза текеберлүү отурган чеп башыга көз кырын жибере. Бекенбай ырчы кымыздан жутуп аягын узата, комузун күүлөп:

— Дамбылда менен урматтуу бекке насыкатты чертип берейин, — комузунун кулагын толгой күү баштады. Комуздун ойду жетелей, көңүлдү арбаган мукам кайрыктары адамзатынын асыл зат аруулугу, Алла таала бир бүтүн жараткан табият менен айрылгыс биримдиги, көчмөндөрдүн тобокелчил эр көкүрөк, адал, боорукер ийкемдүү жан-дүйнө туюмунан кабар бергенсип, бирде күңгүрөнө коңур тартып муңайым, бирде созолоно сыздай муңдуу, бирде көкөлөй эргип шаңдуу созулган ажайып ыргагы терebelди терметкенсип турду. Күүнүн акыркы кайрыгы бүткөндө:

— Оо, жараткан, не деген кереметти кабарлады бул үч кылдуу жыгач, — деп сакалын сылай сөз улады көптү көргөн окумал аалым Ахрар ажы, — бали, уулум, бар бол, комузуң тээ дүйнө түпкүрүнөн кеп салып, делебени козгоду го, — деди Бекенбай ырчыга, кыргыз өнөрүнө ыраазылыгын билдире. Комуздун күүсүн кызыгып укса да анча түшүнө албаган бек Бекенбай ырчыга:

— Ашулла айтасызбы, — деди. Бекенбайдын түшүнбөй калганын байкаган ажы:

— Өлөң айтасыңбы, — деп бектин суроосун тактаган болду.

— Өлөн эмес, «Манас» айтамын, — деди Бекенбай комузун керегеге жөлөп, ондонуп отура:

Тээ, тиги мунарыктап бурчтанган,

Булуңгур болуп учтанган,

Чет Бээжин деген жер ошол,

Черүүсү түмөн эл ошол.

Сараланы жоорутуп,

Көңүлүмдү оорутуп,

Качып чыккан мен ошол.

Калың кытай эл ошол.

Кадиксиз кооз жер ошол.

Жоктон бар болуп жаралып,

Киндик каным тамган жер,

Кичине жүрүп чоңоюп,

Күндөн күн ишим оңолуп,

Кишиликке жанган жер.

Жаштыгымды узатып,

Тамаша менен оюнга,

Канбаган жерим ошол жер.

Дудунун кызы Турнаны

Жандаган жерим ошол жер,

Агала шайы дамбалын

Кандаган жерим ошол жер,

— деп кыймыл-аракетин келиштире күпүлдөгөн Бекенбай

бир аз токтогондо үй ичи дуу күлкүгө жаңырды. Сөздөрүн түшүнө бербесе да, манасчынын элестүү кыймылы, айрыкча армандын акыркы эки сабы өтө жаккан Ташмухаммед каткырып күлө, дагы айтсаңыз, — деп өтүндү. Кымыздан кере жута бир аз демин жыйган Бекенбай:

Кааладым келдим диниңди,

Калыйпа султан пириңди,

Кангайдан кайтып келгенде,

Хан кыл деп айттым кимиңди?

Каарым келди какайдым,

Кайра бузам динимди.

Ханың экөөң бир болчу,
 Кагайынбы жиниңди.
 Мээледим келдим диниңди,
 Мекеде султан пириңди,
 Бээжинден качып келгенде,
 Бек кыл, деп айттым кимиңди?
 Бегин экөөң бир болчу,
 Мертинтейин белиңди.
 Какая кылган кызматым,
 Калың кыргыз эл үчүн.
 Калкка кызмат кылдырбай,
 Кайтарып жүрүш кай күчүң?
 Эрикпей кылган кызматым,
 Эзелки кыргыз эл үчүн,
 Элге кызмат кылдырбай.
 Эрчип жүрүш кай күчүң?
 Элдүү киши зор экен,
 Элинен азган кор экен.
 Элинен азган жигитке
 Эртелеп өлүм оң экен.
 Калктуу киши зор экен,
 Калкынан жазган кор экен.
 Калкынан азган жигитке
 Кадимки өлүм оң экен.
 Атаңдын көрү дүнүйө,
 Арбыды мээнет күнүгө.
 Аtpай түрктүн балдары
 Жамандык кылдым кимиңе,
 Каарым келди какайдым,
 Катылбай койбойм бириңе,

— деп күпүлдөп токтогондо күлүп отурган бек сөзүн түшүнбөсө да, бул саптардан кандайдыр бир жигердүү кайратты туя, мостое түштү. Анын көзүнө Кокон сыпайларынын кордолгону элестеп турду. Бекенбай чоң казаттан дагы үзүндүлөрдү айтып, Алмамбет кол башынын аскерлерди он башы, жүз башы, миң башы, түмөн башыга бөлүп башкарганын, бир жолу аскерлеринин санын тактаганда бир киши жок болуп чыкканын, издей келгенде Таз Байматтын он башылыгында эсептелип жүргөн Манасты унутуп калышканын айтып, конокторду күлдүрүп, курсант кылып отурду. Убакыт өтө куйрук боор, шорпо сунулуп, эт тартылды. Куймулчак Ахрар ажыга, баш Ташмухаммеддин алдына коюлду. Казак, кыргыз ичинде болуп көргөн ажы адегенде кабырганы сыйрып, анан куймулчакты аздан кесип жеп отурду. Ташмухаммед башты колуна алып тегерете карап:

— Калланы не кылады, — деп бычакты колуна алып, кай жеринен кесерин билбей кысталып турганда:

— Бек, аны мен тууралап берейин, сиз буларды эрмектеп туруңуз, — деп алдына арка койду да, баштын төбөсүнөн ылдый жара тилип, куйкасын кулактары менен эки жагына жазып, көз ирмемде башты сөөктөрүнөн ажыратып, эки көзүн тостойто мээсине, кеңилжерине кол тийгизбеген бойдон бектин алдына койду. Бул көрүнүшкө айран таң калган ажы менен бек бири — бирин сырдуу карай Сазага ыракмат айтышты. Эт желип, кол жуулгандан кийин, Бекенбай комузуна кол ойнотуп черте конокторду таң калтырып тамаша салууга өттү.

— Саза мырза биздин сапарыбыз карыды го. Кыргыздар кел демек бар, кет демек жок дешет эмеспи, — деди Ахрар ажы.

— Чакырып келтире албай турган меймандар өзүлөрү келсе. Биз бир өргүтүп тай сойбой кетире албайбыз го, — деди Саза.

— Ыракмат, бизди зарурат иштер күтүп турат чепте. Ормон баатырга жолуктуруңуз, — деди Ташмухаммед.

— Азыр бир аз күтөсүздөр, — деп кымыз сундуруп, Кокон-Кыргыз ынтымагы жөнүндө өз ойлорун айтып, конокторду сөзгө алаксытып отурду Саза.

Чоң үйдө төрдө Калыгул аке, ага катар Токтор аке, алардан төмөн эр жакта Ормон, Жаманжээн, Төрөгелди отурат, Адыл экөө конокторду узатууга келишкен.

— Ормон баатырды ордого сыйга чакырган кабарды алып келишиптир, дешет го, — деди Токтор аке.

— Ошондой дейт, Саза тосуп алып сыйлап отурат, — деди Ормон.

— Чакырыктын жөнү кандай болду экен, ошого жараша узатасың да, — деп Ормонду карады Калыгул аке. Аңгыча эшиктен кирген жигит адеп менен ийиле:

— Баатыр, коноктор бүгүн эле кетебиз, сиз менен жолугушсак дешет, Саза акем жиберди, — деди.

— Кандай отурушат коноктор, сыйлап атасыңарбы? — деди Ормон.

— Саза акем менен сүйлөшүп отурушат. Бекенбай байке “Манас” айтып берди. Козунун эти желип бүттү, — деди жигит.

— Андай болсо келишсин мында, — деди Ормон кебелбеген калыбында.

Өргөгө кайра келген жигит Сазанын жанына келип бүлк эте бир деме дегендей болду.

— Болуптур эмесе, өргүп кеткиле десе болбодуңар, Ормон баатырга жолугалы, — деп ордунан тура ызаат менен меймандарга карады Саза. Ийкемдүү элпек жигит кийимдерин кийгизип эшик ачты. Ахрар ажы чыгып баратып:

— Сыпай башыга айттырыңыз куржунду алып артыбыздан келсин, — деп Сазага кайрылды. Саза жигитке ишараттады.

Чоң үй. Төрдө аюу талпак үстүндө салабаттуу Калыгул бий, андан ылдый отургандардан мойнунча озо, денеси олбурлуу, кара сурунан келген, чап жаак жүзүнө төшүн жаба жайкалган кара сакалы жараша, дөңсөөрөк кырдач мурун, кабагы бийик, тереңинен кайнаган оттуу сургулт көзүн ирмебей тиктеген, турпатынан эр сүрү жанган Ормон, башында төбөсү бийик кара кыюулуу ак калпак, тик жака ак кемселине күмүш кемер курчанган, кенен чалбарынын багалеге булгары маасысынын кончуна камтылган, малдаш уруна кебелбей отурат. Андан төмөнүрөөк өткүрлүгү, эрлиги менен казак, кыргызга таанымал Төрөгелди, Адыл баатырлар орун алышкан. Эпчи жаккы төрдө жеңил кийме элчек оронуп, кара кемселине саймалуу белдемчи байлаган, ак жуумал толмоч Кусубалды байбиче отурат. Эшиктен кирген селдечен, көк ала сакал дин адамы дамбылданы көрө баары ордунан туруп ызаат көрсөтүштү. Кыдырата кол алышып келип, Ахрар ажы Калыгулдун жанына, ага удаа Ташмухаммед бек отурду. Имам дуба окуп, колун жая баары бата тилешти.

— Калыгул акасакал, Ормон баатыр, эл-журтуңар эсен, мал-жаныңар түгөл, бакубат турасыздарбы? — деди Ахрар ажы.

— Кудайга шүгүр, Алла таала чачкан ырыскыны татып элибиз эсен турат, биз да эсенбиз эл ичинде. Өзүңүздөр арыбай келдиңиздерби? Урматтуу өкүмдар, таксыр Мадалы хан демдүүбү. Кокон ордосу, эли тыныч, байгерчиликте турушабы? — деп Ахрар имамдын соболуна сылык жооп кайтарды Калыгул акылман.

— Алла тааланын рахими жааган сахип храан, улуу падыша амир Темирдин урпагы, бүткүл Индустан, Түркстанга өкүмдар болгон Бабур падышанын алтын бешигинин мураскору, мусулман журтунун калканычы Омар ибн Мухамед Али хандан, ордо жамаатынан салам дуба алып келдик. Касиеттүү Ала-Тоо кыргызына, журт атасы ак сакалдарга, Ныязбек, Калыгул бийлерге, эл башында кызмат өтөгөн Ормон баатырга жакшы санаабызды билдиребиз. Касиеттүү ордонун көл жээгиндеги өкүлү урматтуу Ташмухаммед бек жана имам Ахрар ажы мен улуу даражалуу хандын белектерин алып келдик. Кана Сабыржан, чыгарчы хандын белектерин, — деп улагада отурган сыпайга кайрылды. Ал илбериңки кыймылдап, ак куржундан кымбат баалуу ак кездемеден тигилген чепкенди, атайын жашыл топу үстүнө алчыланта оролгон сургулт чалманы, ага түстөш белбоону алып чыгып, Ташмухаммед бекке берди. Бек ордунан салабаттуу тура:

— Касиеттүү Кокон ордосу, улуу урматтуу Мадали хан Арка кыргыз элинде береке, ынтымак болушун каалайт. Арка кыргыз журтунун эл башысы Ормон баатырга эли үчүн иштеген эмгеги үчүн Ордонун жогорку бийлик наамы парваначылык ыйгарылганын айтып, Касиеттүү ордого сыйга чакырууну жана хандын атынан ушул сарпайларды кийгизүүнү мага тапшырды, — деп чепкенди кийгизүүгө даярдап: — Алхамдуу-иллахи, бисмиллахи рахмани рахим, — деп обдулганда, Ормон ордунан кебелбеген калыбында:

— Ыракмат, байбиче алып койчу, — деди Кусубалдыга.

— Падыша Кудда эмес, Куддадан жудда эмес, хандын сыйлыгын кабыл алып кийип көр, — деди Калыгул акылман. Ормон каалгый ордуна турганда бек өзү жакын келип, суналган ак чепкенди Ормондун ийнине жаап, сургулт чалманы башына кийгизди. Олбурлуу москоол келбетине, кара сакалы жайкалган, сүрдүү кара сур ыраңына кыналган ак чепкен, алчылата оролгон чалма өзгөчө жараша көйкөлүп турду.

— Сарпайы кут болсун. Кантсе да хандын табериги, — деди Калыгул.

— Ыракмат бек, урматтуу дамбылда, чапан жаап сыйлаганыңарга. Ансыз дале элди зордукчулардан сактап жүрөм, — деп сүрдүү жылмая чепкенди, чалманы чечип: — Мына байбиче, алып коюңузчу, — деп Кусубалдыга берди. Сөздүн төркүнүн түшүнгөн бек менен ажы ыңгайсыздана бири-бирин карашты.

— Бирөөнүн тоогун алсаң каз байла, деген кеп бар бизде, урматтуу бек, азирети ажы. Биз да колдон келген кызматты өтөрбүз. Ыракмат, деп коюңуздар Мадали ханга, — деди да Ормон куттуу үйдөн даам ооз тийишсин, — деп байбичесин карады. Дасторкон жайылып, даам төгүлдү.

Чай үстүндө Ташмухаммед бек:

— Ормон баатыр, сизди хан ордосуна келип, Парваначылык күбөлүк наамени, чен белгилерди алуу сыйына чакырат таксыр ханыбыз. Сиз качан барар экенсиз? Биз ордого кабарлоого милдеттүүбүз, — деди Ормонго суроолуу карай.

— Бек биздин күн жүрүш жагыбызда чиндер ыкыс берип турат, түн жагыбыздан орустар жылып келатат. Мен элден алыс кете албаганым үчүн таксыр хандан кечирим сураймын. Берүүчүсүн ушинтип эле берип жиберсин. Убакты келгенде барып да каларбыз. Азирети имам, урматтуу бек, бүгүн өргүп мейман болуп, эртең узаңыздар, — деди Ормон.

— Ормон баатыр, бизди Саза мырза жуда жакшы коноктоду. Комуз черттирип, ашулла айттырып эриктирбеди. Ыракмат, чепте иштерибиз зарурат, күн кечтеп баратат, кайталы, — деп чайга ыраазылыгын билдире чынынын үстүн жаңсады бек. Бата тиленгенден кийин Ормон Кусубалдыга:

Азиретиге, бекке бир нерсе ыроолобойсуңбу, — деди. Кусубалды байбиче калибет кыймылдап жүк бурчунан жаңы тигилген ак пиязы чепкенди Калыгул акеге, ак кементайды Ормонго сунду...

— Кана, Ормон баатырдын үйүнөн ийниңер жаңырып чыксын, келиңиз азирети, — деп чепкенди ажыга кийгизди. Кементайды Ормон бектин ийнине жапты. Кыргыз кийимдери бойлоруна жараша жылмая орундарына отурушту коноктор.

— Сарпайылар кут болсун, — деп Калыгул аке меймандарды куттуктады. Ахрар ажы:

— Аллоху акбар, Кокон менен Аркага Кудда тынчтык берсин, — деди.

— Ракмат, кыргыз туугандардан табылгыс таберик алдык, бизге уруксат болсо аттаналы, — деп бек үй ээсин карады.

— Болуптур, кана эшик ачкыла, — деп ордуна турду Ормон.

Күн кеч бешим. Асман чайыттай ачык. Коноктордун аттары чоң үйдүн алдына келтирилген. Алардан башка тор кашка чалыш аргымак мамыда жайдак байланып турат.

— Кана, тарткыла коноктордун аттарын, — деди Ормон. Ажы менен бекти жигиттер ызаат менен аткарышты. Коноктор «кош» деп жөнөй берерде:

— Бек, мына бу тору кашка аргымакты сизге мингиздик, жетелетип кетиңиз. Биз жакшы атты кааласак эркибиз менен эле беребиз, — деди Ормон. Карап тургандар тартуунун маанисин түшүнө жылмайышты. Бек менен ажы ыңгайсыздана бири-бирин карай аргымакты жетелетип, Көтмалдыга кайтышты.

АЙЛУУ ТҮНДӨ СЕЛКИНЧЕК

Сөйкө салуу аземинен кийин кайыңдуу кыз Куланга өзүнчө өргө көтөрүлгөн. Кусубалды байбиче ички-тышкы жасалгасын, жыгач-ташын кыз балакатка жеткен күндөн тарта баштаткандыктан өргө көргөндүн көзүнүн жоосун алат. Эртең менен жакын жеңеси Адылдын аялы келгенден бери кайын сиңди, жеңе өргөдө отурушат. Үйгө от жагылбагандыктан коломтого орун калбай эки катталган өрө жана ала кийиздер жыш төшөлүп, капшыттарына адеми шырдактар, төргө көлдөлөң салынган. Килемдүү такта үстүнө жыйылган үч кертим жүктүн эпчи жаккы бурчунда кыз текчеси, текчеде кыздын

жыгач каптуу темир комузу, эндик, бет май салынуучу атайын кутучалары, кооз самын кабы, тарак-күзгүлөрү жана башка жеке керектелүүчү буюмдары сакталат. Элчи жакка тартылган саймалуу жибек көшөгө кыстарылуу. Көшөгөнүн баш жагы жүк бурчунда Кулан кыз жеңеси Жаркын менен сыр айтышып отурат. Кош этек ак көйнөк сыртынан жашыл баркут чыптама кийген, башында үкүлүү күрөң кундуз тебетей, бештен өрүлгөн кара чачтары жаагынан төгүлө, арткы беш өрүмү ай далыны жаба берметтүү күмүш чач кап менен ортолой бекитилген. Кундуз тебетей кырынан жазы маңдайы изги көрүнөт. Тууган айдай ийилген кара каш, комуздуктай кырдач мурунуна төп келген сурмалуу кара көздөрү ойлуу, сыңар тизелей жеңенин сөздөрүнө кунт коё угуп отурат. Күлө бага олуттуу сүйлөп отурган жыйырма бештер чамасындагы, сур тукаба бешмантчан, башына сайма тасмалуу элечек салынган, ак саргыл, кара каш сурмалуу кой көз келин Жаркын кайын сиңдисине сөйкө салынганын угуп, кешик менен кызга тартуулап кийим-кече алып кайын энеси менен келген. Кайын энеси чоң үйдө Кусубалды байбиче менен баарлашып отурат. Уулбала да ошолордун жанында. Үйдө эркектер жок, эки үйдө тең аялдар кенен отуруп, аркы-беркини сүйлөшүп, сыр төгүшүүдө.

— Кызыкте, айланайын, ата-эне өз баласын жамандыкка кыят беле, жабыкпачы. Төктүү жердин баласы Өмүрзак өзүңө тең жар болор, ата-эне тарбиясын көргөн эмеспи, — деп кыздын колун кармай чачынан сылады Жаркын.

— Билбейм жеңе, капысынан эле... бей тааныш киши, — деп улутунду кыз.

— Баарыбыз эле бейтааныш жерге келип, анан ашык жар болуп кеткенбиз... агаң менен да — деп кыткыт күлдү женеси.

— Силердин жөнүңөр башка да, — деп ойлуу калыбында ылдый карады кыз.

— Баса, кызыкте, Өмүрзакты көрдүң беле? — деп суроолуу карады Жаркын.

— Бир жолу кыз оюнда көргөнүм бар. Бийдин уулу, мырза... Кыздар болуп сүйлөшүп, селкинчектен оолагыраак турсак, жаныбызга келип:

— Кыздар, көлдөгү койкойгон ак куулардын бирин асмандан көргөн ак шумкар илип кетпесин, — деп тийишимиш болгондо, мен:

— Асманда ачка каңгырып жүргөн шумкарга ак куу кайдан алдырсын, — десем кыздар каткырып калышса, сөз таба албай, өзү да күлүмүш болуп басып кеткен, — деди Кулан.

— Кайран кызыкем, катырган экенсиң, «ачка жем издеп жүргөн» дегениң өтүптүр, — деп каткырды жеңеси.

— Сөз келгенде айтылган да...

— Эми күйөөлөп келгенде таап келер жообун, же өзүң жардамдашарсың, — деп кыздын билегине колун тийгизе дагы күлдү Жаркын.

— Күлөсүң да жеңе, санаам бөлүндү болуп турса, — жеңесин карыга түрттү кыз.

— Ии, айылда көңүлүңө толуп жүргөнүң бар го ... кайран кыз кезек, — деп бир аз мостойо түштү келин.

— Болгондо эмне, — деп улутуна ылдый карады кыз. Аңгыча эшиктен өйдөкү айылдагы Токтор акенин келини эки кыз менен кирди.

— Оо, кайран кишилер, жеңе менен кайын сиңди сыр төгүшүп отурган экен да, — деп шаңкылдады ачык-айрым, сымбаттуу кара тору келин Урум, көлөчүн улагага чече.

— Ээ ботом, а дегенде амандык сурасаң боло. Сыр төгүшпөгөндө анан, көптөн бери көрүшө да элекпиз, — деди Жаркын курбусунун тамашасына жооп кайтара.

— Ичим жылып кетпедиби экөөңөрдүн эзилишип отурганыңарды көрүп, — деп күлдү Урум.

— Келгиле, төргө өткүлө, — деп Кулан ордуна туруп, төрдү жаңсады. Кыздар бири-бирин карыга түрткөн болуп, Урумдан ылдыйыраак жай алышты. Кулан турган бойдон:

— Жеңеси, сиз кыздар менен Урум жеңеме эрмек болуп отуруп туруңуз, мен даам келтирейин, — деп тышка чыгып, аш үйдөн көөкөр, чыны аяк алып келип, дасторкон жая даам коюп, кымыз сунду. Кымыздан бирден жута боорсок, эжигейден ооз тийе кыздар дымып отурушту. Чыныны бошотуп кайра сунган Урум:

— Жакшы болбодубу Жаркын сенин да мында келгениң. Биз Куланды селкинчекке чакырып келгенбиз. Айылдан өйдө Кош-Булактын секисине селкинчек курганбыз. Куландын темир комуз күүлөрүн, ырдаганын угалы, деп эңсегендер көп, баарынан көп эңсеген менмин, — деп күлдү Урум.

— Ичсеңер кымыздан, алсаңар дасторкондогулардан, жеңемдин кешиги... селкинчекти билбейм, — деп күдүктөндү Кулан.

— Мен Кусубалды апама, Уулбала жеңеме айтам. Биз өргүгөнү келгенбиз. Апам да жок дебес. Андан көрө оюнуңардын орду менен болоруна кам көргүлө, — деди Жаркын чечкиндүү. Бир аз сүйлөшүп отургандан кийин айылдын өйдө жагынан тосуп аларын айтып, Урум келин-кыздар менен чыгып кетти.

...Карагайлуу тоо бети, шиберлүү кең өзөн толгон айдын күмүш шоокум жарыгына бөлөнө толукшуй суналат. Айлуу түндөгү жайлоо жарашыгын күүгө салгансып, өзөндү жара тоо суусу шаркырайт. Кашаттын түбүнөн окторула чыккан кош булактын жылаажын шылдыры бөлүнө угулуп, кыялды арбайт. Карагай арасынан элик куранынын үзүл-кесил үнү угулат. Суу боюнан бери булак алдындагы түзөңгө алты бакан селкинчек салынган. Комуз күүсүнө коштолгон ыр угулуп, селкинчек күүлөнүүдө.

Кулан Жаркын жеңеси менен жакындаганда:

— Куландар келатышат.

— Кечигишти го.

— Кайындуу кыз да.

— Кайындаптырбы? — деген үндөр угулду. Эки кыз менен тосо чыккан шайыр келин Урум:

— Оо, кайран кишилер десе, ушунчалык күттүрүп, — деп шаңкылдады.

— Эч нерсе эмес, кадырлаш курбулар күтүшпөсө болобу, — деп жооткото жылмайды Жаркын. Селкинчектеги жигит:

Маңдайдан элик бакырат,

Байдын кызы чакырат.

Барайын десем ит үрөт,

Барбайын десем ич күйөт,

— деп ыр созду.

— Дарылдабай түшчү. Иттен корксоң үйүңө барып укта, — деди селкинчекти тээгинен кармаган келиндердин бири. — Кана, кезекти жаңыдан келгендерге берели. Кулан менен ким чыгат, — деп жигиттерди карады.

— Кое турчу, декилдетпей. Биз демибизди жыялы. Оюн көрөлү, ыр угалы. Тиги жигит иттен корксо, жакшылап ырдасын, — деп күлдү Жаркын. Селкинчекте күүлөнө дарылдаган жигит:

— Чамбыл ала чаар тай,

Чаап келдим кыз билиш.

Караңгыда үйүңдү,

Таап келдим кыз билиш.

Эшигиң ач үйүңө,

Кирейинчи кыз билиш,

Кийимимди чечинип,

Илейинчи кыз билиш.

Билгизбестен койнуңа,

Кирейинчи кыз билиш, — деп ыр улады.

— Мындан абзелирээк ыры жок бекен коркок жигиттин, — деди Жаркын.

— Ой, сен түшчү, жана коркуп атат элең, эми жаткың келип турса, түшүп бетегеге оона, — деп Урум шакылдаганда, оюндагылар кыраан каткы күлүштү. Селкинчектен түшкөн кара таар кемсел, жаргак шым, кайыш мөкү жигит:

— Оо, кайран жеңем, шакылдап эле калыпсың, чүкөң чик түшкөнү турган го, — деп купшуңдай тигилердин жанына келди.

— Муну көр, купшуңдаган чечек, мени менен чүкө калчашкысы бар, — деп жигитти далыга муштап калды. Урумдун сөз көтөрүмдүү шайырлыгына ыраазы жаштар каткыра күлүштү.

— Кана эмесе, баарыңар уккула оюндун иретин. А дегенде шакек жашырмай ойнойлу, анан жоолук таштамай, ара чолодо селкинчек тебебиз. Бириндеп кетмей жок болсун, чогуу тарайлы. Шакек таштамайдын тартибин айтайын. Тегерек тартып турабыз. Бир кыз, же келин, бир жигит ортого чыгышат, биринин уучунда шакек, колтугунда эшилген жоолук, ал уучун тегерете тургандардын уучтарына тийгизип, шакекти бирөөгө таштаган болуп айлана берет. Жанындагысы шакектин кимге ташталганын билүүгө аракеттенип абайлап жүрөт. Кыдырып бүтүп, шакекти кимдир бирөөнүн уучуна салганы экинчисин «шакекти тап», деп жоолук менен сабап, артынан түшөт. Шакекти тапканы таптырганы менен кошо алым сабак ырдашат. Кыдырып чыга таппаса өзү ырдайт. Шакек колуна түшкөн да ортого чыгып өзү ырдайт да, жоолукту колтугуна кысып, шакек таштоого киришет. Таппай калганы дагы

тигинин артынан ээрчий аңдыйт. Шакекти таап алса, ырдап шакек салганга өтөт, таптырып ийгени артынан аңдыйт, ушинтип оюн улана берет, уктуңарбы?

— Эмесе баштадык, — деп колтугуна жоолук кысып, уучуна шакек ала шакекти таштаган болуп Урум баратат. Анын артынан шакекти кимге таштаарын байкоого үңүлүп, кара кемселине тайкы кемер курчанган, сары чийкил, куш мурун, чекир жигит Борбу баратат. Тургандарды тегерете кыдырып чыккандан кийин Урум жоолукту колуна алып, «шакекти тап» деп Борбуну чапкылай артынан түштү. Борбу кантсе да ушуга таштады го деп Куландын уучун ачтырды, шакек жок, оюндагылар күлүштү, Борбу:

Элкин, элкин, элкин тоо,
Элкин тоого мен чыксам,
Эл карааны көрүнбөйт,
Кол жээгинде көп өрдөк,
Ылаачын тийбей бөлүнбөйт.
Кусадар болдум зарыгып,
Кумар көз селки не билбейт.
Капталдан учкан кара каш,
Канатың жайбай көзүңдү ач.
Капталдым ашык отуна,
Кара көз селки жолумду ач,

— деп созолонто ырдап токтогондо, шакек табылбай колунда калган, үкүсү сеңселген кундуз тебетейчен, кош этек ак көйнөк кара чыптама кийген, ачык-айрым, шыңга бойлуу ак жуумал кара көз кыз Акылай:

— Издеген табат алтынды,
Изги адам билет баркыңды.
Ичимден сыйлайм тымызын,
Ичке чок салган жаркыңды,

— деп жагымдуу ичке үнү менен созолонткондо:

— Оо, кайран кыз, ушинтмек, ким болду экен кызыбыздын ичине чок салган, — деп каткырды жанындагы келин. Акылай ыр улады:

— Эл өйдө көчөт козголуп,
Эриккен көңүл кош болуп,
Элимде жүрүп байкабайт,
Эр жигит мууну бош болуп...

— Акылайдын сыбызгыдай ичке үнү айлуу түнгө жарашык бере созолонду.

— Үнүңдөн, кызык, сендей асылдын сырын туя албаган эр жигиттин жолу болсун, — деп Акылайды кучактады жибек жоолукчан, кош этек көйнөк, кара кемселчен, ажарлуу чырайы ай жарыгына даана көрүнгөн сымбаттуу келин. Оюн өз ирети менен уланып жатты.

Аягыбыз талып кетти го, эми отуруп комуз угалы, — деди Урум. Баары кырка отуруп ким чертер экен дегендей дымып түшүштү.

— Кызык, садагаң, сенин темир комуз какканыңды сагыңдык го. Кулактын курчун бир кандырчы, чер жазалы, — деп Жаркын Куланга кайрылды. Кулан ушуну эле күтүп тургансып, илбериңки кыймылдап, жыгач кутудан темир комузун алып чыгып, ак жибек жоолугу менен сүртө, оозуна алып бир аз күүлөй, узак кайрыды да, “Керме тоону” безелентти. Темир комуздун бирде мукам созулган, бирде муңкана арзыган, бирде эргий көкөлөп, жандүйнөнүн аруу туюмдарын арбаган мукам кайрыктары айлуу түндүн мемиреген тынчтыгында кубулжуй, эки келбес өмүрдүн, көз ирмемдеги ажайып кайталангыстыгын даңазалагансыйт. Кулан күүнү аяктап, ак кол жоолугу менен эринин, комузун сүртө кутуга саларда, күүгө бериле дымып тургандардын:

— Бали, комузду какса ушундай каксын», — «Каккан ээсине жараша сайрады», — «Тим эле торгойдой сайратты го», — деген үндөрү угулду.

— Кана, эмесе, жыгач комузга кезек берели, ким чертет, — деп жигиттерди карады оюн башы Урум. Ак калпакчан, тик жакалуу пиязы кемселинин өңүрлөрү, этеги кара баркут менен тайкы көбөлөнгөн, сымбаттуу жигит Келдибек малдаш урунган калыбында комузун күүлөп, күүнүн башы Камбарканды бир кайрыды да, кайра толгоп, созолоно муңканган обонго салып үн кошту:

Чылбырдай кара чачыңа,
Чырмамбайм го кыз бийке.

Чыныгы буйрук жок окшойт,
 Сени албайм го кыз бийке.
 Олоңдой кара чачыңа,
 Оролбойм го кыз бийке,
 Оболтон буйрук жок окшойт,
 Сени албайм го кыз бийке.
 Аргымак минип дууладым,
 Адырдан коен ууладым,
 Ал коенго жетпеген,
 Аргымак аттын жоктугу,
 Алтымыш берип, сени албай,
 Азаптуу малдын жоктугу.
 Тобурчак минип дууладым,
 Токойдон коен ууладым,
 Ал коенго жетпеген,
 Тобурчак аттын жоктугу,
 Токсонду берип сени албай,
 Тозоктуу малдын жоктугу.
 Үртүктөп жорго ат минип,
 Үй турман себин арттырып.
 Калы килем жаптырып,
 Кааданды журттан арттырып,
 Карача каймал жетелеп,
 Каптал жол менен төтөлөп,
 Өтөсүңбү кыз бийке?
 Кадырлаш курдаш курбунду,
 Кайгыда мында калтырып,
 Кетесиңби кыз бийке?

— деп келип, обонду үнсүз бир жолу кайталаганда, «оо, каркыбарым, арманың күч го», ден санынан укуду жанында отурган жигит.

— Куланды айтып атат, — деп шыбырап келиндердин бири жанындагысын укуду. Кыз-келиндер күбүрөшүп, Кулан ыңгайсызданганын байкаган жигит тамашага чала жанындагыкелинди эргий карап:

Карала-Таш, Шамшыдан,

Карала бүркүт шаңшыган,
 Колтуктап атка мингизип,
 Кое бербей камчыдан.

Кое берсең бешимде,

Конокко келсем кечинде, — деп созгондо:

— Ой, кеп эмес бекен, бешимде кое берсе, кечинде кайра келгенин кара, — деп жигиттер каткырганда келиндер кошо каткырышты. Кыздар төмөн карап бири-бирин нукушту.

— Койгула эми, ыр көбөйүп баратат, селкинчек тебели, — деди Урум.

Жабыла туруп селкинчекке келишти.

— Кана ким-ким менен чыгат, — деди Урум жайдары.

— Кулан менен Келдибек, — деди бирөө.

— Койгулачы аныңарды, кайыңдуу кызга, Кулантай Акылай экөө бир жуп тебишет, — деди билгиликтүү Урум.

— Кундуз тебетейлеринде үкүлөрү сеңселе, беш көкүлдөрү жаактан төмөн төгүлгөн, кош этек ак көйнөк, чыптамачан эки кыз селкинчектин жаактарына аркаларын сүйөп, тээктерин тебе, эки жаккы аркандарын кармап, тизе бүкпөй күүлөнүп турушту.

— Кыздардын селкинчегин өзүм тейлейм, — деп Урум жигиттерди жолотпой, өзү күүлөп турду.

Ак көйнөк, чыптамачан, кундуз тебетейлери сеңселген беш көкүл кыздардын ай жарыгында бирде өйдө эргип, бирде ылдый каалгыган ажайып көрүнүшүн ажарына чыгарып, алтын сөйкө, сагак-күбөктөрү селкинчек ыргагына төп

келе назик шыңгырап, көйнөктүн кош этектери бирде шамалга желбиреп,
бирде жерди желпийт.

Экөө макулдашкандай алым сабак ыр башташты:

— Күн тийген тескей тептегиз,

Күдүргө баккан мал семиз,

— дейт Кулан өйдө эргип баратып.

— Күлүп бир ойноп бир жүрүп,

Күлгүндөй өстүк мына биз,

— дейт Акылай ылдый кайкып келатып. Ыргак кайталана Кулан:

— Ай тийген тоолор тептегиз,

Адырга бакан мал семиз.

Акылай:

— Аралаш ойноп бир жүрүп,

Алпечтей өстүк мына биз.

— Баракелди кыздар, жаша,

— деп жердегилер сүрөй, жыгач комузда жигит ырдын обонун безентет.

Ку л а н:

— Орой орой күн жааса.

Ойго түшөр бубагы.

А к ы л а й:

— Оролун таап ойнойлу,

Оюндун өтөр убагы.

Кулан:

— Кыра-кыра күн жааса,

Кырга түшөр бубагы.

Акылай:

— Кыюусун таап ойнойлу,

Кызыктын өтөр убагы.

Экөөнүн алым сабагы бир кыйлага созулуп бүтө, беттери албырган кыздар жерге түшүп, боюн оңдошту.

— Бали, кыздар эмес бекен, — деди бирөө.

— Ушундай асылдар да өтөт го, кол жеткис, — деп күрсүндү жигиттердин бири.

— Өмүрүңөр узун болсун, бактылуу болгула, — деп кыздарды беттеринен өптү Урум. Селкинчек бир кыйлага уланып, анан ак чөлмөк ойноп тарашты. Жаркын менен Куланды эки келин жигиттер менен узатып барып, суудан өткөрүп коюшту. Асманда таң чолпону жанып турду.

КЫЗ УЗАТУУ

Баш оона айынын орто чени. Кош-Булак жайлоосунда Ормондун кызы Куланды күйөөгө узатуу тою каада менен өтүп жатты. Бугу уруусунун чыгааны Боронбай бий: «Кызымдын башын малга баалабайм», деп койгон кудасына, «Сен калың сурабасаң мен адөөлөттүк көрсөтөйүн», — деген кыялда, асый чыкма тандамал бээлердин кардай ак бозунан кыркты, чымкый карасынан кыркты, илбирс чаарынан кыркты айгырларынын көкүлүнө кебез байлатып, асый чыкма карача каймалдан тогузун буурасы менен айдатып, той түшүрүп келген. Чоң кудасы Ныязбек бийге, кудасы Ормонго бирден ахалтеке аргымак тартуулап, келини Куланга мингизүү үчүн күмүш чабылган ээр токумдуу, үртүктөлгөн жорго алып, куда, кудагыларына суусар, илбирс, сүлөөсүн, кундуздан жасалган адеми кийиттер алып, шаанишөкөт менен келип түшкөнүнө бир ай болот. Ормон кудаларына айылдан өйдө Кош-Булактын оюндагы түзөңгө төрттөн сегиз өргө, куда, кудагы үчүн өзүнчө он эки канат ак үй тиктирип тосуп алган. Ар бир үйгө нарк-насилдүү, сөөгү таза илбериңки келиндерден экини, шамдагай, илбериңки жигиттерден экини тейлөөгө койгон. Биринчи күнү өз үйүндө сыйлаган соң, Ормондун ага-инилеринин, жакын туугандарынын ар биринин үйүндө куда тою, кыз оюну өтүп, бүгүн акыркы отузунчу күнү Ормондун өз үйүндө сый көрүп узамак. Ат чабыш, кунан чабыш, жорго салыш, кыз куумай, жөө жарыш, көз таңмай, аркан тартыш, төшөк талаш оюндары буга чейин бүткөн.

Кыз тою сыпайы өтүш үчүн эр сайыш, төө чечмей оюндары болгон жок. Салттуу оюндардан бүгүн балбан күрөш, эр эңиш, жамбы атуу болору күтүлүүдө.

Күн аркан бою көтөрүлгөн, асман ачык. Кудалар үчүн көтөрүлгөн өргө айыл менен Ормондун өз айылынын ортосундагы дөңсөөлөнгөн түзөңгө жаадай ийиле казганактап кыркар тарткан калың элдин алды жагы ачык. Сол тарапта эркектерден бир аз бөлүнө элечекчен, жоолукчан аялдар, тебетейчен, такыячан, чыптамалүү кош этек көйнөк кийген кыздар өзүнчө турушат. Дөңсөөдө элден бир аз обочо бөлүнө эки топ өзүнчө отурат. Сол жагындагы топто Ныязбек бий, Калыгул акылман, Сарт аке, Боронбай, Ормондун башка кудалары болуп жыйырмадай сакалдуулар. Арасында Ныязбектин сегизинин улуулары Бердибек, Бердикожо, Ажы, Субандар бар. Сол жактагы мөрөй кармаган топто Ныязбектин уулдары Шатен, Кожобек, Рыскулбектер, инилери Төрөгелди, Адыл, Абыкандар, Эсенгул баатырдын кенже небереси Шамен, ага даекчи калыстык милдети жүктөлгөн.

Түзөңдүн дал ортосуна орнотулган бийик карагайга ашталган ичке шырыктын учунда шоонага байланган тай туяк жамбы күнгө чагылыша жаркырайт. Эл өз алдынча кобураша оюндун башталышын күтүүдө. Сол жактагы даекчи турган топтон узун бойлуу, кара лампук тик жака кемселине күмүш кемер курчанган, саймалуу чалбарынын багалеги булгары мөкүсүн ¹¹ жаба суусар тебетейин кырданта кийген Ныязбектин кенже уулу Түлкү аксакалдардын алдына келип, тизелей бүгүлүп салам бере:

— Даекчи агалар сиздерден оюнду баштоого бата сурашат, — деди. Ныязбек бий кудалардын улуусу Сарт акеге карап:

— Урматтуу куда, балдардын оюнуна, тойго ак тилек билдирели, — деди. Сарт аке козголуп, сакалын сылай алаканын жайып:

— Оо, Жараткан Теңир Алла, эл-журтка ынтымак, тынчылык бере көр. Тойлор тойго жалганып, урпактар өмүрдү уласын. Ормон, Боронбай эрендер жуучу салбай, калың бычпай, салтта жок кудалашты эле, кудалыктын арты салттуу болсо экен. Оо, Жараткан, кемчил, кетиктери болсо кечире гөр, элди айдан аман, жылдан эсен сактап, байгерчилик бере көр. Аллоху акбар, — дегенде эл-журт дүр эте бата тиледи. Орозбактын сурнайы бапылдап, оюн башталганынан кабар берди. Камыш кулак, жалы тайкы зээри бийик чабдар ат минген, ак кементай ак калпакчан жарчы комузуна үн кошуп элди айлана:

— Кош-Булактын оюнда,
Кулан кыздын тоюнда.
Боронбай, Ормон эрендер,
Оюн куруп атышат.
Тамашага карк болуп,
Эл кубанычка батышат.
Отуз күнкү оюндун,
Бүгүн болот акыры.
Ага баары катышат,
Бай, жардысы, жакыры.
Бүгүн болот үч оюн,
Балбан күрөш, эр эңиш.
Жамбы атыш жаа менен,
Көзгө атарга күч оюн,
Ар оюндун мөрөйү,
Аргымак ат, атан төө,
Төө баштаган бир тогуз,
Кызыл кымкап, суп чепкен,
Кыл торкодон бир тогуз.
Оо, калайык, кулак сал,
Эки куда, эки тарап угуп ал.
Азыр балбан күрөш башталат,
Балбанын жыкса мөрөй ал.
Жыгылганы басынып,
Мөрөйүнөн куру калат,

— деп жар чакырып жүрдү. Кудалар эки тараптан балбан тандап атышты. Бир оокумда Боронбай куда жагы боз пиязы чепкенди желбегей жамынта, узун бойлуу, чачы жаңы алынган, Нанжебестин Ыстамын жетелеп чыгышты. Ал желбегей жамынган калыбында кыбыланы карап чөк түшө отуруп, алаканын жая элден бата сурады. Эл дуу этип балбанга бата бергенден кийин, жетелеп келген киши үстүндөгү чепкенди ала басканда, эки ийни кере

кулач, төшү жайык, мойну кыска, чачсыз сүйрү башы күнгө жалтырап, булчуңдары буржуюп өзгөчө көрүнгөн, сары кандагай шымчан олбурлуу кара жигит атаандашын күтө, чөк түшкөн калыбында көптүн ортосунда отурду.

Бир азга күймөлө түшкөн Ормон куда тарабынан кара чепкенди желбегей жаап, кырылган чачы кыртыштана өсүп калган, чарчысынан келген москоол Токтордун уулу Оңолду алып чыгып, мурда чыккан балбанга катар кыбыланы каратып отургузушту. Жигит алакан жая элден бата сурады, эл дуу эте бата берди. Чепкенин коштоп келгенге берип, жигит ордунан турду. Буту-колу бууранын санындай дегендей балбандын турпаты төп экен. Эки балбан эки жактан калбаат басып келе, бири-бирин сынап карап кол алыша, кетенчиктей тоорусуп тургандан кийин, тууралжынынан келген балбан илбирстей тез умтула, шапа-шупа ичине кирип, каршысын белден ала так көтөрүп жерге таштаарда, узун бойлуу москоол жигит аягы менен тик таканчыктай, тигини моюндан алып колтукка кыса жамбашка салып жерге чабарда, ал жыгылбастан бир айлана кайра тигини каршысынан качырды. Экөө билектеше жулкусуп, кол чалмага салышып, бир-биринин оңтойсуз учурунан пайдаланууга аракеттенип турушту. Бой тиреше сүрүшүп турганда, каршысынын бүт салмагын сала тирешип турганынан пайдаланган узун бойлуу жигит көз ирмемде жата калып, тең салмагын жогото түшкөн каршысын тизеси менен серпе башынан ары ыргытты. Багалчак жигит далысын жерге тийгизбей, согончогу менен таканчыктай тик тура, тигини кайра качырды. Экөө кайрадан беттеше курдан алышып силкише турушту да, шапа-шупа коен колтук алышып, бири-бирин жерге чабуу аракетинде айыгыша кармашты. Күчтөрү тең келе жыгыша албай, моюндаша, чөгөлөй бири-бирин буттан алып ала салдыруу аракетинде таймашып турганда, узун бойлуу арышы узундук кылып, тигинин санынан, ийнинен колун өткөрүп, аңтара салып далысын жерге тийгизе ыргып турду.

Эл уу-дуу түшүп:

— Баракелде, балбан экен.

— Экөөнүн күчү тең экен.

— Тигиниси арышы узундук кылды, — деп турганда, жарчы Боронбай куданын балбаны жеңгенин кыйкыра жарыялап, карап турган калыс эки балбанды кол алыштырды. Даекчилер тараптан келген киши экөөнө эки чепкен жапты да, тор кашка аттын чылбырын жыккан балбанга карматты. Ал ийилип элге таазим этти да, балбандар өз тараптарына өтүштү.

Эр эңишке эки тараптын күн мурунтан даярдап койгон эрендери жок эле. Бүгүн акыркы күн, акыркы оюн намысты колдон чыгарбайлы деп Сарт аке баштаган карыялар баатыр атанган жоо жүрөк эр жигит Балбайга:

— Баатыр, эр намысын аркалачу кезиң келип турат. Акыркы оюн экен, эр эңишке түшүп бербейсиңби? — дешти. Ак калпак, ак кементай ичиндеги күрөң нооту кемселине күмүш кемер курчанган, орто бойлуу, эки ийдине эки бала отургандай кең далы, төшү жайык, мойну кыска, сары чийкил тегерек бет, кырдач мурун, кашы суйдаңыраак, терең кабак алдындагы чекир сургулт көзүнөн кайрат учкуну жанган, сейрегирээк сакал-муруту сыпаа серпиле, турпатынан эр мүнөзү жанып эркин отурган Балбай:

— Менден башка деле элде жигиттер бардыр, — деди адеп сактай, сакалдууларды карап.

— Бар дечи, ошентсе да өзүң түшсөң ишеним бек болор эле да, — деди Боронбай бий.

— Эсенгулдун өз тукумунан бири чыкса мен түшөйүн, болбосо менден башкалар деле жарайт, — деди Балбай баатыр.

— Субандын уулу Адыл чыгат дешет, — деди сакалдуулардын бири.

— Аа, андай болсо мен чыгайын, — деди Балбай камырабай.

Ат тандоо керек, эңишке мыкты ат керек, — деди Муратаалы бий.

— Өзүмдүн кер кашкам эле жарайт, — деди да, Балбай ордунан тура жыйындын сыртын көздөй басты.

Ормон куда тарабындагы топтон Субандын уулу, баатыр атанып келаткан Адылды даярдашты. Көрпөчө бөктөрүлүп, жалаң анжиян ээр токулган Аксурду кош басмайыл тартып, кандагай шым кийе, бел кырчоосуна чейин жылаңач, эки ийиндин ортосу кере кулач, булчуңдары көмкөрүлгөн аяктай бөлүнгөн, төшү жайык, моюну жумуру, кара сурунан келген жазы маңдай, тегерек бет, бүркүт кабак алагар көзүнөн боюна ишенген эр илеби жанган, орто бойлуу Адылдын алдына тартышты. Ал Аксурду ойноктотуп топтун алдына чыкты. Эл ичинен:

— Бали, туушу бар эр экен.

— Атка отурган турпатын көр

— Субандын Адылы тура деген үндөр угула, тиги тараптан суйдаң жалдуу, зээри бийик, соорусу жайык Керкашканы ойнотуп, бөктөргөлүү анжиян ээрге куюп койгондой жарашкан, бел курчоосуна чейин жылаңач, жашыл шалпар буунган, башы ийни менен чулу бүткөндөй дукүйөт, жазы маңдай, суйдаң каштуу бийик кабак алдындагы сургулт көздөрүнөн кайрат учкуну жанган Балбай кыл чайнап алдыга чыкты. Эки эрен таскактата каршы келишип, кол алыша, кайра эки жакка бөлүнө тизгиндерин жыя, кыбыланы карай алакандарын жая бата сурашты. Жыйын дуу эте бата берген соң, эки эр алыстан кайрылып, аттарына камчы баса катуу келип, бири-бирине маңдайлаша калышты да, ар кимиси билектен озунуп кармоого аракеттенип, буйдала түшүштү. Аңгыча «кезек сеники» дегендей, Адыл колун суна берди эле, Балбай шап билектен алып, өзүн көздөй тартты эле, Адыл бир булкуу менен колун бошотуп алды. Эми Балбай билек сунду. Адыл илгиртпей билектен алып, ээрдин кашына басмакчы болуп тартты эле, Балбай кайра колун суурмакчы болгондо экөөнүн тең аттары майыша түштү.

— Баракелде, күч деп ушуну айт! Аттары майышып жатса, өздөрү ээрден копшолуп койбойт, — деген кобур-күбүр чыкты эл ичинен. Эки эрен тартыша бири-бирин козгой албай турушту да, колдорун кое беришип, кайра бурула кол сунушту. Билектеше чиренип бири-биринин колун ээрдин кашына кысууга аракеттенише, бир кыйлага алышышты. Кармашып туруп кое бергенде билектери агара түшүп кызара жондонгон тактар пайда боло калып жатты. Билектешип алыша албай, моюндан, белден алып, бири-бирин аттан оодарууга аракеттеништи. Чымыркана күч салышып, чирене тартышканда аттары очорулуп барып оңолушат. Бир чай кайнамдан ашык айыгышкан таймашууда эрендер бири-бирин оодара албаган соң атчан байкап турган калыс Шамен колун көтөрө эки баатырды ажыратып, жанына чакырды да, жанында турган жарчыга бир нерсе айткандай болду эле, жарчы:

— Оо, калайык көрдүңөр,
Адыл, Балбай эки эрен,
Арыстанча алышты,
Илбирстерча качырып,
Камандарча чалышты.
Билектери кычырап,
Карууда колдор карышты.
Керкашка, Аксур тулпарлар,
Эр күчүнө чыдабай,
Очорулуп майышты.
Экөө тең эрен эр экен,
Күчтөрү бирдей тең экен,
Калыс Шамен кеп айтат,
Тең чыгышты деп айтат...
Эки баатыр достошуп,
Өрүүдө, жоодо көрүшөт.
Төө баштаган бир тогуз,
Байгени тең бөлүшөт,

— деп жар салды.

— Баракелде, экөө тең эр экен.

— Энелерине ыракмат, ушундай уулдарды төрөгөн.

— Атанын балдары да, — деп эл бир кыйла дуулдап басылганда, экөөнүн үстүнө эки чепкен жабышты. Баатырлар кол алыша бөлүнүшүп, өз тараптарына кетишти.

— Эзелтен бери келаткан,
Элимдин каада салты бар.
Эрендер өнөр көрсөтсө,
Аны баалай билчүү калкы бар.
Өнөр ээсин ардактап,
Сыйлай билчүү шарты бар.
Акыркы оюн жамбы атыш,
Кыл учунда күмүштү,
Кыйын иш го кыя атыш.
Кесе кармап, жаа тарткан.
Кыл мергендин жумушу.

Кызыкка батып таң кала

Оюн көрөт миң киши,

— деп жарчы жарыя ырын айтып бүтө электе Боронбай куда тараптан ышкын түптөлгөн сайма багалектүү чалбар, таар кемсел, бүйүрмө кайыш чокойчон шыңга бойлуу, кыюусуз кара калпакчан, бети толмоч, чекирээрэк сурмалуу көзү тикчие тиктеген, элинде оңко тургузган мерген атанган Элтуйбас уулу Эрдене чыкты. Оң жамбашында жебелүү саадак, сол колуна жаа кармай, салабаттуу басып, жамбы илинген шырыкты көздөй жөнөдү. Жыйылгандардын арасында:

— Оңко тургузган көзгө атар дейт.

— Жебе менен жипти кыя атуу кыйын го.

— Кара мылтык менен атса дале болмок.

— Анда оңой да, дары бүрксө деле үзүлбөйбү.

— Көзгө атарлык өнөр ошо жебе менен жипти кыя атканда билинет да, — деген кобур угулуп турду. Мерген жамбылуу шырыктан жүз кадамча алыс чийинге жеткенде, калыс токтотуп, ага жамбы атуунун шарттарын түшүндүрө колун жаңсай ийгилик каалады. Мерген саадактан жебе алып, ачасын кермесине иле, жаанын дал ортосуна жебени туура тарта, боюн түзөп, сол колу менен жааны кармай, оң колу менен кермени чое көз кырына алып, бир аз мээлеп турду да, шарт тартты. Тай туяк жамбы ары серпиле, бери серпиле чайпалып турду.

— Жамбынын өзүн атты.

— Жипти атыш керек эле да.

— Ата көрү кайыш канжыга бекем тура.

— Мерген экен, иши кылып жамбыга тийгизди да.

— Үзүлүп жерге түшпөсө мөрөй жок да.

— Жебе таамай тийбей кайый тийди го, болбосо үзүп кетет эле да, — деп кобурап турду эл ичи.

Ормон куда тарабынан узун бойлуу, кең далылуу, чап жаак кабагы бийик, сурмасыз кой көздөрү ирмебей тиктеген, сакал-муруту жок дээрлик сейрек, эриндери жука, кырдач мурун кара сур киши чыкты. Башында ак калпак, боз пиязы кемселине кемер кур курчанган, сол карысында жаа, оң жагында жебелүү саадак. Ал калбаат басып келип, чийинге токтоду да, калыска карады. Милдетин, шартын уккан соң, догону сол колуна кармап, саадактан жебе алып кермесине иле, догонун ортосуна тууралай, өйдө тарта көз деңгээлине жеткире-жеткирбей жамбыны карай жаа тартты. Көз ирмемде жамбы жерге түшө эл:

— Мына, көзгө атар деп ушуну айт!

— Кайыш жипти кыя атты.

— Жок, жамбынын ортосуна дал тийди.

— Жо андай болсо учуп түшпөйт беле, жипти атты.

— Эмнеси болсо да эр экен.

— Саяк Кетирекейдин Алыбеги тура, — дегенче даекчилер жактан килем жабылган чуудалуу кара атанды жетелеп чыгып, буйласын кармата, үстүнө кымкап чепкен жабышты. Эл дуулдап адис мергенди куттукташты.

— Баракелде, атанын уулу, — деген алкоо үндөр угулуп турду. Жарчы оюн бүткөнүн жарыялаган соң, эл аттуу, жөөлүү болуп айылдарына тарашты.

Отуз күнгө созулган шаани-шөкөттүү кыз узатуу тоюна кошумча деп көз каранды байлардан, жай чарбакерлерден, куда-сөөк, илик-катыштардан кошумча, тартууга келген мал-пул чыгымынан ашып, Ормондун өрүшүн кеңейтип, мартабасын арттырды. Кокон ханынын өкүлү тартуу менен келип, «Ордонун парваначысы» деген жогорку наамдын берилишин кабарлап, Коконго сыйга чакырганы ого бетер зоболосун арттырып, калайык ичи дүң болуп турган кез.

Салтта жок шерт менен кудалашкан Ормон Боронбай кудасынын адөөлөттүгүнө ыраазы боло, өзүнүн даңкын да арттыруу максатында, Кулан кызын салттан ашкан марттык, бир чети бийлик күчүн туйдурган катаалдык менен узатууну чечти. Күйөө-кызына аземдүү үй, ич эмереги менен тогуз канат өргө, конок күтүүлөрүнө алты канат өргө, аш үйүнө да жаңы көтөрүлгөн боз үй берип, кыз-күйөөсүнө түбөлүк кызмат өтөө үчүн жаңы үйлөнгөн жакыр үй-бүлөгө өзүнчө үй тигип, кошо көчүрмөк болду. Бул кулдантуунун катаал жана сыпайы түрү эле.

Эртеси күн аркан бою көтөрүлө, ком-чомдору оюлана шөкөттөлүп, калы килем жабылган жети төөгө артылган кымбат баалуу сеп көчү аялдар жетелеп, жигиттердин узатуу астында

кырка тарта Кош-Булактан Каркырага узады. Көч башында Сарт аке, Муратаалы, Боронбай бийлер баштаган кадырлуу адамдардын атчан тобу баратат. Алардан бир аз артта ак элечектерин заңкайта оронгон, баалуу кийит кийишкен салт атчан байбиче кудагыйлар баратат. Алардан бир аз куйрук үзө аземдүү көч каалгыйт. Көч башында Куландын өргө турманы жүктөлүп, перси килеми жабыла, үстүндө бугу мүйүзүнөн кынаптала күмүш чегеленген түндүк бастырылып, күмүш самоор, көөкөр байланган ком жабуусунун жибек чачылары сеңселген, ботолуу боз каймалдын мойнундагы коңгуроо басык ыргагында шыңгырап, чубала каалгыган сеп көчүнүн кыймылына өзгөчө шаң кошуп турду. Кыя жол менен чубаган көч белес аша караан үздү. Кыз журтунан бөлүндү.

ТЫҢЧЫ

Тогуздун айы жарымынан ооп калган. Ай арасында да күн жаабагандыктан аба үп тартып, күз аптабы күчүндө. Күн төбөдөн оой, булутсуз мелмилдей көгүлжөн асман мухитинин ак мөңгүлөрдү алкактаган ажайып көркү көл бетине чагылыша аалам чексиздигинин сырдуу купуясы кыялды жетелейт. Өмүрү мылтык үнүн укпаган каз-өрдөктөр жээкти бербей жабыла учуп-коно тирилик аракетинде. Көлгө суу түшкөн капчыгайлуу өрөөн оозунан ылдыйкы булуңда көйкөлө сүзүп турган эки ак куу негедир тынчсызданып, чочугансып далбас ура асманга көтөрүлдү. Чиркештирилген эки төө жетелеген эки атчан Тамга суусун кече чыгышка бет алып баратат. Алдыда соорусу жайык жалдуу карагер аттын шайбыр басыгына көнө тизгинди бош кармай, хром өтүкчөн буттарын күмүш жалатылган үзөңгү алкактарына сүйөй, ак калпагынын алдынкы кырбуусун түшүрө кийген, ногойчо тигилген боз нооту кемсел-шымчан, кабагы чүңүр, мурду кырдач, көзү көк, жээрде сакалы ээгин каптай тегиз кыркылып, муруту сыпаа серпилген алтымыш жаш чамасындагы салабаттуу киши өзүнө ыраазы маанайда баратат. Артында эки төөнү чиркештире жетелеген, тору атчан, бети жайык, келте мурун, чекир көз, ээрди желки сары жигит, башында эскилиги жеткен кийиз калпак, карала таар кемселин кайыш кур менен курчанган, бутунда кайыш мөкү, капталбаган жыгач ээрде талыган көчүгүн бир аз кыңайтып, сол бутун жыгач үзөңгүгө илип, желдире келатат. Алдыда баратканы семейлик көпөс Поповдун приказчиги Файзулла Ногаев. Жайлата айыл аралап жүргүзгөн соодасынан жыйнаган малын күзгө жуук Көк-Арт аркалуу Анжиянга айдап барып сатып, андан ары Омбудагы үйүнө барып кышты өткөрүп кайта келүүсү көнүмүш болуп калган. Өткөн жайда Боронбай айлындагы жыйында Ормондун кокондуктарга көрсөткөн ыдыгын уккандан соң Омбуга шашылыш жөнөп кеткен. Азыр ошондон кайтып келаткан сапары. Омбудагы иштеринен, үй-бүлө жагдайынан көңүлү тынып, генерал-губернатордон кыргыз ичиндеги иштери, айрыкча Ормон жөнүндөгү акыркы маалыматы үчүн мактоо угуп, мындан аркы иштерине шыктанган Файзулла ичинен кыңылдап татар обонун созуп келатат. Соода иштеринин пайдасы көңүлүнө толот. Кудайга шүгүр, кыргыздардан болор-болбос буюм-тайымга алмашып алган малын Анжиянда беш-алты эсе кымбат соодалайт, кирешеси мол. Андан тышкары кыргыздар ичинде Орусиянын пайдасы үчүн жүргүзгөн иштери үчүн генерал-губернатор айына жүз сомдон төлөөчү күмүш акчалар Омбу банкында сакталып, жыл сайын көбөйүүдө. Бул кирешелүү ишке мындан он жыл илгери кабылган эле. Ошондогу жолу ачылган жолугушууну көз алдынан өткөрүп баратты...

1814жыл. Батыш Сибирдин жаңыдан калыптанып келаткан борбору Омск шаары, Европанын архитектура стилинде пландалган он-чакты түз көчө, эки-үч кабаттуу бир нече үйлөр, үч-төрт чиркөө, мейманкана, кадет корпусу, аскер ооруканасы жайланышкан.

Борбор көчөдөгү эки кабат имараттын алдына тандалма үч ак боз ат чегилген карета келип токтоду. Кучердин жанында отурган поручик секирип түшө каретанын эшигин ачты. Улгайса да кыймылы аскерче шайдоот, кагелес, орто бойлуу, ак баскан муруту серпиле чыйратылган, сакалы чокчолоно тегизделген, арык чырай, маңдайы жазы, үрпөйгөн ак каштуу бийик кабак алдындагы көк көздөрү акылдуу тиктеген генерал каретадан түшө фуражкасынын козырегун бир аз көтөрө, формасын түзөгөн болуп, имаратка бет алды. Кантсе да карылыктан куник тартып бараткан тулкусуна генерал формасы коомайыраак көрүнгөнсүйт. Тепкичтерден көтөрүлө экинчи кабаттын вестибюлундагы кабелтең эшик көрүнгөндө поручик адеп сактай алдына өтүп, эшикти ача генералды киргизип, өзү эшик алдында кайтарыкта калды. Генерал-губернатордун кабыл алуу бөлмөсү итабар кенен, алдына килем төшөлүп, терезелери жука пардаланган. Эшиктин оң тарабындагы император Николай биринчинин чоң портрети алдындагы жабуусуз столдо отурган майор генералды көрө какайып тура честь берип, эшикти ачты. Сол тараптагы диванда кара фракчан, ак көйнөгүнө көпөлөк галстук тагынган, өскүлөң сары чачы артына таралган жээрде сакал кишинин какай тура калып берген саламына билинер-билинбес баш ийкеген болуп, генерал кабинетине кирди.

Төрдө императордун тулкусу менен түшкөн портретинин алдындагы жашыл сукно жабылган жазуу столунун алдындагы арты бийик креслого генерал боюн түзөй отуруп, бет аарчысы менен мурдун кагып, кайра ката стол үстүндөгү папканы ачып, кагазга үңүлдү. Кабинеттин сол жагындагы жашыл сукно жабылган узун столдун эки тарабына стулдар коюлган. Генерал отурган столдун алдынан бир аз обочороок эки кресло коюлган.

Генерал кагазга көңүл коюп окуй баштаганда эшик ачылып, шыңга бойлуу майор адъютант: — Сиздин улуу урматыңызга татар Файзулла Ногаев кабыл алууңузду өтүнүп турат, — деп сыпаа кайрылды.

— Аа, Ногаев, көрдүм, кирсин, — деп кайра кагазга үңүлдү. Эшиктен кара фракчан, ак көйнөгүнө кара көпөлөк галстук тагына, чачы артына тыкан таралган, жээрде сакалы чокчолоно тегизделип, муруту кыска серпилген Файзулла Ногаев кирип, оң колун көкүрөгүнө басып, ийиле таазим этип турду. Генерал ордунан тура утурлай басып, колун суна саламдашып:

— Рахим этиңиз, урматтуу мырза Файзулла Казимович, — деп креслого колун жаңсады.

Өтө ыраазымын, Улуу урматтуу, — деп мукактанды Файзулла.

— Густав Христианович дей бериңиз. Биздин мамилелерибиз өтө ишенимдүү мүнөздө болууга тийиш деп ойлоймун, — деди генерал.

— Өтө бактылуумун, — деп төшүн баса дагы бир жолу таазим эте, стулду өзүнө жылдырып, генерал орун алгандан кийин отурду. Генералдын жылуу мамилесинен улам ал өзүн эркин кармоого аракеттенди. Бир тынымга Файзуллага сынаакы көз жибере:

— Сиздин европача билим алган, тарбиялуу киши экениңизди жана Улуу империянын идеалдарына, улуу даражалуу императорго берилгендигиңиз жөнүндө укканым бар.

— Ыракмат, Густав Христианович, Казан гимназиясында окуганым бар, Улуу даражалуу императорго ден-соолук тилеймин, — деп көшөкөрлөнө ордунан тура төшүн басты Файзулла.

— Отуруңуз, көрүп турамын сиздин Улуу империянын иши үчүн өтө дилгирлигиңизди. Соода иштериңиз менен кыргыз талааларында көп болуп алака түзөт деген маалыматым да бар. Алардын тилинде сүйлөй аласызбы?

— Кыргыз арасына бир нече жолу каттаганым бар. Алар өзүлөрүн казакбыз дешет, тилдери биздин татар тилине окшош, эркин сүйлөшөбүз. Кыргыздар алардан ары Жети-Суу тоо арасында көчүп-конуп жашашат, деп угамын. Казанда, Уфада окуган кыргыздар менен жолугуп сүйлөшкөнүм бар. Сүйлөгөндөрү казакка, татарга жакын, эркин түшүнүүгө болот.

— Абдан жакшы экен, — деп генерал ордунан тура ары-бери ойлуу басты да: — Орто-Азиянын жапайы, караңгы элдерине Улуу империянын шарапатын тийгизип, жарыкка алып чыгуунун жооптуу милдетин алдыбызга койду Улуу даражалуу император. Муну улуу империянын цивилизация алдындагы парзы десек болот. Бул үчүн көп жана чыдамкайлык менен иштөөгө туура келет, — деп ойлуу таризде кайра ордуна отурду генерал.

— Биз улуу империянын иши үчүн талыкпай ак ниет кызмат өтөөгө даярбыз, — деп ордунан элпек тура ийилди, кытмыр туюмунда өзүнө пайдалуу сунуш болорун баамдаган Файзулла.

— Отуруңуз, Файзулла Казимович, биз өтө олуттуу иштер жөнүндө сүйлөшөбүз, — деп папканы ачып, кандайдыр бир кагазга көз жүгүрттү генерал.

— Улуу императордун жана сиздин кызматыңызга даярмын, — деп сыпайылана кыйпычыктады Файзуллин. Анын бул иштен өзү үчүн пайда күтүп турганын түшүнгөн генерал:

— Улуу императорго кызмат кылуу өтө чыдамдуулукту, сабырдуулукту, көп жылдар кыйынчылыктарга чыдап иштөөнү талап кылаарын эсиңизге салып койгум келет, Файзуллин мырза, — деди.

— Сөзүңүздө калет жок, урматтуу Густав Христианович, улуу ишке бел байлаганда баарына кайыл болуу керек да, — деп өзүн салабаттуу кармоого аракеттенди, генералдын сөзүнүн төркүнүн байкаган куу приказчик.

— Аныңыз абдан жакшы, тили да силердикине окшош дедиңиз. Дини да Магометандык болсо керек.

— Дал ошондой, урматтуу Густав Христианович, Орто-Азия элдери мусулмандар.

— Албетте мусулманчылык биздин ишибизге бөгөт болушу ыктымал. Арийне, билгичтик менен иш жүргүзүлсө кандай иш болсо да ордунан чыгат эмеспи. Сизге тоолук кыргыздардын арасына барып, Орусия букарасы болуунун артыкчылыгы жөнүндө Улуу империянын пайдасына иш жүргүзүүңүздү каалаар элек. Албетте тиешелүү маянага.

— Мен баарына жан-дилим менен макулмун, — деп ордунан тура төшүн басып, ыраазылыгын билдирген болду Файзулла.

— Отуруңуз. Көрүп турамын сиздин дилгирлигиңизди. Иш бир эле жолу барып келүү менен бүтпөйт. Ал жакта эл ичинде көпкө чейин, мүмкүн ондогон жылдар бою жүрүүгө туура келер, — деди да, акыркы сөздөргө Файзулланын ыргылжың боло түшкөнүн байкаган кыраакы

генерал “көчмөндөр арасында соода жүргүзүп, Омскиге каттап турууга да болот” - деп болочок тыңчынын көңүлүн жубатууга аракеттенди. Соода жүргүзүп, ара-чолодо келип-кетип туруу мүмкүнчүлүгү купулуна толо түшкөн Файзулла:

— Жан-дилим менен, Густав Христианович, бирок менде соода айлантууга каражат жок, — деди.

— Ал жагынан кам санабаңыз. Соода иштериңиз үчүн сизге жетишерлик күмүш акча берилет. Андан тышкары Омскидеги ачылган эсебиңизге жылына 200 сом күмүш акча которулуп турат. Үй-бүлөңүздүн муктаждыктарына да көз салынып турат, — деп генерал сөзүн бүтөр замат бети албырып, көзү коймолжун тарта түшкөн Файзулла:

— Сиздин көрсөткөн улуу ишенимиңизди актоого даярмын, — деп ордунан козголо төшүн басты Файзулла.

— Абдан жакшы, ал жакка барып кыргыздар арасына кирип көпкө жүрүп, эл менен алынышуу керек. Менин билишимче алар калмактарды кубалап чыккандан кийин бириге албай, уруу-уруу болуп көчүп-коно чачыранды абалда турушат. Ошол уруулардын биригишине жол бербей, бирден бөлүп, Орусия букаралыгына алуунун мүмкүнчүлүгүн табуу зарыл. Сиз бул ишти чар жайыт эмес, чоң уруулардын бирин колго алуудан баштаганыңыз туура болор деймин. Толук инструкцияны майордон аласыз. Чакан караван курап, сизди жолго кай жерден чыгарууну господин Попов уюштурат. Чоң ордодогу пристав менен байланышта болуңуз. Иш бүтүп жөнөр алдында мага жолугуңуз, — деп аңгемелешүү бүткөнүн билдире ордунан туруп, стол жанына чыга генерал сыпайкерчилик эте колун сунду. Генералга колун бере кетенчиктей ийилип, артына жыла Файзулла Ногаев эшикке чыккан. Андан бери ондогон жылдар өттү. Кыргыз айылдарында, айрыкча бугу уруусунда абсий аталып, кадырлуу. Кыргыздарды бириктирбей, бугу уруусун Орусия букаралыгына өтүүгө ийиктирип койгону үчүн генерал-губернатор алдында да баркы көтөрүлүп, Тархан наамын алган. Бүгүн Кызыл-Жардагы Боронбай бийдикине жете конгону көңүлү жай баратат. Тескей Ала-Тоонун бетеге, тулаңдуу апай беттери өйдөлөй берип, карагайлуу, борчуктуу аскаларга улана келберсийт. Баш жагы жылаңач аска, ак мөңгүлүү чокулары булут челе чалкаят. Мөңгүлөр алдынан сызыла чыгып, тоо арасынын тоңбос жылуу булактарын камтый, агымын арбыткан көк кашка тоо суусу өзөндү көркүнө чыгара атырылып, Кызыл-Жар капчыгайынан чыга көгөргөн көлгө сапарын улайт. Кол жээгинен оңго бурулуп, төтө жол менен өр тарта келаткан жетегинде жүктүү төөлөрү бар эки жолоочу Файзулла Ногаев жана анын малайы суу бойлой келатып, Кызыл-Жар капчыгайын өрдөөгө өтүштү. Төбөсүнөн асман көрүнгөн көлөкөлүү капчыгайды өрдөй жарым чакырымча узагандан кийин көз алдыларына суу бойлой эгин эгилген чакан өрөөн тартылды. Жолоочулар өзөндүн баш жагындагы дүпүйгөн бактуу имараттарга бет алышты. Өзөндүн оң ыптасындагы жайыкта жатакчылардын айылы, үч көөнө боз үй, эки жолум алачык, кемегелерден түтүн булап, куурулган дан жыттанат. Сол жагын бойлой текши бышкан буудайда беш-алты киши орок оруп, артында эки аял боолук салып, эки эркек боолап жүрүшөт. Аларга удаа бооланган буудайды чөмөлөлөп эки эркек келатат. Ээр токумдуу өгүздөрдүн эки жагына баштары бекитилген эки шырыктан жасалган чийнеге бооланып чөмөлөнгөн эгинди жүктөп, тестиер балдарды мингизе бактуу имараттар алдындагы кырманга жөнөтүп дагы эки эркек келатат. Кырмандын ортосуна орнотулган мамыны тегерете калың түптөлө башы менен жайылган буудай сабактарынын үстүндө он чакты ат кошулган темин айланууда. Кара быштычан тестиер бала темин айдап:

Оп-оп-оп майда,
 Майда, майда, майда,
 Эгиндери бизге пайда,
 Самандары сизге пайда

— деп ырдай аттардын текши басуусуна көз сала кырымды чарк айланууда. Теминдин четиндеги көк бышты желе таскактаса, андан аркысы желе басып, улам аркы түпкө жакындарынын басыгы жайлоодо, эң түпкү мамыга — опко байланганы четки кырымды айланып чыкканча араң кыбырап, мамыны тегерете бир айланууга гана үлгүрөт. Боз камсуп көйнөгүнүн жонунан тери шоролонгон, малакайчан, жаргак шымчан орто жаштагы олбурлуу киши колуна жыгач айры ала, аттардын туягынан жанчылган эгин катмарын көтөрүп, тегиз басылышына көз салып турат. Кырмандан үч-төрт аргамжы бою алысыраак жарым тешече жерди ээлеп алма багы дүпүйөт. Бактын өйдөрөк үстү балык жондоно жабылган, анча чоң эмес терезелери айнектелген, эшик алды жыгач секичелүү эки там үй турат. Алардан 150—

200 кадам алысыраак жети байсалуу чоң короонун төр жагында эгин сакталуучу кампалар, сол жагында үстү бастырмаланган аткана, ат байлануучу акырлар жайланышкан. Оң жагында жапыс боз тамдарда ат багарлар, отун-суу алуучу малайлар турушат. Жемиш багынын алды жагына кырмандан обочороок тигилген алты канат ак боз үй аштыкчыларга баш-көз болуу үчүн көчүп келген Боронбайдын чоң уулу Кылычтыкы. Анын катарындагы эскирээк боз үйдө аштыкчылар тыныгып тамактанышат. Ал аштыкчылардын кадырлуусу, иштин көзүн тааныган, дыйканчылыкты да, багбанчылыкты да жетик билген Ыбырайымдыкы, Чүй жактан ооп келип Боронбайды пааналаганына он чакты жыл болду.

Жайлоодон түшүп, күздөө конушунда отурган Боронбай бий аштык бастыруунун абалын, там-тарагын көрүү үчүн бүгүн келген. Өзү менен кошо келген айылындагы эки-үч кадырман кишилер менен маектешип, Кылычтын үйүндө. Эки кертим чакан жүк жыйылган үйдүн төрүндө кара саксак көлдөлөң үстүндө жашы алтымыштан ашса да боюнан эр туушу оой элек сары чийкилинен келген толмоч Боронбай бий отурат. Ногойчо тигилген бозомук нооту кемселинин өйдөкү бүчүлүктөрүн бошото күрөң баркыттан шырылган топусун желкеге оодара кийип, кырма аяктагы сары каймактаган таруу бозодон кере жута дасторконго коюп, сыйда серпилген сейрек жээрде мурутун жаный, сакалын сылай ойлуу отурат. Маңдайы жайык, кабагы тайкы, келте кырдач мурун, суйдаңыраак узун каштуу, сүйрүрөөк сурмасыз сургулт көздөрүнөн жашоонун жыргал-кууралын, мүшкүл-машакатын таразалаган акыл илеби жанат. Бийдин оң тарабында отурган көк ала сакал, калпагынын алдынан тепчиме ак топусун чыгара кийген, карасурунан келген кырдач мурун салабаттуу карыя аягындагы бозону түгөтө жутуп:

— Бали, Ыбырайымдын байбичеси бозону түзүк ачыткан экен, таңдайда каймак татып, бойду жибитти. Мына бул да дыйканчылыктын үзүрү, — деп мурутун сылады.

— Буудай нанды айтпайсызбы, бейиштен келген ак буудайдыкы, — деп нандан үзүп оозуна салды, анын жанындагы кызыл чийкил кара сакал эткел киши.

— Баба дыйкан колдогон бийдин эгини быйыл өтө түшүмдүү экен, — деди анын катарында отурганы.

— Атаганат, буудай нан ар бир үйдө болсочу, — деп сөзгө аралашты сары чийкил жээрде сакал салабаттуу киши.

— Кайдан жүрүп ар бир үйдө болсун, эгин эккенге жатакчылардан башка эч кимдин мойну жар бербесе.

— Алдуулар Чүйдөн, Кашкардан ташып келип алышат. Алсыздар ак менен, эт менен күн көрүшөт, жайкысын жер тырмалап, эгин эккенден көрө, жайлоолоп кымыз ичкенди жакшы көрсөк, эгин өзү эгилип бермек беле, — деп беркинин сөзүн чечмеледи бийден төмөн отурган, жээрде сакалы жайкала төшүн жаба, мурутун суналган, коңкогой мурун чекир көз, боз пиязы чепкен, ак калпакчан сыпаа киши,

— Жатакчы, ороочу деп жериген болобуз кымыз уулап тоодо жүргөндөрүбүз. Ошол ороочу, жатакчылардын курсагы ток. Өзүнүкүн эксе да, өзгөнүкүн эксе да ороосунан эгини үзүлбөйт, — деп жанындагы киши жолдошунун сөзүн ырастады.

— Куру намыс шайтандын азгырыгы. Мына, карачы, бийдин эгинин эккендердин эгини да, малы да, мингичтери да бар, — деп жылма кошомат айтты отургандардын бирөө.

— Бийдин буудайынын үстүнө тебетей ыргытса түшкүс болуп турган экен. Буюрса ак төөнүн карды жарылгандай эле береке болот деген ушул, — деди Боронбайдын оң жагында отурган көк ала сакал карыя. Отургандардын сөзүнө кунт коюп угуп отурган Боронбай бий:

— Ар ким алы келишинче тырмалап эгин эгип, мал-тегесине жем-чөптү өзү камдап алганга үйрөнөр күн гана. Көптө болсо... — деп сөзүн бүтө электе эшиктен кирген жигит;

— Бий аке, Байсылда абсий келди, — деп ийиле кабарлады.

— Аа, Байсылда мырза келген экен да. Ат ылоосун жайлаштырып, өзүн мында кийиргиле, — деп ордунан козголо оңдонуп отурду.

Боз үйдөн бир аз обочо кемегеге асылган казанда бий келгенде мууздамалган кыркыла элек күрпөң улактын эти кайноодо. Бир тынымдан кийин ат ылоолорун короого жайлаштырып, санаасы тынган Файзулла Ногаев Боронбай бийдин үстүнө салам айта кирди.

— Ассалому алейкум, хурметли бий ва кутлу бугунун хадрлы адамлары, — деп оң колун төшүнө баса ийилип, эшик ача киргизген жигиттин алдында турду Байсылда абсий атанган Орусия тыңчысы Файзулла Ногаев. Боронбай жана анын эки жагындагы салабаттуу карыялардан башкалары жапырт орундарынан турушту.

— Алейкума салам, урматтуу мырза, ат көлүгүңүз аман, арыбай-ачпай келдиңизби? Мындай отуруңуз, — деп ак сакалдардын жанын жаңсады бий. Файзулла баары менен кол алышып, бийдин жанындагы ак сакалдардын катарынан орун алгандан кийин:

— Аллахи акбар, Аллахи таала аммасни эсен сактагайлар, — деп алакан жайды. Отургандар жапырт «оомийин, Аллоху акбар» деп бата тилешти. Бата тиленип, өз ара баш ийкеше эсендешкенден кийин:

— Суусун келтиргиле, Байсылда мырзага, чаңкагандыр жол келген неме, — деп үй ээси Кылычка ээк какты да: — Ии, кандай катын-бала, мал-жаның эсен жаткан бекен? Губурнадыр улугун кандай экен? — деп Файзуллага суроо жөнөттү Боронбай бий. Кыргыз ичинде кыйын иш менен көп жылдардан бери жүрсө да, кыргызды кыртышы сүйбөгөн Файзулла тыңчы кыргыз тилин сүйлөөгө үйрөнө алган эмес. Эптеп түшүндүрүүгө далбастап татарча, өзбекче, кыргызчаны аралаш сүйлөй берет.

— Кудасага шукри, демликлармиз бий ака, хатун-балалар жами эсен турипти. Генерал-губернатор Гасфорд төрө сизге салам йолдады. Өзиңгизге презент билалари бар. Оларни шашилмай көрсөтөргө. Көп-көп хызыккли хабарларимиз бар. Худаса кааласа аммасини өзиңгизге геплап берерге, — деп сунулган аякты алып, бозодон кере жута аякты дасторконго койду. Бир жигитке чара көтөртүп кирген Кылыч:

— Шорпону татып көрөсүңөрбү, эт бышкандай болду, — деп атасына аяк сунду. Шорпону татып көрө бий: «Дурус экен» деген соң тегиз шорпо ичиле баштады. Колго суу куюлуп, эт желип, ак серке ичилгенден кийин, Кылыч тестиер уулун алдыга чыгарып, бата сурады.

— Оомийин, Аллоху акбар, өрүшүңөр кеңейип, өркүнүңөр өссүн, айдан аман, жылдан эсен болгула, — деп бий бата берди. Отургандар жалпы батага кошулушту.

— Ал-жайды көрдүк. Иншалла, бир жумадан кийин чеч кор өткөрүп, кызыл сузабыз. Ишиңерге ыракмат, Ыбырайым мырза. Орокчу аштыкчылардын тамагына кысынбагыла, уулум Кылыч, адал маңдай терин төккөндөрдүн эмгегин сыйлагыла. Кудай ыраазы болсун. Кана эмесе, биз аттаналык. Байсылда абсийдин мал-пулдарын кудай аманат үжүрөлөрдүн бирине жайлаштырып койгула. Каалаганда алып соода-саттыгын жүргүзө бергендей болсун. Өзү биз менен өйдөкү айылга барат, — деп бий ордунан турду. Баары тышка чыгып серүүндөп, отко коюлган аттарды алып келгиче бак аралап, Ыбырайымдан багбанчылыктын жайын угушту.

Күздөө конуштагы Боронбай бийдин айылы. Азем менен жасалгаланган жүз баштуу ак боз үйдүн төрүндөгү аюу талпакта Боронбай бий, орус губернатору тартуулаган күрөң баркут халатты жамынып отурат. Бийден бир аз төмөнүрөөк Файзулла, төрдүн эпчи жагында Боронбайдын улуу аялы Алым байбиче орун алышкан. Элүүдөн ашып калса да аялдык сымбаты калыбында, маңдайы жайык, таноосу кененирээк кырдач муруну, ийилген кара каш алдындагы коймолжуп кара көзү, эптүү бүйрүлгөн эриндери, ак жуумал субагай жүзү, ээк алдынан кылайган ак богогу жеңил кийме элечегине жараша байбиченин чырайы сөөлөтүнө төп келип турат. Башында жеңил кийме элечек, жука күрөң баркут кемселине өңдөш сайма белдемчи байланган, сыңар тизелей отуруп, эркектердин сөзүнө кулак төшөөдө.

— Губурнадырыңыздын белек-тартуулары түзүк экен. Аны кечөө кечинде эл көрдү, көргөнү жакшы болду. Эми орус жайынан, ага букара болгондордун жайынан кеп уруңуз, Байсылда мырза, — деди Боронбай бий.

— Иншалла, ярай, якшилик яйдан геп урарга. Мен мурда ям айтып юр эдим гой, Урус яман түгүл. Ал үлкөн эл. Унер-билими ускан эл, завод-фабрикалари, университетлери, академиясы бар, көп кабатли там үйлөрү, — дегенде, Боронбай бийанын сөзүн бөлүп:

— Буларың менин жадыма түшпөй турат абсий, аларыңа тилим да келбейт, мага керектүүсүн айтчы. Букара болуп орус амирин туткандардын абалы кандай? — деди.

— Букара түгүл, подданный императорнын амирин туткандар жуда көп миллатлар: татар, башкурт, удмурд, калмак, өтө көп хисаб йетмайлар. Аммаси тыныч оокатларини өткөрөди, балалары билим алады, үнар үйрөнөдү, караңгылыктан кутулуп, таза, овкатли турушади. Окуб улуг булган угулдари ям бар, — деп орус букарасы болуунун артыкчылыгын далилдөөгө аракеттенди Файзулла.

— Мунуңуз дурус дейли. Кичүү жүз, орто жүз казактарын жеринен сүрүп чыгып, чеп куруп, мужуктарын көчүрүп келип атат дегени кандай? — деп Боронбай бий күдүктөнүп турганын билдирди.

— Ич ким, ич кимни сүрмөйт түгүл. Мен сизга геп уруп юрмун гой, мына биз татарлар, башкуртлар үч жүз жыл урус амирини тутамыз. Казандан, Өфадан бизларни ич ким сурмадилар, — деди Файзулла.

— Чокунгандарчы? Орустар букараларын чокундурут дейт го.

— Ич кимни зорлап чокундурмайды. Шайтан азгырыгына кирип, чокунгандар бар. Олар совсем аз, — деди бир аз кыстала түшкөн Файзулла.

— Ботом, татар, ногойдон бөлөк сапсим деген да эл барбы? — деп таңыркады сөзгө кулак төшөп отурган Алым байбиче.

— Байбиче, ол бир сөз го. Урус сөзүдүр. Нечайно айтылып кетти, — деп жооткотууга аракеттенди Файзулла. Мурдагысын тактайм деп дагы бир чоочун сөз уккан байбиче дагы сурайын деп бийден айбыга тим болду.

— Байбиче сөздү бөлбөчү, — деп Алымга көз кырын жиберди бий.

— Байсылда айтчы, силер татар, ногойтор, өзүн айткандай, үч жүз жыл орус менен камыр-жумур болуп көнүп калгансыңар. Биз сыяктуу көчмөн казактардын жайын айтчы, — деди Боронбай.

— Орынбор, Орол казаклары уруслар билан чеклаш көчүп-конуп уйрадилар. Олар Аблай хан увагидан бери урус амирини тутшади. Мунан алтымыш жыл илгери ол хан болганда падыша хатун Екатерина ога грамота бергенлер. Кигин Абулхаир хан ям уруска ыклас кылган. Падыша оларга йардам итканлар. Ушбу махалда Аблай хан уулу Валиханнын, Самеке, Буйей ханларнын урпаклари падышага хисмет өтөп, чин алып, төрө болуп юрадилар. Ич ким йаманлик курадилар, — деп чебеленди Файзулла. Боронбай бий үн дебей көзүн жума ойлуу мостоет. Кожоюндун ынана бербей турганын байкаган тыңчы:

— Оо, бий аке, сиз хам санабаңыз. Мен тавир айтып турмын, тузларни татып йурмунгой, — деп чебеленди.

— Аблай хандын уулу Касым төрөнүн балдары орустан сүрүлүп, Сыр-Дарыя боюнда Кокон ханын пааналап жүрүшкөнү кандай, — деди бий көзүн ачып-жума ойлуу отурган калыбында.

— Оо, бий аке, бул узак гап дур. Касым төрө ва онын уулдары Эсенгелди, Саржан казакларни Урусиядан совсем ажыратып алып, узумизче казак уч юзуни бириктирип хан боломуз деп бунт чыгарып йурадилар. Болмаз иш. Уруслар сибирден кетмайлар. Шахарлар, крепостлор куруп, көп аскер күтүп турадылар. Казаклар камчы, таяклари билан уруснын замбираклариге, көп атар винтовкаларига каршы не кыладилар башка сыймаз иш. Ойланып акылбилан иш йазаганлар орыстан пайда көрүп турадилар, — деп бийге көз кырын жиберди, сөзүм таасир эттиби деген ойдо кысталыңкы отурган Файзулла.

— Анда эмесе ошол орустан сый көргөн казактар жөнүндө кеп уруңуз, — деди бий.

— Оо, Бий аке, сый көрүп турганлар совсем көп гой. Аблай ханнын уулу Вали хан өзү, амма ууллари орыска кызмат кылышады. Полковник чинлерини алган неверелари кадет корпусларида окуп, төрө, офицер болодилар. Башкалари да окуп, бай адамлар болып турарлар. Валиханнын айели Айганым байбичеге падыша йарлиги билан эки кабат ак үй куруп бердилар. Андай үйдү кыргызлар көрө элек. Анжиян, Наманганда ам ондай үйлар йокдур, — деди Файзулла бул сөздөрүм жетти го деген маанайда, мурутун сылай ондонуп отура.

— Түзүк, түзүк, орусча окугандарды чокунтат го, — деп күдүктөндү Боронбай бий.

— Йок. Бий аке, хадариңгиз жан болсын. Ич кимди чокунтмадилар, орусча окуп, мусулман динини тутуп жүрө беришади. Айылларда намаз окуп, ураза тутуп, мусулманчиликте болса өз эрктери. Исламни тыймас тугул. Омбуда мусулманларнын мечити бар, — деп сөзүн ишенимдүү улады Файзулла. Йаш балалари орыс-тузем мектебларида окуп, онан мыктылари Петербор, Маскөөдөн окуп төрө, чиновник большади.

— Атаганат биздин Түркмөн да ошол Битирбордон окуса ээ, — деп астыртан бийге көз жиберди Алым байбиче

— Баары Кудаанын колунда, көрө жатарбыз, — деп бий сөзүн бүтө электе эшик ачылып:

— Бий аке, аттар даяр болду, — деп ийиле таазим этти бийдин ат кошчу жигити.

— Аа, ошондойбу, Самсаалы бий түштөнүүгө чакырбады беле. Ошол жакка аттанабыз. Байсылда абсий сен да жүр биз менен, — деп ордуанан турду, байбиче кошо козголуп, күмүш ала баканда илинүү турган күрөң нооту чепкенин кийгиз дегендей жигитке ишарат этти да, баш кийимин өзү кийгизди. Бий Байсылда кийгизген генерал-губернатордун сый халатын чечип, жигиттин колунан күрөң нооту чепкенин кийип, камчысын алды. Жигит илбериңки эшик ача, Боронбай бий Файсылданы ээрчитип, Самсаалы бийдикине түштөнүүгө аттанды.

ПАРВАНАЧЫ

1838-жыл. Тогуздун айынын баш чени.

Хан чакырыгы менен Коконго сыйга келүүдөн Ормондун сыпайы баш тартуусу ордонун кооптонуусун арттырды. Бухара эмиринин Коконго кол салуу коркунучу ашкереленип, ордо төбөлдөрүнүн ички кутумдары күчөп турганда, бул катаал, кайраттуу жана чечкиндүү кишини айла менен колго алып, Аркадагы кыргыз урууларына хан бийлигин туттуруу үчүн пайдалануу ордого зарурат эле.

Бишкекке Кады кеңешчи баштаган Кокон өкүлдөрү кечөө кечинде келип түшүшкөн.

Бишкек чеби. Тогуз байсалуу коргон чептеринин төрт бурчундагы кароол мунаралары алыстан көзгө урунат. Коргонду тегерете аң казылып, коргондун ичинен мылтык атууга ылайыкташтырылган көзөнөктөр калтырылган, төрт бурчуна төрт замбирек орнотулган. Чептин төр жагындагы чыгыш архитектура стилине түспөлдөш салынган терезелери бийик имаратта чеп башынын иш бөлмөсү, турагы, анын катарында мейманкана жайланышкан. Чептин ички эки тарабындагы жапысыраак там үжүрөлөрдө сыпайлар, сарбаздар турушат. Кире бериш эки тарабында атканалар, орто жерине мечит жайланышкан. Бийик дарбазанын эки жагында куралдуу сарбаздар турушат.

Чеп ичиндеги Алишер бектин мейман күтүүчү үжүрөсү, бийик керегелери акталган, төбөсү оюу салына кынаптала сырдалган, кире бериште беш-алты кадам көлөч чечүүгө калтырылып, ары жагы төрүнө чейин жарым кез бийиктикте такта көтөрүлүп, үстүнө перси килемдери төшөлгөн. Төрт тарабын айланта атлас төшөктөр салынып, арка төшөөчү чакан жаздыкчалар коюлган. Жашыл шалпар жабылган төрт чарчы жапыз үстөлгө дасторкон жайылып, дүйм даам коюлган. Эртең мененки намаздан кийинки чай. Төрдө айтылуу хан кеңешчиси Кады, ага катар чеп башы Алишер бек отурат. Элүүнү аралап калган тегерек бет, сары чийкил, жазы маңдай, куш мурун, коюу кара каштуу, амалдуу күлүндөгөн алагар сурмалуу көзү, жумурулана тегизделген кара сакалы, кыскарта серпилген мурутуна жарашып, сыпаа кымтылган калың эриндерине төп келип турат. Башында азем оролгон сургулт чалма, тик жака ак кемселинин сыртынан жука суп чепкенди желбегей жамына отурган бек бөйрөктүү ак чайнектен чай куюп, а дегенде өзү ичип, экинчисин Кадыга узата:

— Чайга караңыз, урматтуу Кады аке, кандай, беймарал дем алдыңызбы? Келгенден бери жай отуруп баарлаша албадык, — деп жайдарыланды. Илбериңки кыймылынан, күлүндөгөн көз карашынан тымызын кошомат сезилет. Биринчи пияланы өзү ичкени Ордодо илгертен келаткан салт, сыйлаган болуп уу берип коюунун кесепетинен улам калыптанса керек. Кады кеңешчи чыныны алып, бир ууртап дасторконго коюп:

— Рахмат бек, түзүк дем алдык, жайыңыз бакубат экен. Өзүңөр кандай турасыңар? Кыргыз туугандар менең алакаңар кандай, салыктар, зекет пулдар убагында жыйналып турабы? — деп суроо узатты Кады кеңешчи.

— Куддага шүкүр, Кады аке, салык, зекет орду менен жыйналып турат. Кыргыз туугандар менен мамиле ар кандай. Чүй боорундагы Атаке сарыбагыш, солто жана башка майда уруулар Кокон амирин тутат деп айтууга болот. Солтодо Жангарач бий элине алымдуу, ордого мамилеси хам түз киши. Атаке сарыбагыш бийи Жантай жуда татаал киши, ары жактагы сарыбагыш мыктысы Ормон тууганын карап кылчактай калат. Ормон катаал да, чечкиндүү да, өзүм билем деген жуда коркунучтуу киши, жоруктары ордого маалым. Кийинчерээк Жумгал, Талас, ал эмес Чүй өрөөнүнүн мыктылары да Ормонго ийигип турган учурлары болот. Өткөн жылкы кыргыз курултайында Ажыбек датка Ормонго баш бий болуучу өз ордун берип, аны Коконго көрсөткөн айбаты үчүн мактаптыр. Бизди курултайына чакырышпады. Бул менин оюмча кооптуу иш. Саяк бийи Медет датка да Ормонго ыктап турганын байкоого болот. Бугу уруусунун билерманы Боронбай бий Ормон менен куда болду. Бирок бугу уруусунун ичинде орус тыңчысы татар Файзулла Ногаев соодагер кейпин кийип, эл аралап, Боронбайды орус букарасы болууга үндөп, Ормонго да, Коконго да каршы тукуруп жүргөнү байкалат. Бул иштин келечеги өтө коркунучтуу деп ойлоймун, — мейизден чымчып оозуна салып, чай ууртап, Кадыны карады.

— Ормондун Кокон бийлигине каршылыгы жана анын таасири кыргыз урууларынын арасында күчөп баратканы тууралуу маалыматтар айрым ишенимдүү кишилерден ордого келип турат. Бирок айрым кооптуу жагдайларды эске алып, Ормон менен мамилени жакшыртууга мажбурланып жатабыз. Ормонго парваначы наамын берип, анын таасирин Арка кыргыздарын башкарууну жеңилдетүүгө пайдаланууну чечти таксыр ханыбыз, — деп чеп башы бекке сынаакы көз жиберди Кады кеңешчи.

— Таксырдын жарлыгы албетте туура деңизчи. Ошентсе да Ормонду тутуп, «көзүн тазаласа», кескин чара көрүлсө, кыргыздардын үшү качып, ордо бийлигинен баш тарта албай калар беле деп ойлоймун, — деди Алишер чалмасынын маңдайын өйдө экчей оңдонуп отура.

— Оо, бек, абайлаңыз, бул иштин өзөгүндө үч жагдайды камтыган татаал саясат турат. Биринчиден, өзүңүз айткандай орусия бери жылып, тыңчылары аркалуу кыргыз урууларын бир-бирден колго алууну көздөп турса, Орусия менен салгылашып турган Кенесары султандын кыргыздарды өзүнө кошуп алуу максаты бар, анын көзү ордого түз эмес. Агалары Эсенгелди менен Саржандын баштарын Ташкендеги Кокон кушбеги Бегдербек алганын ал унута койбос. Ордого баарынан күчтүү коркунуч Бухара жактан келатат. Насрулла амир Коконго кол салганы азирленип турганы жөнүндө ишенимдүү маалыматтар бар. Ал Шахрук бийден бери 131 жыл бийлик күткөн “Алтын бешик” мураскорлорунун бийлигин кулатып, Коконду Бухара амирчилигине кошуп алууну каалап турат. Эл ичинде, ордодо анын кишилери бар. Ушак таратып, кутум түзүү аракетин көрүп жүрүшөт. Кээ бирлеринин бети ачылып, жазага тартылууда. Ушундай шартта Аркада Ормонду кармоо жаңжал отун тутандырат, эң чоң кесепет болору бышык. Ушул жагдайларды эске алуу менен жети өлчөп бир кесип отуруп, Таксыр ханыбыз Ормонду колго алып, анын таасири менен Арка кыргыздарына амирин туттурууну чечти, — деди Кады узун каштуу бийик кабак алдындагы курчу тунарган көзүн ачып-жума чайдан ууртай.

— Башка арга жок болсо кантебиз. Ормонду колго алып, пайдалануу туура экен да, — деди Алишер бек хан чечиминин туура экенин түшүнгөнүн билдирүү аракетинде Кадынын кирпичине көз жибере.

— Кеп ушундай, бек, — деп чайдан ууртап, мандашын түзөй, көзүн жума бир аз ойлоно калган Кады сөзүн улады. — Айтмакчы Ажыбек, Медет даткаларга, солто, сарыбагыш бийлерине хан жарлыгына ылайык кабар жибергендирсиз, — деди.

— Таласка, Жумгалга кабар жеткирген чабармандар мурдагы күнү кайтып келишти. Медет, Ажыбек даткалар эртең келип калар. Жангарач, Жантай бийлер менен сүйлөшүлгөн. Эртеңкиге киши жиберсем деп турам, баарын чогуу күткөнүм дурус го. Ормон да эртең келип калышы ыктымал, ага жиберген чабарман да келген. Куду кааласа улук жарлыкка ылайык кыргыз уруу билермандарын, иншалла, эртеге баш коштуруп каларбыз, — деди Алишер бек.

— Мунуңуз дурус. Кыргыз бийлерин кандай кабыл аласыз?

— Мейманкананы азирлетип койдум. Аш, анан кебаб жасатармын, кымыз болор,.. мусалла, — деп жылмая казыны карады бек.

— Мусалланы коюң. Ордо кишилери мусалла ичет экен деп кыргыз арасында кеп болот. Андан көрө кыргызча өргө көтөртпөйсүзбү, ошол үйдө кыргызча сый көрсөтүп, мейманканада өзбекче сыйлаңыз. Кеңешибизди болсо иш жүрөңүздө өткөргөнүбүз оң болор, — деди Кады.

— Аны ойлобоптурмун, үй табылат, тиктиребиз, — деп жапакечтенди бек. Чайга бата тиленип, Кады бекти ээрчитип, чептин чарбасын көрүүгө кыдырып кетти.

Чептин дал ортосундагы бош аянтка боз үй тигилген. Ички, тышкы жасалгалары мартабалуу кыргыз манаптарынан кем эмес. Бир кана айырмасы жүк жыйылбастан, керегелерге ич жагынан килемдер каланып, үйдүн алдына тактай төшөлүп, ала кийиздер салынган. Төрдө капшытта кара саксак көлдөлөңдөр салынып, экиден чакан жаздыкчалар коюлган.

Чепке кечээ түш оогандан кийин удаа келип түшкөн Ажыбек, Медет даткалар, аларга бүгүн эртең менен келип жүздөшкөн Жантай, Жангарач бийлер боз үйдөн сый көрүп, келери жакындап калган Ормонду күтүп отурушат. Күз маалы болгондуктан дасторкон үстү сары өзөн Чүйдүн мөмө жемиштерине мол.

Төрдө баарынан жашы улуу, улгайса да эр туушу боюнан кайта элек сымбаттуу Ажыбек датка ак суп чепкен ичиндеги кара кемселине мата белбоо курчанган, башында кырбуусу тайкы ак калпак, ак сакалы жайкалып төшүн жаба өскүлөң каштуу бийик кабак алдындагы курчу кайта элек алагар көздөрү сабырлуу тиктейт, чайдан ууртап, салабаттуу отурат. Анын оң тарабында жашы элүүнү аралап калган, кең далылуу, жазы маңдай, субагай жүздүү, кырдач мурун, кабагы тайкыраак, сурмалуу кой көздөрүнө ой уялаган, кара сакал, мурутун ак аралай элек Жантай бий отурат. Башында кара баркыт кыюланган ак калпак, көбөлөнгөн ак пиязы чепкенинин ичинен кийген тик жака ак кемселине курчанган күмүш кемерин бошото, көңүлү жай сыяктуу. Ажыбектин сол тарабында шыңга бойлуу, мойну узунураак, кара сурунан келген субагай жүздүү, кырдач мурун, бакырайган сурмалуу кара көздөрүнөн жагымдуу акыл учкуну жанган, сакал-муруту сыйда, жашы кыркты аралап калган Жангарач бий отурат.

Алдыларында памили чай куюлган ак чынылар, көптөн бери көрүшө элек журт аталары баарлашып отурушат.

— Куддага канимет, жер алыс, ар кимибиз ар жерде көчүп-коно, тиричилик менен алп урушуп, жылдар өтө бирер жолугушабыз, журт байгерчиликтеби? Сары өзөн Чүйдүн аштык-чөбү кандай? Жерге тер төгүп, дыйкан болоюн деген эл барбы? Береке байлык жерде экен го, — деп кызара бышкан тандыр нандан сындырып оозуна сала, чай ууртады Ажыбек датка.

— Бирин-экин бар ар бир айылда ороочулар. Мал-тегеси аздар жатакта калып, эгин эгип, буудай, арпа, сулудан арбын түшүм алгандар бар. Ошолор көптү багып турушат. Алар да жер-жемишти чанда эгишет, — деди Жангарач бий.

— Ооба, ошол эле жатакчы, орокчулар баарыбызды багып турушат. Куру намыс этип аларды «ороочу» деп жеригендер күзүндө ошолорго союшун берип, эгин сурашат, — деп күлдү Жантай бий.

— Албетте кыргыз баласына малдан, жайлоо, жайыттан айрылууга болбойт дечи, ошентсе да ар бир түтүн жер ээлеп, кыштоолорун ар кайсы кокту-колотко эмес, түзөңгө түшүрүп, айыл-айыл кыштоолорун бириктирсе деген ойго кетем кээде, — деди Жангарач оюм жагабы дегендей Ажыбекке көз жибере.

— Оо, бул бар кеп. Жангарачты түйшөлткөн ойлор менин да жадымда жүрөт. Элди дыйканчылыкка үйүр алдыруу абзел. Бирок, саратан жайда аптапка какталып ойдо отургандан көрө, көчүп-коно мал менен күн көргөн эл оңой эле жерге отура койбойт го. Ошентсе да бара-бара малына жем-чөптү өзү камдап алууга өтөр деп ойлойм. Жашоонун нугу ошого түртүп турат го, — деди Жантай бий, бошогон чынысын узата.

— Муназалуу сөз, — деп чай куйган жигитке астыртан көз кырын жибере сөзүн улады Ажыбек бий. — Бир коркунучту туйгандай болом кээде. Бирер жылдар өтө эгинканалуу жерлер өзгөлөрдүн колуна өтүп, элибиз тоо, таш арасында калабы деген ой жүрөгүмдү өйүйт, — деди да, бир тынымга тунжурай отурду.

— Айтсаңыз, датка аке, кандай коркунуч, ой бөлүшүп отуралы, — деп малдашын түзөй, илбериңки обдула сөзгө үйрүлдү Жангарач бий.

— Мына сары өзөн Чүйгө чеп курулганы сарт туугандар келип, там салып, жер ээлей баштады. Жылдар өтө дагы арбыйт. Динибиз бирге, дилибиз бирге тууган элбиз го. Ошентсе да азыртан булар менен ымалалашып, жерге ээ болууга аракеттенбесе, келечек кандай болоруна көзүм жетпейт. Калыгул олуя айткандай, орус келатат, узун чөптү оруп, кыска чөптү коруп келатат. Узун кулактан укканыбызга караганда казактарды жапырып, чеп куруп, береке төгүүчү жерлерге мужуктарын көчүрүп орундаштырып, казак туугандарды сүрүп атат дейт. Бери жыла кыргыздардын жерине да кызыгып турушабы деп ойлойм, — деп тунжурады көптү көргөн кыраакы датка.

— Орустарды токтотууга казак туугандардын чамасы жетер бекен? Аблай хандын небереси султан Кенесарыны хан көтөрүп, үч жүз биригип орустарга каршы кол курап урушуп атат деп угулат, — деди ар нерседен кабардар Жангарач бий.

— Казактар арбын эл эмеспи, Аблай хандын туусун көтөрүп биригишсе, Букара, Кыйва, Кокон сыяктуу эле өзүнчө хан күтүп алышар беле деп ойлойм, — деди хан бийлиги жөнүндө, Ормон менен санаалаш жүргөн Жантай бий.

— Кичүү жүз казактары Абылкайыр хандын тушунда эле Орусиянын катын падышасынын букаралыгына өткөн тура. Аларды Кенесары султан кайра алышы кыйын иш го, — деди жакын турган казактан кабары көп Ажыбек датка.

— Кенесарыны хан көтөргөндөн бери казак колу арбып калды. Орустарды чебинен кууп чыгып, Акмолону ээлеп алышыптыр деп угулат, — деди Олуя-Ата, Мерке казактары менен алыш-катышы бар Жангарач бий.

— Эл бириксе чоң күч эмеспи. Жантай бий айткандай, казактар илгертеден хан күткөн ордолуу журт эмеспи, деди баятадан сөзгө аралашпай отурган Медет датка.

— Көз жетпейт, казактар биригип хан көтөргөндө бизге кандай болоруна, — деп бир аз ойлонуп турду да, — чоң атасы Аблайдын жолун жолдосо кыйын болор бекен дейм. Тууганча биригели дебей, зордук менен келер бекен, — деди Ажыбек датка.

— Садыр, Жайыл баатырларды шейит кетирип, жазыксыз миң түмөн кишилердин каны төгүлгөн мүшкүлдү экинчи эл башына салбагай экен жараткан, — деп жакасын кармай тобо келтирди Медет датка. Бул сөздөрдөн кийин үй ичи бир тынымга тунжурап үнсүз боло калды.

— Кандай дейсиз, датка аке, кыргыздарды тыштан бирөөлөр каптап кирсе, Кокон калканч боло алар бекен, — деп Жантай Ажыбекти карады.

— Болор эле го, болор эле го, эгер өзүнүн иши оң болсо. Азыр Кокондун кедери кетип турган кези, — деп чай ууртай башын чайкады да, сөзүн улады. — Өткөн жылдагы топ жыйында Ныязбек бийдин уулу Ормондун биригели деген сөздөрү жадымдан чыкпай жүрөт, — деп тунжурай көз алдынан өткөндүн оомал-төкмөл окуяларын чубатып тургансыды, Кокондун жайын коен жатагынан бери билген карыя датка.

Бир тууган карындашы Нарбото бийдин иниси Хажынын аялы болгондуктан, ал Алим хан убагында ордого жан-дили менен кызмат өтөгөн. Тактыны талашат деген ичи тарлык менен Алим хан Хажыны өлтүргөндөн кийин, карындашын эс кире элек уулу Шераалы менен алып, түн ката ордодон чыгып кеткен. Мына ошол күндөн бери эр ортонуна жеткенче Шераалыны хан тукуму экенин билгизбей асырап жүрөт. Азыр да Алтын бешик ордосу, дин ислам үчүн карысы казык болгончо кызмат өтөөгө ынтызар. Нарбото бий көтөргөн ордого ниети ак. Акыры Арка кыргыздары да ордого толук биригет деген ойду багып жүрүчү эле. Бирок азыр ордодон көңүлү кайт болуп турган кези. Мадали атасындай кыраакы өкүмдар боло албады. Адилеттиги, кайраты жетише бербей, эл ичинде баркы жок. Анысы аз келгенсип, напсиси кургур, атасы Омор хандын жаш жесири, кичи энеси ханыша айымга никелешип, мусулманчылыкка жады эле адамгерчиликке сыйбаган жорук баштады. Жосунсуз иши эл алдында баркын ого бетер кетирди. Ордо ичинен ирип эки жаат: кошоматчылары ханды колдосо, бир даары ага каршы.

Кокондогу мындай мажес абалды Букара амири Насрулла илгиртпей пайдалангысы келип турат. Алтын бешик урпагы Шахрух бий Коконду Бухарадан бөлүп, миң мураскорлугуна тиешелүү хандыкты негиздеген. Эми анын мураскору Мадали ханды дин бузар, ата безер деп тактан кулатып, Коконду өзүнө баш ийдирүү үчүн кол курап, чабуулга азырленип турган кези. Ушул жагдай жүрөгүн өйүгөн Ажыбек датка Көтмалдыда өткөн жыйында кыргыз биримдиги жөнүндө айтылган сөздөрдү эсине түшүрүп отурат. Ою бөлүнүп тунжураган датканын сөзүн улагысы келген Жантай бий:

— Калайыкка Кокон калканыч боло албаса, анда Ормон баатырдын биригүү жөнүндөгү ойлорун масилеттеп көрбөйлүбү, — деп көптөн бери багып жүргөн оюн ортого салды.

— Мунуңуз бул жерде айтылуучу сөз эмес, бий, эч ким уккан жок. Буюрса башка жерде сүйлөшөлү, иншалла, — деп ызаат кыла Жантайды карады Жангарач.

— Алишер бек кечээтен бери эпилдеп, сый көрсөтүп атат. Эч нерсе айтпайт, салык жайын да сурабайт. Эмнеге чакырды экен баарыбызды чогуу, кандай ойлойсуз? — деп Медет датка сөздүн нугун башкага бурууну кааладыбы — Ажыбек датканы карады.

— Биз сөз кылып токтогон маселенини учугу ушул чакырыкта жатабы дейм. Кылычын жалаңдатып капталында Букара турганда, бул жакты колдон чыгарбай кармап туруунун айласы го. Ормон баатырга Кокон ордосунун бийик ченин бериптир деп укканбыз. Кокондон хандын кеңешчиси Кады да келиптир, — деди Ажыбек датка чайга ыраазылыгын билгизе.

— Ормон баатыр элге эгедер болуучу эр окшойт. Тайлак баатыр өлгөндөн кийин Нарын жакта өзүлөрүн ээн жердин бөрүсү сезип калган Кокон салыкчылары айыл аралап, элдин малын тартып алып, ага алымсынбай эки кызды ат соорусуна салып ордого алып баратканда кабар жетип, Ормон жигиттери менен кууп жете, зордукчуларды селейте чаап, элдин малын, кордолуп бараткан кыздарды ажыратып калганын уктук, — деди Медет датка.

— Сөзүңүздө калет жок, бизге да жеткен бул кабар. Атынан ажыраган салыкчылар өлдүм-талдым дегенде араң жетишиптир Коконго. Баштагыдай алы болсо Нарын жакты кызыл уук кылат беле, ким билсин, — деди Ажыбек датка. Аңгыча эшиктен самоор кайнатып жүргөн жигит кирип:

— Алишер бек бир зор кишини дарбаза алдынан тозуп алып, бул жакка ээрчитип келатат, — деди улуулардан ыйба кыла, чай куюп отурган жигитке айткан болуп.

— Аа, Ормон баатыр келген экен да. Бек өзү тозуп алганын кара, — деп Жантай бий малдашын түзөп, Жангарачты карады.

— Парваначы наамын берсе ал чеп бегинен улук да, — деп Ажыбек датка сөзүн бүткөндө, боз үйдүн эшиги ачылып, Ормон, анын артынан Алишер бек, Саза киришти.

— Ассалоому алейкум, кадырман датка аке, урматтуу бийлер, — деп төшүн баса саал ийиле салам айтты Ормон.

«Алейкума салам», деген үнгө удаа Ормондон жашы кичүү Жантай, Жангарач бийлер ордунан тура калышты. Ажыбек датка отурган калыбында:

— О, Ормон баатыр, ат көлүк аман келдиби, мындай отур, — деп катарын жаңсады. Ормон а дегенде Ажыбекке, анан Медет, Жангарач, Жантайларга кол берип, жай алды.

— Аа, Урман баатыр, жүрүң, хандын кеңешчисине жолугалы десем, бизде мансап улук эмес, жаш улук, алгач Ажыбек даткага кол беремин деп, мында келди, — деди борс-борс күлө, үй ээси катары Жангарачтан кийин орун алды бек.

— Кана ука, Урман баатыр чөлдөп келгендир. Кымыз келтириң, — деп ал чай куюп отурган жигитке карады. Жигит илбериңки кыймылдап, сыр аякка кымыз куюп, Ормонго узатты.

— Алыңыз, датка аке, — деп Ажыбекке сунду Ормон,

— Ыракмат, баатыр, биз ичип отурдук, — деп ыраазылык билдирди датка. Ормон кымызды тынбай жутуп аякты узата:

— Бали ыракмат, суусун канды, — деп жанынан бет аарчысын алып, мурутун жанын жайланып отурду.

— Баатыр, эл-журт эсенби, быйыл көл кылаасында эгин-чөп мол болчудайбы? Мал-теге жайлоодон төмөн түшкөндүр. Жай оттуу болдубу? — деди Ажыбек датка.

— Кудаяга шүгүр, датка аке, мал жайлоодон эттүү түшүп атат. Эгин эккендердин кырмандары кызылга толду десек болот. Бирок ошо эгин эккендердин саны аз. Эл дыйканчылыкка үйүр алыша албай турат, — деди Ормон кымыздан кийин куюлган чайдын чынысын бошото ыраазылык билдире.

— Хазрети ханыбыз Арка кыргыздарын жуда сыйлайт. Мына Ормон баатырга жогорку наам берди. Ажыбек, Медет даткалар ордонун кадырлуу адамдары. Жантай, Жангарач бийлер да ордодо белгилүү адамдар, — деп чайдан ууртай меймандарына жайдарыланды Алишер бек.

— Хан калкын сыйлай билсе, ханды Кудай сыйлайт. Ылайым эле ошондой болсо экен, — деди Ажыбек датка.

— «Сыйга сый, сыр аякка бал» деп айтылат кыргызда. Эки жак тең — эл да, өкүмдар да — сыйга татыктуу болгону абзел, — деди Ормон. Чай дасторконуна бата тиленгенден кийин Алишер бек:

— Урматтуу меймандар, хан кеңешчиси Кады аке күтүп турат, кана, рахим этилар, — деп ордунан турду. Меймандар эшикте бой жаза турган соң бектин үжүрөсүнө бет алышты.

Чеп бегинин мейман тосуучу үжүрөсү. Жасалгалуу кенен бөлмөнүн төр жагындагы жука килем жабылган жапыс үстөлчөнүн үстүндө жабылуу куран, жанында түрмөктөлгөн кагаз жатат. Төрдө жаздыкчаларга аркасын сүйөй Кады кеңешчи, мечит имамы Махмуд ажы отурушат. Эшик ачыла: «Ассалоому алейкум» деп салам айта Ажыбек датка баштаган Арканын билермандары киришти. Кады кеңешчи ордунан тура:

— Алейкума салам, кадырлуу меймандар, — деп утурлай келип, Ажыбек даткага, Ормонго, Жантайга, Жангарачка, Сазага кол берип учураша, — келгиле, мархабат, төргө өткүлө, — деп ызаат көрсөтө, баарынан ийнинче озуп турган салабаттуу Ормонго көз кырын жиберди. Меймандар хан кеңешчиси менен имамдын эки тарабынан жаш курагына жараша орун алышкандан кийин имам:

— Ва рахмати Аллахи, ва баракатухи, калайык калкка тынчылык береке орносун, хан тактысында, калк ордунда болсун, Аллохи Акбар, — деп бата тиледи.

— Урматтуу Ормон баатыр, урматтуу даткалар, урматтуу бийлер, кандай эли-журтуңар эсен, байгерчиликте турабы? Өзүңүздөр сак-саламат жүрөсүздөрбү? Куш келипсиздер, берекелүү Арка жергесине, касиеттүү ордонун шарапаты тийип турган Бишкек чебине. Сиздерге Аллаяра Сейит Мухаммед али хандан салам дуба, — деп сакалын сылай, көкүрөгүнө колун тийгизе меймандарга кайрылды Кады кеңешчи. Ормон ызаат кыла Ажыбек датканы карады.

— Касиеттүү алтын бешиктердин ордосуна, Хазрети хан Мадалиге, хан кеңешчиси урматтуу Кады сизге, жергелүү кокон элине ылайым жакшылыктар болсун, Аллахи тааланын ырайымы менен эл-журт эсен, байгерчилик, — деп датка жооп кайтарды. Көптү көрүп, калк карыткан, окумал Кады эми сөзүн алыстан баштады;

— Пайгамбарыбыз Мухаммед мустафа саллолоху алейхи ва салам Мекеден Мединага көчкөн касиеттүү Хижрадан 1135 жыл өтө, Алтын бешик урпагы касиеттүү Шахрух бий атпай түрк насили өзбек, кыргыз туугандарды бел тута, Бухарадан бөлүнүп, бийликке отурган тууралуу «Тарихи Шахрух ва туфхит ат таварихте» айтылат. Бул арада бийлик тактысында Абдрахман, Абдулкерим, Низамеддин, Мухаммед Баба, Эрдене, Нарбото бийлер, Алим хан, Омор хандар өтүштү. Аллахи Таала биздин динибизди, тилибизди, дилибизди бирге жараткан экен, биргелешкен тамырыбыз тереңде. Оо, ал кездерде, — деп көзүн ачып-жума башын ийкей, кылым тереңинде калган эл тагдырын көз алдынан чубата, каалгый сөзүн улады. — «Баш канжыгада, кан көөкөрдө» деп айтылгандай, дин ислам тиреги, түрк биримдиги үчүн, жунгарларды касиеттүү Ферганадан сүрүп, кырчылдаша кылычташкан кыргындуу күндөр

өтүптүр. «Мунтахабр ат таварихтен» окуйбуз 1166-санада бириккен өзбек, кыргыз күчтөрү жунгар ханы Галдан Церендин кол башчылары Септел, Хотол эрендердин жыйырма миң аскерин Ферганада талкалаганын. 1169-санада кыргыз жоокерлери жекеме-жеке салгылашууда Зайсан Доржундун түмөнүн талкалап, ферганадан сүргөнү айтылат, — деп бир тынымга ойлуу тунжурай түшүп, кайра сөз улады Кады кеңешчи. — Аллахи таала жар болуп, дин ислам үчүн бириккен кыргыз, өзбек жоокерлери 1170—1171-санада касиеттүү Фергананы бутпарастардан тазалаптыр. Хаср тереңине көз чаптырса, кыргыз Акбото бий Абдулкарим бий менен, кыргыз кушчу Кубат бий Эрдене бий менен үзөңгү кагыша ордону чыңаганын көрөбүз. Сарысейит, Атаке, Белек, Маматкул бийлер да ордо менен кызматташ болушкан. Иншалла азыр да биргебиз, — деп ынтаа коюп угуп отурган кыргыз бийлерине астыртан көз жиберди Кады кеңешчи.

— Алхамду иллахи биргебиз, — деп сөзгө аралашты имам.

— Ошондой, — деп сөзүн улады Кады кеңешчи. — Фаргана, Алайда Алымбек, Алымкул кадырлуу адамдар, Аркада мына Ажыбек бек, Медет даткалар, Жантай, Жангарач бийлер, Ормон баатыр дин ислам, түрк биримдиги, ордо тиреги болуп калайык кызматын өтөп турушат. Ушул бир туугандык биримдикти күчөтүү үчүн, Алляр Сайид Мухаммед Али хандын жарлыгы менен Ормон баатырга Ордонун урматтуу бийик наамы ыйгарылды. Ормон баатырга Ордонун Аркадагы бардык иштерине баш-көз болуу вазийфасы ыйгарылды, — деп сөзүн бүтө чептин катчысына ишара этти. Илбериңки катчы кагаз түрмөгүн жандыра:

— Бисмиллахи рахмани рахим,

«Ал тирик:

Бизги Абдул Гази Сайид Мухаммед Али Багадур хандын сөзү.

Ааламдын жаратуучусу, жашоонун башаты, падышалардын падышасы, асман-жердегинин баары анын амиринде турган Аллахи Таала чексиз ырайымдуулугу менен тартуулаган күчтүү кудуретине ылайык Ормон Ныязбек уулунун өз элине, Ордого өтөгөн кызматын эске алып, биздин падышалык мээримибиздин четин тийгизип, ага ушул жарлык менен Парваначи наамын ыйгарабыз. Ага карамактуулардын бардыгы үчүн бул жарлыкка ылайык, Парваначинин өкүмү таратылат. Буйрук сөздүн мааниси Биздин падышалык мөөрүбүз менен бекитилет. Ал эч ким тарабынан бузулууга тийиш эмес.

Раджабоульмутатжаба айы. 21-күнү. 1256-сана», — деп үнүн каадаланта созгон катчы жарлыкты окуп бүтөрү менен имам Курани каримден сүрөө окуп, фатва жасай, «Аллохи Акбар» деп алакан жайды. Отургандар жапырт бата тилешип, Кады Ормон баатырга ак суп чепкен жаап, маңдайына кичирээк асыл таш коюлган сургулт чалманы башына кийгизди. Аземге катышып отургандар Ормон баатырды куттукташты. Олбурлуу келбетине, карасурунан келген сүрдүү чырайына ак суп чепкен, асыл таштуу сургулт чалма куп жарашкан Ормон ордуна отуруп, хан кеңешчисине кайрыла:

— Таксыр хандын акылман кеңешчиси, урматтуу Кады карыя, Кокон ордосунун бийлиги улук ханына, анын атынан чен берген Сизге ыраазылык билдиремин. Биз калк камкорлугун моюнга алган кишибиз. Элдин убал-сообу моюнда, элдин эркин зордук, зомбулуктан коргоого бел байлаганбыз. Ордонун максаты журт байгерчилиги болсо, биздин ишибизге эч ким кийлигишпесин. Биз аны болтурбайбыз. Аркада элдин биримдиги жөнүндө азрети хан бей кам болсун. Зекет шарият жолуна ылайык жыйналып берилет. Калган иш биздин камкордугубузда болот. Таксыр Мадали ханга бизден салам дуба, деди. Ар бир сөзүнө маани бере кунт коюп угуп отурган кеңешчи:

— Рахмат, Ормон баатыр, ата-бабалардын жолун жолдоп, Ордого тирек болот деп ишенебиз,

— деп алакан жая бата тиледи. Аземге катышкан датка, бийлерге баалуу сарпайлар жабылды. Азем аяктап, Кады меймандар менен сый аш берилүүчү жүрүгө өтүштү.

Эртеси эртең менен күндүн нуру чачырай, чеп ортосуна көтөрүлгөн ак өргө алдында тегерек тарта үзүрлөшүп турган сый ээлеринин жана меймандардын алдына токулуу аттар тартылды. Ойноктогон ак боз ахалтеке аргымагы көзгө өзгөчө урунат. Сымпоочтолгон ээрден баштап, жүгөн, көмөлдүрүк куюшканына чейин күмүштөлгөн ат жабдыгы менен токулгаланган чалышынан келген элик моюн ак боз, соорусун жаба берип, чачылары жерге тиер-тийбес ыргалган жука жибек жабууну оорсунгандай тыбырчылап турат.

— Урматтуу датка, — деп тегерете тургандардын жашы улуусу Ажыбекке кайрыла, сөз улады Кады кеңешчи, — сиз уруксат этсеңиз, мен каададан четтеп, аттандырууну Ормон баатырдан баштайын деп турам.

— Биз баарыбыз ыраазыбыз. Бул аркалыктарга көрсөтүлгөн жаңы урматка, — деп сакалын сылай эки жагын карады датка.

Ак боз аргымак Ормондун алдына тартыла, чеп башы Алишер бек өзү колтуктай атка мингизди. Ак боз аргымактын үстүндө ак кементай, ак калпакчан, жайкалган кара сакалы төшүн жаба, бийик кабак алдындагы сургулт көздөрүнөн кайрат учкуну жанган зор киши өтө сүрдүү көрүндү.

— Оомийин, Аллох Акбар, аргымагыңыз арыбасын, калк иши үчүн кайратыңыз жанбасын, — деп Кады алаканын жая бата тиледи. Ормон аргымактан түшүп, өз атын минүүгө ыңгайланганда Ажыбек датка:

— Баатыр, хан тартуусу алдыңызда болсун, — деп колун жаңсай, өзүнө тартылган атка минди. Меймандар сый ээлери менен кош айтышып, чептен чыга, бир өргүп кеткиле деген өтүнүчүн сыйлап, Жангарач бийдин айлына бет алышты.

Жангарач бийдикиндеги маселетте өткөн топ жыйындагы биригүү жөнүндө айтылган Ормондун оюн ортого салышты да, Бухаранын Коконго каршыгуусу эмне болорун байкап иш кылалы деп тарашкан. Эмне болорун күтүп турганча, оюндагысын болтурууну эп көргөн Ормон аракетке киришти.

Хан бийлигин басынткан каршылыктары үчүн, жасоо чыгарбастан өзүнө жогорку наам берип сыйлоосунан Мадали хандын айкөлдүгүн эмес, аргасыздыгын туйган кыраакы Ормон бул чоң мансапты тобокел Алла деп өмүрүн тиккен түпкү максатына пайдаланууга бел байлады. Адегенде аркадагы Кокон бектерин, уруу бийлерин, элди өзүнө үйрүп алууну чечти. Октон жалтанбас, катаал, кайраттуу инилери Төрөгелди, Адыл, Абыкан, Саза баштаган жигиттерди көл айланасына, Ат-Башы, Нарын, Кочкор, Жумгалга парваначы бийлиги атынан атайы иштер менен бир жума мурун жиберген.

Тоо этеги өндүргө суу бойлой өйүз-бүйүз конгон Ормондун айылы. Он эки канат ак үй айылдан обочо тигилген. Эшигинин оң ыптасына түпөктүү найза тирелген, сол ыптасына парваначынын бийлик белгиси — жашыл желек — желбирейт. Бүгүн эртең менен удаа келип түшкөн Жантай, Жангарач, Качыке, Бүргө, черик Ажыбек, бугу Боронбай, Тилекмат, Муратаалы, Самсаалы бийлер Ормондун чоң үйүндө сый үстүндө баарлашып отурушат. Айылдан бир аз өйдө суунун аркы өйүзүнө тигилген көөнөрөөк алты канат үч боз үй ээн турду эле, кечээтен бери үзүл-кесил аттуу-жөөлүү кишилер келип жайланышууда. Аларга да союш берилип, конок сыйы көрсөтүлүүдө. Шам-шаркыт эч ким каттабайт. Айыл ичи күбүр-шыбыр, оң-доң. Бирөөлөр кытайдан ооп, эл болобуз деп келгендер экен десе, бирөөлөр жок андай эмес, Ормондун казак аялынын төркүндөрү экен. Ал жакта ачарчылык болуп, жан сактоо айынан сөөк-тамыр издеп келишиптир дешет. Бүгүн жигиттер үч кокон сыпайын коштоп келип, ошол көөнөрөөк үйлөрдүн бирине түшүрүштү.

Айылдан өйдө суунун берки өйүзүнө көтөрүлгөн тогуз канат үч ак өргөгө бүгүн түш оогондон кийин келишкен Бишкек, Көтмалды, Барскоон, Куртка чептеринин бектери Ормонго чоң үйүндө жолугушкандан кийин, жайланышып сый көрүп, эс алышууда.

Ормондун чоң үйүндөгү сый-масилет аяктагандан кийин, Боронбай, Муратаалы, Тилекмат, Ажыбек, Жантай, Жангарач бийлер мейман өргөлөрүнө өтүштү. Эртең менен күн аркан бою көтөрүлө, айылдын каптал жагындагы төш таянган дөбөнүн алдына эл арбын чогулду. Дөбөдөгү өрө кийиздер үстүнө салынган кара көлдөлөңдөрдө эл башы билермандар, Кокон бектери Алишер, Мамаразык, Ташмухаммеддер отурушат. Баарынан жашы улуу Боронбай бий ортодо, оң жагында Ормон, эки тарабында черик Ажыбек бий жана башка бийлер жаш курагына жараша орун алышкан. Өз ара сүйлөшө жыйылгандарга көз жиберип, дагы бирөөлөрдүн келишин күткөн сыяктуу отурушат. Өйүздөгү көөнө боз үйлөрдөн чыккан бир топ кишилер жыйынга жакындап келатат. Арасында орто жаштардагы 5—6 эркек, 3—4 аял жана бир бойго жеткен кыз көрүнөт. Башында үкүлүү кундуз тебетей, кош этек көк көйнөк, тик жака жеңил кара кемселчен, чачтары беш көкүлдөнө эки жаагына жана артына өрүлгөн, 16—17 жаштардагы карасурунан келген субагай сулуучумак жүзүнөн, ийилген кара каш алдындагы сурмалуу кара көздөрүнөн боюна ишенген кайрат, адеп жана акыл туюлат. Топтун артында илкий басып үч кокон сыпайы келатат. Жыйын алдына келгенде кокон сыпайлары дөңдө кыргыз билермандары менен отурган бек кожоюндарын көрө, аларга барууга умтулушту эле, коштоп келген эки жигит жолун тосту. Чоочун жай адамдардын арасынан өз сыпайларын көргөн кокон бектери бири-бирин карай, тынчсызданып турушту.

Келгендерге таңыркап маңодур боло түшкөн көпчүлүктүн кобуру басыла Боронбай бий үн катты:

— Оо, улуу-кичүү, ага-тууган калайык, барсынарбы? Бар болгула! Ылайым бар болгула! Ылайым бир болгула! Мына бүгүн Ормон баатыр эли менен дидарлашуу үчүн алдыңарда турат. Кокон ханы Таксыр Мадали хандын жарлыгы менен Ормон баатырга ордонун жогорку бийлик наамы ыйгарылыптыр. Баатыр ошол жарлыкты калайыкка урматтуу кокон бектерине угузуп, өзүнүн парваначылык бийлигин жүргүзсөм дейт, — деп сөзүн бүтөр замат Ормондун айлында бала окутуп, бир жагынан ага катчы катары жүргөн кашкарлык молдо Якуб ордунан тура түрмөктөлгөн кагазды жандырып, хан Жарлыгын жарыя салды. Эл ичинде:

— Хандан кийинкиси го ... Берген экен.

— Оозкерге тең болуу керек.

— Датка сымал го...

— Жо, даткадан чоң дейт, — деген кобурга аралаш, молдо Якуб Курандан узун сүрөө окуп, алакан жая эл дүр этип бата тиледи. Бишкек чебинин беги Алишер ордунан туруп:

— Алхамдуиллахи, Аллахи Таала жар болсун кыргыз агаинлер, Аллаяр Сайид Мадали ханымыз кыргыз журтуна рахим этип, Урман батырга парваначи наамини бердилар. Үч апта илгери Бишкек чебиде хан кеңешчиси хурматлы Хади ак сакал хан атынан бийик наамнын күбөлүк наамасыны, жарлыкты тапшырып, урмат көрсөттү. Мына бу күн сизлар билан Урман баатыр касиеттүү Кокон ордосунун улук наамли парваначысы катары жолугушуп тур. Биз Кокон бийлигинин өкүлдөрү кутлук айтамыз, — деп төшүн баса элге таазим этти. Ормон каалгый ордунан тура:

— Оо, калайык, мен силердин убал-сообуңарды аркалап жүргөн кишимин. Куддаага шүгүр, Кокон ордосу берген бийлик бул вазийпаны дагы оорлотуп койдубу дейм. Мына, орой-чарай бүгүнкү жыйында, — деп оюн жыйнагансып бир аз ойлуу турду да, — угалы кимдин арыз-даты бар, кайгы-зары, доосу бар, — деди да, ордуна отуруп, көөнө үйлөр жактан келген топко көз жиберди.

Боз таар кемселине мата кур курчанып, эндей кийиз калпагын баса кийген орто жаштагы, сары чийкил, келте мурун чекир көз, жээрде сакал киши бийлердин алдына чөгөлөй салам берди да, ошол калыбында

— Баатыр, эсеби бул Кокон кишилери, — деп ээрдин жалай мукактанды.

— Айтыңыз, мына бектер уксун, — деди Ормон.

— Эсеби, анан... алар салык, деп келип... — кызымды карашат, — деп оюн айта албай, шилекейин жута сүрдөп турду.

— Караганы кандай?.. оюңузду жыйыңызчы, — деди Ормон. Эл ичинен бышкырган күлкү угулду.

— Эмчеги жыгыла элек, — деп ымшыды киши. Эл ичин күлкү аралады.

— Кайсы сыпай экен, — деп Ормон жигиттерин карады.

Отуз-отуз беш жаштардагы, топусунун сыртынан жашыл жоолук оронгон, этеги тилик көк чапанчан, муруту чычайган, карасур сыпайды бир жигит дегдеңдете жетелеп, жыйын алдына келтирди. Ормон бул кимиңердики деген таризде бектерди карады. Куртка беги Мамаразык ордунан козголо:

— Аа, наадан, хайван, бул неме кылганың, — деп зирк этти. Сыпай үнсүз жер карап, жашылданып турганда, топтон үкүлүү кундуз тебетей, жеңил кара кемселчен, кош этек көйнөгүнүн этеги көлөч маасысынын өкчөсүн жаба көйкөлгөн, узун бойлуу карасурунан келе моймолжуган беш көкүл кыз шайдоот басып келе:

— Акелер, кечиргиле. Мен оюмду айтайын, — деди сыңар тизелей отуруп башын ийе.

— Айта гой, карагым, — деди аталык мээримин жанган Ормон. Кыз ордунан тура башын салаңдатып турган сыпайдын жанына келип:

— Мына сага менин көкүрөгүм, — деп кулачын созо эки жаакка «чуу» дедире эки чапты. Ормон кызга ыраазы боло карап турду да:

— Абийирсиз жоругу менен хан бийлигинин баркын түшүргөнү үчүн эл алдында отуз балак урулсун, калган жазасын Мамаразык бек өзү берсин, — деди. Ылдык карап турган кыз Ормонго жүгүнө:

— Баатыр ата, бул наадандын эркек аты бар эмеспи. Эл алдында менин урганым жетишер, жазаңызды кечсеңиз экен, — деди.

— Бали, айланайын кыз эмес бекен.

— Муну тууган энеге ыраакмат, — деген үндөр угулуп турду.

— Болуптур карагым, сен айткандай болсун, — деди Ормон. Кыз шарт бурула ылдам басып, тобуна кошулду. Сыпай да топту көздөй илкиди. Даттануучулардын тобунан отуздар чамасындагы, карала таар кемселине кайыш кур курчанган, маңдайы тайкы, келте мурун, көзү жүлжүгү, ээрди түйрүк, карасур жигит жай басып келип:

— Ассалоому алейкум, акелер, менин да датым бар. Кудай акы баатырдын жигиттери келбегенде эмне болорубузду, — деп буулуга сөзүн улай албай турду.

— Айта бер, — деп демөөр берди Жангарач бий.

— Кокондуктар экөө экен, айылга келип эле, «бизге үй тиккиле, эс алып, мейман болобуз» дешет. Болуптур конок болгула. Үйдө орун бар, атайын тиккенге үйүбүз жок, десек аттан түшүштү. Анан, — деп мукактанып турганда, кошо келген кошунасы орто жаштардагы токтолуп калган киши:

— Ой, акелер, алар кызуу экен. «Силер менен чогуу болбойт, өзүбүзчө болобуз, бир үйүңөрдү бошоткула» дешет. Ылжакташат, аялдардын төшүнө кол салып, — деп ылдый карады.

— Төшкө түртүп, үйдөн чыгарып, ушул сыйыңар менен кеткиле десем, «анда салык үчүн алабыз» деп мамыда турган атымды чечишет. Мен колунан чылбырды жулуп алганда, силердин жигиттер үстүбүздөн чыгышты, — деди жигит.

— Келсин мында сыпайлар, — деди Ормон эки санын таянган калыбында. Топуларын айланта жука чалма оронгон, тилик этек көк чапанчан 35—40 жаштардагы баштарын жерге сала илкиген эки сыпайды бийлердин алдына келтиришти.

— Бул баскынчылар бектердин кимисиники болду экен, — деп эки жагын карады жаалы келип, көзүнөн каар жанып турган Ормон.

— Ха, икки аякли хайванлар, өлсаларчи мунан көрө. Мен силерни... — деп калчылдады Ташмухаммед бек.

— Мейли, өргө көтөрүп чардаганды өзүңөр тапкандырсыңар. Түтүн салыкты канча малдан доолагыла деп жиберди эле силерди, — деди ойлуу отурган Боронбай бий.

— Хар йуз баш малдан бирини, — деп салаңдады сыпайлардын жашы улуусу.

— Алиги жигиттин атын алмакчы экенсиңер, анын малы жүз бекен, — деп такыктады бий.

— Буларга эмне, ээн жердин бөрүсү да, — деп эл ичинен бирөө үн катты. Санын мыкчий эки жагын карап жаалы келген Ормон:

— Экөөнө элүүдөн жүз балак ургула, калганын бек өзү берет, — деди. Чыйпыйы чыга калчылдаган Ташмухаммед:

— Багатур ачыгыңызни бериң, биз өзимиз, — деди сөзүнүн аягын жута.

— Мен Кокондун өзүнүн каттасымын. Балак эселектерди эсине келтирет, калганын өзүңүз бериңиз, — деди Ормон суз калыбында. Шымаланып даяр турган жигиттер арыдан-бери сыпайлардын сырт кийимдерин чечип, көйнөк-дамбалчан көмкөрөсүнөн сала, эки жигит эки жагынан өрүм булдурсун менен жонго сабап турушту. Эл ичинен:

— Бечараларды...

— Ушунча ырайымсыз...

— Бечаралар өлүшөт го.

— Чала болот көпкөн немелерге.

— Желдери чыксын, — деген үндөр угулуп турду. Жазалоо бүтүп, жондорунан шүйшүндөгөн кан ак көйнөктөрүнө чыккан сыпайларды боз үйлөргө алып кетишти. Жыйын үстү жымжырт. Алдыга жашы алтымыш ашкан, көгала сакал, көрпө кыюулаган кулун тери малакайчан, карала таар чепкенин жип менен курчанган карыя менен отуз бешкырк жаштардагы, орто бойлуу, жеңил кара кемселчен жылаң баш, таар пиязы чалбарынын багалектери өтүк кончуна кийрилген москоол карасур жигитти алып чыгышты. Эл ичинен:

— Аа, тиги Алаке чал тура...

— Ысман ууру жанындагысы, — деген үндөр чыкты.

Алаке карыя бийлерге ийилип салам айта:

— Оо, баатыр, датымды айтайын, — деп тамагын жасай сөзүн улады карыя. — Кудай акы эч кимге залалым жок, музоолуу уюм, бээм, бир тайым, жыйырма чакты жандыгым бар, — деп энтиге көкүрөгүн баса токтой калды.

— Шашылбаңыз, дем ала сүйлөңүз. Шашпай угабыз, — деди Ормон чалга дем берген болуп.

— Бээм быйыл туу калды эле. Мына бу жигит жайыттан уурдап, анжыян сарттарына өткөрүптүр деген имиш угуп, уулум, эки иним артынан кууп, Көк-Арттын берки оюнан жетип ажыратып келишти. Бул кесепте доом жок. Жазасын акыретте көрөр, кое бергилечи ушуну. Балдары бар, — деди карыя сакалын сылай.

— Пейли кенен Кудай деген киши да...

— Кесепти жөн кое берсе дагы бирөөнүкүн уурдайт, — деген кобур угулду эл ичинен.

— Малыңыз колунузга тийгени дурус. Тийбегендери да бар. Бакан басылсын, — деп жигиттерди карады Ормон. Эки жигит уурунун көн өтүгүн чечип, багалектерин түрө тактайга чөгөлөтө отургузуп, ийри такымдын астынан балтырдын үстүнөн баканды сойлотуп, экөө эки жагынан алмак салмак баса баштады. Тактайга чөгөлөгөн киши алгач кыйноого чыдайын деп эки колун жерге таяп, күч менен энтиге онтоп турду. Бакан алмак-салмак оой басылып, балтыры эзиле баштаганда, өзөктөн азаптуу созула уңшуган үн ачуу чаңырыкка айланып терелди жаңыртты. Эл ичи уу-дуу.

— Оо, Кудай сактай гөр мындайдан.

— Чала болот кесепке, далайды боздоткон немеге.

— Эмне, жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк бар бекен? — деген уу-дуу аралап, жыйын ичи түйшөлдү. Сыздап ыйлаган аялдын үнү азаптуу кыйноо зарын коштоп турду. Ордодогу кыйноонун опсуз түрлөрүн, киши мууздоону көрүп жүрүшкөн Кокон бектери да: «Яа, Кудалап» жакаларын кармана чайпалып турушту.

— Баатыр, болду го, токтоттуруңузчу бул азапты, — деп Боронбай бий Ормонго кайрылды. Ормон колун жаңсай, жигиттер такымынан баканды суурап замат күнөөкөр шалк жыгылды. Боюн жыйноого чамасыз ууруну эки жигит колтуктап жыйындан чыгарып кетишти. Уу-дуу басыла жыйын бир тынымга дымып турду. Төрдөгү билермандардын катарында отурган узун бойлуу, чап жаак, карасур, кабагы терең, сурмасыз көзү суз тиктеген Саза:

— Баатыр, эр эрденип, эриш бузган синакор аял, эркек бар экен, — деди.

— Көрсөткүлө элге маскараларды, — Ормон кыймылсыз эки санын таянган калыбында. Жазалоочу жигиттер элдин алдына отуз-отуз беш жаштардагы кер мурут жигитти жылаңбаш, көйнөк, дамбалчан алып чыгышты. Анын артынан эки жигит эки жагынан колтуктай, көйнөкчөн, жылаңбаш, эки өрүм кара чачы соорусуна төгүлгөн, 20—25 жаштардагы сулуу келинди сүйрөлтө жетелеп чыгып, суулукталып турган жайдак аттын жанына жеткиришти. Жазанын түрү жигиттерге маалым окшойт. Көйнөк, дамбалчан шөлбүрөгөн жигитти атка мингизип, артына аялды тескери карата учкаштырып, кыл аркан менен көкүрөгүнөн, белдеринен ала чыгырата таңып, эки жигит атка мине, бири жетелеп, бири айдай элди айланта баштаганда эл ичинен бирөөнүн (кыясы аялдын эри го):

— Эр эрденип, эриш бузгандар ушулардай болсун, — деп кыйкырды. Жазалангандарды топту айлантып чыга, айылды көздөй жетелеп жөнөштү. Ормон козголбогон калыбында:

— Бул пенделерди ушул тейлеринде айыл-айылды аралатып, маскаралыктарын ашкерелешсин. Бирөөнүн ак никесин арамдаган Малдыбайдын уулу эр эрденип талак болгон аялдын эри Серкебайга үч тогуз, жана ага аялдын төркүнү да үч тогуз айып төлөшсүн. Айып дароо өндүрүлсүн. Урматтуу калайык, урматтуу бийлер, кадырман бектер, шариат жолунан чыгып, бирөөнүн адал малына, ак никесине кол салгандарга хан бийлигинин атынан аесуз чара көрүлөт. Зекет жана салык шариат ченемине, Ордо мыйзамына ылайык биздин көзөмөл алдында жүргүзүлөрүнөн кабардар болуңуздар. Сиздер менен бирге эл ичинде бейкуттукту, адилеттикти, байгерчиликти болтуруунун вазийпасын моюнга алалы. Бар бололу. Эл-журт эсен болсун, — деп сөзүн бүтө жыйын аяктаганын билдирди. Көз алдыларынан өткөн ырайымсыз, катаал жазаларды ар кандай жоромолдоп эл тароодо. Анда-санда эчкире ыйлаган аялдын, күрсүнө кобураган эркектин үндөрү угулат. Бийлер, бектер сый өргөлөрүнө, келгендер көөнө боз үйлөргө бет алышты.

ХАН КӨТӨРҮҮ

Таштагы жазуу:

«Жакшы болсоң, жердей бол,
Баарын чыдап көтөргөн.
Таза болсоң суудай бол,
Баарын жууп кетирген.
Ырыс алды ынтымак,
Ынтымагын болбосо,
Алдыңдан таяр алтын так».
(Калыгул.)
Кара-Ой

1842-жыл, баш оонанын ортосу.

«Алда кандай жай болот, орус менен кокондун кимиси бизге бай болот» деген кооптонуу лакапка айланып, эл тагдыры аразатта турган кез.

Айланага боз түшүп, асман мунарыктап, Көл башынан көтөрүлгөн күндүн нуру боз мунарыкка жуурула аптабын төгүүдө, жел жүрбөй, аба үп тартып турат. Жыбыраган майда толкундарында күн нуру ойногон көл бети чалкайып, жээктери көздөн уча ак чокулуу тоо этектерине жалгашкансып мунарыктайт.

Көл аягы Көтмалдыда, Чүй суусунун оң жээгиндеги түзөңгө казганактай конгон айыл демейдегиден өзгөчө көрүнөт. Тогуз канаттуу тандалма боз үйлөр беш-ондон топ-тобу менен катарлай тигилген. Ар биринен бир аз обочо керилген кермелерде байлануу аттар турат. Анда-санда айыл арасына каттагандардын карааны кылаңдайт. Айыл курултайга келүүчү конокторду күтүүдө.

Конокторго мал союп, аш бышырып, ат көлүктөрүн кайтаруу үчүн өз үйлөрү менен көчүп келип, төмөнүрөөк конгон көөнө айылдан түтүн булайт. Кемеге баштарында кыймыл көзгө илинет. Бул жолку курултайды күтүү милдети Кылжырдын эки уулуна — Сарыбагыш менен Бугуга — тиешелүү. Камылга көрүү, күтүү даярдыктары Ормон менен Боронбайдын көз кыры астында жүрүүдө. Ар бир уруунун өкүлдөрү туруучу тогуз канат жасалгалуу ак боз үйлөрдүн ичине адеми туш кийиздер, жабык баштар тартылган, өрө кийиздер үстүнө кара саксак көлдөлөңдөр салынып, жаңы капталган жууркандардан эки-үч кертим жүктөр жыйылып, жаздыктар тирелген. Эпчи жаккы улагадан өйдөрөөк кийим илүүчү ала бакандар коюлган.

Ар бир үйгө конокторду тейлөө үчүн сөөгү таза, тарбиялуу жаш жубайлар дайындалган. Төшөнчү-орун, майлык, суулук же тейлегендердин жүрүм-турумунан кенедей кынтык табылса, конок күткөн тарап уятка калат. Бири-биринен өйдөсүнгөн бийлер, манаптар ырчыларына жамактатып топко жар салдырса, конок күткөн тараптын баркы түшөт. Даярдыктын ушул жагына өзгөчө көңүл бурулууда. Саза баш болгон Ормондун көрөр көз жигиттери ар бир үйдүн даярдыгын колмо-кол текшерип, тейлөөчү жубайлар менен көзмө-көз сүйлөшүп, жагдайды ар кечте Ормондун өзүнө баяндап турушат. Ормондун өзү үчүн ичи-тышы жасалгалуу он эки канат ак үй тигилген. Эшигинин оң ыптасына — эр жагында ак айчыктуу кызыл туу желбирейт, эпчи жагына түпөктүү найза жөлөнгөн. Келим-кетимди тейлеген эки жигит дайыма эшик алдында турушат.

Кокон ордосунда бийик мансап ээлеген Анжиян, Алай кыргыздарынын билерманы Алымбек датка жан-жөкөрлөрү менен туруучу үйлөр жыйын айылынын баш жагына өзүнчө тигилген. Алымбек датканы күтүү «сегизбектин» кенжеси Ырыскулбекке дайындалган. Тейлөөчү жубайлар Ырыскулбектин өз келин, уулдарынан. «Сегизбектин» ар бирине кадырлуу уруу бийлерин күтүү вазийпасы тагылган. Уруу башчылары туруучу үйлөрдү «сегизбектин» ар биринин өз уул, келиндери тейлешет.

Алыскы Анжиян, Алайга, Талас, сары өзөн Чүйгө, Ат-Башы, Нарын, Жумгал, Кочкорго чын куранда эле кош аттуу чабармандар салам дуба жеткиришип, курултай ордун, өтө турган күнүн кабарлап келишкендиктен, мурда күндөн бери уруу башчылары удаа келип түшүүдө.

Акыркысы болуп Алайдан Алымбек датка жигит-жалаңдары менен кечээ кечинде келип түшкөн. Аны Ормон чоң үйүндө тосуп алып, сый көрсөтүп, баарлашкандан кийин, атайын көтөрүлгөн өргөгө узаткан.

Көл башы тоо кыркасынан күн көтөрмө бою көтөрүлгөн. Бүгүн курултай башталуучу күн. Айылдын өйдө жагындагы суу бойлой төш таянган түзөңгө эл агылууда. Теремел даана көрүнө турган дөңгө өрө кийиздер төшөлүп, үстүнө килемдер салынган. Эл дөңдү курчай уй мүйүз тарта жайланышууда. Бапылдаган сурнай үнү тоо арасындагы бейкуттукту жаңырта өзгөчө жаңылык болорунан кабар бергенсыйт. Көптөн бери угула элек Манас бабадан калган салтанаттуу чакырык үнү элдин көңүлүн эргитип турду. Эл чогулуп бүткөндө дөңсөөдө элди бет ала айтылуу Ныязбек бий, Калыгул акылман, Ормон, алайлык Алымбек датка, Сарт аке, Боронбай, Муратаалы бийлер, Ажыбек датка, черик Ажыбек бий, саяк Качыке, Кожоберди, Жантай, Миназар, жетиген Медербек, тынай Жантай, солто Жангара чакырык бийлер; жаш болсо да датка наамын алган кадимки Тайлак баатырдын уулу Осмон, чукугандай сөз тапкан чечен жигит Тилекматтар отурушат. Сурнай үнү басыла, быйылкы курултайды башкаруунун кезеги тийген черик Ажыбек бий:

— Оо, эл-журт, калайык-калк, айдан аман, жылдан эсен жүрөсүңөрбү? Аллага канимет. Мына бүгүн ар кайда көчүп-коно күн көрүп жүргөн кыргыз баласынын өкүлдөрү дидарлашып масилет курганы отурабыз. Бул жалган дүнүйөдө Алла таала чачкан ырыскыны терип жеп, оомал-төкмөл тагдырды пенделери башынан кечирип тур. Биз да ошолордун бирибиз. Эл ичинде доосу өнбөгөндөр, адилетсиз запкы көргөндөр, жетим-жесир сагиранын акысын доолагандар бардыр. Биздин вазыйпа ошолордун датын угуп, ой калчап, жети өлчөп бир кесип дегендей, Кудай алдында калыс бүтүм чыгаруу болор. Кана, эсеби, ирээти менен уга берели, — деп сөзүн бүтө жан жагын карады.

— Бий аке, эп көрсөңүз мен айтып көрөйүн, — деп калдая ордунан тура сөз улады Ормон. — Албетте, бүтпөгөн доо, жетим-жесир сагира акысы жөнүндө кесим бүтүм болоор. Ага өз кезегин берерсиз. Менин айтайын дегеним башка. Туш тарабыбызда коңшулардын кырдаалы кычап турат. Калайык-калктын жалпы абалына, атпай кыргыз келечегине көз чаптырсак кантет. Мындан ары эл-журт кандайча күн көрөт, кылычын алып жоо келсе алыбыз канча, кыйырды куруткан жут келсе камыбыз канча. Биригип курал алып, элди коргой алабызбы, эгин эгип, дан алып, элди бага алабызбы, шариат жолун туттуруп тазарта алабызбы, окутуп, өнөр үйрөтүп агарта алабызбы, ар кимдин көзүн карабай, өз алдыбызча түтүн булата алабызбы. Ушулар тууралуу акылмандардын ойлорун уксак деймин, — деп ордуна отурду. Иштин башы мындай болушун күтпөй, жесир-жетим, доо-дооматтарды коюуга даярланып отургандар түйшөлө кобурашып, жыйын дагы сөз күтүп турду.

Тик жака жеңил кемселинин өйдөкү бүчүлүктөрүн бошото, бет аарчысы менен бети-башын сүртүнүп, ойлуу отурган Боронбай бий:

— Ормон баатырдын сөздөрү кулакка кирип турат. Байыртадан уюткусу бузулбаган, кезегинде ордо күткөн эл элек. Уюткубузду сактап, ынтымак күтөлү. Эл-журтубуздун бүгүнкү абалы кооптуу. Кыйырыбызда кылычын ичинен байлана кытмыр жылмайып кытай турат. Кожолорду ойрондоп, Үрүмчү, Турпан, Кашкарды колуна алып, биз жакка көзү кызарып турган кези анын.

Кокон дейбиз, Кокондун өзүндө шай жок. Дин исламды туу туткан мусулман эли ошол туу тегерегинде болсо, атаганат. Мурда эле ичинен ирип, тартиби начар эле. Сыпайлары эл арасына чыгып оюна келгендерин жасашчу эле. Азыр Кокондун түндүгү түшкөнү тургансыйт, — деп тамагын кыра сөзүн улоо үчүн демин жыйганда, эл ичинен:

— Түндүгү түшкөнү эмнеси?

— Хан тагынан кулаган го, — деген кобур угулду.

— Кокондун өз башына күн түшүп турат, — деп сакалын сылай сөзүн улады Боронбай бий.

— Эмир Насрулла Коконду басып алыптыр деп уктук. Кадеми каткан Мадали ханды ата безер, шариат жолунан чыккан деп тагынан кулатып, ордонун алдында койдой мууздаттыптыр деген кабар келди.

— Яа, Кудая, эмне алаамат болор экен?

— Күнөөсү эмне бечаранын?

— Тагын тартып алгандан кийин өзүн соо койчу беле...

— Мыкаачы, кишини койдой мууздаган... — деген кобур чыга бул суук кабар жыйынды бир тынымга түйшөлтүп турду.

— Тагдыры ушундай го, бечаранын. Написи куруп, Омор хандын жесирине — кичи энесине — нике кыйдырып алган тура. Ата безер, дин безерлиги ошо да. Насрулла эмир сулуу жесирди да киши оозго алгыз кыйнап өлтүрүптүр, — деген Боронбай бийдин сөзүн үзө:

— Алда бечара ай...

— Чала болот андайга...

— Кокондун түндүгү түшкөнү ушул да...

— Ишенген кожоң сууга акса, алды-алдыңан тал карма, — деген үндөр угула, жыйын алагды боло калды.

— Ушундай калайык, азыр Кокондо хандын жактоочулары жазаланып, кан төгүлүп турат дейт. Коконду убактылуу башкарганга Насрулла эмир өз өкүлүн коюптур. Акыры Букарага кошуп алат го. Кокон жайы ушундай. Орус жайына келсек, Орунбор, Омбудан бери жылып келаткан түрү бар. Падышалуу калың журт экен. Казактын кичи жүз, орто жүз уруулары, ал эмес улуу жүздүн кээ бир султандары да орус букаралыгына өтүп алышыптыр дейт. Угуп турабыз орус букарасы болгон казактар жамандык көрбөгөнүн, мына Байсылда абсий тирүү күбө, — деп Боронбай бий дөңдөгү кадырмандардын четинде көзүн кыбыңдата сөз тыңшап кытмыр отурган, соодагер кейпинде жүргөн орус тыңчысы Файзулла Ногаевди көрсөттү. — Мына, айтып отурат абсий, — деп сөзүн улады: — Аблай хандын уулу Уалы хандын жана башка казак султандарынын небере-уулдары Битирбор, Маскөөдөн, Омбудан окуп, билим алышып, орус төрөлөрү менен теңме-тең жүрүшөт экен. Уалы хандын жесири Айганым байбичеге эки кабат ак сарай там салып берип, жылына жүз күмүш теңге маяна берип турат дейт. Көчмөн казактар орустун окуусун окуп, өнөрүн үйрөнүп жаман болушпаптыр, — деди да, айткандарым жагып атабы дегендей, эки тарабына көз кырын жибере, сөзүн дагы улады.

— Менин баамымда орустардан опа көрөбүзбү деп ойлойм, — деп оюн толук айта албай, ордуна отурду Боронбай бий.

— Бий орустар жөнүндө айткандарыңыз кызык экен. Бирок аларың букараларына доңуздуң этин жедирип, чокунтат дейт го, — деди жыйын башы Ажыбек бий.

— Кимдир бирөөлөрдү зорлап чокунтканыны көргөнүм тугул, — деп сөзгө кыпчылды Файзулла Ногаев.

— Мен дагы кеп айтайын, — деп калдая ордунан турду бүркүт кабак, алагар көз, мурду коңкогой, эрди түйрүк, жээрде сакалы төшүн жаба, муруту калкай кулактарына жеткен, боз пиязы чепкен, эндей калпак кийген саяк Кожоберди. — Орусунду билбейм, Коконду билгеним бар. Тайлак баатыр өлгөнү алар эсирип турушкан. Биз улам желин чыгарып турчубуз. Ормон баатыр да ошентти. Кокондун пейли бизге башынан түз эмес экен го. Ана, көрөлүчү. Мындан көп жылдар илгери Эшкожо, Канай бийлерди Олуя-Атада коргонго камаган эмеспи. Мына ошондо, эсеби мына бийдин көзү турат, — деп Ныязбекти карай сөзүн улады. Тайлак баатырды кол башы кылып өзүбүзчө биригели деген сөз болгон. Тайлак баатыр о дүйнө кетти. Ага Кокондун кесири тийди деп ойлойбуз. Кокондон жакшылык жок, жана Ормон баатыр айтты го. Ырас айтты, «жоо келсе найза алып тосоор алыбыз барбы» деп дурус айтты. Тоссо тособуз. Эгин эгип, шарият угалы, өз алдыбызча биригип түтүн булаталы деп, бар сөз. Баса чин кытайдан да жакшылык жок. Аларды да Тайлак баатыр, Атантай экөө чээндерине киргизбеди беле, — деп ордуна отурду.

— Калайык-калктын келечеги жөнүндө сөз болгону туура болду, аты уйкашым, — деп курултай башы Ажыбекке кайрылган болуп сөзүн улады саруу Алчикен уулу Ажыбек датка. — Боронбай бий, Кожоберди баатырлар орус жөнүндө, Кокон жөнүндө айтышты. Ооба ошондой, Кокондун үстүнө түн түшүп турат. Нарбото бий көтөргөн ордонун келечеги кандай болору күүгүмдөп турган кез. Мына, Алымбек даткага белгилүү, Коконго Ыбырайым Хаял дегенди башчы койду Насрулла эмир. Кудай билбесе, айтуу кыйын. Албетте Кокон жакшы болсо, динибиз бирге, дилибиз бирге — бизге жаман болбойт эле. Кокондо мактоого арзыбай турган иштер болгону ырас. Ал Аллах таала амиринен тайыгандардын иши эле. Аларды Кудай өзү жазалап туру го. Дин ислам үчүн биз мусулман пенделери бир болсок, Кудай акы, жакшы болот эле го. Бирок абал өтө кыйчалыштап кетти. Ар ким өз арбайын өзү соккону дурус болгону турат. Мурдагы жылы ордодон хан вакили Бишкекке келип, Ормон баатырга ордонун жогорку бийлик наамы парваначы ченин тапшыргандан кийин, Жантай, Жангарач, Ормон баатырлар болуп масилет курганбыз. Мына бүгүн аман-эсен дидарлашып, ошол масилетти ортого салганыбыз оң.

— Эми бир бирден айтсак, орус жайын Боронбай бий айтты — орус букарасы болгондор жыргап жатышыптыр деп. Биз да кабардарбыз, жыргаганынан жылас болгону арбын

экендиги боолголонот. Кичүү жүз казактары Абылкайыр хандын тушунан бери орус букарасы болушкан. Аблай хан тукуму, төрө султандар жыргап атышы ыктымал. Бирок казак жерине ичкериден мужуктарын көчүрүп келип, асылдуу жерлерге отурукташтырып, жергиликтүү элди мекенинен сүрүп чыгарып, мужуктарын коргоо үчүн чептерди куруп атканын угабыз. Бий, сиздин ногоюңуз кимдин сөзүн сүйлөп турганын Кудай өзү билет, — деп Боронбайды карай сөзүн улады Ажыбек датка. — Ушундан улам, орустар казактарды жыргатуу үчүн жылып келатпаса керек деп ойлоого болот. Акыры орус падышасы кыргыз жерин да көз жаздымында калтырбасын бөркүңүздөй көрүңүз. Бул боло турган иш. Казактар да орус кысымына чыдабай, Аблай хан небереси султан Кенесарыны хан көтөрүп, өзүбүзчө күн көрөбүз деп орустар менен согушуп атат деп угабыз. Согушкандын жүзүн Кудайым ары кылсын деңизчи, ошентсе да өз боюңа сак бол, коңшуңду кас тутпа дегендей, өз камыбызды өзүбүз көрүп, өз корообузду өзүбүз кайтарганыбыз оң. Ушул жөнүндө Ормон баатырдын өткөн курултайда айткан кайраттуу сөздөрү дайыма менин жадымда. Кайрат кыла бел байлап, «тобокел Алла» дечү кез келип турат калайык. Ынтымак күтүп биригип, бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгаралы. Ой калчап, акыл токтотолу. Менин баамымда кыргызда элге туу болуучу уул бар, сөз угалы, бар бололу, бир бололу, — деп сөзүн аяктап ордуна отурду датка.

— Улгайса да сөздөрү таасын.

— Сөөгү тунук киши да.

— Калк камы үчүн күйүп турбайбы.

— Коконго да жаны ачып турат го, — деген кобур-күбүргө аралаш ордунан турган Жангарач бий:

— Жыйын башы баатыр Ажыке, урматтуу бийлер, даткалар, жалпы калайык. Кудай кааласа, Иншалла, бүгүн жакшы сөздөрдү угуп турабыз. Эмесе кепке кошулууну мен да эп көрүп турамын. Чүй боору казак туугандар менен танапташпыз. Ордодон да кабардарбыз. Орус жайынан да оңдон имиштер келип турат. Эли-журтубузду келечек тагдыры жөнүндөгү акылман бийлердин сөздөрүнө кулак төшөп отурдум. Ойлоп көрсөк чынында жагдай оор, устаранын мизинде оошуп тургансыйт. Эч кимден кыргызга келүүчү ырайым туюлбайт. Аллахи таала алдындагы биримдигибиз мусулманчылык эле. Уктуңуздар го, Ислам тиреги болуучу Кокондун абалын. Орусия болсо казакты жапырып берилеп келатат. Орустар билимге жакын эл. Алардан көп нерсени үйрөнүүгө болор эле. Бирок алар казак, кыргызга өнөр-билим үйрөтөйүн деп келаткан жок, аларды жер-суу байлыгы кызыктырарын казак окуялары айтып турбайбы. Датка акебиз айтпадыбы казактын асылдуу жерлерине мужуктарын көчүрүп келип атканы жөнүндө. Чокундурганга да көңүлдөрү бар сыяктанат. Ушундай деп угабыз. Өткөн жылы Алаш хандын Кара-Кенгирдеги бейитинде үч жүздүн өкүлдөрү чогулуп, султан Кенесарыны хан көтөрүштү деп укканбыз. Кенесары хан казактардын өз алдынча хандыгын түзөм деп үч жылдан бери орус аскерлери менен согушуп турат деген кабар бар. Эл ынтымагы болбосо кыйын экен да. Ошол эле Аблай хан насили Уали хандын балдары, Абылкайыр тукуму, Самек Бөкөйдүн уулдары орус букарасы болууну жактап, Кенесары менен согушкан орустар жагында турушат. Алар Кенесарынын келишпес душманыбыз дешет. Казак эли ичинен жиктелип душмандашууда. Кенесары султан өзүнө баш ийбеген казак айылдарын чаап, өрттөп, өз элине кыргын салып турат дейт. Мусулман бирдигин да сыйлачудай эмес. Азыркы Кокон ордосундагы маанайдын пастыгынан пайдалангысы келген Кенесары Кыйва ханы Аллакул менен жашыруун сүйлөшүп, анын душманы Букарага каршы согушууга убада берген имиш. Бир таяк менен эки коён чапкысы келген Кенесары азыр Сыр-Дарыя боюндагы казактарды өзүнө кошуп алуу үчүн айласы кетип турган Коконго каршы согуш ачыптыр. Ушул кезде Кокондун Ак-Мечит, Жаңы-Коргон, Жөлөк чептерин басып алып, Сөзөктү камалап жаткан кези деп угабыз. Ушинтип алтоо ала болуп турганда, мусулман биримдигин ойлогон киши жок сыяктуу көрүнөт экен. Келечек баамдалбай турат, иши оңолсо да, оңолбосо да Кенесары хан кыргызга тынчтык бербейт го деп ойлоймун. Өзүнүн казагын аябаган киши кыргызды аяйбы? Эмесе кеч боло электе өз камыбызды өзүбүз көргөнүбүз оң болуп турат. Биз да уюткулуу элбиз. Биздин айылдагы масилетте Ажыбек датка, Дуулат, Жантай бий, Ормон баатыр болуп эл тагдыры, урпактардын келечеги жөнүндө ой бөлүшкөнбүз. Көчүп-коно, мал менен күн көрүүдөбүз. Мал дегениң ышкырса жуттуку, айкырса жоонуку экен. Эгинканалуу асыл жерлер ээн жатат. Жатакта калып эгин эгип, дыйканчылык эткендерди «ороочу» деп жериген болобуз, кайра күзүндө келип ошолордон эгин сурайбыз. Бир беткей болсок, мүмкүн болушунча кыштоолорду, айыл-

айылды чогултуп, түзгө эгинканалуу жерлерге жакындатсак, ар ким жок дегенде өз малына жем-чөптү өзү камдап алганга үйрөнсө деп масилет курганбыз, мечит, медресе курдуруп, балдарды окуталы дегенбиз. Акыры биргелешип бир кишини туу туталы дегенбиз. Менин оюм, бул иштерди жолго салуу үчүн биз да хан көтөрүп, өз алдыбызча бир эл болууга тийишпиз. Чеп курулгандан бери Чүйгө сарттар келип, жер ээлей башташты. Албетте бир тууган элбиз — каршылык жок, бирок ошолор менен ымала күтө өзүбүз да жер тырмалаганды үйрөнбөсөк, орус келсе тоо-таштын арасында калабызбы деп чочулаймын. Мына ушул жагдай жөнүндө да сүйлөшкөнбүз Ормон баатыр болуп. Биримдик күтүп, бир жакадан баш чыгарсак деген ой бүгүн келип бизди кыргызга хан күтүү зарылдыгына такап отурат. Көптүн оюн угалы. Бир пикирге келсек кыргызга хан болуучу кишинин атын мен айтамын, — деп Жангарач бий сөзүн бүткөндө:

— Баракелде, жакшы айтты.

— Айтса айтпаса төгүнбү, мал ышкырса жуттуку, айкырса жоонуку экени.

— Капырай, Букар Коконду чапса, Кыйва Букарды чапса, мусулман эли кайда барат.

— Кенесары өз элин да, өзгөнү да чапса...

— «Кайда барсаң Мамайдын көрү» деген ошол. — Уу-дуу кобур-собур көлдөй кылкылдаган жыйын ичин ээлеп турду. Бир тыным өтө бийлердин катарынан он тогуз жашында элине баш болгон, өткүр жана чечен жетиген Медербек бий ордунан турду. Отузду оё барып калган, шыңга бойлуу, субагай кызыл жүздүү, кыргый кабак, кырдач мурун, сурмалуу кара көздөрүнөн акыл учкуну жанган, чокчо кара сакалы, сыйда муруту сыпаа серпилген, көк кыюулуу ак калпагын көтөрө кийип, кара нооту кемселине күмүш кемер курчанган салабаттуу киши көрүнгөндө:

— Жетиген Медербек чечен чыкты.

— Өткүр, тайманбаган эр дейт.

— Ошол үчүн Канай бийге акарат көрсөткөн да, — деген кобур аралады эл ичин. Кобурдун өзүнчө жөнү бар. Он тогузга чыгып-чыкпай Таласта айтылуу Бүргө бий менен уруу намысын талашып, ынтымакташа албай, Чүйгө солто Канай бийге келип жер сурап алып, эл болуп турганда, бир жыйында Канай бий «кушчуларга батпай келген жетигендерди биз батырып турабыз» деп колко кыла сүйлөйт. Он тогуздагы Медербек жалтанбай ордунан туруп:

Колко кылган бирөөдөн аш жебеймин,

Тең талашып кармашсам муш жебеймин.

Атаным бар, төөм бар — көчсөм элге жетемин,

Кетменим бар, чотум бар, чапсам сууга жетемин,

— деп Канай бийге сес көрсөтүп, эртеси эле элин көчүрүп, Ормон тарапка ооп кеткени эл ичинде аңыздала айтылып келатат. Тайманбаган жүйөөлүү калыстыгы эл ичинде кадыр-барк туттуруп турат.

— Кадырлуу курултай башы ак сакал, урматтуу бийлер, калдайган калың эл, — деп шаңк эткен бийик үн элдин назарын өзгөчө бурду. — Учуру бышып жетилген керектүү кептерди угуп курсант болуп турабыз. Учуру келип турганда бир жаңсыл кылбаса иш өтүп кетет, аягы өкүнүч болуп калышы мүмкүн. Эл болуп биригүүнүн ич жана тыш жактары бар. Мен ич жагынан кеп баштайын деп турамын. Менин оюмча уруу-уруу болуп бөлүнө бири-биринен өйдөсүнгөн маңги намыс кыргыздын кендирик кесип, бириктирбей турат. Аtpай кыргыз бир атанын балдарыбыз. Тиричилик шартына жараша ар кайда көчүп-коно жашасак да түбүбүз бир. «Учу бирге жазылат, түбү бирге кошулат» деген акылман осуят ата-бабаларыбыздан бери келатат. «Бир үйдүн мүйүзү сынса миң уйдун мүйүзү зыркырайт» дегендей, бир уруунун кайгысы бүткүл кыргыздын кайгысы эмеспи. Бир уруу экинчисин чаап мөгдөткөнүн койсо. Болор болбос иш үчүн бир уруу экинчисин кызыл уук кылып чаап, кан төгүп, жаш төгүп турган учурлар канча. Мындай каргашалуу окуяларга өзүбүз күбө болуп жүрбөйбүзбү? Туугандар ойлонолуучу. Ушул бойдон бири-бирибизди чаап алып, бирикпей жүрө берсек, акыры күчтүү элдердин ирегесинде калабыз го деп корком. «Алтоо ала болсо, алдыдагы кетет, төртөө түгөл болсо төбөдөгү келет» деген бабалардын осуятын туу тутуп, бириксек деп ойлоймун. Мунун айласын ушул курултайда тапканы турабыз. Эл жүгүн аркалап, караңгыда жол табуучу, карайлап турганда акыл табуучу, кайраттуу билерман эрди туу тутуп, өзүбүзчө ордо күтпөйлүбү. Ордого туу болуучу айкөл акылман уул элибизде бар. Учуру келсе мен да анын атын айтамын. Ажыбек, Жангарач бийлерди түйшөлткөн ойлор элди дыйканчылыкка аралаштыруу, кыштоолорду болушунча топтоштуруп, эгинканалуу жерлерге жакындатуу,

коңшу элдер менен алакалаш болуп өнөр-билим үйрөнүү жөнүндө акылдуу ойлор айтылды. Аларды ишке ашыруунун жолу — биригүү, башка жол жок, — деп сөзүн бүтү Медербек бий.

— Бали, чечен экен.

— Жаштайынан көй кашка чыккан эр, - деген үнгө удаа бийлердин катарынан сарыбагыштын тынай уругунун билерманы Карабектин Жантайы сөз алды:

— Кудай кааласа ар бирибиздин көңүлүбүздө багып жүргөн ойлорубуз ортого салынып жатат. Илгерки ата-бабаларыбыздын мурасын улап, өз алдыбызча түндүк көтөрүп, кыргыз болуп түтүн булата турган кез келип турат. Медербек бий айткандай, учуру келгенде иштелбеген иш айрандап калат. Карап көрсөк, мен Жангарач бийдин сөздөрүн кайталоочудай болуп турам. Дин ислам тиректери болуучу Букара Коконду чаап алса, Кыйва Букараны чаап алганы казак ханы Кенесары менен кутум түзүп жатса мусулмандардын айласы түгөнгөнү турат го. Кенесары өз казагын бириктире албай элинин канын төгүп турганы аз келгенсип, Кокон менен Букаранын ортосуна шынаа урганы бул кишиден жакшылык күтүү кыйын го деген ойго салат. Жангарач айткандай, ал бул тейи менен эртеби-кечпи кыргызга чабуул салуусу ыктымал экенинен кабар берип турат го. Кокондун абалы бул болсо, Кытай да бекер отурган жок — ал да бери ыктыгып турат. Көргүлөчү, кандай абалда турабыз?! Мен көптөн бери ойлоп жүрөмүн, өзүбүзчө бийлик күтүп, колго курал алып, ирегебизди коргойлу, жерибизге ээ болуп, там салалы, бак тигели, малыбызды да багалы, эгин да эгели. Катуу жаза колдонуп, ууру-кескилердин жолун бууйлу. Шариат тутуп, тазаралы, билим алып агаралы, өнөр үйрөнүп, алга жылалы деп. Ормон баатыр да ушундай ойдо. Биз экөөбүз көп сүйлөшөбүз. Медербек айткандай, ушул иштердин башында туруп, кыргызга туу болор эр бар. Бир бүтүмгө келсек аны мен да айтамын, — деп сөзүн бүтү.

— Кантсе да Атаке баатырдын насиле да, таамай сөздөрдү айтты.

— Эл камын ойлогон эр да, — деген үндөр угулду...

Курултай башы Ажыбек бий:

— Иншалла, жакшы санаалуу ойлор ортого салынып турат. Эми көптү көргөн көсөм Миназар бийди угалы, — дегенде, жашы улгайса да эр сымбаты кете элек, орто бойлуу, кең далылуу, кызыл чийкил чап жаак, кабагы бийик, куш мурун, көк ала сакалы жайкалган, эндей кийиз калпакчан, боз пиязы чепкенинин ичинен кийген кара нооту кемселине ак мата кур курчанган, салабаттуу карыя ордуна турду.

— Эртеден бери айтылган сөздөрдү мен да кыбам кана угуп отурамын. Калайык-калктын бүгүнкүсү, эртеңкиси, урпактардын келечеги менин да тынчымды алып жүрчү эле. Калмактардан кутулганыбыз менен бир четибиз чиндерге, бир четибиз сарттарга, бир четибиз орустарга ооп кетчүдөй болуп турабы деп чочуймун. Кенесары хан да, бийлер айткандай, эртеби-кечпи кыргыздын кыйырын басып келүүчүдөй го, орус менен кармашканын бүтө албай туруп, Коконго кол салышы ушул жагдайдан кабар берип турабы деп ойлоймун. Жоо жакадан, бөрү этектен алып тургандай абалдабыз. Ормон баатыр айткандай, кылычын алып жоо келсе шамыян кайтарар алыбыз барбы? Алсызбыз, анткени биримдигибиз жок. «Ооруну жашырсаң өлүм ашкерелейт» дегендей, орой көз чарай отурганда көзгө эле айтышалы. Көзү жок көгөн, башы жок бака сыяктуу эле абалдабыз. Медербек туура айтты. Кыйратып койгонсуп бирибизди-бирибиз чаап алабыз. Өзүбүздүн жилигибизди өзүбүз чагып отурбайбызбы, туугандар. Ата-баба бизге мураска биримдикти калтырбады беле. Байыркы ата-бабалардын ынтымакты туу тутуп, уюткусун коргогонунан бир мисал келтирейин. Ордо оюнун алалычы: тегерете чийилген чийин эл чеги, ортосунда кут болуп хан жатат. Элин коргогон эки тарап элестейт. Ханды ордодон черттирип жиберген тарап жеңилет. Ойлоп көрсөк бул ата-бабанын: “элиңерди коргой билгиле” деген мурасы тура. Бул осуят бизде азырынча оюн боюнча гана калды, — дегенде эл ичинен:

— Оо, капырай, ойго келбеген таасын сөздү айтты.

— Ошол үчүн Миназар көсөм дешет да, — деген үндөргө аралаш бий сөзүн улады.

— Оюнду хан күткөнсүп ойнойбуз. Жашоодо бытырап өзү башпыз. Үй ээсине баш ийбесе үй-бүлөөдө ырыс болобу. Бир мыйзамды тутуп, бирөөгө баш ийбес элде ырыс болобу, биримдик күч, журт уюткусу болобу. Мен жоруптабай так эле айтайын, хан көтөрүп, шариат жолунда мыйзам тутпаса бир бүтүн эл боло албайбыз. Баары үчүн милдеттүү мыйзамдар керек. Алык-салык, жаза-айып баары акыл ченеминде болуу керек. Жети өлчөп бир кесип, качырата катуу кармоочу кол, акылга жуурулган ак албарстай курч кайрат керек. Ушул сапаттарга ээ кайраттуу адам бар деп айтышпадыбы алдыда кеп урган бийлер. Андай кишини мен да көрүп турамын, — деп сөзүн аяктады.

— Жарыктык кимди айтат?

— Ормон баатырды айтат го.

— Анда жөнү бар.

— Боронбайчы?

— Жок, ал киши оомараак деп угабыз, — деген сөздөргө аралаш бий ордуна отурду. Эл ичинде уу-дуу басаңдай түшкөндө курултай башы черик Ажыбек бий:

— Алыскы Анжиян, Алайдан атайы ат арытып келген, Кокон ордосунда овозгер вазийпасын туткан айтылуу Алымбек датканын сөзү биздин курултайга өтө лаазим болуп турат, — деп оң жагында ойлуу отурган сыйлуу конокту карады. Эр ортонунда, бою да, ою да толукшуп турган буудай өңдүү, тегерек жүздүү, бийик кабак, үрпөгөйүрөөк кара каш алдындагы бакыракай сурмалуу көзүнө акыл уюган кырдач мурун, эриндери калыңыраак, сыпаа серпилген сыйда сакал-муруту чырайына төп келген, төбөлүү ак алпак, ак суп чепкен ичиндеги тик жакалуу кара кемселине күмүш кемер курчанган Алымбек датка ордунан тура:

— Ассалоому алейкум, Ала-Тоо, Арка жергесиндеги боорлош туугандар, алыскы Алай, Баргана, Анжиян чөлкөмүндөгү туугандардан салам дуба алып келдик. Биз бүгүн жуда курсант болуп турбуз. Бүгүнкү жами кыргыз үчүн маанилүү курултай жыйынга бизди атайылап чакырган Ормон баатырга, жана жами Ала-Тоо, Арка билермандарына ыраазылык билдиребиз. Башыбыз Чүй, аягыбыз Алай болсо да жами кыргыз жөнү бир. Жашоо тиричилигибиз, алдыда күткөн максатыбыз бир. Ушул азыр жами Түркстан эли башынан кыйын кезең күндөрдү өткөрүп туру. Айтып өтүштү го акылман бийлер, Түркстан чөлкөмүндөгү үч мусулман хандыгы Букара, Кыйва, Кокон бири-бирине душман болуп турат. Букара Кокон хандыгын кулатып бийликти убактылуу колуна алып турат. Түн жактан орус жылып келатат. Казак туугандарды түшүнүү кыйын. Кенесары султан орус менен эле согушпастан өз элине да кол салып, анысы аз келгенсип, Кокон жергесин басып кирип Сыр-Дарыя боюндагы айрым чептерди ээлеп турат. Мына ушундай оор абалда кыргыз эли да өз аргасын издегени оң. Жашырганда эмне, Нарбото бий көтөргөн ордого ишенимибиз чоң эле. Акыры дин мусулман Түрк насиле бир болобузбу деген ойдо жүрчү элек. Эми ордо башсыз, Букаранын тепсендисинде турат, келечеги күүгүм. Алтын бешик мураскорлорунан баш көтөргөндөрү бар. Бирок азыр болжоо кыйын. Ошондуктан кыргыз эли өз тагдырын өз колуна алганы дурус. Эртеден берки айтылган сөздөргө көңүлүм уюп турат. Миназар бий таамай айтты хан ордосу жөнүндө. Иншалла, Кыргыз ордосу болсун. Арабыз алыс болсо да, тилегибиз бир. Эми акыркы сөз, масилетте бийлер хан ордосу көтөрүлсө, хандын бийик вазийпасын аткараар акылман, кайраттуу көсөм киши арабызда бар дешти, бүтүм болсо ысмын айтабыз дешти. Мени кечиргейсиздер, алыстан арзып келген укугумду колко этип, оюмду айтайын, андай эрди мен да көрүп турамын. Балким ойлорубуз, Иншалла, бир чыгып калар. Ормон баатыр Ныязбек уулу кыргызга хан болуучу эр, — деп сөзүн бүткөндө, эл ичинен:

— Айтпадым беле Ормон деп.

— Өзүн хан болуп бер десечи?

— Кайдагы, Алайдан көчүп келмекби.

— Ормонду туура айтты.

— Башка киши да бар, — деген үндөргө удаа курултай башы Ажыбек бий:

— Оо, калайык, Кудай алдында эл мүдөөсү козголуп, келечек жөнүндө олуттуу кеп болуп туру. Аtpай кыргыздын жүгүн көтөрүп жүргөн лөктөр ойлорун ортого салышты. Эми менин баамымда Калыгул акылмандын оюн уксак, — деди. Сарт акеден кийин Ныязбек бийдин оң жагында сөзгө кулак төшөй ойлуу отурган, таасын ой, нускалуу сөздүн ээси катары оң-солго таанымал Калыгул Бай уулу ордунан тура, сакалын сылай, тунжурап, жыйынга көз чаптырып турду да:

— Алла тааланын ырайымы алдында бар болгула калайык, башыңар бүтүн, бооруңар эсен болсун, — деп демин бир жыя сөз улады. — Замана которулуп, салт-санаа өзгөрүүчү кыйын кезеңде турабыз. Мезгил учат закымдап, биз билбеген өнөрлүү заман келет такымдап. Байыртадан көрөңгөсүн сактап келаткан азгантай элбиз. Мына эми тобокел Алла деп заман толкунуна туруштук берүүнүн камында бололу. Дин ислам, Аtpай түрк биримдигине доо кетип турганын айтышты. Казак туугандар жөнүндө да айтылды. Мен кайталап отурбайын, айтышпадыбы — абал өтө оор. Орус жөнүндө айтарым, өнөр-билимдүү калың эл экен, ымала болсо элге өнөр-билим жугар беле. Бирок азгантай элдин тили, дилине, динине күч келер дейм. Келечек бүдөмүктөп, даана болгоолонбой турат. Кандай болсо да Аллага тобокел деп

кыргыз өз тизгинин өзү кармар кез келип турат. Бул жөнүндө акылман бийлердин сөздөрү орундуу. Алымбек баатыр туугандык жакшы санаасын билдирди.

Ырыс алды - ынтымак. Ынтымагың болбосо,

Алдынан таяр Алтын так,

— деп сөзүн бүтүрө ордуна отурду акылман.

— Бали, акылмандын сөздөрү кандай орундуу.

— Бар сөздөр го.

— Олуя да.

— Айтса, айтпаса төгүнбү, ынтымак болбосо ырыс качат да, — деген колдоо сөздөр угулуп турду. Курултай төрүндө отургандардын баарынан жашы улуу айтылуу акылман Сарт аке Ажыбек бийге бурулуп бир нече сөз айтып, күлө бага ордунан турду. Жашы жүзгө таяса да карыя сымбаттуу да, кайраттуу да көрүнөт. Ак суп чепкенчен, башында төбөсү учтуу тепчиме ак топу, жазы маңдай, өскүлөң ак каштуу, курчу кайта баштаган сурмалуу көзү ойлуу тунжурайт, сыпаа серпилген ак сакалы төшүн жаба жайкалат.

— Бар болгула, калайык, мен жашымдын улуулугун колко кылып, курултай башыдан уруксатсыз сүйлөйүн дедим, — деп күлдү да, — андай эмес, башсыз иш жылбайт эмеспи, Ажыбек баатыр уруксат берди, — деп сөзүн улады. Оо, мындан көп жыл илгери Ныязбек бийдин үйүндө сый үстүндөгү субхатта жаңыдан эл аралап келаткан Ормондун «кайтарыксыз үйүрдү бөрү бөлөт, ууру алат* — деп капыя айткан сөздөрү жадымда жүрөт. Ордо күткөн эл элек, азыр Миназар бий айткандай, дөөлөтүбүз ордо оюнубузда гана калды. Элибиз чачырап ээсиз турат. Алыскы Энесай, Алтайды, Манас доорун айтпаганда, Бабабыз Тагай бийдин тушунда эле кыргыз ордосу өйдөкү Барскоондо турган экен. Желдей сызып, кумдай куюла жылдар өттү. Тагдырдын оош-кыйышы, Алла тааланын жазуусу экен ордо бузулуп, эл чачыраганына көп болду. Ар иштин бышып жетилген убагы болот. Учур өтүп кетсе, иш айрандап, өкүнүп калышыбыз ыктымал. Калыгул айткандай, заман өзгөргөнү турганы го. Кандайча өзгөрөрүн бир Кудай өзү билет. Не болсо да ушул кыйын кезеңде биригип, баш кошуп бирге бололу. Узун сөздүн кыскасы, келечекте өсүүнүн нускасы. Жараткан Алла таалага сыйынып, хан ордосун көтөрөлү. «Аллохи Акбар», — деп касиеттүү карыя алакан жайганда, «Аллоху Акбар» деген курултай толкуну аба жарды. Батадан кийин ак селдечен молдо Курани каримден узун сүрөө окуп, фатва жасады, курултай төрүнө ак айчыктуу кызыл туу көтөрүлдү, сурнай үнү бапылдап, Кыргыз коомунда улуу бурулуш болгонунан кабар бере, элдин жан туюмун дүрбөтүп турду. Сурнай үнү басыла, курултай башы Ажыбек:

— Алхамдулиллахи шүгүр, Алла тааланын атынан Курани каримден фатва түшүрүлдү. Кыргыз хандыгы жөнүндө эл вакилдери курултай батасы менен бүтүм болду. Эми хан көтөрүү ырасмиси калды. Ага Кудай буюрса эртең киришели. Бүгүн конок үйлөрдөн сый көрүп, эс алгыла, — деп жыйынды таратты.

Асман чайыттай ачык. Күн тоо кыркасынан аркан бою көтөрүлгөн Орто-Токой оозунан соккон сыдырым желге курултай төрү дөңгө сайылган ак айчыктуу кызыл туу желбирейт, жанына түпөктүү найза сайылган хан көтөрүү аземин күткөн жыйын толкуп турат.

— Ак айчыктуу кызыл туу,

Аба жарган ызы-чуу.

Ата-журтун коргогон,

Айкөл Манас кеби бу,

— деп туу алдында манасчы күпүлдөйт. Манасчынын эргүүсүн коштогонсуп бапылдаган сурнай үнү курултайда хан көтөрүү аземи башталарынан кабар берди. Курултай башы Ажыбек бий ордунан туруп:

— Алхамдулиллахи шүгүр калайык, ордолуу журт болдук. Ата-бабабыздан калган туубузду жайдык, түпөктүү найзабызды сайдык. Хан ордобуз көтөрүлгөнү ушул. Эми, калайык, байыркы бабалардын салтын улап, жами кыргыз үчүн кам көрүп, кара кылды как жарган калыс боло турган, кашкая калк камын ойлоп, кара өзгөйлүктөн алыс боло турган, кылычын алып, кыйырды бузуп жоо келсе кол баштап, эл сактай турган, кылкылдаган мал бактырып, кызылын күрөп дан бастырып, эл бага турган, шариат жолун туттуруп, ууру-кескилерди жоюп, мечит, медресе курдуруп, балдарды окутуп, элди агарта турган, өнөр-билим үйрөтүп алга сүрөй турган, аттанып чыкса ак жолтой, алышкан жоого сан колдой эрендердин бирин хан көтөрүп алалы. Кана, сөз силерде, калайык, — деп элге кайрылды. Эл ичи дымып,

курултай бир тынымга үнсүз турду. Саруу Алчикен уулу Ажыбек датка ордуна тура үнүн бийиктете:

— Оо, калайык, элибизде эрендер арбын, Куддага шүгүр. Ошентсе да биринин чечендиги, жоомарттыгы жетишсе, көсөмдүгү төп келбейт. Камбылдыгы, чукугандай сөз тапкан, чукул жерден жол тапкан амалы жетишсе, кашкая чыкчу кайраты жетишпейт, жоо качырып кол баштаар айбаты жетишпейт. Биринин кайраты, жоого каршы айбаты жетишсе, акыл калчаган кыраакылыгы жетишпейт, кашкая жара тарткан катаалдыгы жетишпейт. Албетте бул жалганда телегейи тегиз, кемчиликсиз киши жок дечи, ошентсе да караңгыда жол таап, карайлаганда акыл таап эл баштоочу, тайманбай тосуп жоо майтарчу кайраты, айлакер кыраакылыгы, кашкая жара тартчу катаалдыгы, кара кылды как жарган калыстыгы төп келген эрен арабызда бар. Эсенгул баатырдын небереси, Ныязбек бийдин уулу Ормон баатырды кыргызга хан көтөрүп алалы, калайык, — деп жыйынды айланта карап бир аз турду да, ордуна отурду.

— Туура айтты.

— Коконго көрсөттү го кыргыздын азуусун.

— Көк мелтей, көйкашка.

— Андан мыкты да бардыр, — деген үндөргө удаа Карабек уулу Жантай бий ордуна тура сөз алды:

— Ажыке датка таамай баалады Ормон баатырды. Бала кезинен жоого аттанып, эл коргогон, жаш кезинен эл аралап, акыл калчап эл ишине аралашкан, адилетсиздикке кашкая каршы туруп, ханга каяша берген эрдигин эли баалап турган, көк мелте эрдиги, эч нерседен жалтанбас шердигине талаш жок. Баарыбыз эле тебетейди кырданта кийген менен Ормондон өтөрүбүз жок. Кара кыргыз үчүн каруусу казык боло хан даражасында кызмат өтөп өткөн айтылуу Эсенгул баатырдын небереси кажарлуу эр, хандыкка башы жаралган Ормонду хан көтөрөлү, — деп ордуна отурду.

— Кайран бийдин сөзмөрлүгү.

— Атаке баатырдын тукуму да, — деген үндөр коштоду бийдин сөзүн. Саяк Дуулат курултай башыга карап:

— Ажыке баатыр, бул кутмандуу окуяга калың саяк элинин атынан сөз кошпосом айлымды аралай албай калам го, — деп күлдү.

— Оо, баатыр, сиз сүйлөбөсөңүз курултайдын куржуну толобу, — деп күлө бакты Ажыбек.

— Кадырман калайык, өйдөгү сөздөр айтылып, менин да кыбам канып, жетине албай отурам. Бүгүн кара кыргызга тобокел Алла деп хан шайлоочу касиеттүү күн болгону турат. Коңшулардын абалы, бизге мамиле жөнүндө бийлер айтышты. Үч тараптан кысып турушпайбы, биз муштумдай түйүлүп, кайраттуу туралы. Ормон баатыр жөнүндө төп сөздөр айтылды. Тайлак баатырдан кийин, эл четинде жоого сес көрсөткөн кимибиз барбыз Ормон баатырдан башка. Чычалабай эле коёлу, көбүбүз үйдө баатыр жоодо жок дегендей элебиз. Жантай бий туура айтты. Ормондон өтөрүбүз көрүнбөйт. Саяк элинин атынан колдойбуз, — деди Дуулат.

— Саяк элдин тыңы.

— Бийи да тың көрүнөт.

— Тукуму мыктылардан эмеспи, — деп жактырган үндөр.

— Эл тагдыры таразага түшүп турган маанилүү курултайда солто элинин атынан ой кошоюн деп турамын, датка аке, — деп Ажыбекке кайрыла ордуна турду Жангарач бий.

— Арийне, урматтуу бий, сүйлөңүз, — деди Ажыбек.

— Кечээтен бери эл тагдыры, жер тагдыры жөнүндө оюмду айттым эле, бүгүн хан көтөрүү жөнүндө бир-эки ооз сөз сураймын. Омоктуу ойлор айтылып турат. Хандыкка көтөрүлүүчү кишинин тагдырына суктанууга болбойт. Мындай оор жүктү көтөрүү эбегейсиз зор машакат. Аны көтөрүү үчүн Ормон баатырдыкындай кебелбеген сабырдуулук, кашкайган катаал кайрат, кыраакы айлакерлик керек. Күчтүү коңшулардын курчоосунда хандык жүргүзүү үчүн чукулунан эп тапкан айлакерлик, ийкемдүүлүк, акылга жуурулган катаал кайрат, ыгы келсе душманды адаштырып, айласын кетире турган бардаш, ыктуу опуза да керек. Кыйынчылыкта жанды оозго тиштеген сабырдуу тобокел керек. Мына ушул сапаттары бар Ормон баатырдан өткөн хандыкка жарачубуз жок. Ормон баатыр хан болсун, — деп ордуна отурду Жангарач бий.

— Айтылчу сөздөр толук эле айтылды. Байыркы ата-бабалардын салтын улап, мен азыр карыялардан бата сурагым келип турат. Ак суп чепкенчен, ак топучан, ак сакалы жайкалган

карья каалгый ордуна турду. Бул касиеттүү кары айтылуу Сарт аке туу алдына келди. Күн нуру чайыган күздүн булутсуз асманы шаңкая мелтирейт, ак айчыктуу кызыл туу айдарым желге желбирейт.

— Алхамдулилла, — деп демин жыя сөз баштады үнү дирилдеп, көңүлү көлбүп турган карья. — Оо, кудурети күчтүү, ырайымы чексиз, мээрбан Алла таала, кул пенделериң кыйын кезеңде жол сурап, алкоо күтөт. Чачылганыбыз жыйылып, өзүңдүн амириңди, чачкан ырыскыңды насип эткен бир бүтүн ордолуу, уюткулуу эл бололу, деп мунажат кылып турабыз. Эл тилегин кабылдай көр Жараткан. Хандыкка Куданын кулу, Мукамбеттин үмөтү Ормон Ныязбек уулунун аты аталды. Аны өзүңдүн атыңдан калайыктын батасы менен хан көтөрүп бүтүм кылалы. Оо, Жараткан, өзүңдүн кулуң, Мукамбеттин үмөтү Ныязбек уулу Ормон кара кыргыз элинин бул жалгандагы жүгүн аркалап, анын убал-сообун мойнуна алып, кыямат күнү өз алдыңда жооп берүүчү, кара кылды как жарган калыс, калкына алымдуу, карып-мискин бей-бечараларга кайрымдуу, шариат жолун тутуп, элди тазарткан, окутуп өнөр үйрөтүп, элди агарткан, кыйынчылыкта элине жол баштаган, кыйырды бузган жоо келсе кол баштаган, элине камкор болуп, өзүңдүн жардамың менен бейкутчулук, береке алып келген, өрүшүн кеңейтип, өркөнүн өстүргөн ак жолтой хан болсун, оомийин, Аллоху акбар, — деп алакан жайды, «Аллоху акбар» деген демдүү дуу абаны толкутту. Курани каримден сүрөө окулуп, фатва түшүрүлдү.

Боз пиязы чепкен, ак калпакчан, кара сакалы жайкала төшүн жапкан, узун бойлуу, кең далылуу, Ормон туу алдына келгенде ханды куттуктаган сурнай, керней үндөрү кыргыз коомундагы олуттуу окуядан кабар бергендей, жыйын үстүндө жаңырып турду. Төшүн басып, элге таазим эте жаңы көтөрүлгөн кыргыз ханы:

— Оо, элим, чоң ыракмат, чексиз ыраазымын. Кудай таала алдында менин башыма сыймык кондуруп, эбегейсиз оор жүк жүктөдүңөр. Хан болоюн деген оюм жок эле десем Кудай алдыңда жалганчы болормун. Мартаба, мансапты ким эңсебесин. Көңүлдө жүргөн иш эле. Көңүлдө жүргөн иш эле дегеним, эртеден бери эл башындагы бийлер, кыраакы карыялар айтып олтурушкан элибиздин учурдагы кыйчалыш абалы, келечек тагдыры мени да кыйладан бери миң толгонтуп түйшөлтүп, атаганат ушундай кезеңде чачыранды элибиздин башын бириктирип, анын тагдырын тайманбай мойнуна алган бир азамат болсо, а мүмкүн, Алла таала буюруп, эл ишеничи мага берилсе элди кандай жолго баштоо керек, кантип элдигин, биримдигин сактоо керек, өзгө ордолуу элдерге канткенде тең ата болобуз, деген жүрөк өйүгөн ойлор көңүлдө уялап жүрөр эле. Жана «мансап» дегенде мен керт башымдын ыңгайын эмес, мына ушуну айткан элем. Ооба, хан болгон кишинин жашоосунда жеке жыргал болбой турганын билемин. Өмүрү кооптуу экенин да билемин. Ушул кыйын кезең учурда өмүрүмдү кара кыргыз элинин бүтүндүгү үчүн арнадым. Калыс, адилет болсом алкабагыла, — ал менин хандык вазыйпам, катаал, ырайымсыз болсом каргабагыла, — ал да менин хандык вазыйпам. Бул үчүн Кудай алдында, ата-бабанын туусу алдында, курултай эл сенин алдыңда ант беремин, — деп Ормон ордуна отурганда, курултай башы Ажыбек ордуна туруп:

— Антыңды Алла таала өзү, атпай кыргыз эли кабылдасын. «Аллоху акбар» дегенде, курултай үстү дагы бир ирет бата добушуна жаңырды. Сарт аке, Ныязбек бий, Калыгул акылмандын коштоосунда туу алдына келип, Ормондун башына таажы ордуна кызыл тыштуу кара көрпө тебетей кийгизип: — Таксыр ханыбыз, таажың башыңдан түшпөсүн, таажы ордуна кызыл тебетей кыргызда жалгыз сенин башыңда болсун, калкың үчүн аткаруучу хандык вазыйпаңды Жараткан Алла таала өзү жолдосун, — деп алакан жайганда, жыйын үстүндө үчүнчү ирет Алла тааланын ысмы жаңырды. Карыялар ордуна отулары менен жыйын башы Ажыбектин:

— Хан көтөрүү аземин байыркы ата-баба ырасмиси менен аяктайлы. Кана, алып чыккыла ортого ай туякты, ак сарыбашылды, ак кийизди, — деген бийик үнү заңк этти. Чөйчөгү чуңкур акбоз бээ ай туякка, ак төбөл кара ирик ак сары башылга чалынды. Сурнай, керней үндөрүнүн коштоосунда кара койдун канын ак дагырага тосуп, кас-душмандын каны төгүлсүн деп хандын оң колун малдырды. Төрт бүктөлгөн калың ак кийизге кызыл тебетей, боз чепкенчен, кара сакалы төшүн жаба жайкала, бүркүт кабак алдындагы ирмебей тиктеген сургулт көздөрүнөн кайрат учкуну жанган Ормонду отургузуп, төрт тарабынан экиден сегиз жигит көтөргөндө керней, сурнай үнү жаңыра, жарчы:

— Мына эми башталды,
Ормон хандын заманы.

Ормон хандын максаты,
 Ордолуу кыргыз аمانы.
 Кара кылды как жарган,
 Калыс болсун ханыбыз.
 Кара өзгөйдүн саатынан,
 Алыс болсун ханыбыз.
 Кыйын күндө элиңе,
 Жол баштай көр, ханыбыз.
 Кылычын алып жоо келсе,
 Кол баштай көр, ханыбыз.
 Шариат жолун туттуруп,
 Дил агарткын, ханыбыз.
 Өнөр-билим үйрөтүп,
 Эл агарткын, ханыбыз.
 Кылкылдап жайыт толтура,
 Малың көбөйт элиңдин.
 Кырмандан кызыл суздуруп,
 Даның көбөйт элиңдин,

— деп Орозбак жарчы калайыктын каалоосун ханга билдире жар чакырып бүтө, жигиттер Ормонду ак кийизге көтөргөн бойдон курултай төрүнө баш бийдин жанына алып келишти. Курултай башы Ажыбек ичке кырчын талды колуна ала ордунан турду. Боронбай, Муратаалы, Жантай, Жангарач, Медербек, Качыке, Ажыбек, Миназар бийлер анын жанына келип талды тутамдап турушту. Ак сакал Сарт аке кырчынды ортосунан кесип:

— Кыргыздын кыйырынан чыккан ушул талдай кыйылсын, — дегенде жыйын жапырт бата тиледи. Жыйын үстүндөгү уу-дуу басыла түшкөндө Ормон хан ордунан туруп, коңур бийик үн менен:

— Алла тааланын атынан жардам тилеп, биринчи хан жарлыгымды билдиремин. Хандын кеңешчилигине Калыгул аке, Жаманжээн, Сергеян, Шамен дайындалат. Элдин уруулар арасындагы өз ара доосу, жесир, жетим акысы, кун төлөө, баш ачуу, ууру-кескилерге айып төлөтүүнү чечүү үчүн баш бийлик вазыйпасы Минназар, Медербек бийлерге жүктөлөт. Уруунун өз ичинде бул иштерди уруу бийлери өзүлөрү чечишет. Уруулар арасындагы байланышты, хан жарлыгынын аткарылышын көзөмөлгө алуу милдети Саза баштаган жигиттер тобуна жүктөлөт. Кокон, Кытай, Букар, Кыйва, Казак, Орусия бийликтери менен тышкы мамилелерди менин көзөмөлүм алдында Байсерке бий жүргүзөт. Аскер курап, кол башчы болууну Төрөгелдиге тапшырамын. Атка минген эр бүлөнүн баарынын үйүнүн тушунда найзасы сайылуу, аты кермеде байлануу тургандай болсун. Кетирекей уулу Алыбек, Субан уулу Адыл Төрөгелдинин аскер ишиндеги жардамчылары болушат. Курал-жарак согуу үчүн устакананы кеңейтебиз. Үрүмчү, Кашкар, Омбу, Кокон, Букар жактардан курал-жарак, мылтык, кылыч сатып алууну колго алабыз. Шариат жолун үйрөтүп, мечит, медресе ачтырууга кам көрөбүз. Бул үчүн Наманген, Анжияндан аалым молдолорду чакырабыз. Мечит, медресе ачуу уруу билермандарына, оокаттуу байларга жүктөлөт. Эми кыргызга баш бий болгон Миназар, Медербек бийлердин сөзүн угалы, — деди Ормон сөзүн аяктай, эки жагын карана.

— Биз кечээтен бери жыйынга келген акылман бийлер менен кеңешип, ар кандай кылмыш үчүн жаза ченемдерин белгиледик. Медербек бий айтып берсин, — деди салабаттуу Миназар. Илбериңки ордунан турган Медербек бий:

— Уруулар арасында болуучу айрым калабалуу кылмыштарга: эр өлтүрүүгө 300 жылкы, аялзаты өлтүрүлсө 150 жылкы кун төлөнсүн. Бирөөнүн никелүү аялын бузгандарга 40 жылкы айып салынат, уруулар уурдалган малдын башынан үч эсе көп айып төлөшөт, эң аз болсо бир тогуз төлөйт. Хан жарлыгы ушундай, — деп сөзүн бүткөндө:

— Оо, калайык, Куддаага шүгүр, курултайыбыз максатына жетип, кара кыргызга хан шайладык. Эми уруулар ичиндеги арыздоолорду кароого өтөлү. Кезеги менен уга берели, — деп бийлерге кайрылды.

Жесирдин башын ачуу, жетим акы, кун төлөө жөнүндөгү арыздарды караган курултай эртеси кечинде бүтүп, келгендер хан сыйын көрүп айылдарына тарашты.

Хан көтөрүү ырасмиси бүткөндөн кийин Ормон хан айылында түлөө да өткөрбөдү. Ордо үйүнө байырлабай, таң саардан ат үстүндө мал-тегесине көз салат, айылдарды аралай эшик

алдыларына токтоп, ат жалынан даам сыза, ал-жай сураган болот. Кеч кыстай үйүнө кайтып, эч кимди кабыл албай, түнөрүп отурууну өнөкөттөп жүрөт.

Бүгүн да кечке ат үстүндө айыл аралай жүрүп, кеч кыстай ордо үйүнө келип түштү. Атын алып, салам берген жигиттер үйдө атасы Ныязбек бий баштаган меймандар отурушканын айтып, эшик ачышты. Төрдө Ныязбек бий, Калыгул акылман, алардан төмөн Жаманжээн, Сергеян, Шамен кеңешчилери, Байсерке бий, Саза дасторкондон даам сызышууда. Бөйрөктүү самоор шуулдап, чайчы жигит бошогон чыныларга чай куюп, илбериңки узатууда. Төшүн баса салам айта кирген Ормон ханды көрө баары орундарынан турушту.

— Алейкума салам, таксыр хан, келиңиз, — деп күлө бага атасы Ныязбек бий орун жаңсады.

— Оо, жарыктыктар, орунуңардан турбасаңар боло, мени кыжалат кылганыңар кандай? — деп кол алыша, атасы менен Калыгул бийден төмөн орун алды.

— Мен сага ата болсом, сен кара кыргыздын ханысың. Мен сага уулум катары ымала санасам да, кара кыргыздын ханы катары сыйлоого милдеттүүмүн, — деп сакалын сылай, ичинен келме келтирип, тобо кылды Ныязбек бий.

— Бар кеп, өз жакындарың сыйлап хан тутпаса, калайык-калкка кайдан кадырың болмок, — деди салабаттуу Калыгул бий.

Чай ичиле дасторкон жыйылып, бата тиленип, үсүр-масир аңгеме жүрдү.

— Хан болгондон бери кабагың бүркөө, ордо үйүңө байыр албай, ат үстүндө талаалап жүрөсүң. Эл арасынан тартуу менен келгендерди да кабыл албадың. Алар өзүңө жолуга албай, бизге келип куттук айтып кетип атышат. Бу хан каадасын күтпөгөнүң кандайча? — деп Ныязбек бий уулуна суроолуу карады.

— Байым, — деп атасына жылуу ырай менен жүзүн бура сөз улады Ормон хан. Хан көтөрүү кыйын эмес экенин көрдүңөр. Эми мага хандыктын жүгүн аркалоо эбегейсиз оор экени туюлуп турат. Бул калың элдин убал-сообу го. Ушул оор жүк нык басып, уйкум үч бөлүнүп, өзүм менен өзүм кеңешип, машакат тартып жүрөм. Бир чети пендечилик кылып өзүмдү алаксыткан болом.

— Албетте, хан болуунун сөөлөтүнөн мээнетти күч экени байыркылардын өмүрүнөн көрүнүп турат го. Сөөлөт күтпөсө мээнетти көтөрө албайт го, журт ээси хан, — деди Ныязбек бий.

— Сөөлөт эби менен болсо, мээнет чеги менен болор. Сөөлөт бийликке жөлөк болгондой чекте болсо, ал хандын кадыр-баркы үчүн керек. Бирок бийлик адилет болбосо анда барк болобу, сөөлөт бир сөлөкөт болуп калат да, — деди Калыгул аке.

— Кебиңиздин төркүнүнө кулдугум бар, Калыке, — деп акылмандын жүйөөлүү сөзүнө тан бере сөзүн улады Ормон хан. — Кеп ошол сөөлөт менен мээнеттин менде айкалыша албай турганында болуп турат. Туш-туштан курчап турган кошуналарга көз жиберсем, баарынын курал-жарактуу, машыккан көп аскерлери бар, алтын, күмүш толо казыналары бар, кампалары толо эгини бар. Биз болсок көчүп-коно чар жайыт күн көргөн, өнөр-билимден артта турган азгантай элбиз. Кыйырды бузган күн келсе кандайча туруштук беребиз деп ойлойм. Өз ара жай мамиледе биз аларга эмнебиз менен теңеле алабыз деп ойлойм да, арга издеп, алп урушуудамын.

— Айткандарың орундуу, бирок баары эле бир күндө шайма-шай болуп калбайт да. Элди жалпы ынтымакка бириктирип, адилет бийлик жүргүзсө, ынтымакты туу тутуп, элди адал эмгекке үндөгөн өкүмдарды Алла таала максатына жеткирет.

Албетте элдин жүгүн көтөрүү оор жүк экени талашсыз. Ошол оор жүктү көтөрө алат деп эл көп ичинен сени тандабадыбы. Тагдырың ошол — көтөрүүгө туура келет. Ойлонуп, кыйналып жүргөнүң жакшы жышана, жүктү көтөрүп ашуудан ашарыңдын белгиси, — деп жылмайды ойлуу отурган Калыгул аке.

— Алла таала башыңа бак кондуруп, өзүң айткандай, калың элдин тагдырын, убал-сообун мойнуңа жүктөдү. Жүктүн оордугун туйганың жакшы. Калыкең айткандай, эл ынтымагын туу тутуп, сабыр күтүп, аракеттенгин. Мен көп жашадым, көптү көрдүм, өмүрүм кылыч мизинде, найза учунда дегендей кырдаалда өттү, кара таандай калмак менен каруулашып. Ал кезде иш бир беткей өңдүү эле. Азыр шарт башка болуп калды, заман өзгөрдү. Замана жол айрылышына келип такалган сыяктуу, туш тарап кысыла баштагансып, элдин келечеги бүдөмүктөп турат го, — деп сакалын сылап, бир тынымга үнсүз тунжурай түштү да, башынан көптү кечирген Ныязбек бий сөзүн улады.

— Жумуру баштуу пендеге бир келүүчү өмүр өтөлгөлүү болгону дурус. Ошол мүмкүнчүлүктү сага Алла таала берди, уулум. Өмүрдүн өтөлгөсү ушундай кыйын кезеңде толот. Эми, бактың

чоң, жүгүң оор, учуруң кыйчалыш, Кудайдан кубат тиле, — деп сөзүн бүттү. Үй ичи сөзгө уюп, бир азга тынч боло калды.

— Ырас келипсиңер чакырып келтире албай турган керектүү кишилерим, — деп обдула санын таяна сөз улады Ормон хан. — Көптөн бери калайык үчүн тобокелге бел байлап жүрдүм эле. Тобокелдин салмагын башка бак конгондо ашкере туйдум. «Арстан алсыздыгын билгизбей жүнүн түктүйтөт», деген накыл биздин азыркы абалга дал келип тургансыйт. Хандыктын шайы ичинен жупуну болсо да, сыртынан аны салттуу, сүрдүү жана катаал кармоо зарыл дейм. Бул үчүн оюмду силерге билдирип койгонум жөн болор. Сырттан келген кербенчи, соодагерлер, календер, дербиштер ордо күткөн айылга жакын жолотулбасын. Кимде-ким мындай кишилерге ордонун ички абалынан маалымат берсе аёосуз жазаланат. Тескерисинче андай кишилерге ордонун абалын көтөрө чалып, ханды сүрдүү, каадалуу, катаал деш керек, андай жолоочуларга жолугушу ыктымал кишилер аяр жана сөзгө даяр болуулары зарыл. Мында Тайлак баатырдын тагдыры бизге сабак болууга тийиш, — деп кеңешчилерине астыртан көз жиберди.

— Айтмакчы, Коконду Аксылык Нүзүп бий баштаган кыргыз колу Насрулла эмирдин өкүлүнөн тартып алып, Алтын бешик урпагы Шераалыны такка отургузуптур деген кабар угулду. Бирок азыр Кокон баш-учун жыя элек шекилдүү, кабарың бардыр, — деп Ормон ханга сылык кайрылды Калыгул аке.

— Кабарым бар, Калыке. Букар өкүмүнө караганда, бул бизге бир аз жагымдуу болор деп ойлойм, — деди Ормон хан.

— Шераалы хан бу биздин Таластык Ажыбек датканын бир тууган жээни болот тура. Так талашуучулардын көзүнөн далда эр жеткизген даткага ыракмат, — деп сөзгө аралашты Жаманжээн кеңешчи.

— Туура айтасың, атасын так талашат деп чочулаган Алим хан өлтүрүлгөндөн кийин датка энеси экөөнү өзү асырап, Шераалыны эрезеге жеткирген тура. Бул кабар менин көңүлүмө толду. Эми элчи жиберип, Кокон менен мамиле түзөбүз. Коконго элчиликке Байсерке бий сиз барасыз, — деп Ныязбек бийдин сол жагында отурган салабаттуу бийди карады да, — Ормон хан сөзүн улады:

— Арстан жүнүн кандай түктүйтөрүн билесиз да, коңшулук мамиленин шарттарын сүйлөшөсүз, Кокон чептеринин келечегин макулдасасыз. Бизге ак ниеттүү аалым молдолор керек. Бийлик менен, ордо менен байланышы жок Кудай момун аалымдарды иликтеңиз. Биз шариат, мыйзам тууралуу элге түшүнүктүү «Жооп наме» китеп жаздырабыз. Ага жарачу аалымды урматтап тосуп алабыз. Акыны өзү каалагандай төлөйбүз. Бул иштер азыр өтө зарурат. Даярдансын бий, кандай дейсиздер, — деп отургандарга кайрылды.

— Түзүк ойлор экен. Шариат жолун терең билген ак ниет аалымды ордоңузда такай кармаганыңыз абзел болот. Идиректүү балдарды окутуу керек ошол Кокон медресесине жиберип. Ал жөнүндө да бий макулдаша келер дейм. Кыргыздарга түшүнүктүү китеп жаздыруу өтө керек, — деди Ормон хандын сөзүн ынтаа менен угуп отурган Калыгул акылман.

— Жакшы кеп, ири айылдарда балдарды окутуу да дурус болор эле. Молдо аз. Кокон, Букара медреселеринен, Калыкем айткандай, идиректүү балдар окуп келишсе, иншалла, бир аз жылда иш оңолуп кетер, — деп чайын уурттап дасторконго коюп, колун жаңсай ыраазылыгын билдирди Ныязбек бий.

— Эмики ишемби күнгө Төрөгелди, Адыл, Балбай, Алыбектерди чакырткың, аскер иштерин сүйлөшөбүз. Бир жерге жыйып кол күтүүгө чама жок. Ар бир түтүндөн бир эр бүлө аты, найза, кылыч жана башка болгон курал-жарагы менен күн десе күнү, түн десе түнү даяр тургандай болуусун камсыз кылуубуз зарыл, — деди да, оюмду колдошобу дегендей Ормон хан отургандарга көз жиберди.

— Арийне, аскерди дайыма чогуу кармоого кайдан күч жетсин. Айтканың туура, уруу билермандарын жыйып келишесиң го, — деди Калыгул аке.

— Курултайда патба кылынбады беле. Эми жигиттерди жиберип орундаттырабыз да. Үч айдан кийин добулбас урдуруп, аскер жыйноонун даярдыгын көрөбүз, — деди хан.

— Жоокерлерди курал-жарак менен жабдуу жагы дароо бүтпөйт го, кошумча чара көрүлбөсө, — деп сөз кыстарды Шамен кеңешчи.

— Ансыз иш болобу. Чоюбай устанын устаканасын кеңейтип, ага жардамга элден чебер усталарды чогултуп, курал согууну күчөтөбүз. Аны менен да иш бүтпөйт. Букара, Кокон, Кашкар жактарга эстүү кишилерден мал айдатып, курал-жарак, курч болот, темирлерден

саттырып келүүнү колго алуу керек. Ал жактардан бизге өтүүчү жолдорду мерчемдүү жерлерден тостуруп, туяк пул ала баштообуз керек. Бул ишти Сазага тапшырамын, — деди Ормон хан ойлуу отурган жигит башыны карап.

— Бул иш жакшы колго алынса арбын пайда алып келер эле, хан казынасын түптөө үчүн, — деди эртеден бери унчукпай отурган Сергеев кеңешчи.

— Туура айтасыз, «Үйдө отуруп эсептеп, кулундуу бээ, ботолуу төө, музоолуу уй, мал аламын, жыя келсем сайда саны жок дегендей, бул өтө машакаттуу иш — деп Сергеевге сала-сал кыла Ормон ханга сөз кыйытты аяр Саза.

— Сөзүңдө калет жок, Саза мырза. Куру кыял курсак тойгузбайт, курулай эсеп короо толтурбайт. Торугарт, Көк-Арт, Бедел, Боом жактан каттоочу жолдордун мерчемдүү жерлерине тосот койдурулуп, бир-эки жума ичинде ишенимдүү кишилер көчүрүлүп барып, көзөмөлгө алгандай болсун. Өзүң такай көз салып турарсың, — деди Ормон хан.

— Салык, зекет жыйноодогу баш аламандыкты токтотуп, шариат жолуна ылайыктоо зарурат болуп тургансыйт. Шариат боюнча зекет жалаң гана бей-бечара, карып-мискиндердин муктаждыгына жумшалууга тийиш, — деди Калыгул.

— Кокондун көп салыгы менен элди кыстоонун кажаты жок. Биз аскер иши, курал-жарак үчүн гана малдуулардан алабыз салыкты. Жалгыз аттуу, жалгыз уйлуу эмнесин берет. Зекет шариат жолуна ылайык жыйналуу менен молдолордун, бийлердин, айыл билермандарынын колунда калбастан, колунда жок жетим-жесирлерге, балдарды окутууга, арык казып, суу чыгарууга жумшалууга тийиш. Бул маселе уруу бийлеринин жана биздин көзөмөлүбүздө болот, — деди Ормон хан.

— Канча суу бош агып кетип жатат. Мен Кочкордун тескей тоолорунан түшкөн сууларды буруп, алыш каздырсамбы деп турамын таксыр, буюрса боз адырлардын алдындагы талаага эгин эгемиң, — деди жашынан сарамжалдуу Шамен.

— Баракелде, кеп эмес бекен. Ишиң илгери болсун. Иншалла. Сенин ишиң элге өрнөк болгусу бардыр. Биздин курсакты да тойгузат экенсиң, — деп борс-борс күлө инисин эркелете карады Ныязбек бий.

— Боронбай бий мыкты экен. Кызыл-Жардын ичине Жуукунун суусун буруп, эгин эгип, мөмөлүү бак-дарактарды тигип, там-тарак куруптур. Кышкы жашоосу да бакубат, ысык үй ичинде. Балдарды окутуучу жайы да бар экен. Ушундай жашоо керек, — деп отургандарды тегерете карады Калыгул акылман. Башын төмөн сала, айтылгандарды ойлуу угуп олтурган Ормон, боюн серпиле түзөп:

— Боронбай бий көсөмдүн ишин иштеп атат. Короо-жайы, мөмөлүү багы, там-тарагы көңүлгө толот. Биз дагы Кудай буюрса Сан-Ташка чеп куруп, үй-жай салабыз. Конуш майлоочу күн алыс эмес. Шамендин өрнөгү менен элди жер тырмоого көндүрүү керек. Ар ким мал-тегесине чөп-жемди, үй-бүлөсүнө ун, талканды өзү камдап алгандай болсун. Кыргызга дыйканчылык үчүн жер жөнүндө көңүлүмдө багып жүргөн ойлорум бар. Убагы келгенде көрөбүз. Эми чогуучара отурганда ички тартип жөнүндө ойлорумду да билдирейин. Мен силердин уулуңар, инициңер, агаңар, жакын жолдошуңар гана эмес, кара кыргыздын баарына бирдей кароого милдеттүү хан экенимди билесиңер. Хан ордосунда ырасмий күзөт болот. Шам-шаркыт каттоого тыюу салынат. Уруу бийлери чече албай турган маселелерди атайын өргөөдө Жаманжээн, Сергеев, Шамен, Сазалар кезеги менен кабыл алып, муктаж болсо мага жолуктурушат. Ашынган кесеп ууруларга, киши өлтүргөндөргө аёосуз жаза колдонулат. Ордодон обочо көрүнөө жерге дарга орнотулсун, зындан казылып, үстүнө үй тигилсин. Булар элди канабайран кылып кыруу, өлтүрүү үчүн эмес, коркутуп, кылмыштан алыс кармоо үчүн керек. Эл ичиндеги ууруларды жоюу үчүн бакан басылат, чылбыр толготулат, зынданга салынып, мал-мүлкү таланат. Урудан чочуп, жакшы аттарга кишен салуу тыйылсын. Атына кишен салган киши айыпка жыгылат. Эмики аптанын бейшемби күнүнө бийлердин жыйынын курабыз. Бул оор жана ыйык иште мен элден жана баарыңардан колдоо күтөмүн. Эми хандын сөзүн токтотоюн. Дасторкон жайылсын — даам сызышалы. Жарлык, буйруктары менен силерди тажатып жибердим окшойт, ошентсе да байым, менин жарлыктарыма ак жол, ийгилик каалап, бата берип коюңуз, — деп күлө бага атасына карады Ормон хан. Ныязбек бий алакан жая:

— Аллохуакбар, калкыңа алымдуу, кара аламанга кайрымдуу, өзгө, жатка бирдей кара кылды как жарган калыс бол, кара өзгөй адилетсиздиктен алыс бол, душманга ак албарстай курч бол, калкыңа ак олпоктой тынч бол, карааныңдан карып, мискин, жетим, жесир бана тапсын, Кудай колдоп, Кызыр жылоологон касиеттүү хан бол, — деп бата тилегенде баары Алла

тааланын атын атап, батага кошулушту. Хан үстүндөгү чакырылбаган жыйын ушундай аяктады.

КЕКЭЭР

«Ханды Кудай урарда, калкын чабат».

(Эл оозунан)

1846-жыл, чын курандын ортосу. Жаз эрте келип, төл тез ирдене, мал көк уулап жайытта, эл чыңыртып кулун байлап турган кез. Жаздын булутсуз асманында Көл башынан көтөрүлгөн күн балкый нурун төгүп, жан-жаныбар жаз мээримине бой сала, бейкут тирүүлүк камында. Ордолуу айыл тоо этеги өндүрдө суу бойлой конгон. Хан ордосу — он эки канат ак үйдүн эшик алды оң ыптасында ак айчыктуу кызыл туу желбирейт, эпчи жагына түпөктүү найза сайылган. Туу түбүндө туулга кийип, кылыч байланган эки жигит күзөттө турат. Ордо үйдөн обочороок тогуз канат эки ак өргөө тигилген. Бири атайын конок үйү: ханга четтен келгендерди хан жигити кабыл алып, хан кеңешчилерине жолуктуруп, хандын кабылдоосуна даярдайт. Кечээ кечинде казак ханы Кенесарынын элчиси Сайдак кожо эки жигити менен келип түшкөн. Элчини Саза тосуп алып, кеңешчилер Жаманжээн менен Шаменге жолуктурган. Эртең мененки чай дасторкону жыйылып, кымыз куюлууда. Төрдө кара көлдөлөң үстүндө кайырма жакалуу ак кемселине жашыл белбоо курчана, жеңил ак чалмасын алчыланта оронгон, жүзү субагай, маңдайы жазы, коңкогой куш мурундуу, коюу сары каш алдындагы көк көздөрү кытмыр тиктеген, жээрде сакал, муруту сыйда тегизделип серпилген элүү жаштар чамасындагы кагелес Сайдак кожо отурат. Кожо аталганы: насили казак ак сөөктөрүнөн, Казандагы медреселердин биринен таалим алып, ислам негиздери, чыгыш тарыхын, поэзиясын үйрөнгөн аалым киши, акындыгы да бар. Кенесарынын «эл боштондугу» деген чакырыгын жан-дили менен колдоп, анын кыймылынын алгачкы күндөрүнөн бери кеңешчиси, катчысы катары кызмат өтөп келаткан өз кишиси. Сунулган аякты колуна ала:

— Бисмиллахир рахманир рахим, ва рахмати Аллахи, ва баракатуху, — деп бир жутуп, алдына койду да:

— Алхамду лиллахи шүгүр, дурус кымыз экен — ичкиле, — деп жолдошторуна карады. Сунулган аяктар бошоп, экинчи кайталанганда эшик ачылып:

— Ассалоому алейкум, азиз меймандар, — деп салам айта узун бойлуу, кең далылуу хан кеңешчиси Жаманжээн кирди.

— Алейкума салам, — деп ордунан козголбой алик алды элчи. Жанындагы экөө жана чай куйган жигит тура калып, алик алышты. Кеңешчи Сайдак кожо жана аны менен отургандардын баары менен кол алыша орун алып:

— Жакшы жатып, жай турдуңарбы, урматтуу меймандар, — деп сылык жай сурады.

— Кудасага шүгүр, биз өз үйүбүздөгүдөй, ээн-эркин эс алдык. Үлкөн рахмет. Кыргыз, казак элдеринин каада-салты, үрп-адаты айырмасыз окшош экен го. Ушундай жиксиз биримдикти туюп, бизди жиберген хан Кенесарынын айкөл, көсөмдүгүнө таң кала ыраазы болуп отурабыз, — деди кымыздан татып алдына койгон элчи.

— Айтканыңызда калет жок. «Казак, кыргыз карлыгачтын кош канатындай бир тууган эл» деген накыл кеп бар. Карлыгачтын канаттары кагылышпайт эмеспи, ал эми биздин эки элде ушул жагдай бир аз төп келбей турганы гана өкүндүрөт, — деди кеңешчи билинер-билинбес жылмая, мындан мурдараак Кенесарынын инилери Норузбай, Эржандар баштаган жортуулчулардын кыргыз айылдарын чаап, бирок жолдору болбой, куугунтук жеп качып кетишкенин кыйыта. Бир аз ыңгайсыздана түшкөн элчи малдашын копшой сакалын сылап:

— Ойбай тусканым, бул тириликте казан-аяк да кагышады гой. Шыны-аяк сынып калышы этимал гой. Ага эш ким кайгырмайды гой. Арты жаксы болсын деп тиленеди гой. Сонын сыңары казак, кыргыздын ынтымагы болсын деп тилегенимиз оң болар, — деп жымсалдады сөзмөр элчи.

— Айтканыңыз дурус, казан-аяк кагышканда чыны сынса канча айтса да зыян да. Казан-аякты да этият кармаган оң болор, — деди сөз нөөмөтүн кетиргиси келбеген кеңешчи.

— Сынмаганы дурус деңизши, сынса ага кайгыруу төлөө болмайды го, тусканым. Одан көрө Орман хан таксыр бизди кабыл алса, жүз көрүшүп, дидарлашсак, касиеттүү Аблай ханнын насили, алты сан казак үч жүзүнүн ханы Кенесары жахангердин салам дубасын тапшырсак деп тиленип турмыс, — деди элчи.

— Шашылбай даам сызыңыздар. Ар иштин өз убагы болот эмеспи. Кымыздан ичиңиздер, көктөмдөгү байтал бээнин кымызы. Урматтуу коноктор үчүн атайы жасалган, — деп сылык өтүндү Жаманжээн. Аңгыча эшик ачыла кирген жигит Жаманжээнге кайрыла:

— Аке, конокторду хан күтөт, — деп көкүрөгүн баса таазим этти.

— Жакшы болот, даамга бата тилейли, — деп алакан жайды Жаманжээн.

— Оо, жараткан, жалгай көр пенделеринди. Казак, кыргыз бир тууган эки элге ынтымак бере көр. Ушул эки эл бир болсун, баштарына бакыт консун, кас душмандарына бирге аттанып, жолу болсун. Бейкут, берекеде бирге жашап, өркөндөрү өсүп, өрүштөрү кеңейсин. Ынтымактуу эл болсун, Аллахи акбар, ва рахмати Аллахи, ва баракатуху, — деп бата тиледи Сайдак кожо. Батадан соң илбериңки жигит эшик ача, меймандар тышка чыгышты. Күн чоң шашке, асманда сейрек ак булуттар жай каалгыйт. Тоо жактан соккон сыдырым шамалга ордо үйдүн эр жагында ак айчыктуу кызыл туу желбирейт, оң ыптасына түпөктүү найза сайылган, туу түбүндө туулга кийип, кылыч байлана, кыска найзаларын кесе кармаган жоокерлер какайышат. Коноктор ордого бет алганда, алдыда бараткан Жаманжээн:

— Таксыр хан элчи сизди гана кабыл алат, жолдошторуңуз өргөөдө болушсун, — деп Сайдак кожону ээрчиге ордо үйдүн эшик алдына келгенде, туу түбүндөгү жоокерлер найзаларын кесе кармап, зыңкыя бой түзөп элчиге, кеңешчиге ызаат көрсөтүштү. Жандап келаткан жигит алдыга өтүп, эшик ача Жаманжээн алдыга Сайдак кожону киргизди.

Аземдүү ордодон мансабына манчыркаган казысы кучак кыргыз ханын көрөм деп келаткан кыяр элчи селт этти. Төрдө кызыл тебетейчен, ак пиязы чепкенди желбегей жамына кебелбей отурган олбурлуу карасур кишинин ирмебей теше тиктеген сургулт көздөрүнөн акылга ширелген кайрат учкуну жанат, жазы маңдай чап жаак субагай кара сур жүзүнө коңкогой кырдач муруну, коюу каштуу терең кабак алдындагы ирмелбей тиктеген курч сургулт көздөрү, сыпаа серпилген узун муруту, төшүн жаба жайкалган кара сакалы бул зор кишинин турпатына өзгөчө сүр да, салабат да берип турат. Ак пиязы чепкенинин ичиндеги тик жака кара кемселине күмүш кемер курчанган, эки санын таяна кебелбей отурат. Эки кадам шилтей сыңар тизелеген элчи колундагы түрмөктөлгөн кагазды суна:

— Ассалоому алейкум, касиеттүү кара кыргыз элинин өкүмдары, кадырлуу хан сизге асманды титиреткен амири күн чыгыш, күн батышка жеткен, Улуу Чыңгыз хандын насилди, Жоочу хандын небереси, Аблай хандын небереси, башына теңирим хандык мартабасын кондурган, касиеттүү Алаш хандын атынан калың казак элинин үч жүзүн баш коштурган Кенесары хандан салам дуба, — деп сөзүн аяктай, башын жерге сала таазим этти. Ормон хандын оң жагында Калыгул кеңешчиден төмөнүрөөк отурган хан катчысы Махмуд молдо элчинин колунан катты алып, түрмөгүн жандырды.

— Окуңуз, — деди Ормон хан кебелбеген калыбында. Махмуд молдо тамагын бир «кхи» деп жасап алды да, катты окуй баштады.

«Кара кыргыз калкынын бастыгы хурметли Ормон Ниязбек углына казак үч жүзүнүн касиетти ханы, Улуг Аблай хан туысын көтөргөн Кенесары кара кыргыз калкынын басына бакыт кондуруну каалаймын. Каптап келаткан апааттан сактап калуу максатында акылман элчи Сайдак кожону аттандырдым. Омбудан каптап орус келатады. Эдилди, Жайыкты кечип, Оралдан өттү. Сарыр-Аркадагы сан казакты алып, Эртиштен чыга Илеге жакындап калды. Андан ары АлаТауга Чүй боюна ат кояды. Арыны эң катты, аскери көп. Казак, кыргыз эзелтен эл четинде, жау бетинде бирге эдик. Жыргал-куралымыз тең, мал-жанымыз аралаш эди. Биригип жауга карсы күресейик. Казак, кыргыз бириксе Ташкен, Кокон, Самаркан бизден алыс кете алмайды. Мен жауласу ушин эмес, элдесу ушин келатамын. Кан төгүсмөйли. Арада өйдө-төмөн жагымсыз иштер болып өттү. Оган салават жарыялаймын. Сендердин акылдан адашуңарды кеширемин. Калчаны эки жүз жигити мен бошоттум. Бул катты алган соң жүрегиңердеги коркунучту тастап, мага келип, ханга бас ийип, улы бактыга жетиңер. Эгер менин суныстарым көниңерге жакпаса, анда өз убалыңар өзүңерде.

Сендерге ырайым этүчи Хан Кенесары Касым оглы.

мөрүмдү бастым.

1244сана, мамыр айы».

Кат окулуп бүтө үй ичи бир тынымга тынчтыкка бөлөндү. Махмуд молдо катты түрмөктөп, жанына коюп, малдаш уруна отурду.

— Элчиде жазык жок, отурсун, — деп аны карабай, мелтиреген калыбында жай унчукту Ормон хан. Сайдак кожо Жаманжээнге катар жай алып отура, алакан жая бата жасаган болду. Кенесары хандын катын ынтаа коюп угуп, ойлуу отурган Калыгул кеңешчи:

— Эли-журтуңуз эсенби, урматтуу элчи? Алты сан казак араздашып, өз ичинде кан төгүлүп турат деп угабыз. Кенесары хан өз элин тынчытып, ынтымак күттүрүп коюп, кыргызга ырайым кылайын деп келаткан го? — деп элчиге капья суроо узатты. Жүйөөлүү жооп табуу кыйынга турган суроого кыстала түшкөн Сайдак кожо:

— Куддага шүгүр, эсенчилик. Мал ичинде да ала бар го акылманым. Кене хандын ыгына көнбөй бөлүнүп, капырларга бой салгандар акыры түбү кайра кошулады гой. Касиеттүү Аблай хандын небереси Кене хан Аллахи таала бак берген калк өкүмдары гой, — деп элчи оңтойсуз абалдан чыгууга аракеттенди.

— Айтпаса жүрөктө, чаппаса билекте калат дегендей, элчиге оюбуздагыны айтып коёлу. Катка жооп кийинчерээк болор, — деп уруксат сурагансып, Ормон ханга көз жибере сөз улады Жаманжээн кеңешчи. — Катта айтылган сөздөрдөн улам Кенесары хандын ырайым кылганынан коркутканы күчтөй туюлат. Биздин элде: «Какайганга какайгын — байгамбардын уулу эмес, эңкейгенге эңкейгин, — энең тапкан кул эмес» деген накыл бар. Бул жакта ээн жаткан эл жок, чачылып жаткан мал жок экенин Кене хан эстей жүрсө экен.

— Эстейди гой, эстүү киши. Кене хан айкөл адам гой. Катта коркутуу эмес, туускандык доомат айтылып тур гой. Хурметли кеңесши ону сиз да куп билип турсуз, — деп жайкаган болуп, Жаманжээндин тизесине колун таяп, күлгөн болду элчи. Ормон хан үн дебей мелтиреп ойлуу. Элчинин сөзгө жүрүк аракетин байкап отурган Калыгул:

— Урматтуу кожо, сизди илимдүү аалым киши деп угабыз. Бул жалганда чындык бирөө эле да. Кайсы жагынан айланбаңыз андан буйтап өтүүгө болбойт эмеспи. Казак, кыргыз теги бир эл. Биринен биринин артык кеми жок. Дини да, тили да бир, кою короолош, айлы аралаш дегендей, бир жамаат эл. Элчи эки элдин ынтымагына данакер болууга тийиш. Кыргыз туугандарыңыздын мүдөөсүн угуп алыңыз. Алдыда ынтымак күтүп биригүү үчүн өткөндөн таалим алганыбыз оң болор. Зордук бар жерде ынтымак болучу беле. Бири-бирибизге өйдөсүнбөйлү. Чөптү кордосо көзгө зыян дегендей, калмак коогалаңынан арыла электе, тынч жаткан кыргызга Аблай хан кыргын салып, Садыр, Жайыл баатырларды шейит кетирип, жазыксыз кан төгүп, элди канабайран кылган эле. Акыры эмне менен бүттү? Эсенгул, Белек баатырлар каршы аттанып, миңдеген казактын да каны төгүлдү. Алардын убал-сообу кимге, — деп башын ийкей, сакалын сылап турду да, сөз улады:

— Эки бир тууган элди бириктирип, ынтымак күтүү үчүн өткөндөн сабак алуу керек. Бири-бирибизди опузалап, тез артканда ынтымак болобу? Сиз Кенесары хандын алдындагы билимдүү, аалым киши буларды хандын эсине сала жүргөнүңүз оң болор.

— Акылманым сөзүңүздө калет жок. Арийне, күч менен ынтымак болмасы ырас гой. Оны Кене хан да куп биледи. Сонын ушин ынтымак сурап отур гой. Катта өткөндү унуталы деп тур гой, — деп Сайдак кожо Кенесарынын оркоюп турган текеберлүү опузасын жымсалдоого аракеттенди.

— Биринин алдында бири кулдук уруп турган эки элде ынтымак эмес зордук, зомбулук өкүм сүрөт. Ушул сөздөрдүн мааниси биздин баамыбызга жетпей турат, — деп сөзгө кошулду төмөнүрөөк отурган, баарынан кичүү Шамен кеңешчи.

Кенесары хандын кыргыздарды опузалап, кыр көрсөткөн катын алып келген элчи мынчалык сөз каабына туш болорун баамдабаган эле. Анын туюмунда Кенесарынын замбиректүү, тез атма мылтыктуу орус аскерлерине моюн бербей салгылашуусу, өзүнө баш ийбеген казак айылдарына кыргын салган катаал ырайымсыздыгы кыргыздардын үшүн качырып койгондур, анын каардуу айдыңы, анын үстүнө дини башка, тили башка каапырлардын каптап келатышы ишти оңунан чыгарчудай көрүнгөн эле. Көптү көргөн кыяр элчи эми ушул жүйөөнү бетине кармады.

— Ойбай, туысканым, жас турымын мен сөзгө жүйрик экенсин гой. Айткандарыңдын жөнү бар. Бирок эки элдин тең түбүнө жететин каупырлар каптап келатканда бири-биримизге өпкөлөп отырамызбы. Биригишип жаумызды жеңип алган соң өпкөлөгөнүмизни жасамыз деп ойлойм, — деди элчи. Кенесарынын жакын кишисинин үшүн ала түшүшүн деген сыяктуу Ормон мелтиреп үнсүз.

— Өпкөлөөнү убакыт созбой жасып алуу абзел болор. Элдин жону бирге болгону менен ар кимиси жыргал-кууралды өзүнчө тартат эмеспи, урматтуу элчи. Жамангара, Болот баатырларды конокко чакырып барып, тирүүлөй бөйрөгүн сууруп алып, кескилеп өлтүргөн мыкаачылыктын карасы баатырлардын үй-бүлөсүнөн эмгиче алына элек. Жарашып эл болуу үчүн алардын үй-бүлөлөрүнө кун төлөө керек. Кенесары хан жазган катым эле кыргызды

бактылуу кылып, баарына төлөө болот деп ойлойт окшойт, — деп сөзгө аралашты Ормон хандын акылдаш кишилеринин бири Сергеян бий.

— Ойбай, кыргыз туыскандар, хан алдында казак элчисин жарга камадыңдар гой. Элчинин тилегени, аңдаганы жаксылык гой. Алды мен туыгандасып, жарасып алсак, сонан соң шешиледи гой олай-булай дауласу, өпкөлөсү. Абалы Алла таала насип этсе жарасып алайыкшы, биригип алайыкшы, — деди шаштысы кетип, жүйөөсү түгөнүп турган Сайдак кожо.

«Ооруну жашырсаң өлүм ашкерелейт», деп айтылат биздин элде. Дүпөйүл болуп, ортодо ондогон кишилердин жазыксыз куну турса, аларды жайгарбай кайдан ынтымак болсун. Чындап эл болууну кааласа Кенесары хан элчи менен кошо кунду күнөөлүү кишилеринен да жиберсе болмок экен, — деди Жаманжээн.

— Туура, жүйөөлүү сөз гой. Кене хандын катына жооп болсо, айтылган таарынчылар ордун табады гой. Сендердин тускандык дооматтарыңдар хандын хабарына жеткириледи гой, — деди элчи.

— Жооп он күндөн кийин болот, элчи күтсүн, — деп бурк этти Ормон хан эч кимге карабай, мелтиреп отурган калыбында. Хандын сөз бүттү деген тейин түшүнгөн Шамен кеңешчи:

— Урматтуу элчи, жүрүңүз конок өргөсүнө, эс алыңыз, — деди. Кабыл алуу учурунда сөздөрү Ормон хандын назарына илинбегенине маанайы пас болгон элчи Сайдак кожо ордунан тура төшүн баса ийилип, ханга ызаат көрсөткөн тейде, Шаменди ээрчип, конок үйүнө жөнөдү. Ал канча болсо да жоопту күтүүгө аргасыз эле.

Кечээтен бери ордо үйдүн айланасы катуу кайтарыкта турат. Үйдөн жүз кадам алыс төрт тарабында төрт жоокер найзаларын кесе кармап, жан каттатпай какайышат. Кош аттуу чабарман жеткирген хан чакырыгына ылайык Талас, Чүй, Кемин, Жумгал, Ат-Башы, Нарын, көл айланасынан келүүчү бийлердин акыркысы кушчу Бүргө бий кечээ кечинде келип түшкөн. Өргөдө багымдат намазы окулуп, чайланышкандан кийин бийлер хан ордосуна өтүшкөн. Саруу Ажыбек, саяк Дуулат, черик Ажыбек, саяк Качыке, бугу Боронбай, Муратаалы, сарыбагыш Жантай, солто Жангарач бийлер, Ормон хандын кеңешчилери Калыгул акылман, Жаманжээн, Шамендер жаш курагына ылайык хандын эки жагынан орун алышты. Жай сурашып, амандашкандан кийин Калыгул акылмандын жанында отурган Махмуд молдо алакан жая:

— Аллохи акбар, ва баракатуху, ва рахмати Аллохи. Оо, жараткан, элге-журтка тынччылык, береке-бейпилчилик бере көр, — деп бата тиледи. Үй ичинде бир тынымга өкүм сүрө калган тынчтыкты Ормон хандын салмактуу коңур үнү бузду.

— Калың кара кыргыздын убал-сообун аркалап жүргөн журт аталары, сиздер менен айрым дидарлашканда иштин чоо-жайын учкай баяндаган элем. Кыргыз жергесине көз арткандар көп экенин билесиздер. Анын сыңары казак ханы Кенесары дооматы күч кекээрлүү кат жазып, Сайдак кожо деген элчисин жибериптир. Элчинин сөзүн угуп токтоттум да, «кеңешип кескен бармак оорубайт» дегендей, силерге акылдашууну туура көрдүм. Кенесарынын катын окутуп, чогуу угалы. Казак ханынын кесири башынан ашып турган тейи бар. Окуңуз, — деп Ормон молдо Махмудга карады. Молдо Махмуд чөк түшүп отурган калыбында турмөктөлгөн катты жандырып, тамагын жасай:

— Бисмиллахи рахмани рахим, ва рахмати Аллахи, ва баракатухи — деп өз алдынча күбүрөй, үнүн созо чыгарып:

«Кара кыргыз калкынын бастыгы хурметли Орман Ныязбек углына, бизги казак үч жүзүнүн касиетти ханы, Аблай хан туысын көтөргөн жахангер, улук даражалуу Кенесары Касым оглы, кара кыргыз калкына ырайым этип, бактылуу кылып, кырсыктан сактап калуу ниети менен кат жолдоп, акылман элчи Сайдак кожону жиберемин. Түн жактан каптап келаткан апаат, алааматтан сактап калайын деген оюм бар. Ойткени... Омбудан каптап орус келатады. Орыс деген көп эл болады. Сары-Аркадагы сансыз казакты алып, Эртиштен чыга Илеге жакындап калды. Арадагы Ала-Тауга Чүй боюна ат кояды. Арыны эң катты, аскери өтө көп, тез атар мылтыктары, замбиректери бар. Сендердин күлүңдөрдү асманга сапырады, доңыз этин жедирип, шокундурады. Кыргыз эли жок болады. Сендерге баурым ашыйды. Казак, кыргыз эзелтен эл шетинде, жау бетинде бирге болатын эди. Жыргал, куралымыз тең, мал-жанымыз аралаш эл эдик. Биригип жауга карсы күресейик. Казак, кыргыз бириксе, Кокон, Ташкен, Самаркан бизден алыс кете алмайды. Мен сендер менен жауласу үшүн эмес, элдесу үшүн келдим. Кан төгисмейли. Арада бирер өйдө-төмөн жагымсыз истер болуп өтті. Оган салават жарыялаймын. Сендердин акылдан адасуңарды кеширемин. Калчаны эки жүз жигити мен

босоттум. Бул катты алган соң көңилүңердеги коркунушту тастап, мага келип, ханга бас ийип, улы бактыга жетиңдер. Эгер менин сунысым жүрегиндерге жакпаса, анда өз убалыңдар өзиңерде.

Сендерге рахим этиши казак үч жүзинин ханы Кенесары Касым оглы.

*Мөөрүмдү бастым.
1244-сана мамыр айы».*

Кат окулуп бүтө, отургандардын кээ бирлери кекээрлүү жылмая сакалын сылай, айрымдары жакасын кармай тобо келтире, үй ичи бир тынымга тынчтыкта мемирей калды. Ормон хан кебелбеген калыбында:

— Мына ушундай дептир өзүн кыргызга бакыт алып келүүчү улук жахангер санаган Кенесары хан. Кан көксөгөн ырайымсыздын обу жок опузасынан, ынтымак демиш болгон анткор эки жүздүүлүгүнөн жаңжалдын оту жанып тургансыйт. Бул кат кызыл кыргыздан кабар берип турат го, — деп отургандарды кепке тарткысы келди.

— Жараткан Алла өзү сактасын кара өзгөй хандын дооматынан. «Ханды Кудай урарда калкын чабат» дегендей, үч жүздү бириктирем деп хан болуп алып, орус менен урушуп, алы жетпей өз элин чаап, анысы аз келгенсип эми бизге көз артып калган экен да. Кыргыз да кылым кыйырынан келаткан Кудай деген элбиз. Кенесары орустардан тумшугу канжалап келаткан жаралуу көк жал. Ырайым күтүүгө болбойт. Биригели дегени канкордун анткорлугу. Кеңешели, ой калчайлы. Туш-туштан кысым күчөп бир алаамат жакындап келатабы деп чочуймун, — деди ак сакалы жайкала төшүн жаба, үрпөгөй ак каш алдындагы курчу кайта баштаган көздөрүн ачып-жума ойлуу отурган Ажыбек датка. Ар ким өз ою менен алек болгон сыяктуу үй ичи бир тынымга тунжурап турду.

— Саруу уруусу менен жамаатташ жашаган калың кушчунун башын кармаган Бүргө бий малдашын копшой ордунан козголо:

Коңшум датканын сөзүнө дыкат көңүл коюп угуп отурдум. Кантсе да Алаш хандын, Аблай хандын туусун көтөрүп, арбактарын оозанып, эл биримдиги деп падышалуу журт Орусияга акарат көрсөтүп чыккан Кенесары Кудай акы көйкашка эр экен го. «Эрдин эрдигин билбеген Кудайдын бирдигин билбейт» дегендей, ойлонолу. Кенесары калың казактын эле эмес, жамы мусулман журтунун таламын талашып тургандай туюлат. «Эсери болбой эл болбойт» дегендей, кээ бир эсерлери эл биримдигине жолтоо болсо, Кенесары аларды теске салып тургандыр дейм. «Түбү бирге кошулат, учу бирге жазылат» дегендей, калың казак бөлүнүп, жарымы кайда бармак эле. Акыры Кенесары ханга баш ийет да, — деп сөзүм жагабы кызында эки жагын карана сөзүн улады. — Күн жүрүштө кумурскадай жайнаган капыр кытай турса, түн жактан тигинтип казакты жапырып орус келатса, мусулман түрк баласы бирикпесе бир-бирден сай сайлатып бөлүп кетет го, ойлонолу, — деп эки жагын карана сөзүнүн отургандарга жага бербегенин туйдубу, оюн толук айта албай токтоду.

— Оо, Буке, жарыктык, сиз Кенесарыны жалпы түрк журтуна хан шайлап алалы дегени турсыз го, — деди да, Ормон ханды карап, сөзүн улады Жангарач бий:

— Хан ага мен да өз оюмду айтайын. «Бийлик кумары, мансап кумары кишинин көөмөйүндө уктаган кара чаар жылан, ал ойгонсо уу чачат» деп карылардан укканым бар эле. Кенесарынын көөмөйүндөгү Жоочу тукумуна тиешелүү кара чаар жыланы ойгонгон тура. Анын ою казактын үч жүзүн эле эмес, түпкү атасы Чынгыш хандын жолун жолдоп, бүткүл ааламды бириктирем деп турушу ыктымал. Өзүн «жахангер» деп атаганы бекеринен эмес. Биз солто эли казак туугандар менен жамаатташ, үймө-үйбүз деп айтсам да болот. Казак ичиндеги окуялардын өкүнүчтүү жагы, Ажыбек датка ак сакал айткандай, орус аскерлерине алы жетпей, өз элин канабайран кылып кырып турганында. Эми ал аз келгенсип кыргызды көздөп алган тура. Туушканбыз дейт тура, анткор, билебиз, Жамангара баатырга көрсөткөн «туугандык сыйын» унута элекпиз, жыландай ышкырган кесепет колуна тийсе кыргызды кырып мүңкүрөтүп, кул, күң кылууну каалайт. Арийне, «жок» деген жооп Кенесарыны тынчытпайт. Күчүбүздү жамдап, күтүнүүбүз абзел.

— Таксыр хан, — деп кудасына карап сөз баштады сейрек сакалын сылай сөзгө кулак түрүп отурган Боронбай бий. — Бүргө баатыр менен Жангарач бийдин сөздөрүнүн төркүнү эки башка чыктыбы дейм. Ырас, Бүргө бийдин уулу баштаган эки жүз кишинин бошогонуна ыраазы болсо болор эле. Бирок биздин баамыбызда, алардан арбыныраак мөөсүл алуу үчүн жасалган, арам айлалуу митайымдык деп түшүнүүгө болот, — деди ынтыга демин жыйгыча. «Туура айтат! Митайым канкордун алдап жем таштаганы да», деген үндөр отургандар арасынан угулганда, сөзү колдоо таап, эргий түшкөн Боронбай бий:

— Кенесары орусту мокочо көрсөтүп, кыргызды коркутайын деген экен. Корко койчу кыргыз жок. Кара таандай каптаган калың калмактын баштары да тоголонуп, сай-сайда жатат. Алар да келишкен кирген буурадай чамынып. «Акты, караны ылгабай, алдастагандын акыры аягы асманды карайт» делет эмеспи байыртадан бери эле. Кенесары өткөндөн таалим алса болмок. Угуп турабыз казакты кандайча бактылуу кылып турганын, ошонусу эле жетишмек. Кыргызга Кенесары эмес, Кудай таала өзү ырайым кылат...

— Иншалла, бий таамай айтты.

— Ойдогуну айтты, — деген үндөр коштогон бий сөзүн улады:

— Эми орусту айтсак, падыша күткөн уюткулуу, өнөрлүү журт экен. Ырас, дини башка, дили башка, ошентсе да мокочо эмес. Тиги илгери катын падыша тушунда эле букарасы болгон кичүү жүз казактарын деле курутуп ийбептир. Балдары Битирбор, Маскөөдон окуп, өнөр-билим үйрөнүп, элдин көбү ысык там, короо жай салышып, кышкысын анда, жайкысын кадимкисиндей эле көчүп-коно жайлоосун жайлап, күн өткөрүп турушат дейт, — дегенде:

— Бий, сиз, кыясы, татарыңыздын сөзүн сүйлөп турасыз го, — деп жылмая сөз кыстарды черик Ажыбек бий.

— Айтса эмне экен, Ажыбек бий, Байсылда абсий да көргөнүн айтат. Анын кыргызга кенедей жаман ою жок, такыба киши. Дагы айтайын, Кенесары бизге орустарды көрсөтүп «бөө» дейт. Өзүнүн эле орто жүзүнөн Жоочу насиле Самеке, Бөкөй султандардын балдары орусия амирин тутуп, төрө чендерин алышып, Кенесарынын өзүнө каршы орус жанында турушат. Аны Жангарач бий да айтпадыбы. Биз дагы ойлонуп көрүшүбүз абзел. Улукман деген казагыбыздын тейи бул болсо, өзүнчө кан көтөрүп алган кыргызга Кокондун ичи ысып турбаса керек. Акыры азгантай кыргыз Орусия менен ымалага өтүп, ошону арка тутсак кандай болор. Ушул ишке акыл калчап көрсөкпү дейм, — деп бир аз толкундана сүйлөп, демиге түшкөн эткел бий жоолугу менен бети-башын сүртө сөзүм жактыбы деген таризде, эки санын таяна мелтирөп ойлуу олтурган Ормонду карады. Ормон мелтирөп кебелбейт.

— Таксыр хан, Ормон баатыр, — деп сөз баштады, жашы да улуу, ымаласы да жакын черик Токтобай уулу Ажыбек бий. — Бизди куп жыйнадыңыз. Улагабызды Кокондон бөлүп, хан көтөрүп алдык. Иншалла, кеңешип иш жасасак Кенесарыга берүүчү жооптун да жөнү табылар. Ой бөлүшкөнүбүз абзел. Ар ким өз оюн айтып турат. Орус, Кокон, Кытай үч жактан тооруп турганда тууганыбыз Кенесарынын муш көрсөткөнүнө жол болсун. «Муш койгонго — муш кой, кыш койгонго — кыш кой» дегендей, биз да мушка муш десек болор эле. Бирок бээнин эки эмчегиндей эгиз эл жоолашып кан төгүшүүгө барбасак болор эле. Кенесары хандын каардуу кабарынан, кан төккөн айдыңынан коркуп, тизе бүкпөйлү. Тең ата ат салышып, бири-бирибизди коргоп жоо бетинде бир болууну көздөйлү.

Бүргө бийдин сөзүнөн Кенесарыга ийигип турганы байкалат. Макул ийигели дейли, бирок тең бололу да. Күнү кечээ эле инилери Норузбай, Эржандар алты тыйын аласасы жок, бейкут жаткан кыргыз айылдарын канабайран кыла чаап, бейкүнөө кан төгүштү. Ырас, ошол колум ушул дегендей алардын жасасын колдоруна бергенбиз, аны унутушкан го. Кепке келишсе айта турган дооматтарыбыз бар. Мыкаачылык менен өлтүрүшкөн кыргыз баатырларынын каны моюндарында турат. Жарашуучу элдердин арасында жазылбаган таарыныч болууга тийиш эмес. Боронбай бийдин орус деген ойлорун да ортого салып көрөлү. Орусунду ким көрүптүр. Айдыңын угабыз өнөрлүү эл, падышасы бар деп. Калыгул акылмандын айтканындай узун чөптү оруп, кыска чөптү коруп келатат. Андай болсо жут элби деп ойлоймун. Түмөндөгөн көп элге аралашып кетсек, азгантай эл жоголуп кетебизби дейм. Бул жагы бүдөмүк. Бий айтты: татарым айтты, орустар букарасына үй куруп берет экен деп. Ай ким билет, ошол татар жайы-кышы үйүнөн безип, соо жүргөн неме эмеспи деген ойго кетүүгө болот. Балким ал элдин абалын, жердин танабын тартып жүргөн орустун узун кулагы болуп жүрбөсүн бий?

— Омбуга каттап турат деп угабыз. Өзүбүзчө болуп, иншалла, хан көтөрүп алдык. Эми, намысыбызды сактап, Кенесарыга ылайыктуу жооп берели. Жоо жакадан, бөрү этектен алып турганда, өз боюбузду чактап сак туралы деген, Ажыбек бийдин орус жөнүндө, казак жөнүндө айткандары көңүлүмө толду, — деп сөз алды саяк Дуулат баатыр. — Кудай кааласа өз алдыбызча Кокон менен ирегелеш, казак туугандар менен жамаатташ түтүн булатып турабыз. Алхамдулиллахи боосу бек болсун. Орус болсо өзгө эл, казак туугандардын бизге сес көрсөтө турган жөнү жок эле. Ар кимдин өз жери өзүндө, талаша турган нерсе жок эле. Бирок бу Кенесары кыргызды каакы ордуна көрбөй, өйдөсүнүп турганына жол болсун. Баарынан да ага барып баш ийсе «кыргыз бактылуу болот» деген кесири Кудайга жакпас. Мына кызык,

Кенесары Кызыр алей саламмын деп ойлойт го өзүн. Кудайды караса боло, шиши толгон экен. Бирок калдайган казак эли бизге жоо эмес. Кенесары жөнгө келсе эки элдин ынтымагына ким каршы болсун. Оруска каршы бирге согушалы дегени кыйын иш. Орус дегениңди өнөрлүү көп эл деп угабыз. Казак, кыргыз бириккен күндө да ага кайдан шаасы жетсин. Андай жаңжалдын кыргызга кереги жок. Ушундай жооп берели Кенесары ханга, — деп Дуулат мелтирей сөзгө кулак төшөп отурган Ормонго көз кырын жибере сөзүн улады. — Боронбай бий орустун этегин кармасакпы деген ойду кыйытып өткөндөй болду. Орустан казактын тумшугу жылып, эми кыргыз калыптырбы? Биз дагы өзүбүзчө элбиз. Казактын, же орустун ирегесине кирип берели деп хан көтөрдүк беле. Кокондун ирегесинен жаңыдан чыгып отурабыз го. Бирөөлөргө киренди киргенден көрө, өз кошунубузду түзөлү. Кенесары «бөө» деп койсо эле анын койнуна кирип берүүчү кыргыз жок. Кудай берген жанды Кудай алат. Чамабызды чактап, капсалаңдуу окуяларга даяр туралы. Кандай жооп берсек да Кенесарынын коогалаңы каптаганы турабы дейм. Жообубузду сырты сыпайы, өзөгү кайраттуу болор, — деп дагы бир жолу Ормон ханга көз жибере сөзүн аяктады Дуулат.

— «Ийри отуруп, түз кеңешели» дечү эмес беле бабаларыбыз, — деп малдашын түзөй бир аз обдула отуруп кеп улады жетиген Медербек бий. Кыйын кырдаал башка түшкөнү турганын туюп, кеңешке чакырганыңыз ырас болду, таксыр. Эл башынан нечен кыйын кезең күндөр өткөн эмеспи. Калмак каптап, казак кайың саап, кыргыз Гысар Көлөпкө тентиген алааматты да башынан кечирип, уюткусун бузган эмес элибиз. Ал кезде казак, кыргыз бири-бирине дөгүрсүп кыр көрсөтпөй эле, тең ата ат салышып, калмакты сүргөн экен. Ошол ынтымакты эске албаган экен Кенесары. Кантсе да өз өлүктөрүн тепсеп такка отуруп жүргөндөрдүн насили да. Ал эми биздин эл бирөөлөрдүн жерине, малына көз артпаган момун эл. Эч кимге катылбайт, катылгандын катыгын колуна берип коёт, берип да келген. Аны да Кенесары унутса керек. Өзгөнү коюп, бабасы Аблайдын кыргыздан көргөнүн эстесе болмок. Кенесарынын айтканына көнүп, орус менен кагылыша турган кыргыз жок. Орус деген өкүмү Кырым, Урум, Шыбырга жеткен чоң эл. Аны менен кармашып жүргөн Кенесарынын «жылкысына ченеп ышкырбай, мурдуна ченеп бышкырбай» көпкөн текеберлиги да. Болбосо өнөрлүү орус ким да, түркөй казак, кыргыз ким — ушуну ойлосо болмок. Кенесарынын көпкөн желин Кудай таала өзү чыгарып коюшу ыктымал. «Кыргыздар айтканыма көнбөдүң, айдаганыма баспадың» деп кол салса, азбыз деп айбыгып турбайлы. Көпсүнгөн көөдөктүн күчүн майданда сынайлы. Кылыч, найзабызды камдап, күч жыйнайлы, — деп меселдете Медербек сөзүн бүттү, жаштайынан элге төбөсү көрүнүп, жетиген уруусунун, жамы кыргыз журтунун намысын коргоп жүргөн, сөзгө чечен, ишке чебер бий.

— Медербек бий меселдетти го, — деп жылмая, сакалын сылай чечен бийге ыраазылыгын билдирди саруу Ажыбек датка.

— Айтса, айтпаса төгүнбү, Кенесарыдан колоп калат белек, — деп мурутун жаный копшоло сөз кыстарды Муратаалы бий.

— Арийне, колоп калбайбыз го. Бирок «эрегиштен эр өлөт, кагылыштан хан өлөт» деген байыркыдан калган накыл сөз бар. «Канжарыңа кылычым» деп эрөөлдөшүү эч качан эч кимге жакшылык алып келбептир. Ханга, баарыңарга эп келсе, бериле турган жооп, сөз артынан кууп, куру намыс козгобой, элдешип, ымала күтүү жагын көздөсөк, — деп сөз улады жыйын башталгандан бери сөзгө кулак төшөп, ойлуу отурган Калыгул акылман. — «Из кууган талаага, сөз кууган балаага» дегендей, Жамангара баатырдын жана башка эрендердин куну жөнүндөгү доону азыр коё туруп, жүйөөлүү ынтымак жөнүндө жооп жазуу абзел Кенесары ханга. «Ачуулунун алдынан чыкпа» деген эмеспи байыркылар. Аблай хандын мураскорумун деп дөгүрсүп турган текеберлүү хан менен тең ата, жүйөөлүү, мамилеге келүүгө аракеттенип көрөлү. Туура айтышты чечендер, казак, кыргыз, өзбек бириккен күндө да орустун кылын кыйшайта албайбыз. Өнөрү ашынган көп эл, «көпкө топурак чачпа» деген кеп калган бабалардан. Орус менен да кан төгүшпөй мамиле күтүүгө болор эле деймин. Бирок көшөрүп алган жахангир Кенесары акыл калчап, орус менен эрөөлүн токтото алабы — кеп мына ошондо. Ага кошулуп оруска аттанууга эч ким барбайт дечи, ошондой болсо да жооп жымсал болор дейм.

Кенесары жахил, кара мүртөздүгүнө алып, каптап кириши да ыктымал. Медербек чечен айткандай, «азбыз деп айбыгып турбай» азириленип туралы. Ханыбыздын ою кандай болду экен, — деп Ормонго карады.

— Уктук журт атасы бийлердин, чечендердин жүйөөлүү да, омоктуу да ойлорун, — деген Ормон хандын бийик коңур үнү үй ичин ээледі. Кебелбей, мелтиреген калыбында

отургандарга сереп сала сөз улады: — Текебери да, дооматы да күч Кенесарынын сөздөрүн уктуңар. Менин баамымда насилиндеги бийлик кумарына азгырылып турганда орустан тумшугу сынып, ызасы кайнаган кези экен. Жарадар болгон көк жал сыяктуу кабыланга тиш салганы турат го кыясы. Калыкебиз айткандай, ачуулунун алдынан чыкпай аярлайлы. Намысыбыз колубузда болсун, биригебиз десе бизден бийлик кетпегендей болсун. Казак, кыргыз биригип, оруска каршы күрөшөбүз деген ойдун опасыздыгы жөнүндө таасын ойлор айтылды, ага кошоорум жок. Жаралуу көк жал капыстан качырып кириши ыктымал. «Жарактуу күнү жоо келбейт» дегендей болбойлу. Курал-жаракты шайлап, күтүнөлү. Чүй боору, Талас, Жантай, Жангарач, Бүргө, бийлер азырланып туруңуздар. Аттар суутулуп, кермеде, найза тушта сайылуу тургандай болсун — сактыкта кордук жок. Алаамат ошол жактан башталары ыктымал да. Шек-шоорат туюлары менен күн мурунтан кары-картаң, катын-балдарды тоо таянтып жиберип, жигиттерди азырланып тургандай болгула. Жангарач бий, сиз Супатай, Үрүстөм султандар менен тилдеш болуп туруңуз — куда-сөөк, карым-катнаш бир тууган элбиз, караламан калктын убалына калбайлы деп. Кенесарынын элчисин күттүрүп койгонума он күн болду. Мындан ары зарыктырбай жообун берели, кандай дейсиздер? — деп отургандарга кайрылды. «Он күн болсо көп күтүп калган экен, жообун берип узатуу керек», — деген үндөр коштоду.

— «Кеңешип кескен бармак оорубайт» дегендей, катты кеңешип жазалы. Кана, Махмуд дамбылда, кагаз, калеминизди алып, мындай келиңиз, — деп жыйын ортосун жаңсады Ормон хан.

Башына жеңил селде оронгон, бозомук суп чепкенчен, маңдайы жазы, куш мурун, субагай жүздүү, коюу кара каш алдындагы алагар көздөрү уяң тиктеген, көк ала сыйда сакалчан, кагелес, орто бойлуу Махмуд молдо «Алхамдулиллахи» деп ордуна тура, калемин кулагына кыстара, жыйын ортосуна келип, кат жазууга ыңгайлана, сыңар тизелей, кагазды тизесине коюп, калемин колуна алды.

— Жазыңыз. «Касиеттүү казак үч жүзүнүн кадырлуу ханы, урматтуу Кенесары Касым уулуна, Аtpай кыргыз калкынын ханы бизги Ормон Ниязбек уулунан дубай салам. Алаш хандын жолун жолдоп, ордолуу журт болгон үч жүз казак калкына тынччылык, бейкуттук, байгерчилик тилээрибизди билдирүү бактысына мүмкүнчүлүк берген урматтуу хан Кенесары Касым уулуна ыраазылык билдиребиз. Илгертеден эле ирегелери бөлүнбөй, айылы аралаш, кою короолош, тойду бирге тойлоп, кайгуулда бирге болуп, жоого бирге аттанып жүргөн казак, кыргыз эки элди туугандаштырып, бириктирели деген сиздин кеменгер оюңузду колдойбуз. Бул эки элдин биримдигинин башаты улуусун урматтап, карысын кадырлап, кичүүсүн ызааттаганында эмеспи. Байыртадан эле калк эл бийлиги улуусунун колунда болуп, кичүүлөрү эл башкарып, кол башкарып, тышкы, ички жоонун мизин кайтарып келген эмеспи. Биригип бир бийлик тутунсак, ата-бабанын салтын сыйлап, хан бийлиги жашыбыз улуу бизде болсун, калк бийлиги, кол башчылык сизде болсун. Ымалабызды бириктирип алсак, Иншалла, Орусия, Кокон менен болуучу мамилелерди да бирге акылдашып, чечип аларбыз.

Кыргыз, казак эки элге Аллахи таала ынтымак, ырашкерлик берсин. Береке, бейкуттукту тилейбиз.

Кара кыргыз ханы Ормон Ниязбек уулу.

Мөөрүмдү бастым.

1244сана, Бугу айынын, онунчу күнү».

Ормон хандын Махмуд молдого шашпай жаздырган сөздөрүнүн ар бирине ынтаа коюп угуп отурган бийлер кат купулдарына толгонун билдирген таризде, баштарын ийкей, бири-бирине жылмая карап турушту.

— Кандай дейсиздер, кат ушундай болсунбу? Айтыңыздар, ийриси болсо чогуу түзөтөлү, кыскасы болсо чогуу узарталы, узуну болсо чогуу кыскарталы, — деп отургандарга саласал этти Ормон хан.

— Туура, эч өөн таба албай турамын, — деди Ажыбек датка.

— Кенесарыга аз-маз кыр көрсөткөн сөздөрдү кошсок кантээр эле, — деди Медербек бий.

— Жөнү бар, — деди Муратаалы бий.

— «Хандыкты бизге бер» дегенден да кырдуу сөз барбы? Көп сөз каттын маанисин түшүрүп коёр, — деп Ормон ханды карады Жангарач бий.

— Менимче да ошондой. Алып келиңиз, мөөрдү басалы. Элчини келтиргиле, — деди Ормон хан катка мөөрүн басып боло. Үйдүн ичинде өкүм сүрүп турган сүрдүү тынчтыкты катка Кенесары кандай жооп берээр экен деген божомол кобур ээлеп турду. Элчи Сайдак кожо Шамендин коштоосунда салабаттуу кирип, ханга таазим эте отуруп катты алып, эки элге ынтымак, биримдик, хандарга ден соолук, бийик мартаба тилей турганын билдирип, жөнөп кеткенден кийин, үй ичинде алдыда күтүп турган кооптуу жагдайлар жөнүндө ой бөлүшүү уланды.

КЕНЕСАРЫ ХАН КЕКЕНДИ

Казак үч жүзүнө хан көтөрүлгөн Кенесары Касым уулунун аземдүү он эки канат ак ордосу. Кыргызга кеткен элчи келгенден кийин чакырылган хан кеңеши казак улуу жүзүнүн билермандары Кенесары хандын жакын кеңешчилери жашына, мансабына жараша орун алышкан. Төрдө, чыканак жөлөнгүчтөрү алтындалган, арка сүйөнүчүнүн баш жагына Аблай хандын бийлик белгиси түшүрүлгөн орундукта орто бойлуу, тулкусу чымыр, жоон моюн, жайык төш, жазы маңдай, бүркүт кабак, кырдачынан келген куш мурундуу, күрөң коюу каш алдындагы ирмелбей тиктеген сүрдүү сургулт көздөрүнөн кайрат учкуну жанган, сүйрүлөнгөн күрөң жээрде сакал, муруту сыйда серпилген Кенесары хан отурат. Башында кырбуусу тайкы кызыл макмал тышталган тебетей, тик жакалуу сургулт нооту кемселине күмүш кемер курчанган, колдорун отургучтун сүйөнүчтөрүнө жөлөп, кебелбей отурат. Эки тарабында уй мүйүз тарта чубуртмалуу Агыбай баатыр, ак койлуу Байет, Чымыр Байзак, ботпай элинен Супатай бий, Султан Үрүстөм, инилери Норузбай, Эржандар отурушат. Бөлтүрүк ырчы, элчи Сайдак кожо, Төлөңгүттөр башчысы Мырза төмөнүрөөк отурушат. Кебелбей отурган Кенесары отургандарга бир сыйра көз жибере:

— Кыргызга кеткен элчим келди. Наадандардын дымактары күч окшойт. Сендер да угуңдар. Кана, оку, — деп Сайдак кожого карады. Каадалана салабаттуу кыймылдаган кожо жанынан түрмөктөлгөн кагазды алып жандыра:

— Бисмиллаахи рахмани рахим, ва рахмати Аллахи, ва баракатухи. «Касиеттүү казак үч жүзүнүн кадырлуу ханы, урматтуу Кенесары Касым уулуна, атпай кыргыз калкынын ханы бизги Ормон Ныязбек уулунан дубай салам. Алаш хандын жолун жолдоп, ордолуу журт болгон үч жүз казак калкына тынчылык, бейкуттук, береке, байгерчилик тилей турганыбызды билдирүү бактысына мүмкүндүк берген урматтуу хан Кенесары Касым уулуна ыраазылыгыбызды билдиребиз. Илгертен эле ирегелери бөлүнбөй, айылы аралаш, кою короолош, жылкысы өрүштөш, тойду бирге тойлоп, ойду бирге ойлоп, кайгуулда бирге болуп, жоого бирге аттанып жүргөн казак, кыргыз эки элди туугандаштырып, бириктирели деген сиздин кеменгер оюңузду колдойбуз.

Бул эки эгиз элдин биримдигинин башаты улуусун урматтап, карысын кадырлап, кичүүсүн ызааттаганында эмеспи. Байыртадан эле калк бийлиги улуусунда болуп, кичүүлөрү эл башкарып, кол башкарып, ички, тышкы жоонун мисин кайтарып келген эмеспи. Биригип бир бийлик тутунсак, ата-бабанын салтын сыйлап, хан бийлиги жашыбыз улуу бизде болсун, калк бийлиги, кол башчылык сизде болсун. Ынтымак күтүп биригип алсак, Иншалла, Орусия, Кокон менен болуучу алака мамилелерди да бирге акылдашып, чечип аларбыз.

Казак, кыргыз эки элге Аллахи таала ынтымак, ырашкерлик берсин. Береке, бейкуттукту тилейбиз.

Кара кыргыз ханы Ормон Ныязбек уулу.

Мөөрүмдү бастым.

1244сана, Бугу айынын 10күнү».

Кат окулуп бүтө, кебелбей отурган Кенесары:

— Хандык мен косо катыныңды да бер демегени оң болгон экен, баччагардын. Кана, кимиңдер не дейсиңдер, — деп отургандарга кыдырата көз жибере, — Сайдак кожо, сен айтып көршү кыргыз жайын көзүң мен көрүп келдиң гой,— деди. Катты түрмөктөп жанына коё эркин отурган Сайдак кожо:

— Таксыр, кыргыздар бир кыйла жыйнактуу халк сыяктанат. Аскери канша биле алмадым. Ар бир үйдүн жанында найзасы жерге сайылуу, кермеде аттары байлануу турганын көрүүгө болады, жоокер халк оксайды. Хан тартиби өтө катаал, ашык сөз сүйлөнмөйдү. Ормон өзү өтө

зор, албеттүү, көзүнөн акыл да, каар да жанган сүрлүү киши экен. Көз карасы шилиден өтөт, көп сөйлөмөйдү, айтканы эки эмес. Кол бастай турганы Төрөгелди деген, жолборс шапкан, болумдуу эр экен, дагы да жолборс чапкан Балбай, кос Түлкү, Адыл деген баатырлары бар экен. Айтор ким менен болсо да кармасуга даяр туратын халык көрдүм, — деди.

— Осы Сайдак кожом, сен кыргыздарга жаныңды берип келген жоксунба? Мынчи неге мактайсың, — деп кожону каарып өттү. Үй ичи тунжурай түштү. Өлөң айтып, нускалуу сөздөрдү сүйлөй казак, кыргыз арасын көп аралап, эл көргөн, жашы жетимиштен ашкан Бөлтүрүк чечен малдашын копшой оңдонуп отуруп:

— Аллаяр ханым, аман жүрсүн жаның, мен көптү көрдүм, көптү билдим, сөзүмдү тыңда. Кыргыз арзан эмес — кыйын дусман, кыргызга катылган, калат бушман. Жери бек болот, жарагы көп болот. Ашуусу бийик болот, атканы кийик болот. Аتكаны бараң болот, айылы жалпы конот. Аты күлүк болот, жигити билик болот. Абышкасы чечен болот, алышканы кесел болот. Найзасы кыска болот, сөзгө уста болот. Жаудан кашпайт, ашыгып шашпайт. Таусынын басынан ак кар кетпейт, кыянат кылам деген кыргызды кууп жетпейт, алдырып кайтат, акыры арманын айтат. Атаң Аблай хан далайды жеңген, бирок саяк Садырды өлтүрөм деп кунуна миң казак берген. Ата-бабаң тынчып жаткан эмес, кызыккан менен кыргыздан пайда тапкан эмес. Алляр ханым, менин тилимди ал, Ормон бир боор элбиз биригели десе, хандыкты өзүнө калтырып, бийликти сага берсе, хан деген наам анда болсо, эки элдин тизгин, чылбыры сенде болсо, андан ары Коконду аласың, түрк насил мусулмандардын башын кошуп, орыска барасың. Орысты ойрондоп, эл-журтуңду бошотуп аласың. Казак, кыргыз, өзбек калың журтка баш болуп, бийликти колуңа аласың, — деди сакалын сылай, сыпайы отурган калыбында.

Кенесары кебелбей мелтиреп ойлуу. Бирде Кенесарыга астыртан көз жибере, бирде Бөлтүрүк чеченди жекире карап, бүйрү кысып отурган төлөңгүттөрдүн башчысы:

— Ойбай, чеченим не деп турсуң? Кыргызыңды мактайсың, мактаганың кеп эмес, Атапай Алаш түрүлүп барса, түйшүктү салса, Кене хан ачууланса, кара кыргыз эмес кудайды да жеңбейби. Калмакты жеңди — колунан келди. Орусту жеңди — жеңгенин көзүң көрдү. Кыргыздын несин айтасың, калың кошун бармак керек, калайманды салмак керек. Кызкелинин олжолоп, кыйырын басып алмак керек, — деди сөзүм жактыбы деген таризде Кенесарыга көшөкөрлөнө көз жиберип. Кенесары кебелбейт.

— Тооба келтир, төлөңгүт башы төрөм, текебер Теңдирге сыйбайт. Казак кыйрата берсин деп кыргыз карап турбайт. Чениң менен эсир, кыргыздан кыз алам деп, өз аялың калбасын жесир. Бул кесирди жаштыгыңдан айтып турсуң, сапырып сары кымыз ичкен мастыгыңдан айтып турсуң. Төрөм каниет кыл бул жайда, катылбагың Кудайга, — деп жакасын кармап, тобо келтирди Бөлтүрүк чечен.

— Ойбай, тилде сөөк жок го. Бөлтүрүк чечен айткандай, Кудайга тийишпейли. Бирок кыргызыңды канша мактасаң да, касиеттүү Аблай туусун көтөргөн Кене хандын колуна туруштук бере алмайды гой, — деп дөгүрсүгөн төлөңгүт башынын сөздөрүн жымсалдай, бирок көтөрүлө сөз улады чубуртмалуу Агыбай баатыр. — Энди Кудайга тийишпесек да, кыргызга алыбыз жетеди гой, Бөке. Сиз кыргызды асманга чыгардыңыз. Казак кыргыздан кем эмес, артык гой. Көп десе көппүз, бек десе бекпиз. Кенекебиз жахангер өкүмдар гой. Ана орыстар да бизди жеңе албады. Кудай кааласа күч жыйнайлы. Кыргызга барууну кечиктирбейли.

Кенесары кебелбейт да, солк этпейт. Бөлтүрүктүн сөзү да, төлөңгүт башынын сөзү да кулагынын сыртынан кеткен сыяктуу. Агыбайдын сөзүнө да көз ирмебеди.

— Агыбай баатырдын айткандары жөндүү гой, — деп сөзгө аралашты дөгүрсүп отурган султандардын бири, — казак-кыргызга хан болгусу келген Ормонду Кене хан алдына чөгөлөтөмүз. Кене хан алдында Кудай таала болсо да туруштук бере алмайды.

Чектен ашкан кесирге, Кудай тааланын атына айтылган текеберге жаны күйгөн Бөлтүрүк чечен малдашын жаза чөк түшүп отура, жакасын кармап, тобо келтирип:

— Ойбай, карагым, тобо келтирсеңши. Сенин бул кесириң алты сан алашка тийет го, — деп чебелене Кенесарыга көз жиберди. Ал мелтиреп кирпич ирмебейт. Жыйында отурган сакалдуулардын бири:

— Бөлтүрүк чечен туура айтат. Текебер сөздөр — бекер сөздөр. Андан көрө жоо жайын сүйлөбөйсүндөрбү. Ону коюп, Ормон менен кармашууну айтсаңаршы. Оо, Кудай, кечире көр, бекер ооз пенделериңди, — деп жакасын кармады. Кенесары солк этпей мелтирейт. Улуу жүз казагы чапырашты уруусунун билерманы Шоорук обдула Кенесарыга көз жибере:

— Ой пирим, Көке, сиз да Бөлтүрүктүн сөздөрүнө кошулдуңузбу? Ал өлөң айтып, айыл кыдырып жүрүп кыргыздын кымызын көп ичип, этин жеген, ошону актап турганы гой. Кене хан келгиле, биригели десе, хандыгыңды бер деп алар эсирген экен го. Кыргыздар ким болуп калыптыр. Кыргыздын жолборс чапкан баатыры Жамангараны баш кылып он эки эренин жайлаган колум ушул гой. Неге жүрөксүйсүңөр, — деп колун жаңсай Кенесарыга көз жиберди. Кенесары мелтиреп үн дебейт.

— Ак боз тулпар алдымда турат, ак найза колумда турат, албарс кылыч жанымда турат, алты сан казак артымда турат, ак жолтой Кенекем туу болуп алдымда турат. Кыргыз эмес кытайды бузар шаам бар. Неге карап турамыз? Колду азырлап, көп кечикпей аттаналы жортуулга, — деди Кенесарынын жоокер иниси жашы жыйырма беште толукшуп турган Норузбай баатыр. — Аллаяр таксыр, — деп сөз баштады Кенесарыга көз жибере, улуу жүздүн ботпай уруусунун билерманы Супатай бий: — Арийне, Алла таалам жар болсун казак, кыргыз, өзбек мусулман журтун баш коштурам деген тилегиңе. Казак, кыргыз карлыгачтын кош канатындай бир тууган эл. Сабыр этели, ойлонолу. Бөлтүрүк чечен айткандай, кыргыз оңой жоо эмес, жоого шай, доого чыйрак эл. Кыргызды чабам деп хан атаң Аблай айтылуу Бердикожо баатырдан, Берен Барак, Сан Барак султандарынан айрылып, сабын көргөн. Өткөндүн сабагын эстей жүргөнүбүз оң. Ормон хан менен дагы сүйлөшөлү, мен өзүм барайын. Ар кимибизге төп келгендей ынтымакташуунун жайын сүйлөшөлү, — деди. Эртеден бери солк этпей ойлуу отурган Кенесары отургандарга бир сыйра көз жибере, салмактуу үн менен:

— Мен душманым кыргызбы деп жүрсөм душманым өз ичимде экен го. Супатай бий, сен кыргызга боор тартып турасың го. Ушу сен Ормон менен сөздөшүп алгандан соосуңбу? Андай болсо кыргызды талкалагандан кийин сени менен сүйлөшөм. Кара-Кеңгирде касиеттүү Алаш хандын мазары жанында бабабыз Аблай хандын туусун жайган калың казак мени хан көтөргөндө хандыкты кыргыз Ормонго өткөрүп бер деди беле? Ыя? — деп Бөлтүрүк чечен менен Супатай бийди каарый карап, сөзүн улады. — Аблай хан кыргыздан сабын көргөн деп мени коркутканыңарбы? Бабабыздын кыргызга салган жайыл кыргыны эсиңерде жокпу? Казакка да хан болууну көксөгөн көөдөк кыргызга саламын андан чоң кыргынды. Азирленгиле, Супатай, Үрүстөм, Абулпейиз, Сүйүк султандар ар бириңер ат жарагы менен эки миңден кол чыгарасыңар. Агыбай баатыр; Норузбай төрө экөөңөр алардан келген жоокерлерди бирден санап өткөрүп аласыңар. Ким менин буйругумду аткарбаса, айылын чаап, малын талагыла. Жыйырма миң кол топтоймун. Ага чейин кыргыз айылдарын четинен чаап, өрттөп, малын талап туруу керек. Кол азирленип бүткөндө үлкөн казатты өзүм баштаймын. Кыргыз эсирген экен, байталдары жал алып, койлору куйрук байлап, жигиттери богок байлап, кыздары эмчек байлап калган сыягы бар. Көргөзөмүн кызыкты, саламын бабалары көрбөгөн бузукту. Бабабыз Аблай хандын жолун жолдойлу, Аллохи акбар, — деп сөзүн бүтө жыйынды таратты.

ЧАБУУЛ

1847-жыл, жалган куран айы.

Капка алдындагы кыргыз айылында бейкут тиричилик. Мал көк кубалап калган маал. Эрте телчиккен козу-улактар төш таяна жайылууда. Айыл ортосуна тартылган көгөндөр бош. Талас суусун бойлой тартылган желелерде байлалуу кулундар, саан бээлер үйүрүнөн бөлүнбөй отокто. Кемегелерден, үйлөрдөн түтүн булайт. Кээ бир үйлөрдүн эшиктери түрүлүү. Четки көөнө боз үйдүн босого туурдугу сыйрылып, кереге көзүнөн өткөрүп үч-төрт аял аркан эшип жатат, Андан берки ак үйдүн алдында курулган өрмөктө орто жаштагы, буудай өңдүү субагай, кара каш, кара көз аял өрмөк өрүүдө. Боз үйдөн чыккан тараз бойлуу кош этек көк көйнөкчөн, тик жакалуу жеңил кемсел кийген, жоолугун алдына байлана көзү күлүңдөгөн кара тору келин:

— Айиий, апа, төмөн жактан чыккан чаңды караңызчы, — деди. Өрмөктөгү аял колун маңдайына серепчилей:

— Жылкы айдап, Капканы ашканы бараткан жылкычылар го, — деп адыргыны көтөрүп, аркак өткөрө баштаганда:

— Аблай, Аблай... Кене хан... Кене хан, — деп абаны термелткен ач кыйкырык сала атчандар айылга чабуул коюп кирип келишти. Эч нерседен капарсыз бейкут тиричиликтеги эркек, аялдар эмне окуя болуп кеткенин биле албай элейишти.

Көк ала сакал карыянын жанында турган жигит:

— Аба, булар Аблай, — деп кыйкырып келатышат. Казак баскынчылары окшойт. Атка минели, — деп үйдүн жанында сайылуу турган найзаны алып, кермени көздөй бет алганда:

— Карачы, куралдуу атчандардын көптүгүн. Биздин он чакты жигиттин колунан эмне келет. Бөйдө өлүм болбой тура туралы. Алышар кез алдыда болот го. Ашыкпа, — деп сакалын сылай, ичинен келме келтирип турду. «Аблай» деген чуу менен атчандар айылды аралай тапырактата чаап кирип, жолуккан эр бүлөлөрдү найзалап жыга, суу боюндагы желелерди кыркып, жайылган жылкыларды төмөн кайрып, чаңдата айдап жөнөштү. Кээ бир зөөкүрлөр аттарынан ыргып түшө кыз, келиндерди уйпалашты. Аблай чуусу найза, кылычтан өлгөндөрдүн ата-энелери, катын-балдары жакындарынын үстүнө өмгөчөктөп сыздаган муңдуу ыйы абаны титирете, айылга кандуу калайман түштү.

Жанарак атка минейин дегенде карыя токтотуп койгон жигит карындашын жулмалаган баскынчыны бычак менен сая жыгып, атына мине:

— Кыргыз, кыргыз, Бүргө баатыр, — деп ураан чакыра жылкыны айдап бара жаткандардын артынан жетип, экөөнү аркасынан сайып, аттан түшүрдү. Үчүнчүсү кайрылып найза сунду. Канында эрдик намысы кайнаган жигит аны да сайып түшүргөндө, төртүнчүсү капталдан чыгып, чокмор менен желкеге урганда жигит ат жалына өбөктөп барып, жерге кулап түштү.

— Үйлөргө өрт койгула, эр-бүлө тирүү калбасын, — деп барк этти да, туулга соот кийген кара сакал шейит кеткен ээсин кыя албай кишенеп турган атты чылбырлай, жылкы артынан жөнөдү.

Айыл кызыл өрткө бөлөнүп, курумшу, күйүк жыттанган ачуу түтүн асманга буралып, теребел ызы-чуу, өкүрүк, ыйга толду.

Казак элинин улуттук боштондугу үчүн күрөшүүгө чыккан Кенесары Касым ыйык ишинен четтеп, кандуу жолго түшүүсү ушундай башталды.

Баскынчылар талоонго алган малды Мерке чебин курчап турган жыйырма миң колдун азык-түлүгү үчүн алып баратышты. Кыргыздар менен кармашууда артынан сокку уруу коркунучун жоюу үчүн Кенесарыга Мерке чебин алуу зарыл эле.

Казактын өсүмдүккө куник боз талаасында тогуз байсалуу Мерке чеби кароол секичелери, мечит мунарасы менен көзгө урунат. Түштүк тарабындагы баштарын ак мөңгү баскан тулаңдуу кыргыз тоолору булут челе суналат. Тоо кыркасынан көтөрүлгөн күндүн булутка чулгана үзүл-кесил тийген нуру кунарсыз. Чептин түштүк тарабындагы дөңсөөгө тигилген Кенесарынын көк чатыры алдында айчыктуу жашыл туу желбирейт. Хан чатыры тандалма төлөңүттөрдүн катаал кайтарыгында турат... Чептен кыйла обочо жолдо үйлөр тигилип казак баскынчыларынын айылынан түтүн булайт. Казысы карыш бээлер союлуп, кандуу булоон түшүүдө.

Куралдуу жоокерлер чепти үч айланта курчашкан. Алдыңкылары жебе учуна майланган кебезди күйгүзүп, чептин ичин аткылоодо. Чеп ичинен ар кай жерден өрт «жалбырт» этип, түтүн буланууда... Мунарадан, чеп кырынан көрүнгөн Кокон жоокерлери кулап түшүп, дарбаза кайтаргандары да күм-жам болууда. Баш бактырбай курчоонун үчүнчү күнү. Чеп акими Абдулхамид таксырдын иш үжүрөсүндө жашыруун кеңеш жүрүүдө. Төрдө аким өзү. Анын катарында мечит имамы Абдулла кожо, сол жагында чеп сыпайларынын башчысы Абдулазиз паңсат отурат. Үжүрө ичи үнсүз тунжуроодо. Өң-алаттан кетип кубарган аким майда калтырак басып турган колу менен кыска тегизделген сакалын сылай:

— ЛяиллахаиллаАллахи, Мухамед расул Аллахи, Кудая өзүң сактай көр кыргын алааматтан. Хазрети, кандай айла кылабыз, — деп мечит имамын карады.

— Аллахи таалага сыйынып кармашуу керек. Өлсөк шейит болобуз, өлтүрсөк газы болобуз. Кудай алдында, хан алдында жүзүбүз жарык болор, — деди Аллахи таалага ишеничи кебелбеген имам.

— Оо, хазрети, Капка алдындагы кыргыз айылдарына салган кыргынды уктук го. Эр-бүлөдөн бирин калтырбай өлтүрүптүр. Келин-кыздарын мазактап, кош бойлуу аялдардын ичин жарып, балдарын кереге башына илдириптир, — деп мукактана сөзүн бүттү оюндагысын толук айта албаган паңсат.

— Хазрети, ойлоп көрүңүзчү, жыйырма миң аскерге биздин эки жүз сыпай кандай туруштук берет? Ордодон жардам келери да күмөн, — деп ылдый карады чеп башы бек.

— Абдулхамид жахангер, сиз Кудай алдында куран кармап, таксыр ханга ант бергенсиз. Антты актоо үчүн Кудайга сыйынып, бел байлоо керек. Маңдайга жазылган болсо шейит өлүмүнө барабыз да, — деп келме келтирди, сабыр күтүп токтоо отурган мечит имамы.

— Хазрети, кечиргейсиз, Кудай алдында бейкүнөө адамдардын канын мойнума алгым келбейт. Кенесарыга, ак желек карматып, тартуу менен элчи жиберели, — деди чеп акими. Үшү качып, саруулап отурган сыпай башы паңсат үстүнөн оор жүк алынгансып, жеңилдене:

— Ак сөз таксыр бектики, элдин канын мойнубузга албайлы Кудай алдында, — деп сакалын сылай, оңдонуп отурду паңсат. Бир аз ойлуу отургандан кийин чеп башы:

— Абдулазиз паңсат, ээр токуму, азем жабдыгы менен кызыл ооз аргымакты даярдаңыз. Тартуу менен Кенесары алдына сиз барасыз ак желек көтөрүп, — деп булк этти айласы кетип отурган Абдулхамид бек. «Сиз барасыз» дегенде жүрөгү опкоолжуй түшсө да, «ак желек көтөрүп» дегенден улам элчиге өлүм жок да деп өзүн жооткоткон паңсат:

— Хоп, таксыр, айтканыңыз орундалат, — деп ордуна тура жөнөдү. Кудай алдында ханга берген антынан тайган чеп башы бекке нааразы боло, жан туюму ыза болгон имам да өз жайына чыгып кетти...

Батыштан соккон сыдырым шамалга көк чатыр алдындагы ак айчыктуу жашыл туу желбирейт. Айланасына элүү кадамча киши жолотпой, кылыч байлана найзасын кесе кармаган туулгалуу төлөңгүттөр турат. Чатыр ичине өрө кийиздер салынып, үстүнө килем төшөлгөн. Төрдө секиче орундукта Кенесары хан. Хандын он жагында — Эржан төрө, сол жагында Норузбай — төрө, аларга удаа Агыбай, Иман баатырлар отурушат.

— Колдун санын тактап, он башы, жүз башы, миң башыларды дайындап бүттүңөрбү? Оң канатта канча, сол канатта канча, туу түбүндө канча жоокер болот? — деди Кенесары эч кимди карабай, мелтиреген калыбында.

— Оң канатта Норузбай баатыр, колунда 7000, сол канаттагы Эржан төрөдө 7000, туу алдында сизге тиешелүү 5000 жоокер болот, сакчыларды кошпогондо. Иншалла, азык-түлүк жетиштүү, курал-жарак шай, Капка алдынан көп мал келди, — деди жашы улуу Агыбай.

— Аа, жакшы, чепти оттуу жебелер менен аткылоону уланта бергиле. Эгерде түшкө чейин ак желек көтөрүп келишпесе чабуул коёбуз. Шаты, аркандарды азирлегиле. Баса, Меркеден Супатай, Андаштар канчадан кол кошушту, — деди Кенесары.

— Экөө бир миңден кол менен кошулушту. Кечигишти, бирок жигиттери тандамал, курал-жарактары шай. Кечиккендерине нааразымын. Чакырткыла хан алдына, жооп беришсин, — деди баатыр атанып, текебери көөдөнүн тээп турган Норузбай төрө.

— Көрөбүз, Наукенжан, иштин аягына чейин кимдин ким экени билинет. Азыр аскер ынтымагы, катуу тартип керек, — деди Кенесары хан кебелбеген калыбында. Аңгыча эшик ачылып кирген төлөңгүт:

— Аллаяр таксыр, сизге кирсек деп өтүнүшүп, ботпай бийлери Супатай, Андаштар турат, — деди таазим эте ийилип.

Кенесары мелтирей, көзүн ирмебей тиктеген калыбында, башын билинер-билинбес ийкеген болуп, «кирсин» дегендей белги берди. Чатыр эшигинен узун бойлуу, кең далылуу, кагелес, буудай өңдүү, субагай жүз, кырдач мурун, суйдаң кара каш алдындагы коймолжун көздөрү ойлуу, чокчо сакал-муруту сыпаа серпилген орто жаштардагы салабаттуу Супатай бий көрүндү. Башында жылбырска кара көрпө кыюулаган кулун терисинен малакай, көгүш нооту кемселине күмүш кемер курчанган; анын артынан орто бойлуу, тууралжынынан келген эткелирээк, тегерек бет, сары чийкил, келте мурун, жээрде сакал, башында кийиз калпак, ак пиязы тик жака кемселине кемер кур курчанган Андаш бий кирип, колдорун бооруна ала:

— Ассалоому алейкум, Аллаяр таксыр ханыбыз, аман болсун мал-жаныңыз, Алла таала кубат берип, ачылып турсун багыңыз, — деп жарыша салам айтып ийилишти.

— Алейкума салам, келгиле, жай алгыла, — деди Кенесары кебелбеген калыбында. Бийлер ханга кол берип, Норузбайга кол сунганда:

— Тарт колуңду, албаймын, сенин ңасилиң төрө эмес, карасың, кара казак боласың, — деп тескери карады. Сунган колун кайра тарта албай, ыңгайсыз абалда турган Супатайды байкаган Кенесары:

— Андай эмес, Наукенжан карагым, бийлер өзүңдүн тусканың гой. Колун ал Супатай агаңдын, — деп жайгарды. Менменсиген жаш төрө:

— Мен алуучу кол эмес, колуңду тарт, Супатай. Колуң арам, Супатай, жолуң арам, Супатай, — деп жекирди. Көптү көргөн кыраакы Супатай ызасын жашыра, билмексен болуп:

— Аллаяр таксыр, албады деп колумду төрөгө капа болбоймун. Тууганын сестеп жалтантып, душманынын мизин кайтарып, кыр көрсөтүп атпайбы. Атпай Алаш калкына эрк көргөзүп атпайбы, — деп Агыбай, Андаштын катарына отура, алакан жая: — Аллоху акбар, Аллаяр таксыр, алышканды алып жык, беттешкениң мертинсин. Аблай бабаңдын арбагы жылоолосун, — деп бата тиледи.

— Супатай бий, мына азыр Мерке чебине чабуул коемун да, ал бүтө кыргызга чабамын. Сенин жигиттериң даярбы? Кыргыздардын чамасы канча, алыбыз жетеби? — деди Кенесары Супатайдын мактоолорун кулактын сыртынан кетирген сымал, кыргызга жакын, куда-сөөк, байланышы бар деген шеги да кылтыйып турду.

— Аллаяр таксыр, жигиттер курал-жарагы менен шайма-шай келишти. Кыргыздар алсыз десем өзүңдүн алдыңда, Кудай алдыңда өтүрүк айткан болормун. Алар итабар күчтүү, жоокер эл экени анык. Ар бир үйдүн капшытында ар дайым найза сайылуу турат, бирден аты дайыма кермеде суутулуу болот. Сиздин жоокерлер да алардан кем эмес, ашык. Кудайга сыйынабыз, — деди Супатай.

— Мына, Кенеке жана айттым гой бул арам деп, кыргызды мактап турганын көрбөйсүзбү. Кыргызды бүтүргөндөн кийин Супатай сени менен сүйлөшөм, — деп сумсайды Норузбай төрө. Ыңгайсызданып отурган Андаш малдашын копшой обдула сөз баштарда:

— Аллаяр таксыр, чептен ак желек көтөрүп үч атчан келатат, эмне иштейли, аталыбы? — деди эшик ага төлөңгүт.

— Аа, ошондойбу, элчиге өлүм жок, ок чыгарбагыла, жакындап келгенде токтотуп, аттарынан түшүрүп, куралдарын алып, менин алдыма келтиргиле, — деди Кенесары менменсине эки жагын каранып.

— Көрдүңөрбү, Кенекебиздин сүрүнөн жүрөктөрү түшкөн ала чапан сарттар, кол көтөрө албай, «лаппай таксыр» деп келатышканын, а сен бизди кыргызың менен коркуткуч келет, — деп Супатайга ызырынды Норузбай.

— Тартуусу кандай болду экен, көрөт го Кенекебиз, — деп компойду Агыбай.

Аттарынан түшүрүлүп, курал-жарактары алынган үч кишинин алдында келген кайтарыкчы төлөңгүттөрдүн башчысы:

— Аллаяр таксыр, элчилер келди, — деп таазим эте ийилди.

— Башчысын гана киргизгиле, — деди Кенесары хан. Сырттан кара сакал, кара сурунан келген, эрди түйрүк, эңгезердей узун бойлуу, чептин сыпайларынын башчысы Абдулазиз паңсат алдыга кире чөгөлөй:

— Урматтуу жахангер хан Кенесары, сизге, Мерке чебинин беги Абдулхамид мырза салам дуба жолдоду. Сиздин мындан ары кыргыздарга жүрүшүңүзгө ийгилик каалай турганын билдирди. Алдыңызга жабдык-жарагы менен аргымак тартуулады, - деди башын жерге салган калыбында.

— Мен силерден кыргыздарга барууга уруксат сурап келгеним жок, силерди багынтууга келдим, - деп бурк этти Кенесары хан.

— Бул улук ишке, таксыр, менин эрким жетпейт. Бегибиз бар, — деди паңсат башын көтөрбөгөн калыбында.

— Тарт эшикке, Кокон бегинин тартуусун көрөлү, — деп ордунан турду Кенесары. Жапырт эшикке чыгышты.

Хан чатырынан он беш-жыйырма кадам оолак Абдулазиздин жардамчысынын суулуктоосунда зээри бийик, соорусу жайык, мойну жаадай ийилген, кулагынан шам күйгөн, суйдаң жалдуу ойноктогон ак боз ахалтеке аргымагы ооздугун кемире жер чапчыйт. Үстүнө алтындалып, асыл таштар чөгөрүлгөн ээр токулган, булгаары тердик, желдиктерине күмүш чегеленген, ээрдин кашына винчестер мылтык, алтындалган кындуу кылыч илинген.

Тышка чыккандар аргымактын ажайып турпатына, ээр-токум жасалгаларынын аземделишине таң боло, бир тынымга үнсүз турушту. Алып келген тартуусу көргөндөрдүн купулуна толгонун байкаган паңсат:

— Таксыр хан, мына ушул араб жана ахалтеке жылкыларынын насилинен чыккан аргымакты бегибиз сизге урмат менен тартуулайт. Муну өзү гана минер эле, «Кызыл ооз аргымак» деп аталат, — деп элчи жагалдана Кенесарыны карады. Хандын сумсайган жүзүнөн, ирмебей тиктеген көздөрүнөн же жакканы, же жакпаганы билинбейт.

— Бали, мал болбосоң коё кал, төрт аяктуу жылкы баласынан чыгат экен да ар кандайы, — деп Агыбай баатыр аргымактын жанына келип, жалынан, көкүлүнөн сылады.

— Байлап койгула кермеге. Барып дарбазаны ачкыла. Бизди тосуп алсын бегиң, — деди Кенесары паңсатка мелтиреген тейинде. Мерке чебинин каршылыксыз алдына кулашынан өзүн ааламдын ээсиндей туйган Кенесарынын көз алдына курун мойнуна салып, чөгөлөгөн Ормон хан элестеп турду. Кыргыздарды канабайран түшүрүп, чаап алуу ага колдогу ишиндей көрүндү.

САКТЫКТА КОРДУК ЖОК

Тоо өрөөнүнөн түшкөн сууну бойлой жаздоо конушта отурган айыл Жангарач бийдики. Күн тоо кыркасынан кылая кой короодон чыгып, өр таяна көк уулай жайылууда. Козу-улактар агытыла элек көгөндө, үйлөрдөн созолоно түтүн булай айыл тирилик камында. Төмөнтөдөн иттерди абалата калмак жүрүш менен келаткан үч атчан айылдын өйдө жагындагы чоң ак үйдүн жанындагы кермеге түшүп, аттарын байлай, камчыларын кончторуна кыстара, үйгө бет алышты. Он эки канат ак үйдүн төрүндө талкан уругунун жашы улуусу Моңош карыя, эки жагында беш-алты салабаттуу айыл адамдары отурушат. Жашы баарынан кичүү үй ээси Жангарач бий эр жакта отургандардын четинде эмнегедир кабатырлана кеп салууда, баарынын маанайлары пас. Моңош карыя кабагын көтөрө:

— Кудайга карайбыз да, не бар, не жок, камылгалуу тургула, — дегенче болбой эшик ачыла: — Ассалоому алейкум, — деп салам айта Кожоян, Ысабекаалы, Искендерлер киришти.

— Алейкума салам, мырзалар, жолдуу кайттыңарбы? Өткүлө, орун алгыла, — деп келгендерге ордунан тура кол берип, ызаат көрсөттү, мартабасын адамгерчилик менен айкалыштыра билген нарктуу бий Жангарач. Келгендер Кенесарынын чабуулу жөнүндөгү каңшаар кабардын аныктыгын билип келүү үчүн мындан бир жума илгери Чалдыбар, Меркеге атайын жиберилген чалгынчылар эле. Амандык сураша жайланышкандан кийин:

— Кана, алтын шилекейиңерди чубурта отургула, арыбай-ачпай келдиңерби? — деди үй ээси.

— Кудаяга шүгүр, бий, ат көлүгүбүз аман-эсен кайттык. Чалдыбар тегереги тынч азырынча, бирок кооптонуп, тоо таяна көчүп аткандар бар. Меркени айланчыктап көрдүк. Кенесарынын сандаган колу чепти айланта курчап турат, — деди Кожоян.

— Курчаганда да үч айланта курчаптыр. Жан каттатпай оттуу жаа менен чептин ичин аткылап турушат, — деп кошумчалады кер мурут жигит, Жантай бийдин уулу Ысабекаалы.

— Казак колунун чамасы канча көрүнөт? Меркедеги Кокон бектери каршы уруша албаптырбы? — деп ойлуу кабагын көтөрө, келгендерге карады Моңош карыя.

— Чептин ичи өрт. Чеп аскерлери тышка чыгып урушууга батына албай, коргон көзөнөктөрүнөн аткылаган болуп жатышат. Чептин ичиндеги өрттү өчүрүү менен да алектенип турушат окшойт, — деди Жангарачтын жакын тууганы олбурлуу карасур, келте мурун, көзү жүлжүгү жигит Искендер.

— Казактар өтө көп сыяктанат, айылдары менен көчүп келишкенби, айтор Меркеден бир аз обочо талааларда жолум үйлөр жайнайт. Капканын алдындагы кыргыз айылдарын кызыл уук кылып чаап, өрттөп, малын тыптыйпыл айдап келип, кандуу булоон болуп жатышкан түрү бар, — деди Кожоян, Жантай бийдин инилеринин бири. Жүзү курусун Кенесарынын. Капканын алдындагы айылдардын малын эле алса эмне, эр бүлөнү тирүү калтырбай кырып, айылды өрттөп, кары-жаш дебей кырганын уксаңыз — жүрөк титирейт. Тирүү киши деле калбаган окшойт, кичине балдарды да жайратышыптыр, жырткычтар, — деп улутуна сакалын сылады Кожоян.

— Ляиллааха иллаАлла, Аблай хандын алааматы кайра башталган экен го, — деп жакасын кармап Моңош карыя чекесин таяна жер карады. Үй ичин үнсүз тунжуроо басты.

— Кудая тобо, өз чебин коргой албаса Кокон эмнеге отурат ал жерде? — деп башын чайкай Жангарачты карады Моңош карыянын оң жагында отурган жээрде сакалын ак аралай баштаган сары чийкил, чекир көз, салабаттуу киши.

— Ээ, аба, ала чапандар коркогураак эл болот. Алар аз, Кокон алыс, анын үстүнө Меркенин беги сылаңкороз, кайратсыз сайпана киши көрүнгөн. Ал Кенесарыга каршы чыгууга батына албайт. Чептин капкасын ачып, баш ийип берүүсү толук ыктымал, — деди Жангарач бий.

— Капканын алдындагы кыргыз туугандарга кыйын болгон экен. Эми ошол алааматтан элди сактоо керек, — деп Жангарачты карады Моңош карыя.

— Албетте иш чукул кирип келген тура. Айылдардын баарына киши чаптыргыла. Кары-картаң, жаш аялметтердин баарын тоо таянта көчүрүшсүн түнү бою. Бүгүн кеч бешимде биздин айылдын үстү жагындагы жапсарга айыл билермандары, найза сайып, кылыч чабууга жарай турган эр бүлөлөрү менен чогулушсун. Убакыт тыкыр, түнү менен жоо басып калышы мүмкүн дегиле, — деп Жангарач жанындагы москоол сары жигитке буюрду.

— Куп болот, азыр эле бирден жигитти айыл-айылга жиберемин, — деп шарт эшикке жөнөдү бийдин жигит башысы.

— Эми силер тезинен Кеминге жөнөгүлө, түн болсо да кабарлагыла Жантай бийге. Камылга көрөлү. Эртең шашкеге жетпей мен да бул жактагы аттуу, баштуулар менен жасоо кайрып барып каламын. Бийге ылайыгы келсе Токмоктун алды жагынан кездешкендей бололу. Бизден салам дуба дегиле, — деп Кожоянга кайрылды Жангарач бий.

— Биз Ысабек мырза экөөбүз азыр эле жөнөйбүз. Келатканда Бишкектин бегине кайрыла келгиле, Кенесарыга каршы бизге жардам бере алат бекен деди эле бий акебиз, аякка да кайрыла кетели, — деп ордуна турду Кожоян.

— Айта кет, бирок булар да Кенесарыдан коркуп, үжүрөлөрүнө жашынып калуулары ыктымал. Кудайдан жардам тилеп, өз боюбузга тыкан бололу, жөнөгүлө. Ак жолуңар ачылсын, — деди Жангарач бий.

— Кудай жолуңарды ачсын, Алла таала жар болуп, бүгүнкү кыйын күндөн эл-журтубуз эсен чыксын. Элдин убал-сообу, ишеничи эми, эр жигиттер, силердин мойнуңарда. Кудай кубат берсин, Алло акбар, — деп алакан жайды Моңош карыя. Отургандар жапырт бата тилеп, Кожоян, Ысабекаалылар кермедеги аттарына жөнөштү.

Бешим маалы. Асманды каптаган жаздын киргил булуттарына жашына күн батыш тоо кыркасына эңиштөөдө. Батыштан соккон эрте жаздын салкын сыдырымы бетти аймалайт. Айылдан өйдөкү жапсарланган дөңсөөнүн алдына беш жүз чамалуу атчан казканактай чогулган. Көпчүлүгүнүн колдорунда найза, белдерине кылыч байланган, башына туулга кийгендер да көрүнөт. Көбүнүн баштары кызыл, же ак жоолук менен артына буулган, калпак, тебетейчендери аз. Бул жагдай чогулгандардын жоокерлик деминен кабар берип тургансыйт. Жүздөрү сумсайыңкы, Коогалаңдын кабарын күтүп дөңдө намаз окуп отурган калың топту карашат.

— Казактар Кара-Балтаны чаап алыптыр дейби ыя? — деп жанындагысына карады кылыч байлана, найзасын окчо кармай, башын ак жоолук менен бууган кызыл тору жигит.

— Илгерки канкор Аблайдын уулдары дейт го. Таластагы кыргыздарды кырып-тоноп, эми быякка келатат дейт канкорлор, — деп ызырына жооп берди башын кызыл жоолук менен буунуп, кыл чайнап турган карасур жигит.

— Катындардын ичин жарып, ичиндеги балдарын да мууздаптыр дешет, мыкаачылар го, атаңдын оозун... — деп алдыга обдулду калпакчан кырдач мурун, ээрди желки сары жигит. Намаз окуп бүткөн калың топ элди карай басты. Алдыда шыңга бойлуу, субагай карасур жүздүү, кырдач мурун, коюу кара каштуу бийик кабак алдындагы сурмалуу алагар көзүнөн кайрат учкуну жанган, сыйда кара сакал, муруту сыпаа серпилген Жангарач бий, башында төбөсү бийик, кара кыюулуу ак калпак, тик жакалуу сур нооту кемсел, шымынын багалектери маасы кончуна кийрилген, күмүш кемер куруна кындуу кылыч байланган, боз суп чепкенчен; жанында кырбуусуна кара көрпө кармалган кулун тери малакайчан, ак пиязы чепкенчен, ак сакалы жайкала төшүн жаба Моңош карыя намаз жамаатында болгондордун алдында келип, элди бет ала токтошту.

— Оо, калайык, — деп Жангарачтын бийик үнү шаңк эте абада жаңырды, — кыйырды кыйрата басып жоо, ырайымсыз жоо келатат. Капка алдындагы кыргыз айылдарын өрттөп, эр бүлө калтырбай кырып, кыз-келиндерди маскаралап өлтүрүшүптүр.

— Канга-кан, — деген кыйкырык бир азга Жангарачтын сөзүн бөлдү. Бий демин жыя сөз улады:

— Жоо ар бир үйдүн босогосун кыйрата басып, коломтосун өчүрүп, күлүн сапырып, түндүгүн түшүрүп келатат. Жоо кыргызды тукум курут кыламын деп келатат.

— Найза учунда, кылыч мизинде!..

— Канга-кан, — деген ачуулуу үндөр бийдин сөзүн дагы үздү. Элдин толкуну бир аз басаңдаганда:

— Албетте, элдин амандыгы, туулган мекен үчүн ат жалында, кылыч мизинде, найза учунда кырчылдаша кармашчу күн келди, туугандар. Алла таалага, бабабыз Манастын арбагына, өткөн ата-бабалардын арбагына сыйынып, күрөшкө бел байлайлы. Жоонун каптап кириши

саат сайын күтүлөт. Ар бир айылдын башчылары жигиттерди топтоп, он башы, элүү башы, жүз башыларын дайындап, ар бир уруктун билермандары өз жоокерлеринин башында болот. Бүтүндөй солто элинин жоокерлери мага баш ийесиңер. Ар уруктан бирден топ кайгуулга, жезекке дайындалсын. Түнү менен катын-бала, кары-картаңдарды тоого көчүргүлө, жоонун тепсендисинде калбасын. Урук башчылары, айыл башчылары өз жоокерлерин толук жыйнап, эртең менен намаз маалында ушул жерге келгиле, — деген Жангарач бийдин кескин буйрук чакырыгынан кийин Моңош карыя ак сакалын жайкалта алакан жая:

— Аллоо акбар, — дегенде куралдуу жыйындын бата добушу бейкут жашоосун кыргындуу алаамат каптаган элдин намысы, каары козголгонунан кабар бергенсип, аба жарды.

Тынч жаткан кыргыз айылдарына кыргын сала каптап келаткан Кенесарынын баскынчы чабуулу жөнүндөгү коогалаңдуу кабар Жылгын-Башыдагы тынайларга, Берик-Таш алдындагы черикчилерге, Токмоктон ылдыйкы солтолорго түнү менен жетти, эл дүрбөлөңгө түштү. Түнү менен жапырт көчө, тынайлар Чоң Кеминге оошту, черикчилер солто айылдары менен жамаатташ боло Шамшы, Кызыл-Суу бөксөлөрүнө көтөрүлүштү.

Чүй бою ээнсиреп, көчкөн журттарда айры куйруктар каалгыйт. Токмоктон төмөнкү Оро-Башыны көздөй ар тараптан агылган куралдуу атчандардын артынан көтөрүлгөн коюу чаң ээн калган өрөөндү каптаган боз мунарыкка айланууда. Эрте жаздын киргил булуттары самсый көчкөн асманда күн нуру да жоболоңдуу жер бетине кайдыгер сыяктуу кунарсыз.

Оро-Башы оозундагы дөңсөө алдына тынай, талкан, черикчи урууларынан кайрылган куралдуу жасоолор аралык сактай топтолууда. Секиленген дөңсөөдө Жантай, Жангарач бийлер, Төрөгелди, Калпак, Чынгыш, Субанбек, Түлөкабыл баатырлар кеңеш курууда. Кенештин маанайы чыйрак. Жашы баарынан улуу Жантай бий:

— Эл башына күн түшөт деген ушул. Иншалла, Алла таала биримдик, кайрат берсин элге, жоокерлерге. Кенесарынын өз казагын аябаган кандуу колу бизди аяйбы. Жаңы кабар бар бекен силер жактан? — деп Жангарачты карады.

— Меркенин беги ак желек көтөрүп, Кенесарыга баш уруп, алдына Кызыл ооз деген аргымагын, алтындалган ээр токуму менен тартуулап, дарбазасын ачып бериптир. Ага шерденген канкор бери карай кара таандай каптап чыкты. Бөксөгө чыга көчүүгө үлгүрбөй калган айылдардын тымтыракайын чыгарып, кыргындап келатат, — дейт деди Жангарач бий.

— Кудай бетин ары кылсын мыкаачынын, кош бойлуу аялдардын ичин жарып, балдарын керегеге илип атат деп уктук, — деди быжыгыр жээрде сакал, желки сары, ак калпак, боз чепкенчен, салабаттуу киши жакасын кармап. Отургандар толкуй түштү.

— Бетбак, мыкаачы.

— Көркөө, канкор...

— Көркөөнү капканга алып, кежигесинен муздаш керек, — деген үндөр жаады. Кызууланган үндөр басыла түшкөндө:

— Албетте канкорго аёо жок. Бирок ал күчтүү, бүгүн эле каптап кириши да ыктымал. Курал-жаракты азирлеп, кирпич ирмебей сак туруу керек. Кайгуулга жигиттерди азыртан эле коёлу. Ормон ханга кош ат менен чабаган жиберели, ансыз иш бүтпөйт, калк көтөргөн хан, кол башкаруучу эр ошол, — деди Жангарач бий.

— Туура айтасыз бий, ханга кабар жиберели да, жоонун жолун тосолу. Жер алыс, жол татаал. Байсоорунга жердин уусун билген жигиттердин ичинен бири өзү каалап чыкса чабармандыкка, — деп элге кайрылды Жантай бий.

— Хан келгени жакшы, минтип турганда...

— Эл башы керек, — деген элдин дуусуна аралаш:

— Мен барайын ханга кабарга, — деп ойноктогон чабдар атчан, туулгалуу жигит алдыга чыкты.

— Мен барамын, — деп алдыга чыкты башына кызыл жоолук бууган кара атчан жигит. Экөөнүн тең эр тууштары бап келген, экөөнүн тең аттары ооздук кемире, тизгин булкуп жер чапчыйт. Төрөгелди баатыр ордунан туруп, жигиттердин алдына келип, көз чаптырып турду да:

— Экөөң тең жарайсың, бирок бул илгери чыкты, жол ушунуку, — деди да, чабдар атчанга үч уруудан каалаган атыңды коштоого ал. Иш өтө такык, зарурат экенин билесиң да. Азыр эле жөнө, тынбай жүр. Арыган жерде атыңды жаңыртып, жолду тынымсыз улай бер. Хандын ордосу Чоң-Байсоорунда, — деди.

— Баатыр туура айтат, иш өтө зарурат. Кенесары жыйырма миң кол менен элди кырып келатат дегин. Калайык калкка калайман түштү дегин, калаймандуу күндө эл ханды күтөт дегин. Мына Карабек баатырдын канжары ханга кандуу согуштан кабар берсин, — деп ордунан турган Жантай бий курунан чыгарып, күмүш чабылган кыңдуу канжарды чабармандын колуна карматты. Жигит атынын башын кыбылага буруп алаканын жая элден бата сурады. «Оомийин, Алло акбар», — деген күчтүү толкун абаны термелте, эл бата берди. Туура жактан бирөө токулуу чаар атты ойноктото суулуктап келип, жигиттин жетегине берди. Кош атчан чабарман топтон бөлүнө бөксөлөй, Боомду карай сызды. Чабарманга бата берип узаткан эл тынчый түшкөндө Төрөгелди баатыр:

— Казактар менен чарпышып көрдүк го. Алар үч багытта, он канат, сол канат, туу түбү болуп чабуул коюшат. Эки канаты өсө берип, чамасы келсе жоосун торго алуу ыкмасы менен талкалоого аракеттенишет. Биз дагы алардын алдын ала өз амалдары менен өзүлөрүн камоого аракет жасайлы, — деди.

— Андай болсо сол канатты биздин жигиттер тозсун, өзүм баш-көз боломун, — деди Жантай бий.

— Бөлөкбай, Талкан жигиттери орто багытты — туу алдын — тосот, мен да өзүм башында боломун, — деди Жангарач бий.

— Жакшы, анда черикчи жигиттери оң канатты, Шамшы Кызыл-Суу ойлорун тозсун. Мен өзүм баш болоюн. Дагы бир амал, жоокерлер экиге бөлүнүп, бири бетме бет согушуп, экинчиси бугуп туруп капталдан сокку ургандай болсун. Эки канаттагы жоонун мизи кайтса, айланып өтүп, артынан курчайлы. Туу бетиндегисин артка карай ныгыра, жоону торго камап соголу, — деди Төрөгелди.

— Ар уруунун колунан жыйырмадан жигит жезекке чыксын, түнү бою бири-биринен караан үзбөй кайгуулдап, жоо жөнүндө кабарды кошунга жеткирип тургандай болушсун, — деди Жангарач бий.

— Алла таалага тобокел, баатырлар, «эр жигит эл четинде, жоо бетинде» деген кез келди. Өлсөк шейит болобуз, өлтүрсөк газы болобуз. Кудайга, ата-бабанын арбагына сыйыналы. Он башы, жүз башы жигиттер азыр өз өңүттөрүңөрдү ээлегиле. Жоо каш кабактын алдында турат. Аллохи акбар, — деп алакан жайды Жантай бий. Көптүн батасынын сүрдүү доошу аба жарды. Тынч жаткан эл толкуп, албууттанган текеберлүү жоону жазыксыз кыргынга учураган кары-картаң, катын-бала үчүн жүрөгүндө намысы кайнап, күтүп турду.

КАНДУУ ЖҮРҮШ

Кыргыз тоо кыркаларынан жаңыдан кылайган күн нуру жаздын киргилденген бозомук булуттарына чулгана кунарсыз жылтырайт. Эрте жаздын суук шамалы Меркеден бери чыккан чаңды чыгыш тарапка уюлгута айдап, айлана боз мунарыкка бөлөнгөн. Таң саарынан козголгон Кенесарынын жыйырма миң колу чыгышты карай түрүлө селдей агылды. Норузбай баштаган колдун сол канаты жети миң жоокер тоо этектей күн жүрүш жакта. Кенесары өзү баштаган беш миңи туу артында, Эржан төрө баштаган жети миң, сол канаты түн жакта эки жүздөн кырка тарта кыргыз жерин каптап келатат. Негизги колдун жолун тазалоо үчүн түнү менен аттанган үч жүздүк үч багыт боюнча тоого көчүп чыгууга үлгүрбөй калган Жайыл айылдарына кыргын сала өрттөп, кырып-жоё талоон түшүрүп, алдыда баратышат. Кара таандай каптаган калың баскынчылардын алдында кызыл уук болуп кыйрап, өрттөнүп, кан жыттана өксөгөн кыргыз айылдары калып жатты.

Мерке беги тартуулаган алтын ээрлүү, кызыл ооз боз аргымакка куюп койгондой нык отурган кең далылуу, балбан моюн, чап жаак, кырдач куш мурун, сүйрүлөнгөн күрөң сакал, узун муруту сыйда серпилген, терең кабак алдындагы сургулт көзүн ирмебей ырайымсыз тиктеген Кенесары хан туу түбүндөгү колдун алдында баратат. Башында кызыл макмал тыштуу, маңдайына асыл таш чөгөрүлгөн кырбуусу тайкы кундуз тебетей, үстүндө боз пиязы чепкен, булгары өтүкчөн буту менен күмүш үзөңгүнү чирене тээп, тизгинди бош кармай, кан жыттана өрттөнүп, өксөгөн айылдарды таназар албай, өзүнүн бабасы Аблай хандын түшүнө кирген жолборс экенине ишенген бойдон дөгүрсүп баратты. Тагдырына кездешкени баратканы капарына илинбеди опасыз пенденин. Оюнда кыргызды эки-үч күн ичинде уйпалап, чөгөлөтүп, бийлигин арттыра, Коконду баш ийдирип, андан ары кайра оруска бет аларын элестете эргип баратты.

Бишкек чеби көрүндү. Тогуз байсалуу коргон менен курчалган, төрт мунаралуу чептин айланасы жымжырт. Мунараларында күзөт көрүнбөйт, дарбазалары жабык, алды ээн. Чептин ичине орнотулган бийик карагайдын учунда бир нерсе түтүн булата күйүп турат. Чепке үч жүз кадамча жетпей Кенехан кызыл ооз аргымактын тизгинин жыя:

— Сарттар коркконунан ийиндерине кирип кетишкен тура. Кыргыздарды бүтүргөндөн кийин кайра келип сүйлөшөм булар менен. Кыргыз айылдары неге көрүнмейди, — деп жан жагын карады.

— Таксыр бул чөлкөмдөгү айылдар тоого көчө качышкан го, сиздин кабарды угуп, — деди чымыр Байзак.

— Аа, ошондой экен да. Тирүүлөрү качып кетишсе, өлгөндөрү калгандыр, — деп оң тарапта тоо этегине жайланышкан бийик күмбөздөрдү көрө: — Анау күмбөздөр кыргыздын манаптарыныкы го. Кол узай берсин, мен арттан жете келемин, — деп Кенесары жүз чакты төлөңгүт менен күмбөздөр жакка бет алды. Баскынчылардын дүбүртүнөн жер дүңгүрөп, уюлгуган боз чаң бейит тарапты каптады. Бозоргон бейиттердин айланасы кооптуу жымжырттыкка төнө тунжурайт. Четтеги эки күмбөздүн алдына токтогон Кенесары:

— Бул күмбөздөр кыргыздын ким деген манаптарыныкы? — деп эки жагын карады.

— Солто манаптары Эшкожо, Канай баатырлардыкы, — деди ичинен келме келтирип турган Супатай бий.

— Баатырларбы, анда далай казактын канын төккөндөр турбайбы. Өлүктөрдөн өч алсам, тирүүлөрүнүн жаны чыксын. Каскыла көрлөрүн, чачкыла сөөктөрүн, — деп катаал үн катты, ат үстүндө кебелбей турган Кенесары. Төрт төлөңгүт шапа-шупа аттарынан түшө күмбөз алдындагы мүрзөлөргө кетмен чабышты. Жер дүңк эте, күмбөздөрдүн экөөнөн эки канаттуу учуп чыга, асманга көтөрүлдү.

— Эй, пенде, — деген үнгө удаа мүрзөлөрдүн арасында куран окуп отурган ак чепкен, ак топучан, ак сакалы жайкалган карыя ордунан тура: — Эй, көр пенде, тирүүлөрдү кырганың аз келгенсип, эми өлүктөрдүн арбактарын козгогонго өттүңбү? Тарт колуңду, ыйык арбактардан. Казак, кыргыз бир тууган эл эле, сен кайдан чыккан жолбунсуң? Сен Куданын каргышына калдың, — деген сырдуу катаал үн баскынчыларды элейтти.

— Баскыла чалдын үнүн, каскыла, — деп зоңк этти ат үстүндө кебелбей отурган Кенесары. Ал чепкенинин өңүрлөрү, ак сакалы шамалга кайрыла, ак топусу маңдайынан өйдө көтөрүлүп, салабаттуу турган карыяга каар төгө карап турду. Кенесарынын үнүнө удаа тартылган жаанын эки жебеси көкүрөгүнө кадалган карыя теңселе түшүп, мүрзөнү кучактай жыгылды. Мүрзөлөрдөн көтөрүлгөн чаңды уюлгута, найза учтарына уруна уңулдаган шамал ажал шооратын кабарлагансып, теребел бозоро тунжурайт. Коогалаңдуу шоорат улам күчөй улуган шамалга коштоло, арбактар менен күрөшүн бүткөн Кенесары колун чыгышты карай узатып бараткансып турду...

Эл орунга отурган маал. Төлөңгүттөрдүн үч жүздүгүнө аргасыз жол көрсөтүп бараткан туткундагы Тынаалы бийдин айласы кетти. Кыргыз айылына кабылдыр, деген баскынчыларды адаштыра ары-бери суу кечтирип жүргөнүнө эт бышымча болду.

— Эй, Тынаалы, сен бизди караңгыда ары-бери айлантып алдап жүргүң бар го. Кана, тез жеткиз кыргыз айылына. Бир чай кайнам ичинде айыл таппасаң башың учат, — деп демитти төлөңгүттөрдүн башчысы.

— Айылдар силердин кабарыңарды угуп, тоого көчүп кетишкен тура, — деди Тынаалы. Тоо этегинен кээде жылт эте калган отторду көрө Бөлөкбайдын кээ бир айылдары тоого көчүүгө үлгүрбөй калганын баамдаган эле. Мазарлуу Кара Суу жактан жылт эткен отту көргөндө оюна Калпак баатыр түштү. Кантсе да мергенчилиги бар, камбыл, эр жүрөк киши эле, инилери Ормонбек, Субанбектер да кайраттуу эр жигиттер. Айла кетсе ошол баатырларга кабылтсамбы. Алар жок дегенде бөйдө кыргын болушпайт, деп ойлой, тунжурап бараткан Тынаалыны:

— Эй, кыргыз, убакыт бүттү, башыңды аламын, — деген төлөңгүт башынын каардуу үнү селт эттирди.

— Мына жетебиз, — деп мазарлуу Кара-Сууга бет алды Тынаалы. Кудайга тобокел деп тоого көчпөй калган Калпак баатыр камдуу эле. Күндүз Бишкек чебинен чыккан оттон улам Кенесары колунун келатканын туюп, камданып турган. Беш жүз огу бар, Таластан конокко келген Каратай мерген экөө айылдын четки эки үйүнүн туурдуктарын кырчоого чейин түрдүрүп, айланып ок чыгарганга даярдашкан. Куралдуу жыйырма чакты жигитти айылдын

эки жагына буктурмага коюп, октон жалтанып качкан жоону капталынан качырып согууга камдаган. Эл орунга отура кайгуулда жүргөн Субанбек чаап келип үйгө түшө:

— Байке жоо жакындап калды, саны арбын, — деди.

— Болуптур, айылдагы катын-бала, кары-картаңдарды болгон унаа менен тоого жөнөткүн. Кете албай калгандарын чогуу бир үйгө киргизип койгула. Кудайга аманат. Тиги үйдөгү Каратайга, жигиттерге айтып кой, даяр турушсун, — деп Калпак баатыр окторун табакка салып жанына коё, кереге көздөрүнөн караңгыга көзүн тикти. Отуруп чыккан айдын шоола жарыгынан теребел боолголоно баштады. Бүдөмүк жарыктан суурулуп чыккан көп атчан:

— Аблай, Аблай, — деген кыйкырык менен айылга чабуул коюшту. Эки четки үйдөн удаа-удаа «тарс» эткен мылтык үнүнө түнкү аба жаңыра үчөө-төртөө окко учкандан кийин, чабуулчулар артка жапырылды.

— Качпагыла, токтогула, — деп кыйкыра төлөңгүт башы кайырган баскынчылар кайра чабуулга өтүштү. Удаа-удаа атылган Калпак баатыр менен Каратайдын октору сая кетпей, көмөлөнгөндөрүн көрө кайра качкандарды буктурмада турган Субанбек, Ормонбектердин жигиттери капталдан качыра кылычташууга өтүштү. Көптүк кылган жоого ит урушун сала буктурмачылар өңүттөрүнө кайтышты. Кайра чабуулга өтүп, кайрадан мылтык үндөрү жаңыра жыгылган кишилердин аянычтуу онтоосу, аттардын кишенегени бейкут түнгө алаамат салып турду. Баскынчылар улам чабуулга өтүшөт, өлүктөрүн калтыра кайра жапырылышат. Буктурмадагы жигиттер капталдан качырып кайра кылычташат. Таң агара күндүн нуру асманга чачыраганда айылдын алдында жүздөгөн кишилердин, аттардын өлүктөрү жатканы көрүндү. Калпак, Каратай баатырлардын окторун жеп кайра качкан баскынчыларга капталдан кол сала кылычташып турган жигиттердин көбү курман болуп, Ормонбек, Субанбек баштаган үч-төрт жигит гана калды. Айылдан атылып турган мылтык үндөрү сээлдеп, ок жетпес аралыкта жалтайлап турган баскынчылар кайрадан окторула чабуулга өтүштү. Түнү бою көз ирмебей душман мизин кайтарып турган баатырлардын октору түгөнгөн эле. Калпак баатыр мылтыгын керегеге жөлөй, кылычын алып тышка чыкканда өзүнө жардамга келаткан иниси Субанбекке:

— Жоо жеткенче жеңенди, уулумду, калган катын балдарды эптеп тоого чыгарып кет, — деди.

— Сизди кантип жоого жалгыз калтырам, — деп Суванбек аттан түшүп, агасына келди.

— Бол бат, сен аман кал, — деп инисин кучактай узата, жоо жакка тигилди Калпак баатыр. Огу түгөнгөн Каратай да аркы үйдөн найзасын таяна тышка чыгып:

— Калыке, эми жок дегенде бирден жоону жаздана өлөлү, — деп жанына келди.

— Кудай жардам болсо, — деген Калпактын үнүнө удаа:

— Аблай, Аблай, — деген кыйкырык менен баскынчылар айылды каптап келатты. Ок атылбаганына шерденген баскынчылар айылды аралай чаап өтүп, кайра кайрыла каршылык жок экенин туюп аттарынан түшүп, үйлөрдү аңтарып, жылтыраган буюм-тайымдарды ала, кача албай калган аял, кыздарды жулмалоого киришти. Жыйырма отуздай төлөңгүттөр колдорунда найза, кылычтары бар Калпак, Каратайды жыга албай салгылашып жүрүштү. Атчандардын шилтеген кылычтарын калкан менен тосушуп, кайра найза уруп турган зор денелүү үч баатырга даай албай, улам качыра кылыч шилтеп алектенишет. Туура беттеп келгенине найза уруп жыга, баатырлар демдүү. Бир оокумда атчандын кылычы тийген Каратай жыгылды. Кылыч, найза жаза тийип, көп жеринен жарадар болгон Калпак баатыр кансырап жыгылганча салгылашты. Алп денелүү баатырдын жыгылганын көргөн төлөңгүт башчысы:

— Мунун жүрөгү жолборстуку го. Жүрөгүн тирүү сууруп алып, оозуна тыккыла, айылды өрттөгүлө, — деп зоңк этти. Кызыл жалын, кара түтүн уюлгуп, кан жуткан айыл жаздын эртең мененки шаңкайган асманы астында өксөп жатты. Жеңесин иниси менен, дагы үч аял, эки баланы тоого узатып коюп кайра келе, өрттөнгөн айылды, агасынын абалын көргөн Субанбек, тоноп алган килем-килче оокат-мүлктөрүн, жолдошторунун өлүктөрүн артына Шор - Дөбөнү карай жол тарткан баскынчыларды кууп жетип, кылычташа экөөнү жыгып өзү да найза, кылычтан сулады. Дээрлик бирден өлүк өңөрүп, килем-килче артынган топ илең-салаң Шор-Дөбөдөгү Кенесарынын кошунуна бет алып баратышты.

ШОР-ДӨБӨДӨ

Чыгыштан асманды жаркыткан күн нуру тоо баштарын чала, Шор-Дөбө алдындагы Кенесары колу сол канат, оң канат, туу алды болуп, иреттеле баштады. Шор-Дөбөгө тигилген көк чатырдын алдында айчыктуу жашыл туу желбирейт. Мазарлуу Кара-Суудагы бир эле айылдагы түнкү салгылашууда жүздөн ашуун төлөңгүттөрдүн набыт болуусу дөгүрсүгөн жоокерлердин демин суута түшкөндөй:

— Түнкү чабуулда бир эле айылда жүз элүү төлөңгүт каза болуптур...

— Эки жүз дейт...

— Андан да көп дейт, көмгөнгө үч жүз жоокер бөлүшүптүр...

— Кыргыздар оңой жоо эмес окшойт, жанды сактайлы...

— Өткөн жылы Норузбай төрө кыргызды чабам деп, жанын араң куткарып чыкпады беле, — деген кобур казак кошунун аралады. Аңгыча оозуна күчөткүч түтүк кармаган Кенесары хандын:

— Оо, Алаштын арстан жүрөк жоокерлери! Аблай хан туусу астында казатка чыккан азаматтар, алдыда айыгышкан кармаш турат. Бабабыз Аблай хан нечен жолу талкалаган кыргыздар бизге тең эмес, аз эл. Кайратыңарды боюңарга жыйгыла, көп мал, дүнүйөгө ээ болосуңар, кыргыздын сулуу кыздарына эр болосуңар. Оң канатта Эржан төрө, сол канатта Норузбай төрө, туу алдында биз, Кенесары хан, жүрөбүз. Чымыр Байзак, Агыбай баатыр, Супатай, Байет, Андаш, Үрүстөм бийлер өз кошундары менен болушат. Аллохи акбар, — дегенде батаны коштогон үн аба жарды. Ирети менен үч бөлүнө турган кол кыркаар тарта, чаңды асманга көтөрүп, бири суу бойлой, сол жээк менен, бири оң жээк менен, үчүнчүсү тескей тоо этегиндеги талаа менен чыгышты карай калмак жүрүш сала жөнөдү.

«Аблай, Аблай, Кенесарылап» кыйкыра, кыркаар тарткан сол канатты Жантай бийдин жапсарга өңүткө койгон чампан мылтыкчан мергендеринин удаа-удая атылган таамай октору каршы алды. Беш-алтоо окко учуп, жапырыла түшкөндө, баштарын кызыл жоолук менен бууган тынай жоокерлери «Атаке, Атаке» деген ураан менен каршы чабуул коюшту. Элөөрүп олжо алабыз деп чапкан Кенесарынын жоокерлерине караганда, бейкут жаткан тынчтыгы бузулуп, бейкүнөө аккан канга жандары күйүп, өздөрүн коргоого чыккан жоокерлердин дем-кайраты күчтүү экени кармашта туюлуп турду.

Кызыл жоолук буунган жигиттердин сунган найзасы, шилтеген кылычы тек кетпей каршы тарап жапырыла түштү. Калканга тийген кылыч кылычка урунгандагы металл үнү, кылыч, найза тийип жаралангандардын кыйкыра онтогон үндөрү, аттардын кишенегенине аралашып, аба алаамат жаңырыкка толду. Жапырыла баштаган Кенесары колун Жантай бийдин буктурмага койгон жоокерлеринин капталдан урган соккусу алдасдатты. Кача согушкан баскынчылар Кенесары хандын туу түбүнө карай сүрүлө баштады. Кызыл ооз аргымакчан Норузбай баатыр айкырып, качып бараткан казак жоокерлерин токтотууга аракеттенип ач айкырык салып, кыргыздар менен найзалашып турду. Бирок жоокерлерин бирдиктүү чабуулга тарта албады.

Оң канат Эржан төрөнүн колун Түлкү баатыр Ныязбек уулу, Куттуксейит уулу Шамен башкарган Эсенгул жоокерлери тосту. «Аблай, Аблайлап» аба жаңыртып келаткан калың колго төрт жүз чамалуу кыргыз жигиттери каршы ат коюшту. Баштарын кызыл жоолук менен бууган жигиттердин алдында бет келгенин сулата, жаадай сызган кара атчан, туулга, соот кийген Ныязбек бийдин кенже уулу Түлкү баратты. Саны аз болсо да, күнөөсүз элдин башына түшкөн алааматка күйүп, намыс байлаган кыргыз жоокерлеринин өлүмгө бел байлаган тобокели күчтүү экени биринчи кылычташууда эле байкалып калды. Дүнүйө, мал алуу үчүн чыккандар, жанды сактап калуу ылаажысын издеп, жалтайлап салгылашышты. Кызыл жоолукчан жоокерлер алгач оң канаттын шаштысын кетирип, жапыра кирген аракеттери кантсе да сан жагынан бир канча эсе көп душман тобуна аралашканда кыйынчылыкка кабылды. Бирөөнө үч кишиден кем эмес казак төлөңгүттөрү менен кармаша баштады. Абалды байкаган Түлкү:

— Кетенчиктей согушула, — деп кыйкырды да, ит урушун сала артка чегинип бараткан жоокерлердин артын тосо каршы келгендерге найза уруп жыга артынан жүрдү. Эржан төрөнүн жоокерлери кетенчиктеп согуша артка чегинип бараткан кыргыз жоокерлерин тосуп, Шамен баштаган жыйырма чакты кишини курчап алышты. Алардын туткунга түшүү коркунучун туйган Түлкү, Шамендин кайнатасы Ады үч уулу, беш иниси жана бир нече

жоокерлер менен кайрылышып, тобокел кармашка киришкенде, Шамшынын оозунан башын кызыл жоолук менен бууган черикчи жоокерлеринин «Абайылда, Абайылда» деген ураан менен капилет качырып кириши душмандын шаштысын кетирди. Аксурдун үстүндө өбөктөй найза сунуп, Төрөгелди жоонун бет келгенин көмөлөтө сайып баратат. Саны алты жүздөн ашык черикчи жоокерлеринин кескин чабуулу Эржан төрө жоокерлеринин катарын бузуп, экиге бөлө кылычташып кирди. Шаштысы кетип бөлүнгөн жоонун абалы Шамен баштаган кыргыз жоокерлерин курчоодон чыгарып кетүүгө мүмкүндүк берди. Ушу жагдайга тушматуш «Бөлөкбай, Бөлөкбайлап» ураан чакырган солто жоокерлеринин күтүүсүз кайраттуу чабуулу Эржан төрөнүн жоокерлерин бытыратып бөлө дүрбөлөңгө салды. Туулгачан Андаш, Жоосейит баатырлар алдыда найза суна алдастап качып калган жоону сүрүп баратышты. Кызыл буурул аргымакты аргыта бура тартып качырган Эржан төрөнү Жоосейит баатыр найза салып, аттан түшүрдү. Оң канатта Эржан төрөнүн колго түшкөнүн уккан Норузбай төрө, Агыбай баатыр баштаган эки миңден ашык кол, Эржанды куткаруу үчүн катуу чабуулга өттү. Бирок Жоосейит, Андаш Төрөгелди, Түлкү баатырлар «кыргыздап» ураан чакырып, туштуштан ач айкырык менен киргенине чыдабай, жоо артка чегинүүгө аргасыз болду, Эржан төрөнү куткарууга мүмкүн эместигине көзү жеткен Норузбай төрө:

— Эй, кыргыздар, бул Эржан төрө, чачынын бир кылы түшсө, баарыңарды тукум курут кыламын. Жакшылап сактагыла, — деп кыйкыра, кысымга туруштук бере албай, кача баштаган жоокерлерин ээрчиге артына тартты. Эртеден берки кармашта аттары чаалыккан кыргыз жоокерлери качкан жоонун артынан түшпөй тизгин жыйышты. Күн батууга жакындап калган кез эле. Колго түшкөн Эржан төрө деген сөздү уккан Жамангара баатырдын иниси Самак ордунан тура албай очорулган туткундун жанына келип:

— Кенесары хандын иниси Эржан төрө деген сенсиңби, — деп ат үстүнөн эңкейе желкеден ала тургузуп, колун үзөңгү боолукка сала, — сенин каныңды ууртап, агамдын күйүтүн басаың, — деп четке сүйрөп кетти.

Жоонун мизин кайтарган кыргыз жоокерлери жарадар болгондорун, каза тапкандарын жыйнай, кошуундарына кайтышты.

Согуштун экинчи күнү. Эки тарап тымызын аңдышып, чабуулга өтпөй турушат. Каза болгондорду жашыруу камын аяктай элек. Кенесарынын ордо чатырында кабактары чытылган, маанайлары пас Агыбай, Норузбай, Үрүстөм, Чымыр Байзак, ак койлуу Байет, Андаштар отурушат. Көз ирмебей мелтиреп үнсүз отурган Кенесарыга астыртан карай сөз козгоого эч кимиси даабайт.

— Неге ундемейсиңдер? Өз жаныңарды сүйрөп келдиңдерби? — деп зирк этти Кенесары, эч кимисине назар салбаган калыбында. Отургандар үнсүз. Чатыр ичи тымтырс. Бир тынымдан кийин Норузбай:

— Кенеке, Эржан төрөнү кыргыздар сайып түшүрүштү. Куткарууга аракет кылдык. Ылаажы болбоду. Алар көп да, демдүү да экен. Кыйын жоо окшойт, катуу салгылаштык. Алардан да, бизден да өлгөндөр, жаралангандар көп болду. Биз үч жүз элүү жоокерден айрылдык, жаралангандары да ошончо, — деп агасын карады.

— Өлүшсө нетейин, өлүмсүз согуш болобу. Көмгүлө өлгөндөрдү. Эржан төрөнүн колун Агыбай баатыр башкарсын. Түшкө жетпей баштагыла чабуулду, мында конокко келген жоксуңдар. Кайра качкандарды атуу үчүн артынан куралдуу төлөңгүттөрдү койгула. Кыргыздарды эки жагынан айланып өтүп, артынан соккула, — деп катаал үн катты. Көзүнөн каар учкуну жана кебелбей отурган Кенесары иниси Эржандын тагдыры жөнүндө бир ооз сөз сурабады. Кол башылар сөз катууга батына алышпай, буйрукту аткаруу үчүн жылып чыга жөнөштү.

Кыргыздар да эки капталдан чабуул болорун күтүп, даярданууда. Мерчемдүү жерлерге мергендерди коюп, алгач таамай аткан ок менен каршы алып, анан жоонун эки жагынан айланып өтө курчап согушууну ойлоштуруп турушат.

Жалган түш маалында эки тарабын күчтөндүрө Кенесары жоокерлери чабуулга өтүштү. Сол канатты Чымыр Байзак, ак койлуу Байет баштап, Норузбай, Агыбайлар Эржанды бошотуу ою менен оң канатта баратышат. Эки канатта да, туу багытында да чабуул койгондор чампан мылтыкчан жана жаа тарткан кыргыз мергендеринин огуна жапырылып, капталдан, бет маңдайдан чабуул койгондордун кысымына кабылып, илгерилей алышпады. Кыргыз жагы да бет маңдайдан жоонун катуу каршылыгына учурап, душмандын эки жагынан чыгып, курчап салгылашууга жетише албай турду. Кыл чайнап, кырчылдаша бетме-бет согушуу күчүнө кире, кылыч, найза тийип жыгылгандардын аянычтуу онтогондору ок жаңылып

жыгылган аттардын кишинегенине, кылыч, найза, калкан кагылышкандагы карсылдаган үндөргө аралаша терebelди адетте жок, кулакка жат, үрөй учурган жаңырык ээледі. Сарбагыштарды беттеген Чымыр Байзак колу үстөмдүккө өтүп турганда, арттан кошумча жардамга келген Түлкү баатырдын жигиттери абалды өзгөртүп, бешим ченде казактар туу түбүнө карай чегиништи.

Аргын Агыбай баатыр жана Норузбай төрө үч миң чамалуу кол менен Эржан төрөнү куткарууну көздөп, эки ирет солтолорду каптап кирди. Жоо тарабы көптүк кылгандыктан солто жоокерлери чегине согушуп, Оро-Башыдан өтө бергенде, Жангарач бийдин акылы менен буктурмага коюлган алты жүз жигит капыстан качырып кирип, казак жоокерлеринин шаштысын кетирди. Бет маңдайдан жана капталдан сокку жеген казак жоокерлери качууга аргасыз болушту. Кыргыздар качкан жоону кубалабай кошундарына кайтты.

Согуштун үчүнчү күнү. Кенесары кол башылары туу түбүндө чогулуп, хандын сөзүн күтүүдө. Кабагына кар жааган Кенесары хан боз суп чепкенди желбегей жамына, чыгыш тарапка, кыргыз кошундарынын өңүттөрүнө көз жибере түнөргөн калыбында:

— Кандай болсо да кыргыздарды чөгөлөтөмүн. Кол баштаган эрендерин жок кылуу керек, жекеге чакырып. Жолборс чапкан Төрөгелди, Балбай, жана эки Түлкү бар дейт го. Бөлтүрүк чечен, ошолордун көзүн тазаласак иш жеңилдейт. Колду иреттегиле. Жекеге чыкчу баатыр туу алдынан аттанат, — деп чатырына бет алды.

Асман бүркөө, күндүн көзү көрүнбөйт. Айлана бозомук тарта, кандуу кыргынга аза күткөндөй тунжурайт. Эрте жаздын суук сыдырымы бойду ичиркентет. Эки тарап ок жетпес аралыкта эрөөлдөшүп турушат. Кенесары тараптан зээри бийик суйдаң жалдуу кара аргымакты аргытып чыккан, туулга, соот, чарайначан жигит ортолоп келип:

— Жекеге, жекеге чык эр болсоң, — деп кыйкырып турду. Кыргыз тараптан кечээки кармашта кылыч жаза тийип, кулагы шылынган Түлөкабыл баатыр Жантай бийге:

— Бий аке, мен чыгайын, атым начар, ат котортуңуз, — деп өтүндү. Күлүк торуну алкынтып алдыңкы катарда туулгачан турган уулуна:

— Ысабек, атыңды Түлөкөңө берчи, — деди бий ортого чыгып жекеге чыкчу эренди күтүп турган казак жоокерине көз жиберген сабырлуу калыбында. Күлүк торуну минип, туулга кийген Түлөкабыл баатыр найзаны оң колдоп суна, көз ирмебей, казак эренине каршы жөнөдү. Ал да найзасын суна кармап аргымакка камчы урду. Найза учунан жел ышкыра, көз ирмебей урган эки баатырдын найзалары калкандарга урунуп тайыды. Кайра кайрыла экөө тең жаалдана катуу качырышты. Жаадай учкан күлүк торучан Түлөкабыл найзаны ээрдин кашынан өйдө, калкандан ылдый мээлеп урду. Кара аргымак очорула түшүп, үстүндөгү эрен кулап түштү. Түлөкабыл кайра кайрыла кара аргымакты коштой өз тарабына жөнөдү.

Кыргыз колу тараптан:

«Оо, Кудай, арбак, Атаке, Талкан, Эсенгул, Бөлөкбай, Садыр», деген ураандар угулуп, эл дуулдап турду. Ындыны өчө түшкөн казак тараптан башына жашыл жоолук буунган, буурул атчан москоол жигит:

— Аблай, Аблай, — деп ат ойното ортого чыкты. Каршы тараптан сарыбагыштын Абла уругунан, денеси чымыр, бою чарчы, ат үстүнө орноткон дөшүдөй нык отурган Кодоо Калча найза сунуп, жалдуу карагерге камчы ура, жаадай сызып буурул атчан эренди көздөдү. Ал да буурулга камчы ура, көз ирмебей найза суна Калчага каршы ат койду. Эки эрен тең көз ирмебей бири-бирине найза урушту. Найзалар тозгон калканга тийип тайгыла, аттар очорула түшүп оңоло, эки баатыр кайып өтүштү. Буурул ат тизгин чоё бир аз ала качып кайрылганча, күлүк торуну элпек бурган Калча казак эренин капталдан аттан түшүрө сайып, буурулду чылбырлап, өз колу жакка сызды.

Эки эрени катар кулап, жоо күймөлүп турганда, эки ирет жоо сайып эрдемсиген кыргыздар тараптан чоң торуну алкынтып, башын кызыл жоолук менен буган москоол жигит майданга чыкты. Намысы кайнаган Кенесарынын иниси Норузбай төрө кызыл ооз аргымакты аргыта, найзаны сол колдоп суна кызыл жоолук кыргыз эренин качырып кирди. Ал да чоң торука камчы уруп, Норузбай төрөнү тик качырды. Найзакерден өмүрү кыйшайбаган Норузбай баатыр каршысынын найзасына калкан тосо тайгылтып, экинчи кайрыла беттешкенде ыкчам кыймылдай найзаны табарсыктан өйдөрөк мээлеп урду да, кайра тез бурула, аттан кулап түшкөн кыргыз эренин тору аргымагын чылбырлай өз тарабына сызды. «Аблай, Аблай, Кене хан» деп казак тарабы дуулдады. Кол башылары топтоло кеңеш курган кыргыз тараптан кара жалдуу чоң кула минген, туулга, соот, чарайна кийген, кең далы, жайык төш, келбеттүү жигит найза суна аргытып чыкты. Кызыл оозду ойнотуп, майданга экинчи ирет

чыккан Норузбай баатыр кыргыз эренине найза сунду. Ал да көз ирмебей Норузбайга каршы ат койду. Найзалар калкандарга согулуп, тайый эрендер кайып өтүштү. Кыргыз жигити тизгин чоё кайрылганча, тез бурулган Норузбай жаңы гана бурулган кыргыз эренин камынтпай сайып аттан түшүрүп, атын жетелеген бойдон тобуна кайтты. Кыргыз тарабы чочулай түштү.

— Норузбай төрө өзү түшкөн тура, ага каршы Манде баатыр, Төрөгелди, же Түлөкабыл, же Адыл түшпөсө, башканын шаасы жетпейт, — деп Жантайды карады Жангарач бий.

Мурунку күнкү урушта өзү башкарган жүз жоокери менен эпсиз эрдик көрсөтүп, жоонун тымтыракайын чыгарган, алты канат боз үйдүн түндүгүн колу менен бакансыз көтөргөн, эки кезге бою бар, алп мүчөлүү, атагы казак, кыргызга «жез чочмор» деп бирдей тараган, «Сегизбектин» эң улуусу Бердибектин ортончу уулу Манде баатыр Норузбайдын кыргыздын эки эренин катар сайып түшүргөнүн көргөндө эки көзү оттой жанып, жаак эттери түйүлүп, жекеге чыкмакка Жибек жалга камчы урду эле, анын кечээки урушта сол ийнинин балык этине найза тийгенин билген Төрөгелди, атын суулуктап токтотуп:

— Кой, сен чыкпа. Кыргыздарда жараланбаган соо кишиси калган эмес экен небесин, мен чыгайын, — деди.

— Жок, бата бергиле, мен чыгайын, деп Жантай, Жангарач бийлерге кайрылды, зээри бийик, мойну жаадай ийилген, суйдаң жалдуу, соорусу көмкөргөн казандай, Аксурдун үстүндө ээрге куюп койгондой бакыбат отурган Субандын уулу Адыл баатыр.

«Аллоху акбар, Кызыр жылоолосун» деген бата үнүнө удаа, Аксур жебедей учуп топтон суурулду. Туулга, соотчон Адыл баатыр оң колдоп найза суна майданга сызды. Казак тараптан үчүнчү ирет кызыл ооз аргымакты аргыта Норузбай сол колдоп найза суна кыргыз эренине каршы ат койду. Сунулган найза учтарынан жел ышкыра, тулпарлар жебедей сызып, эки эрен көз ирмебей бири-бирине өлүм багыштап баратышат. Көз ирмем... Күч менен урулган найзалар тоскон калканга уруна, аттар очорула оңолуп, эки эрен кайкып чыга тизгинди тез жыйып, кайрадан найза суна бири-бирине жаалдана каршы чыгышты. Көз ирмебей найза урган эрдик күчтөрү, сунулган найзага илгиртпей калкан тоскон сезгич чеберликтери бирдей эки баатырдын талуу жерлерин мээлеп урган найзалары калканга уруна, аттар кош аяктап очорула оңолуп, кайра кайрылышкан эрендер үчүнчү ирет беттешкенде найзалар чарт сынып, кылычташууга өтүштү. Бири-биринин шилтеген кылычтарын тосо урушуп, өңүт талаша эки баатыр чай кайнамча кылычташып алыша албай турганда: «Аблай, Аблай, ...Кенесары, Кенесары...» деген ураан менен казак тарап чабуул баштады. Кыргыздар каршы ат коюп, майдан кандуу аламанга өттү. Тараптардын экөө тең бири-бирин айланта курчап «торго» алуу ыкмасын колдонуу аракетине өтүштү. Эки күндүк кармашууда бири-бирин айланып өтүп, арттан согуу ыкмаларын байкап калган тараптар бири-биринин кысымын кайтара кырчылдаша салгылашты. Эрөөлдөшкөн эки жактын эч кимиси ийгиликке ээ боло албай, кандуу кармаш каш карая токтоп, өлгөндөрүн, жарадар болгондорун жыйнап, илең-салаң өз кошундарына кайтууга аргасыз болушту.

Согуштун үчүнчү күнү. Эки күнкү кыргыздуу кармашта курман болгондорду жайына коюу менен колу байлана түшкөн эки тарап бири-бирине ачык кол сала албай, кайгуулчулар аркалуу абалды дааналап билип, анан чабуулга өтүү аракетин күтүп тургансып, тынч түтүн булатышууда.

ТЕКЕЛҮҮ-СЕҢИРДЕ

Күн чоң шашке. Булутсуз шаңкайган көгүш асманда күн жаз көктөмүнө нурун өмүр үчүн төгүп турганын пенделерге кабарлагансып, бейпил чачыратат; жарык дүйнөгө бир келген өмүрдүн кайталангыс экендигинен билдирейин дегенсип мээрим төгөт. Бетеге түбүндөгү жумурткалуу уясынан көтөрүлгөн боз торгой улам жогорулай табияттын кайталангыс сулуулугуна, жарыкчылыкка эки келбес ажайып өмүргө салават айткансып үн безейт. Эки күн удаа жан кыя салгылашып, чаалыккан пенделер ага кайдыгер. Бири башка бирөөнүн жерин, малын тартып алып, баюуну көздөсө, бири өз коломтосунун отун өчүрбөй сактап калууну эңсейт.

Оро-Башынын оозунан бери чыга калдайган калың атчандын карааны көзгө уруна, созула бапылдаган сурнай үнү аба жара жоолашкан тараптардын көңүлүн бурду. Шор-Дөбөдө туу алдында кол башылар менен кеңеш куруп отурган Кенесары хандын кабагына кар жаап, ачуулуу. Жер каптаган кол менен үч күн бою салгылашып жатып, «кыргыздарды чөгөлөтөм»

деген ою ишке ашпай, ишке ашмак эле турсун саны эки үч эсе аз жоого басым көрсөтө албаганына намысы сынып, ызасы кайнап, өзөгүн өрттөп турган кези. Капыстан бапылдаган сурнай үнү ансыз да сиркеси суу көтөрбөй турган текеберлүү ханды безге сайгандай селт эттирип, өнө-боюн ичиркентти. Анысын сыртынан билдирбөөгө аракеттенип, бирок жини келип, кыртыштаганын жашыра албай, айланасындагы кол башчыларына «бурк» этти:

— Бу сыйырша мауреген неси?

— Алдаяр таксыр, үч күндөн бери чабактары менен чарпышып турдук эле. Жаяны эми келген тура — Ормон хан келген тура жаңы кол менен, — деди сакалын сылай Кенесарыга астыртан көз чаптыра катарында олтурган чымыр Байзак.

— Сен Байзак, Супатай экөөң кыргыздарды мактап, мени коркуталы деп кеңешип алгансыңарбы? — деп Байзакка каар төгө карады Кенесары.

— Алдаяр ханым, Аблай тукумун коркутуп болобу. Кечиргейсиз, мен дурусун айтып турмун. Ормон хан күчтүү жоо. Жоонун күчүн чамалап, ошого жараша чара көрөсүзбү деген кеңешим гой, — деп тайсалдады чымыр Байзак. Кенесары бир азга ойлуу тунжурап турду. Кыргыз колун эки, үч күндө уйпалап, Ормон ханды, билерман бийлери Жантай, Жангарач менен чөгөлөтүп, баштарын аламын, кара аламан кыргыздын мал-дүнүйөсүн, жер-суусун ээлеп, эр-бүлөлөрүн оруска каршы согушка алып жөнөймүн деп эрдемсип келген Кенесарыны кыргыздардын өз коломтосун коргоп, өмүр, же өлүм деп жан кыя кырчылдашкан кайраты анын жеңем деген ишенимин солгундатып, кооптонтуп салды. Бирок али да болсо колу кыргыздардан алда канча көп экендигин, канетсе да уруш-чабыштарда көбүрөөк каныгып, бир беткей болуп калгандыгын ойлоп, ичинен чыйрала бел байлады. Бейкут жаткан айылдарды чаап, оңой олжого батып, жоокердик ар-намысты көр оокатка тап коюу менен алмаштырып, Кенесары ойлогон аскердик тартиптен эбак ажыраган кол өз ата конушун коргоп, катын-бала, кары-картаңдардын, жакындарынын айыпсыз төгүлгөн каны, эл намысы үчүн өлүмгө тике караган, каардуу ыза көкүрөгүн тиреген кыргыз колуна туруштук бере албасына Кенесарынын али көзү жетпеди.

— Жыйырма миң колдун азгантай кыргыздарды ала алмай турганына ким ишенет? Мен көрүп турмун, жоокерлердин көбү жандарын сактоо аракетинде гана согушады. Үч жүз тандалма төлөңгүт бөлүнсүн. Алар чабуул койгондордун артынан үч тараптан такай түшүп, кайра качкандардын таттуу жандарын жажаннамга жиберип турушсун. Менин амирим токтоосуз аткарылсын. Кыргыздын ошол жаянынын кардын жарамын, — деп каарланды Кенесары хан. Кол башчылар бүгүн өлгөндөрдү жашырып, жоокерлерди эс алдырып, эртеңки чечкиндүү чабуулга даярдык көрүүгө тарашты.

Текелүү-Сеңир алдындагы дөңсөөгө тигилген он эки канат ак үйдүн алдында ак айчыктуу кызыл туу желбирейт. Эр жак ыптасына түпөктүү найза сайылган. Хан ордосу көтөрүлгөнүн кабарлаган сурнай үнү абаны жаңырта барып басылды. Ормон хан келер замат Жантай, Жангарач бийлерди, Төрөгелди, Чынгыш, Түлөкабыл, Адыл, Алыбек, Дуулат баатырларды ээрчитип, жоокерлер кошундарын кыдырып көрө, бетме-бет көрүшө ал-жай сурап, абал менен таанышып жүрдү. Он беш төөгө жүктөтүп келген сүр эт, кошкон май, сүзмө, ун-талкан жоокерлерге таратылган. Хандын эки жүз чамалуу жигит менен азык-түлүк алып келиши жоокерлерге дем берип, маанайлары көтөрүңкү. Солто жоокерлерин аралап жүрүп бир кошунга келгенде Ормон хан жигиттердин саламын кабыл ала:

— Алейкума салам, баатырлар, амансыңарбы? Демиңер кандай? Кене хандын шаймешкесин өлчөдүңөрбү? — деп күлө бага жоокерлер менен аңгемелешүүгө өттү.

— Аманчылык таксыр, — деп жоокерлердин катарынан алга озо муруту жаңыдан түктөнө баштаган карасур, туулгачан жигит жооп улады. — Куддаага шүкүр, аманбыз. Кенесары хандын баскынчылары менен чарпышып, чамаларын байкадык. Алар кыргыздарды дароо эле уйпалап оңой олжого тунабыз деп келишкен окшойт. Оңой олжо жок экенин көрсөтүп атабыз биз аларга.

— Алар жандарын ала качып, тике кармашуудан коркушат экен.

— Жандары таттуу окшойт.

— Оңой олжону ээлөө үчүн тирүү калуулары керек да.

— Бизде аяй турган жан жок.

— Үй-бүлөбүз тоо-ташта корголоп жүрөт, — деген үндөр жаады.

— Ой, коё турсаңар боло, мен сөзүмдү бүтөйүн таксырга, — деп сөзүн улады туулгачан жигит.

— Таксыр, биз алардын алын байкадык, биз алардын азабын колуна беребиз, ишенип коюңуз.

- Ыракмат баатырлар, демиңерге кудай өзү дем кошсун, — деп Ормон хан бийлердин, кол башылардын коштоосунда жоокер кошуундарын кыдырууну улантты. Эрте бешим. Хандын майдан ордосунда кеңеш жүрүүдө. Бийлерди, кол башыларды ээрчите жагдай менен таанышып чыккан Ормон хан ойлуу мелтиреген калыбында:
- Ниети казатта курман болгондордун арбагына куран окулсун, — деди. Хандын оң тарабында отурган уйгур дамбылда Махмуд ажы курани каримден «Ясин» сүрөөсүн кырааты менен окуп, отургандар бата тилешти. Батадан кийин тунжурай түшкөн тынчтыкты буза:
- Кайран эр, Калпак баатыр жүрөгүндө жалы бар эр эле. Шейит кетиптир, жаны жаннатта болсун, — деди Ормон хан.
- Калпак баатыр жыйырма чакты жигити, инилери менен Кенесарынын үч жүздөн ашык тандалма төлөңгүттөрү менен согушуп, жүздөн ашык төлөңгүттү жайлап, өзү, инилери, жигиттери менен курман болушту, — деди Жантай бий ичинен келме келтире сакалын сылай.
- Жүздөрү курусун канкорлордун, мыкаачылардын. Баатырды тирүүлөй кыйнап өлтүрүшүптүр. Жасаган мыкаачылыктарын айтууга дитиң даабайт, — деди ичинен билинер-билибес улутунган Жангарач бий.
- ...Тирүүлөргө көрсөткөн мыкаачылыктарын мындай коюңуз. Өлгөндөрдүн арбактарын кордоп, Эшकोжо, Канай баатырлардын жазанаттарын чачышыптыр, — деди Чынгыш.
- Ля иллаха илла Алла, Мухамед расул Алла, — деп келме келтире жакасын кармады, мыкаачылардын адам оозго алгыс акмакчылыгынан үрөйү учкан Махмуд дамбылда.
- Капканда бутун калтырып качып чыккан көк жал бөрүнүн кылар иши да. Бийликтин кара чаар жыланы көөдөнүн тепкен Аблай тукумунан ырайым күтүүгө болбойт. Канкордун көзүн тезирээк тазалоонун айласын ойлонолу, — деп Ормон хан санын мыкчый, бир тынымга ойлуу отурду да:
- Кенесары жоокерлеринин тоо тарабын кимдер тосот? — деди.
- Тоо тарабын бүтүндөй Талкан кармап турат, — деди Жангарач бий.
- Суу жагынан ким туруштук берет?
- Суу тарабын тынай, черикчи, бөлөкбайлар кармап турушат, — деди Жантай бий.
- Күн батышты беттегендердичи?
- Эсенгул, саяк туугандарыңыз, — деди Дуулат.
- Казактар бугуп калышты, бүгүн чабуулга өтөлү, — деди Чынгыш.
- Туура айтат, азыр капилет басабыз, — деп обдулду Төрөгелди.
- Биз даярбыз, — деп удаа үн катышты тынай кол башылары Молтой менен Калча баатыр. Жоокерлердин шыктанып турган демин байкаган Ормон хан бир аз ойлуу турду да:
- Ашыкпагыла, бүгүн чабуул коюлбайт. Бүтүмдү бузгандардын малын талоонго, башын камоого кетиремин. Чабуулду качан, кандай баштоо керек экенин айтабыз. Алыбек, Чаргын баштаган чампан мылтыктуу кырк мерген өңүттүү жерди эээлешип, жоону карата бирден машаа кошуп, мылтык атышсын. Аны Орозбак сурнай-керней менен коштотурсун. Асман, жер дүңгүрөп, тоо жаңырсын. Жоонун үшүн алуу керек. Азыр камбыл жигиттерден эки жүздү даярдагыла. Эртең менен таң саарынан баштап тескей тоо кырларынан, кокту-коллоттордон аттарына караган, тал сүйрөтүп, кечке чейин тынбай чаңдатып тургандай болушсун, — деп бир аз ойлуу турду да:
- Бүгүн көз байлангандан баштап, Оро-Башынын оозунан Кең-Булуңга чейин, эки жигитке бирден эр отун жактыргыла. Түн ортосу ооганча от өчпөсүн, — деди Ормон хан.
- Таксыр, эч кимдин оюна келбей турган амалдуу акылды таптыңыз го, — деп борс-борс күлдү Жантай бий.
- Табылгыс акыл, антпесе жаны ачыган Кенесары колунун көптүгүнө салып, бизди мертинтип кетиши толук ыктымал болуп турбайбы. Кармашта душмандын жүрөгүнүн үшүн алуу өтө керек. Таксырдын бул амалы сандаган колдун караанына тең болору шексиз, — деп мурутунан жылмая Ормон хандын акылына таң берип турду Жангарач бий.
- Жангарач бий, сиз кандай дейсиз, сизге коңшу Супатай, Үрүстөм султандарга эки бир тууган эл бири-бирибизди шайтан азгырыгына кошулуп кыргынга салбайлы, деп жашыруун салам дуба жиберсем деп турамын. Кат жазууга болбойт, кокус колуна тийсе Кенесары аларды тукум курут кылат. Менин кестигимди колуна берип, бир эстүү киши жөнөтөлү бүгүн түнү менен. Жашыруун жетип тапшырганга жарай турган аяр киши керек, — деп Жангарач бийге кайрылды Ормон хан.

— Тарбиялуу, эстүү киши табылат. Хан ага, менин кестигимди алып барсын. Хан кестиги кынында болгону абзел, — деди сезимтал Жангарач бий.

— Бул сөзүңдүн жөнү бар. Казакча так сүйлөй билген үч киши даярдагыла. Тымызын бүгүн түнү менен барып, көп казакка аралашып, Супатайга жашыруун жолугуп, салам дубаны тапшырып, жообун уксун. Биз жактан чыккан чаң, күйгөн оттордун жайын: ар бир эр отунда 150дөн ашык жоокер бар, тынбай чаң сала туш-туштан келип, чабуулга азырланып турган кыргыз колунун саны, шайма-шайлыгы катары жоокерлер арасында сөз таратып, дүрбөлөң түшүрүү аракетин көрүшсүн. Жөнөр алдында мага аларды жолуктургула, — деп Ормон Жангарач, Жантай бийлерге карады.

— Бали, акыл эмес бекен! Кудай жалгап казактар коркконунан согушпай качып кетишкей эле, — деп күлдү Түлөкабыл баатыр.

— Жангарач бий бул ишти сиз көзөмөлдөнүз. Ошол кишилер эртең түнү менен кайра келип, болгон ишти бизге айтып бергендей болушсун, — деди Ормон хан. Аңгыча эшиктен кирген Саза:

— Таксыр, ай туякка бата сурайбыз, — деп ызаат менен Ормон ханга кайрылды.

— Аа, андай болсо жүрүңүздөр, — деп Ормон хан ордунан тура баары батага чыгышты. Ак боз бээни кыбыла карата туура тартып, бата тиленери менен Алыбек, Чаргындар баш болгон 40—50 мерген машаа кошо жоонун тобун көздөй бир дем менен мылтык атышты. Тоо жарган мылтык үндөрү бапылдай созулган сурнай, керней добушу менен коштоло үрөйдү учура кандуу калабадан кабар бергенсип турду. Каалгый бир аз ойлуу турган хан тобу ордого кирип, кеңеш курууга өттү. Көз байланган маал. Машаа кошулуп бир дем менен бир нече ирет тоо жаңырта атылган мылтык үндөрү, ага кошула бапылдай созулган сурнай, керней добушу Кенесары жоокерлеринин көбүнүн үрөйлөрүн учуруп, тынчсызданган кобур-собурду пайда кылды.

— Ойбай, ушунчалык жер дүңгүрөткөн не деген мылтыгы бар бу кыргыздардын?!

— Мылтык мындай үн чыгара албайт, бул замбирек болуу керек.

— Мылтык экени анык гой. Төлөңгүт Сейсенбайдын тобунан бири окко учуптур.

— Я пирим ай, кандай күн болор экен. Кайрылып катын-баланы көрө албайбыз го.

— Не болсо шо болсун. Көп менен бирге көрөбүз.

— Көп, эмне, сени октон калкалап калабы?

— Ар кимдин өз жаны өзүнө таттуу. Жанды сактоо керек, — деген кобурга аралаша, малакайын баса кийип, отко колун кактап жылына отурган кара сакал киши:

— Кыргыз ханы көзгө атар мергенден эки миңди алып, он миң кол менен бүгүн келип түштү дейт, — деди кайдыгер сымал колун кактап, ушалаган калыбында.

— Ошондой, анын аскерин сыйырча мөөрөгөн көз боочу ээрчип жүрөт дейт, — деди дагы бирөө.

— Ойбай, не болсо да оңбой калдык окшойт, жанды сактоо керек, — деген үнгө удаа отургандардын бирөө:

— Ой жапырымай, не болуп кетти, карагылачы аноу тоо этектери, талааларды, — деп кыйкыра ордунан тура калды. Баарынын көңүлү өйүз жакка бурулду. Асмандагы жылдыздай жымыңдаган сансыз оттор тоо этектеринен тарта бүтүндөй талааны көз жеткен жерге чейин каптап жымыңдайт.

— Ушунча көп оттор. Өрт чыкканбы?

— Жок, өрт болсо чогуу жалындабайт беле. Ар бири белгилүү аралыкта күйгөн эр оттору турбайбы. Жоокерлердин тамактанып турган кези тура.

— Бул оттордун ар биринде 50—60 жоокер отурат дебейсиңби?

— Мынча көп жоокерлерди каптап ким согушат? Өлөт экенбиз го.

— Несин айтасың, өлүм көрүнүп турбайбы?

— Эптеп жанды сактап үйгө тирүү кетели.

— Кантип тирүү кетебиз, артка кылчайгандарды төлөңгүттөр атып турса.

— Ансыз деле канча киши өлдү, — деген кооптонуу аралап жоокерлердин ындыны өчүп турду.

Кенесары хандын чатыр ордосунда онунчу панар үлүңдөйт. Төрдө ойлуу, кабагы бүркөө отурган Кенесары кол башылары Норузбай, Агыбай. Чымыр Байзак, Супатай, Үрүстөмдөр менен эртеңки согуш жөнүндө ой бөлүшүп отурат.

— Кене ага, — деди Норузбай, — мылтыкчан мергендерди топтоп, эки каптал жакка коёлу. Кыргыздар чабуулга өткөндөн кийин капыстан атып, мизин кайтарып, анан чабуулга өтөлү. Түнөрүп отурган Кенесары чарт жарыла:

— Неге күтүп отурабыз, кыргыздар качан келет деп. Эртең менен үч багыт менен жоокерлерди чабуулга алып чыгабыз. Кыргыздарды алардан озунуп басуу керек. Мылтыкчандардын жарымын буктурмага коюп, жарымына колдун артын тостургула. Кайра качкандарды суроосуз атып турушсун. Төрт күндөн бери 20000 кол менен кыргыздарды ала албай турганыбыз уят, — деп үнү буулуга кескин унчукту.

— Аллаяр таксыр, кечиргейсиз, кыргыздын тоо-талаалары жылдыздап жанган отторго толуп турат. Не экени белгисиз, — деп Кенесарыга таазим эте ийилди, сырттан жаңы кирген кайтарыкчы төлөңгүттөрдүн башчысы.

— Эмне от экен? Өрт чыккандыр, — деди Кенесары.

— Таксыр, өрткө окшобойт. Айрым жагылган эр оттору сыяктанат, — деп кайра кетенчиктей сыртка чыкты сакчы.

— Кана, эмне оттор экен көрөлүчү, — деп Кенесары ордуна тура жөнөдү. Кол башылардын баары тышка чыгышты. Өйүзгү тоо этектеринен Чүй талаасынын көз жеткен жерине чейин жылдыздай жымыңдап жанган сансыз оттор... Кенесары кол башылары менен бир тынымга үнсүз тербелге көз чаптырып турушту.

— Жылдыздар жерге түшкөнбү, же кыргыздар ушунча көппү? — деп ичинен күңгүрөнгөн Кенесары хандын жан-туюмун биринчи жолу коркуу, кооптонуу сезими аралап өттү.

— Аллаяр таксыр, бул эр оттору го. Ормон хан менен келген жоокерлер от жагып, тамактанып туру го, — деди Үрүстөм султан.

— Бизди айланта курчап алган го, — деп кооптонгонун билдирди Агыбай баатыр.

— Болду, жетишет, — деп зирк эте, баргыла колду эртеңки чабуулга даярдагыла, — деди Кенесары өзүнүн жүрөгүндөгү кооптонууну билдирбөө аракетинде үнүн катаал чыгара.

Эртеси таң сүрө, жерге жарык түшкөндөн баштап, Чүй тескейинин кокту-колот, жылгаларынан, жон-кырларынан, Кичи-Кемин, Боролдой, Желаргы, Тайгак, Боом, Кызыл-Суу, Шамшы, Кегети жактардан уюлгуй көтөрүлгөн чаң асманга көтөрүлө айлананы чулгап, чыгыштан соккон сыдырым шамал менен Кенесары кошунун каптап турду.

Таң саарынан туруп, ордо чатырынын жанында чогулган кол башылары менен чабуул баштоого буйрук берүү үчүн чыккан Кенесары ханды кыргыздын тоо-кырлары, кокту-колотторунан көтөрүлгөн чаң ойго салып, түнкү оттордон улам пайда болгон кооптонуусун ашкерелегенсип, апкаарытты.

— Бул уюлгуган чаңдын сыры эмнеде болду экен? — деп билмексен боло өз алдынча ой жоруган болду Кенесары хан чочуп турганын билдирбөө аракетинде үнүн токтоо чыгарып.

— Чаңдын сырын кыргыз менен ирегелеш Супатай бий жорубаса, — деди Агыбай баатыр. Кечинде жашыруун тыңчы аркалуу Ормон хандан салам дуба алган Супатай бий билмексен боло:

— Ким билет? Малдын чаңы дейин десем — окшобойт; мынчалык көп малды тынымсыз эч ким айдабайт. Айдаса да бир ирет айдап өтүп кетет эле да. Мына бу тоолордон ары Суусамыр, Жумгал, Кочкор, Нарын, Куртка, Ат-Башы деген аймактар бар. Ошол жактардан жыйналган кол Ормон хандын чакырыгы менен казатка келип турабы деп гана болжоого болот, — деди. Түндөгү сансыз оттор, азыркы асманды бербей айлананы чулгаган чаң, Супатайдын божомолу бири-бирин ырастап тургансып, кол башылардын маанайын чөгөрүп турду. Муну байкаган Кенесары:

— Жыйырма миң кол аз эмес. Качпай кармаша билүү керек. Үзөңгүгө бут салганда башыбыз тобокелге байланган. Бабабыз Аблай хан нечен ирет кыйрата жүргөн кыргыздарды. Кошуунуңарга барып, чабуулга даярдангыла. Күн чыга баштайбыз, — деп чатырына бет алды хан.

Текелүү-Сеңир алдындагы дөңсөөгө тигилген Ормон хандын көчмө ордосу алдында ак айчыктуу кызыл туу желбирейт. Туу алдында Жантай, Жангарач, Төрөгелди, Түлөкабыл, Чынгыш, Адыл, Дуулат, Алыбек жана башка кол башкарган баатырлардын курчоосунда турган Ормон хан:

— Түндөгү жанган эр оттору, бүгүн «казатка келип аткан жоокерлердин» чаңы да ойдогудай болуп турат. Жолборстун жүрөгүн жесе да Кенесарынын жүрөгү «солк» эткендир. Эми көрөсүңөр, казактар күн чыга чабуулга чыгышат. Биз мергендерди алдыга коюп, бута атым келгенде ок чыгаргандай болулу. Кырк, элүү мергендин жапырт аткан октору чабуулчуларды

бат эле жапырат. Алар жапырылып чегинери менен артынан эмес, эки капталынан чабуул коюп бөлө жарып согуу керек. Ок жеп, эки жактан чабуулга тушуккан жоо туруктуу каршылык көрсөтө албай калат. Казактар чабуул коймоюнча тынч болгула. Дагы бир айтарым, азыр кетмен, күрөк менен камбыл жигиттерди дайындап, Кенесарынын колу ичүүчү суунун нугун бери бурдургула. Жоо колун бүгүн кечинде суусуз калтыруу зарыл, — деди да ордосуна бет алды. Кол башылар буйрукту аткаруу үчүн кошундарына жөнөштү.

Күндүн муруту чачырай Кенесары жоокерлери эки канат, туу алды болуп, дымып турган кыргыз тарапка жабыла ат коюшту. Түндөгү жыбыраган оттор, эртеден бери тынбай уюлгуп турган чаң үшүн алган казак жоокерлеринин деми бош эле.

«Аблай, Аблай» деген үзүл-кесил чуу менен келаткан баскынчылар бута атымга келгенде кырк-элүү мылтыктан удаа, удаа атылган окко учуп, жапырылууга аргасыз болду. Алдыда келаткандардын өлүктөрү сулаган бойдон ортодо жатты. Атылган октордун жыштыгы, таамайлыгы мурдагы эки күндөгүдөн өзгөчө эле. Жапырыла качкан жоону кыргыз жоокерлери эки капталынан бөлө согуп, бөлүнүп ирети бузулган топ эми артынан түшкөн кысымга учурап шаштысы кетти. Казак тарап ит урушун салып качып согушууга аргасыз болушту. Кача согушкандарды Кенесарынын буйругу менен арттан тоскон өз төлөңгүттөрү окко алып, жыгып турушту. Жыгылгандардын өлүм алдындагы жарыкчылык менен коштошкон аянычтуу кыйкырыктары, жаралангандардын онтогон үндөрү, аттардын кишенегенине коштоло айлананы үрөй учурган, адам жан-дүйнөсүнө жат ызы-чууга толтурду. Октуң күчү менен кайрылган казак жоокерлеринин кээ бирлери «жан сауга» деп куралдарын таштап, кыргыз тарапка өтө башташты. Кыргыз жоокерлеринин жоону капталдан айланып, артына өтүү аракети Кенесарынын мергендеринин окторуна тушуга, бөлүнгөн жоону туу түбүн карай кысып бараткандарга кошула согушууга өтүштү. Туу түбүнө кысым күчөй, Кенесары ордосуна коркунуч тууганын көрүп, буктурмадагы мергендерин ордонун тегерегине топтоп айланта коргонууга өткөрдү. Бул жагдайды байкаган кыргыз жоокерлери туу түбүнө кысымды бошотуп, жоонун мергендерден бош калган эки канатына чабуулга өттү. Демилге кыргыз тарабында болуп, жан сактоо аракетинде кача согушкан казак жоокерлери көп жоготууга учурай баштады. Кыргыздар улам кысымды азайта берип салгылашууну токтотту. Казактардын шамыян кайрууга алы жок эле. Эки тарап өлгөндөрүн, жарадар болгондорун жыйнап, кошуундарына кайтышты. Кыргыз жоокерлеринен он экиси каза болуп, отуздан ашууну жараланган эле.

Көз байланган маал. Ормон хандын ордосунда Жантай, Жангарач бийлер, Төрөгелди, Чынгыш, Молтой, Түлөкабыл, Алыбек, Адыл, Дуулаттар бүгүнкү согуш жөнүндө ой бөлүшүп отурушат.

— Казактар ичүүчү суу бөгөлүп бүттүбү? — деди Ормон хан көз ирмебей мелтиреген калыбында.

— Бүттү, биз барып аныгын көрдүк. Кенесары тамчы суусуз калды, — деди ишке канааттанган Жантай бий, күмүш чегелүү мүйүз чакчасын алып, насвай ата сакалын сылай.

— Аа, жакшы болгон экен. Эртең казактар чабуулга чыга албас. Шейит кеткен жоокерлерди ага-туугандарына кабарлап, ариеттеп жайына узаткыла. Жаралангандарды айылдарга жеткиргиле, табыптар көрүшсүн. Эртең биз да чабуул жасабайбыз. Жоокерлерди тоюндуруп эс алдыргыла, — деди Ормон хан.

— Хан ага, эмне үчүн чабуул жасабайбыз? Казактар алсырап турушат. Бүгүн суусуз калышты. Эртең кол салсак сөзсүз кыйратабыз, — деп обдулду алп мүчөлүү Төрөгелди баатыр, туулгасынын чекесин көтөрө, мурутун жаный.

— Жаралуу каманды түз качырса чалып алат. Чабуул койсок аянары жок Кенесары бардык мергендерин, төлөңгүттөрүн жыйып, ок менен тосот. Жоокерлердин канын бөөдө төктүрбөймүн, баатыр. Мен азыр жоо тараптан ишенимдүү кабар күтүп отурамын. Чабуулдун убагын мен айтамын. Кечке жуук жоокерлердин баары ак көйнөктөрүн сыртынан кийип турушсун, — деди Ормон хан. Жантай, Жангарач бийлер хандын дагы бир ойдо жок амалды ойлоп турганын туя, бири-бирин карап, жылмая баш ийкешти. Аңгыча эшик ага жигит кирип таасим эте:

— Таксыр, бир киши сизге зарыл ишим бар, жолуктур дейт, — деди.

— Бир азга күтө турсун, биз ишибизди бүтөлү, — деп эшик агага кол жаңсады да, — эмесе эртеңки болор иштер жөнүндө макулдаштык. Кошуундарга барып, жоокерлер менен көзмө-көз сүйлөшүп, кем-карчтарын толуктагыла. Эртең кечке эс алышат. Кечке жуук айтабыз эмне иштөө керектигин, — деди Ормон хан. Жантай, Жангарач экөөнөн башкалар кеткенден

кийин эшик ачылып, кечээ кечинде душман кошунуна жашыруун салам дуба менен кеткен киши салам айта кирди.

— Алейкума салам, өтүп орун ал да, болгон ишти ирети менен шашылбай бизге баяндап бер, — деди Ормон хан. Тыңчы киши бийлерден төмөнүрөөк отуруп, быжыгыр кара сакалын сылай бата тилеген болуп:

— Кечээ түнү менен душман ичинде болдум. Ыгын таап, тымызын Супатай бийге жолугуп, сиздин таберик салам дубаңызды тапшырдым. Бий салам дубага өтө курсантмын, хандын салам дубасы кабыл болот. Кыргыз жоокерлери чабуулга өткөндө, мен өз жоокерлерим менен майдандан чыгып кетемин. Үрүстөм султанга Ормон хандын салам дубасын айтамын. Ал да өз жоокерлери менен майдандан чыгып кетет. Эки бир тууган элге амандык, тынчтык тилейбиз. Ханга биздин макулдук салам дубабызды айта бар, — деди.

— Дурус кебиң бар экен, ыракмат. Эми казак жоокерлеринин ичинде эмне кеп бар? Кандай маанайда? Ошонун жайынан кеп урчу, — деди Ормон хан.

— Казак жоокерлеринин арасы ирип турат десе болот, — деп үнүн көтөрүңкү чыгара кебин улады, хандын өзгөчө көңүл бөлгөнүнө ыраазы болгон тыңчы. — Кечээ түнү жагылган сансыз эр оттору, бүгүн эртең мененден ой-кырдан, ар тараптан уюлгуган чаң айлаларын кетирип турат. Кыргыз жоокерлеринин көптүгүнөн жүрөктөрү титиреп, жандарын сактап калуу үчүн качууга даярданып тургандары арбын экени байкалат. Өлгөндөрү абдан көп. Миңден ашат го. Көмүүгө чамалары жетпей жатат. Бүгүн дигерден кийин ичерге суулары жок калышты. Кенесары хандын өзүнүн айласы түгөнүп тургандай түрү барбы дейм, — деп сөзүн аяктай оңдонуп отурду тыңчы.

— Дурус, дурус жүрүпсүң. Кызматыңдын мөөсүлү жоону жеңгенден кийин болот. Эми тамактанып эс ал да, түнү менен кайра ордунда бол. Супатай, Үрүстөм бийлерге биздин бир туугандык ыраазылыгыбызды айт. Иншалла, эртеңки түнү көз байланганда биздин жоокерлер чабуулга өтүшөт. Баары ак көйнөкчөн болушат. Супатай менен Үрүстөм жоокерлерин чыгарып кетүү жеңил болсун десе жоокерлеринин ак көйнөктөрүн сыртынан кийгизип алышсын. Эртең көз байланардан эртерээк кайра кайтып, иштин жайын бизге кабарлап бергендей бол. Жолуңду Кудай ачсын, — деп хан сөзүн бүттү. Тыңчы ордуна тура арты менен жылып тышка чыкты. Хан ордосундагы кеңеш түн ортосуна чейин уланды.

Түн. Кенесары ордосунда онунчу шам бүлбүлдөйт. Жашыруун жыйын жүрүүдө. Норузбай, Агыбай баш болгон кол башылардын, баарынын маанайлары пас. Кенесары хан тунжурап үнсүз. Эч кимиси озунуп сүйлөөгө батына албай, бири-бирин карашат. Тунжураган үнсүз тынчтыкты Норузбай төрөнүн салмактуу үнү бузду:

— Хан ага, акыл табыңыз. Ал-абал өтө оор. Өлгөндөрдү көмүүгө да үлгүрө албадык. Жоокерлердин көңүлү чабуулдан кайт болгону байкалып турат. Качып кетип аткандары бар. Тоо-түздө күйгөн оттор, кечээтен бери жардамга келген кыргыз колдору биздин кетүүчү жолду тороп алган сыяктуу. Бүгүн кечтен бери жоокерлер ичерге суусуз калышты. Кыргыздар суунун нугун буруп кетишиптир. Арга түгөнүп тур, — деди төрө.

— Не кыл дейсиңдер? Өлгөндөрдү көмгүлө, качкандарды кармап аткыла. Жаңы чабуулга даярдангыла. Кыргыздар озунуп чабуулга өтүшсө мылтыкчандарды коюп тоскула, — деп зирк этти ачууга буулугуп, айласы түгөнүп турган Кенесары хан.

— Кенеке, — деп сөз улады баарынан ыкыбалы жакыныраак Чубуртмалуу Агыбай баатыр, — ок-дары да түгөндү. Кармашуу мындай узак созулат деп ойлогонубуз жок эле да. Жоокерлердин деми караманча кайтып калды. Ичерге суусуз кантип согушар экен? — деди.

— Согушат, мен согуштурамын. Аблай тукуму өлгөндө башкалардын тирүү калууга акысы жок. Даярдангыла кармашууга, — деп кескин айтты Кенесары. Сөз түгөнгөнүн туйган кол башылардын Норузбайдан башкалары жай-жайына тарашты. Буулуга түнөргөн Кенесары кенен чатырдын эшигинен төрүнө чейин ары-бери басып, оюн жыйнай албай алектенип турду. Эки чыканагын санына таяп, башын жерге сала түнөргөн Норузбай тунжураган ой туткунунда отурат. Эки бир тууган баштарына түшкөн мүшкүлдү өз ойлорунда жоруй, унчукпаган тейлеринде бир оокум убакыт өттү. Норузбай башын өйдө көтөрүп:

— Кене ага, бир тууганча сүйлөшөлү, отуруңуз, — деди. Түтөп турган Кенесары:

— Ой-бай, карагым ай, не дегени турсуң, — деп ордуна отурду.

— Агатайым, ойлонуңузчу, Эсенгелди, Саржан төрөлөр Кокондон мерт болушту. Эржан төрөнү бул жерден жоготтук. Өлүмдөн мен да коркпоймун. Бир гана өкүнүч, уулдарыңыз да мында. Биз өлүмгө бел байласак Касым төрөнүн тукуму курут болобу? Менин тилимди алыңыз. Ишенимдүү төлөңүттөрдөн миңди баштап, сизди уулдарыңыз менен ортого алып,

кыргыздын курчоосун бузуп өтүп кетейин, — деди. Кырчындай солкулдаган, жыйырма бешке жаңы чыккан инисин ичинен аяп турган Кенесары:

— Наукен жан, айткандарың туура. Менин да оюма келип тур. Бирок көз көрүнөө качсак төрө намысына доо кетер. Мен бир арга ойлоп турамын. Эртең Ормон ханга элдешели деп элчи жиберейин. Кабыл алса согушту бүтүрүп, элге кайтабыз. Иш оңунан чыкпаса түнкүсүн кетүү амалын көрүү керек. Барып эс ал, — деди да, өзү таңды күтө чырма этип эс алууга жайланды. Күн чоң шашке. Асман шаңкая булутсуз. Жаз күнү нурун көктөмдүү жерге төгө бейкут жадырайт. Эки тарап тең алдыдагы чабуулга даярдык көргөн сымал тынч. Текелүү-Сеңир алдындагы айчыктуу кызыл туу желбиреген кыргыз ордосуна бет ала келаткан салт атчан үч кишини ордого бута атым калганда хан сакчылары токтотту. Бейтааныш кишилер салам айтышты.

— Алейкума салам, силер кимсиңер, кайда барасыңар? — деди сакчылардын башчысы туулгачан кер мурут жигит.

— Биз элчибиз, Кенесары хандын элчилерибиз. Ормон ханга жолугалы, хандын салам дубасын айталы деп келатабыз. Элчиге өлүм жок, бизди туткундабай ханга жолуктургула, — деди жээрде сакал, тегерек бет, көзү чекир, боз пиязы чепкенчен, кырбуусу тайкы тебетейин көтөрө кийген салабаттуу киши.

— Элчи болсоңор атыңардан түшкүлө. Тиешелүү кишилерге кабар беребиз, жооп келгенче ушундай турасыңар. Жандарын тинт, куралдары болсо ал, — деп сакчы башчы жанындагы жигитке буюрду да, өзү ордого жөнөдү. Ордодо Ормон хан жалгыз ойлуу отурду. Эшик ачыла кирген Саза:

— Таксыр, Кенесары хандан элчилер келиптир. Кабыл аласызбы, — деп ызаат менен ханга кайрылды.

— Аа, ошондойбу! Кенесары канкордун тумшугуна суу жеткен экен да. Элчилерди мага келтирбегиле. Элдешүүгө болбойт. Үйгө киргизбей, талаадан узаткыла. Бир эле ооз сөз «элдешпейбиз». Эч кимге кол тийгиздирбей, кошундарына жеткенче көзөмөлдөп тургула. Мага келүүчү жашыруун кишини токтоосуз киргизгиле, — деп кошумчалады хан. Саза элчилерди узатканы кетти. Дигер маалы. Ормон хандын ордосунда кезектеги аскер жыйыны өтүүдө. Маанайлары көтөрүңкү Жантай, Жангарач, Токтор бийлер, Төрөгелди, Чынгыш, Алыбек, Түлөкабыл, Адыл, Молтой кол башылар хандан сөз күтүүдө. Жыйынга келгендерге бир сыйра көз чаптыра:

— Жоокерлердин даярдыгы, деми кандай? Кечээки койгон шарттар аткарылдыбы? — деди Ормон хан.

— Жоокерлер демдүү, чабуулга чыгууга даяр турушат, — деди Төрөгелди.

— Душман эс-учун жыя электе чабуулга өтсөкпү деп турамын, — деп кошумчалады Чынгыш.

— Жангарач экөөбүз кыдырып чыктык. Чабуулга кийүүчү ак көйнөктөрү да даяр экен, — деди Жантай бий.

— Дурус, дурус экен. Жоокерлердин эсен, демдүү болгондору жакшы, — деп санын мыкчый бир аз ойлуу турду да, — душман тарапка жиберген жашыруун киши келди. Супатай, Үрүстөм султандар биздин салам дубаны кабылдап, жоокерлерин биз жактан чабуул башталары менен майдандан чыгарып кетүүгө даяр экен. Кечээтен бери ичээрге суусуз калган Кенесары жоокерлеринин көбү качууга даярданып турган сыягы бар. Кенесары айласы куруп, бүгүн күндүз элдешели деп элчилерин жибериптир, — деп Ормон хан бир сөзүн үзө калганда:

— Жарга такалганда канкордун ынтымакчыл боло калганын көр, — деди Жантай бий.

— Ажалы көзүнө көрүнүп турат го, — деп сөз кыстарды Чынгыш.

— Ырас айтасыңар, ошондой. Элчини биз кабыл албадык. Саза тыштан узатып койду. Кудая кааласа бүгүн түнү Кенесары канкор менен элдин эсебин бүтүрөбүзбү деп турамын. Көз байланган маалда чабуулду баштайбыз. Жоокерлер ак көйнөктөрүн сыртынан кийишсин. Чабуул башталар алдында Алыбек, Чаргындын мергендери машаа кошуп, бир дем менен мылтык атышсын. Ага удаа Орозбактын сурнай, кернейлери тартылсын. Ага чейин жоокерлерди тамактандырып, ат шайман, каруу-жарактарынын даярдыгын текшерип чыккыла. Он башы, жүз башы, миң башылар өз жоокерлерине толук ээ болуулары керек. Иш ушундай, иншалла. Бүгүнкү түн казак, кыргыз эки элдин жоолашуусунун акыркы түнү болгусу бардыр. Азыр биз да чогуубуз менен жоокерлерди кыдырып, чабуул алдында дем берели, — деп Ормон хан ордуна турду. Баары ханды ээрчий, жоокерлердин акыркы даярдыктарын көрүүгө жөнөштү.

Күн тоо кыркасынан кызара батып баратат. Кенесары кыргызга жиберген элчисин ордо чатырында кабыл алды.

— Ушундай дечи. Баччагарлар, Ормон ханга жеткирген эмес экен да, — деди ойлуу отурган Кенесары хан.

— Ошондой, таксыр, ханына жеткирбей тосушту. Бирок Ормон ханга кабарлагандай болушту. Ал «элдешпейбиз, жоолашкан да эмеспиз, Кенесары хан өзү келип катылды», деп айтты дешти, бизди кабыл алган жигит башысы, — деди элчи.

— Түшүнүктүү, — деди Кенесары токтоо калыбында элчиге аргасыз абалын билгизбөө аракетинде, — кыргыздардын ал-абалын аз да болсо баамдай албадыңбы? — деп суроо узатты.

— Артык баш кыймыл көзгө көрүнбөдү. Тартиптери өтө катаал сыяктанат. Ордого бута атым жан жолотпой куралдуу сакчылар турат. Чыгыш жактан түтүн булайт, аскер кошундары ошол тарапта го деп болжодум. Бизди катаал тосуп алып, эч жакка кайрылtpай кайра узатышты, — деди элчи.

— Ыракмат, жайыңызга барыңыз, — деди Кенесары түнөргөн калыбында. Элчи чыгып кете, Норузбай төрө, Агыбай баатыр экөө кирип, ызаат менен Кенесарынын эки жагынан орун алышты. Эч кимисине көңүл бөлбөй түнөргөн калыбында мелтиреп отурган ханды көрө экөө бири-бирин карай астыртан көз кырын жиберип турушту. Бир оокум өтө Норузбай:

— Кене ага, кыргыздарга жиберген элчиден кабар барбы? — деди.

— Элчи келди. Ормон хан кабыл албай, тыштан узаттырыптыр. Биз элдешпейбиз, жоолашкан да эмеспиз, Кенесары өзү катылды катыгын алат, дептир. Алар түн кире чабуулга чыгат деп турамын. Жоокерлердин абалы кандай? — деди Кенесары кандай жооп болорун биле экөөнүн эч кимисин карабаган калыбында.

— Кандай болсун, Кенеке, кечээтен бери суусуз кургак оокаттанымыш болуп отургандардын жоо беттөөчү тейлери жок. Атка мингизе көтөрсөк эле качышабы деп турамын. Кыргыздар элдешер бекен деп үмүттөнүп турдук эле, — деп ылдый карады Агыбай баатыр.

— Качырбагыла. Бизге ишенимдүү эр жүрөк төлөңгүттөрдү аттандырып, жоого аркабызды көргөзбөй кармашып өлөлү, — деди Кенесары.

— Кенеке, кармашууга каруу жетпейт го. Элди да бөөдө кыргызга салбай, жанды куткаралы. Курчоонун бош жеринен эптеп чыгып кетүүнүн амалын көрөлү, — деди Агыбай.

— Мен кечээ айткандай иштейли. Ишенимдүү төлөңгүттөрдү алдыга салып, сизди уулдарыңыз менен ортого алып чыгып кетели. Бөөдө тукум курут болбойлу, — деди Норузбай. Түнөргөн Кенесары жооп бергенче жер дүңгүрөткөн мылтык үндөрүнө аралаш бапылдап созулган керней, сурнай үндөрү аба жарды.

— Мына башталды. Аттангыла! — деп кыйкыра тышка чыкты Кенесары хан. Ыргылжың болуп турган казак жоокерлери дүрбөлөңгө түшүп, аттарына минип, кача баштады.

«Кыргыз, кыргыз, Манас, арбак, оо, Алла...»

«Атаке, Талкан, Бөлөкбай. Эсенгүл, Садыр», — деген жер жаңырткан ураан менен чыгыштан ак кийимчен жоокерлердин агымы каптап келатты. Атка минген казак жоокерлери иретсиз батышты карай сүрүлө качты. Супатай, Үрүстөм, Чымыр Байзактын жоокерлери ак көйнөктөрүн кийе ирети менен майдандан чыгып кетишти.

«Жоо качты, жоо качтылап» кыйкыра кыргыз жоокерлери качкан жоону сүрүп баратышты. Казактар артынан кубалап жеткен жоого алсыз айбат көрсөткөн болуп, жанын сактоо аракетинде.

«Каршылык көрсөтпөй качкандарды кубалап өлтүрбөгүлө, кете беришсин. Курал таштагандарды топтоп, артка жибергиле. Аялдарга кол тийгизбегиле. Кенесары, Норузбайды тирүү кармаганга аракеттенгиле» деген буйрукту аткаруу үчүн кыргыз жоокерлери качкан жоонун артынан баратты. Качкандар таң ата, сормо саздуу Мыкандын кара суусуна капталышты. Былкылдаган сормо сазга аты менен чөгүп, өлө-тала саздан чыгууга үлгүргөндөрү агыны катуу сууга агып, кутулуу үмүттөрү бошко кетип, думуга жан таштап турушту. Сазга сорулуп бараткан аттардан улам сорула электерине көтөрүп мингизе сакчы төлөңгүттөр өз жандарын кыя Кенесары ханды сактап калуу аракетин көрүп баратышты. Саздан чыгарылган Кенесары ханды төлөңгүттөр көтөрүп атка мингизе кечмеликке салышты. Суудан чыга бүткөн боюнан кара баткак аралаш суу шорголоп турган Кенесарыны Калча, Дайырбек баштаган тынай жигиттери жээктен мылтык кесеп тосуп алышты. Мындан бир аз илгерирек дал ушундай абалда колго түшкөн Норузбай, Кудайменде баштаган он чакты киши колдору байлануу четте турушат. Кенесарыны тааныган Калча:

— Хан башың менен сени зордобойлу. Курал-жарагыңды өз эркиң менен ташта да, колунду байлоого тос, — деди мылтык кезеген калыбында. Кенесары кыны менен канжарын жерге таштап:

— Болгон куралым ушул, жигиттер. Казак, кыргыз балдарын Алаштын азаматтары дейт. Хан башым менен өтүкчөн суу кечип, алдыңарда турамын. Каалаганыңарча алтын бердирейин, куткаргыла Норузбай төрө экөөбүздү жигиттерибиз менен, — деп сабылып турду өмүрү бирөөдөн бир нерсени эрки менен сурап албаган Кенесары, жүлүнү түтөп турса да кайратын боюна жыйноого аракеттенип.

— Пендечилик башыңа түштүбү, канкор хан? Жан таттуу экен да. Ар кимдин жаны өзүнө ошондой. Сен мууздатып керегеге илдирген наристелердин, тирүүлөй жүрөгүн сууруп оозуна тыккан бейкүнөө шейиттердин куну алтын менен бүтпөйт. — деди Дайырбек.

Олуя-Ата, Мерке чептерин багындырып, өзүн Искендер Зулкарнайндай сезген Кенесары хан, найзакерден кагуу жебей, накта казак насилинен чыккан бийлерге «сен карасың», деп кол бербей текеберленген Норузбай төрө, «Аблай насилиненбиз» деп кекирейген султандар саздын кара баткагына булганган кийимдеринен суу шорголоп шөлбүрөй, колдору байлануу айдакта баратышты. «Кысасы кыяматка кетпейт» деген накылдын чындыгы ушул го.

Күн кеч бешим. Ормон хандын Текелик-Сеңирдеги көчмө ордосу. Хан алдында кол башылар, акылмандар кыргыз жоокерлеринин жеңиши жөнүндө ой бөлүшүп отурушат. Баарынын маанайлары жаркын, көңүлдөрү шат.

— Бейкүнөө төгүлгөн элдин каны Кенесарыны узаткан жок. Кудаяга шүкүр, канкордун алааматынан эл кутулду. Байлык издеп келген баскынчылар кыргыз кылычынын мизин туйгандай болушту окшойт, — деп канааттана сакалын сылай Ормон ханга көз кырын жиберди Жантай бий.

— Бүгүн казак жоокерлери дээрлик каршылык көрсөтө алышкан жок. Биздин жоокерлердин жаккан отунан, салган чаңынан жүрөксүп, суусуз калган бечаралар качып баратып, Мыкандын сормо сазында, агыны катуу кара сууда сорулуп, чөгүп мерт болушту. Биз жактан жоготуу болгон жок, — деди Чынгыш баатыр.

— Атаңдын көрү амалы күчтүү казак, Чубуртмалуу Агыбай биз чабуулга киргенде жигиттерин аттандырбай буктуруп коюп, чабуул өтүп кеткенден кийин Мистенин белин аша куткарып кетти. Артынан кубалабадык, — деди Төрөгелди баатыр, адөөлөттүк кылганын билдирген таризде узун мурутун сылай.

— Кенесарынын кесепеттүү дооматы калың казакка тийди, кыргызга да оңой болгон жок, — деди Жангарач бий.

— Эки элге тең кыйын болду, — деп кебелбеген калыбында сөз улады Ормон хан. — Качкандарды кубалабаганыңар дурус болду. Алданган, зордолгон бечараларды... Казак тараптан көмүлбөй калгандарды да мусулманчылык менен жашыруу керек. Туткунга түшкөндөрдү кааласа коё бергиле өз жерлерине, кыргыз ичинде калып, эл болууну каалагандардын өз эрки, — деди Ормон хан.

— Таксыр, бүгүн ар бир кошунга мал союп, түлөө өткөрөлү. Жоодон түшкөн олжону бөлүштүрөлү, — деди Жантай бий.

— Олжону биринчи кезекте толугу менен казатта шейит кеткендердин, жарадар болгондордун үй-бүлөлөрүнө бергиле, — деди Ормон хан.

— Абдан адилет болор эле.

— Кудай алдында туура болор эле, — деген кобурга аралаша эшик ачылып, ийиле салам айтып Калча, Дайырбектер киришти.

— Алейкума салам, келгиле азаматтар, орун алгыла, — деди жигиттердин согуштагы эрдиктеринен кабары бар Ормон хан.

— Кенесары, Норузбай бир нече төрөлөрү менен колго түштү, — деди Калча.

— Кудай колго берген экен, канкорду, — деп ыраазы боло оңдонуп отурду Жантай бий.

— Көп жойлогон бөрү капканга түшпөй койбойт дегендей, он жыл чамалуу жаны тынбай жортуп жүрдү эле, казакты бошотуучу киши болуп, кайра элине бүлгүн салып. Түшкөн экен да башына көр пенденин тагдыры, — деди Жангарач бий.

— «Ханга жолуктургула» деп суранып турушат, — деди Дайырбек. Жыйындагылардын назары эмне дээр экен деген кыязда Ормон ханга бурулду. Кабарды канааттануу менен кабыл алганы туюлуп турган Ормон хан:

— Менин алдыма келтирбегиле. «Күндүн көзүн көргөн үшүбөйт, хандын көзүн көргөн өлбөйт» деген накыл бар. Анын тагдыры азыр ачакей. Эки бир тууган эл сөөк өчтү болбосун

деп эки-үч ай туткунда кармап, элчиликке келип коё берсек да болор эле. Бирок каны төгүлгөн эл эмне дейт? — деди Ормон хан.

— Азыр эле колубузга бергиле. Кандарын ичип, көксөөбүздү суутабыз деп сагалап турушат Калпак, Субанбек, Ормонбек баатырлардын үй-бүлөлөрү, — деди четтерээк ызаат сактай турган Калча.

— Ошолордун колуна берели, — деди Жантай бий.

— Албетте бейкүнөө кан жуткандардын колуна бергиле. Тил алышса өлтүрбөй кармап турушса болор эле, — деди Ормон хан. Дайырбек, Калчалар жыла чыгып кетишти. Шейит болгондорду жашыруу, үй-бүлөлөрүнө көңүл айтуу, жардам берүү, элди кайра конуштарына кайтаруу жөнүндө кеңеш улана берди.

Эртеси чоң шашкеде Ормон хандын ордосуна Алыбек уулу Калыгулду ээрчиге Жантай бий келип түштү. Амандаша жай алып отургандан кийин:

— Сиз айткандай болбоду, таксыр. Жолболду дегендин үйүнө туткундарды камап кайтаргып коюшкан экен. Каны кайнаган эл сакчыларды жөөлөп кирип, Кенесары, Норузбай экөөнү тең өлтүрүшүптүр, — деди Жантай бий. Бир аз кабатырланганы байкалган Ормон хан:

— Кимдер өлтүрүптүр, — деди санын таяна мелтиреген калыбында.

— Кенесарыны Субанбек, Ормонбектердин иниси Тайсары жайлаптыр. Норузбайга күйүтү күч Калпак баатырдын жесири кол салганда, көк жал эрен «оо кыргыздар, эркегиңер жокпу» дегенинен улам, намыстанган Төлөбай деген жигит аялдын колунан кылычты алып, Норузбайдын суроосун орундаптыр, — деп канааттанган таризде Ормон ханды карады Жантай бий. Ормон хан көз ирмебей үнсүз дүйнөнүн оомал-төкмөлүн таразалаган сыяктуу турду. Бир тынымдан кийин Жантай бий мурутунан жылмая Ормон ханды карап:

— Көк жал Кенесары өлүм алдында аба жара өлөң айтып, эки ирекет намаз окутууну өтүнүптүр, — деп кошумчалады.

— Ыйман келтиргенден мурда ырдап өлгөн экен да талаанын бөрүсү, — деди Ормон хан.

— Акылдаша турган иш бар. Калыгул экөөбүз ошол үчүн келдик, — деди Жантай бий.

— Айткыла, угалы, — деди Ормон хан.

— Кенеханды орустар он жылдан бери колго түшүрө албай жүргөнүн билесиз. Мунун башын кесип, Омбудагы орус жарым падышасына жиберсек көп тартуу алабыз. Орусия менен ымалабыз да жакындайт, — деди да, тапкан акылым жагабы дегенсип, Ормонду карады.

— Жөнү бар сөз. Бирок ушунча алыс жерге кантип жеткирер экенсиңер? — деди Ормон хан.

— Ал иштин жайын Калыгул баатыр табат, — деди Жантай бий жанында отурган Калыгулду карап.

— Калыгул баатыр, сиз кыргыз элчиси катары бизден жарым падышаага салам айтып барасыз, — деди Ормон хан салабаттуу көп сүйлөбөгөн Калыгул Алыбек уулун карап.

Аракет жасайбыз, таксыр, — деди Калыгул токтоо калыбын жазбай.

— Кудай кааласа бул жактагы иштер ойдогудай бүттү. Калгандары кечээки жыйында сүйлөшкөндөй болсун. Эми биз Байсоорунга кайтсак болот, — деди Ормон хан.

— Андай десеңиз, Кудай кааласа эртең узаталы ордоңуз менен, — деди Жантай бий. Сөз Калыгулдун Омбуга сапары жөнүндөгү маселеге ооп, аңгемелешүү уланды.

УРПАКТАРГА ТЫНЧТЫК МУРАС

1847-жыл. Баш оона айы. Кенесары хандын баскынчылыгынын бетме-бет согушта тамыры суурулгандан кийин Ормон хандын эл ичиндеги жана эл аралык зоболосу көтөрүлүп турган кез. Тартуу менен куттук айтып кыргыздын мартабалуу бийлери, байлары эки күндүн биринде келип турат. Файзулла тархандын бузуку аракети менен Орусияга таянып, жалпы кыргыз эркиндиги үчүн болгон салгылашуудан четте калган кудасы Боронбай бий да, «кабар даана жетпей калды» шылтоосун айта, тартуу ыроолоп келип кеткен. Олуя-Ата, Мерке чептерин басып алып, хандыктын келечегине коркунуч туудуруп турган душманынан куткарганы үчүн Кокон бийликтери да атайын элчилерин жиберип, ыраазылыктарын билдиришкен. Чыгыш Түркстанды Кытайдан бөлүп, өз алдынча мамлекет түзүү үчүн күрөшүп турган Кашгар өкүмдары Кожонун куттуктап жана аскердик жардам сурап жиберген элчилери кечээ узаган.

Батыш-Сибирь генерал-губернатору князь Горчаковдун жана өзүнүн атынан куттук айттырып жиберген Батыш-Сибирдин чек ара начальниги генерал-майор Вишневскийдин Чоң Ордо Аягуз приказынын катчысы Галим Якубов Ормон хандын кабыл алуусунда отурат. Хан ойлуу кебелбеген калыбында орус генералынын сөзүн көңүл коюп угууда. Оң жагында Калыгул акылман отурат. Он жылга жакын убакыттан бери регулярдуу аскер бөлүктөрүнө моюн бербей согушуп келген Кенесары султандын кара кыргыздар тарабынан бетме-бет согушта талкаланып, өзү инилери менен колго түшүп мерт болгонуна Орусия таң калып да, ыраазы болуп да турат, — деп Ормон ханга көз жиберди жашы кыркка жете элек, өзүн салабаттуу кармаган татар жигити Галим.

— Душманын жеңип берген кишиге ким ыраазы болбосун. Орусия, өзүңүз айткандай, Кенесары султанга алы келбей кармашып келбеди беле. Орусиянын ыраазы боло турган жөнү бар, — деди элчинин сөзүн ынтаа коюп угуп турган Калыгул.

— Кенесары султандын башы барганы ырас болду, болбосо, регулярдуу аскер бөлүктөрүнө баш бербеген күчтүү жоону кара кыргыздардын жеңишине ишенүү кыйын эле да, — деп тамагын жасай сөзүн улады Галим мырза. — Башты Санкт-Петербургда падышанын өзүнө жибершти. Сизге, урматтуу хан, генерал-майор Вишневский салам айтты.

— Ыракмат, саламат болсун генерал өзү да. Биз Орусия менен жылуу мамиледе болууну каалайбыз, — деди Ормон хан.

— Генерал сизге улуу императордун жарлыгы менен алтын медаль жана алтын галундуу чепкен, Жантай бийге жана башка кол башыларга алтын медалдар берилерин кабарлап коюуну өтүндү. Бул жөнүндө Батыш-Сибирь генерал-губернатору князь Горчаков өзү улуу император Николай биринчиге кайрылганын да айтып коюумду өтүндү. Куда кааласа сиздерге ак падышанын сыйлыктары келе турган күн да алыс эмес, — деп мурутун сылай өзүнүн бул ишке курсант экенин билдирген болуп ондонуп отурду Галим Якубов.

— Биздин ыраазылыгыбызды да генералга билдирип коюуңузду өтүнөбүз. Кыргыз эли өзүнүн эркиндигин кимден болсо да коргоп калууга даяр, — деди Ормон хан элчини ирмемей тиктеп, мелтиреген калыбында.

— Албетте генерал да ошондой ойлойт. Генерал дагы бир өтүнүч айтты. Анын оюнча кыргыз эркиндигине коркунуч Кокон хандыгы жактан болууга тийиш. Алар кыргыздарды басып кирүүгө даярданып турат деген кабары бар окшойт. Генерал эгер кыргыздар Коконго каршы аттанса жеңерине ишенерин, эгер керек болсо Орусия аскер жагынан жардам берүүгө даяр экенин билдирип коюумду өтүндү, — деди Галим. Ойлуу отурган кеңешчи Калыгул акылман мурутунан жылмая Ормон ханды карады.

— Кокон катылса биз өзүбүз деле катыгын беребиз. Орусия жардам берсе кабыл алууга даярбыз, — деди Ормон хан.

— Кенесары султандын колун талкалаган кыргыздардын Коконду да жеңерине Орусия ишенет, — деди Галим.

— Кенесары демекчи, Галим мырза, казак, кыргыз тили, дини, каада-салттары бирдей, эзелтен кою короолош, жылкысы өрүштөш бир тууган эл эле. Кенесары хандын бийлик көксөгөн дооматынан улам согуш болуп, бейкүнөө адамдардын каны төгүлүп, алаамат болуп кетти. Эки эл байыртадан ынтымак, ырашкерлик күтүп, бири-бирин кадырлап келген эле. Генералга биздин өтүнүчүбүз бар. Орусия букарасы болгон казактарды биз, кара кыргыздар менен элдештирүүгө кам көрүүсүн сурайбыз. Эки эл жарашып, атайын шарт намеге кол коюшалы. Бул өтүнүчтү сиз генералга атайын жеткириңиз, кайра сиз аркалуу кабар алалы. Аяк оона айынын ичинде Орусия кепилдиги астында казак туугандар менен жарашууга биз даярбыз, — деди Ормон хан.

— Өз букарасы болгон казак эли менен жарашканыбыз, Орусия падышасы менен тынч ымала түзгөнүбүз болор эле, — деди Калыгул акылман.

— Бул жагымдуу кабар. Мен жан-дилим менен колдоп, генералга жеткиремин. Ал киши мындай акылман сунушту колдой турганына ишенип коюуңуздар, — деп кожоюнуна жакшы кабар алып барып, мактоо угарын элестете дилгирилгин билдирди Галим мырза. Андан ары аңгеме букаралыгына өткөн казактарга орустардын мамилесине өтүп, кыйлага созулду. Ормон хандын конок өргөсүндө сый көргөн Галим Якубов эртеси Аягузга жөнөп кетти.

***

1847-жыл, аяк оонанын 22-күнү. Капалдагы аскер чеби. Сибирь карагайынан кыналып, орус архитектура стилинде курулган казармалар, турак үйлөр бийик дубал менен курчалган. Эки бурчундагы тепкичтүү күзөт мунараларында, дарбаза алдында куралдуу солдаттар турат. Коргон ичинде узатасынан кеткен солдат казармалары, дарбаза жаккы эки тарабында бир ыптасы жабык, үстү ачык акырлуу атканалар жайланышкан. Төр жагындагы чатырчалуу эки үйдүн бири чеп комендантыныкы, экинчиси — конок үйү. Батыш Сибирь кыргыздарынын (казактарынын) чек ара начальниги генерал-майор Вишневскийдин чепке келип түшкөнүнө бүгүн беш күн болот.

Чептин алдындагы жайыкка төрт ак боз үй тигилген. Генерал Вишневскийдин чакыруусу боюнча кыргыз өкүлдөрү Үмөтаалы Ормон уулу, Жантай Атекин, Жангарач Эшкожо уулу, Токтор Карачуңур уулу мурдагы күнү кечинде келишкен. Аларды генерал Вишневский, казак өкүлдөрү Супатай Алыбек уулу, Үрүстөм Аспандияр уулу, Суюк Аблай уулу кадырлуу коноктор катары тосуп алышып, атайын көтөрүлгөн он эки канат боз үйдө сый көрсөтүшүүдө. Бүгүн аларга казак тараптан Али Адил уулу, Акиш Аблай уулу, Тууганбай Конгелдиндер кошулушту. Эртеден бери тараптар сүйлөшүүлөргө ылайыкталып, атайын көтөрүлгөн өргөдө даам сызышып, өткөн-кеткенден кеп козгошуп, бири-бирин түшүнгөн маанайда отурушат. Үйдүн төрүнө генерал Вишневский тилмечи менен отуруу үчүн эки орундукутуу стол коюлган, ал азырынча бош турат. Ар жак тарапка коюлган төрт орундукутуу столдо кыргыз өкүлдөрү Үмөтаалы, Жантай, Жангарач, Токтор бийлер, бетме-бет эпчи жагындагы столдо казак өкүлдөрү Супатай, Үрүстөм, Суюк, Али, Тууганбай, Акиш бийлер отурушат. Кенесары жаңжалы жөнүндө жүйөөлүү сөздөр айтылып, бири-бирин түшүнгөн жаркын маанайда аңгемелешүү жүрүүдө. Стол үстүнөн даам татуу аяктаганда отургандардын баарынан жашы улуу Супатай бий:

— Казак, кыргыз бээнин эки эмчегиндей эгиз эл элек. Каскак болуп ортодо бейкүнөө кан төгүлүп кетти. Шейит кеткендер жаннаты болсун. Эки элдин азыркысына, келечегине ынтымак бере көр, Жараткан Алла, Аллоху акбар, — деп алакан жайганда, жапырт бата тилешти.

— Сыйыңарга курсантпыз, байыртадан эле сыйлашып келаткан өтмө-катар куда-сөөк эл элек. Өткөндүн өксүктөрүн эстен чыгарышып, Кудай алдында көңүлдү агарталы. Орус төрөсүнө да ыракмат. Эки элдин баш кошуу демилгесине данакер болуп турат, — деп кыргыз өкүлдөрүнүн жашы улуусу Токтор аке сөзүн бүткөндө эшик ачылып, узун бойлуу, кең далылуу генерал Вишневский кирди. Отургандар жапырт ордунан тура, ызаат көрсөтүштү. Саргыч күрөң чачтары артына сылай таралган, жазы маңдай, коюу каштарынын алдындагы көк көздөрү күлүңдөгөн, мурду кырдач, жээрде сакалы эки бөлүнө ээги такыр, муруту серпилген, ийнинде чачылуу жумуру погондору жалтылдайт, галифе шым, жалтырата майланган кара хром өтүк генералдын келишкен турпатына жарашып турат. Генерал башын бир аз ийе, отургандарды урматтаганын билдирип, төрдөгү столдон тилмечи менен жай алгандан кийин, отургандарга күлө бага:

— Туугандар маанайыңар жаркын, менсиз эле жарашып алгансыңар го, — деп жайдарылана эки жагын карады. Тилмеч сөздөрүн которуп турду.

— Урматтуу төрө, айтканыңыз төп. Биз эки элдин мындан аркы туугандык ынтымагы жөнүндө ой бөлүшүп отурдук. Оюбуз бирдей чыгып турат, — деди кыргыз тараптын башчысы, мурда генерал менен тааныш Үмөтаалы.

— Ошондой болду, урматтуу төрө, биз тууганча тил табышып отурабыз, — деди казак тараптын башчысы Али Адил уулу.

— Оо, андай болсо менин ишим бир кыйла жеңилдеген экен. Эмесе ишке киришели, — деп алдындагы көк папкеден кагаз алып, сөзүн улады. — Кара кыргыз жана чоң ордо кыргыздары тарабынан жарашуу шарттарын карап чыгып, бир беткей келтирилген тынчтык келишиминин долбоорун даярдадык. Долбоор шартнаме эл аралык укук алкагында түзүлдү. Азыр сиздерге окуп берет, — деп тилмеч катчыга кайрылды. Тилмеч кагазды илбериңки алып, төмөнкүлөрдү окуду:

«А\ 1847-жыл, август 22-күнү. Капал чеби.

Биз кыргыз элинин ишенимин алып, Сибирь Кыргыздарынын чек ара начальниги генерал-майор Вишневскийге келген кыргыз бийлери төмөнкүчө милдеттенме шарттарды коёбуз:

1. Улуу Россия падышасынын букаралары чоң ордо жана орто ордо кыргыздары менен ынтымакта, тынчтыкта жашоого милдеттенебиз. Барымта жасап, мал тийип, киши өлтүрүүгө

жол бербестен, өз ара чыккан келишпөөчүлүктөрдү эки тараптын салт-мыйзамдарына ылайык тынч жайгаштырабыз.

2. Биздин элдин көчмөн жолдору аркалуу өтүүчү кербендерге, соодагерлерге кысым көрсөтпөйбүз. Аларды коргоп, мүмкүн болушунча жардам беребиз. Ушул шарттарды ыйык сактайбыз жана бузбайбыз. Бул шарттарды аткаруудан аз эле баш тартсак Кудай алдында жоопкер экенибизди моюнга алабыз.

Түп нускасына мөөрүн баскандар: Үмөтаалы Ормон уулу, Жантай Атекин, Жангарач Эшкожин, Токтор Карачүңүр уулу».

«Б\ 1847-жыл, август 22күнү. Биз төмөндө мөөрлөрүбүздү басып, тамгаларыбызды койгон Чоң ордонун султандары жана бийлери Сибирь кыргыздарынын чек ара начальниги генерал-майор Вишне夫斯基дин катышуусунда кыргыз элинин манаптары жана кадырлуу адамдары менен өз ара төмөнкү шарттарды кабыл алдык:

1. Кыргыз эли менен тынч жана ынтымакта жашоого милдеттенебиз. Барымта жасоого, тоноп-талоого, киши өлтүрүүгө жол бербейбиз. Өз ара чыккан келишпөөчүлүктөрдү элибиздин салт-мыйзамдарына ылайык эки тарап тынч чечебиз.

2. Эгерде биз эки тараптын тынчтыгын барымта алуу, тоноп-талоо, киши өлтүрүү менен бузсак, Кудай алдында жана Россия мыйзамдары алдында жооп беребиз.

Кол коюп, тамга салгандар: Али Адилов, Акиш Аблаев, Үрүстөм Аспандияров, Суюк Аблаев. Булан Шанкаев, Тууганбай Конгелдин, Ачеке Дайырбеков. Супатай Алыбеков. Дыйканбай Кобсалов, Сарке Алтыев». Шартнаменин долбоору окулуп бүтө:

— Тараптар макулбу окулган шарттарга? — деди генерал Вишне夫斯基.

— Макулбуз, — деп эки тарап жапырт жооп берди.

— Андай болсо эки тарап бирден келип кол коюп, мөөрүңөрдү баскыла, ушинтип жакшы ишти бүтүрөлү, — деп күлө бакты генерал. Эки тарап кезеги менен кол коюп, мөөрлөрүн басып бүткөндө, тарап башчылары Үмөтаалы, Алилер төш айкалыштыра кучакташып, келишимдерди алмашышты.

— Россиянын Улуу императорунун атынан тынчтык келишим түзүп жарашкан эки элди куттуктаймын, — деди генерал Вишне夫斯基 жаркын маанайда.

— Аллаху акбар, эки элдин азыркысына, келечек муундарына Алла таала тынчтык, бейкутук, достук буюрсун. Урпактарга тынчтык мурас болсун, — деп бата тилешти эки элдин өкүлдөрү.

(Биринчи китептин аягы)

II КИТЕП

АЗГЫРЫК

«Тамчы таш тешет» (Эл макалы)

1854-жыл, жетинин айынын аягы.

Ай арасынан кийинки кеч күздүн асманы чайыттай ачык. Кызыл-Жардын батыш кыраңына аркан бою кыңайган күн өзөнгө нурун март төгүүдө. Өзөн боюндагы мөмөлүү бактагы шак ийген ала бөйрөк кызыл алмалар күн нуруна ажарын ачып, көз жоосун алат.

Имараттардан ылдый, алмалуу бактын жанына күздөөгө тигилген ак боз үйдөн тик жака ак кемселинин сыртынан жалаң суп чепкенин желбегей жамына топучан чыккан Боронбай бий бак аралай сейилдөөгө басты. Жашы улгая, эткээл тартып, сары чийкил жүзүнө майда бырыш кире баштаган, маңдайы жайык, мурду жалпагыраак, тайкыраак суйдаң каштуу кабак алдындагы ой уялаган сурмасыз көздөрүнүн алды көбүңкү, ак аралаган жээрде сакал-муруту сыйда серпилген, турпатынан кадыресе күткөн сөөлөт туюлат. Ал демейкидей дарак жанына байырлап, Көлдө биринчи болгон өрнөктүү ишине маашырлана албай, санаасы уйгу-туйгу.

«...Кара кыргыздагы экинин бири деген белдүү билермандардын бири элем. Жамы эл биригип жоо кайырганда четте турдум. Казак-кыргыз жоолашканда катышпадым. Орусия кепил болуп казак-кыргыз жарашып, урпактарга тынчтык мурастаганда да четте болдум. Ашмарада Кокондун баскынын кайырганда да болбодум. Орусия, Орусия деп жүрөм. Орусия мага чапан-чапкыт, идиш-аяк тартуулайт. Ормонго алтын чен, медаль, алтын тон берип, жарым падыша жандыралы** кат жазыптыр... Мен эмнеден жаңылдым... эмнеден жаздым? Баары акылга чегерилген эле... — деп өткөн окуяларды көз алдынан өткөрүп турду. Баарын билет, баары көз алдында. Эмнеден башталды эле?...»

1847-жыл. Жалган курандын башы. Жаз асманында бозомук киргил булуттар каалгыйт. Кызыл-Жардын чыгыш кыраңынан кылайган күндүн нуру күңгөй кыркаларды чала, өзөн алдына тие элек. Боронбай бийдин бак-дарактары бүрдөй элек, имараттары көлөкө алдында. Кары кете элек Жууку ашуусу тараптан өзөн ылдый суук сыдырым сого, жаз түнүнүн тоңгологу жибий элек.

Бийдин ысык үйүнүн алды тактайланган төркү бөлмөсү: ала кийиздер үстүнө шырдактар төшөлүп, төргө, эки капшытка кара саксак көлдөлөңдөр салынган. Төрдөгү килем жабылган тактанын үстүндөгү күмүш жагдандарга адеми жууркандардан эки кертим жүк жыйылган, жүк үстүндө ак жаздыктар тирелет. Улага жактагы кетирмаңке меш үй ичин мелүүн жылуулукка бөлөп турат.

Боронбай бийдин чакырыгы менен кечээ келип конок болушкан бугу билермандары эртең мененки чайдан кийин масилеттешип отурушат. Сарт аке, Муратаалыдан төмөн отурган үй ээси бий малдашын түзөп, сейрек сакалын сылай:

— Мурдагы күнү Ормон хандан шашылыш чабаган келип кетти. Кадимки кандуу Абылайдын небереси Кенесары хан түмөндөгөн кол менен Таластын капкасы алдындагы кыргыз айылдарына кыргын салып, Кокондун Мерке чебин багындырып, Чүй боорун канакарап кылып каптап келатат. Төрөгелди, Жангарач, Жантай бийлер солто, сарбагыштан жасоо кайрып, Токмоктун алдында жоону тосуп, кан төгө салгылашып турушат. Эли-журтубузду кара өзгөй канкордун кыргынынан сактап калалы. Эки күндүн ичинде жасооңорду кайрып, Көтмалдыдан бизге кошулгула» дептир ханыбыз, — деп үнүн бир аз созо, акыркы сөзгө басым жасай, сөзүн улады бий: — «Кеңешип кескен бармак оорубайт» дегендей, кеңешели деп сиздерге кабар бердирген элем. Өтө кооптуу иш болуп турат, — деп сөз учугун Сарт аке, Муратаалы, Качыке, Тилекматтарга таштагансыды.

Кандуу кыргындын кабары отургандардын үрөйүн учура, үй ичи бир тынымга үнсүз тунжурай түштү. Бир оокумдан кийин:

— Оо жараткан алла, кандуу алааматтан сактай көр калкыңды, — деген Сарт акенин коңур үнү отургандардын көңүлүн бурду. — Абылай насиленин кан көксөгөн бийлик кумары ойгонгон экен да. Оо, жараткан эгем, өзүң жар боло гөр, — деди да, көптү башынан кечирген акылман карыя бир аз демин жыя сөзүн кайра улады. — Кудайга сыйынып, солто, сарбагыш

туугандар токтотуп турган экен да канкор жоону. Кудай алдында аларга Азыретаалы жар болсун. Биз да баш кошуп, жоого каршы тургандан башка арга жок. Угуп турабыз го, Кенесарынын өзүнө баш ийбеген казак урууларына салган кыргынын, андан ырайым күтүүгө болбойт. Ар түтүндөн жоо беттээр бирден эр бүлө чыгарып, Ормон хандын кайырган жасоосуна кошулгула. Өзүңөр баш болгонуңар оң, билермандар. Айлакер, илекор кайраттуу эр эмеспи — Ормон хан Кенесарыга жемин жедире койбос, «Жатып өлгөнчө — атып өл» деген бабалардын осуяты бар эмеспи. Жоону тосолу, — деп муюп угуп отурушкан Боронбай, Муратаалы, Самсаалы, Качыбектерди карады.

Күтүүсүз коркунучтуу кабардан улам ооздорунан сөздөрү түшкөн билермандар Боронбай бийге астыртан көз жиберешүүдө.

Журт башынын кыйын кезеңде эл биримдигин сактоо парзынан жеке кусаматы жана Орусия азгырыгы шыкак болгон Боронбай бий ойлуу, үнсүз отурду.

Малы, дүнүйөсү арбын, элинде кадыр-баркы, дөөлөтү төп болуп, Боронбай бий менен астыртадан басташып жүргөн кыдык бийи Самсаалы:

— Кудаң да, хан Ормон кабарды сага жиберген тура. Неге тунжурайсың? Хан кабарынын учугу сенин алдында турат да. Айт оюңду, — деп кырдына, кончунан күмүш чегелеген мүйүз чакчасын алып, насыбай чекти да: «Сөзүм жактыбы» — деген таризде Сарт акени карады.

Тизесин таяна ойлуу олтурган Боронбай бий:

— Айткыла силер да оюңарды. Эл жүгүн чогуу көтөрөлү. Кенесары оңой жоо эмес, — деди.

— Орусиянын регуляр армиясына баш бермеген түгүл султан Кенесары. Таякчан малчылардан куралган Урманның лашкер сөрөйү ога каршы туралмай түгүл. Оларның тез атар мылтыклары, замбиреклери бар. Зря өлүм болосыңар. Урманга бармаңдар, ал өзү багышлары, саяклары билен бара берсин.

Алар өлөргө, силер өлмөңдар, — деп чебеленди Файзулла Ногаев, бийдин сөзүн ырастаган болуп.

— Байсылда абзий, бул не дегениңиз?! Кыргыз бир четинен кырылып жатса, үйүңөрдө жатып өлө бергиле дейсизби? Өмүрү элибиз мындай апааттарды бирге тоскон, — деп Боронбайды карады салабаттуу отурган Муратаалы бий.

— Бий аке, совсем олай демедим түгүл. Урман Кенесары султандан өлүм табады дегеним гой, — деди да, астыртан Боронбай бийди карап, сөзүн улады. — Омбуга Орусияга кайрылыңдар. Аскер сураңар. Омбуга генерал-губернаторго мен өзүм барарга керек. Ал замбирек, пулемётлары билен аскер жиберсе, иш тамам болоды. Улук императорям курсант боларга, — деп отургандарга компоё карады, аракеттенүүчү учурдун келгенин туйган Орусия тыңчысы Файзулла.

— Мына кызык, абзий, сиз Омбуга барып орус алып келгиче элди кыргындап келаткан Кенесары күтүп турабы? Эл кырылып бүткөндөн кийин орусунуздун келгени кимге керек, — деп сөзгө аралашты ойлуу отурган тарам кызыл жүздүү көгала сакал карыя.

— Керек эмес түгүл, жуда керек, империяга керектур. Олар Кенесарыны уштай албай жүрүшөдү. Шул ерден Кенесары колго түшсө хаммабызга улук императордон сый-урмат болоды, — деди тыңчы.

— Сиз, абзий, орустан сыйлык аларыңыз турулуу иш. «Касапчыга мал кайгы, кара эчкиге жан кайгы» деген сөз ырасталып турат го. Кыргыздын кырылганына жаныңыз кейибегенин көрүп турабыз, — деди да, кыйладан бери бул татар соодагердин мүнөзүн баамдап жүргөн Сарт аке Боронбай бийге кайрыла сөзүн улады. — Бий, бул өтө зарурат иш го. Күн сайын күнөөсүз элдин каны төгүлүп турганда ыкчам аракеттенгиле. Болгон мүмкүнчүлүктөр менен кол курап, Көтмалдыда Ормон ханга кошулгула, бүрсүгүндү болжогон тура, кечикпегендей болгула, — деди.

Чекесин таяна ойлуу олтурган Боронбай бий кабагын көтөрө:

— «Өйдө тартсаң өгүз өлөт, ылдый тартсаң араба сынат» деген учур. Элди бөөдө кыргынга учуратып алабызбы деп чочуймун. Кеңешели, атаганат, Байсылда айткандай, орустан жардам болсо элди сактап калар белек. Бирок кеч болот го, — деп сөзүн бүтө электе, Файзулла:

— Кеч болмой түгүл, мени Аягөзгө тез жибериң, Урман багышлары, саяклары, солтолору билен согуша берсин. Перемышльский корпуснойдон бир сотня Челек аша келип сендерди кайтарып турарга. Онан соң Омбыдан аскер келеди, — деп Боронбайды жубаткысы келип жапалактады.

— Абзий, сөздөрүңүз коошпой турат го. Өзүңүз айттыңыз, Кенесары орустун көп армиясына моюн бербей келет деп, эми Омбудан он чакты солдат алып келип, бугуну коргойм дейсиз, бул бир. Дагы бирөө Кенесарынын түмөндөгөн колу Омбудан орус аскерлери келет деп күтүп турабы? Ормон хандын аз гана колун талкалап, эртең эле Көлдү каптап, кыргын салбайбы. Элдин убалы кимге, — деди Файзулланы иренжий карап турган Балбай.

— Бий аке, мен дагы оюмду айтайын, — деп Боронбайды карады орундуу сөздөрү, калыс мүнөзүнөн улам элге алынып келаткан Тилекмат мырза. — Абзийдин азгырыгына ынанып, «Жолоочуну ээрчип, жолу каткан ит өлөт» болбойлу. «Бир уйдун мүйүзү сынса, миң уйдун мүйүзү зыркырайт» дегендей, Чүйдө кыргыздар кырылып жатса, биз чүмкөнүп жатып аман калмак белек. Акебиз айткандай, ар түтүндөн бирден эр бүлө чыгарып, кошулалы Ормон ханга.

— «Атасына баласы неткенди үйрөтүптүр» дегендей болбойлу, мырза иним, чүмкөнүп жатып алалы деген эч ким жок. Караламан калктын каны бейкүнөө төгүлбөсүн деген камкордук, — деп Боронбай сөздөрүнүн аягына чыга электе:

— Анткенди кишиден үйрөнбөсүңдү билебиз дечи. Какпагын, бий, мыкты чыкма уулду. Ар дайым кысталышта кеңешке келгенде ушинтип каадалана бермейиң бар, — деп, тизесин кагып обдулду Самсаалы бий.

— Калдактаган кокуй кишисиң. Жаштын адеп сактаганы оң? Эмнеге каадаланам? Тыяктан жоо каптап келатса, кеңешели, айла табалы деп отурамын, — деди бий, «туурабы» дегендей олтургандарды тегерете карап.

— Мен кокуй кишиминби? Кыйкырсам үч миң киши атка минет, бирге бололу, кеңешели деп келип отурабыз, — деп кырдана сүйлөдү Самсаалы бий.

— Кер-мур айтышканды коюп, каптап келаткан жоону кайтаруунун айласын көрсөк боло, — деди Муратаалы бий нааразы болгондой.

— Көрүп турамын, — деп бир аз тунжурай жер карап турду да, сөз улады Боронбай бий:

— Ашыкпайлы, экиден кош ат менен эки жигит кошуп, Байсылда абзийди Аягөзгө чаптыралы. Абзий сен бизди ынандырып жүрөсүң го, тез атарларынан башка да ок чачма мылтыктары, замбиректери бар деп. Орусия бизге жан тартары чын болсо ошондой куралдары менен салдаттарын жиберсин Челек аркылуу. Күңгөй эмеспи, ашуу деле ачылып калды. Алар артыбыздан такоол болушсун, биз даярданып турабыз, — деп, кабагын көтөрө Файзулланы карады.

— Бий аке, мен азырдур даярмын, хам этпеңиз. Хаммасы сиз каалагандай болоду, — деп көшөкөрлөндү Файзулла.

— Орустар артыбыздан тирек болсо жакшы дечи. Өзүбүздүн колду даярдап тактайлы, кай жерде чогулабыз? Бүрсүгүнү Көтмалдыда хан жасоосуна кошуларыбыз ырас болсо ушуларды тактап алганыбыз оң, — деп Боронбай бийди карады, анын хан көтөрүү аземинен кийин кудасы менен кыргый кабак болуп жүргөнүн жана Кенесары менен согушууга барууну каалабай турганын баамдаган кыраакы Муратаалы бий.

— Ашыгуунун кереги эмне. Өз камыбызды көрүп турсак аңгыча Аягөздөн Перемышльский төрөдөн жардам да келип калар, — деди Боронбайга ою төп, орус бийлигинин өкүлдөрү менен жолугушуп жүргөн, ар ишке камбыл, оозунда сөзү бар Качыбек Шераалы уулу.

— Качыбек мырза, ашыкпайлы дейсиң, жоо ашыгып келатпайбы, ашыкпай отура берип бөөдө өлүм болобузбу? — деп ийнин куушура түйшөлдү, Боронбай менен Качыбектин «орус оюнун» түшүнө билбеген айыл башынын бири — жээрде сакал, келте мурун, чекир көз, эндей ак калпакчан, кара кемсел кийген орто жаштагы киши.

— Бөөдө өлүм болбос үчүн ар түтүндөн бирден эр бүлөнү ат жабдыгы, куралы менен камдап тур, — деди Боронбай, куралдуу эр бүлөлөрдүн кайсы күнү, кайсы жерге чогулаарын бүдөмүктө калтырып.

— Бий аке, мен Аягөзгө тез жөнөргө. Кош атлуу жигитлер хазыр болсо. Увакыт күтүп турмайды түгүл, — деп Боронбайга кайрылды Файзулла Ногаев.

— Кылычка айт, көздөй эки жигит, төрт ат даярдасын. Барыңыз, жөнөөр алдында менден дубай салам аласыз Аягөздөгү, Омбудагы төрөлөрүңүзгө, — деп компоё олтурду үй ээси. Файзулла жылып чыга жөнөдү.

Кеңешменин акыры эмне менен бүтөрүн баамдай албай олтургандар бири-бирине көз жибере, үй ичи тынчый түштү. Хан көтөрүлгөндөгү жыйында өзүнө кыргыздын баш бийинин мансабы тиет деген мүдөөсү орундалбаган ички кусаматына татар тыңчынын оруска

кошулуу жөнүндөгү азгырыгы шыкак болгон Боронбайдын жалпы кыргыз кошууна бириккиси келбей турганын сезип турган Сарт аке:

— Менин жадыма түшпөй турат, бий, качан, кай жерден баш кошуп жөнөөрүңөр?! Оролду каптап, орусту багынтып, Кырым-Урумга атынын туягы жеткен Чыңгыс хандын насили Кенесары ашыкпай күтчү жоо эмес го. Ногойуңар орус алып келгиче эмне болор экенбиз? Оо, жараткан, сактай гөр, күнөөсүз пенделериңди, — деп сакалын сылай тобо келтире: — Ойлонгула, билермандар, элдин убал-сообу мойнуңарда турат. «Казак-кыргыз жоо болсун, кара башым соо болсун» болбойлу. Чыбык кырккан антыбыз бар эле. Мойноп кетсеңер аягы эл башына түшүүчү кандуу мүшкүлгө алып келбесин, — деп сөзүн Боронбайга саласал этти, үнү каргылдана жашый түшкөн акылман карыя. Карынын жан туюму келечекте болуучу кандуу жоболоңду сезе, калкы үчүн кабыргасы кайышып турган абалы, келечектеги алааматтын добушу беле анын жашыган үнү?

— Оо, жарыктык десе, калкыбыз үчүн «карыбыз казык, башыбыз токмок» болуп кызмат өтөгөнгө даярбыз. Ар айыл, ар үй-бүлөдөн бирден эр бүлөнү ат жарагы менен чыгарсын. Өзүбүз даяр туралык, кабарлашалы. Элди бөөдө кыргындан сактап калуунун чарасын көрөлү, — деп кайпалактатты, Кенесарынын баскынына каршы согушка бара албайбыз деген оюн ачык айтуудан айбыккан Боронбай бий.

Аңгыча түштөнүү дасторкону жайылып, кырма жыгач табактарга көк жалтаң сүр карчыгалар, «узун сарыга» сактаган чучуктарга аралаш кыш туума сүт эмген күрпөңдүн эти тартылды. Коноктор сый көрүп бата тиленип, уруу билермандары айыл-айылдарына аттанышты.

Файзулланы Аягөзгө кош ат менен чаптырып, кайпыткан сөздөрүнөн бугу уруусу Ормон хандын жасоосуна кошулуп, Кенесарыга каршы барбай, орустардын келишин күтөрүн түшүнүшкөн билермандар өз айылдарын сактоонун камын ойлоп баратышты.

Сыртынан өзүн сабырлуу тутуш, жаз камында чарбасына көз салган болуп, күнүгө бир маал Ыбырайым багбандын мөмөлүү бактагы иштерине алаксып өзүн жооткотсо да, Боронбай бий оюн жыйнай албай эки анжы. «Ормон хандын азгантай жасоосун талкалап, Кенесарынын түмөндөгөн колу бери карай каптап кирсе эмне күн болот. Айыл-айылдарды кайтарып турган куралдуу эр бүлөлөр анын кандуу жаалына туруштук бере албайт го. Ок чачма мылтыктары, замбиректери менен орустар келип калбаса, эл кырылат го. «Орусия колдойт» деген Байсылданын азгырыгы жамы кыргыз ынтымагынан оолактатканы аз келгенсип, эл кызыл уук болуп кыйраса, алардын убалын Кудай алдында кантип көтөрөм?» — деген мүшкүл ойлор жанын кыйноодо. Анын оюн аңгыча:

— Бий аке, «Чүйдөн келдим, сизге киремин» дейт бир киши, — деп эшиктен кирген жигиттин сөзү бийдин көңүлүн бөлдү.

— Оо, жакшы, келген экен да, жагымдуу кабар болгой эле, кирсин, — деди мандашын түзөй оңдонуп олтуруп.

Эшик ачыла орто бойлуу, арык чырай, кара сурунан келген чап жаак, сакал-муруту сейрек, кабагы тайкы, көздөрүнөн чарчоо сезилген боз таар кемселчен, эндей ак калпакчан орто жаш киши салам айта кирди да, бийге кол берүүдөн айбыккансып туруп калды.

— Аа, келдиңби, мындай өтүп жай ал. Ат-көлүгүң аманбы, арыбай, кыйналбай келдиңби? Алтын шилекейиңди чачырат эми, — деп орун жаңсады бий.

Жылуу мамилени сезген кабарчы бийге аяр кол берип, төмөнүрөөк отурду.

— Кудайга шүгүр, сүйүнчү, бий аке. Кенесарынын колу талкаланып, өзү иниси Норузбай менен кечээ колго түштү. Бул кабарды алып, сизге сүйүнчүлөөгө шашылдым, — деди тымызын кабарчы.

— Баракелде, баракелде, жакшы кабарың бар экен. Сүйүнчүң менден болот. Айтчы, согуштун жайын, — деди бий, чакчасын алып насыбай чеге.

— Оо, бий аке, жүзү курусун согуштун, аябаган кыргын болду. Бөтөнчө Кенесары тараптан көп өлдү. Сыртынан байкап жүргөн биздин жаныбыз жай таппай жүрдүк. Согушуп жүргөндөрдүн абалын Кудай билсин. Ормон хан айлакер кыйын киши тура. Тоо жылгаларынан караган-шак сүйрөтүп чаң салып, түнкүсүн талаага жер жайнаган от жактырып, душман арасына жаман ооздорун жиберип үшүн алды. Акыры ичип турган суунун нугун буруп, Кенесарынын жоокерлерин суусуз калтырды. Кенесарынын жоокерлери айласы кетип, дүрбөлөң түшкөндө Ормон хандын колу аларды талкалады да койду деп, бийдин «сүйүнчү берем» дегенине көңүлү көтөрүлүп, санаасы тынган кабарчы чокчо сакалын сылай жагалданды.

— Аа, андай иш Ормон баатырдын колунан келмек. Өзүбүз катыша албасак да, кыргыздардын жеңгенине курсантпыз. Каталашсак Кудай өзү кечирсин. Эми айтчы, Кенесары, Норузбайды эмне кылышты? Өлтүрүшкөн жокпу? Азыр алар туткундадыр, кимдин колунда болду экен? — деп такыктады бий.

— Кудай акы биле албадым, бий аке, өлтүрүштүбү же жокпу? «Мыкандын кара суусунда сазга тыгылып көбү өлүп, Кенесары инилери менен колго түштү» деп гана уктум. Такып суроодон айбыктым. Биздин бугунун кармашка барбай калганына эл ичинде нааразы сөздөр айтылууда. Биздин ким экенибизди, байкап жүргөнүбүздү туюшса, оңбой калат элек, бий аке. Өтө сак жүрүүгө туура келди, — деди кабарчы.

— Сак жүргөнүңөр, албетте, акылдуулук. Эми барып эс ал, дагы жай сурашабыз. Берки экөө качан келет? Бери чыгарда аларга жолуга алдыңбы? — деди бий.

— Жолуктум, бий аке. «Сен барып кабарлай бер бийге. Биз дагы жүрө туралык. Дагы тактай турган иштер бар» деди бизге баш-көз болуп барган Берикбай мырза, — деп, ызаат менен ордунан тура жөнөдү кабарчы.

— Берикбай эстүү киши, туура иштептир. Кудай кааласа эртең-бүрсүгүндөн дагы даана кабар угат экенбиз. Иншалла, барып эс ал, — деди бир жагынан болсо да санаасы тына түшкөн Боронбай.

ОМБУ ТАҢ КАЛДЫ

1847-жыл. Теке айынын аягы. Омск шаарындагы Батыш Сибирь генерал-губернаторунун кеңсеси.

Сибирь кызыл карагайынан кынаптала орустун архитектуралык стилинде салынган имараттын экинчи кабатындагы кенен вестибюлдун бийик терезелерине ак жибек пардалар тартылган. Алдына килемдер төшөлүү. Кире бериштин эки тарабында булгаары дивандар, төрдөгү кабелтең эшиктин оң жагында Николай I-нин портретинин алдында күрөң нооту жабылган столдо муруту түрпөгөй, көз айнекчен кашка баш майор папка ачып, кагазга үнүлүүдө. Ичкеридеги кенен бөлмөнүн төрүндө императордун тулку бою менен түшкөн портретинин алдында жашыл нооту менен кынапталган жазуу столунун артында генерал-губернатор князь Горчаков иш үстүндө отурат; суйдаң чачтары артына таралган; маңдайы жазы, каштары коюу, мурду келтерээк, алтын алкак көз айнек алдындагы көгүш көздөрү ойлуу тиктейт; суйдаңыраак жээрде сакал-муруту чокчолонто серпилген. Кара френч ичиндеги ак көйнөгүнүн жакасына көпөлөк галстук тагынган, сибирь казактарынын начальниги генерал-майор Вишне夫斯基дин сөздөрүн кунт коюп угуп олтурат.

Генерал оң тараптагы креслодо. Саргыч коюу чачтары артка таралган, маңдайы жазы, коюу саргыч каштарынын алдындагы көк көздөрү күлүңдөйт, мурду кырдач, жээрде сакалы эки бөлүнө, ээги такыр. Муруту сыйда серпилген, ийнинде чачылуу погондору жалтырайт. Көгүш нооту китил тулкусуна төп жараша, адеп сактай отурат.

— Урматтуу князь, Сизге жасаган мурунку баянымда козголоңчу Кенесары Касымов 20 миң жоокери менен Чүйдөгү жапайы таш кыргыздарын басып киргенин кабарлаган Есаул Нюхаловдун рапортун көргөзгөн элем. Эми Сизге өтө кубанычтуу кабарды билдирериме курсант болуп турамын. Кенесары Касымовдун күчтөрү толук талкаланып, өзү инилери менен жапайы таш кыргыздарынын колуна түшүп, өлүм тааптыр, — деп канааттана оңдонуп олтурду.

— Мына эмесе, кандай кубаныч. Улуу император Николай Павлович да өтө курсант болот экен. Бирок кабардын аныктыгына ишенүүбүз зарыл, — деди князь.

— Кабар ишенимдүү колдордон алынды. Аягөз округунун приказчигинин билдирүүсү, Тамин болушунун башкаруучусунун рапорту да ушуларды тастыктап турат, — деп сол тизесин таптап койду генерал.

— Өтө кубанычтуу да жана таң калыштуу да кабар. Жапайы таш кыргыздардын күчү ушунчалык мыкты уюшулган экен да, Кенесары султандын отряддары биздин регулярдуу бөлүктөр менен канча жыл салгылашкан тажрыйбага ээ эле. Аны талкалаган күч абдан мыкты уюшкан жана ийкемдүү болуу керек, — деп креслонун таянычын манжалары менен такылдатып ойлуу турду да, — абдан жакшы, бирок урматтуу генерал, айтканыңыздын аныктыгына далил керек. Ансыз улуу императорго билдире албайбыз, — деди князь.

— Жапайы таш кыргыздарынын арасында урматтуу Густав Христьяновичтин атайын тапшырмасы менен көптөн бери соодагер кейпинде биздин ишенимдүү киши, татар

Файзулла Ногаев жүрөт. Анын кабарларына караганда, жапайы таш кыргыздарда өзүн Кенесары сыяктуу хан деп жарыялаган Ормон Ныязбек уулу деген айлакер, катаал киши бар. Кенесарыны талкалоону ошол уюштурган болуу керек. Бул кабардын анык экени талашсыз. Эки колдон алынган кабар бир-бирине төп келип турбайбы, — деп Вишнеvский князга ынанымдуу көз жиберди.

— Ошентсе да айныксыз далил керек, — деди князь Горчаков ойлуу калыбында.

— Айныксыз далил Кенесарынын башы гана болуу керек.

— Мен да ошондой деп ойлоймун. Ошол далилди мында келтирүүнүн чарасын көрүңүз, — деп князь сөзүн бүтө электе эшик ачылып, кирген адъютант:

— Сиздин улуу урматыңызга, «жапайы таш кыргыздарынан шашылыш кабарым бар» деп кирүүнү суранат татар Файзулла Ногаев, — деп какаы честь берди.

— Мына эмесе, «Аңчыга илбээсин өзү жолугат» дегендей болду го, — деп алакан жая князды карады генерал Вишнеvский.

— Кирсин, кандай илбээсин экенин көрөлүк, — деп майорго ээк какты князь.

Эшик ачыла кайырма жака, күрөң френччен, ак көйнөгүнө галстук тагынып, чачын аркасына жылма тараган жээрде сакал-муруту сыйда серпилген коңко мурун, чекир көздөрү кытмыр тиктеген Файзулла төшүн басып эңкейе:

— Улуу урматтуу князь, улуу даражалуу генерал, сиздерге салам айтып, башымды ийем, — деп улагада турду.

— Аа, Файзулла Касимович, келиңиз. Жолуңуз ачык экен. Сиздин иштериңизди эске алып отурдук эле, — деп тыңчыга күлө карады генерал.

— Орун алыңыз, урматтуу Ногаев, сизди көргөнүмө кубанычтамын, — деп орун жаңсады князь.

Генералга бет маңдай креслого отуруудан айбыккан тыңчы дубалга такай коюлган стулдардын бирин жылдырып, обочороок отурду да, бир нерсе күткөндөй отургандарды карады.

— Кулак сизде, угалы, — деп Ногаевди карады князь.

— Жан-дилим менен дилгирмин, Сиздин урматыңызга, — деп төшүн баса Файзулла ордунан турду.

— Отуруңуз, сүйлөңүз, — деп Ногаевге сынаакы көз жиберди князь.

— Жан-дилим менен, — деп дагы бир ирет төшүн баса сөз баштады тыңчы.

— Мен жапайы таш кыргыздарында улуу урматтуу Густав Христьяновичтин тапшырмасы менен... — деп, өзүн тааныштырууга аракеттенген тыңчынын сөзүн бөле:

— Сиздин иштериңиздин жагдайынан маалыматым бар. Эми алып келген кабарыңыз жөнүндө сөз болсун, — деди князь.

— Албетте, албетте... — деп шашкалактай оюн жыйнап тына калды да, сөзүн улады.

— Эки апта илгери Кенесары 20 миң кол менен жапайы таш кыргыздарын басып кирди, — деп сөзүн андан ары улантаарда:

— Бизде ал жөнүндө... — деп тыңчынын кабарынын кечиккенин айтмакчы болгон генералды көз карашы менен токтотуп:

— Сөздөрүн толук айтып бүтсүн мырза Ногаев. Айта бериңиз, кулак сизде, — деди генерал Вишнеvский, тыңчыга күлүмсүрөп карай.

— Каптап кирип, айылдарды өрттөп, кыргын салды. Кенесары сыяктуу өзүн хан деп жарыялаган Урман Ныязбек уулу, Жантай, Жангарач бийлер Кенесарыга каршы кол топтоп согушуп жатышат. Ушул учурда орус аскерлери келсе Кенесары кыйрап, колго түшөрү айныксыз. Уруштун капшабы менен Урман да өлтүрүлсө, жапайы таш кыргыздары улуу империянын букарасы болор эле. Жапайы таш кыргыздарынын ири уруусу бугу жана анын манабы Боронбай Бекмурат уулу Сиздерге салам айтып, орус букарасы болорун каалай тургандыгын өтүндү. Алар Ысык-Көлгө аскер жиберип, чеп куруп, өзүлөрүн Кенесарыдан, Урмандан да коргоону өтүнүшөт. Корпусной Перемышльскийге Челек аркылуу жарым сотня солдат жиберип, бугуларды коргоону сурасам, ал унабады. Эгер ушул кезде аскер барып калса Кенесарынын иши бүтүп, империянын максаты ордунан чыгарына кепилмин, — деп бирде князды, бирде генералды карап кыйпычыктап турду, бугу уруусун Кенесарыга каршы согушка бардырбай койгонун айтуудан айбыккан Файзулла.

Генерал Вишнеvский князды күлүмсүрөй карап, унчукпай олтурат.

— Айтыңызчы, Ногаев мырза, «жапайы таш кыргыздарында өзүн Кенесары сыяктуу хан жарыялаган киши бар» дедиңиз. Анын аскери, ордосу барбы? — деди князь.

— Мен урматтуу Густав Христьяновичке ал өтө коркунучтуу, катаал киши, оруска душман экенин билдиргенмин. Жапайы таштагылар мындан беш жыл илгери курултай чакырып, өзүлөрүн Кокондон бөлүндүк, өз алдынчабыз деп жарыялап, Урман Ниязбек уулун хан көтөрүшкөн. Бирок уруу бийлери өз аймактарында көчүп-коно бийликти өздөрү жүргүзүшөт. Урмандын уюшкан аскери да, ордосу да жок, өзү да көчүп жүрөт. Сизге айттым го, чоң уруу бугу хан бийлигинен чыкты. Алар орус букарасы болууну каалашат. Бул — чоң иш. Алардын таасири күчтүү, — деп, «муну мен иштегенимди билсеңиз экен» дегендей князга жагына карады тыңчы. Анын көз алдына Ала-Тоого орус аскерлерин алып барып, ою үстөм болуп, аброю өсүп турган учур элестеп турду. Тыңчынын абалын байкаган генерал:

— Файзулла Касимович, аракетиниз үчүн рахмат. Маалыматтарыңыз туура, бирок бир аз эскирип калыптыр. Бизде Кенесары Касымовдун отряддары жапайы таш кыргыздарынан талкаланып, өзү султандары менен колго түшүп өлтүрүлгөндүгү жөнүндө анык маалымат бар, — деди.

Арып-ача, мүшкүл тартып алып келген кабары керексиз болуп калганына шалдая түшкөн Файзулла оюн жыйнай албай, бирде князды, бирде генералды карап, оозунан сөзү түшүп турду.

— Сиз кабатырланбаңыз, аракеттериңиз мактоого татыктуу. Империянын ишине чын дилиңиз менен берилгендигиңизди көрүп турабыз, — деди князь тыңчынын көңүлүн жубаткан болуп.

— Ногаев мырза, Сизге кайра жапайы таш кыргыздарына сапар тартууга туура келет. Кенесары Касымовдун өлгөнүнө айныксыз далил керек, — деп генерал сөзүн бүтө электе, кытмыр оюнда эмне керек экенин дароо туйган тыңчы:

— Улуу даражалуум, анын башын кесип келтирүү керек, — деди.

— Бул оюңуз да мактаарлык болду. Эми аны ишке ашыруунун аракетин көрүңүз, — деп тыңчынын уңгучул, кытмыр, өз пайдасы үчүн бардыгына кайыл экенин туйган генерал ичинен жийиркенип турду.

Колунан келбей турган ишти айтып жибергенине Файзулла Ногаев кыстала түштү. Ал Кенесарынын башын кесип келмек тургай, Кенесарыны жеңгендердин көзүнө да көрүнө албайт эле. Ошентсе да бул иш мойнуна тагылганын тыңчы туюп турду.

— Сиз кандай дейсиз, Кенесары Касымовду жеңген жапайы таш кыргыздарын жана анын жол башчысын көңүлгө түйүү керек го, — деп генералды карады князь.

— Албетте абал такталгандан кийин алардын кол башчыларын жана башкы адамын мында чакырып, сый көрсөтүп, акырындык менен колго алуу керек деп ойлоймун, — деди Вишневский.

— Ооба, мен да ошондой ойдомун. Бирок данды чарынан ажыратып пайдалануу керек. Кенесары хан сөрөйдөн кийин дагы бирөөнүн кереги эмне, — деди князь.

— Албетте кызылды чарынан ажыратып, үйлөтүп салуу керек. Кенесары окуясынан кийин Урман Ниязбек уулунун таасири күчөп, жапайы таштагылар анын айланасына биригиши мүмкүн. Мунусу жагымсыз. Ал эми анын уюшкан күчүн пайдалануу керек. Мурун вассалы болгон кошунасы үчүн өтө зарыл, — деп капьялата сүйлөдү генерал.

— Аны пайдалануунун ыгы табылар. Сиз, генерал, чайга лимондун ширесин көп эле кошкондурсуз, — деп күлдү князь.

Сөз Ормон хан жөнүндө баратканын, анын күчүн Коконго каршы пайдалануу керектигин, эгер Ормон оруска баш ийбесе, акыры анын көзүн «тазалоо» керектигин туйган тыңчы кантип сөзгө аралашардын айласын таппай кыйпычыктап турду. Анын абалын байкаган генерал:

— Кабатыр болбоңуз, Файзулла Касимович. Сиздин бугу урууңузду улуу империянын букаралыгына кабыл алуу маселеси оң чечилет. Сиз алардын кайра Урманга кошулуп кетпеси үчүн кам көрүңүз. Кенесарынын колу талкалангандан кийин, аларды коргоонун кажети жок болуп калды, — деди генерал.

— Эми, урматтуу генерал, аларды Урмандан кайтарыш керек. Ал бугуну соо койбойт. Алардын оруска өткөнү турганын билет, — деди куру кол кетүүнү каалабаган тыңчы.

— Кабатыр болбоңуз. Чоң ордо пристагына тиешелүү көрсөтмө беребиз. Ал бугу уруусун Урмандын коркунучунан сактоонун чарасын көрөт. Анан сиз айттыңыз го, «бугу ири уруу»

деп, алар өзүн сактоого да аракеттенишсин. Урманга каршы турушсун. Керек болсо биз жардамга келебиз, — деди генерал.

Генералдын сөзүнүн ички маанисин айттырбай түшүнгөн тыңчы:

— Баары түшүнүктүү, урматтуу генерал, аракеттенебиз. Сиздер каалагандай болот. Мен Поповдун приказчиктери менен жумуштарымды бүтүп, дароо кайра жөнөймүн, — деп ордунан турду.

— Файзулла Касимович, ошентизиңиз. Жөнөр алдында майордон кошумча көрсөтмөлөрдү аласыз. Өзүңүз айткан далилди тез келтирүүнүн аракетин көрүңүз, — деди князь.

Файзулла жыла басып, сыртка жөнөдү. Андан кийин князь менен генералдын аңгемеси жапайы таш кыргыздарынын күчүн Коконго каршы пайдаланып, өзүлөрүн Орусия букаралыгына алуунун маселесине ооду.

КОКОН КОЗГОЛДУ

Бишкек чебиндеги Алишердин иш үжүрөсү. Текчеленген кенен бөлмөнүн алдына жыш килем төшөлгөн. Төрдөгү жашыл шалпар жабылган жапыз үстөлдө дасмалданган бөйрөктүү ак чайнек, майда ак чынылар, үстөлгө чыканактай малдаш уруна олтурган бек чыныга чай куюп бир ууртады да, оор улутуна ордунан туруп, терезени карай басты.

Мына бир жума болду. Жаны жай таппай, ою чаржайыт. Өзүн ордого тирек болуучу кайраткер мыктылардын биримин деп демдүү жүргөн бек өзүнөн өзү корунуп, бечара абалда. Кандуу коркунуч бетме-бет келгенде жанын сактап жашынган макулуктай сезет өзүн. Куран кармап ордого берген антын актай албады; Кенесары менен жан кыя салгылашууда бел байлай албады. Кыргыздар өзүнчө хан көтөрүп бөлүндүк дегени менен чеп кыргыз жеринде, ордо Аркадан кол үзүп кетелек — кыргыздын тузун татып турат. Кыргыздар менен биригип, Кенесарыга каршы турууга болот эле да. Ага жарабады. Жантай, Жангарач бийлердин жардам сурап кайрылган өтүнүчүнө от жагып, жоо келатканын кабарлаган болуп тим болду да, дарбазасын бекитип, чебине жашынды.

Бир жумадан бери кыргыздар Ормон хандын туусу астында жан кыя салгылашып, жерин коргоп атышат. Бек сыртынан байкап кабар алганы болбосо, бул окуядан четте. Мына бүгүн да ал Шор-Дөбө, Текелик-Сеңирден кабар күтүп турат. Кыргызча, казакча жакшы билген сыпайларынан эки жакка тең тымызын байкоочуларды жиберген. Алар казак-кыргыз арасында абалды байкап жүрүшөт. Коконго шашылыш кабар жиберилген, бирок жооп жок. Бектин санаасы тынчыбайт.

Эшик ачыла орто бойлуу, тилик этек, көк бейкасам чапап кийген жээрде сакал, күрөң селдесин алчыланта оронгон Хаким паңсат кирди. Анын саламын алик алуунун ордуна:

— Тышкарида нема гяп бар? Якши хабарыңыз барма? — деди бек терезени тиктеген калыбында паңсатка жүзүн бурбастан.

— Ярадарларни таудагы аулларына алып бараткан талкан кыргызларына жолуктум. Алардын гяпларына ишенсак, кыргызлар Кенесары хандын лашкерлерини талкалай турган сыяктуу. Урман хан Чүйдүн суусунун нугун башка жакка буруп, казак жоокерлерини ичарга суусуз калтырыптыр. Суусуз олтурганларга сокку уруп, кыйлаларыны өлүмгө учуратып турганы имиш, — деп бекти карады да, уруксатсыз олтурууга батынбаган паңсат ыңгайсыз абалда турду. Аңгыча терезе жакты карап турган бек кайра бурулуп:

— Жай алыңыз, паңсат, отуруңуз, — деп үстөл жакты жаңсады да, — кана-кана, жай алыңыз, — деп, өзү да үстөл жанына малдаш уруна олтуруп, чай куюп суна: — Кана, чайга караң, кыргызлар дагы нема гяп урушады? — деп суроолуу карады.

— Урман хан жуда көп кол жыйнаган имиш. Түндөсү жоокерлердин оту талаага батпай кетиптир. Так араларынан чаң салып, ар кайдан жоокерлер келип кошулуп турган имиш. Урмандын колу Кенесарыныкынан кем эместей. Бирок Кенесарынын колу суусуз ачка калып, ичинен бөлүнүп турат дейди. Лакин суусуз калган олар көпкө чыдай алмайды го, — деп чайдан ууртап, бекти карады паңсат.

— Якшы, жуда якшы кабарларыңыз бар экен. Кыргызлардын иши адилет дур. Алла таала оларга жар болор. Күнөсиз кыргызга тушуккан калкка боорум ачыйды. Урман хан кахарман ям хайратлык кишидир. Оның иши үстөм болоды деп турмун. Куда кааласа, Аллаяр ханымыздан хам ярдам келип калса, биз Ормонго көмөк болорбуз, — деди бек.

- Майдандан жараланып чыккандар Кенесарынын иши бүтөрүнө аз калды дешеди. Жаңа бизге ярдамга келмегенибиз үчүн нааразылык айтышады, — деди паңсат.
- Паңсаттын сөзүнө көңүл бөлө ойлуу турган Алишер бек башын ийкеп турду да:
- Бизге тыншылык болгон якшы, тыншылык болсо кыргызлар билен ярашып да алармыз, — деди.
- Айтканыңыз туры, бек, чебимиздин дарбазасыны меркеликтердей душманга ачип бермедик, сыпайларимиз, сарбашларимиз аман, — деп бектин көңүлүн жубатууга аракеттенди паңсат.
- Гяплариңиз, Хаким мырза, көңүлүмө ягып тур. Аллаяр ханымыз ям бизлери Кудай алдыда туура түшүнгөй, — деди бек, калың кашын сол колунун учу менен сылай.
- Оларга Алла таула яр болсун. Алар бизни туры көрөр деп ойлаймын. Бирок «жеримизде туруп ярдамга келмединер» деген кыргызларның таринчиси бир четинен тугры гой, бек, — деди кантсе да аскер адамы, жоокер абийири ойгонгон паңсат.
- Көпкө топурак чачамызбы, бейсебеп кан төгүшгүмүз келмеди. Кудай алдыда, Аллаяр ханымыз алдыда абиримиз тазадыр деп ойлаймин. Урман хан Хохандан бөлүнүп, зякат салыкларыны төлөмөй калганына канча болду. Шондуктан оларның бизге таринчиси ям анча жүйөсүздүр, — деп бек сөзүн бүтө электе эшик ачылып:
- Хурматли бек, Текелик-Сеңирден, Шор-Дөбөдөн хабар менен келген сипай киргизүүнү өтүнөдү, — деди эшик кайтарган сакчы ийилип.
- Ха, якши хабарлар болгай, — деди бек оңдонуп отура.
- Эшиктен салам айта кирген ак калпакчан, карала таар кемсел, көн өтүкчөн, көзү жүлжүгүй, чолок мурун, кер мурут жигит көлөч чечилүүчү жерге токтоп ийилип турду.
- Өтүң, булай өтүп жай алың, гяп уруң, — деп үстөлдүн жанынан орун жаңсады бек.
- Үстөл жанынан жай алып олтурган кабарчы:
- Хурматлу бек, Кенесары хан Ормон хан жоокерлеринин колуна түштү, — деди кабарчы, ток этер жерин айтып.
- Алхамду лиллахи шүкүр, якшы кабарың бар экен. Толук айтың, уруш кандайча бүттү? — деп кабарчыга карады Алишер бек, иштин чоо-жайын толук билгиси келип.
- Кенесары жоокерлери ичээрге суусуз калган үч күнү жоокерлер бүлүнүп, айрымдары кача да баштаган. Кыргыздар чабуул койгондо көбү кырылды. Көбү Мыкан суусуна чөгүп, сазга сорулуп апаат болду. Сорулма сазда өлө-сала чыгалбай жаткан Кенесары менен Норузбайды кыргыздар туткунга алышты, — деп кабарчы сөзүн бүтө электе:
- Кенесары ханны туткунга алган ким болду экен? — деди каарынан кан тамган берендин аргасыз абалын көз алдына келтирип турган бек.
- Солто, тынай жигитлери колго түшүргөндөй болду. Аныгын байкай албадым. Кээ бирөөлөрдүн айтканына караганда, Жамангара баатырдын айылына алып кеткен окшойт, — деди кабарчы.
- Анда алардын өлтүрүлүшү ыктымал экен, кандай дейсиз, же Урман саясатчыл адам эмеспи, хандын башын сактап калар бекен? — деп паңсатты карады бек.
- Ким биледи, канга-кан деп жаны күйгөн Жамангара, Калпак баатырлардын туугандары Ормон ханга жеткизбей мерт кылышы да ыктымал. Кенесары бейкүнөө канды аёосуз төкпөдүбү, — деди өздөрү кандуу кагылыштан аман калганына ичинен ыраазы болуп турган паңсат.
- Ормон хан тарабынан кандай кабарың бар? — деп кабарчыны карады бек.
- Куп кабардармын. Казактардын кабарын сыртынан байкап жүргөм. Көбүнчө кыргыздар жагына жакын жүрдүм, кыргызча жакшы сүйлөйм да, — деп компоё сөзүн улады кабарчы: — Өткөн күнү күндүз Кенесары хандан жарашалы деген өтүнүч менен элчилер келди эле, Ормон хан аларды кабыл албады. Саза деген жигит башы тосуп чыгып, Ормонго киргизбей кайра жөнөттү. Астыртан иликтесем Ормон хан: «Биз Кенесары ханды согушка чакырган эмеспиз, жараша турган жөнүбүз жок» — деген жооп айтканын уктум. Ошол түнү кыргыздар ак көйнөк кийип чабуул коюшту. Чабуул алдында жер жаңырта мылтыктар атылып, керней-сурнай тартылып, жоонун аргасын кетиришти. Ушинтип Кенесары тамам болду, — деди кабарчы.
- Рахмат, укам. Кыргыз-казак арасында акыл менен жүрүп, ишке ярап келипсиң. Эми барып эс ал, — деди бек.
- Кабарчы ордунан этият туруп, көкүрөгүн баса таазим этип эшикке чыкты.

— Таң каларлык окуя. Орустарга моюн бербей бир канча жылдар согушкан Кенесарынын түмөндөгөн жоокерлерин таякчан, чокморчон малчы кыргыздардын жеңгенине ишенүү да кыйын, — деп өзүнчө сүйлөгөнсүп ойлуу олтурду бек.

— Менин да акылым жете албай турат, бек. Шунча көп жоокерлерни кыргызлар тооташ арасыдан кантип жыйнады экен? Айттым го, түндөсү жоокерлердин оту Чүй талаасына батпай кеткенин. Ар тараптан чаң салып келип жаткан жоокерлер канча болду, — деди бектин оюна кошумча болгусу келген паңсат.

— Анда ошол күчүнө ишенип кыргыздар хан көтөрүп, Кокондон бөлүнгөнү бекер эмес экен да, — деди бек.

— Курултайлары алдында Көтмалдыдагы, Курткадагы чептерди өрттөп, ордо кишилерин кубалап чыгышпадыбы. Хайриет биздин Бишкек чебине кол сала алышпады, — деди паңсат негедир корстон боло.

— Урман хан илекор, саясатчы киши. Кокон ордосу менен алаканы аягына чейин бузууну каалаган жок, — деди бек, өзүнүн паңсатка караганда эл ара саясатынан жетик экенин туя ичинен компоё.

Аңгыча молдонун азан чакырган үнү угулуп кулак төшөп, тымтырс олтуруп калышты. Бүткөндө бата тиленип:

— Кана, бешим намазга, — деп бек ордуна тура жөнөдү.

Мечиттин ичи итабар кенен. Алдына жыш килемдер төшөлгөн. Намаз окулуп бүтө жамааттагылар бири-бири менен кол алышып, ыйман тилешти. Төрдө жамааттын алдында имам болгон дамылда намаздан кийин элге ыраазылыгын билдирип, катарындагылар менен кол алышып, бата тилей, кайра олтурду. Оң жагынан Алишер бек, сол жагынан Хаким паңсат жай алышты.

— Алхамду лиллахи раббилалоомийин Аллахи тагла хамма калкка тынчилик берсин, — деп имам дагы бир ирет бата тилеп, сөз улады. — Бек, Токмок тарабынан хабар алдыңызбы? Не болду экен, Кенесары Урмандын кармашлары? — деп бекти карады.

— Хазирети, кубанычтуу кабар келди. Кенесары хан кыргыздардан жеңилип, иниси Норузбай жана башка султандары менен туткунга түшүптүр. Намаз алдында атайын ал жакка жиберген кабарчым келди, — деди Алишер бек көңүлү тынчыган маанайда.

— Оо, жараткан Аллахи тагла, бейкүнөө кан төгүү токтогон экен да. Маут болгондордун жандарына жаннаттан жай бере гөр. Тирүүлөргө ырыскы, ынтымак, ыйман, бейкут жашоо бере гөр, Ва Рахматиллахи, ва баракатуху, аллоакбар, — деп бата тиледи имам.

— Кабарчынын жана паңсат жолуккан жаралуу кыргыздардын айтымында, Урман хан жуда көп аскер жыйнаган имиш. Жоокерлер Кызыл-Суудан Кең-Булуңга чейинки талааларга жыш баткан имиш жана чар тараптан чаңдатып жоокерлер келип кошулуп турду дейт. Эки күн илгери Чүй суусунун нугун башка жакка буруп, Кенесары кошуунун ичээрге суусуз калтырып, тынымсыз сокку уруп туруптур. Акыры өткөн түнү жамы жоокерлерине ак көйнөк кийгизип, Урман хан чабуулга өтүп, Кенесарынын колун талкалап, өзүн туткунга алыптыр, — деди бек. Башын ийкеп, сакалын сылай ойлуу угуп олтурган имам:

— Кенесары хан оңой жоо эмес эле, Урман хан эми эл-журту үчүн жанын кыйган эрдиги, жахангерлик жайын куп билген акылдуу айдалары үстөм болгон экен да. Ушул дымагына таянган го. Кенесары хандын мансап көксөгөн кесепетинен мусулманчылыкты тооп кылган түрк насиле эки эл мүшкүл тартты. Артын Аллахи тагла кайырлуу кылсын, — деп алаканын жая дагы бир жолу бата жасады.

— Хазирети, кандай дейсиз, жеңиши менен куттуктап, Урман ханга өкүл жиберсемби деп турам, — деди бек.

— Абдан туура ой. Кат жазып, тартуу менен бир-эки сыпай ээрчитип өзүңүз барсаңыз да чеки болбос эле, — деди имам.

— Хазирети, мына Кудай сүйгөн үйдө отурабыз. Кудай акы, чынымды айтайын, кыргыз туугандар алдында бетиме чиркөө болгон жагдай бар. Жоо каптап киргенде жардамга бара албадык. Урман ханды куттуктап, Хаким паңсатты сыпайлары менен тартуу берип жиберсемби, — деп бек агынан жарылды.

— Кебиңиздин жөнү бар. Анда ошентеңиз. Ордого да шашылыш кабар жибергениңиз зарыл, — деди имам.

— Өзүңүз көрүп турасыз, хазирети, биздин абалды. Кыргыздар минтип ордонун жардамысыз жоосун кайрып койду. Ордо Арка кыргыздарынан оолактап калды десек да болот. Мен ордого

өзүм барып, аллаяр Саид Бахадур ханымыз менен көзмө-көз жолугуп, абалды түшүндүрүп, келечек иштерибиз жөнүндө кеңеш суроом зарурат болуп турат, — деди бек.

— Оюңуз жөндүү, Арка колдон чыгып калды, аны жашырууга болбойт. Кенесары колун талкалаган күч оңой эмес. Ормон хан менен мамилени кандай жүргүзөбүз. Акылдашып келиңиз. Барыңыз, аллаяр Саид Бахадур ханымызга. Бишкек жеринде алал кызмат өтөп турган ак ниет момун букараларынан саламдуба айтыңыз. Ак жолуңуз ачылсын, — деп дамбылда алакан жайды. Олтургандар бата тилеп, мечиттен чыга бекти узатуунун аракетине киришишти.

Чиркин, чексиз бийлик кумары кишинин көөмөйүндө ийрилип уктаган кара чаар жылан го. Ал ойгонуп уу чачса ата-бала, эрди-катын, бир туугандар бири-биринин денесин тебелеп, бийликке жетүү аракетинде болушат. Адам коомуида бийлик зарылдыгы туулган күндөн тартып, бул ырайымсыз чындык, адамгерчилик, адилеттик деген аруу туюмдар менен жанаша өкүм сүрүп келатат. Тарых түпкүрүнө терең сереп салбай эле, кечээки орто кылымдагы алтын ордо хандарынын, Иван Грозныйдан берки орус падышаларынын тагдырына көз жиберсек ата-балдардын, бир туугандардын, эрди-катындардын ортосунда бийлик кумарынан чыккан кандуу драмалар көз алдыга келет. Бул катаал чындык. Шахрух бийден берки алтын бешик мураскорлорун да кайып өтпөдү. Нарбото бийден кийин такка олтурган Алим хан бийлик талашат деп атасынын иниси Хаджины өлтүрсө, анын уулу Мурат шах Шераалы ханды жайлап такка олтурду эле, жети күн өтпөй аны кулатып, Шераалы хандын кичүү уулу Кудаяр такты ээледі.

Хан бийлигин көксөгөн мураскорлор тоолук кыргыздардын, кыпчак кыргыздарынын, өзбектердин таасирдүү феодалдарынын шыкагында болушкан. Алар тигил же бул мураскорду такка олтургузуп, өзүлөрүнүн ордодогу таасирин күчөтүүгө аракеттенип турушкан.

Кокон ордосу. Диванхананын кайтарыгы күчөтүлгөн. Тактыда өспүрүм хан Кудаяр олтурат. Жүзү субагай, буудай өңдүү, мандайы жайык, дөңсөөлөнгөн куш мурун, коюу кара каштуу, көзү сурмалуу, ээрди түйрүгүрөөк, эрин үстү жаңыдан түктөнө хандын жигит баралына толо элегин кабарлап турат. Башында маңдайына бармак басым каухар кадалган жашыл селде, алтын ноколуу тик жака ак кемселине, чалмасына өңдөш белбоо курчанган, сол ыптасында Шам усталары соккон алтын кындуу шамшар. Эки колун тактын алтын жалатылган таянычтарына бош сүйөп, сөөлөттүү келберсийт. Хандын оң тарабында аны такка олтургузган кыпчак кыргыздарынын чыгааны, катаал, кайратман Мусулманкул аталык олтурат. Башында саймасыз күрөң макмал кокон топу, бүркүт кабак, үрпөгөй коюу каш алдында тереңинен караган алагар көзүнөн ой учкуну жанат, чап жаак, келтерээк кыр мурун, ак аралай элек сүйрүлөнгөн жээрде сакалы, узун муруту сыйда серпилген. Тик жака күрөң нооту кемселине өңдөш белбоо курчанган. Турпатынан качырганынан кайтпаган, эр туушу байкалат.

— Аллаяр, Сиз туура баамдап турасыз. Сатыбалды Мурат шахтын тирүү качып кеткени кооптуу. Вилайеттерден анын тыңчыларынан Сатыбалды Рахматуллалардын санаалаштарынан, тоолук кыргыздардын таасирлүүлөрүнөн арылтуубуз зарыл, — деди Мусулманкул аталык, өзү менен пас талашуучу дагы кимдер бийликте жүргөнүн көз алдынан өткөрүү аракетинде.

— Айтыңыз, кеңеш бериңиз. Сизге баары белгилүү да. Шектүүлөрдүн баарын жайламайынча санаабыз тынчыбайт. Хан бийлиги хамтамасыз болууга тийиш. Бул үчүн баарына кайылбыз, — деди ордодо бийлик күтүүнүн көп буйткалуу амал-айлаларынын баарына толук көзү жетпесе да, хан мартабасынын баарынан бийиктигин туя баштаган, өз алдынча бүтүм чыгарууга, катаал да, кайраттуу айлакер да аталык кайнатасынан өтүнө албай ичинен бушайман болуп жүргөн өспүрүм хан.

— Албетте Аллаяр, менин жадымда айрым бир катаал жарлык чыгара турган жагдайлар бышып жүрөт. Убагы келгенде Сиздин назарыңызга салууга аракеттенемин. Азыр мен сиздин көңүлүңүздү Аркадагы иштерибиздин кетенчиктеп, ал тарап ордо бийлигинен чыгып баратканына бурсам дейм. Мына төрт-беш жылдын жүзү болду. Аркадан зекет салык пуллары түшпөй калды. Ормон Ныязбек уулу хан көтөрүлгөндөн бери ушундай болду. Аны хан көтөргөн курултайга Алымбек датка катышып, пикирлеш болуп келгенин эсиңизге салгым бар. Алымбектин санаасы Ордого түз эмес. Абайлап көрөсүз го, — деди аталык, өзү ичинен душман туткан тоолук кыргыз чыгаанын көздөй таш ыргыта.

— Алымбек датканы көрө жатабыз. Арканы эркинче коё бергенибизге капамын. Ормон хандын элчисин Ордодо кабыл алган хан атабызды караң, — деп көзү өтүп кеткен атасы Шераалы ханга нааразылыгын билдире такка оңдонуп олтурду Кудаяр хан.

— Аллаяр, хан атаңыздын маалында шарт ошондой эле да. Бухаранын дооматы алка жакадан алып турганда аркалыктардын демин басууга мүмкүн эмес эле да. Андан бери тактын ээлери улам алмаша берип, Арка өзүнчө бойдон калды эле. Эми ал жакта абал коркунучтуу болуп турат. Казак ханы Кенесары 20 миң аскери менен каптап кирип, кыргыздарга кыргын салып турган кези. Биздин Мерке чебиндеги суу жүрөк Абдулазиз Кенесарынын алдына аргымагын тартып, чептин дарбазасын ачып бергени Сиздин кабарыңызда бар, — деп аталык оюн бүтө электе:

— Андай коркоктордун башын алдырамын, — деп үнүн чечкиндүү чыгара, бийлик ээси өзү экенин билдирүү аракетинде комдонуп олтурду өспүрүм хан.

— Албетте Аллаяр, ал Сиздин амириңизде, — деди Мусулманкул, хан күйөөсүнүн оюн тээп турган бийлик кумарын баамдап, бир четинен жаш хандын бийлиги күчөсө, аталыктын бийлигине кедерги болорун эсине тутта сөз улады. — Кенесары хан Арка кыргыздарын басып калса, иш оор болуп кете турганына Сиздин көңүлүңүздү бургум келет.

— Орус аскерлери менен согушуп жүргөн Кенесары хандын жоокерлерине тоолук кыргыздардын таякчан, чокморчон кишилери кайдан тең келсин. Бат эле жеңилет, — акыркы сөзүнө басым коё сүйлөдү жаш хан, жаангерлик ишке да көзү жетик экенимди аталык кайнатам туйсун деген таризде.

— Аллаяр, ошонусу Ордо үчүн жагымсыз болор, кыргыздарды багындырып алса, ал биздин жакка кол салары бышык.

Анын түпкү максаты терең, ал орустарга биздин күч менен кайра кайрылууну көздөп турат, бул өтө коркунучтуу, — деп, ушуну туйсаң экен деген ойдо хан күйөөсүнө көз жиберди кыяр аталык.

Аңгыча эшик ачылып, жыла кирген эшик ага:

— Аллаяр таксыр, Аркадан Бишкек чебинин беги Алишер мырза Сизге кирүүнү өтүнүп турат, — деди төшүн баса бүгүлүп.

— Жол ачык экен, иншалла — деп, ордунан козголо хан уруксатынан озо үн катты Мусулманкул.

— Кирсин! — деп бурк этти аталыктын өзүнөн мурда сүйлөгөнүнө ичинен кысыла түшкөн хан. Бул хан күйөө менен кайнатасынын келечектеги кайгылуу мамилелеринин доошу эле. Эшик ага кайрылып тымызын чыккан соң:

— Ассалому алейкум, жамы мусулман бийлигинин түркүгү, касиеттүү алтын бешик насиле Аллаяр Саид, Алла таала сүйүп бак берген Бахадур ханымыз, — деп бүгүлө улагада турду Бишкектеги Алишер.

Такка оңдонуп олтурган Кудаяр хан алик ала:

— Алейкума салам, бек, арыбаңыз, мындай өтүп жай алыңыз, — деп бекке орун жаңсады, астыртан аталыкка көз жибере.

Бек ийилген бойдон ханга, анан аталыкка кол берип, андан төмөнүрөөк орун алды. Аталык алакан жая:

— Аллоху акбар. Аллахи таала Аллаяр Саид ханымыздын өмүрүн узун кылып, мартабасын арттырсын, душмандары басылып, туугандары, жакын санаалаштары зобололуу болсун, калкыбыз бейкут тынчтыкта, береке байгерчиликте жашасын, — деп бата тиледи.

— Аллаяр ханымыз, Ордонун душманы, Кокон чептерине кол салып, калктын тынчын кетирип турган Кенесары хандын тоолук кыргыздардан жеңилип, колго түшкөнүн билдирүүгө рахим этиңиз, — деди Алишер бек ханга, аталыкка көз жибере.

— Кудурети күчтүү Алла таала берген экен канкордун жазасын колуна. Алхамду лиллахи шүкүр, Коконду колуна алып, оруска каршы барууну көздөгөн, кең көөдөн казактын жазасы колуна тийиптир, — деп Мусулманкул оюнда тынчын алып жүргөн коркунучтун жок болгонуна ыраазы экенин билдирип, күлө-бага ханды карады.

— Биз үчүн жагымдуу кабар алып келгениңизге, бек, сизге рахмат айтабыз. Коконду бирөөнүн колуна бере коюучу киши жок. Ошентсе да кесепеттин жексен болгону жакшы, — деп оң чыканагын алтыңдалган тактын таянычына сүйөп, каадалана козголуп олтурду хан.

— Аллаярга жагымдуу кабар жеткиргениңиз мактоого татыйт, бек, — деп хандын көңүлүн жубата сөз кошту аталык.

— Тоолуктардын күчү бекем экен да, Кенесары хан Норузбай, Эржандар майданда каза табыштыбы, же тирүү колго түшүштүбү?

— Кенесары хан менен Норузбай баш болгон он чакты султанды кыргыздар туткундаптыр деп укканбыз. Мен бери чыгарда алардын өлтүрүлгөндүгү жөнүндө кабар келди, — деди бек.

— Мусулман баласыбыз, таба эмес, тобо. Кенесары хандын он жылдан бери жай таппаган жанын тындырган экен — жараткан Алла өзү калыс, — деп, көптөн бери жүрөгүн өйүгөн кабатырлыгы жазылгансып сөзүн улады да, жумуру баштуу ар бир пенденин башында өлүм парзы турганын эсине алып, бетин сыйпап, сакалын сылай күбүрөп тобо келтирди. Такта сөөлөттүү олтурган аталыкка сөз кезегин берүүнү каалабаган өспүрүм өкүмдар:

— Айтыңызчы, бек, бу тоолуктар кандайча Кенесарынын оруска моюн бербей он жыл ашып согушуп жүргөн аскерлерин жеңе алышты? — деп суроо узатты.

— Оо, Аллаяр таксыр. Ормон хан жуда көп кол жыйнаган имиш. Түнкүсүн жоокерлердин жаккан оттору Чүй талаасына батпай кетиптир. Күнү бою ар тараптан жоокерлер келип кошулуп турган экен, ушундай кабарлашты биз атайын жиберген байкоочуларыбыз, — деди Алишер өзү да куру карап отурбаганын ханга билдиргиси келип.

— Кенесары хандын 20 миңден ашык колу аздык кылбайт эле. Бул окуяда тоолуктардын санынын арбындыгы да жана согуш амалын билген жаангердин аракетин барбы деп ойлоймун. Я, өкүмдар, Сиз кандай дейсиз? — деп Кудаяр ханды карады, анын оюнун маанилүү экендигин билгизгиси келген аталык.

— Мен да ошондой ойлоймун.

— Оо, Аллаяр, Сиздин улук оюңуз ак. Ормон хан өтө катаал, кайраттуу киши. Сиз аны баамдап турасыз, — деди хан күйөөсүн көтөрө чалган аталык. Кудаяр хан суз, ойлуу олтурду.

— Албетте Аллаярдын көзү аскер ишин жетик көрүп турат. Бек, сиз кыргыздар тарабына жардам бере алдыңызбы? — деди Мусулманкул.

— Таксыр, жоо каптап келатканда кыргыздарга кабарладым. Түмөндөгөн кол каптап, жолдор тосулуп калды. Жоо беттеп, кыргыздарга кошулууга болбоду. Сыпайларды көрүнөө өлүмгө кыя албдым, — деп ханды карады Алишер бек. Карамагымдагыларды аман сактап калган камкордугумду билгизсем деген ой көөмөйүндө турду.

— Сыпайларыңыздын өмүрү үчүн кам көргөнүңүз туура, — деди ойлуу отурган Кудаяр хан.

— Албетте өкүмдар, айтканыңыз ак. Бир гана жагдай, жанаша туруп жардамга келбеди деген кыргыздардын кусаматы болушу ыктымал, — деди көптүн кыйырын баскан Мусулманкул аталык.

— Оо, таксыр! Ушул жагдай азыр да мени беймаза кылууда. Арга болбоду, — деп алаканын жайып кайпактады Алишер бек. «Кыргыздар Кенесарыны жеңет деп ким ойлоду. Болбогондо күн мурунтан жоо келе электе эле сыпайларды паңсатты баш кылып, кыргыз тарабына кошуп койбойт белем» деген өкүнүчү бар эле бектин.

— Аркалыктардын хан көтөрүп өз алдынча турушу Ордого керексиз. Аларды кайра каратып алуунун чарасын көрүү керек, — деп Кудаяр хан Мусулманкулду карады.

— Аллаяр, оюңуз акылман. Акыры бул абалды түзөөнүн чарасын көрөбүз. Азырынча Ормон хандын Кенесарыны жеңген күчүн, бизди карап ыкыс берип турган орустарга каршы пайдалануунун чарасын көрсөк кандай болот, — деди аталык, чечимди өкүмдардын өзүнө калтырганды туура көрүп.

— Албетте ал үчүн алардын «өз алдынчабыз» деген дымагын басынтып салуу керек. Аркадагы кыргыздарга хандын кереги жок. Алардын бизде жүргөн элчиси бул жердеби? — деп Мусулманкулду карады Кудаяр хан.

— Бул ишти аярлык менен иштейли. Адегенде Сиздин атыңыздан куттук айтып тартуу жиберип, көңүлүн тынчыталык. Бейкапар тура берсин. Аркага аттана турган аскерлер даяр. Куду кааласа өзүм башында болуп, кыргыздардын демин суутамын. Ормонду колго түшүрүп, ордого алып келемин, — деди Мусулманкул. Менин колумдан эмне келерин биле жүр, дегендей хан күйөөсүнө көз жиберип турду да: — Элчи Байсерке бул жерде, аны сыр алдырбай сыйлап турабыз. Аскер аттанган күнү зынданга салдырабыз, — деди.

— Кечиктирбеңиз, жөнөрдө өзүбүз жоокерлерге ак сапар каалап сөз айтабыз, тездетиңиз, — деди хан.

— Бир айдын ары-бери жагында, иншалла, өзүм баштап жүрүшкө чыгамын. Азыр Ормон хан биздин куттуктаганыбызга манчыркап тура берсин. Ага тартуу да жиберелик. Тартууну сиздин кат менен Алишер бек өзү алып барсын, — деди аталык.

— Албетте аркалыктарга караганда, орустар коркунучтуу. Азыр жамы мусулман биригүүсү керек. Ошондуктан аркалыктарды тез кошуп алуу керек, — деди хан.

— Аллаяр, оюңуз ак. Аркалыктарды кошуп алуунун чарасы эле жүрүш жасап барууда. Азырынча Ормон ханды алаксытып туралык.

— Жарлык даярдаңыз. Кам көрүңүз, бул иш өтө зарурат, кечиктирбеңиз, — деп дагы бир жолу кайталай Мусулманкулга кайрылды хан.

«Жоо каптап келатканда чепке жашынып аласыз. Кыргыздарга жардам берсеңиз, азыр алар бизге милдеттүү болбойт беле» деген жеме угамбы, балким жашы жетелек курч хан андан да катуу чара көрүп койбос бекен деген күмөндүү ойлор мазасын алып жүргөн Алишер бек ичинен жымындап, сакалын сылай оңдонуп олтурду.

Андан ары масилет Арка кыргыздарындагы абал жана аларды кайра каратып алуу чаралары жөнүндө уланды.

СЫЙЛЫК АЗГЫРЫГЫ

1847-жыл. Теке айынын орто чени.

Күн кылкылдап шаардан аркы токой четине жашынууда. Шайбыр бастырган үч атчан киши, шаардын түштүк тарабындагы узата кеткен чоң көчөнү аралай кирди. Алдыда жапыз кула атчан Аягөз приказынын тилмечи Галим Ягудин, ага улай жалдуу чоң торунун үстүндө жеңил боз суп чепкен, төбөсү бийик ак калпак кийген, чап жаак, сакал-муруту сыйда серпилген, кырдач мурун, бүркүт кабак, алагар көзү ойлуу тиктеген салабаттуу кыргыз элчиси Калыгул Алибек уулу баратты. Артында куржун-кече салынган эки жигит удаа келатат. Ээрчише чубашкан атчандар көчөнүн оң тарабындагы чоң дарбазалуу эки кабат карагай имараттын кенен короосуна киришти. Короонун төрүндө терезелери бийик эки кабат конок үйү, сол тарабында жабык акырлуу аткана; оң тарабындагы бир кабат карагай үйлөр конок үйүнүн кызматкерлерине тиешелүү.

Тосо чыккан жээрде сакал, келте мурун, көк көз, эткээл кишиге:

— Кабыл ал, Никитич, кадырлуу конокторду. Кара кыргыздан генерал-губернаторго атайын салам дуба менен келген кадырлуу меймандарды жакшылап конокто, — деп күлөбага салам айтты Галим Ягудин.

— Рахим этиңиздер, губернатор таксырдын конокторун жакшылап күтөбүз. Түшүңүздөр. Ефимка, конокторго ат байлануучу жайларды көрсөтүп, жүктөрүн түшүрүп, конок үйүнө алып кел, — деп, тигил Галимди ээрчитип конок үйүнө жөнөдү.

Жигиттер куржун-кечелерин түшүрүшүп, малай Ефимканын жардамы менен аттарын жайлаштырышып, көтөрүнө Галим Ягудиндин артынан жөнөштү.

— Ой, шумдугуң курган орустар, үйдүн үстүнө да үй салып коюшкан тура, — деп, таңдана ээрчип баратты, жүүнү тирүү кара сур жигит Кыштообай.

— Кудай болтурса болот да, — деди анын жанындагы экинчиси.

Экинчи кабаттагы кенен бөлмөдө үч жыгач керебет коюлган. Саман толтурулган матрацтардын үстүнө жууркан салынып, шейшеп жабылган. Жаздыктары дагы ак. Үйдүн ортосуна узата жыгач стол коюлуп, жанында үч жыгач орундук турат. Кире бериштин бир жагындагы жыгач кийим илгичке чепкенин, калпагын илип, топучан, тик жакалуу боз кемселине курчанган кемер курун бошото жайланышкан Калыгул олтурат.

Жигиттер жүктөрүн тамдын түбүнө жөлөй, өзүлөрү мындай жайда биринчи болгондуктан эмне кыларын билбей, ыңгайсызданып турушту.

— Олтургула силер да, эс алгыла чечинип, «Талаа жери кең жер, улуу кичүүгө тең жер» дейт эмеспи биздин элде. Чоочун жерге да ошол макал төп келет. Отургула, — деди өз үйүндөгүдөй жайма-жай олтурган Калыгул.

Мындай мартабалуу кишинин тең ата сүйлөп турганына ийиккен жигиттер орун алышты.

Эшик ачыла кирген Галим мырза:

— Аа, жай алдыңыздарбы? Кысынбай эс алгыла. Мен тамак-аштын жайын билип келем, — деп кайра чыкты.

Жигиттер да керебеттерге олтуруп, өмүрүндө чоочун жерден мындай сыйды көргөнүнө, сөз тапкыч чечендиги, көсөгөндөй таамай айткан көйкашка калыстыгы үчүн эл ичинде кадырлуу, мартабасы арткан Калыгул менен бир үйдө сыйда отургандарына терилерине батпай, кубанып отурушту.

— Ээ, Кудай айланайын, ушул жыгачтын үстүнө киши кантип жатат кулап кетпей, — деди өзү олтурган керебетти колу менен таптап, момун жигит Эшим.

— Кулайм деп корксоң ычкырыңды сууруп, керебетке таңып коёбуз, — деп тамашалады Калыгулду көп ээрчип, жер көрүп каныгып калган Кыштообай.

Жигиттердин сөзүнө мурутунан жылмайып олтурган Калыгул:

— Кыштообай, тиги куржундагы «мүлкүндү» карадыңбы? Эртең жарым падышага көрсөтөбүз, карап көрчү, — деди.

— Эки күндөн бери тынбай жүрүп келатабыз. Караганга да чоло тие элек. Кана, көрөйүнчү, казактын ханы кантип келатты экен, — деп, ордуна турган Кыштообай куржундун килиттерин чечип терезеге жакындатып, оозун ачып:

— Оо, өзүбүздүн карагайдын арасында жүргөндөй чайыр жыттанат, балакет, — деп эңкейди да, — бүтүн бойдон эле келаткан экен, — деди.

— Бүтүн болсун, орустун жарым падышасынын үрөйү учпагандай кылып кебетесин, сакал-башын түзөп кой, — деди Калыгул.

Кыштообай Эшим экөө куржундун ичинен кездемеге оролгон чоң чаканын оозун ачып, үңүлө карап жатышты. Эшик ачылып кирген Галим:

— Жүрүңүздөр, конок үйүнүн ашканасынан тамак ичели, — деди.

— Жүргүлө, жигиттер, калганын кайра келип тууралайсыңар, колуңарды жуугула, — деп Калыгул ордуна туруп, Галим мырзаны ээрчий жөнөдү.

Конок үйүнүн биринчи кабатындагы узата коюлган узун столдо бөйрөктүү сары самоор шуулдайт, ак бөлкө нан тууралып, чакмак канттар чачылган. Столдун эки жагында жыгач орундуктар.

— Кана, олтуруңуздар, Калыгул аке, өйдө өтүңүз. Жигиттер, кысынбай олтура бергиле, чай ичебиз, — деп жайдарыланды Галим.

Мурда көрбөгөн чоочун жагдайда өзүлөрүн коомайыраак сезип олтурган жигиттерге Галимдин сөзү демөөр болгонсуду. Алжапкыч байланган, башына жоолук бууган, толмоч орус аял тоолуктарга күлүмсүрөй карап, пиялаларга чай куюп узатып турду. Чайды үйлөп, шорулдата ууртаган Эшим:

— Нан-чайы, канты жакшы дечи. Доңуздун этин бербесе эле болду, — деп Галимди карады. Чайды сыпаа ууртап, салабаттуу олтурган Калыгул:

— Ырас эле, Галим абзий, эттүү тамак болсо доңуздукун коштура көрбөңүз, — деди.

— Никитичке эскерттип койгонмун. Түшкү тамагыңар сыйыр этинен жасалат, — деп, коноктордун оюн жубатты Галим.

Чай ичилип, бата тиленгенден кийин:

— Эми сиздер түнөгөн жайыңыздарга барып, эс алып туруңуздар. Мен силерди генерал-губернатор төрө качан кабыл аларын тактап келейин, — деп конокторду өйдө узатып, өзү короого чыкты.

Жигиттер ат ылоолорду кароого чыгышты. Бөлмөдө Калыгул жалгыз, ойлуу олтурат. Сөзгө чечен, ойго чебер, эч кимдин алдында кабагын түшүрүп мүңкүрөбөгөн, убагында Кенесары ханга сөз кайрып жүйөгө жыккан кыргыздын көйкашка мыктыларынын бири орус жарым падышасына жолугуу алдында өзүн оңтойсузураак сезип олтурат. Улуктан сүрдөгөнүнөн эмес, абалынын эки анжылыгы санаасын бөлүүдө. Ушул сапарга чыгаар алдындагы Жантай бий менен болгон жолугушуу чекесин таяна ойлуу олтурган Калыгулдун көз алдына күнү бүгүнкүдөй тартылып турду...

Ормон ханды узаткандын эртеси Жантай бийдин 12 канат чоң үйүндө чакан масилет өтүүдө. Төрдө Жантай бий, бир аз төмөнүрөөк оң жагында Калыгул, бер жаккы улагадан өйдөрөөк жоо сайып, баатыр атанган жигит Калча олтурат, жанындагы таар куржундун түбү томпоёт. Үйдө бийдин байбичеси да жок, эшик кайтарылуу. Унчукпай ойлуу олтурган Калчага кабагын көтөрө бий:

— Алып келдиңби? Канын-сөлүн тазаладың беле? — деди.

— Бий аке, өзүм тууралаганмын, таптаза, — деп обдула оңдонуп олтурду Калча.

— Кана, көрөлү, канкор маркумду, — деп бий оңдонуп олтурду.

Илбериңки кыймылдаган Калча куржундун килитин бошотуп, ичинен боз матага оролгон тоголок нерсени алып чыгып, жүзүн ача көрүнөө койду. Кан-сөлү качып кубарган, чачы кыртыштана өскөн, кабагы бийик, коңко мурун, көздөрү жумулуу, оозу кымтылуу, сүйрү

сакалы, серпилген муруту уйпаланган Кенесарынын башы жатты бийдин алдында. Оозун күбүрөтүп, ичинен келме келтирген болуп, сакалын сыйпаган бий:

— Оо, жараткан Алла, бизди кечире көр. Тынч жаткан эл элек. Орусту да, сартты да, өз элин да чаап, жаны тынбаган канкор хан элибизди кырып киргенде башка арга болбоду, аягы ушу болду. Бул иш зарураттыктан болуп атат. Бизди, бечара пенделериңди кечире көр жараткан, — деди.

Мелтиреп үнсүз олтурган Калыгул:

— Болор иш болду, боёсу канды. Баарыбыз Кудай тааланын алдындабыз. Ал баарын көрүп турат. Кудай таала калыс, өзү колдойт. Эми, Калча, сен эрдикти аягына чыгар. Айылдагы балдарды шашылыш жыйна да, дарылыкка деп карагайдын чайырын чогулттур. Бир чака толтура болсун. Маркумдун башын үч эли кылып, чайыр менен капта. Бүрсүгүнү жөнөймүн. Ага чейин бузулуп кетпесин. Муз майдалап, көк бедеге аралаштырып муну орогун да нымдуу кумга көөмп сактап тур. Мен сураганда даяр болсун, — деди Калыгул.

Калча куржунду көтөрүп чыгып кеткенден кийин, үй ичин бир азга үнсүз тынчтык ээлеп турду. Экөөнүн санаалары эки башка эле. Бириники — көрө элек алыс жактын жол азабы, көр азабы. Экинчисиники — орус жарым падышасынан Ормон хандан кем эмес сыйлык алып, аброй күтүүнүн амалы эле.

— «Жол азабы, көр азабы» дегендей, жол алыс, анын үстүнө алып бараткан жүк да кооптуу. Казак жеринен алып өтүү кыйын болор бекен, орустар жардам бербесе, — деп бийге сөз учугун таштады Калыгул.

— Албетте Калыке, жол алыс, сенин кайратыңа ишенемин. Аягөзгө чейин биздин куралдуу жигиттер узатып барат. Андан ары Перемыш төрө кам көрөт. Жаныңа кош ат менен курал-жарактуу эки камбыл жигит ал. Кудай жар болсун, кам санаба. Түн ортосу оогондо жолго чыгарабыз, — деп, оюнун аягына чыкпай токтоп, чакчасын алып, насыбай чеге көзүн жуумп ойлуу олтурду бий. Көөмөйүндө багып жүргөн ою түз сөздүү Калыгулга жакпас деп, аны жайгаруунун ыгын издеген бий: — Узак жолго баратасың. Жол каржысы орустардын мойнунда болот. Мен дагы каржыга кошуламын, кам санабагың. Сенин алып барган жүгүң үчүн орус падышасынын жарым казынасын чачууга даяр турушат. Баары ойлонулган, андан көрө... — деп, бир аз унчукпай ойлуу турду да, сөзүн улады:

— Ормон хандын каты жаныңда, хандын элчисимин деп аны бересиң... Атаганат, бири кем дүнүйө. Үчүкө, Түлкү артык-кеми жок бир атанын балдары эле. Атаке бий Эсенгулдан артык десе артык, кем эмес эле. Кең атадан кем туулуп калгансып бөксөрүп жүрөм. Калыке, жашың кичүү болсо да, жаныңды курбу көрөм. Сага айтпаганда кимге айтам. «Жоону сайса ким сайды, аты калды Манаска» дегендей, Кенесарынын алдын тосуп жапырган биз элек. Кылыч мизинде, найза учунда да биз болдук. «Кенесарыны Ормон хан жеңди» деген аңыз калды эл ичинде. Орус падышасынын чоң сыйлыгы да ага тиет, — деп сакалын сылай Калыгулга көз жиберди бий.

— Манас болбосо Чубак да болбойт эле да, бий аке. Кудай акы Ормон хандын айлакер амалдуулугу, жаангерлик жайын куп билген илекорлугу болбогондо, Кенесары көптүгүнө салып болсо да каптап кетпейт беле. Болгонду болгондой айтпаса болумсуздук болор, — деп Жантай бийди тике карады Калыгул.

— Анысы бар, анысы бар дечи. Ошентсе да көлөкөдө калганыбыз жарабайт. Мен өзүмдүн атымдан жандыралыга кат жолдоюн. Аны Ормон хандын катына удаа тапшыргын, оруска биринчи кол созгон Атаке бийдин небересинен деп тапшыр. Куду кааласа өзүңдү да жарым падыша куру койбос, — деп Калыгулга жапакечтенди бий.

— Сыйлык алайын деген оюм жок, бий аке. Журт атасынын вазийпасын алып барайын деп турам. Бир жакадан эки баш чыгаргандай болор го, бир элдин атынан эки кат сунсам, — деди Калыгул.

— Оой, сенден сөз качып кутулбайт да, Калыке. «Бир жакадан эки баш» — деп, борс-борс күлдү да, кайра мостоё түшүп, сөз улады бий. — Кеп андай эмес, жөн эле «Атаке бийдин урпагы, Орусияга санаасы түз кишиники» деп менин катымды да берип кой, — деди.

Эшик ачылып, бийдин балдарын окутуп жүргөн кашкарлык Магзум дамбылда салам айта кирди.

— Алейкума салам, дамбылда, ырас келбеңизби. Келиңиз, мындай өтүңүз, сизди кантип чакыртып алам деп турдум эле. Калыгул баатыр Омбуга Орусия падышасына жөнөөгө

камынып атат. Мен өз атымдан улук төрөгө салам дуба кат жолдоюн деп турамын, — деп жанынан орун жаңсады.

— Ва рахмати Аллахи, ва баракатуху, Аллахи таала ишиңизди оң этсин, — деп бата тилей, бийдин жанынан орун алды дамбылда.

— Магзум дамбылда, кагаз-карындашың жаныңдабы, өлүмдөн башканын эрте болгону жакшы, — деди бий.

Чепкенинин ичинен асынган китеп кабынан калем-кагаз алып, китебин тизесине коюп, оңдонуп олтурган Магзум дамбылда:

— Алланын аты менен баштайлы, — деп бийге кызмат өтөөгө дилгирлигин билдирди.

— Жазыңыз. «Өзүбүздүн улуу орус падышасынын ырайымдуулугуна таазим кылабыз. Омский губерния башкаруучусу Сизге, урматтуу князь генерал-полковниктерге.

Чүй дарыясынын боюндагы көчмөндөрдүн манабы Жантай Карабек уулу менен козголоңчу султан Кенесары үч жылдан бери бири-бирине душман эле. Мындан бир жыл илгери көп аскер менен кол салган Кенесары 3400 кишисин жоготуп, биздин соккудан араң качып кутулган. Быйыл жазда биздин айылдарды көп аскер менен каптап кирип, кыргын салды. Биз каршы согуштук. Үч күн камап турдук. Кудайдын жардамы менен Кенесары, Норузбай, Эржан, Кудайменделерди колго түшүрдүк. Кенесары султан инилери менен өлтүрүлдү. Улуу урматтуу падышага өтөгөн кызматыбыздын далили катары анын башын жиберибиз. Улуу жандырал бизге ырайым этип, кат-кабар жиберүүнү кааласа, Аягөздөгү Галим Ягудин аркалуу күтөбүз. Кат жазып, мөөрүмдү бастым.

Жантай Карабек уулу. 1847-жыл, 9май».

Катты бийдин айтуусундай дыкат жазган молдо дагы бир ирет окуп бергенден кийин:

— Кудай акы, болгонун болгондой жаздык. Ормон хандын каты өзүнчө. Ага биз капа эмеспиз. Биздин кат өзүнчө. Калыке, сен түз кишисиң, билип турамын ичиңден ыргылжың болуп турганыңды. Сенде айып жок. Хандын элчисисиң. Аны өзүнчө, биздикин өзүнчө бер, баатыр, — деп жубатты Жантай бий.

Ушул учурларды көз алдынан өткөрө ичинен ыңгайсызданып олтурган Калыгулдун оюна эшиктен кирген Галимдин:

— Калыке, аксакал, «беймарал отурасызбы? Князь Горчаков Сизди түштөн кийин кабыл алмак болду», — деген сөздөрү аралжы болду.

Батыш Сибирь генерал-губернатору князь Горчаковдун иш бөлмөсү. Эменден жасалган жазуу столунун артында жөлөңгүчү бийик креслодо князь, анын алдындагы эки булгаары креслонун биринде олтурган генерал Вишневскийдин сөздөрүн кунт коюп угуп олтурат. Эшик ачыла кирген майор какая честь берип:

— Сиздин улуу урматыңызга татар Галим Ягудин, жапайы таш кыргыздарынын өкүлү менен кирүүнү өтүнөт, — деди.

— Аа, Галимби, киришсин, — деп ордунан копшоло көз айнегинин үстүнөн эшикке көз жиберди князь.

Эшик алдында узун бойлуу, денеси кагелес, бүркүт кабак, төбөсү бийик кыюулуу ак калпакчан, коюу каштуу, бийик кабак алдындагы сурмалуу көздөрү токтоо тиктеген, кырдач мурун, сыйда сакалы, узун муруту сыпаа серпилген тик жакалуу ийи майда, ак пиязы кемселине күмүш кемер курчанган, өңдөш шымынын багалектери булгаары өтүгүнүн кончуна камтылган салабаттуу киши салам айта:

— Сизди урматтаган кара кыргыз ханы Ормон Ныязбек уулунун элчиси Калыгул Алыбек уулумун, — деп төшүн баса бир аз ийиле ызаат көрсөтүп турду.

Ордунан тура утурлай тосуп кол алышкан ак сөөк князь:

— Аа, ошондойбу, көргөнүмө курсантмын, — деп кексе жылмая, тоолуктардын элчисинин кебелбеген токтоолугуна, кадыресе баркын сактаган салабаттуулугуна тан бере көз жиберип турду да, «отуруңуз» деп колун жаңсай, конок олтургандан кийин өз ордун ээледі.

Отургучтардын бирин креслого жакын жылдырып олтурган Галим алардын сөздөрүн сөзмө-сөз которуп турду. Ак куржун кармап кошо кирген жигит четтерээк отурду.

— Урматтуу элчи, чаалыкпай келдиңизби, эли-журтуңуз эсенби? Дитим Сизде, — деди князь.

— Кудайга шүкүр, урматтуу князь төрө. Сизге кара кыргыз элинин ханы Ормон Ныязбек уулу салам дуба жолдоп, ден соолук жана бардык жакшылыктарды каалай турганын билдиремин. Тынч жаткан элди кырып-чаап кирген Кенесары хандын аскери талкаланып, өзү инилери Норузбай, Эржан жана отуз султаны менен колго түштү. Кенесары, Норузбай өлүм жазасын

алышты. Сиздин урматыңыз аркалуу улуу Орусия падышасына кабарлоону өтүнөт. Далил катары Кенесары хандын башын жиберди, — деп сөзүн бүтө Горчаковго кат сунду. Князь катты ачып көрдү да:

— Оо, араб арибинде жазылган тура. Муну толук которуп бериңиз, — деп Галимге берди да:

— Буюм-далилин көрсөк кантет, — деп генералга карады князь.

Галим кыргызчага которуп, Калыгулга кайрылды. Салабаттуу олтурган Калыгул:

— Кыштообай, далилиңди көрсөт, — деди.

Баарынын көңүлү москоол жигиттин кыймылына бурулду.

Илбериңки, эптүү Кыштообай куржундан ак чүпүрөк жабылган чакан жыгач челекти чыгарып, ичинен мөлтүрөй жыттанган чайыр капталган кишинин башын алып, алдыларына койду.

Князь, генерал, Галим орундарынан тура жакын келип көз жиберип турушту. Чайыр кабыктын ичинде чачы кыртыштана өскөн, кабагы бийик, көзү жумулуу, коңко мурун, оозу кымтылган, сакал-муруту бир аз уйпаланган Кенесарынын башы турду. Бир тынымга бөлмөнү үнсүз тынчтык ээледи.

— Тынчыбаган козголоңчунун башы тынч орунду эми тапкан экен, — деп генерал Вишневский князь Горчаковду карады.

Башын билинер-билинбес чайкап, унчукпай турган князь:

— Туура айттыңыз, генерал. Султандын башы тынч орунду эми тааптыр. Тоолуктардын колу чебер белем, египеттиктерден кем эмес мумиялашыптыр. Эми султан Кенесарыны көргөн биздин офицерлерден, аны тааныган шаардыктардан татар, кыргыз өкүлдөрүн алып, экспертиза уюштуруңуз. Аныктыгы далилденгенден кийин императорго жиберебиз. Бузбай сактоонун кошумча чараларын көрүңүз, — деп оолагыраак олтурган адъютантына кайрылды.

— Барып далилди өткөрүп алып, князь айткан чараны көрүүнүн аракетинде болуңуз, — деди Вишневский.

Адъютант Кыштообайды ээрчитип кеткенден кийин:

— Урматтуу князь төрө, Сизге Атаке баатыр урпагы Жантай бий да өзгөчө салам айтты, — деп Калыгул чөнтөгүнөн кат алып Горчаковго сунду.

— Дагы бир ханыңар барбы? — деп келекелегендей үн менен Калыгулду күлүмсүрөй карап, катты алып генералга сунду.

— Таксыр князь, андай эмес. Жантай бий оруска биринчи кол сунган Атаке баатырдын урпагы болгон үчүн өзүнчө салам айтууну жөн көрдү, — деди Калыгул.

Генерал катты алып ачып көрүп:

— Бул да араб тамгалары менен жазылыптыр. Чыгыштын табышмактарынын түйүнүн иш үчүн пайдаланууга болор. Толук которуп бериңиз князга, — деп Галимге узатты.

Генералдын сөздөрүнө кулак төшөй отурган кыргыздын өзүн эркин жана сабырдуу, ары салабаттуу кармаганына сынаакы көз жиберип турган князь:

— Урматтуу элчи, сизди көргөнүмө ыраазылыгымды дагы бир ирет билдиргим келип турат. Улуу империянын тынчын алып, өз элине да бүлүк салган козголоңчу султандын куралдуу күчтөрүн жеңип, өзүн адилет жазага тарткан баатыр элди жана анын баатыр жетекчисин куттуктаймын. Сиздердин Улуу империянын алдындагы кызматыңарды улук императорго билдиребиз. Ал жактан сый жана жакшы кабар күтөбүз, — деп тилмечтин которуп сүйлөшүнө тыным жасай сөзүн улады. — Сиздердин өз алдынчалыгыңар кыпчактарга (Коконго) жакпасын билебиз. Аларга каршы көтөрүлүп, өз алдынчалыгыңарды коргой турган болсоңор, биз тарабынан жардам болот. Аларды жеңээриңерге да ишенебиз. Азыркы кызматыңар үчүн сый болорун дагы бир жолу кайталаймын. Кымбаттуу элчи! Эс алыңыз, Сизге сый көрсөтүп узатуу үчүн генерал кам көрөт, — деп күлө бага генерал Вишневскийди карады.

— Кара кыргыз элине жана анын ханы Ормон Ныязбек уулуна Сиздердин ыраазылыгыңарды жана бийик баалаганыңарды толугу менен жеткиремин, — деп Калыгул сыпаа ийиле князга таазим этти.

Князь ордунан козголо колун сунуп, аңгемелешүү аяктаганын билдирди. Билгиликтүү кыргыз элчиси князга кол бере ордунан турганда, генерал Вишневский да ордунан туруп, эшикке чейин барып узата кол берди.

Элчи кеткенден кийин князь менен генералдын аңгемеси жапайы таш кыргыздарынын аскер күчү жана анын «катаал лидери Ормон хан жөнүндө», аларды империянын кызыкчылыгына пайдалануу мүмкүнчүлүктөрү масилетке алынды. Аңгемелешүү кыйлага созулду.

КАЗАГЫҢ ЖАТЫҢ ЭМЕС

1847-жыл. Тогуздун айы.

Ормон хандын айылы күздөө коңушта отурат. Көз байлана, түн кирип келаткан учур. Уулбаланын азем жасалгалуу тогуз канат өргөөсү; аш үйү бөлөк болгондуктан өргөө алдына өрө кийиздер төшөлүп, үстүнө перси килемдери салынган. Төрдөгү килем жабылган тактанын үстүндөгү күмүш чабылган жагандарга адеми жууркандардан үч кертим жүк жыйылуу, үстүндө ак жаздыктар тирелет, төрдөгү кара саксак көлдөлөң үстүнө аюу талпак салынган. Бер жак капшытта алтын аралаш чыйратылган жибек жиптер менен ноколонгон, эки жагына тартылып ачылуучу жашыл жибек көшөгө керегенин үч көгүнө жеткен ак жаздыктуу, эки кишилик мамык төшөктү калкалап турат. Эпчи жакка Уулбаланын ашкере уздугун айгинелеген, түстүү макмал манат өөндөрүнөн кынапталып, курак эмес аземдүү сайма элеси түшүрүлүп, кундуз кыюуланган туш кийиз тартылган. Коломто ордуна орнотулган төрт ачалуу күмүш калыпта жагылган мом шамдардан үй ичи жагымдуу мелүүн жарыкка бөлөнүп турат. Эпчи жак төрдөн ылдый дасторкон жайылуу, казанга жабылып кызара бышкан нан, омкорулган кошкон май, чагылган чакмак канттар төгүлгөн. Уулбала сыңар тизелей олтуруп, Айымкан жеңесине бөйрөктүү ак чайнектен пиялага чай куюп суна:

— Алыңыз, жеңгей, кыргызда «Көз ачып көргөн, ооз ачып өпкөн» деп коёду гой, сол сыңары биринши ирет жүзүмдү ашып, маңдайымдан сүйгөнүңүз эсимден кетпейди. Шолпан жеңгемдей сыйлаймын. Андан бери каншама суулар агып, жылдар өттү. Сол биринши күн эсимден кетпейди, — деди Уулбала.

Чай ууртап, жылмая күлгөн Айымкан:

— Менин өпкөнүмбү, же баатыр уулдукубу? — деп тамашалады.

— Ойбай, жеңгей, кайтесиң, баатыр уулуңуз, — деп шыңгыр күлдү да: — Айтканым ырас гой, жеңгей. Анда мен каншама тагдырыма тике карап, кайраттансам да, аке-шешемден ажырап, туулган калкымдан бөлүнүп, азган бешара кыз эдим гой. Жадымда карыптык турган эле да. Сол учурда сизден эне мээримин сезген элем. Сизге милдеттүүмүн. Ыраазы бол, жеңгей, — деди Уулбала.

— Кудай колдоп, тобокелиң төп чыгып, бел байлап издеген көңүл кушун таптың, такыялуу кыз элең, таажылуу ханайым болдуң. Уул таптың, кудайга тобо кыл, — деди жеңеси.

— Кайриет, аныңыз ырас. Кудайга ризамын. Аке-шешемди, туускандарымды баатыр уулуңуз кайын күтүп, катышып турамыз. Уулуңуз да эсейип келатады, — деди Уулбала.

— Баса, төркүндөрүңдү, жеңең менен иниңди кечээ узаттың го. Мен айылчылап кетип, коштошо албай калдым, — деди жеңеси.

— Ооба, кечээ узаттым, жеңгемди, сиңдим Саулени, агайымдын уулун, — деп Уулбала сөзүн бүтө электе, кызматчы жигит эшиктен кире:

— Ханайым, таксыр келатат, — деди адеп менен ийиле.

— Аа, баатыр уул келер маал болгон тура. Мен кайтайын. Сага бир аз эрмек болоюн деп кирдим эле, — деп бата тилей ордунан тура жөнөдү Айымкан жеңеси.

— Жеңгей, келип турсаңыз, — деп узата чыгып, кайра кире дасторконду жыйып, үй ичине баары жайындабы дегенсип көз жиберди да, саймалуу жашыл тасма тартылган жеңил элечегин оңдоп, боюн түздү.

Эки бала көтөрсө да чырымталы жаш, чырайы жанып турган отузга чыга элек Уулбаланын нооча бой, кымча белине тик жака, сур тукаба кемсели кынала, жарашыктуу оролгон жеңил элечек кырынан изги көрүнгөн жазы маңдай, жаңы тууган айдай ийилген каштары, коймолжун тарта коюуланган сурмалуу көздөрүнөн бакыт учкуну жана эптүү бүйрүлгөн кызгылт эриндеринен лаззат илеби ура, хан күйөөсүн күтүп турду.

Капалдан кайтып келген уулу Үмөтаалы, Токтор аке менен казак-кыргыз жарашуусу кандай өткөнү жөнүндө аңгемелешип, кимдин эмне айтканын талдап угуп, боордош, жамаатташ эки элдин жарашуусу купулуна толсо да, мындан ары Орусия, Кытай, Кокон менен өнүгүүчү мамилелеринин келечеги санаасын бөлгөн хан өргөөгө ойлуу кирди.

— Арыбаңыз, таксыр, — деп жылуу жылмая тосуп алган Уулбала Ормондун чепкенин, тебетейин илбериңки алып, эпчи улагадан өйдөрөөк турган күмүш ачалуу ала баканга илип, саймалуу сүлгүнү карысына кыса, чакан жез чылапчынды алдына коюп, ак аптабадан хан эринин колуна суу куйду.

Хан колун аарчып, жубайлык мээрим төгүп турган жаш жарына ичинен ыраазы боло сакалын сылай, төрдөгү аюу талпактан орун алды. Уулбала арыдан бери дасторкон жая даам коюп, оюулуу кара көөкөрдөн кесеге мейиз чайкалган кымыз куюп сунду ойлуу олтурган жарына. Кымыздан кере жутуп, дасторкондон даам ооз тие:

— Төркүндөрүңдү кечээ узаттыңбы? Ыраазы болуп кайтыштыбы? Ата-энеңе бизден салам айттыңбы? — деди Ормон.

— Арийне, Сизден салам дуба айттырдым, риза болуп кайтышты. Бир сыйра кийим кийгизип, аке-шешеме деген тартууларымды бердим. Кайындарыңыздын Сизге деген сарпайларын үлкен үйгө, апамызга жиберген элем. Кийип көргөндүрсүз? — деди Уулбала, эрине жоодурай карап.

— Аа, ырахмат! Көрдүм, кийсем калдайган казак болуп калчудаймын, — деп мурутунан жылмайды Ормон хан ойлуу калыбында.

— Хан күйөөм, казагың жатыңыз эмес гой. Казактын кара көз кызы кашыңда турмун. Чүрпөңүз Сейилкан артыңыздан ээрчип турады. Кудайга шүкүр, — деп бир аз ойлоно турду да: — Өз элиңиздин да, кайын элиңиздин да бейкүнөө каны төгүлгөн кыргынды басканыңызга ыраазылыгымды майдандан кайтканда айттым эле, — деп салмактуу сүйлөөгө аракеттенсе да, кылгырган сурмалуу көзүнөн эр туюмун дүрт жандырап лаззат илеби жанып турду. — Энди, тенирден сурарым, эки элимизге ынтымак, өздөрүмүзгө ден соолук тилеймин, — деди Уулбала.

— Иншалла, эми тынчтык болот, — деди Ормон хан.

Эшик ачыла шуулдай кайнаган самоор киргизген жигитке «өзүм тейлейм» дегендей ишарат кылды да, бөйрөктүү ак чайнекке чай демдеп, назик кыймылдай эки чыныга чай куюп, бирин күйөөсүнө суна, экинчисин өзү алып, ойлуу калыбын жазбай отурган күйөөсүнө:

— Баса, Капалга кеткен чоң уул келди деп уктук, — деп сөз учугун күйөөсүнө таштады.

— Ооба, Үмөтаалы баш болуп, Токтор, Жантай, Жангарачтар орус жандыралынын кепилдигинде казак-кыргыз тынчтык наамесине кол коюп кайтышты.

«Иншалла, эми эки эл тынч болот», — деп, жаш жубайынын эл камын ойлогон паразаттуулугуна ичинен ыраазы болуп олтурду Ормон хан.

— Ылайым солай болсун. Теңирден элимдин башынан бакыт кушу учпаса экен деп тилеймин. Баса, мени келерки жайда төркүлөп келсин деп айттырыптыр аке-шешем. Сейилканды ээрчитип, мени жибириңиз. «Күмүш үйлүү күйөө, камыш үйлүү кайнатадан сый көрөт» дегендей, балким, сиз да барып кайын журтуңузду сыйын көрүп келерсиз, — деди Уулбала.

— Кайдан камыш үйлүү болсун. Кайнатабыздын төрт түлүк малы өрүшүнө батпайт, алтын-күмүш зары канча. Андан көрө өзүң айткан эл камы мойнунда турган кишиде катынын төркүлөтүп барганга убакыт болобу, — деди Ормон хан.

— Оны түшүнөмүн гой, эзеркеп айтып турганым да, баатыр. «Баатыр» деген сөз мага «хан» дегенден жакыныраак туюлат. Кара казактын кызымын да, хан жанында калтырап олтургандан көрө, баатыр жанында баарлашып олтурганым абзел гой, — деп, шыңгыр күлө күйөөсүн карады Уулбала.

— Таппаганың жок, кара казактын кызы сенин, — деп жылмайды да, кара көз казак кызы көңүл кушун таптай билген жары болгонуна көңүлү толуп отурду хандын.

— Баатыр, Сизден жашырып жүргөн сырым бар эди. Айтуунун ыгын таба албай жүрдүм эле, — деди Ормондун көңүлү жибип турганын баамдаган аялы.

— Ал кандай сыр болду экен? — деп таң кала карады Ормон.

— Орток болоюн десеңиз, айтамын, — деп жылмайды Уулбала.

— Мына кызык, бирге жатып, бирге тургандан ашык да орток болобу? — деп ормойду күйөөсү.

— Анда орток тилектеш экенбиз. Айтайын, Сейилкан уулуңуз комуз чертем дейт, — деди Уулбала, муну Ормон хан жактырбасын туюп, күмөндөнө.

— Ал эмнеси экен, ээнбаш! Качантан бери чертет экен, ким үйрөтүп жүрүптүр? — деди Ормон. Өзүнөн уруксатсыз үйрөткөн кишини айыпка жыгып, жаза тарттырарын билген аял күлүмсүрөп жайдарылана:

— Ортокпуз да сырыбызга. Үйрөткөн кишини жазалабаймын десеңиз айтам, — деди.
 — Айта бер, жазалабайм, — деди Ормон хан саал жумшара.
 — Бекенбай комузчуга барып жүрөт, — деп күлдү да, эпчи жактагы манат текчеден аземделип жасалган өрүк комузду алып, күйөөсүнө суна сөзүн улады.
 — Уулума көрсөтө элекмин. Илгери үмүт менен жасаттым эле. Батаңызды бериңиз.
 Ормон комузду колуна алып, айланта карап көрүп, үнсүз жанына жөлөп койду.
 — Баатыр, мен билемин, манап насили, хан уулу ырдап, комуз чертүүсү кыргызда өөн учураарын. Сойтсе да, Сейилдин тагасы — менин акем — домбра шертеди. Агаларым да өлөң айтып, домбра шертишеди. Бул өнөр Сейилге ошолордан ооган го. Кудайдын берген таланты гой, баатыр, Сейилдин шешеси катары өтүнөмүн. Батаңызды бериңиз? — деди Уулбала жайдарылана.
 Ормон хан ак да, көк да дебестен комузду жанына койгон калыбында ойлуу олтурду. Бул хандын уулуна комузчу болууга берген батасы эле.
 Санаасы тынган Уулбала күйөөсүнө чай суна, байыркы падышалардын, хандардын өмүрүнөн күлкүлүү, бирок сабак болорлук икаяларды айтып, жубайлар маанайлары жаркып, субкатташа отурушту. Бата тиленип, дасторкон жыйылып, кол жуулуп ооз чайкашкан жубайлар бой жаза, көшөгө артына өтүштү.

КОКОН БАСКЫНЫН КАЙРУУ

1847-жыл. Тогуздун айы.

Кенесары хандын жоболоңу аяктап, эл ичи тынчый түшкөн. Көз байланар маалда калмак жүрүш менен шашыла келаткан салт атчан күздөөдөгү Ормон хандын айылына тизгин бурду. Ордо үйдөн оолак кермеге келгенде:

— Токто! Сен кимсиң? — деп найзасын кесе кармаган күзөтчү жоокер алдынан тосту.

— Мен Байсеркемин, — деп аттан түштү жолоочу.

— Ассалому алейкум, бий аке! Сизсизби? Жарыктык, түн катып, атыңыз да чаалыккандыр, — деп күзөтчү жоокер Байсеркенин колунан чылбырды алып, кермеге байлады.

— Жүрүңүз, хан Нажимүддүн дамбылдага Жоопнамани окутуп угуп олтурат, — деп бийдин артынан ээрчий келип, эшик ачты.

— Ассалому алейкум, таксыр, — деп оң колу менен көкүрөгүн басып, бир аз ийиле эшик алдында турду кыргыздын Кокондогу элчиси Байсерке бий.

— Алейкума салам, бий, келиңиз, жол болсун, — деп жанынан орун жаңсады Ормон хан.

Байсерке бий ханга, аалымга кол берип учураша орун алды.

— Ха бий, саламат келдиңизме? Халкымыз эсенчиликте турамы? Ва Рахмату аллахи. Ва Баракатухи, — деп бата тилеп, эсенчилик сурады ажы. Эсендик сурашып, Байсерке жай алгандан кийин:

— Ажы, рахмат, эми жайыңызга барып эс алыңыз. Окууну эртең улантабыз, — деди Ормон хан.

Ажы китебин жыя, коштошуп чыгып кеткенден кийин:

— Бий, Кокондо кооптуу иш бар го, түн катып келдиңиз, — деди Ормон хан.

— Кокондун түрү бузулду, таксыр, — деп кызматкер жигит сунган аякты алып, кере жута жерге койду да: — Бишкектен Алишер бек барып кеткенден кийин, мага мамилелери мурдагыдан да сыйлуу боло баштаган эле. Көрсө ал арам ойлорун билгизбей, мени алаксытып туруунун амалы экен. Өткөн жума намаздан кийин келатсам, Ордо кызматында жүргөн алайлык кыргыз Баймырза жолугуп, саламдашкандан кийин: «Бий, Сизге айтып коюшум парз. Булар көп аскер жиберип, арканы кайра каратып алууга даярданып атышат. Бул анык. Мусулманкул аталык өзү кол баштайт экен. Сиз бул жерден тез кетиңиз. Алар жөнөр алдында Сизди зынданга салары турулуу иш», — деп эки жагын карана шаша басып кетти. Ордого келсем мамилелери мурдагыдан да жылуу. Башка бирөөлөрдөн сураштырайын десем, шек алдырчудаймын. Тура берүүгө даай албадым. Түн ортосу оой жашырына шаардан чыгып, жол тартып келатышым ушул, — деди чаалыга талыкшып турган Байсерке бий.

Бир тынымга үй ичин тынчтык ээлеп турду. Мелтиреген ойлуу калыбында Ормон хан:

— Кымыздан ичиңиз, бий, — деди.

— Рахмат, таксыр, ичтим, — деди аякты узата Байсерке бий.

Көөкөрдү жаап, аякты жыйнап, кызматчы жигит чыгып кеткенден кийин:

— Мусулманкул кыпчак жээлигип турган экен да өспүрүм ханды жетелеп... Баамыңызда качан чыгышчудай жүрүшкө? — деп суроо узатты Ормон хан.

— Баймырза туугандын айтымында көп кечикчүдөй эмес. Ашып кетсе он-он беш күндө аттанышчудай, — деди Байсерке элчи.

— Канча жоокер менен чыгарын баамдай алдыңызбы? Курал-жарактары кандай? — деп суроо улады Ормон хан.

— Санын болжоого кыйын, таксыр. Менин баамымда Кенесарынын түмөндөгөн колун талкалаган аркалыктарга каршы аз кол менен чыкпоого тийиш. Он миңдин ары-бери жагы болуу керек. Курал-жарагы жөнүндө — алар көбүнчө түтөтмө мылтык алып жүрүшөт. Кылыч байланышат, найза, жаа кармагандары анча эмес. Алар көбүнчө тоолук кыргыздар, саны көп эмес, — деди бий.

Элчинин айткандарына ынтаа коюп уга:

— Ушундай деңизчи, — деп хан өзү менен өзү сүйлөшкөнсүп каалгый олтурду да, сөзүн улады. — Ордонун ички ынтымагы кандай? Сиздин баамыңызда?

— Ордодо өз алды ынтымак, — деп айтуу кыйын. Сыртынан бөйпөңдөшүп «сиз-биз» дешкени менен ар кимиси өз мүдөөсүн ичинде купуя сактап жүргөндөй туюлат. Эң күчтүү ажырым кыпчактар менен сарттардын арасында. Кыргыздарга боор тарткансыганы менен Мусулманкулдун көзү аларга түз эмес. «Ит жүгүрүгүн түлкү сүйбөйт» дегендей, Алымбек датканын ордодого таасирин Мусулманкул көрө албайт. Бири-бирин аңдышкан абал. Кудаяр ханга кызын берип, хан күйөө күткөн Мусулманкулдун аброю жогору. Хандын жаштыгынан пайдаланып, азыр ал эки тизгин бир чылбырды колуна алган бийлик ээси. Муну ичинен туйган Кудаяр хан намыстанып жүргөндөй түрү бар. Анын колтугуна суу бүркүп, ордодо сарт билермандары дымып турушат. Бара-бара Мусулманкул бийликти өз ээсине ыйгарбаса, арты жакшылык менен бүтпөшү ыктымал. Сарттар Кудаяр хандын бийлик кумарын арттырып, көкүтө ар кандай айла-амалдарды салып турушат. Алардын максаты Мусулманкулду бийликтен сүрүп чыгарып, ханды өзүлөрүнө ыктатуу, — деди ар ишке көзү жетик кыраакы Байсерке бий.

Көңүлүн уютуа угуп олтурган хан башын ийкеп, сакалын сылай, бийдин чарчаңкы, басмырт, ошентсе да сабырдуу, салабаттуулугуна ыраазы болуп турду да:

— Эми бий, Кокон менен Букаранын арасы кандай, ошону кеп уруңузчу? — деди.

— Кокон менен Букараны жарашып турат деп айтууга болбойт. Букара дагы эле болсо Коконду өзүнө кошуп алуу далалатын токтото электей көрүнөт. Ал эмес, имиш-имиште, Коконго чабуулга даярданып турат. «Букара күчтүү» деген сөздөр тарап, эл ичи тынч эмес, — деди чаалыгып турган Байсерке.

— Рахмат, бий, эми барып эс алыңыз, эртең түш оой келиңиз, акылдаша турган иштер бар, — деди хан.

Байсерке бий кеткенден кийин Сазаны чакыртып сүйлөштү да, ар кай жакка чабаган аттандырды.

Чакырылгандардын арты болуп түш оой Ормон хандын ордо үйүнө Калыгул бий келип түштү. Жаш курагына жараша хан айланасында орун алышкан Байсерке, Жаманжээн, Төрөгелди, Алыбек, Адыл, Андаш, Абыкандар жапырт орундарынан тура Калыгулга ызаат көрсөтүштү. Баарына кол берип, хандын оң жагынан орун алган Калыгул алакан жая:

— Алло акбар, эли-журтубуз тынч, байгерчиликте болсун, — деп бата тиледи.

Батадан кийин Ормон хан олтургандарга көз жибере:

— Шашылыш чакыртканымдын себеби — Кокондон кооптуу кабар менен Байсерке бий келиптир. Уккула, бийдин сөзүн кеңешели, кана, бий, баштаңыз, — деп Байсеркени карады Ормон хан.

Оң жактан Калыгулдан кийин экинчи олтурган Байсерке бий:

— Түнү менен келдим. Кокон биз жакка чабуулга чыкканы азырланып турат, — деп баштап, түндөгү ханга маалымдаган жагдайларды толук айтып, өзүнүн бул ишке өтө кооптонгондугун билдирди.

Отургандардын ар бири бул ишти өзүнчө жоруп, үй ичи тынчый түштү, оюн жыйнай калган Төрөгелди баатыр:

— Кокондуктардын моюндары кычышып калган го. Кай жактан каптап кирер экен? Көк-Арт аркылуу Тогуз-Торого кирер бекен, же Олуя-Ата, Мерке жактан келер бекен? — деди.

Сыпайлары тоо аралап жүргөнгө анча жөндөмсүз келишет, чочулашат. Сыягы Олуя-Ата, Мерке жактан келиши ыктымал. Бишкек чеби да ошо жакта эмеспи, — деди Байсерке бий.

— Алардын көксөгөнү, — эгинканалуу Чүй боору. Байсерке айткандай, Бишкек чебин ээлөө алар үчүн маанилүү. Ошондуктан Олуя-Ата, Мерке жактан келүүлөрүн күтүүгө болот, — деди ойлуу олтурган Калыгул.

— Көк-Артты ашып келүүлөрү да ыктымал. Бул жактагы Куртка чебин бекемдөө, Көтмалды чебин кайра калыбына келтирүү да алардын жадынан чыкпай турган иш, — деп сөз кыстарды саяк Кетирекейдин уулу Алыбек.

— Келер убакыт болжолу качан экен? — деди Норузбай менен сайышка түшкөн Субандын уулу Адыл.

— Баланча күнү, деп так кесер айтуу кыйын. Он-он беш күн аралыгында каптап кирүүлөрү ыктымал, — деди элчи Байсерке.

— Эмне болсо да даярдануу керек, — деди комдоно олтурган азык мыктысы Андаш.

— Ала чапандардын чапанын сыйрып жүргөн кол ушул, — деди жашынан найза кармап жоого аттанып, баатыр атанып келаткан Ажынын уулу Абыкан.

Отургандардын сөздөрүнө кулак төшөй угуп олтурган Ормон хан:

— Бул кабар анык, боло турган иш. Чоң кармашуу алдыда турат. Олуттуу даярдык көрүү керек. Кокон Кенесары хандан кем жоо эмес. Күчтү дыкат жыйнап, жоокер жигиттерди ат жабдыгы, курал менен камсыз кылып, ар уруу өзүнчө келип, жалпы жасообузга кошулсун, — деди Ормон хан.

— Арийне, «Өзүңдү эр ойлосоң, өзгөнү шер ойло» дегендей Кокондун күчүн кем баалоого болбойт. Дайыма согушуп жүргөн эл, — деди Калыгул акылман.

— Ордолуу журт — Кокон. Аны менен беттешүү, Калыкем айткандай, оңой-олтоң иш эмес. Алар азыр чымырканып келаткан учуру. Кыргыз элинин өз алдынча хан көтөргөнү аларга жакпайт. Кудай алдында, эл алдында жүзүбүз жарык болсун, жоого кыргыз жерин бастырбай, элди-журтту тепсетпей тосуу керек. Казак-кыргыз чегинен тособуз, — деди Ормон хан акыркы сөзүнө басым жасай.

— Меркеден бери Ашмара суусу казак-кыргыз чеги болот, — деди эл-жердин жайын жакшы билген Калыгул.

— Мына ошол Ашмара суусунун жээгинен кыргыз жерине бут коё электе тосуу керек, — деди Төрөгелди Ормон хандын сөзүн ырастаган болуп.

— Төрөгелди баатыр, сен жигит-жалаңың менен бүгүн Чүйгө аттан. Жантай, Жангарач, Саке бийлерге, Түлөгабыл, Чыңгыш баатырларды, айыл билермандарын чогултуп, абалдын өтө коркунучтуу экенин түшүндүр. Кол жыйнашсын. Кенесарыны тоскондогудан кем эмес даярдык керек. Жангарач сергек киши. Айткының, Түлкү-Башы, Олуя-Атадан бери эстүү кишилерди жиберип, жоо келатканын иликтеп турсун. Жоонун келерин жок дегенде бир күн илгери билгендей бололу. Жетээриң менен ишке киришкиле. Ашмаранын берки жээгине жоокерлерди жайлаштырып, камыш арасына буктура, жоону кечмеликтен окко, жебеге алгандай бололу. Мергенчилерди жыйгыла. Кенесарыны тоскондой торго түшүрүү ыкмасын колдонобуз. Биз бул жактан бир жумага жетпей жасоо кайрып барып калабыз, кудай кааласа. Алыбек, Андаш экөөң саяк, азыктан кол жыйнагыла. Кочкор, Жумгалга жөнөгүлө. Суусамыр аркылуу Төө-Ашуудан өтүү кыйын болор. Шамшы, Кубакы аркылуу өтөсүңөр го. Адыл, Абыкан, силер Ат-Башы, Нарынга, Куртка, Тогуз-Торого жөнөгүлө. Черик, моңолдор, сарбагыш, саяктан кол жыйнап, силер да бешинчи күн дегенде Ашмарада болгула. Күл-азык, курал-жарак, жоокерлердин кем-карчы толук болсун. Саза, сен Боронбай, Муратаалы, Самсаалы бийлерге чабаган жибер. Үч күндөн кийин Көтмалдыдан күтөбүз. Колунда бар байлардын баары жоокерлерге союш, азык-түлүк, башка кем-карчын даярдашсын. Өткөн сапардагыдай азык-түлүктөн кемчил болбогондой кылгыла. Чаргын, сен мергендерди чогулт, 70 — 80ден кем эмес адис мергенди табуу керек, — деп Ормон хан сөзүн бүтүрдү.

Калыгул аке алакан жая: «Алдыдагы кырсыктан кудай алдында эл-журтту сактайлы, ишибизге кудай жар болсун, жоокерлерди кыдыр колдосун», — деп алакан жайды.

Олтургандар жалпы бата тилеп, жоо камын көрүүгө тарашты.

Күз асманы шаңкая ачык. Күн жүрүшү ылдыйлап калса да, күз аптабы күчүнөн тая элек. Аба үп тартып, шамал дымып, айлана боз чаңгыл.

Ашмара суусунун оң жээгинен беш чакырымча бери дөңсөөлөнгөн түзөңгө үйлөр тигилген. Ормон хандын көчмө ордосу, Ак үйдүн эшик алды. Ар жагына айчыктуу кызыл туу

сайылган, эпчи жагында түпөктүү найза тирелүү турат. Эшик алдында эки жоокер найзаларын кесей кармап, күзөттө турушат. Жердин өңүтүн байкоо үчүн кол башчыларды ээрчитип эртең менен аттанган Ормон хандын келүүсү күтүлүүдө.

Жер өңүтүн байкап, буктурмадагы жоокерлер менен жолугушкан Ормон хандын атчан тобу Ашмаранын оң жээгиндеги бийик кашатка келип токтоп, аркы өйүзгө дүрбү салууда. Зээри бийик, соорусу жайык жалдуу чоң торунун үстүндө ак пияз жеңил чепкенинин арты аттын соорусун жаба, кара кыюулуу, төбөсү бийик ак калпакчан Ормон хан аркы өйүздү серептеп дүрбү салып турду да:

— Көзгө эч нерсе чалынбайт. Кокондун колу алыс го, — деп дүрбүнү жанында турган ак боз атчан Жангарачка узатты.

— Биздин чалгынчылардан акыркы кабар түндө келди. Мусулманкул аталыктын 5 миң колу бүгүн эртең менен аттанмак экен. Менин оюмча, алар жакындап калды. Көп өтпөй каптап кириши ыктымал, — деди дүрбү сала өйүздү серептеп турган Жангарач бий.

— Биздин чамабыз кандай? — Жоокерлерди мен айткандай жайгаштырдыңарбы? — деп Төрөгелдини карады хан.

— Баш-аягы 2100 куралдуу жигит өңүттө турат. Сексен мерген келди. Ат-Башыдан, Нарындан, Жумгалдан, Кочкордон черик, сарбагыш, саяк, азык туугандардан келген 700 киши Абыкан, Андаш, Түлкү, Манде баатырлардын башкаруусунда. Алар кечүүдөн ылдый камыш арасында бугуп турушат. Жангарач, Жантай, Саке бийлердин 600 жоокерин Түлөгабыл, Калча, Андаш баатырлар башкарат. Алар кечмеликтен өйдө жайланышты. Черикчилер жана Сиз менен келген 500 жоокер кечмеликке бет маңдай турушат. Ар бир 20 кадам аралыкта бирден 80 мерген өңүттө, башында Алыбек, Чаргын баатырлар бар. Алардын милдети — жоо кечмеликке киргенде, машаа коюп ок менен тосуу; кокондуктар жан кыя окко каршы ат коюшса, черикчи, солто, сарбагыштын жоокерлери капталдан качырып кирет, — деди Төрөгелди.

— Баары эле четинен баатыр экен айтканыңа караганда.

«Үйдө баатыр, жоодо жок» болбосок болду. Кокондуктар өлүмгө бел байлап келаткан душман, — деди Ормон хан.

— Андай эмес, таксыр! Өзүңүз көрбөдүңүз беле, Кенесары менен болгон согушта ушулардын баары жандарын оозуна тиштешип, душманды кылычтын мизи, найзанын учу менен тосушпады беле, — деди Жантай бий.

Ормон хан түнөрө каалгыган калыбында, алды жакка ойлуу көз жиберип турду. Бир тынымдан кийин Жангарач бий:

— Тигине, чоң чаң чыкты. Караңызчы, каптап келаткан жоо ушул болуу керек, — деп дүрбүнү Ормонго сунду. Ал дүрбүнү алып, алыска сереп сала карап турду да:

— Чаң калың, азырынча киши карааны баамдалбайт. Чаңдын калыңдыгына караганда көп кол келаткан болуу керек. 15 — 20 чакырымдай аралыкта болжолу. Бешимге жетпей жээкке кирип келүүгө тийиш. Кабарлагыла жоокерлерге, даяр болушсун, — деп Төрөгелдини карады да, — Саза тууну тээтигил дөбөнүн үстүнө жайдыр. Салгылашуу башталар алдында биз бийлер менен ошол жерде болобуз, — деп атынын башын бура жөнөдү.

Жангарач, Жантай, Саке бийлер артынан ээрчиди. Төрөгелди жардамчылары менен жоокерлерди аралап жоону тосууга даярдоого жөнөдү.

Кокон аскерлери катарлаша бастырып, Ашмаранын жээгине жакындап калды. Алдыда жашыл тууну кармап, ак боз аргымакчан Абдулла паңсат келатат. Башында тууга өңдөш жашыл селде. Көк бейкасам чепкенине курчанган белбоонун сол ыптасында кыны аземделген кылыч салаңдайт. Эки жагында, ат мойнунча артта туу кайтарган эки жоокер келатат. Туудан бир аз артта ойноктогон кара кашка аргымакчан Мусулманкул аталык терebelге көз жибере ойлуу. Сургулт кымкап чепкендин ичинен тик жакалуу өңдөш кемселине күмүш кемер курчанган. Башында күрөң чалма. Кабагы бийик, коюу каш алдында сургулт көздөрү ойлуу тиктейт. Тизгинди жыя кармап келаткан турпатынан кайрат жана кайтпас катаалдык туюлат.

Шайбыр жүрүш менен келаткан калың кол суу жээгине жеткенде аскер башы Ибраим бек менен Мусулманкул аталык кечүүнүн тушундагы кашатка токтоп, аркы өйүздөгү кыргыздар тарапты карап тура калышты. Арттагы кол да алардан бир аз обочо, аралык сактай токтоду.

— Бул кичине дарыя Ашмара деп аталат. Казак-кыргыз чек арасы ушул, — деди мурда Бишкек жерине каттап, жер танабын баамдап жүргөн Ибрагим бек Мусулманкул аталыкты карап.

— Аркалык кыргыздар бизден кабардар болду бекен? Кайсы жерден тосоор экен, кандай ойлойсуз? — деди үн катпай ойлуу келаткан аталык.

— Болжоо кыйын, таксыр. Кыргыздар жакты чалып, иштин абалын байкап келүү үчүн жиберген чалгынчыларым али кайта элек. Болжоо кыйын, — деп дагы бир жолу кайталады Ибрагим бек.

Алдыда камыштуу жээк; айланага боз түшүп, аба үп тартып турат. Терebel алда нени жашыргандай кооптуу мемирейт. Эртеден берки катуу жүрүштөн чарчаган аттардын бойлору жанчылып, талыкшып, көмөкөйлөрү суусун көксөгөн жоокерлердин жакын жердеги суунун шарын укканда чыдамдары ого бетер кетти. Аттар ооздук бербей тыбырчылап, жоокерлер арасын: «Атаганат, ушул жерден бети-башты муздак сууга чайкап, бой сергитип бир аз дем алгыча аттарды да чалдырып алсак» деген сыяктуу кобур-күбүр аралады. Аны кулагы чалдыбы, же өзүнүн абалынан улам сездиби, аскер башы:

— Азырети, күн да кечтеп калды, жоокерлер, ат-көлүк чарчап-чаалыкты, ары ачка да болушту. Мына ушул суу жээгине өрүү болуп, ары өйүзгө таңга жуук өтсөк кантет? — деп Мусулманкул аталыкты карады.

Суунун өйүзүндөгү кыргыз тоолору тарапты ойлуу карап турган аталык, уккан кулагына ишенбегендей жалт карап алды да:

— Эмне дедиңиз? — деп кайра сурады.

— ... А азырети... Бүгүн ушул жерге өрүү болсок дегеним...

— Ибрагим бек чеки айтып койдумбу дегендей, жалтайлай сүйлөдү.

Аталык көзүн кайрадан алыскы тоолор жакка жиберип, кыйлага үн-сөзсүз турду да, аскер башыга кылчайды:

— Аскерлер, ат-көлүк чарчады, эс алдырып алсак деген оюңуз жөндүү. Бирок менин оюмча, камыш баскан өзөндүн бою өргүү үчүн ылайык эмес. Күн уясына батканда чымын-чиркей тумандай каптайт; аскерлер эс алмак турсун өз жанын коёрго жер таппай калат. Анын үстүнө, көрүп турасыз, өзөн бою калың камыш. Бул жайларда жолборс жойлойт деп уккам. Ат эмес адамга да зыян келтириши мүмкүн. Анан бөйөн-чаян деген да мындай жерде арбын болот... Жок, бул жерде калууга болбойт. Тээ тоо этектеп барып өргүйбүз. Кыргыздар тоо-тоолордон жыйылып үлгүргөн эместир. Кеттик! — деп атынын тизгинин какты.

Кол козголуп, алды кечмеликтен аркы өйүзгө чыга бергенде күтүүсүздөн удаа-удуа «тарса-турс» атылган мылтык үнүнөн кокондуктар эмне экенин түшүнбөй, эки жагын каранып, буйдала түшүштү. Аңгыча ат жалына өбөктөгөндөрдү, аттан кулап сууга түшүп жаткандарды байкай коюп, аскер башы:

— Артка! — деп айкырды.

Мылтык үнү дагы бадырады. Топко байлап атылган октон да бир нече адам аттан кулап, дагы бир нечеси ат жалына өбөктөдү. Жоонун буктурмасына туш келгендигине эми Мусулманкул аталык да, аскер башы да күмөн кылышкан жок.

— Артка!.. Артка кайт! — деген аскер башынын ач айкырыгы дагы жаңырды.

Сууга шыкай кирип келген кол эми анча кең болбогон кечмеликте дароо ат башын буруп кеталбай, камалып туруп калды. Колдун арты артка жапырылды. Кечмеликтеги тополоңдон пайдаланып, дагы бир ирет машаа коюп, удаа-удуа атылган мылтык октору дагы бир нече кокондуктун өмүрүн алып кетти.

Кокондуктар күтүүсүз аткылоодон дүрбөлөңгө түшүп, шашкалактап калды; «Я Аллалап», аттарынын башын буруп, артын карай качып жөнөштү. «Коркконго кош көрүнөт» болуп, аттан кулап жаткандарды көргөн кокондуктарга ар бир камыш аларды мээлеп жаткан мылтыктай сезилди.

— Сабыр кылгыла! Дүрбөбөгүлө! Камышы калың кооптуу жер экен, жер жайын билет элеңиз. Мурдатан киши жиберип, чалдырбаганыңызга жол болсун, эми аскерлерди кайрыңыз. Мылтыктын огу жетпеген аралыкка топтоп, жоонун абалын байкап, кармашууга даярданалы, — деди Мусулманкул аскер башыга нааразылана карап.

Артка удургуган сыпайлар токтобой качып баратышты. Ибрагим бек жана паңсаттар айлана чаап: «Качпагыла, токтогула!» — деп жоокерлеринин катарын тартипке келтирүүгө аракеттенип жатышты.

Үч чакырымдай дүргүй барып тизгин жыйган Кокон аскерлеринин алдына Ибрагим бектин коштоосунда келген Мусулманкул аталык үрөйү уча чочуп турган жоокерлердин абалына көз жибере:

— Дин ислам түркүгү, касиеттүү Кокон ордосунун жоокерлери мылтыктын үнү чыга электе кайра качканыңарга жол болсун! Алла деп алдыга чаап, Алла деп бойго кайрат жыйнап, жоого каршы чабуунун ордуна дүрбөп качасыңар, Кудай алдында, касиеттүү хан алдында милдетибиз турат. Бул сапарга аттанганда: «Өлсөк шейит болобуз, өлтүрсөк газы болобуз. Дин ислам үчүн өмүрдү тиктик» — деп чыкпадык беле, деген Мусулманкулдун үнү жоокерлердин көңүлүн бөлдү.

— Окко учуп атса...

— Жан керек да...

— Үйдө катын-бала...

— Окко көкүрөк тособузбу! — деген үндөр аралады жоокерлердин арасын.

Мусулманкулдун тегерегине аскер башы Ибрагим бек, он чакты паңсат, миң башылар чогулушту.

— Алдыга чалгын жиберип, жердин өңүтүн алып, токтоп майданга даярданчу жерди күн мурунтан белгилебей, күнөөсүз жоокерлерди окко учурдуңуз, — деп зирк эте аскер башы Ибрагим бекти теше тиктеди аталык.

— Кайгуулчуларды, чалгынчыларды жибердим эле, али кайтышпады да, — деп бошоң үн катты Ибрагим бек.

Өңү бузула, өзүн сабырлуу кармоого аракеттенген аталык:

— Кыргыздардын жайланышын, өңүтүн дыкат изилдеп чыгуу керек. Азыр алдыга мылтыкчандарды койгула. Кокус кыргыздар чабуулга өтсө, ок менен жапыргыла. Азыр жоокерлерди аттан түшүрүп, тамактандырып, эс алдыргыла. Мергендерди эки тарабына коюп, 500дөн миң атчан даяр турсун. Аларды тамактанып бүткөндөн кийин башкалары алмаштырсын. Жоонун жайын билмейинче чабуулга өтпөйбүз, — деп буюра сүйлөдү Мусулманкул аталык.

— Тигине, караңызчы, дөңдө кызыл туу желбиреп турат, — деди паңсаттардын бири.

Баарынын көңүлү дөңсөөдөгү желбиреп турган кыргыз туусуна бөлүндү.

— Аа, Ормон хан өзү келген экен да. Кармаштын тагдыры ушул жерден чечилет. Биздин тууну да бийик жерге сайып, чатырды тиккиле, — деди Мусулманкул.

— Кеч киргенче дагы бир ирет эки тараптан чабуулга өтүп, жоонун алын, кандай жайланышканын байкап көрбөйлүбү? — деди Ибрагим бек Мусулманкулду карап.

— Бешим намазынан кийин баштайбыз. Эки жак четинен 500дөн сыпай чабуулга өтсүн, артынан такоол боло дагы миңи даяр турсун, — деп Мусулманкул туу желбиреген алыскы дөңгө дүрбү узатты. Бир азга дүрбү менен сереп салып турду да:

— Жер алыс. Киши карааны көзгө чалынбады. Ормон хан ошол жерде экени анык. Чалгын уюштуруп, айланып артынан өтүү мүмкүнчүлүгүн карашсын, — деп буйрук берди.

Сыпайлар жүздүктөргө бөлүнгөн абалында аттарынан түшүп, эс алууга жайланып атышты.

Кокон жоокерлери тарапка дүрбү салып, туу алдында турган Ормон хан дүрбүнү Жантайга узата:

— Кокондуктар качып барып токтогондой болду. Болжолу кечмеликтен үч чакырымча жайланышты окшойт. Мусулманкул кыргыздар чектен оңой менен өткөзбөй турганын туйду көрүнөт. Ала чапандардын туусу да сайылып калды, — деди.

— Кудай кааласа Кокон баскынынын алды акыл менен тосулгандай болду. Эми кантишээр экен? — деп алдыга көз жибере ойлуу турган Ормон ханды карады Жангарач бий.

— Эми алар тике качыра албас. Эки жактан чабуул коюп, биздин шаймөшкөбүздү чактап көрүүгө аракет кылышат, — деди Ормон хан алдыга сереп салган ойлуу калыбында.

— Молтой, Төрөгелди, Түлөгабыл, Андаш, Абыкан, Жоосейит, Манде баатырлар кагылышта жемдерин жедирбес. Жоокерлердин даярдыгы да тыкан. Кенесарыны жеңген жоокерлер демилгелүү турушат, — деди Жантай бий.

— Биздин жоокерлер да демдүү. «Кыргыз жерин жоого тебелетпейбиз» деп турушат, жоокердин көбү казак-кыргыз урушунда такшала түштү, — деди Саке бий.

— Кенесарынын сазайын колуна бергенге баарыбызга Кудай таала жардам болду, — деп сөзгө аралашты саяк Дуулат бий.

— Таксыр, чатырга кирбейсиздерби? Эртеден бери даам сыза элексиздер. Алды-артка ишенимдүү жоокерлерден сакчылар коюлду, — деди Саза Ормон ханга кайрыла.

— Даам сызарга да убакыт болор. Азыр чоло жок, — деди Ормон хан дүрбүнү эки колдоп кармап, Кокон аскерлери тарапка сереп салып турган калыбында.

Бир тынымга ар ким жоо тарапка көз жибере жыйын тынчтана түштү.

— Жигит чаптыр Төрөгелдиге. Эки капшыттагы жоокерлердин артына такоол койсун. Азыр кокондуктар эки жактан чабуулга өтүшү ыктымал, — деген Ормон хандын үнү тургандардын көңүлүн бөлдү.

Бийлердин баары дүрбүнү бирден колго алып, жоо жакка сереп салып, хан көрүп турган абалды байкоого аракеттенип жатышты. Тирелишкен эки кошуундун аракети туу алдында болжолдонуп турду.

Бешим маалы. Сол жээктеги үч чакырым алыс дөңгө тигилген ак чатырдын алдында жашыл туу желбирейт. Мусулманкул, Ибрагим бек жана башка миң башы паңсаттар оң жээктеги кыргыз тарапка сереп салып турушат. Дүрбү салып, кыргыз жоокерлеринин абалын баамдоого аракеттенип турган Мусулманкул аталык:

— Караан көрө албадым. Көзгө эч нерсе илинбейт. Кыргыздар бугуп турган сыяктанат, — деп бир аз ойлуу турду да:

— Бек, убакыт жетти. Айтылган эки канаттан азыр чабуулга өткөрүңүз. Миң башы паңсаттар жоокерлердин алдында болгула — деди суз, ойлуу түнөрүп турган аталык.

Аскер башы, миң башылар аталыктын буйругун аткарып, чабуул уюштуруунун камына кетишти. Бир аздан кийин Кокон аскерлери катарлаша окторула эки жактан чабуулга өтүштү. Кыргыз тарабы тынч. Жоонун кечмеликке киришин күтө дымып турушту. Кыргыз Кокондун эки четтен чабуул коюп айлантып курчоо ыкмасын колдонорун туйду. Кокон аскерлеринин катары удургуп, эки жактан кечмеликке киргенде камыш арасынан атылган мылтык үндөрү дагы шаштыларын кетирди. Ок тийип, сууга кулаган жоокерлерди көрө чабуулдун мизи кайра жапырыла берди. Ак боз аргымакчан Ибрагим бек жоокерлердин алдын тосо чаап:

— Оо, хан жоокерлери, качпагыла! Кайра кайрылып ыкчам жүрө мылтыкчандарды тепсеткиле, кылычтын мизине алгыла, — деп кыйкыра кылычын булгап, жоокерлерге демөөр болуунун аракетинде болду. Артынан күү менен каптап келаткан көпчүлүк жаалдангандарды сүрүп, кайра кечмеликке тиреди. Көпчүлүктүн шары менен качкандар кайра кайрылып, Кокон жоокерлери күргүчтөп кечмеликке кирди. Мылтык үнүнө карабай окко учкандарды тебелете көпчүлүк кечмеликте кыргыз тарапты каптап келатты. Буктурмадагы кыргыздар жапырт атка минип, бетме-бет кармаш башталды. Чабылган кылыч, калканга тийип кайрылган найзанын үндөрү, жарадар болуп жыгылгандардын, мерт болгондордун аянычтуу кыйкырыктары тербелди ээледі. Боз түшкөн күзгү талаада үрөй учурган алаамат кыргын жаңырыгы угулат.

Жан кыя айыгышкан кандуу кармаш Ашмаранын оң жээгине ооду. Кокондуктардын найзага жоктугун баамдаган кыргыз жоокерлери аларды кылыч шилтегенге үлгүртпөй найза уруп жыга, үрөйүн учуруп, шаштыларын кетирди. Эс тарткандан азоо үйрөтүп, аттын кулагы менен тең ойногон кыргыз жигиттери ат үстүндөгү куралдуу кармашта кокондуктарга үстөмдүк көрсөтүштү. Кысым күчөп, кокондуктар артка сүрүлө баштады.

Кокон жоокерлери санынын көптүгүнө карабастан аркалыктардын кысымына туруштук бере албай, артка сүрүлдү. Кармаш сол жээкке ооду. Көп жоготууга учураган кокон аскерлери тайсалдап кача согуша чыгымга учурап, күүгүм кире ооругуна жакындаганда, кыргыздар кысымын токтотуп жарадарларды, мерт болгондорун жыйнап, кошуунуна кайтышты. Качып сандала чогулган Кокон жоокерлери жайына келип, эс-учун жыюунун аракетинде турушту. Жарадарларын, өлгөндөрүн алуу үчүн түндүн киришин күтүштү.

Ооруктагы Ормонго тигилген он эки канат үйдө кыргыз кол башылары, бийлери чогулган. Ормон төрдө үнсүз, санын таяна ойлуу олтурат. Хандын эки жагында Жантай, Жангарач, Дуулат, Саке, Ажыбек бийлер, Төрөгелди, Алыбек, Чыңгыш, Түлөкабыл, Адыл, Манде, Абыкандар жаш курактарына жараша орун ээлешкен.

— Каза тапкандар, жарадарлар көп болгон жокпу? Аларды чогултуп, түнү менен эстүү-баштуу кишилер айылдарына узатып барсын, — деди Ормон хан эч кимди карабай мелтиреп, санын таянган калыбында.

— Беш киши каза тапты. Жыйырма жети жигит жарадар, кокондуктардын өлгөндөрү да, жарадарлары да арбын. Ээсиз калган жүздөн ашуун ат жабдыгы, курал-жарагы менен олжого алынды, — деди Төрөгелди.

— Кокондуктар көп кырылды. Мындайды күтүшпөсө керек. Өлгөндөрүн, жарадарларын жыйнап алууга чамалары келбей, өлө-сала ооругуна жетишти көрүнөт. Суу ичинде калган бечара маркумдар канча, — деп башын ийкеп, сакалын сылай бейкүнөө, шейит кеткендерге кейип олтурду Дуулат бий.

— Биздин жигиттерге Кудай кубат берсин, демдүү экен. Кокондуктарга найзанын учун, кылычтын мизин таанытышты, — деди Жантай бий.

— Сарттар найзага жок, кылычка маш көрүнүштү. Биздин жигиттер аларды кылыч шилтөөгө жеткирбей найзага алып, тоолуктардын ким экенин сарттарга көрсөтүштү, — деди Чыңгыш.

— Демиңерди жыйып тургула. Алдыда дагы катуу кармаштар турат. Кокон аскерлери оңой жоо эмес, — деп олтургандарга тегерете көз жиберсе сөз улады Ормон хан. — Кайтыш болгондорду, жарадарларды бөтөнчө эске алалы. Олжого түшкөн аттарды каза болгондордун үй-бүлөлөрүнө бердиргиле, жаралангандар да куру калбасын. Эми эске ала турган маанилүү жагдай бар. Кокондуктар түнү менен, же таң саарынан биздин жоокерлерди эки жактан айланып өтүп, арттан кол салууга аракеттенүүлөрү ыктымал. Болжолдуу жерлерге эки жакка тең мергендерди коюп, алардын артына буктурмада атчан жоокерлер даяр такоол болуп турушсун. Өзүңөр жоокерлер менен болгула. Убакыт таап, «тук» этип аларсыңар. Азыр жоокерлерди аралап ал-жайын сурап, рахмат айтуубуз абзел, — деди.

— Хан агабыздыкы туура. «Сактыкта кордук жок» дейт эмеспи, кокондун түнкү кол салуусун кайтаруунун аракетин көрөлү. Жоокерлерди аралап сүйлөшүп, мал союп, алар менен чогуу болулу, — деди Жантай бий.

— Кокондуктардын шайы ооп калды көрүнөт. Эртең менен эрте чабуулга өтсөкпү деп турам, — деди жоокерлердин бүгүнкү демине шерденген Төрөгелди кол башы.

— Шайы кеткен жок! Алар биздин эки учка чабуул коюп, абалыбызды байкап көрөлү деген амалды колдонушмакчы болгон. Чабуулу ордуна чыкпады. Эми да алар чабуул коюшат. Алар бирөөнүн жерине чабуул коюу үчүн келишкен. Биз чабуулчу эмеспиз. Өз коломтобузду коргогон элбиз. Чабуул коюп, жигиттердин көкүрөгүн Кокондун огуна тосо албайбыз. Чабуулду Кокон койсун. Чабуул коюуга шайлары жок болсо кайра кетишсин. Артынан кубалабайбыз, — деди Ормон хан.

— Бар сөз го, таксырдыкы. Биз өз жерибизди коргоп турабыз. Эрлердин өмүрүн аяйлы, — деди салабаттуу олтурган Саке бий.

Ормон хан калбаат ордуна тура бийлерди, кол башыларды ээрчитип, жоокерлердин түнкү абалынан кабардар болуп, кам көрүү үчүн жөнөдү.

Эртең мененки намаздан кийин күндүн муруту чачырай, Ибрагим бек баштаган Кокон миң башылары, паңсаттары Мусулманкул аталыктын чатырына чогулушту. Баарынын маанайлары пас.

Жоону эки жагынан тымызын айланып өтүп, артынан кол салуу аракетибиз ордуна чыкпай калды, — деп түнөрүңкү кабагын көтөрө Мусулманкулду карады Ибрагим бек.

— Эки мертебе, түн ортосу оогондо, таң ык саларда 500дөй жоокер менен эки жагынан тымызын айланып өтүүгө аракеттенгенде, эки жолу тең алды жакта мергендери даяр туруптур, ок менен тосушту. Октон жапырылган жоокерлерди чабуулга кайра көтөрүүгө мүмкүн болбоду. Арттан атчан найзакерлери түшүп, бир нече жоокер мерт болду, — деди миң башылардын бири.

— Алтын бешик ордосунун жоокерлери таякчан, чокморчон тоолуктардан качканына уялсак боло. Мылтык көтөргөндөрдү ыкчам жүрсөңөр анча-мынча жоготуу менен тебелеп өтүүгө болот эле да. Хан ордосуна берген антты актап, жан кыя кармашууга эч ким бара алган жок десеңерчи. Калк намысынан, кан ордосуна берген антыбыздан жаныбызды калкалаганыбыз артык болду десеңер ишенүүгө болот, — деп ачуулана жеме оодарды Мусулманкул.

— Айтканыңыз ак, таксыр аталык. Биздин бир мүчүлүшүбүз — жоокерлер найзага жок экен. Тоолуктар бизди кылыч шилтөөгө үлгүртпөй, найзага алып турушту. Чынын айтсак, алар ат үстүндө биздин сыпайларга караганда шамдагай да, ыктуу да келишет экен. Бул жагдайларды биз эске алган эмес экенбиз, — деди Ибрагим бек.

— Шейит кеткендерди жыйнап, ариеттеп жайына узатууга кишилерди бөлүп, ооруктун артына чыгаргыла. Бул иш казатка жолто эмес. Азыр кошуунду кыдырып, абал менен

таанышалы. Иншалла, бүгүнкү чабуул ордуна чыгар деп ойлоймун, — деди да, ордуна тура жөкөрлөрү менен тышка чыкты Мусулманкул аталык.

Күн көтөрмө бою, Ашмаранын аркы өйүзү жымжырт. Жээктен кыйла алыс дөңдө ак айчыктуу кызыл туу желбирейт. Дүрбүнү айланта кармап, дагы бир жолу өйүзгө сереп салган Мусулманкул:

— Эч караан көрүнбөйт. Айланада киши жоктой. Өтө амалдуу жоо турат экен алдыбызда, — деп дүрбүнү Ибрагим бекке узатып, туура тартылган кара кашка аргымакка ат кошчуну аткартууга үлгүртпөй шап минди да, кошуун тарапка тизгин какты.

Жалган түш маалы. Ашмаранын сол жээгинен үч тарапка чаң көтөрүлдү. Намысына келген хан жаангерлери эки жактан жана тике маңдайдан качырып, аталык айткандай, окко учкандарына карабай, ыкчам жүрө жоону жапырып, көптүгүнө салып болсо да жеңишке жетүү аракетине киришишти. Ойлорунда кыргыздарды артка сүрүп, тынымсыз чабуул коё сокку берүүнү чечишкен эле.

Эң жээктегилер душмандын мындай аракетин алдын-ала туя, каршы тосууга азирленип турушту. Күү менен каптаган атчандарды кечмеликке кире бериште ок менен тосушту. Алыбек, Чаргын баштаган жүз ашуун мергендин аткан октору сая кетпей, кокондуктар кайра жапырылды.

— Газзават, газзават! Ыйык ордо үчүн, дин ислам үчүн! — деп кылычтарын булгалаган Ибрагим бек жана миң башы паңсаттар сыпайларды кайра кайтарып, чабуулга өтүштү.

Арттан тиреп келаткан калың толкун сүрдүктүрө алдыңкылар кечмеликке кирди. Кыргыз мергенчилери шап аттанышып, арттан такоолдогон кошумча жоокерлер менен бирге кокондуктар менен бетме-бет салгылашууга өтүштү. Кылыч, найза, чокмор менен куралданган кыргыз жоокерлери бүгүн да үстөм эле. Кылыч шилтөөгө үлгүртпөй найза урган кыргыз жоокерлери бетме-бет кылычташууда да шамдагайлык кылышты. Кенесары жоокерлери менен кырчылдашкан салгылашта такшала түшкөн кыргыздар азыр да демдүү эле. Төрөгелди, Түлөкабыл, Манде, Молтой, Адыл, Алыбек, Эраалы, Андаш, Абыкан, Чыңгыш, Жоосейит, Калчалар кармаштын алдында жүрүп, жоокерлерге дем болушту. Кысым күчөп, кечээки жагдай бүгүн да кайталанып, кокондуктар артка чегине баштады.

Ар бир жоокердин көз алдында өлүм менен өмүр тирешип турду. Өлүм коркунучу бетме-бет келгенде адамдын жан туюмунда жарык дүйнөдө жашоо кусалыгы артып, сүйүктүү жарлары, мөмөдөй балдары, ата-энелери көз алдында турат. Кыргыздардын артка чегинүүчү жери жок. Артында туулган жери, коломто-конушу, үй-бүлөсү.

Кокон жоокерлеринин да үй-бүлөлөрү, туулган жерлери эсинде, өзгө жерде жан таштагандан көрө, аман-эсен үй-бүлөсүнө, туулган жерине кайтуу сезими алардын тайсалдап кача согушуп, жан сактоосуна түрткү болуп турду.

Майдан орду улам артка оой берип, кокондуктардын ооругуна жакындаганда каш карарып, тоолуктар кармашууну токтотуп, жарадарларын жыйнап, ооругуна кайтышты. Кокон аскерлери да чарпылып-чачыла кошууна чогулуп жатышты.

Ичине шам жагылган аталыктын чатырында түнкү кеңеш, Мусулманкул түнөрүп үнсүз.

— Жоготуу көп, таксыр аталык. Эртең чабуул жасабай, шейит кеткендерди жайына узатып, жоокерлер менен бетме-бет жолугушалы. Менин оюмча, өз ыктыяры менен Ордо үчүн, ант үчүн жанын таштап согушууга макул болгон шамдагай, ыкчыл жигиттерден ылгап алалык. 5 миң жоокер менен улам жапырылып кача бергенден көрө, өлүмгө тике караган 2 миңибиз кыргызга бетме-бет чыксак, иш оңунда болор деп ойлойм. Баамымда алардын саны анча көп эмес, — деди Ибрагим бек.

— Айтканыңыз жөндүү, бек. Ыктыярдууларды алдыга салып, калган жоокерлерди арттан такоолго кармайлы. Аркалык кыргыздар оңой жоо эмес көрүнөт. Азыр жоокерлер менен сүйлөшүп, ыктыярдууларды тандайлы, — деп Мусулманкул сөзүн бүтө электе, эшиктен кирген сакчы:

— Таксыр, Кокондон Аллаяр хандын өзүнөн чабарман келди. Кируүнү өтүнөт, — деди колун көкүрөгүнө баса.

«Эмне болсо да бул ишти жеңилдетүүчү кабардыр. Артыбыздан хан кошумча күч жибергендир», деген ой менен көңүлү көтөрүлө түшкөн Мусулманкул:

— Кирсин! — деди.

Эшик ачыла кирген узун бойлуу, далысы кууш, кара сур, быжыгыр сакал, кара бейкасам чапанына белбоо курчанып, ала топусунун сыртынан жеңил чалма оронгон чабарман ийиле: — Ассалому алейкум, урматтуу аталык. Аллаяр Саид Кудаяр хандын буйругу, — деп түрмөктөлгөн кагазды сунду.

— Алейкума салам, кандай мырза, ордодо тынччылыкпы? Эл эсенби? — деп чабарманга суроо узатты аталык.

— Кудаяга шүкүр, тынчилик, — деди ызаат менен төшүн баса олтурган чабарман.

— Рахмат, жоокерлерге барып, ортоклоруңузга учурашып, эс алыңыз, — деди аталык.

Чабарман чыгып кете, кагаз түрмөгүн жандыра, катка көз жиберген Мусулманкулдун жүзүндөгү ыраазылык, жылмаюуну туя: «Иншалла, кошумча күч келаткан экен» деп ичинен кымылдап отурду Ибрагим бек. Аталык катты окуп бүтө, сакалын сылап, оңдонуп олтурган калыбында:

— Аллаяр таксыр ханымыз: «Кайра Коконго кайткыла» деп жарлык жибериптир. — Бул күтүүсүз келген кабарга кубанганын билдирбөө аракетинде олтургандарга суз көз жиберди Мусулманкул. Баарынын жүзүнөн эртеңки күтүп турган кандуу кармаштан кутулганына ыраазылык туйду да: — Ордо алдында, Аллаяр таксыр ханымыздын алдында, эртеңки салгылашууга азырланип турганыңарды билемин. Кантебиз, кан жарлыгын аткаруу керек. Азыр кошуунду кыдырып, эртеңки кайра жүрүшкө даярдангыла, — деди Мусулманкул аталык.

Ибрагим бек аскер башы, миң башылар, паңсаттар кубанычтарын ичке ката чыга жөнөштү. Мусулманкул чатырда жалгыз... «Хандын шашылыш чакырган жарлыгы Бухаранын кол салуусу ыктымал болуп тургандыктан экен. Аны көрө жатарбыз. Мына бу аркалыктардын жаалы катуу экен. «Атайы келип жоого алы жетпей кайтты» деген жаманаттыдан көрө, хан жарлыгы менен кайтканым абзел. Бирок Арка биротоло колдон чыгып кеттиби? Кудаяр ханды такка олтургузуп, Фаргана, Аксы, Анжыян, Арка, Алайды камтып, келечекте Хива, Бухараны да бириктирген Түркстан хандыгын түзүү жөнүндөгү оюм таш каптыбы?.. Бухара менен согуш болсо кандай бүтөр экен?» — деген ойлогорго алектене чала уйку болгон аталык эртең мененки намазга оурду. Таң саарынан ойгонгон Кокон колу кубана дүрбөп, үйлөрүнө кайтууга азырленип жатышты.

Күндүн муруту чачырай Ормон хандын дөңдөгү чатырына бийлер, кол башылар чогулушту. Ормон хан ойлуу отурат. Бийлер, кол башылар жаш курагына жараша орун алышкан.

— Кокондуктардын чамасы кетип калды көрүнөт. Биздин азаматтар алардын азабын колуна берди? — деп Ормонду карады Жантай бий.

— Чыны менен алардын эси кетип калды көрүнөт. Бир-эки күндө Кудай кааласа Кенесарынын кейпин кийишет. Биз тараптан шейит кеткендерди, жарадарларды айылдарына кайтардык. Жоокерлер демдүү, — деди Төрөгелди баатыр.

— Мурда айттым эле. Олжого түшкөн аттарды каза болгондордун үй-бүлөлөрүнө үлөштүрүп бергиле, жарадарларды да унутпагыла, — деди Ормон хан.

— Таксыр, айтканыңыздай болду. Кечээ да көп ат, курал-жарактар олжолонду. Кокондуктар алсырап турганда чабуул койсок жакшы болор эле, — деди Манде баатыр, туулгасынын чекесин көтөрө оңдонуп олтуруп.

— Мен да ошондой ойдомун, — деди Төрөгелди мурутун сылап компоё.

— Боюна ишенип турган жигиттердин демин суутпайлы, таксыр. Чабуулга өтүшсө мейли дебейсизби, — деди Жантай бий.

— Эмне, бу силердин Коконду бүтүн каратып алалы деген оюңар бар го? Ал колдон келбейт, бекерге эрлердин өмүрүн кыя албаймын. Биз чабуулчу эмес, коломтосун коргогон, ата-журтун кайтарган элбиз дебедимби. Чабуулду чабуулчулар коюшат. Андан көрө алардын чабуулун тосконго кам көрөлү, — деп Ормон хан сөзүн бүтө электе, эшиктен кирген сакчы:

— Кокондуктар жактан артка чаң булай баштады, — деди да, кайра чыкты.

— Кокондуктар качкан экен. Артынан түшөлү, — деди шердене түшкөн Төрөгелди. Ормон хан үндөбөй ордуна тура бийлерди ээрчите сыртка чыкты. Дүрбүнү өйүзгө карата сереп салып бир аз тургандан кийин:

— Артка кетип баратышат. Кокондуктар чын эле кетип баратышабы, же башка бир амал ойлоп турушабы? — деп дүрбүнү Төрөгелдиге берди Ормон хан.

— Жок, бул түрлөрү менен кайрылбайт, качып баратышат, — деди дүрбүнү оңду-солду салып турган Төрөгелди.

Төрөгелдиден дүрбүнү алып, өйүздү серептеген Жангарач бий:

— Катуу жүрүп баратышат. Чын эле качкан түрү бар. Кыргыздарга алы жетпесин түшүнгөн го Мусулманкул, — деди.

— Ордонун тизгинин чойгон Мусулманкул эрен оңой менен качпайт эле. Мында бир мандем бар. Бизди алаксытып, башка жактан айланып өткүсү бардыр. Эки жакка кайгуул жибергиле. Сак бололу, же балким, ордого Букаранын кол салары маалим болуп, хан кайра чакырткандыр. Түшкө чейин агылгалап тургула. Биз да аттанып, ошол өйүзгө чыгып көрөлү, — деди Ормон хан.

Аттар тартылып, хан тобу өйүзгө бет алды.

Чак түш. Хан тобу туу алдында.

— Эки тарапка, башы тоо этектерине, аягы Ашмаранын куймасына чейин кайгуулдаган жоокерлер келишти. Кокондуктар кайрылбай кетиптир, — деди Төрөгелди.

— «Сарт үйүн көргөндө чабат» дегендей, үйлөрүнө караганда Кокондуктар катуу кеткен экен да. Неси болсо да жүрөктөрүнүн үшү кетип калды. Биздин жоокерлер аларга кыргыз бөрү тилинин учун таанытты, — деди Жантай бий иши үстөм чыккан кишиче жагалдана.

— Иншалла, кыргыздардын өз алдынча эл экенин Кокон да мойнуна алганы ушул,— деди Жангарач бий.

Ханды курчап тургандардын баарынын көңүлү шагдан.

— Жоокерлерге рахмат айттык. Силерге да рахмат, урматтуу бийлер, кол башылар. Күч биримдикте экенине экинчи мертебе күбө болдук. Биримдикти сактайлы. Арабыз алыс, чачкынбыз. Ордолуу кокондуктардай күндөлүк ишти көзөмөлдөп турууга мүмкүндүк жок. Мына эми тарайбыз, ар кимиңер өз алдыңарчасыңар, бирок тилек-максатыбыз бир. Элдин биримдиги, бүтүндүгү үчүн берген антыбызга түз бололу. Элди жерге илээштирип, там салдырып, кыштоолорду ылдыйлатып, жамаат жашоого өткөн кез да келээр. Эл токчулукта бейгам турган учурду да көрөрбүз. Элдин убал-сообу мойнубузда. Аны аткаруу үчүн биримдик керек. Эки тоонун отун эңсеген текедей болбогула. Биздин караан көрүнбөй калганда оруска кол булгап, Коконго көз кысып, абийир, аброй издөөчүлөр болуп калышы да ыктымал. Мындан сак бололу. Көзүмө чалдыгып калса эл биримдиги, кыргыз хандыгынын бүтүндүгүнө шек келтиргендердин аягын асманга чыгарамын. Бул «эсиң барда этегиңди жап» деген сөз. Эми кол башылар жоокерлерге барып мал союп, түлөө өткөрүп, рахмат айтып, ирети менен айылдарына тараткыла. Биз аттаналы, — деп бийлерди карады Ормон хан.

— Аттаналы, тарткыла таксырдын атын, — деди Жантай бий.

Ормон хан, Жантай, Жангарач, Дуулат, Ажыбек, Саке бийлер чогуу аттанышып, чыгышка бет ала жөнөштү. Бүгүн Жангарач бийдин айылында конок болуп, эртең ханды Көлгө узатышат. Төрөгелди баш болгон колбашылар жоокерлерге барып, түлөө өткөрүп таратуу үчүн кетишти.

ӨЗӨКТӨГҮ МҮДӨӨЛӨР

Тогуздун айынын аягы. Дың сууп калган кез. Чыгыш тоо кыркаларынан жаркыган таң жарыгы асман мейкинине төгүлүп, сейрек ак булуттар агыш нурга бөлөнө каалгыйт. Күздөө конушта олтурган калың айыл ойгонуп, тиричилик камы башталды. Кээ бир үйлөрдөн түтүн булайт.

Акмөөрдүн өргөөсүндө түнөгөн Жантай бий таң намазында турат. Ак пиязы жайнамаздын үстүндө ак кемсел, ак топучан, жазы маңдай, кабагы бийик, чап жаак, субагай жүздүү, кыр мурун, ээк ылдый учтана куюлушкан кара сакалы, сыйда муруту сыпаа серпиле, фатиха сүрөөсүн кыраат менен окуп отурган эр ортону кишинин сыпаты артып турду. Эпчи жакты иреттеп жүргөн Акмөөр жалт бурула бир тынымга эри тарапка көз жиберип турду да, ичинен тына ишин улады.

Намаз парзын өтөгөн бий төрдөгү аюу талпактын үстүнөн жай алды. Орто бойлуу, кымча бел, күмүш бүчүлүктүү тик жака, кара макмал кемселчен, көк тасмалуу чакан элечектин кырынан ак маңдайы жаркыган, кара каштары ийиле моймолжуган сурмалуу көздөрүнөн акыл сезилген жана субагай ак жүзүнө кырдач муруну, эптүү кымтылган кызгылт эриндери төп келген жаш жубайдын турпаты, илбериңки кыймылы бийдин эр туюмун козгоп, махабат ышкысы артып турду.

Мөөр дасторкон жая даам коюп, шуулдай кайнаган ак самоорду жез падноско койгон келин чыгып кетти. Акмөөрдүн өргөөсүндө жигит-жалаң кызмат иштешин бий жактырчу эмес. Казан-аяк кармаган келин-кесек да бийдин көзүнө чалдыкпоого аракеттенишчү. Бий чайды Мөөрдүн өз колунан ичүүнү каалар эле. Дасторкондун эпчи жаккы четинде отурган Акмөөр бөйрөктүү ак чайнектен пиялага чай куюп, бийге сунду. Чыныны алып бир ууртап, бий ичинен тагдырына ыраазы боло бир тынымга үнсүз олтурду.

— Баатыр, санааңыз тынч эмес го, түнкүсүн оодарылып чыкчу болдуңуз, — деди Мөөр жагымдуу үнү шыңгыр кагып, негедир көңүлсүз олтурган Жантайды жалжал карай.

— Аа, ошондой, ар нерсе, эл камы ойдон кетпейт, — деди жаш жубайынын сезимтал баамчылдыгына ыраазы болгон бий.

— Ошондой беле? Мен сизди бул үйгө эки түнөп калганыңыздан улам, чоң үйдөгүлөрдөн санаасы тынбай турат го дегенимчи, — деп жылмая бийге эреркей карады Мөөр.

— Аай, Мөөржан ай, жокту айтпачы. Эмнеден чочуйт элем. Болбогон ишти айтасың, — деп борс-борс күлдү бий.

Аңгыча ит үрүп, ат дүбүртү угула, Мөөр ордунан козголгондо:

— Отура бер, ким болсо да жигиттер тосуп алып киргизээр, — деди Жантай бий.

Аңгыча эшик ачылып, үйгө Калыгул чечен кирди.

— Ассалому алейкум.

Мөөр ызаат кыла ордунан туруп, анын отурушун күттү.

— Аалейкума салам. Кел, баатыр, — деп ордунан козголо жанынан орун жаңсай, сөз улады үй ээси. — Кандай, ат-көлүгүң аман, арыбай келдиңби? Олжолуу кайттыңбы, мурдагы күнү эле келди деп уктук эле, мына келет, ана келет деп күтүп олтурабыз.

— Алыс жер, «жол азабы, көр азабы» дегендей, кыйналып калыптырмын. Боюмду жыйын дедим, — деди Калыгул, Мөөр ызаат менен сунган чайды алып, алдына коё.

— Пейлиң ак, мына, эртең мененки даамдын үстүнөн чыктың. Кеп сала олтур. «Барган жериң бактыбы, көңүлүңө жактыбы»²⁴ дегендей, орус жарым падышасы Горчок* кабыл алдыбы биздин белекти? — деп ынтызарлана сурады Жантай бий.

— Жарым падыша өзү да, чек ара башчысы жандыралы да түзүк кишилер экен. Өзүлөрүнүн алы келбеген душманын малчы кара кыргыздардын талкалаганына айран таң болушту, — деп Калыгул бир аз сөзүн бөлө калганда:

— Айта бер, кысынбай айта бер. Мөөркан эр сөзүн жактырат. Мага санаалаш, — деп жылмая Акмөөрдү карады бий.

— Кенесарынын башы чайыр каптаган бойдон бузулбай жетти. Жарым падыша аныгын билүү үчүн Кенесарынын тирүү кезинде тааныган орус төрөлөрүн, казак билермандарын, султандарын жыйып, чогуу көрдү да: «Баш Кенесарыныкы экени анык» деп кагаз чийишип, ак падышага мылтыкчан он-чакты аскердин кайтарыгында чоң төрөлөрдүн бири кошулуп, Битирборго алып кетти.

Мени «эми кете бериңиз, Битирбордон²⁵ ак падышанын жарлыгы келгенде болгон сыйлыктарды силерге жиберебиз», деди эле, мен: «Ушунча алыс жерден хандын башын алып келип, эми куру кол кете албайм. Жооп келгиче күтөйүн», дедим. Төрөлөр менин айтканымды жөн көрүшүп, конок үйдөн жай алган бойдон сыйлап, шаарды көргөзүшүп, алаксытып турушту. Шаар четиндеги казак айылдарында да болдум. Эки айдын жүзү болгондо жарым падыша алдына чакырышты. Анын алдында Сибирь чек ара башы жандырал да тилмечи менен туруптур. Жарым падыша биздин саламга баш ийкеп, орун жаңсай жандыралга орусча бир нече сөз айтты. Ал кагазын алып ордунан турду да, падыша жарлыгын угуза окуду: «Улуу Империянын падышасынын атынан козголоңчу султан Кенесарыны жеңген жапайы таш кыргыздарынын жоокерлерине рахмат айтылат! Салгылашууда кол баштап, жеңишти камсыз кылганы үчүн Ормон Ныязбек уулу алтын медаль менен сыйланат. Өзгөчө урмат катарында ага алтын ноколуу чепкен тартууланат». Сизге, мага, Калчага, Токторго, Аюукеге жана башка баатырларга алтын медаль сыйлык берилерин билдирди, — деп Калыгул сөзүн бүткөндө:

— Ормонго өзгөчө сыйлык берилгени кандай? — деп Калыгулга суроолуу карады Жантай бий.

— Ормонду Кенесарыга каршы жамы кыргыз колун башкарган жаангер деп эсептешсе керек, — деди Калыгул жанындагы калтадан сыйлыктарды чыгарып, бийдин алдына коё.

Акмөөрдүн көзүнчө Ормонду өзүнөн жогору койгондугу айтылганына ызалана түшкөн бий:

— «Жоону сайса ким сайды, аты калды Манаска» дегендей, кыл чайнап, жанды оозго тиштеп, кылычташа жоо жеңген биз элек. Ормон эмне кылып коюптур. Дөңгө олтуруп алып тоо-ташты чаңдатып, талаага опсуз от жактырганы эле болбосо, — деп обдула оңдонуп отура астыртан жылмая ылдый карап, унчукпай олтурган Акмөөргө көз жиберди.

— Кудай акы, калыстыкты айтуу керек, Ормон хандын кыраакы айлакерлиги болбогондо Кенесарынын түмөндөгөн колун жеңүү кыйын эле го, — деди Калыгул.

— Мына эмесе, баракелде! Сен жарым падышанын алдында Ормонду хан деп мактап, ага өзгөчө сыйлык алып келген турбайсыңбы! — деп чарт жарылды бий.

— Менден эч ким сурабады ал жөнүндө. Сураса айтат элем, — деди Калыгул сабырлуу, токтоо калыбын жазбай, көк тасмага тагылган алтын медалды Жантай бийдин алдына коё.

— Баатыр, Сизге да алтын чен берген тура, алып көрбөйсүзбү, — деп санаасын тындыруу аракетинде аяр жылмая эрин карады Мөөр.

«Баатыр» деген сөз көрөр көз жубайынын оозунан чыкканына көңүлү жайлана түшкөн бий:

— Кана, кантсе да падышанын сыйы эмеспи. «Падыша кудаа эмес, кудаадан жудаа эмес» деген, — деп медалды алып, көзүнө тийгизип, эки жагын айландыра карап көрдү да, нукура алтын экен, таберик. Сен да көргүң келип турабы? Сенде болсун, ме, — деп Мөөргө узатты.

— Буларды өзүңүз бересиз го ээлерине, — деп дагы үч медалды бийдин алдына койду Калыгул.

— Албетте эртең түлөө кылып, баарын үйгө чакырып, өзүм беремин жандарынан кечип, кырчылдаша салгылашкан эрендерге, — деп бир аз унчукпай турду да: — Баса, менин аманатымды аткардыңбы, жарым падышага өзүмчө жиберген катымды бердиңби — ал эмне деди? — деп ынтаа коё Калыгулга суроо узатты бий.

— Албетте Сиздин катты өзүнчө бердим. Окуп көрүп: «Эмне, силердин эки ханыңар барбы?» деди. «Жок, Жантай бий, илгери силердин падыша Энеңерге тартуулап, кымбат аң терилерин, элчи жиберген Атаке бийдин небереси катары өзүнчө салам жиберди» дедим. Галим которгондон кийин ал күлүп, орусчалап жандыралга бирдемелерди айтты. Тилмеч: «Козголоңчу султан Кенесарынын хандыгынан араң кутулуп олтурсак, башка хандыктан Кудай сактасын. Хандарга муктаж эмеспиз» деп тамашалап жатат, — деди.

Көзүн ачып-жуумп, башын ийкей угуп олтурган бий:

— Аа, ушундай де. Менин салам-дубамдын түпкү мааниси жеткен эмес экен да жарым падышанын көөнөйүнө. Сен да, Калыке, жеткизе алган эмес экенсиң, — деди.

— Ээ, жарыктык, мен орусча билбесем, айтарын айтып бердим, тилмеч эмне деп которгонун бир Кудай өзү билет.

— Аа, болуптур, жарым падышага дагы салам-дуба жиберебиз. Өз жемибизди кимдин алдынан болсо да айрып алуу үчүн Кудай таала акыл берген, — деп чайга ыраазылыгын билгизе чынынын үстүн жаңсай: — Мөөржан, кымыздын гүлүнөн келтирт Калыгул

экөөбүзгө. Козу сойдур, Калыгул чеченди түштөнтөлү. Магзум молдону да чакыртып кой, — деп күлөбага жайдарыланды.

Бата тиленип, дасторкон жыйыла бий Омбу жайын такыктап сурап, аңгеме уланып жатты.

Түштөнүү тамагына бата тиленип, алтын чен алгандар ыраазы боло тарай баштаганда:

— Ээ Калыке, сен шашылба, кеңеше турган кеп бар. Айтпадымбы, менин салам дубамдын мааниси жарым падышанын жадына түшпөптүр деп. Эми Кенесарынын талкаланышы жөнүндө толук жазып, жарым падышага дагы кат жиберемин, — деди бий.

— Албетте эрк өзүңүздө. Бир гана оңтойсуз жагы — баш кошуп турган биримдигибизге доо кетип калбаса болду. Жердин түбү экен Омбу дегениң. Жанды оозго тиштеп жүрүп араң келдим, — деди Калыгул, өзүнүн экинчи ал жакка бара албай турганын туйгуза.

— Тугры геп. Омский шаары жуда алыс экени ак, — деп сөзгө аралашты Магзум молдо.

— Ал жактын жайын билген, жолду да билген киши бар. Ал жагы камсыз, — деп сакалын сыйлай, оюн жыйнаган таризде бир тынымга үнсүз өзүнө кеңешкенсиди бий.

— Бий, сиздин жазуучу катыңызга менден не жардам. Мен кетейин, атка жанчылып калганмынбы, жазыла албай турам. Аманатыңызды тапшыргамын, — деп ордунан турду Жантай бийдин өз сыйлыгына кам көрүп турганын кыртышы сүйбөгөн Калыгул.

— Оозунда сөзү бар, сенден кеңеш болот экен десе, мейлиң эми, — деди ичинен нааразы болгон Жантай.

Калыгул чыгып кеткенден кийин:

— Магзум дамбылда, кагаз-калемиңизди даярдаңыз, буюрса, — деп оңдонуп олтурду бий.

— Ляппай, бий аке. Мен хазыр дурмун, — деп китеп кабынан кагаз-калем алып, калың мукабага такап, бийди карады Магзум молдо.

— Жазыңыз. «Урматтуу төрө, жандырал-губернаторго!²⁶ Өткөн августта татар Галим Ягудин улуу урматтуу Сизден козголоңчу султан Кенесарыны жок кылганга байланыштуу бизге сыйлык берилерин кабарлаган эле. Биздин бир тууганыбыз Калыгул барганда сыйлык тизмесинде менин ысмым жок экен. Бирок сиз башчылардан талап кылып, мага алтын медаль берип жиберипсиз. Ага мен ыраазымын. Бирок биздин эмгек жана чыгымдарыбыз арбын эле. Өткөн жылы 7000 жоокер менен козголоңчу Кенесары биздин элди каптап киргенде менин туугандарым кармашкан аны менен. Көбү курман болгон. Ошентсе да Кенесарынын колуна сокку уруп, аны качууга аргасыз кылганбыз.

Быйыл, 1847- жылы жазда дагы сандаган жоокерлери менен басып кирди. Биз каршы чыгып салгылашып, кыргын салдык. Үч күн курчоого алып, айласын түгөтүп, кысып турдук. Бул убакта Ормон баатыр жок эле. Султан, Үрүстөм, Супатай бийлер өз аскерлери менен Кенесарыны таштап чыгып кетишти да, бизге Кенесарыны өзүбүз талкалоого туура келди. Бир тууганыбыз Ормон аны көрбөдү. Адилетте ал артта калган эле. Кенесарыны менин кишим Калча колго түшүрүп, биринчи мага билдирди. Кенесары алтымыш төөгө жүктөлгөн мүлк сунуштап, өзүн бошотууну өтүндү. Биз дүнүйөгө кызыкпай, элдин тынчын алган козголоңчуну өлүмгө жазаладык. Бир тууганыбыз Калыгулга Кенесарынын башын берип, кат жазып, мөөрүбүздү басып жөнөттүк. Султан, Үрүстөм, Супатай бийлер Сизге кабарлоого тийиш эле. Кабарладыбы, же жокпу бизге белгисиз. Эгер, урматтуу төрө князь, Сизге эп келсе мен, Султан, Үрүстөм, Супатай бий бирден уулдарыбыз менен алдыңызга барууга куштарбыз. Эгерде ырайым этип барууга мүмкүн болсо, бизди татар Галим Ягудиндин коштоп жүрүүсүн сурайбыз.

Күбөлөндүрүп, мөөрүмдү басамын.

Манап Жантай Карабек уулу. 1847-жыл, 15-октябрь»

Кат кайра бир сыйра окулуп бүткөндөн кийин колуна алып, дыкат бүктөп, жан чөнтөгүнө салды да:

— Магзум дамбылда, рахмат. Бирок бул кат жөнүндө оозуңуздан сөз чыкпасын, — деп Жантай бий ар ким менен көп сүйлөшө турган дамбылдага салкын эскертти.

Күз кечтеп калса да, Боронбай бий ысык үйүнө кире элек. Кызыл-Жардагы алма бактын алдындагы түзөңдө бийдин он эки канат ак үйү алыстан көзгө урунат.

Кечээ кечинде келип түшкөн Жантай бийдин бир тууган иниси Молтой Боронбайдын уулунун үйүндө түнөп, эртең мененки чайга чоң үйгө чакырылды. Төрдө бий, оолагыраак оң жагында Файзулла Ногаев, сол жагында Молтой даам сыза отурушат.

Күтүүсүз келген коноктун өзгөчө кабары бар экенин туя, ичинен тынып олтурду бий. Үчүкө, Түлкү балдарынын жалпы ынтымагы бүтүн эле. Ормондун хан көтөрүлүшүнө демилгечи,

Кенесары колунун алдын кайтара салгылашкан кол башчылардын бири, Атаке сарбагышынын чыгааны Жантай бийдин өзүнө салам жиберешинин себебин, ойку-кайкы иштердин түйүнүн алдын-ала туя билген бий:

— Молтой мырза, эл-журтуң аманбы? Кеп сала олтур, — деп сөз учугун коногуна таштады.

— Казактардын калабасы басылгандан бери эл ичи тынч, ар ким өз оокатынын камында. Мал жайлоодон жондуу түштү. Азыноолак эгин-чөп жыйналып, эл кыштоого кирүүнүн камында турат, — деп Молтой чайдан ууртап, бийдин катарында отурган Файзулла Ногаевге көз кырын жиберсе сөзүн улады: — Бий акем сизге салам дуба айттырды эле.

— Салам дубанын жайын шашпай угарбыз. Кенесарынын башын Омбуга жибериптир деп уктук эле. Ошол ыраспы? — деди бий билмексен болуп.

— Ал ырас, Калыгул чечен алып кеткен. Жеткирип кайра келди. Келгенине бир жумача болуп калды, — деди Молтой.

— Калыгул эрдик кылган экен. Жердин түбүнө жетип келген тура. Жарым падыша сыйлык жибергендир, — деди Жантай бийдин салам дубасынын төркүнү ушунда экенин туйган Боронбай бий.

— Ооба, бийге, Калчага, Калыгулга алтын медаль дейт, айтор, жаркыраган тегерек неме жибериптир, — деди Молтой.

— Ормон ханга да жибергендир? — деп кызыга сурады бий.

— Оо, ал кишиге алтын медалдан тышкары алтын ноколуу — макмалбы, манатпы, айтор, бир адеми чепкен жибериптир. Аюуке, Болот, Токтор акелерге да алтын сыйлык бериптир, — деп мандашын түзөй, өзүнүн көп нерседен кабардар экенин туйгуза, бийди карады Молтой.

— Аа, ошондой экен да. Ормон ханга башкалардан артыкча сыйлык берген экен да, — деп башын ийкей, «иштин жайын түшүнүп турасың го» дегенсип, Файзулла тыңчыга көзүн кысты Боронбай бий.

— Жантай бий Урманнан кем эмес түгүл, ал адамның эмгеги толук бааланбаган экен, — деп Молтойду карады тыңчы.

— Ырас эле бий акебиз да нааразы өзүнүн эмгеги толук бааланбай калганына, — деди Молтой.

— Бийдин эмгегин Кудай бааласын, — Боронбай бир тыным унчукпай турду да, Файзулланы карап:

— Абзий, сен Омбуга жөнөгөнүң оң Көк-Арт жабыла электе. Анжиянга малың менен ашып түшсөң, андан ары жолуң шыр болот, — деди бий, салам дубанын мааниси ушул жерден ачыларын туйгансып.

— Ээ кокуй, абзий жөнөп кеткен атабы, мен ушул киши үчүн келбедим беле. Жөнөй электе келгеним ырас болгон экен. Бий аке, эми агамдын салам-дубасын айтайын Сизге. Ал киши айтты: «Бийге, эли-журтуна Кудай тынчтык берсин, жакшылык тилеймин. Бугу уруусунун Кенесары калабасына келбегенинин жүйөөсү бар. Жалаң бугуга эмес, кара кыргызга кызматы өткөн бийдин мүдөөлөрүн ичимден туюп, санаалаш болуп жүрөмүн. Дагы айт, Байсылда абзийди Омбуга жөнөтөр алдында мага жолуктурсун. Жарым падышага айттырар сөзүм бар. Көзмө-көз жолукканда айтып берем» деди, — деп сөзүн бүтө, бирде бийге, бирде Файзуллага көз жиберсе чай ууртады Молтой.

— Саламат болсун, — деп Боронбай бий көзүн ачып-жума бир тынымга өзү менен өзү кеңешкенсип унчукпай олтурду.

— Жөнөр алдында Кеминге барып, Жантай бийге ёлугуп кетерге болоды, — деп Боронбайды карады, бул окуядан өзү үчүн пайда гана болорун туйган тыңчы; жалаң бугу эмес сарбагыштын бир бөлүгүн кошсо да губернатор куру койбосу эсинде турду.

Тыңчынын «өзү макулдугун билдирсин» деген ою ордуна чыккан Боронбай бий:

— Жолуңа бөгөт болбосо бара кет, Жантай бий өтүнгөн тура. Иншалла, жолугуп да каларбыз. Чайдан ич, түштөнүп алып, кечкурун чыгып кетесиң, — деп Молтойду карады Боронбай бий.

— «Түн бакырдыкы» деп жөнөп кетемин. Агабыз өзү да көзгө чалдыкпай кел деп айткан, — деди иши оңунан чыкканына ыраазы болгон Молтой.

— Буерден ишларим бүтүрө эки күн өтө барып калармын бийдин айлына, — деди Файзулла.

— Иши кылып бийди көп зарыктырбай жөнө, — деди Боронбай бий Молтойду карап. — Өзүбүз барып катыша албадык Кенесары капсалаңына, ошол жөнүндө кеп сала олтур, — деди бий.

Молтой казак-кыргыз кагылышын билишинче баамдап, бийдин көксөгөн суроолоруна жооп бере аңгеме көпкө созулду.

Молтой жөнөп кеткенден кийин үчүнчү күнү аттанган Файзулла Ногаев түн жамына келип, Жантай бийдин Орусияга карата жылуу мамилеси бар экенин билдирген саламын жана сыйлыкка нааразылыгын айткан өтүнүчү бар катты алып, тан саарынан кайра аттанып, Кубакыны ашып, Кочкордо күздөп турган Анжиянга айдалуучу малына жөнөдү.

АК ПАДЫШАДАН СЫЙЛЫК

Боз кыроо маалы, күн чоң шашке. Ормон хан айылы менен Кичи Ак-Сууда күздөп олтурат. Кырчындын оозу, сол жээк өндүрдөгү калың айыл демейки тиричилик камында, кемегелерден түтүн булап, куурулган дан жыттанат. Кээ бир үйлөрдүн алдына өрмөк курулган. Кээде соку күйшөгөндөрдүн карааны кылактайт. Айылдан төмөн жол жээгинен бери жайылган бодо мал. Кичи Ак-Сууну кече чыккан үч атчан шайбыр жүрүш менен өйдө тарта айылга бет алды. Алдыда жалдуу күрөң жоргоочон, ак пиязы чепкен, төбөсү бийик кыюулуу ак калпакчан, кабагы бийик, мурду кырдач, бети сүйрүрөөк кара сакал, толмоч салабаттуу киши Үмөтаалы. Ага удаа Орусиянын Аягөз приказынын тилмечи Галим Ягудин баратат, ага удаа — ат кошчу. Айылга кире жай бастырган атчандар өйдө жактагы эшик алдына туу сайылган чоң ак үйдөн ары кермеге келгенде эки жигит алдыларынан тосо салам айтып, аттарын алып, кермеге байлашты.

Хан ордосун көздөй Галимди алдыга өткөрүп, Үмөтаалы артынан басты. Үйгө жакындаганда жигиттин бири ызаат менен алдыга өтүп, эшик ача кирген Галим:

— Ассалоому алейкум, таксыр! Сак-саламат турасызбы, эли-журтуңуз эсенби? — деп Ормон ханга ийиле кол берди.

Казак-кыргыз арасында орус тилмечи жана арачысы катары өзүн төп алып жүргөнү үчүн Галим кадырлуу эле. Хан жылуу кол алышып:

— Алейкума ассалам, Галим мырза, өзүң сак-саламат жүрөсүңбү, арыбай-ачпай келдиңби? — деп жанынан орун жаңсады. Үмөтаалы да атасына кол берип, Галимдин жанынан орун алды.

Ат-көлүгүң аман, жакшы келдиңби? — деп уулуна көз жиберди Ормон.

— Кудайга шүгүр, аманчылык. Айткан аманаттарыңызды аткарып келдик, — деди уулу.

— Галим мырза, гүбүрнадыр чоң төрө жандыралдарың аман турушабы? Эмне жаңылыктарың бар? — деди Ормон хан.

— Аллага шүгүр, таксыр. Үмөтаалыны князь Горчаков, чек ара начальниги генерал Вишнеvский өзүлөрү кабыл алышты. Князь да, генерал да Сизге салам жолдошту. Сиздин козголоңчу султан Кенесарыны жеңип, Орусия империясына көрсөткөн жардамыңызга улук император Николай I өзү ыраазылык билдирип, князь Горчаков аркылуу Сизге, Сиздин жардамчыларыңызга сыйлык жиберди. Аны Сиздин атыңыздан Үмөтаалы мырза кабыл алды, — деди Галим.

— Сыйлыкты алдык. Гүбүрнадыр өзү тапшырды, Ак падышанын атынан, — деп обдула жанындагы ак куржунга кол созо бергенде:

— Шашылба, аны өз учурунда бересиң. Суусун келтиргиле, жол келген кишилерге. Адегенде суусундарын кандырышсын. Ар нерсенин өз учуру бар, — деди хан.

Оймолуу кара көөкөрдөн кымыз куюлуп, бир сыйра сунула үй ичи дымый түштү. Кымызды кере жута алдына коюп, бет аарчысы менен ээрдин сүрткөн Галим:

— Таксыр, ак падышанын, анын губернатор генералдарынын санаасы тынчып калды. Султан Кенесары аларга көптөгөн жылдар бою бүлүк салып келди эле. Сиздер болбогондо Кенесары Орусияга дагы далай мүшкүл көрсөтмөк. Ошондуктан баары сизге ыраазы, — деди Галим.

— Кудай таала курсант болсун. Биз өзүбүздүн эли-журтубузду сактадык баскынчыдан, — деди Ормон хан кебелбей ойлуу олтурган калыбында.

— Аныңыз ак. Кенесары султан Сиздердин айылдарды басып кирип, кыргын салбадыбы. Ал силерди багынтса жаңы күч менен Коконду каратып, андан кийин Орусияга кайра кол салууну көздөп турган. Муну Орусия түшүнүп, Сиздердин күчүңөргө тан берип турат, — деди Галим.

— Жакшы, бизден башкаларга да сыйлык берилгендир, — деди Ормон хан.

— Албетте, аларга да берди. Жантайга, Калыгулга, Калчага, Кожобекке. Аларды Кенесары султандын башын жеткизип барган Жантайдын айылдашы Калыгул алып кетти. Бул жактан Токтор акеге, Аюкеге, Болотко, Чалга жана башкаларга сыйлык берди. Аларды Үмөтаалы мырзага тапшырышты, — деди Галим.

— Жакшы. Сыйлангандарга кабар жибергиле, мында келишсин, — деп Үмөтаалыны карады да: — Эми Кенесарыдан кийинки казак жайынан кеп урчу, угалы, Галим мырза, — деди Ормон хан.

— Кенесары козголоңу тамам болгондон кийин, казак ичи тынч. Аммаси орус букаралыгына өтүп жатышат. Кенесарынын уулдары, туугандары, жамааты Ташкент айланасында көчүп-коно Кокон кушбегине айланчыктап турушат. Кокондун силерди кайра кошуп аларын байкашкан сыягы бар. Кокон Аркага жүрүшкө чыкса, ага кошулуп атасынын кунун кууялуу деген ойлору бар, — деди Галим.

— Бул сөздөрүңдүн төркүнү бар. Кокон Арканы каратып алуудан үмүтүн үзө элек. Кенесарынын уулдарыныкы эп, эркек таналар да. Баланы ошон үчүн тилейт да киши, — деди да, ойлуу калыбын жазбаган хан Галимге кайрылды: — Орусия да Коконго көңүл кош эмес го, Галим мырза.

— Бул чоң давлеттиң маселеси. Мен аны болжой албаймын, таксыр, — деди аяр Галим, Россия Коконду басып алуу үчүн ыңгайлуу учурду күтүп жүргөнүн даана билсе да, качкалаңдап.

— Галим, сен мусулман баласысың, — деди Ормон хан тилмечти ирмебей тиктеген калыбында. — Бизден сыр жашырба. Орусия бир жагынан бизди: «Бириккен күч экенсиңер, Кенесарыны жеңип бердиңер», — деп мактап, минтип сыйлык жиберип турат. Мунусу калыстык дейли, экинчиси сенин тууганың Байсылданы Боронбайдын колтугуна киргизип, орус букаралыгына өтүүгө азгыртып, кыргыз биримдигин бузуп турат. Кенесарыга каршы согушканда да, кыргыз-кокон кармашында да бугу уруусу катышпады. Ошондон улам бизди сыйлап, таманыбызга май төшөп турган жокпу? — деди.

Көп кыйырды баскан, өзүнүн орус улуктарынан алган нускоолору да бар Галим көзүн ала качып:

— Файзулла соода иши менен эле өз алдынча келип бугуга үйүр алып кетти го. Омбудагы орус төрөлөрү менен байланышы жок болуу керек. Соодагер киши да. Орусияны көп кыдырган, алардын турмушу, өнөр-билими жөнүндө Боронбай бийге айтып жүрүшү ыктымал, — деди Галим.

— Мейли, ошондой болсун дейли. Албетте Боронбайды ийге келтирүү биздин жумуш, — деп Галимди тиктеген калыбында ойлуу турду да: — Галим мырза, Сиз жөнөкөй эле тилмеч эмес, казактар менен орустардын арасында данакер катары орус төрөлөрүнө кадырыңыз бар кишисиз. Кыргыз элинде «Жандоочу кийик аттырат» деген макал бар. Ыгы келген, сөзүң өтөр жерлерде биздин таламыбызды көздөй жүр. Биз азгантай байыркы элбиз. Кытай менен Орус, Кокондун ортосунда өзүбүзчө эл бойдон тургубуз келет. Ошон үчүн Кенесары менен жан кыя салгылаштык. Биз ак көңүл, тынч элбиз. Эч кимге катылбайбыз. Ар ким менен түз алакада болгубуз келет. Биз орустардын кербендерин, саякатчыларын кайтарып, чек арадан аман өткөрүп тура алабыз. Соода-сатык жагы болсо бизде жүн, мал терилери, аң терилери бар. Аларды Орусияга соодалап, кездеме-кече, курал-жарак алып турсак дейбиз. Балдарыбызды Казан, Өфө шаарларынан окутууну каалар элек. Орусия — көп эл. Өнөр-билимдүү эл. Өзүнүн дини, өзүнүн салты бар. Бизге чоң коңшу болсо дейбиз. Бир ууч кыргыз эли өзүнчө болуп, динин, каада-салтын сактап, чоң коңшулары менен тең алакада болгонун каалар элек. Мына ушуларды эсиңе тут. Жол жүрүп чаалыгып келдиңер. Көп кармабайын. Калган сөздү жай сүйлөшөбүз. Азыр конок ордосуна барып эс ал. Үмөтаалы, сен Галим мырзаны мейман күтүп, сый көрсөт. Кийинчерээк колуң бошогондо мага келип жолугарсың, — деди Ормон хан. Галим ызаат менен ордуна туруп, конок ордосуна эс алууга кетти.

Хан түлөөсүнө бата тиленгенден кийин Ормон отургандарга тегерете көз жиберди да:

— Кенесары хандын баскынынан элди сактап калган эрендер түгөл экенсиңер. Аблай хан насилинен чыккан Кенесары эрен ак падышанын айыгышкан жоосу болгон. Жоосу кыргыздардан жеңилгенине курсант болгон падыша баарыңарга алтын чен сыйлык жибериптир. Галим мырза, Үмөтаалы экөө алып келишти. Кана, Үмөтаалы, — деп уулун карады.

Үмөтаалы ак кездемеге кырка кадалып жаркыраган алтын медалдарды хандын алдына койду.

— Эмесе Төрөгелди баатырдан баштайлы, — деп Ормон хан обдулганда казак-кыргыз арасында жүрүп, каада-салтын, үрп-адатын, тилин дурус билген Галим:

— Таксыр, Манасты унуткандай болбойлу, — деп жайдары күлө сөзүн улады. — Улуу урматтуу жарым падыша Сизге салам айтып, жакшылык кааларын билдирип, өзүнүн атынан Сизге сыйлык тапшырууну мага буюрган эле. Мага ошол вазийпаны аткарууга уруксат этиңиз.

— Андай болсо жарым падышанын жарлыгын аткарыңыз. Эрк сизде, — деди Ормон хан.

Галим ордуна тура алтын жип менен ноколонгон алтын галундуу чепкенди хандын ийinine жаап, төшүнө алтын медалды такты. Хандын олбурлуу тулкусуна ылайык жасалгансыган, жака-жеңдери, өңүрлөрү алтын жип менен саймаланган күрөң баркыт чепкен, төшүндөгү алтын медаль төп келише, мартабасын арттырып турду. Төшүн баса Галим аркалуу орус падышасына ызаат көрсөткөнүн билдире ордуна олтурду хан.

— Сарпайы кут болсун, — деди Калыгул карыя Ормондун колун кармай.

— Кут болсун, таксыр. Мен да жуда курсантмын. Сиздей улук мартабалуу адамга сарпайы жаап, жарым падышанын буйругун аткарганыма, — деп ордуна олтурду Галим.

— Баракелде, көз көрө электи көрдүк. Макмалга алтын жарашат экен да.

— Капырай, таксырга ченеп тиккендей чак экен, — деген үндөр басыла, Ормон хан тамагын жасап:

— Кана эмесе, баатырларга падышанын сыйлыктарын жолдойлу, — деп, ак кездеменин бетинен медалдарды алып, Төрөгелди, Токтор, Аюуке, Чал, Болот баатырлардын көкүрөгүнө тагып, куттуктады.

Күмүш үрпияларды, жамбыларды урунуп жүрүшсө да, алтындан жасалган тон, алтын чендерди сонуркай карап, таң кала кубанып турду үй ичиндегилер.

— Жанды оозго тиштеп кырчылдаша кармашкан баатырларга падыша кымбат сыйлыктар берген экен го...

— Жоосун жеңип берсе, ананчы...

— Кубана турган жөндөрү бар да, — деген кобур басыла, ойлуу олтурган Калыгул бий:

— Оомийин, аалооху акбар! Оо, Кудай, элди кырсык-кыргындан сактай гөр мындан ары. Айдан аман, жылдан эсен бололу. Сыйлык алган эрендердин өмүрү узун болсун. Калайык-калкка тынччылык, байгерчилик бере гөр, — деп алакан жая олтургандар бата тилеп, хандын түлөөсүнөн ооз тийишип, келгендер айылдарына тарады.

Ордо үйдө Ормон хан, Калыгул кеңешчи, Үмөтаалы, Галим төртөө отурушат. Сөз орус падышасынын кыргыздарга ыраазы болуп көңүл бурганы, кыргыздардын аскер күчүн, эрдигин жогору баалаганы, орус-кыргыз мамилелери жөнүндө жүрүп жатты.

— Галим мырза, кечээ мен сөзүмдүн ток этер жерин айттым эле. Кытай чегинде турган азгантай байыркы элдин өз алдынчалыгына кепил болуу Орусиянын колунан келет. Эки чоң мамлекеттин чек ортосунда азгантай элдин өз алдынчалыгын кубаттап, кепил болсо Орусия эле аброй табат, деген оюмду кайталайын. Сиз жарым падыша менен чек ара башчысы жандырал ортомчу болуп, казак-кыргыз эки эл тынчтык наамега кол коюшканына күбөсүз. Бул чоң иш болду. Мында сиздин эмгегиңиз зор, — деди Ормон хан.

— Мен, таксыр, мындан ары да орус, кыргыз, казак алакаларында данакерлик вазийпасын аткарып жүрсөм деп ойлоймун. Бул менин адамдык парзым, — деди Галим.

— Баракелде, ишиң оңолсун, — деди Калыгул кеңешчи.

— Галим мырза, мен Орусия падышасына кыргыз калкынын жана өзүмдүн ыраазылыгымды билдирип, кат жазууну ойлоп турам. Кандай дейсиз, — деди Ормон хан.

— Туура болот. Чек ара начальниги генерал Вишневскийге жазсаңыз, ал жеткирет, губернаторго да, падышага да, — деди Галим өзү нуска алып жүргөн кишисин атап.

— Мейли, ошондой болсун. Иши кылып биздин мүдөөбүз ак падышага жетсе болду, — деди хан.

— Сөзсүз жетет, — деди Галим.

— Андай болсо эрте күндү кеч кылбай азыр эле жазалы. Кагаз, калемиңиз болсо алыңыз, өзүңүз эле жазып бериңиз, — деди Ормон хан.

Галим жанындагы чакан сандыкчадан кагаз, калем алып:

— Айта бериңиз? Чек ара начальниги генералга жазабыз, — деп оңдонуп олтурду.

«Урматтуу чек ара башчысы жандырал төрөгө»²⁷.

Султан Кенесары өлтүрүлгөндөн кийин, Омбуга келип губернатор төрөгө жолугуп, сыйлык алууга мени чакырган элеңиздер. Мен уулум Үмөтаалыны жибергем. Ал силерге барып, ак падышанын жогорку сыйлыктарын алып келди. Биздин султан Кенесарыны жеңген аскердик ишибизди жогору баалап, сыйлык бергени үчүн улук падышага жана сиздерге ыраазылык билдиребиз. Мен жана менин карамагымдагылар падышанын сыйлыгы үчүн өтө курсант болдук. Мындан ары да улуу Орусия падышасы менен кызматташ болууну каалай тургандыгыбызды жана жакшы санаабызды билдиребиз.

Бизге коңшу Кашкарды ээлеген кожо Кытайдын кол салуусунан чочулап, бизден аскер жардамын сурап кайрылды. Биз бара албай турганыбызды билдирип, жооп бердик. Менин уулум Үмөтаалы да Сиздердин урматыңызга кызмат кылууга даяр. Биз тарабына кайрылар болсоңор Галим Ягудин аркалуу болушун каалайбыз. Биздин кыргыз эли Сиздер менен жакшы санаа күтүп, бейпил мамиледе болууну каалай турганын билдиребиз. Алтын чен алгандардын баары ыраазы экенин дагы бир жолу ырастагым келет. Сыйлык алгандар кол тамгаларын салышты. Үмөтаалы Ормонов, Токтор Карачыйыров, Чал Турганбаев, Аюуке Салтанов, Байбото Болотов.

Ушунун баарын күбөлөндүрүп, мөөрүмдү басамын.

*Кара кыргыздардын башкы манабы Ормон Ныязбеков.
1847-жыл, октябрь айынын 24-күнү».*

Ормон хандын айткандарын орус түшүнүгүнө жакындата жазган Галим жогорку маанидеги катты окуп бергенден кийин:

— Туура, ойдогудай болду. Орус падышасы бизден Кашкар кожосу да жардам күтөрүн билип койгону жакшы, — деп жактыруу күткөндөй Калыгулга көз жиберди да, катка мөөрүн басты Ормон хан.

Ак кызматы үчүн Галимдин астына ат тартып, үстүнө сарпайы жаап, сый көрсөтүлдү. Эки өргүп эс алган Галим үчүнчү күнү Аягөзгө жол тартты.

ОРУСИЯ ӨНӨК БОЛУУНУ КААЛАЙТ...

1848-жыл. Бирдин айынын орто чени.

Ордо үйгө чакырык менен келген Боронбай бий Калыгул кеңешчиге бет маңдай олтурат. Аңгеме башталганына бир кыйла болду. Ымала салкын сыяктуу. Боронбай бий сол колу менен чекесин сүйөнүп, оң колу менен сакалын сылай суз. Ормон хан санын таяна Боронбай бийди көз ирмебей тиктейт.

— Болор иш болуп өттү. Эми жүйөөлөшүп, элдин биримдигин сактоонун камын көргөнүңөр оң, — деди Калыгул Ормонго көз жибере.

— Мен жазамды алдым. Аз айып, көп күнөөмдү кечиңиз. Кабар кеч жеткендиктен үлгүрө албадык, — деп Ормонду карады Боронбай бий.

— Кечирим сураса эле кечип ийгендей бул иш Боронбай менен Ормондун куда-сөөктүк мамилесине жатпайт. Чыбык кыркылып, ант берилген. Элдин алдында жооп берчү күнөө. Казак-кыргыз жоо болсо мейли, Боронбайдын кара башы соо болсо болот экен да. Ымандай сырыңды айтып, бузулган ишти түзөгүн. Кечире турган мен эмес. Кенесары канын төгүп, кайгы салган кара кыргыз журту, багар-көрөөрүнөн ажырап калган жетим-жесир бүлөлөр карап турат, Кенесарыны Көлгө өткөрбөй шейит кеткендердин арбагы карап турат, — деп санын мыкчый Боронбайды жекире тиктеди Ормон хан.

— Калыкем айткандай, өткөн иш ордуна келеби. Мындан кийинкиге сабак болор, — деди Боронбай.

— «Сабак болор, кечиктим», — деп мүлтүлдөйсүң. Кана сабак болгону? Кокон басып кирген кечээки Ашмара кармашында элдин биримдиги үчүн, эл-журттун амандыгы үчүн деп ичи ооруйт экен — алыскы Ат-Башыдан Ажыбек жасоо кайрып келди. Мүлтүлдөп, «чакырык кечикти» - деп, жок шылтоо таап келбеңиз. Түзөлгүн. Агыңдан жарыл, ийриңди түзө, калайык-калк алдында жооп бер, — деди Ормон хан салмактуу солк этпеген калыбында.

Жүйөөсү түгөнүп, жарга кысталгандай абалда турган Боронбай бий:

— Эми эмне кыл дейсиз? Элди көндүрө албадым, ээрчите албадым. Элге ээ эмес экеним ошол, — деди малдашын түзөп, маасысынын кончун тарта оңдонуп олтура.

— Эл сени куп ээрчийт, андан көрө алиги орус тыңчысы татардын тилине кирип, оруска көчүгүмдү такагым келип турат дебейсиңби, — деп зирк этти Ормон.

— Орустун караанын көрө элекмин. Байсылда соода-сатык менен жүргөн киши. Орустардын өнөр-билимин, ак көңүл жакшы эл экенин айтып жүрөт. Ырасы, кээде айткандары көңүлүмө уюган учурлары да бар, — деди так кесер танууга батына албаган Боронбай бий.

— Кеп мына ошо татардын кеби көңүлүңө уюганында, бий.

Узун сөздүн кыскасы, элдин алдындагы антыңды, кыргыз биримдигин сактоо үчүн аракетинди ак өтө. Ногоюңду кетир, орус менен өзүнчө мамиле күтөм дегениңди кой. «Бөлүнгөндү бөрү жейт» дегендей, жамы кыргыз биримдигин бузуп, оруска букара болгондо деле этегиң толбойт. Токтот мунуңду, «Эсиң барда этегиңди жап», дагы айтамын, агыңдан жарылып, эл бузган кытмырлыгыңды мойнуңа ал. Мен айтып коёюн: өтө катаал иштерге баруудан кайра тартпаймын, — деп Боронбай бийди көзүн ирмебей тиктеп турду Ормон хан. Ылдый карап, сейрек сакалын сылап отурган Боронбай бий жооп бергенче, эшик ачылып:

— Таксыр, Аягөздөн Галим абзий келди. Сизге кирүүнү каалайт, — деди эшиктен кирген жигит ийиле төшүн басып.

— Аа, Галим мырза келген экен да. Кирсин, — деди Ормон хан.

— Ассалоому алейкум, — деп салам айта ызаат кылып турду эшик ачыла кирген тарбиялуу Галим.

— Алейкума салам, кел, Галим мырза. Ат-көлүгүң аман келдиңби? Өйдө өт, жай ал, — деди Ормон хан.

— Рахмат, таксыр, аманчылык. Арыбай эсен-соо келдик, — деди Галим жай алып олтура Калыгулга, Ормон ханга кол берип.

— Ашуулар жабылып калды го, Боом менен келип, ара-коно жеткендирсиң. Аман келгениң жакшы. Кана, жарым падыша жандыралдарың аман турушабы, өзүңдүн үй-бүлөң эсенби? — деди хан.

— Аммалары аман-эсен. Губернатор князь жана генерал Вишневский Сизге салам жолдошту, — деди Галим.

— Саламат болушсун, — деп бир аз ойлуу турду да, букарасы болот деп жагына албай жүргөн Боронбай бий уксун деген ойдо: — Галим мырза, сени кыйнамак болдум эс алдырбай. Гүбүрнадыр менин катымды алгандыр. Эмне кебиң бар, чогуу угалы, кеп сал, анан эс аларсың, — деди.

— Албетте мен да азыр эле окуп берейин деп турдум эле. Улуктардын каты маанилүү. Калыгул аке, Боронбай бий баарыңар олтурганда окуганым жакшы, — деп чөнтөгүнөн түрмөктөлгөн кагаз алып, жандыра көз жиберип турду да, — мында орусча жазылган. Мен ошол тилде окуп, маанисин кыргызча которуп берип турайын, — деп адегенде орусча окуп, бүткөндөн кийин которуп турду:

«Урматтуу манап, Ормон Ныязбек уулуна!

Татар Галим Ягудин Аягөзгө кайтып келгенде Бажы приказы аркылуу Сиздин мага жазган катыңызды жеткирди. Анда сиз Омскиге өзүңүздүн кадырлуу эки кишиңиз менен келип, генерал-губернатор князь Горчаков менен жолугушууну каалай турганыңызды билдирипсиз. Бул өтүнүчүңүздү мен урматтуу князга билдирдим. Аягөз приказы аркылуу Галим Ягудинден жообун аласыз.

Козголоңчу султан Кенесарыны жеңген баатыр эл башка жактан келген жоону да жеңерине ишене турганын жана Сиздин жекече эрдигиңизди сыйлай турганын билдирип коюуну өтүндү. Ошондой эле Сиздин жана биздин элдердин ынтымагын каалай турганыңызды жана Россияга пикириңиз түз экенин билдирүү князга өтө жагымдуу болгонун билдиргим келет.

Сиздин кыпчактарга каршы куралданып чыгуу жөнүндөгү оюңуз ага жакканын, силер ал душманыңарды да жеңээриңерди, эгерде керек болсо Россия Сиздерге аскер жагынан жардамга келерин билдирип коюуну өтүндү.

Кожонун Сизге аскер жагынан жардам сурап кайрылганын, Сиздин ага жардам берүүдөн баш тартканыңызды князь жактырды. Россия Кытай менен достук мамиледе болгонунан улам урматы улуу императорго мындай жардамды көрсөтүү жакпай турганын билдирип койгубуз келет. Экинчи жагынан өзүңөрдүн коопсуздугуңарга коркунуч тууп турган азыркы жагдайда аскериңерди алыска жиберүү өзүңөргө да ылайыксыз болор.

Урматтуу улук манап, биздин улуктардын, улуу урматтуу княздын жакшы санааларын, насияттарын эске алууңузду өтүнөмүн. Эми Сизге, элиңизге ынтымак, жакшылык

кааларыбызды билдирейин. Сиздин мындан аркы өмүрүңүз бейкут, бактылуу болсун. Биздин эл менен ынтымактуу болоруңарга ишенебиз.

Генерал Вишнеvский

Туура: улук адъютантъ үчүн (колу)

31-декабрь, 1847-жыл.»²⁸

Бүткөн сөздөрдү өзүнчө которуп, экинчисине өтө каттын аягына чыгып, мурутун сылай, ушундай жагымдуу кабарды алып келгенине ыраазы боло Ормон ханды карады Галим. Кат окулуп бүтө үй ичи бир азга тынчый түштү.

— Кенесарыдан кутулткан кыргыздарга өтө ыраазы болгон экен орус жандыралы. Кыргыз элин жана анын башчысын да баатыр дептир го, — деп жылмая Ормонду карады Калыгул бий.

— «Коконго каршы аттансаңар аскер жагынан жардам берүүгө даярбыз» дегенинде терең маани турат. Ойлоно турган иш, — деди да, Галимди карап: — Сизге өтө ыраазылыгыбызды билдиребиз. Сиздин жардамыңыз бул иште зор болду. Эми конок үйгө өтүп эс алыңыз, калган сөздү Сиз жай эс алгандан кийин сүйлөшөбүз, — деп, үй кызматындагы кирген жигитке: — Галим мырзаны конок үйгө алып бар, Сазага айт, сый камын көрсүн, конокко эрмек болсун, — деди Ормон хан.

— Түрк элин карай жылып келаткан Орусия Коконду басып алгандан кийин азгантай кыргызды жайына коёр беле, — деди Калыгул акылман.

— Кеп ошондо. Бул өтө ичке иш. Биз Коконго каршы чыксак, Орусия бизге кошулуп, биздин кол менен дээрлик максатына жетсе, бизди да жайыбызга койбошу мүмкүн. Ошондуктан, эгерде орус менен бирге Коконго каршы чыга турган болсок, анда шарт намеге кол коюшубуз керек. Анда Россия Кытай менен өзүнүн чегиндеги аз эл кыргыздын өз алдынчалыгына кепил болорун тастыктап коюуга тийишпиз. Андан көрө ичибизден ирип, ар кимибиз ар башка ойдо жүрсөк, анда көрүнгөнгө жем болорубуз шексиз. Ынтымак күтүп, бир ойдо болуп, бир жакадан баш чыгарсак, Орусия биздин шартты кабыл алышы ыктымал, — деп Боронбай бийди карады да: — оруска ыктаганыңды эми коёсуң го, бий, — деди Ормон хан.

— Ыктап эле орустун ирегесине кирип бергенибиз жок го. Жамы кыргыз ынтымагында, албетте бирге болобуз, — деди Боронбай бий.

— Бул сөзүң туура, бий. Көрдүңбү, орустар биздин өзүнчө эл экенибизди, жоонун мизин кайтарар күчүбүз бар экенин мойнуна алганы ушул, — деди Ормон хан.

— «Аскериңерди Кожого жардамга жибербегиле» деген тура, анын да мааниси бар, — деди Калыгул.

— «Өзүңөргө коркунуч тууп турганда» дегени Коконду айтып атат го, — деди Боронбай бий.

— Ооба, ошондой, бий. «Эми Сизди атайын чакыртып ынтымакташалы. Бузуку азгырыктан кач», деген оюмду орус жандыралынын каты тастыктап турат, — деди Ормон хан.

— Эки уруу бир атанын балдарысыңар. Анын үстүнө экөөң ак бата менен Кудай кошкон кудасыңар. Ынтымак-ырашкерликти күткүлө. Элдин бүтүндүгүн, байкерчилигин Кудай таала насип кылсын. Аллоху акбар, — деп Калыгул алакан жая баары бата тилешти.

Түштөнгөндөн кийин бир кыйлага үзүр-мазыр сүйлөшүп олтуруп аттанган Боронбай бий ойлуу баратты.

Жакшы кабар менен келген Галим сый конок болуп, бир өргүй Ормон хандан март тартуу алып, Аягөзгө кайтты.

ЖООП-НАМЕ

1848-жыл. Бугу айы. Намангандан чакырылган молдо Нажимуддин ажынын келгенине байланыштуу айылдарда оокаттуу адамдардын алдында балдарды жыйып окутуу, Наманган, Анжиян, Кокон шаарларына билим алуу үчүн сабаты ачылган өспүрүмдөрдү жиберүү жөнүндөгү жыйын кечээ тарады. Эртең мененки намаздан кийин Нажимуддин дамбылда салам айта Ормон хандын үстүнө кирди.

— Алейкума ассалам, ажы, келиңиз жарыктык, Мен Сизди чакыртып алайын деп турдум эле. Келиңиз, — деп Ормон хан ордуна козголо орун жаңсады да, — мына, ырас болду, чогуу сүйлөшөлү, — деп жанында олтурган Калыгулга карады.

Нажимуддин ажы аярай өтүп, Калыгулга, Ормонго кол берди да, жай алып олтура:

— Ва рахмату аллахи, ва баракатуху, Алла таала хамма калайык журтубузга жана хан ишиге яр болсун, — деп бата тиледи.

— Нажимуддин ажы, Сиз үчүн атайын көтөрүлгөн өргөө, кызматыңызга кишилер камдалды эле. Көңүлүңүзгө толдубу биздин конок сыйыбыз, — деди Ормон хан.

— Рахмат, таксыр. Яйымыз жуда якшы ясалыптыр. Жигитляр ям түзүк изатлу адамдар экен. Кечээги мажилесте Сиздин айткандарыңыз амма шарият жолуга тугру келеди. Мен жуда курсант болуп турмун, — деди ажы.

— Ал биздин калк алдындагы вазипабыз. Сиздин келишиңиз биздин ишибизге дем болор деп турабыз, — деп хан сакалын сылай аалымга көз жиберди.

— Иншалла, мен ишке киришүүгө азир болуп турмун. Сиз берген шакиртлар билен тааныштым. Жарайт, кат таанышат экен, калганын үйрөнүп кетишеди, — деп иш үчүн ынтызар экенин билдире сакалын сылай, оңдонуп олтурду ажы.

— Биздин эл тоо арасында көчүп-коно күн өткөргөн момун эл. Кат тааныгандар жокко эсе. Ата-бабалардан бери мусулман динин туткан дилибиз ак, бирок илим-билимге муктаж — караңгыбыз. Биздин элде шарият жолун үйрөтүп агартууга Сизден жардам күтөбүз. Адал менен арамдын, күнөө менен аруулуктун, жуптулардын бири-бириндеги акысы, милдети, адам акысы жана да Кудай алдындагы мусулманчылыктын парздары жөнүндө китеп жазып берүүңүздү өтүнөбүз, — деди Ормон хан.

Көзүн ачып-жума башын ийкей угуп олтурган ажы:

— Таксыр, мындай китепти жазуу узак убакытты талап кылат, — деди.

— Кат тааныбаган элге кыска, түшүнүктүү, нуска сөздөр менен жазылбаса баамдарына жетеби, — деди Калыгул.

— Собол — жооп иретинде болсо кантээр экен? Ушундайы элге тез жетер беле? — деди Ормон хан.

— Баракелле, ак сөз. Собол-жооп иретинде жазуу бизге да жеңил болоду. Калкка да түшүнүктүү болор. Мындай китепти «Собол-наме» деп атасак болот, — деди дилгирлене, иши жеңил болоруна көзү жетип кубанган ажы.

— Менимче «Жооп-наме» десек, кыргыздарга жугумдуу келер, — деди Калыгул.

— Болоды. «Жооп-наме» десе да түзүк, — деп Ормон ханды карады ажы.

— Ажым, — деди да, Ормон хан Нажимуддин ажыга суроолуу карай сөзүн улады. — Жооп-намени эмнеден баштап, эмне менен бүтөрүбүздү кеп уруп берсеңиз, Калыкем да уксун, — деди.

— Алланын ысмы билан башлаймыз. Адам баласын Алла таала жарык дүйнөгө не үчүн жаратты? — деген суроого жооп беремиз. Адам жарык дүйнөгө якшылык үчүн жаралган. Якшылыктын башаты ыйман күтүү. Алла тааланын бардык бирдигин жадында тутуп, якшы аракетлердин соңунда болуу негизги вазийпа болоды. Жарык дүйнө адам баласыга убактылуу жай. «Алла таала адам баласын жакшылык үчүн жараткан» дедик жана адамды сыноо үчүн жакшылыкты, жамандыкты жанаша койгон. Адамдын өз ыктыяры кайсы жагында болуу. Адамга эрк берилген жакшы-жаманды ажыратып таануу үчүн. Ак көңүлдүк, кең пейилдик, сылыктык, боорукердик, кайрымдуулук менен катар ичи тардык, кара ниеттик, көрө албастык, кытмырлык, ушакчылык — аммасы адамдын жадында тура алады. Сабырдуулук, токтоолук, чабалдык, шашмалык да адамга берилген касиеттер. Мына ушулардын кайсынысын өмүрүндө эш тутуу адамдын өз эркинде экенин жазамыз. Үй-бүлөдө

никеге ак болуу, жубайлардын бири-бирин сыйлашуусу, балдарды ошол сапаттарда тарбиялап өстүрүү да адамдын кудай алдындагы милдети экенин, жарык дүйнөдөгү убакыт ченеминдеги аз өмүрдө адал эмгек, таман акы, маңдай тер менен Алладан ырыскы күтүп жашоо момун пенденин милдети. Адам акысын жеш, бирөөнүн оокатына көз артып, ичи тарлык кылуу, арам санаа менен кыянаттык иштөө, бирөөнүн шагын сындыруу, көңүлүн калтыруу, уурулук, бирөөнүн малын зордоп тартып алуу — Кудай алдында азапка түшүп, тозокко бара турган күнөө экенин жазабыз. Аманат менен кыянаттын, изат менен оройлуктун, уяң илбериңкилик менен терс кыял зомбулуктун, достук менен кастыктын, кишиликтүүлүк менен наадандыктын, сылыктык менен кара мүртөздүктүн баарын собол — жооп иретинде чечмелеп бермекчибиз.

«Жакшылык — иман башаты» дедик. Ыйман күтүүнүн башталышы дедик. Жакшылык ыйман күтүү неден башталарын айтабыз. Жакшылык амма жөнөкөй нерседен башталады. Жолдо таш, тикенек жатса өзүнөн кийинки өткөн кишилерге жолто болбосун деп, жолдон четке чыгарып койсо — мунун өзү жакшылык. Мына ушундай иштерден куралып, жакшылык адам баласы үчүн бул дүйнөдө да, тигил дүйнөдө да эл алдында, Кудай алдында жүзүн жарык кылуучу жолдошу, ыйманы болуп эсептелерин айтып беребиз.

— Адам баласынын жарык дүйнөдөгү тагдыры жөнүндө бул китепте айтып бере аласызбы? — деди Калыгул.

— Албетте айтып беребиз. Бул негизги соболдордун бири болоду. Биз айттык ки, Алла таала адамга акыл-эс, каруу-күч берип, жакшылык менен жамандыкты жанаша жарата анын алдына койду. «Кайсынысын тандасаң — өз эркиң» деп. Мына адамдын тагдыры ушул маселеден башталады. Адам өз аракетине жараша тагдырга туш болот. Алла таала адамдын пейлине, аракетине, иштеген иштерине, эл менен болгон мамилелерине жараша тагдырды башына салады. Адал иштеп, ак эмгеги менен жакшылыкты эш тутуп жашаган кишинин тагдыры жакшылык менен бүтөдү бу дүйнөдө ям, тиги дүйнөдө ям. Биз пенделер өзүбүздүн кетирген каталыктарыбызга, туура эмес иштерибызга, кетирген күнөөлөрүбүзгө жараша тагдырга туш болгонубузду өзүбүздөн көрбөй, «Алла тааланын салганы» дейбиз. Албетте андай тагдырды анын башына Алла таала пейлине, иштеген иштерине, кетирген ката-күнөөлөрүнө жараша берди. Мына ушуларды билбестен аянычтуу тагдырга туш болгон киши аны Кудай тааладан көрөт. Акырында өз башына Кудай таала берген эркиндигине каниет кылып үй-бүлө, жубайлык махабат, адал жашоого, бала-бакырларын да адалдыкка, жакшылыкты жолдоп ыйман күтүп өтүүгө тарбиялоо керектигин чечмелеп беребиз. Бул дүйнөдө адамдардын бирерлери сарамжал күтүп, адал оокат жыйнап, бай болушат. Мындай адамдар шарият жолунда жыл сайын байлыгынын бир бөлүгүн жарды-жакырларга, жетим-жесирлерге үлөштүрүп берүүгө милдеттүү. Мындан анын байлыгы адал болот жана Алла таала анын байлыгын дагы көбөйтөт, мына ушуларды айтабыз. Байлыктын, дүнүйөнүн аркасынан түшүп, ач көздүктү туу туткан адамдар акыры адамдык эркин жоготуп, малдын, дүнүйөнүн кулу болуп каларын, андай адамдын бул дүйнөдө эл алдында кадыры жок, тиги дүйнөдө Кудай алдында күнөөкөр болорун айтып беребиз бул китепте. Жетим-жесирлерге, карып-мискиндерге кайрымдуу, ак көңүл, байлыгынын бир бөлүгүн жыл сайын алар үчүн зарп кылып жүргөн адамдын эл алдында кадыры артып, тиги дүйнөдө Кудай алдында жүзү жарык, жаннаты болорун айтмакчыбыз.

Бул дүйнөдө жашап өтүүнүн баркын билген мусулман баласы ашкере көп байлык күтүүдөн көрө, аны элдин, жарды-жакырлардын, илимдин, агартуучулуктун пайдасына жумшоону артык көрөт. Мындай жашоо бул дүйнөдө адамдын зоболосун көтөрүп, жан дүйнөсү бай, көңүлү куунак, азбы-көпбү ырыскысына топук кыла жашайт. Мындай адамдын өмүрү куунак өтөт. Жарык дүйнөдөн кетер алдында да санаасы тынч, бул дүйнөдө жашаган өмүрүнө ыраазы боло, акыркы көз ирмеми да бактылуу боло жарык дүйнө менен коштошот. Тиги дүйнөдө да жайы жакшы болот. Мына ушулар жөнүндө жазабыз.

— Эл үчүн өтө керектүү китеп болот экен, Кудай буюрса. Китепте суроо да, жооп да кыска жана так болсо абзел болор эле, — деди Калыгул.

— Аракет кыламыз, шон үчүн «Жооп-наме» дейбиз китепти.

— Өлүм парзы, тиги дүйнө жайынан да кабар берерсиз. Бул да эл үчүн өтө зарыл, — деди Ормон хан.

— Албетте тиги дүйнө жайы, көр азабы жана жыргалы, мүнкүр-нанкир сурагы, кыямат күнү, сират көпүрөсү, бейиш-тозок жөнүндө да собол-жооптор болот, — деди ажы.

— Намаз окуу жоболору, керектүү сүрөөлөр жөнүндө да кыска жазып берсеңиз дейм. Айтпадымбы, биздин эл буга өтө муктаж. Дилинде мусулман экени ак, бирок анын парздарын кандай аткаруу жөнүндө кабарсыз. Мына ушул жагынан кандайча көмөк бере аласыз? — деди хан, ажыга кызыга карап.

— Беш убакыт намаз айырмалары, аны өтөөнүн жолдорун да жазабыз.

— Жакшы иш, жамы элге керек, ажы. Ишиңиз илгери болсун. Бул китепти бүтсөңүз кул Хожо Ахмат жасоо бий³⁰ осуяттарынан кабар берген китепти да жазып берерсиз. Бул да жамы эл үчүн керек, — деди Калыгул.

Тоо арасында узак убакыт жүрүп калуу ыктымалы жадына жага бербеген ажы мукактана:

— «Жооп-намени» жазып бүтөлү... Андан кийинкисин көрө жатарбыз, — деди.

— Ажым, үй-бүлөңүздү көчүрүп келебиз, мечит-медресе курдурабыз. Өзүңүзгө ылайык там салдырып беребиз. Жылына Наманганга каттап турарсыз. Жашооңуз көңүлдүү жана жай болсун үчүн кам көрөбүз, камтама болбоңуз. Музоокени, Орозбакты жаныңызга коюп, кыргыз санжырасын жаздырсак деген оюбуз бар, — деди Ормон хан.

— Таксыр, кыргыз санжырасы жөнүндө билгеним аз, — деди ажы.

— Адам ата, Обо энеден таралган адам баласын бутактатып көрсөңүз кыргыз бутагы чыга келер деп ойлойбуз. Кыргыз санжырасын жакшы билген кишилер бар. Аларды жаныңызга аласыз, — деди да, Калыгул ажынын санжырага көңүлсүз турганын байкап, аны жубатуу максатында сөзүн улады. — Нук пайгамбардын адам рухун сактап калганынан баштасаңыз, кыргыз санжырачылары жардам берет. Ыбрайым пайгамбардын тармагын таратсаңыз, андан бани израил уруусу, араб тайпасы, пайгамбарыбыз Мухаммед Алейхи Саламдын урпактары белгилүү болот да. Бул дагы кыргыздар үчүн маанилүү. Буларга катар Сулайман пайгамбардын, Искендер Зулкарнаиндын өмүр жолдору жөнүндө маалымат берсеңиз да жакшы болор эле.

«Жооп-наменин» пайдасы, аны жазып бүтүп, көчүрмөлөп айылдарга таратуу, бул үчүн сабаттуу шакирттерди даярдоо жөнүндө үчөөнүн ортосунда аңгеме көпкө уланды.

ЖҮЙӨӨСҮЗ АЙЫП

1848-жыл. Бугу айынын аяк чени.

Жайлоонун толуп турган маалы.

Сары-Чаттан көрүнгөн жоон топ атчандардын көз алдына тоолуу өрөөн тартылды. Тескейи ак мөңгүлүү, чокулары көгүш асманды тиреген, бетеге-тулаңдуу беттери жай жарашыгына бөлөнгөн тоо кыркалары келбээрсийт. Тоо этектерине улана доңуз сырты, шыбактуу жашыл адырлар төмөндөп келип, алды жагы боз чапка айланган кенен талаа Чүй суусунун оң жээгине чейин созулуп жатат. Чүй суусунун сол жээги өсүмдүккө кунук, дамаамат кар түшпөгөн Күңгөй тоо кыркаларынан Чүйдүн сол жээги жогорулаган сайын кеңейе берип, Түндүк Шамшы тоо кыркаларын этектей таштак түзөңгө өтүп, Кочкор-Ата, Кызарт тоо кыркаларына чейин суналып жатат.

Күн көтөрмө бою көтөрүлгөн. Алдыда бараткан соорусу жайык, зээри бийик, кара жалдуу кула ат минген, кызыл тыштуу кара көрпө тебетейчен, боз пиязы чепкенинин этеги аттын соорусун жаба бараткан кара сакал, кабагы бийик, олбурлуу киши салабаттуу да, бараандуу да көрүнөт. Арткы топтон бөлүнө бастырган Куттуксейит уулу Шамен кула атчанга жанаша келди да:

— Таксыр, менин аштык айдаган жерлеримди көрө кетиңиз. Азыр солго бурулалы, — деди.

— Ооба, менин да оюмда бар эле. Сенин да элге пайдалуу иштериңди көрөлү, — деди кызыл тебетейчен.

Бул киши кара кыргызга хан көтөрүлгөн Ормон Ныязбек уулу эле. Шамен хандан ат мойнунча артта бастырып, жол улай баратат.

— Шамендин эгинин көрөт экенбиз да.

— Токчулукту баштады Куттуксейиттин уулу.

— Сарамжалдуу, оокатка бүйрө дешет.

— Жаш туруп сөз жүйөөсүн билгенин айт.

— Сөз кетирбеген чечен дешет.

— Бир аз куу казаныраак дешет го.

— Бара көрөбүз да.

— Хан агасын кондурад го.

— Ашуу ашып, Кара-Кужурга түшүп кетээр бекен хан, — деген кобур аралаш арткы топ хандан көтөрмө бою артта баратты.

Аңырты, Орто-Төр, Көл-Үкөк, Терс-Төрдөн түшкөн туура сууларды кече атчандар Тогуз-Булак кашатынын алдындагы сазды жээктеп салынган Шамендин алышын бойлой баратышты. Сол жактагы боз адырдын алдында эгин эгилген. Жайыктын алдындагы эгинди сугарып жүргөн эки кишинин бири атчандарды алдынан тосуп чыга, утурлап салам айта ызаат көрсөтүп турду.

— Алейкума салам, аштыгыңа береке болсун. Көктөмү жакшы экен, — деди Ормон хан.

— Рахмат, таксыр, Кудай кааласа, айтканыңыз келип, аштыгыбыз берекелүү болор деп турабыз, — деди сугатчы.

— Таксыр, бул киши биздин аштыкчылардын башчысы Малтабар деген жигит. Дыйканчылыктын жайын жакшы билет. Жетиген туугандардан болот экен. Чүйдөн мурдагы жылы атайын көчүрүп келгенмин, — деди Шамен.

— Жүрүңүздөр, үйгө түшүңүздөр, — деди Шамендин «иш билет» деген сөзүнө шердене түшкөн сугатчы Малтабар.

— Рахмат, кайрылалы үйүңө, бирок даамды ат үстүнөн эле таталы. Таксырдын иштери бар, — деди Шамен.

Хан тобу кайрылып сугатчынын үйүнө, жолдун алдындагы боз үйлөргө келип токтоду. Жоолугун алдына буунган узун көк көйнөкчөн аял кырма аякка максым куюп, төшүн басып ийиле Ормон ханга сунду.

Аякты алып, ат жалына тийгизе тынбай кере жутту да, кайра узата:

— Бали, ырахмат, суусун канды, бул дыйканчылыктын үзүрү, — деп мурутун жаный жолдошторун карады Ормон хан.

Аяк кайра толтурулуп, атчандар аякты Бири-бирине узата даам сызышты.

— Аксакалдар, үйгө түшүңүздөр. Кыш туума кыркыла элек улагым бар, — деп чын ыкластан үйрүлүп турду сугатчы.

— Рахмат, анда этинен кетирбей багып тур. Кайра өткөндө токтойбуз, — деп күлдү Ормон хан.

— Каап... дагы кайрыларыңарды Кудай билет, — деп кыйылып турду чын ыкластан жолоочуларга сый көрсөткүсү келген сугатчы.

— Анда, таксыр, аркы өйүзгө өтүп, эгинди көрө кетпейсизби, — деди Шамен, өзүнүн тоо арасында биринчи болуп эгин айдап, элге өрнөк болгусу келгенин көрсөтүү аракетинде.

Өйүзгө өтө тегиз богок сала, итабар көп жерди ээлеп жайкалып турган эгин талаасы атчандардын көз алдына тартылды.

Эгиндин четине келгенде аяк-башына көз чаптырып, көйкөлө ыргалып, көздү кубандырып турган талааны көрө:

— Текши баш аларга жакындап калган экен. Канча теше эктиң эле? — деп Шаменге кайрылды Ормон хан.

— Беш тешеге эгилген. Кудай буюрса эки айга жетип-жетпей бышат, — деди өз ичинен ыраазы болгон Шамен.

— Өзүң эле эмес, өзгөлөргө да эгин эккенди үйрөтпөйсүңбү, — деди хан.

— Үйрөнүп атышат, менден башка сугатчылардын да эгип алган эгиндери бар, — деди Шамен.

— Жакшы экен. Эгин эккендер көбөйсүн. Элде болгону жакшы, — деп жайкалган эгинге көз жиберип турду да: — Өзүңдүн эккен эгиниң канча? — деп сугатчыга кайрылды хан.

— Ушул эгиндин майнабынан суу ичкен жарым теше жерим бар, малым да бар. Бир музоолуу уюм, кой-эчким болуп он-чакты жандык, — деди хандын көңүл бурганына ыраазы болуп турган сугатчы.

— Эгиниңди эгип, баккандарга эмне акы бересиң? — деп Шаменди карады хан.

— Берет, бербей анан, — деп Шаменден озо аны жал-жал карап жооп катты сугатчы.

— Акысын так кесер бычып койгун. Булардын акысы кетпесин бекерге, адам акысын жегенди Кудай таала өзү жазалайт, — деди Ормон хан Шаменди катаал тиктеген калыбында.

— Албетте акыларын күн мурун бычып, макулдашып коёбуз. Тешесине жарым каптан эгин берилет, — деди хандын катаал көз карашына кысыла түшкөн Шамен.

— «Жарым» деп бүрүштөбөй бүтүн каптан эле бер! Аштыкчыларың ыраазы болушсун, — деди хан.

— Ошентебиз, таксыр. Нааразы кылбайм буларды, — деди Шамен.

— Кысынбагын, ошент, — деп Шаменди карады да: — Ар ким өз үй-бүлөсү, мал-жаны үчүн эгин эгип, чөп-чарын камдап алгандай болсун. Кар көп жаап, жут болсо кыйналышпайт, — деди.

— Эгин эккенге элдин мойну жар бербей турат. Жаз келгенде эле кышты унутуп салгандар көп. Жайды жайлата айыл-айылдан кымыз уулап жүрүп, чөп чаап алганга да чололору тийбегендер арбын, — деди хандан жашы улуу, кадыры өткөн Токтор аке.

— Андайлар ышкырып жут келсе бирин-экин малынан кол жууп, тумшуктарына суу жеткенде ийге келишет, — деди хан.

— Эгин эгүү, чөп-чар камдоо, кыш камын көрүү — ар бир үй ээсинин иши. Муну түшүнбөгөндөрдү Сиздин жардыгыңызга ылайык жазалаш керек, — деди топ ичиндеги кадырман билермандардын бири.

— Таксыр, ашууга чейин итабар бар. Күн кечтей электе Кара-Кужурга түшүп кетели, — деди ар ишке камдуу Шамен.

Хан тобу өйдө тарта Терс-Төрдү көздөй бет алды.

Кара-Кужур жайлоосундагы мал-жайын көрүп, Шамендин айлына бир өргүп, таң саарынан жолго чыккан Ормон хан тобу түш оой Калмак-Ашууга чыга келе тизгин жыйды.

Алдыда асман мелжий суналган ак мөңгүлүү Молдо-Тоо кыркаларынын бетегелүү апай беттерине жалгашкансып көлбүгөн көгүлтүр көл көздүн жоосун алып турду. Көл жээги мунарыктай күн нуруна чагылыша көңүлдү эргитет. Жаратылыштын ажайып сулуулугуна маашырланып турду Ормон хан. Көк-жашыл тартып жаркыган көл жайлоо жарашыгын арттырып турду.

— Керемет жайлоо экен го. Ушунча бийик тоо арасында уюткан каухардай көгүлжүм тартып, көңүлдү эргиткен көл жомоктогудай ажайып экен го, — деди көлгө сереп салып ойлуу турган хан.

— Таксыр, азыр чети эле көрүнүп турат. Ойго түшкөндө көлүңүз ошондо көңүлгө толот, — деди Шамен.

Ары жактан ашууну көздөй келаткан үч атчанды көргөн Токтор аке:

— Оо, Келдибек эрен тура, ханды тосуп чыккан экен. Саал кечиккени болбосо тушма-туш чыкты, — деп сөзүн бүтө электе, атчандар белеске жетип, жапырт аттан түшө чылбырларын колуна кармап, төштөрүн баса салам айтып турушту.

— Ассалоому алейкум, таксыр ханыбыз, калың саяк элиңизге, касиеттүү Соң-Көлүңүзгө куш келипсиз, — деп утурлай басып, ханга кол берип саламдашты, башында төбөсү бийик ак калпак, ак суп чепкен, ичинен кийген тик жака ак кемселине күмүш кемер курчанган нооча бойлуу, кең далылуу, кабагы бийик, кашы калың, көздөрүн акыл уялаган коңко мурун, жээрде сакалы жайкалган сары чийкил салабаттуу Келдибек бий. Бул өз баркын сактай билген адам ханга ызаат кыла, өзүн сабырдуу кармап турду.

— Алейки салам, — деп ооз учунан алик ала мелтиреген калыбын жазбады Ормон хан.

Келдибектин артынан Дуулат жана алар менен келген айылдын билерманы Ормон ханга кол берип учураша, калгандарына баш ийкей турушту.

Теребелге сереп сала ат үстүндө каалгый ойлуу турган Ормон хан:

— Бу силер, саяк туугандар, ушундай керемет жайлоону ханга көрсөтпөй жайлап турганыңар кандай? — деп зоңк этти.

Күтүлбөгөн бул суроого кыстала түшкөн саяк бийлери Келдибекти карашты.

— «Ак шумкар алганына кубанбайт, чалганына кубанат». Таксыр, чалып турасыз го. Айып бизде чакырып көрсөтө албаган, — деди сөз жүйөөсүн кетирбеген Келдибек бий.

— Айып силерде болсо, анда айып тартасыңар. Өзүң ойлоп, өзүң быч айыптын өлчөмүн, Келдибек бий, — деди Ормон көлдү маашырлана караган тейде.

— Албетте өзүм бычам, таксыр, — деп борс-борс күлдү да, сөзүн кайра улай, — ойдо элиңиз күтүп турат, — деп атына минди Келдибек бий.

Ормон хан тизгин кага кыялай ашуунун оюна бет алды. Көтөрмө бою артта Келдибек бий, Дуулат бий, Токтор аке, Нажимуддин ажы, Шамен баштаган жоон топ атчандар баратты.

Хан тобу ашуудан түшүп, көл жээгине бет алды. Баш-аягы көз мелжите тулаңдуу тоо этектерине алкактана көлбүгөн көл бети күн нуруна чагылыша толкундарын жээкке чарпый

жайлоонун ажарын арттырып турду. Көл жээгинен үч чакырым берирээк жайкалган көк шиберде чатыраган калың айылды көздөй хан тобу баратат.

Айыл кара кыргыз хандыгын түптөөгө көп аракет жасаган, өмүрүн элим деп өтөп, атпай кыргызга кадыры арткан Медет датканын уулу Дуулат бийдики. Айылдан обочо үч ак үй тигилген. Бири он эки канат, экөө тогуз канаттан. Он эки канат ак үйдүн алдында жардана күтүп турган эл. Хан тобу жакындаганда топтон бөлүнө эки киши чыкты. Алдыда ноочо бойлуу ак сакал карыя келатат. Башында кулун тери жеңил малакай. Суйдаң ак сакал-муруту сыйда серпилген, үрпөгөй ак каштары, терең кабагы алдындагы сурмалуу көзү ойлуу тиктейт. Ак кемселине бөз кур курчанган. Сол ыптасында оттук кисе, кындуу бычак илинген карыя жакын келе:

— Ассалоому алейкум, таксыр ханыбыз. Куш келипсиз, атпай кыргызга теңир Алла буюрган касиеттүү Соң-Көлгө, калың саяк туугандарыңызга, өзүңүз менен кызматташ болгон айтылуу Медет датканын уулу Дуулат бийдин айылына, — деп салам айтып турду.

Ормон хан атынан түшүп, карыяга жана аны менен келген кадырман адамдарга кол берди да, жарданып турган элди карай басты. Коштоп келаткандар да жапырт аттарынан түшүп ээрчиди. Хан тобу элге жетип жете электе, төмөнтөдөн ат дүбүртү чыгып, улак тарта жигиттер келатышты. Алдыда суйдаң жалдуу кула кашка атчан, башын кызыл жоолук менен бууп, жеңдерин колочтонгон олбурлуу кара тору жигит үйдүн алдына улак таштады да, атынын оозун жыя кайрып келип хандын жанына аттан түшүп, сыңар тизелей салам берип турду. Эл үнсүз жарданып карап турат.

Ормон хан чөнтөгүнөн тай туяк жамбы алып жигитке берди да: — Рахмат, бар бол, — деп ыраазылык билдирди.

— Күмүш берди...

— Чоң экен. Жамбы дейт аны, — деген үндөргө аралаш Ормон хан элдин алдына чыга келип:

— Бар болгула, калайык, — деп бир аз ийиле төшүн баса салам берди да, эки жагында жарданып турган элдин ортосу менен боз үйгө бет алды.

Эшик алдында тасмалуу элечек оронгон тик жака жеңил кара кемселчен, кундуз кыюуланган белдемчи байланган орто жаштагы салабаттуу эки аялдын бири оймолуу кара көөкөрдөн кымыз куюп, экинчиси ийиле сунуп турду. Ормон хан аякты алып ооз тийип, жанындагы Токтор акеге узата үйгө кирди. Артындагылар даам сыза ээрчий киришти.

Үйдүн жасалгасы төп, калың өрө кийиздер үстүнө килем төшөлүп, төргө, эки капшытка кара көлдөлөндөр салынган. Улагадагы күмүш чабылган эки ала баканга кийимдерин иле жай алышты келгендер. Төрдө, аюу талпак үстүндө, Ормон хан. Оң жагында алдынан тосуп чыгып биринчи учурашкан карыя, Нажимуддин дамбылда, сол жагында Токтор аке, Келдибек бий, үй ээси Дуулат конокторго ызаат көрсөтө төмөнүрөөк олтурат. Коноктор орун ала жайланышкандан кийин хандын оң жагында олтурган карыя алакан жая:

— Оо, Жараткан Алла! Калайык калкыбыз айдан аман, жылдан эсен болсо экен. Кыйкырган жоодон, ышкырган жуттан калас кыла гөр. Хандын каарынан, кара өзгөйдүн дооматынан сактай гөр. Элибиздин өрүшү кеңейип, өркөнү өссүн. Аллаху акбар, — деп бата тиледи.

Олтургандар жапырт беттерин сылай күбүрөп батага кошулушту. Колго суу куюлуп, дасторкон жайыла даам төгүлүп, шуулдай кайнаган самоор киргизиле шымаланган шайдоот жигиттер бөйрөктүү ак чайнектен чай куюп, конокторго узатып турушту. Бир тынымга чайга карамыга үй ичи үнсүз дымыды.

— Оо, өттү го нечен замана. Мен Эсенгул баатырдын учурун көрүп калдым. Калың кыргыз кара калмак менен салгылаша жергеден сүргөн күндөр, кылыч кыңгырап, найза учунан жел ышкырган эрөөл күндөр, кара таандай калың калмактан Ата-Журтту бошотуп, «баш канжыгада, кан көөкөрдө» деп нечен эрендер эл үчүн жан кыйган апааттуу да, үмүттүү да күндөр, — деп карыя демин жыя сөзүн улады. — Ормон баатыр, мага «хан» деген сөздөн, «баатыр» деген сөз жылуу угулат. Ныязбек бий менин курбалдашым, баатыр, бар бол! Кандуу Абылайдын канкор небереси Кенесарыдан элди сактап калган кайратың элиңе жасаган чоң эмгегиң болду. «Эрени болбой эл болбойт» дегендей, өзүң менен бирге кыргыздын көп эрендери кошо салгылашты. Дос да, душман да көрдү кыргыздын ким экенин. Бар бол, баатыр! — деп чайдан ууртады да, сөзүн кайра узатты. — Ышкырып жут келсе, айкырып жоо келсе элдин камы мойнуңарда. Элибиз көчүп-коно чаржайыт. Мал азыгы менен күн көрүшөт. Элди жерге илээштирип эгин эккенге, малына чөп-чар камдап алганга ийиктирсеңер курсак тоюп, турмуш бакыбат болор беле деп ойлоймун.

— Ээ, карыя, несин айтасыз. Кенесары «кыргызды каратып, олжого тунам, казак-кыргызга хан болом» деп келди эле. Баса, ага орустун да алы жеткен эмес экен. Биздин кыргыз жоокерлери эрдемсиген ханга, анын түмөндөгөн аскерине кыргыз кылычынын мизин, чокмордун күчүн, найзанын учун таанытты. Ошол кандуу кармаштын башында мына көзүн көрүп мактаган эмес, ханыбыз өзү болду, — деди Келдибек бий.

— Кыл чайнап кырчылдашкан кыргызда нечен эрендердин өмүрү кыйылды го, — деди сакалын сылап, ойлуу олтурган Дуулат бий.

Эшикти эки жакка ача кирген жигит Дуулатка жакын келип, «бата» деп бүлк этти.

— Таксыр, ай туякка бата сурайбыз, — деп Ормон ханды карады үй ээси. Чай дасторконуна бата тиленип, жапырт тышка чыгышты.

Күн кеч бешим. Үйдөн жүз кадамча оолак, кандагайларын шымданган үч жигит кардай ак боз асый чыкма бээни ноктолоп, туура тартып турушат. Алдыда карыя, анын артында хан коштогон тобу менен ай туякка жыйырма кадамча жакын келе кырка тарта турушту.

— Оо, жараткан Кудай, кара кыргыздын ханы айлыбызга келип турат. Элдин башына кут түшүрө гөр. Кара кыргыз элине ынтымак, береке, бейпил, тынч жашоо бере гөр. Элибиздин башында турган эрендерибизге узун өмүр берип, бак-таалайын арттыра гөр, Аллоху акбар! — деди, алаканын жая, үнү каргылданып жашый түшкөн карыя.

Жапырт бата тилене, хан тобу кайра үйгө кирип жай алды. Бир сыйра кымыз сунулгандан кийин:

— Таксыр, — деп Ормонго көз жиберсе үй ээси сөз улады. — Орозбактын «Манас» айтканын уксак деп турат эл.

— Аа, эл кааласа «Орозбак өнөрүңдү көрсөт», — деп манасчыны карады хан. Үй ээсинен өйдө олтурган Орозбак тик жака боз кемселинин өйдөкү бүчүлүктөрүн бошото, топосунун чекесин көтөрө оңдонуп олтурду да:

— Баатыр, «Манас» дастанынын баарын айтып бүтө албайбыз, кай жеринен айтып берейин, — деп ханды карады.

— Элдин суроосун аткар, — деди Ормон хан.

— Чоң казаттан...

— Каныкейдин ат чапканын уксак...

— Кыргыздын Алтайдан Ала-Тоого келгенин уксак, — деген үндөрдү баса:

— Өнөр ээси өзүң билесиң да, Оке. Өзүң билип эле элге эрмек болуп бер, — деди үй ээси Дуулат.

— Анда Каныкейдин Тайторуну чапканын айтып берейин, — деп тамагын жасай, оңдоно олтурду да: —

Айкөл Манас өлгөнүн,
Айкөлдөн калган дүйнөнү,
Абыке, Көбөш эки арам
Камчыга ченеп бөлгөнүн,
Айкөлүнөн ажырап,
Азапка башы көнгөнүн
Семетейди көтөрүп,
Чыйырдыны жетелеп.
Жоргонун белин төтөлөп,
Букарга тентип төнгөнүн, —

баяндап, таякелерине уул болуп Семетей энесинен алыс өскөнүн, Каныкей көөмөйүндө Семетей эр жетсе, элине кошуп Айкөлдүн очогун тамызсам деген ойду көөмөйүндө багып жүргөнүн айтканда, отургандар муюп угуп, кээ бирлери «атаганат» деп шыпшына, Каныкейди тилегине жетсе экен дегенсип кобурай калышты.

Айкөлдүн эрдигинен, адилет ишке жан кыйган шердигинен кабар бергенсип, манасчынын айбаттуу үнү теремелге тарап турду. Манасчынын үнү бирде пастап, бирде жесир Каныкей менен уулунан айрылган Чыйырдынын бөтөн жерде өз баласынан өздөрүн жашырып, аруу үмүт күтүп жүргөн сарсанаасын билгизгенсип, муңаят. Семетей эр жетип чоңоё, элине бара турган маалы жеткенде, Каныкей «Манастын арбагы уулун колдоор бекен», деген үмүт менен алтымыш асый Тайторуну чоң жарышка кошот. Каныкейдин зарыгып күткөн аруу максаты, тобокел ишке бел байлаган кайраты манасчынын кыймыл-аракетинен

армандуу барып, кайра көкөлөй кайраттуу чыккан үнүнөн туюлуп тургансып, элдин көңүлү манасчынын кыймыл-аракетине, үнүнө арбалууда. «Арманда өткөн Айкөлдүн үй-бүлөсү тентигенин кара, өзүнүн туугандарынан кордук көрүп...», «Кайран Эне Каныкейдин кайратын көр», деген кобур үй ичин ээледі. Манасчыны көз ирмебей тиктеп, санын таянган калыбында Ормон хан муюп тыңшоодо.

Тайтору күлүктү ат чабышка кошуп, эр кийимин кийине, Айкөлдүн ак келтесин асынып, дүрбүсүн колуна алып, күлүктү сүрөөгө чыккан эненин жарык дүйнөдөн жакшылык күткөн үмүтүн, уулунун эрезеге жетип, эл-жерине кошулуусу үчүн жанын оозуна тиштеп, тобокелге бел байлаган адамдык кайратын, эненин эл-жерине, уулуна болгон аруу махабатын баяндаган манасчынын үнү бирде арзыган муңду билгизгенсип, бирде жаркын үмүттү, ага үрөгөн эненин кайратын даңазалай оболлоп, шаңдуу чыгат. Манасчынын бүткүл жан дүйнөсү менен кыймыл-аракети менен бериле эненин көп сай күлүктөрдүн ичинен алтымыш асый карыган күлүктү сүрөп төлгө кылган асыл үмүтү, адамдык кайраты жалгыз уулуна болгон энелик сүйүүсүн баяндап тургансыды.

Алгач алтымыш аттын соңунда келаткан Тайторуну дүрбүдөн көргөн эненин «Үмүтүм таш кабабы?» деген коркунучу бара-бара эти кызыган буудандын күүлөнө, сайкүлүктөрдү басып өтө, куйругу сунала келаткан карааны алга сүрөгөндөй болуп турду. Манасчынын үнү, кыймыл-аракети күлүктүн улам бир сай күлүктү басып чуркаган арымдуу арышын билдирсе, бирде күлүктүн жүрүшүнө дүрбү салып турган эненин жүрөгүнүн кагышын билгизгенсип дүкүлдөйт. Улам барган сайын күлүктүн арымы артып, аны сүрөгөн алтын айдар чок белбоо Алманбет баатырды, Көк-Серекти чуратып, капталынан сүрөгөн эр Чубакты көргөн Каныкейдин кайраты артып, үмүтү жанганын олтургандар манасчынын үнүнөн, кыймылынан туйгансып турушту. Ат сүрөөгө кеткен эжесинин чеки ишин токтотуу үчүн аттанып чыккан өспүрүм Семетей да ат сүрөгөндөргө кошулуп, эр Манастын өзү сүрөп келаткан күлүктүн чылбырын ала марага биринчи сүрөп жеткизгенин айтканда, муюп угуп турган үй ичинен:

— Бали, жуушаттың бизди!..

— Кошо жүргөндөй болдук. Көп жаша, рахмат! — деген үндөр угулуп, көпчүлүгү жашып кетишкен эле.

— Эр Манастын арбагы колдосун. Жамы кыргыз журтунун шарапаты тийсин. Рахмат! — деп Орозбакты карай сөз улады, Ормондун оң жагында олтурган аксакал карыя: — Эми Орозбак мырза эс алсын. Ормон баатырга комуз чертип бергин. Сен да өнөрүңдү көргөз, — деп четкерээк олтурган Музоокени карады.

Кара кездеме кыюуланган чыраштуу ак калпагын көтөрө кийип, жүккө жөлөнүү турган комузун алып күүлөп, бир-эки кайрып чертти да, карыяны карап:

— Кайсы күүнү чертсем болор экен? — деди сары чийкилинен келген кагелес кер мурут Музооке.

— «Өнөрүң болсо өргө чап» деген кеп бар эмеспи. Төк болгон өнөрүңдү, — деди карыя.

— Эмесе колдон келишинче эрмек болуп берейин, — деп «Кулпенде» күүсүн бир-эки кайырды да, мурда угула элек жаңы күүнү черте баштады.

Алгач шартылдап, алдыдан жакшы үмүт күткөнсүп, шаңдуу чыккан комуз үнү бара-бара муңайым, назик созолоно адамдык астейдил ыкласты, жашоо жарыгы абийир, сый-ызаатты баяндап, көңүлдү жайкаган жоодар кайрыктар үй ичин муютуп турду.

Көңүлдүү жайдары кайрыктар билинбестен мукамдуу тез кайрылып, көкөлөй көңүлдү эргите ашыктык арзууну, көңүл кушун таптаган, асыл жар күтүп жашаган бактылуу өмүрдү даңазалап, үй ичиндегилердин жан туюмунан түнөк таап турду. Жагымдуу ыргактар капыстан терс бурула комуз үнү кооптуу күңгүрөп, капкакка тийген манжалар такылдап, коркунучтан кабар бергенсип турду да, үзүлө түшүп муңдуу сыздап, зээнди кейиткен кайрык үч жолу кайталанды, анан басаңдай барып кайрадан алгачкы шартылдаган шаңдуу кайрыктарга өтүп, олтургандардын кабагын ачты. Комуз үнү басыла Музооке демин жыйып, оңдонуп олтурганда:

— Өнөрүң жетилип калган экен. «Өнөрүң болсо өргө чап» дегендей, өнөрүң өссүн. Ырахмат,

— деди комуз күүлөрүн баалай билген кыраакы Дуулат бий.

— «Эл ичи өнөр кенчи» деген ушул. Баракелде, күүң далай окуялардын башын камтыйт көрүнөт, жаңы күү го, — деди Токтор аке.

— Ооба, абаке, жаңы чыгарган күү, — деп өзүнө ыраазы болгон паанайда комузун жанына коюп, кымыздан кере жута мурутун сылап, аякты дасторконго койду да, өзүн ирмебей тиктеп угуп олтурган Ормон ханга көз жиберди.

— Музооке мырза, бир күүдө үч түрлүү окуядан кабар бердиң. Күүңдүн аты эмне? Жайын түшүндүрчү, — деди Ормон хан.

— Таксыр, рахмат. Бул күүнү «Музоокенин мундуу күү» деп койдум. Башымдан өткөн окуя эле. Эп көрсөңүз айтып берейин, — деди Музооке ызаат менен ханга көз жиберип.

— Айт, угалы.

— Айтайын, таксыр. Кайын-журтум солтонун бардар жеринен эле. Мурдагы жылы жайында кайындарыма учурашканы барып, күйөө бала катары сый-ызаат көрүп, өзүм да кайындарыма өз уулдарындай эгиле мамиле жасап, сылык-сыпаа жүрүүгө аракеттендим. Кайын-журтум үзүлө түшүп сыйлайт. Көңүлүм шат, жарым айча куунап жүрүп, сапарым карып, кайтаар убактым болду. Кайындарымдын бардар, кишиликтигү жерден экенине жана ушундай уюткулуу жерден жароокер асыл жар күткөнүмө ыраазы болуп, кайтууга азырлене баштадым. Жөнөөрүмдө кайнатам алдыма жорго мингизип: «Тукум болсун, өрүшүң кеңейип, өркөнүң өссүн» деп асый чыкма тогуз бээни айгырын кошуп, үйүрү менен алдыма салды. Ушинтип көңүлдүү кайтып бараттым, таксыр. Алдымда бөжүгөн жорго. Айдаганым үйүрлүү жылкы. Келечегим жөнүндө таттуу ойлорго берилип, элиме жөнөп баратам. Ашууну ашып, аркы түбүнө түшкөндө, алдымдан чыккан төрт каракчы башыма союл уруп, эсим ооп жыгылганымды бир билем. Чала өлүк бойдон сүйрөп бир үйгө киргизишиптир. Бир оокумда эсиме келип, көзүмдү ачсам кара алачыктын ичинде босогодо жатам. Коломтонун төрүндө олтурган дулдуйган кара киши ирегеде от үлөштүрүп отурган кемпирди жекире сүйлөдү:

— Жанагы томаяк чалыңдын боорукерлиги бир күнү өз башына тиет. Бул чала жан немени эмнеге үйүнө сүйрөп келди! Андай боорукер болсо көөмп, же ташка корумдап салбайбы куран окуп. Муну жыга чаап, малын биз алдык. Түнү менен Анжиянга айдап кетебиз. Бул өлөт. Баш сөөгү талкаланды. Бизде чоло жок. Эгерде өлбөсө эртең менен өлтүрүп койгула да, сүйрөп барып көөмп салгыла, — деди.

— Апей, көтөк, эмне дейсиң, жаш немени, — деп чочуп кетти кемпир.

— Айтпадымбы, өлтүрүп койгула деп. Башынан мээси көрүнүп турат. Шиш менен сайып койсоң эле өлөт, — деп бурк этти да, эшикке чыгып кетти дулдугуй кара.

Өлүм көз алдыма элестеп, ага-тууганым, асыл жарым, кайын-журттарым эсиме түшүп, жан кусалыгы көңүлүмдү тээп, айлам кетип турду. Аңгыча эшик ачылып, салабаттуу карыя кирди да:

— Арба, Айымжан байбиче, — деп төрдөн жай алды да, улагада жаткан мени көзү чала:

— Бул жаткан ким? — деди.

— Муну Сансызбай кызыл жаян болуп, чала жан жаткан жеринен таап, үйгө алып келген, өзү жылкынын түнкү кезүүсүнө кетти. Эми жанагы соку баш жексур: «Муну биз жыга чаап, малын алганбыз. Бул киши болбойт. Сен өлтүр!» дейт, өлүксүз. Өзүлөрү түнү менен бул бечаранын малын Анжиянга өткөрүп кетишет имиш. «Өлтүр, эмгеги былкылдап турат, шиш менен сайсаң эле өлөт» дейт. Эмне кылам? Жексурдун тилин албасам жалгыз уулума кесири тиеби деп корком, — деди кемпир.

— Ошондойбу, — деп карыя ордунан туруп, жаныма келди, көңүл коюп карап, башымдын жарасын көрүп, ойлуу турду да:

— Бул желмогуздарды кудай эле тыйбаса, элдин убал-сообунан коркпойт. Жаш жигит экен. Муну өлтүртпөйм. Жарасын көрдүм, айыгып кетет. Үйгө алып барып жарасын таңып, эки-үч күн дарыласам, кудай буюрса туруп кетер. Уулум, эптеп тур. Менин үйүмө барабыз, — деди карыя.

Өлүм оозунда турган жаныма асмандан Кудайдын алкышы жаагандай сергий түштүм. Турууга аракет жасаганда карыя колтугумдан сүйөп тургузду да, сыртка жетелеп жөнөдү.

— Тигилер келгенде... — деп оюн айталбай кысталган байбичеге:

— Жоопту мен беремин. Жүр, уулум, — деп үйүнө алпарып, башымдын каны-сөлүн жууп, алдыма төшөк салдырып жаткырды да, — уулум, өзүң да айыгам деп демөөр кыл. Буюрса, эки-үч күндө үйүңө кетесиң, — деп башыма дары чөптөрдөн жаап, өнтөлөп тамак-аш берип, үч күн багып турду да:

— Эми үйүңө барагой, уулум, Кудайга аманат, элиңе жөнө. Тири карак жан экенсиң, барып үй-бүлөңө кошул. Жолуксак — жолугаарбыз, жолукпасак — аман бол. Эстей жүр, — деп өзүнүн атын мингизип, айлыма жөнөттү, — деп Музооке сөзүн бүтө электе:

— Оой, бечара, каракчыларды жер сорсун.

— Карыя сооп иштеген экен да.

— Ушундай жоомарт, айкөл кишилер бар, — деген кобур үй ичин ээледі.

— Бизге да айткан эмес экенсиң күүңдүн баянын, — деп оңдонуп отуруп, Музоокеге таң кала карады Келдибек бий.

Кебелбей ынтаа коюп угуп олтурган Ормон хан:

— Келдибек бий, Музооке мырза силердин айылданбы? — деди.

— Ооба, таксыр, бизге тууган, чоро саягынан, — деди бий.

— Музооке мырзаны эмки аптадан калтырбай биздин айылга көчүрүп жеткириңиз. Үй-бүлөсү, малы-жаны менен түгөл болсун. Музооке мырза, сен биз менен болосуң. Өнөрлүү кишилер биздин чөйрөдө болгону абзел. Сенин өнөрүң жалгыз эле чорого эмес, жамы кыргызга керек, — деди Ормон хан.

Музоокенин аңгемесин көңүл коюп угуп олтурган Дуулат бий:

— Таксыр, азырет дамбылда ырас келген экен Сиз менен. Эми бизге шарият жолунан, өмүргө сабак болуучу икаялардан айтып берсе дейбиз, — деди.

— Бул суроонун болорун күткөн Ормон хан:

— Ажы атайын ошон үчүн келбедеби, — деди Нажимуддинге көз жиберип.

Аксы, Ноокен аймактарындагы айылдар менен алакалаш болуп кыргыздын тилин, үрп-адатын түзүк билген Нажимуддин дамбылда оңдонуп олтуруп, арам-адал, ыйман-ынсап, жакшылык-жамандык, ак пейилдик жана карасанатайлык, ата-баланын, жубайлардын, ага-ининин арасындагы мамилелер жөнүндө маанилүү маек куруп, уккан жанды муютуп олтурду. Келдибек бий Нажимуддин ажыга ыраазы боло карады:

— Ажым, Сизге чоң ырахмат. Көп нерседен кабардар кылып, дилибизди агарттыңыз.

Элдин муюп угуп олтурганын көрүп, купулуна толгон Ормон хан аалымга кайрылып:

— Ажым, биздин эл момун, ак пейил келет. Түркөйүрөөк жайыбыз да бар. Сизди ээрчитип жүргөнүм, биз менен эл аралап, шарият жолун, жашоого нуска болуучу икаяларды айтып, элге бир четинен эрмек болуп, экинчиден, дилине жаңы ойлорду уялатсын деп Сизге ишеним артып турабыз. Ушинтип элге акыл-насаат айта жүрүңүз, — деп ыраазылыгын билдире бир аз ойлуу турду да: — Аалым «Жооп-наме» деген китеп жазып атат. Анда жашообузга жарык жол болуучу шарият жолдору, арам-адал, адеп-тарбия жөнүндө айтылат. Өлбөй турган киши жок. Тиги дүйнө жайын, ал жайда пендеге берилүүчү суроолор, жооптор айтылат. Буюрса жакшы китеп болот. Колуңарга тийгизүүгө да аракет кылабыз, — деди.

— Атаганат, колго тийсе кат тааныгандарга окутуп, элге жеткирер элек, — деди Дуулат бий.

— Кат тааныгандар бар, табылат андай кишилер, — деди Келдибек бий.

— Баса, кат тааныгандардан ар бир айылдан бирден сезимтал жигиттерди тандап бизге жибергиле. Бир чети жанына олтуруп, «Жооп-намени» көчүрүп алышат. Бул өтө маанилүү, — деди Ормон хан.

— Жакшы болот экен анда. Андай кишилерди таап, ажынын жанына жибергенге аракет кылабыз, — деди Дуулат бий.

— Өзүбүз деле окуйбуз, — деп боюн түзөп, ханды карады, Кокон менен алакада болуп кат тааныган, сезимтал, эл ичинде төбөсү көрүнүп, эр атанып келаткан Тайлак баатырдын уулу Осмон.

Ормон хан Осмонго сынаакы көз жиберип турду да:

— Дагы бир айтарым бар. Жоо айтып келбейт. «Жарактуу күнү жоо келбейт» деген макал бар. Анын сыңарындай, дайым жарактуу болгонубуз оң. «Ар бир үйдүн тушунда найзасы сайылуу, аты кермеге суутулуу турсун» деген жарлыгыбыз бар. Төрөгелди, Алыбек, Адыл, Андаш, Абыкандар эртеңден баштап айылдарды аралап, элдин жоо келсе кайтарар чамасын байкашсын. Бүрсүгүнү добулбас уруп, жоо келгендей кабар берип, Көл башы Тулпар-Ташта жоокерлерди жыйнап, даярдыгын көрөбүз. Ат жабдыгы, курал-жарагы шай болгондой болсун, — деп аталган кол баштоочуларга көз жиберип турду да, сөзүн улай: — Дуулат бий, эртең элди чогултунуз. Калайыкка дидарлашып, арыз-муну болсо угалы атайы келгенден кийин. Нажимуддин дамбылда да аларга нуска айтып берет, — деди.

Эл орунга олтураар маалда колго суу куюлуп, дасторкон жайылып, меймандарга сый тамак келди. Тамак сыйы аяктап, бата тиленип, кол жуула хан тобу сыртка чыгып, бой жаза он эки канат ак үйдөн Ормон хан, Токтор аке, Нажимуддин ажы үчөө, калгандары эки тогуз канат өргөөгө бөлүнө өргүп эс алууга басышты.

Күн чоң шашке. Айылдан өйдөкү дөңсөөдө уй мүйүз тарта чогулган калың эл. Элдин алдында эки жагына бийлерди, билермандарды алып, Ормон хан олтурат. Эл ынтаа коюп кызыга карай хандан сөз күтүүдө.

— Келдибек менен Дуулат бийдин ортосунда олтурган чоң киши хан экен...

— Кечээ ашуудан тосуп келишпедиби?..

— Ашуудан Көлдү көрүп таң калды дейт...

— «Эмгиче мага көрсөтпөй, ушундай жакшы жайлоону жашырып жүрүпсүңөр, айып тартасыңар бул үчүн» дептир.

— «Айыпты Келдибек өзүң быч» дептир.

— Келдибек өзү берет беле, малдуулардан алат да.

— Капырай, кудайдын жерин «көргөзбөйсүңөр» деп да айып салат экен ээ?..

— Хандын каары деген ошол.

— Каары менен зордугу аралаш го.

— Өтө чоң киши экен.

— Амалдуу да, баатыр да киши дейт...

— Ошон үчүн Кенесары, Норузбайдын түмөндөгөн колун жеңди да элге баш болуп, — деген кобурду баса:

— Оо, калайык, бар болгула! Таксыр ханыбыз силерге амандык, токчулук, бейкут, бейпил жашоо каалайт. Силер менен дидарлашып, арыз-муңуңарды угайын, ал-абалыңардан кабар алайын дейт. Кана, кимиңердин арыз-датыңар бар, айткыла таксырдын алдында, — деген Келдибектин бийик үнү элдин көңүлүн бура, кобур бир саам тынчый түштү да, анан:

— Ашым кескинин кылыктарын айткым келип турат.

— Анын эмнесин айтасың. Аны Дуулат эле теске салат.

— Эмнени айтат элек.

— Жалпы жонубуз тынч эле турат го.

— Андан көрө хандын сөзүн угалы, — деген кобурду баса:

— Кудайга шүгүр, эл ичи тынч. Анча-мынча чектен чыккандарды, колу туткактарды биздин бийлер өзүлөрү эле териштирип, тескеп турушат. Эл жылдар ара бир келген ханыбыздын сөзүн угалы деп турат, — деди сакалына жаңыдан ак кире баштаган саргыч кызыл жүздүү, бийик ак калпак, пиязы чепкен кийген салабаттуу киши.

— Туура айтат.

— Арызыбыз деле жок. Сөз угалы хандын оозунан, — деген үндөргө аралаш ордуна тура:

— Калайык-калк, эсенсиңерби. Бар болгула, — деген Ормон хандын бийик үнү жыйылгандардын көңүлүн бурду. Элге көз жибере бир тынымга карап тура сөз улады Ормон хан. — Арыз-датыңардын болбогону эл ичи тынч экенинин белгиси. Биздин тилек — ошол эл ичиндеги тынччылык. Айтайын дегеним, өзүңөр күткөн малыңардын убайын көрүп, бакыбат турганыңар бизди кубандырат. Бакыбат жашоо үчүн жалгыз эле малды ээрчибей, эгин эгип, үй-бүлөңөрдүн ун-талканын камдап, малыңарга чөп-чар камдап алсаңар тирлигиңер толук болор эле. Биз мына ушуну каалайбыз, — деди Ормон хан.

— Айтса-айтпаса төгүңбү, көрдүк го мурдагы жылы кар оор түшкөндө малынан кол жууп калгандарды.

— Хан ошолорду туюп турат, — деген кобурду баса:

— Ошондой, калайык, бирөөлөрдүн көзүн карап, ар кимдин эшигинде киренди жүргөндөн көрө аздыр-көптүр мал күтүп, жер тырмалап, өз оокатын кылган жакшы ар кимиңерге. Үй-бүлөгө карамдуу, сарамжалдуу болгула. Балдарыңарды бекерчиликтен оолак, малга ынак, жерге жакын өстүргүлө. Каалагандарыңар окуткула. Бийлердин айылдарында бала окуткан молдолор болот. Идиректүү, кат тааныган, окууну каалаган балдарыңар болсо Анжиян, Наманган, Бухара, Коконго, ал эмес тиги Казанга, Өфөгө жиберип, окуунун камын көрөбүз. Мына биз менен Нажимуддин ажы аалым келди. Кеткенче бул кишинин нуска кептерин угуп, көңүлүңөргө түйгүлө. Жана кат тааныган балдарыңарды бизге жибергиле. Нажимуддин ажынын таалимин алып, «Жоопнаме» көчүрүп келишет. Арызыңар жок болсо анда

Нажимуддин ажынын насаатын уккула, — деди да, Нажимуддин ажыга кайрыла сөз кезеги Сизде дегендей ишаарат кылды Ормон хан.

Селдесинин четин көтөрө, тамагын жасап оңдонуп олтурган ажы:

— Ассалоому алейкум, жаңы кыргыз туугандарым. Аман турасыздарбы, үй-бүлө, бала-бакыраңар эсенби, — деп көпчүлүккө көз жибере турду да, сөзүн улады. — Бул жарык дүйнөдө аммабыз түбөлүктүү эмеспиз. Жарык дүйнө бизге убактылуу жай. Эртеби-кечпи жарыкчылык менен коштошуп, түбөлүктүү тиги дүйнөгө өтөрүбүз ак. Аз өмүрүбүздү адал эмгек менен адилет жашап, ибадат кылып, ыйман күтүп, Алла тааланын алдына жүзүбүз жарык баруунун камын көрүү — бул дүнүйөдөгү биздин парзыбыз, — деп оюн бүтө электе, эл ичинен:

— Ажым, шарияттын узун нускалуу жактарын баяндаган насаатыңызга рахмат. Окубаган көзү туюк элге кыска, так, мүмкүн собол-жооп иретинде аңгеме куруп берсеңиз жеткиликтүү болор беле, — деди Ормон хандын жанында олтурган аксакал карыя.

— Аа, ошондой болсо ям түзүк болоду, — деп кол жоолугу менен чекесин сүртө сөз улады ажы:

— Кудай таала адам баласын башка макулуктардан артык жаратты. Акыл берди, тил берди, дил берди, дин берди, ыйман берди. Эмесе ушулар жөнүндө бирден гяп уралы.

Ыйман деген эмне? Ыйман Кудай тааланын бардык, бирдигине ишенүү, Кудай бирөө гана. Жардамчылары жок. Кудай тааланын аты — Алла. «Ла иллаха илла Алла» деген келменин мааниси ушуну айтат, — деп сөзүн бүтүрө көпчүлүккө көз жиберди.

Эл ичинен: «Кудая тобо. Кудайдын да аты болот экен ээ. «Алла» деген Кудайдын аты тура», — деген үндөр угулду.

— Алла тааланын жердеги элге жиберген элчиси Мухаммед Алейхи Салам, — деди ажы.

— «Элге Мукамбет пайгамбарды жиберген экен да Кудай». — «Ага аян берген, Асмандан жиберген эмес. Периште келген», — деген үндөрдү баса:

— Ооба пайгамбарыбызга Алла тааладан периштелер аркылуу Курандын сүрөөлөрү келип турган. Анда жакшылык, ыймандын соолбос башаты, жакшылык деген эмне, ал адамдын ак аракетинен жаралат жана эң жөнөкөй нерселерден башталат. Жолду бөгөп таш, же башка нерсе жатса, четке чыгарып, жолду бошотуп коюу — башка кишилер чалынып жыгылбасын деген жакшы ниет. Мына ушул жөнөкөй иш ар кимдин колунан келет жана ыйман ушундан башталат, — деп ажы тыным жасай калганда:

— «Оо, анда оңой эле экен да. Андай болсо жолду тазалай берсек эле тиги дүйнөгө барганда коркуунун кереги жок экен да». — «Коркпой көр, көрдө мүңкүр-маңкир сабайт дейт», — деген сөздөрдү угуп, мурутунан жылмая ажы:

— Ооба, ыйман күтүү оңой эле иш. Өз эмгегиң, өз аракетин менен бирөөгө кара санабай, таза, адал жашаган киши, намаз окуп таат-ибадат кылса, коркпосо болот, — деди.

— Көрдө мүңкүр-маңкирлерден таяк жебес үчүн эмне кылуу керек? — деди карала таар кемселчен, кайыш мөкүчөн, малакайын көзүнө баса кийген сакал-муруту сейрек, орто жаштардагы кара сур киши.

— «Рапыгың ким?» — деп сурайт имиш, билбей калса күрсү менен сабайт имиш, — деди бирөө. Кобур көбөйүп баратканда жылмая колун көтөргөн ажы:

Азыр айтып берейин. «Рапык» эмес, «раббиң ким?» дейт. «Рабби» деген «жараткан эгем» деген сөз. Ага «Рабым Алла» деп жооп бериш керек, — деди.

— Анда оңой эле экен, — деди дагы бирөө.

— Көр сурагынын мындан башка соболдору да бар. Ал Кудай тааланын бар жана бир экенине ишенүү, периштелерине ишенүү, китептерине ишенүү, акыр кыямат күнүнө ишенүү. Жакшылык-жамандыктын Алла тааладан экенине ишенүү, — деп ыйман маселелерин санап өттү да, алардын ар бирин чечмелеп, жашоодон мисалдар келтирип, Нажимуддин ажы чогулган элге кызыктуу, маанилүү маек куруп берди.

Бешим маалы болгондо эл үйлөрүнө тарап, Ормон хандын тобу жана бийлер Нажимуддин ажынын ыймамдыгына уюп, бешим намазын окуду. Намаздан кийин Ормон хан жан-жөкөрлөрү менен аттанып, Көлдүн аягындагы айылдарга жөнөдү. Көлдү аягынан айлана Таш-Кечүү, Таш-Тулганы басып, тескей жээктеги айылдарды аралап, бүрсүгүнү ТулпарТашта жыйылган жоокерлер менен жолугушмакчы...

Көлдүн башы. Айтылуу Тулпар-Таш. Асман чайыттай ачык. Көл аягы тоо кыркаларынан көтөрүлгөн күндүн нуру көл үстү жыбыраган майда толкундарга чагылыша, көгүлтүр асманды чөгөрүп алгандай, терebelге керемет жарашык таратып турат.

Тулпар-Таштан өйдөкү тоо этеги түзөңгө таң саарынан бери ар кайдан келип жыйналган куралдуу атчан жигиттердин тобун аралап, Алыбек, Адыл, Андаш, жез чочмор Манде, Абыкандар жүрүшөт. Ар бири өз уруусунан келген жоокерлердин ат жабдыгын, курал-жарагын тескеп, хандын көзүнө уят болбой көрүнүүнүн аракетинде. Башына туулга, зоот-чарайна кийген Төрөгелди баатыр суйдаң жалдуу, мойну жаадай ийиле ойноктогон Аксурдун тизгинин жыя жоокерлердин тобуна ойлуу көз салып турат. Бир тыным өтө жоокерлердин даярдыгын көрүп, кыркаар тарттыра түзөп болгон Алыбек, Андаш, Манде, Абыкандар катар бастыра Төрөгелдинин алдына келишти.

— Баатыр, — деп биринчи сөз баштаган Алыбек ээрге оңдонуп олтура саяк уруусунан 111 жигит жыйылганын, кээ биринин ат улоосу жармач экенин, кээ бирлери куралсыз келгенин айтып, андайларды кайра үйүнө жибергенин билдирди.

— Черик, азык, эсенгул, сарыбагышынан 85 киши келиптир. Алыбек айткандай, аты жармач, союлун такымына кыстара адыраңдап келгендери да бар. Аларды «хан көрбөсүн» деп кайра кетирдик, — деди Адыл.

Жоокерлердин абалын аныктап чыккандардын сөзүн кунт коюп уккан Төрөгелди:

— Жип-куюшкан, жип-олоңдорду табаарсыңар, дагы бир сыйра байкап көргүлө. Андайлар кетсин айылдарына, — деди.

«Ат улоосу начар, курал-жарагы кемчил» деп айылдарына кетирүү үчүн четке чыгарылган жигиттердин арасынан эти жадоо чабдар атына аштама ээр токунган, башын боз жоолук менен бууп, карала таар кемселинин жеңин коломочтоно турган желки, сары чийкил жигит жыгач үзөңгүсүн чирене тээп алдыга чыкты да:

— Эч кимден кемим жок. Чабдарым учкул. Бөрү тил найзам колумда. Жоо келсе катыгын мен да беремин. Мени үйүмө кетире албайсыңар. Уялбай элдин көзүнө кантип көрүнөм, эл жоого аттанып атса, — деди.

Топтун ичинен:

— Туура айтат, уялбай кантип кайра кетебиз.

— Биздин башкалардан кемибиз жок, — деген үндөр чыкты.

Топтун жанына келип турган Төрөгелди:

— Куру дымак менен жоого аттанчу беле, жигиттер. Жоо беттеше келгенде куру дымак жардам бербейт. Баргыла, баатырлар. Курал-жарагыңарды, ат-көлүгүңөрдү камдасаңар кошуп алабыз, азыр баргыла, баатырлар, — деди.

Илең-салаң бастырган жармач ат, жараксыз куралдуулар айылдарына тарады.

— Кенесары, Норузбайдын кунун кууп жоо келген го.

— Жок, Кокон каптап кириптир дейт.

— Кокон эмес, Кашкардын кожосунун колу келатат дейт.

— Кытайлар го.

— Эмне болсо да көрдүк да, Кудай бар, тобокел дейбиз.

— Атасынын көрү, жумуру башка бир өлүм. Кылычташса — кылычташабыз, найза сунса — найзалашабыз.

— Кудай сактай гөр. Үй-бүлөнү кайра көрсөк экен, — деген үндөр жоокерлер тобун аралап турду. Кобурап ар нерсени түкшүмөлдөгөн жоокерлер Төрөгелдиден сөз күтүүдө. Төрөгелди үн дебей, топту карап ойлуу турат.

Тескей жээктен атчандардын калың тобу жакындап келатат. Алдыда келген Ормон хан Төрөгелди баатырдын саламын алик ала кырка тарта жаадай ийиле турган жоокер жигиттерге көз жиберип турду да:

— Бар болгула, азаматтар. Үй-бүлөңөр эсенби, кайда барганы, эмнеге чогулдуңар? — деди капья суроо салып.

— Жоо кайырганы барабыз.

— Кайда жиберсе да барабыз, — деген үндөр угулду.

— Дымагыңарга ыраазыбыз, рахмат, баатырлар. Азырынча тынчылык. Ошентсе да «жоо айтып келбейт» дегенди эске алып, жоо келсе чама-чаркыбыз кандай экенин көрөлү деп силерди жыйдык, — деди хан.

— Таксыр, жигиттер дымактуу экен го. Куддага шүгүр, — деп сакалын сылай Ормон ханды карады Келдибек бий.

Хан камчысын солбуй кыркаар тартып турган жоокер жигиттердин катарын бойлой, алардын ат жабдыгына, курал-жарагына, жалпы абалына көз жибере бастырды. Артынан Төрөгелди, Алыбек, Адыл, Келдибек, Дуулат бийлер ээрчиди. Жигиттердин катарын кыдырып көрүп, четине чыга кайра кайтып, ортолой келе тизгин жыйды да:

— Ыраазыбыз, бар болгула, азаматтар! Чамаңар түзүк экен. Мындан дагы бекем, чыйрак болгула. Келдибек бий силерди түштөндүрүп сый көрсөтөм деп турат. Барып сый көрүп, эс алгыла. Оюн кургула. Эр эңиш, балбан күрөштө күчүнөрдү сынап, тамаша кургула, — деди да, Көлдүн Күңгөй жээгин көздөй тизгин бурду. Дуулат, Келдибек бийлер хан тобун ээрчий жөнөштү.

Төрөгелди, Алыбек, Андаш, Абыкан, Манде баш болгон кол баштоочулар жоокерлерди кыркаар тарттыра ээрчитип, Көлдүн тескейиндеги жашыл тулаңдуу жайыкта чатыраган ак үйлүү калың айылга бет алышты.

Хан Дуулат бийдин айылынан бүгүн узайт. Узатуу сыйынан кийин коштошоор алдында үзүр-масир аңгеме курушуп, хан тобун ээрчиген билермандар айылдан өйдөкү дөңдө отурушат.

— Келип-кеткениңиз жакшы болду. Эл да демөөрлөнүп калды. Жоокерлердин дымагы да түзүк экенин көрдүңүз. Биз элдин тынччылыгы үчүн Сиздин калкаңызда кызмат кыла беребиз, — деди Дуулат бий.

— Мурдагы жылкы калың кар, мойну узун кыштан кийин эл жайкысын бош жүрбөй малына чөп-чар камдап, суу жээктей азыр-көптүр эгин эгип, сарамжал күтө баштады. Бул жакшы жышаана Сиздин жарлыгыңыздан чыкты, — деп сөзгө аралашты Дуулат бийдин катарында олтурган кызыл чийкил салабаттуу киши.

— Азырынча андай сарамжал күткөндөр аз дечи. Ошентсе да туура айтасын, бул жакшы жышаана, — деди Келдибек бий.

— Элдин дыйканчылыкка бет алганы албетте жакшы. Бара-бара тиричиликтин нугу ошол жакка бурулат го. Менин айтайын дегеним, айылдарда кат тааныган кишилер жокко эсе окшойт. Келдибек бийдин айылында үч-төрт бала молдодон таалим алып окуп жатышыптыр. Бу да жакшы. Бирок жетишсиз. Эл кат таанууга муктаж, дилгирлиги байкалып турат, — деди Нажимуддин ажы.

— Бир жактан кат келсе күндүк жерге ат чаптырып молдо издейсиңер. Качанкыга чейин ушинтип жүрөсүңөр. Ар бир айылда балдарды чогултуп окутуунун камын көргүлө. Нажимуддин ажы жардам берет. Анжыян, Наманганга киши жиберип, айлыңарга аалымдарды алып келгиле. Азырынча бирин-серин кат тааныган зээндүү балдарыңарды Нажимуддин ажынын жанына биз жакка жибергиле. Биринчиден таалим алып, кечээки айтылган «Жооп-наме» китепти көчүрүп келишсин. Зекетке жыйылган малды пулдатып, жакага мечит, медресе курдургула. Зекет пулу андан артса жетим-жесирлерге үлөштүргүлө, — деди Ормон хан.

— Ошондой болуп турат. Чын эле кат келсе окуур кишибиз жок. Сиз айткандай, аракет кылбасак болбой калды. Мен да молдо издетип атам. Табылып калаар. Биз да айылга балдарды чогултуп окутабыз, — деп өзүнүн бул жагынан Келдибек бийден кем болуп турганына намыстангансып, сакалын сылай оңдонуп олтурду да, — «мечит, медресе курдур» дегениңиз зарурат иш. Буга киришебиз. Ажы менен байланышып турабыз, — деди Дуулат бий.

— Баатыр, — деди ханды алгач тосуп алып бата берген карыя. — Көчүп-коно күн көргөн байыркы эл элек. Жашообуздун нугу өзгөрө тургандай кыязы бар. Эгин эгип, токчулук камын көрүп, балдарды окутуп, шарият жолун үйрөнүү зарурат экени туюлуп турат. Келип-кеткениң ырас болду. Ушул зарурат иштерге дем болор дейбиз, — деп сөзүн бүтө электе дөңдүн алдынан чыккан калың жылкынын дүбүртү элдин көңүлүн бөлдү.

Жалдуу ак боз айгыр баштаган биринен-бири айыргыс кардай ак боз бээлердин үйүрүнүн алдын тосо укурукчан жигит Келдибек бийдин желеси жакка кайрый баштаганда:

— Оо, түз эле ашууну көздөй айдай бер, — деп үн сала чубаган жылкыга көз жиберип турду да: — таксыр, бул жылкылар саяк туугандарыңыздын Сиз келип Көлдү көрүп кеткениңизге берген көрүндүгү болсун, — деди Келдибек бий. Ормон хан санын таянган калыбында мелтиреп үнсүз олтурду.

— Жаныбарлар биринен-бирин айыргыс туу калган асый чыкмалар экен. Көргөн көз кубанат, — деди олтургандардын бири.

— Буюрсун, — деп кайдыгер унчукту ак сакалдуу карыя.

Ормон хан, Шамен, Токтор, Нажимуддин ажы, Келдибек, Дуулат бийлердин узатуусунда аттанып, көлдүн Күнгөй жагы менен Кең-Суу, Тар-Суу, Сары-Жон, Бөрүлүлөрдү аралап, Кумбел аша Кара-Кужурга өтүп кетүү үчүн жөнөдү. Андан ары Жалак-Бел ашып, Кара-Саз, Кара-Каман, Балгарт жайлоолорундагы элди араламакчы. Саза, Жаманжээн баштаган жигиттер Калмак-Ашууга жылкынын артынан бет алышты.

АЙТУУГА КЫЙЫН

Эл кыдырып кайткандын эртеси Ормон хан ордо үйүндө Калыгул кеңешчи, Нажимуддин ажы менен эл жайы туурасында сүйлөшүп олтурду.

— Шаменге ыраазы болдум. Алыш салып, суу чыгарып, жамы элге өрнөк боло турган иш жасап атыптыр. Бир кыйла жерге эгин эгиптир. Эгини тегиз баш алып, көздүн жоосун алып турат. Жатакчылары да бакыбат турушат экен. Ушундай оокат кылгандарды көбөйтүүнүн камын көрсөк деп турамын, — деди Ормон.

— Жакшы иштер башталып атыптыр. Бара-бара эл көнүп кетет. Тоолук кыргыздар абдан ак көңүл, жөнөкөй, ар нерсеге ынтызар экенине көзүм жетти. Айрыкча окууга, шарият жолун үйрөнүүгө ынтызарланып турганы мени курсант кылды, — деди Нажимуддин.

Өзүнүн эл аралап, шарият жолун айтып, дил агартууга жасап келген аракеттерине ыраазы экенин билдире «алхамдулилла» деп ичинен күбүрөй сакалын сылап турду да, кайра сөзүн улады.

— Сиздин: «Медресе курдурам, мечит курдурам, балдарды окутам» деген ойлоруңузду жамы калк жан-дили менен түшүнүп турганын байкадым.

— Ажым, Сиз кыргызга чоң кызмат өтөп бергени турасыз. Момун элди агартуу үчүн иштесеңиз чоң сооп табарсыз. Элден мал чогултуп, жакын күндөрдө Анжиянга айдатабыз. Түшкөн пул Сиз айткан зарурат иштерге жумшалат. Сиз өзүңүз да алар менен барып, эл-журтуңузга учурашып, биз жакка келип элди окутуп, көзүн ачууга жардам бере турган аалымдарды үгүттөңүз. Келишсин биз жакка, көрдүңүз го — эл аларды кубанып кабыл алат, — деди Ормон хан.

— Жакшы иш болоды. Сиз калкыңызды кыдырып, ал-абалын көрүп, жуда сооп иштерди иштеп келдиңиз. Мен колумдан келген иштеримди кыргыз агайындар үчүн жасай беремин, — деди, туулуп-өскөн шаарына барып келүү мүмкүн болуп турганына ичинен кубанган Нажимуддин ажы.

— Калыке, мен дагы бир ишке ыраазы болдум. Добулбас уруп, Тулпар-Ташка жоокерлерди чогултуп көрдүк. Ат жабдыктары, курал-жарагы шай, баары дымактуу экен. Кокондун мизин кайрып, Кенесарынын баскыны жоюлганына шерденип турушканы байкалат, — деди Ормон хан.

— Силердин алдыңарда бир айгыр үйрү жылкы айдап келишти. «Айыпка алынган мал» дейт. Ал кандай айып болду экен? Айыпка жыгылган ким экен? — деди кабагы бүркөө, ойлуу олтурган Калыгул.

— Аа, айып... — деп борс-борс күлүп, Калыгулдун абалына көз жиберсе сөз улады Ормон хан.

— «Соң-Көл мыкты жайлоо экен. Ушундай жарашыктуу жайлоону, саяк туугандар, эмне үчүн мага көрсөтпөй жүрөсүңөр» десем, Келдибек бий «айып бизде» дейт. «Айыптуу болсоңор, айып өлчөмүн өзүң быч» дедим эле. Ошолор айдатып жиберешкен тура жылкыны, — деди.

— Осол иш болгон экен. Жер Кудайдыкы да. Элдин ырыскысы жерде. Бекер кылыпсың. Өз малың деле жетпейби, — деди Калыгул.

— Ырыскы баарыбызга тең. Ошол жылкыны үйүрү менен Анжиянга айдатып, пулуна медресе салдырамын, — деди Ормон хан.

— Катта сооп иш болот. Жамы элдин муктаждыгы да медресе куруу. Камтама болбоңуз, — деди Нажимуддин, ойлуу олтурган Калыгулга кайрылып.

Аалымга өзүнүн иштери жагып турганын байкаган Ормон хан:

— Нажимуддин ажы, биз менен аралашып жүргөнүңүзгө бир кыйла болду. Биздин иштерибизге, аракетинибизге көз салып жүрөсүз. «Жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк» деген кеп бар биздин кыргызда. Айтыңызчы, биздин иштерибиздин дурус-буруш жактарын

байкагандырсыз. Айбыкпаңыз, кемчилигибизди угуп алганыбыз оң, — деп аалымга кайрылды.

Нажимуддин ажы бирде ойлуу мостоё, бирде жылмая бир тынымга унчукпай турду да:

— Таксыр, сиздин сурооңузга жооп берүү кыйын. Ошентсе да байыркы өткөн улуу падыша Искендер Зулкарнайдын өмүрүнөн бир икая айтып берейин, — деп, кылымдар түпкүрүнө ой жүгүрткөнсүп, көзүн ачып-жума сөз улады. — Искендер Зулкарнай 17 жашында грекке падыша болгон. Кырым-Урумду каратып, Персияны багынтып, Аму-Дарыя, Сыр-Дарыя боюндагы элдерге келип өкүм сүрүп турат. Атак-даңкы алыска кетип, мартабасы ашып-ташып турган кези. Согду бегинин кызы Роксана сулууга үйлөнүп, жаш жарынын урматына шаар курдурат. Ал азыркы Ходжент шаары. Шаар курулуп бүтүп, падыша жана анын жаш жубайы үчүн курулган аземдүү сарайда той өтүп жатты.

Тойдун шаани-аземи артык. Төрдө алтын тактын бийик орунтуктарында жаш жубайы менен падыша сөөлөттүү отурат. Жука жибекке ороно тал чыбыктай буралган кыздардын бийин тойдо олтургандардын падышаны, анын мартабасын, жаш жубайынын сулуулугун кошоматтап мактаган биринен-бири өткөн сөздөрү алмаштырып турду. Ар бир сөз бүткөндө арфа, най үндөрү кубулжуй жаңырып, салтанаттуу коштоп турду. Искендер падышаны бала кезинен тарбиялап, таалим берген тарбиячысы даанышман аалым, жанда жок чечен Калисфен унчукпай ойлуу, оор басырык олтурат. Ооз учунан апырткан жалган мактоолор улук падышанын жеңиштеринин жана бийик мартабасынын баркын кетирип турганына ал нааразы эле. Калисфендин пикири менен Искендер падышанын эсептеше турганы жана аны нукура сыйлаарына ичи тарып жүргөн падышанын вазирлеринин бири ойлуу, унчукпай олтурган акылмандын абалын көзү чала падышанын жанына келип:

— Улук падыша! Караңызчы, тигинин таштай катып олтурганын. Ушундай кубанычта санаасы жаман киши гана кайдыгер олтурат. Мен айтып жүрбөймүнбү «Сизге мунун санаасы түз эмес» деп. Уруксат этсеңиз мен ага сөз берейин, угуңуз — эмне айтаар экен, — деди да, падышанын баш ийкеген макулдугунан кийин алгач өзү мактоо айтып, андан кийин аалымга сөз берсем дурус болор деген ойдо: — Оо, улук падыша! Сенин алдыңа бүткүл аалам баш ийип турат. Сен кудайдын баласысың. Сен ааламга жаркып тийген Күнсүң. Сенин алдыңда бутуңа жыгылып, тооп кылып, биз бактылуу болуп турабыз, — деди.

Вазирдин сөзүн коштоп, «Падышага даңк, даңк!» — деген үндөр басыла:

— Урматтуу кеңешчи, акылман Калисфен, сен да биздин улук падыша, анын ааламга жеткен өкүмдарлыгы, Кудайдын баласындай башкалардан артыкчылыгы жөнүндө айтып берүүңдү өтүнөбүз, — деди.

Сабырлуу, токтоо олтурган аалым ордунан турду да:

— Улуу падыша! Менин жарык дүйнөдөгү жашоомдун максаты айткан сөздөрүм кошомат катары кабыл алынбаса экен деген тилек, — деди да, сөзүн улады.

— Сенин улуу жүрүштөрүң Батыш менен Чыгыштын арасын бириктирип, илимди, өнөрдү, маданиятты эки жакка, эки тарапка, жалпы Ааламга орток кылып, адамдын дүйнө таанымын байытат. Батыштын, Чыгыштын элдери бири-бирине карым-катыш болуп, дүйнөдө жакшылык өкүм сүрүп, береке-бейпилдиктин орношуна алып келер деп ойлоймун Сиз баштаган бул улуу иш. Мындай улуу иш акылы терең, ой чабыты кенен, эр жүрөк, көйкашка туулган өзгөчө кишинин гана колунан келет. Мындай киши менин баамымда азырынча бирөө гана. Ал, Искендер падыша, сенсиң. Сенин жахангер, кыраакы, алдын көрө билген кол башчылыгың менен Грециянын даңктуу аскерлери сен каалаган асыл максатты ишке ашырат деп ойлоймун, — деди да, ордуна олтурду.

Калисфендин жүйөлүү, далилдүү, таамай айткандары мактоодон алыс, бирок кашкайган чындык эле. Бул сөздөрдөн кийин мурдакы айтылган көшөкөр кошомат сөздөр өзүнүн маанисин жоготконсуду. Мындай таасын, чыныгы айтылган мактоону мурда уга элек падыша Калисфенге ыраазы боло көз жиберип турду да:

— Урматтуу Калисфен! Мен дайым эле мактоо угуп жүрөм. Менин кемчиликтерим жөнүндө эч ким айта элек. Сизден мен кемчиликтерим жөнүндө айтып берүүңүздү өтүнөмүн, — деди падыша.

Аалым ордунан туруп, тойго катышкандарды тегерете карады да, падышага кайрыла:

— Оо, улук падыша! Жамандык менен жакшылык жанаша жүрөт бул жалганда. Ийгилик менен кемчилик да жанаша. Сенин түмөндөгөн аскерлериң басып өткөн жерлерде эчен шаарлар талкаланып өрттөндү. Гүлбакчалар, гүлзарлар, мөмөлүү бактар кыйрап, тепсендиде

калды. Жазыксыз кан төгүлүп, жаш акты. Жетим-жесирлердин зарлаган ыйы, кайгы-зары артты. Сенин баарын кыйраткан ырайымсыз жүрүшүңөн калайык-калктын тарткан азабы чексиз. Сен өзүңдү өтө жакшы көргөн катаал жана ырайымсыз кишиң. Эл сени сыйлаганынан, ызааттаганынан эмес, каарыңдан корккон жан айласынан улам сага жүгүнүп турат. Сенин айланаңда апырта мактаган кошоматчылардын сөзүн угасың. Аларга сый көрсөтүп, жаныңа тартасың. Мактоого манчыркап, сен азыр өз кемчилигиңди көрбөй калдың. Менин бул сөздөрүм же адилет ордун табар, же менин жарык дүйнөдөгү айткан акыркы кеп-кеңештерим болор. Эсиң барда ойлон, улуу падыша, элдин убал-сообу мойнуңда, — деп сөзүн бүтө, салмактуу салабатын жазбаган калыбында ордуна барып олтурду.

Акылмандын мактоосу да нукура чындык. Кемчиликтерди бетке айтып сыноосу да нукура чындык. Падышанын ой таразасы улам бир жагына ооп турду. Муну байкаган кошоматчы вазир Искендер падышанын жанына келди да:

— Эми ишендиңизби мунун душман экенине. Уктуңуз го кандай оор, ачуу сөздөрдү айтты, — деди.

Вазирге макул боло баш ийкеген падыша Калисфенге кайрылып:

— Ишендим, сен менин келишкис душманым экенсиң. Мен сени кыйналып өлүүчү жазага буйрамын, — деди.

Бийчи кыздар тегерене бийлеп, мактоо сөздөр айтылып, той уланып жатты.

Эртеси күндүн муруту чачырай чогулган жоокерлердин жана элдин алдында Искендер акылманды тордогу ач арстандын алдына таштатты, — деди да, Нажимуддин ажы чөнтөгүнөн жүз аарчысын алып ээрдин сүртө, сакалын сылай оңдонуп олтуруп, Ормон ханга көз жиберди.

Ал көз ирмебей тиктеп, кебелбеген калыбында:

— Уктум, ажым, рахмат, — деди.

Ынтаа коюп угуп олтурган Калыгул жылмая Нажимуддин ажыны карады.

МҮДӨӨЛӨР ТӨП КЕЛГЕНДЕ

1848-жыл. Баш оона. Жайдын толуп турган кези. Аягөздө чоң ордо приставы Перемышльскийге жолугушуудан кайтып келаткан Боронбай бий Көк-Ойроктон Жантай бийдин айылына кечээ кеч бешимде келген. Чоң үйдө сыйлуу конок болгон бий эртең мененки намазды үй ээси Жантай бий менен чогуу окуду. Намаздан кийин Жантай бий коногун Акмөөрдүн өргөөсүнө баштады. Өзүнө жакын, көңүлү сүйгөн кишилерге сыйды Мөөрдүн алдында көрсөтүүнү бий көөмөйүндө жактырар эле. Эшик ачыла алдыда кирген салабаттуу кишини көрө Мөөр ордунан илбериңки тура төшүн басып, бир аз ийиле ызаат менен тосуп алды. Боронбай бий ырга кошулуп даңазаланган Жантай бийдин сулуу токолун көрүүгө ынтызарланып келатты эле. Көк тукаба кемсели боюна кынала, алдына салынган жука жибек жоолук чырайын арттырган сурмалуу көз, ак маңдай, кыргый мүчө, кымча бел жаш келинди көрө Боронбай бий:

— Арбаңыз, — деп башын ийкей саламдашты да, төрдөгү аюу талпактын үстүнөн жай алды. Ашкере сулуу татына келинди көрө бийдин эртегиси эсине түшүп, илгери кыз оюндарда ырдалуучу:

Самсаалаган самайың,
Сары жылдыздай маңдайың.
Сагыныша келгенде
Сары мейиз татыйт таңдайың.
Күлсөң жаркыйт ак маңдай,
Тиштериңдин арасы,
Күмүштөн чеге каккандай.
Копшогондой жумуру,
Колдоруңдун салаасы.
Бейиштен чыгып келдиңби,
Пенденин эмес баласы,

— деген ыр саптары оюна келип турду.

— Эми, бий, жашыңыз улуу болсо да, жаныбыз курбу. Бирер жылдардан бери катарлаш, эл кызматын чогуу өтөп келатабыз. Келгениңиз мени курсант кылды. Бүгүн өргүп, эс алыңыз. Эртең буюрса Көк-Ойрокту ашып, Көлүңүзгө кирип кетесиз, — деди Жантай бий, көрөр

көзүнүн конокту ызаат менен илбериңки тосуп алганына ичинен кубана, анын ашкере сулуу чырайына, сымбатына көз жиберип, ыраазы болуп турду.

— Мен да атайын дидарлаша кетейин деп кайрылдым. Бүгүн көргөн эртең жок. Опасыз жалган дүйнөдө дидарлашып турганга не жетсин. Тириликке канымет кылып, бири-бирибизге эш боло жүрөлү, — деди Боронбай бий.

Дасторкон жайылып, даам төгүлүп, самоор киргизген жигит чыгып кеткенден кийин Акмөөр ак чайнекке чай демдеп, гүлдүү чыныларга куюп, сыңар тизелей олтура ызаат менен мейманга, анан эрине чай сунууда. Дасторкондон даам ооз тийип, чай ууртап бир тынымга үнсүз олтурган Боронбай бий:

— Эл ичи тынч, журтубуз бейпилдикте турабы? Тыштан мал тийген кесепет жокпу? Эл ичинде тартип кандай? — деп суроо таштады.

— Кудая шүгүр, тынччылык, бий. Өткөн жылы Капалда жандырал орус улугунун ортомчулугу менен тынчтык нааме түзгөнбүз. Уккандырсыз ал жөнүндө. Ошондон бери казактардын барымта кармап, мал тийүүсү токтоп калды десек болот. Ички уурулар да бакан бастырып, чылбыр толготуп, малын талаткан катаал жарлыктан чочулашып, тыйылгансып турат. Ушундай катаалбыз, — деп борс-борс күлдү да, — баарынан да кызыгы, өз атына кишен салгандарды да айыпка жыгабыз, — деди үй ээси.

— Өз малына ар ким өзү ээ да. Кандай бакса өз эрки. Өз атыңа кишен саласың деп бирөөнү айыпка жыгуу обу жок катаалдык деп ойлоймун, — деди узаткан чынысын ызаат менен алган Акмөөргө астыртан көз жиберген Боронбай бий.

— Арийне опсуз катаалдык, Сиз айткандай, обу жок иш. Куданыз эмеспи, ыгы келгенде айтпайсызбы, — деди Жантай бий.

— Кудалыктын жайы бир башка, хан ишинин жайы бир башка экенин туюндурду, Ормон баатыр. Анын үстүнө «Кенесары чабуулуна катышпай калдыңар» деп бугуларга сыртын салып, ачуусу тарабай жүрөт, — деди Боронбай бий.

Жантай бий бул ишке бугулардын катышпай калганына бир четинен нааразы да эле. Мейманын карап бир аз ойлуу турду да:

— Албетте чама-чаркыңарга карадыңар го. Жалпы ишке барып катышып койсоңор да болмок. Эми өткөнгө өкүнгөндүн кереги не. Ага-ини ынтымагын, эл биримдигин сактаганыңыз оң, — деп бир аз ойлоно калды да, мандашын түзөй оңдонуп олтуруп, сөзүн улады үй ээси. — Кенесары чабуулу кыйындык менен басылды. Алдын кайрып биринчи токтоткон биз болдук. Ырасын айтуу керек, Ормон баатырдын кашкая жара тарткан катаалдыгы бир четинен Кенесарынын талкаланышына себеп да болуп эсептелет, — деди.

— Сизди сөзгө алаксытып чай ичирбей койдук го, ичиңиз, — деп Боронбайга чыны суна, алдыртан эрин жылмая карады Акмөөр.

— Мына эмесе, «Сизди алаксытып чай ичирбей койду» деп, Сизге көрсөтүлүүчү сыйдын ээси мага нааразы экен, ичиңиз, — деп үй ээси күлүмсүрөдү.

Кенесарыга каршы чабуулга катышпай калганын Жантай бий түшүнө нааразы эмес экенин билдиргенине ичинен кубанып олтурган Боронбай бий:

— Баса, бий, өткөн жылы Сиз чакырткан Байсылда соодагерди жибердим эле, керегиңизге жарадыбы? — деди.

— Жарады, Омбуга жандыралга кат жеткирип берди. Жараганы ошол да, — деп чай ууртап бир аз укчукпай турду да: — Үзөңгү кагыша кара кыргызга кызмат өтөп жүрөбүз. Сизден жашыраар сырым жок, бий. Жана айттым го, Кенесарынын чабуулун биринчи биз тостук. Кыл чайнап кырчылдаша салгылашып, жоо жеңгендердин алдында биз элек. Жоону сайса ким сайды, аты башкага калды. Сыйлыктын орчундуусу да башканын үлүшүнө тийди. Эл үчүн «карыңды казык, башыңды токмок жасап», эл үчүн иштеген ишиң бааланбай калганына нааразы болот экенсиң, — деди Жантай бий топусун чекесине көтөрө, сакалын сылай оңдонуп олтурган калыбында.

— Ооба, ооба, — деп көзүн ачып-жума ойлуу отурган сөзгө да, ойго да аяр алды-артын ойлогон Боронбай бий андан ары ой улабай, Жантайдын сөзүнө кулак түрдү.

— Арийне, Кудай өзү кечирсин пендечиликти. Бирөөнүн башына конгон сыймыкты көрө албагандык эмес. Өз адал кызматымдын ордун таппай калганына өкүнгөн иш. Мына ушуларды баяндап, Сиздин ногойдон жиберген катымдын мааниси ушундай, — деди Жантай.

Үй ээсинин ар бир сөзүнө маани бере ынтаа коюп угуп олтурган Боронбай бий:

— Оо, Жантай баатыр! «Бириң кайың, бириң тал, бириң шекер, бириң бал» дегендей, экөөңөр тең тээ бабаңар манаптан бери чынжыры үзүлбөй келаткан мартабалуу насилденсиңер. Үчүкө, Түлкү бир тууган бири-биринен өткөн оёндор экен. Атаке, Эсенгул баатырлар да убагында тизгин кагыша кара кыргызга кызмат өтөп өтүшкөн. Ойлосок алардын үлүшү да оор болгон экен. Жанын оозго тиштеп, кара таандай калмакты сүрүшкөн ошолор, — деп чайдан ууртай, демин жыйды да, — мына эми Ормон баатыр экөөңөр да үзөңгү кагыша эл камында жүрөсүңөр. Үч тараптан куушуруп турган маалда элдин жүгү, убал-сообу мойнуңарда. Кудай калыс болсун, — деп сөз учугун Жантайдын өзүнө таштады Боронбай бий.

— Кудай өзү көрүп турат, бий. Менин бирөөгө тардыгым деле жок. Эл үчүн деген аракетим ак. Бирок ошол аракет ордуна чыкпай турат. Орустарды калыс эл деп угабыз, эми ошол элдин улуктарынан адилет түшүнүк болор деген оюмдан кайта элекмин, — деди үй ээси, коногунун сыр чыгарбай аяр олтурганын сезип, өзү бир аз чечилип көрөйүн деген ойдо.

— Орус деген оңой эл эмес. Өнөрү, билими өскөн эл. Аларга да китеп түшкөн, каапыр эмес. Байсылда Абзий орус жайын даана билет, мага көп нерселерди айтып, ынандырып жүрөт. Орус букарасы болгон татар, башкыр жана кичи жүздүн казактары чокунбай эле мусулманчылыгын тутуп, орустун өнөр, билимин үйрөнүп, эгин эгип, малын багып, өрүштөрү кеңейип, бакубат турушат дейт. Биздин эл да ошондой күнгө жетер бекен деген ой жадымда жүрөт. Аны кээ бирөөлөр жактырбай жектеп жүргөнүн дагы билесиз, — деди Боронбай бий ичиндеги каткан сырларынын четин кылайта.

Коногунун эми агынан төгүлүп, чын дилден маектешүүгө өтүүнү каалап турганын байкаган үй ээси аны өзгөчө куштарлап күтүүнү каалаганын билдире:

— Мөөржан, коногуңдун түшкү камылгасын көрөрсүң. Азыр бизге кымызыңдан келтир, — деди Жантай бий.

Мөөр жыла баса чыгып, конок камына кеткенсиди.

— Кабарыбызда бар, Кенесарынын алдын биринчи тосуп, мизин кайырган Жангарач бий экөөңөр болгону. Адилет иш эртели-кеч өз ордуна келет, бий, — деди Боронбай бий үй ээсинин оюн жубата.

— Албетте, бий, мен да ошондой ойлоймун. Акыры чындык ордуна келет. Менин орустар менен алакамдын максаты да ушунда. Бирок, бий, орус менен болгон алакамда бир нерсе менин көңүлүмдү өйүп, кээде кыжалат кылат, — деп Жантай бий мейиз чайкалган кымыздан кере жута сөзүн улады. — Ичсеңиз бий, Мөөржан түзүк жасаган экен.

— Мөөржандын кымызы өтө ширин экен, — деп Боронбай бий Жантайды жылмая карап турду да, кайра мостое калып: — Эмнеге кыжалат болосуз? Өз мүдөөңүзгө жетүү үчүн жасаган аракетиниз Кудай алдында ак да, — деди.

— «Калк биримдигине доо кетирип аламбы, чыбык кыркылган антыбыз бар эле. Орус менен болгон мамилем ушуларга төп боло албайт го» деген ой маземди алып жүрөт, — деди көптөн бери дүпөйүл болуп жүргөн ички кыжалатын мейманы менен бөлүшкүсү келген үй ээси.

— Биримдик башынан төп болбой турган жокпу. Биримдик үчүн калыстык керек. Хандын айланасын караңызчы. Жалгыз Алыбектен башка көл кылаасынан да, сарбагыштын башка тармагынан да киши жок, — деди да, — Сиз да жоксуз, — деп кошумчалай жылмайды Боронбай бий, Жантайдын ички сырынын оозун ачтым го деген таризде.

-Аныңыз ырас. Пенде эмеспизби, кээде ойго келе калат бул иштер. Кара аламан калк да көрүп турат муну, көрбөй коёт беле анан оркоюп турса, — деди Жантай бий.

— Мына, кеп ошол караламан калктын көрүп турганында. Бул калкты иренжитет, Сиз айткан биримдикке жаракка кетирет. Мен Ормон кудамдын катаал көкмелтейлигин, ал эмес карөзгөйлүгүн да билем. Мына жакында Соң-Көлгө барып, саяктарга: «Силер ушундай сонун жайлоону мага көрсөтпөй жайлап жүрүпсүңөр», деп айыпка кырк жылкы айдатып кетиптир. Ушул иш Кудай алдында да жүйөөгө сыйбас, — деди Боронбай.

— Ай, ким билет. «Бул жакшы жайлоону мен көрө элек экенмин» десе эле саяктар кошоматка сөз таппай, «айыптуубуз» деп бүжүрөшүп, жылкыны тартуулаштыбы деп ойлойм, — деп күлө Боронбайды карады Жантай.

— Тууганыңдын осол ишин жымсалдагың келип турат да, — деп борс-борс күлдү да, — кантсе да каның бирге эмеспи, — деп жылмайды Боронбай бий.

Үй ээси да кошо күлүп:

— Албетте туугандык бар дечи, бирок мен калыс болгонго аракеттенем. Мен сөзүмдү азил иретинде айттым. Ормон баатырдын колунан андай карөзгөйлүк да келет, — деди.

Үй ээси менен мейман, бир-бирине ойлору төп чыгып турганына ыраазы боло отурушту.

— Баса, өткөн жылы күздө кокондуктардын чабуулун да кайтарыптырсыңар го, — деп Жантайга суроо таштады Боронбай бий.

Кокондун мизин кайтарган бул кармашта өзүнүн да болгонуна ыраазы Жантай бий:

— Ормон баатырдын каталарын, кемчиликтерин, катаал карөзгөйлүгүн айттык го. Ошентсе да. «Эрдин эрдигин билбеген кудайдын бирдигин билбейт» болбойн. Ормон хандын айлакерлигин мына ошондо дагы бир жолу көрдүм. Кыраакы эрениң Кокондун басып киреринен күн мурунтан кабардар экен. Төрөгелди баатырды Жангарач экөөбүзгө жиберип, эки жума мурда кол жыйнадык. Ат-Башы, Нарын, Таласка да кабар жиберген экен, ал жактан да жасоо кайрылып келди. «Жоого кыргыз жерин бастырбайм» деп казак-кыргыздын чеги Ашмара суусунун берки жээгинен тостук кокондуктарды.

— Бизге да чабаган келген, бирок биз кол курап келе албадык, — деди Боронбай бий көңүл кош маанайда.

— Кудаңыз илгери-кийин бетке чиркөө катары кармабасын десеңиз душман көзүнө анча-мынча кол менен келип кошулсаңыз да болмок. Бирок өз ыгыңызга карадыңыз да, — деп коногунун сырын түшүнүп жана ага ылым санай турганын билгизгиси келип, көз жиберсе сөзүн улады Жантай: — Кыргыз жоокерлеринин эрдигине кыбам канды. Эки-үч эсе көп кокондуктардын үч күн бою чымындыгын чычайтты белем биздин жигиттер. Кокондуктар найзага жок келишет экен, биздин жоокерлердин найзага да, кылычка да шай экенин айтпаңыз. Үч күнү бою кокондуктарды Ашмарадан кадам жылдырбай тосуп турушту. Төртүнчү күн болот дегенде кокондуктар түнү менен туусун жыйып кайра качышты. Хан күйөөсү Кудаярга «Арканы кайра каратып берем» деп эрдесип келген Мусулманкул кыпчактын тилеги таш капты.

— Төрөгелди, Түлөгабыл баатырлар качкан жоонун артынан түшүшкөн жокпу? — деди Боронбай бий.

— Алар ээленишти эле, Ормон баатыр: «Биз чабуулчу эмеспиз», деп тыйып койду, — деди Жантай бий.

Ашмара согушу жөнүндө Жантайдын айткандарын ойлуу угуп олтурган Боронбай бий:

— Оо, Кокон оңой жоо эмес. «Түркөй тоолуктарды бат эле уйпалай коёбуз» деп аз кол менен келген го. Болбосо алар ордолуу журт. Оңой эмес. Аркадан үмүттөрүн үзүшпөйт. Көп кол курап келип, кайрадан кол салышы ыктымал. Ормон баатырды жыкмайынча алардын жаны тынбайт. Бирок алардан да орус күчтүү. Ошон үчүн мен Орусияга ыктап жүрбөймүнбү. Омбудан жандырал жарым падышалар да бизге көз кырын жиберип, белек-бечкек жөнөтүп турушат, — деди орус букарасы болууну көксөп жүргөнүн ичине сактап, Жантайдан дагы сөз күтө.

— Бий, Сиздин айткандарыңыз мени ынандырат. Бул жолу Кокондун мизин кайтарганыбыз менен көпкө топурак чачабызбы. Кокон чындап келсе туруштук бере албайбыз. Ошон үчүн мен Сиздин ногоюңуз аркалуу Омбуга кат жөнөткөнүмдүн сыры бар, Сизден жашырат белем. Мен да орус менен алаканы жакшыртсамбы деген ойдомун. Бирок Орусия улуктары азырынча Ормонго ие тартып турушат. Аны «Кенесарыны жеңдиң» деп куттуктап, баатыр атап, Омбудан жандырал ага атайын кат жибериптир. Анда эгерде Ормон хан колу менен Коконго каршы аттанса, аскер жагынан жардам берип, Орусия ага өнөк болору да айтылган имиш. Ушундан улам менин оюм алыска кетип турат, — деди да, Жантай бий Боронбайдын кытмыр жылмайып турганын байкап, сөзүн улады. — Менин оюмча, Ормон хан бийлигин сактап калуу үчүн Коконго каршы чыгып, Орусия менен өнөктөш болуп, андан калканч күтсөмбү деген ою барбы деймин.

— Орусияга Ормондун хан бийлигинин кереги жок. Аны Коконго каршы шилтеп пайдаланып алгандан кийин, көзүн тазалап коюшу да ыктымал, — деди Боронбай бий Файзулла Ногаевден угуп жүргөн жашырын ойлорунун четин чыгара.

— «Ишенген кожоң сууга акса, алды-алдыңдан тал карма» — ар кимибиз өз журтубуздун камын көрүшүбүз абзел экен да, — деди, өзүн дили ак, бирок аргасы түгөнгөн киши катары көрсөткүсү келген Жантай бий.

— Баракелде, мунуңуз эл үчүн ооруганыңыздын белгиси. Мен түшүндүм. Бирок менин Орусияга ыктап жүргөнүмдү баарыңар эле жактырбай, Жангарач, Ажыбек ыраматылык,

Медет датка да мага кыргыз кабак болуп жүрбөдүңөрбү. Мына эстүү киши акыры түшүндүңүз, — деди Боронбай бий.

Сарбагыштын тынай тармагынын чыгааны Жантай бийдин өзүнө тилектеш экенине ичинен кымылдап ыраазы боло отурду Боронбай бий.

Эшик ачыла бийдин чакырыгы менен келген комузчу кирип, салам айта ийилип турду.

— Аалейкума салам, кел, Берикбай мырза. Бийге эрмек болсун деп чакырттым. Отур, мындай жай алып. Өнөрүңдү төгүп бер менин кадырлуу коногума, — деп жанынан орун жаңсады үй ээси.

Орто жаштардагы сары чийкил, жээрге сакал, коңко мурун, көзү чекирээрэк кагелес киши ыйбаа кыла өтүп, бийдин төмөн жагынан орун алды да, тик жака таар кемселинин өйдөкү бүчүлүктөрүн бошотуп, калпагынын четин көтөрө оңдоп кийип, комузун күүлөй баштады.

— Берикбай мырза, дастандардан айтып, чоң күүлөрдөн чертип эрмек бол, — деди үй ээси.

Комузун күүлөп боло Мөөр сунган аякты алып, кымыздан кере жутуп, жерге койду да:

— Бий аке, кайсы дастандардан баштайын? «Сейит-Баттал жортуулу», «Жаныш-Байыш», «Эр Төштүк», «Азыретаалы — кыз Дарыйка» баяны, «Жусуп менен Зулайка» баяны бар. — Кайсыны баштайын? — деп Жантайды карады.

— Андай болсо коноктун эркинде болсун. — Кайсынысын угалы? — деп Боронбайды карады үй ээси.

— Үй ээсине жакканын укканыбыз оң го. Сизге бий, Жусуп-Зулайка баяны жагат го деп ойлоймун, — деп жылмая Жантайды карады, анын ашкере сулуу айтылуу Акмөөрдү жар күтүп турганын кыйыткан таризде.

— Ошол дастан Сиздин да көөмөйүңүздө турган экен, — деп борс-борс күлдү Боронбай бийдин жакында эле жаш токол алганын эсине салгысы келген Жантай бий.

— Аа, болот. Жакшы дастан кимге болсо да жагат эмеспи, — деп астыртадан жылмая Мөөргө көз жиберди Боронбай бий.

Мүдөөлөрү бири-бирине бардык жагынан төп келишкен бийлер дастандарды, чоң күүлөрдү угуп, жарпын жаза отурушуп, Акмөөрдүн түшкү сыйын көрүштү. Эртеси Боронбай бий Жантай бийдин көрсөткөн сыйына, айрыкча анын орус мамилеси жөнүндөгү пикирине кошулганына ыраазы боло, айылына аттанды.

ЖАЗА

«Хан атанган Ормон дейт,
Каарданып, жазалап,
Карабек уулу Жантайды
Чөгөлөтүп койгон дейт...»
(Калмурза)

Жантай бийдин «Бир жай биз менен болуңуз», деген өтүнүчүнөн улам Ормон хан ордосу менен кулжа айынын орто ченинде Көк-Ойрокко көчүп келген. Ордолуу чоң үйү, Уулбаланын өргөөсү, конок үйү, аш үйү, жигит-жалаң кеңешчилериники болуп он чакты үйлүү чакан айыл суу жээгиндеги түзөңдө олтурат. Жээктен жүз кадамча алыс желеде кулундар байлануу. Жылкылар төш таяна чачырап жайылууда. Айылдан өйдөрөөк Ордо үйдүн алдында ак айчыктуу кызыл туу желбирейт. Сол жак ыптасында түпөктүү найза жөлөнүү. Туулгачан эки жоокер ордонун эшигин кайтарып турат.

Ханга учурашуу үчүн көлдөн кечээ келген кеңешчи Калыгул бий таңкы намазды хан менен бирге окуп, эртең мененки чайдан кийин ордо үйдө Ормон хан менен аңгемелешип олтурат. Жашы улуу, туугандык жайы да бар Калыгул кеңешчи хан үстүндө олтурганда чакырыксыз эч ким кирчү эмес. Сөз эл тынчтыгы, ынтымак, биримдик жөнүндө жүрүп жатты.

— Кудая шүгүр, Кокондун мизи да кайтарылгандай болду. Бирок Кудаяр хан Аркадан кол үзө койбойт деген ойдомун. Букара бир жагынан, орус бир жагынан кыстап турганда жөлөнгүч болуучу Арканы колунан чыгарбоого бардык аракетин көрүп, эртеби-кечпи акыры Кокондун дагы бир каптап кириши толук ыктымал. Коконго Букарадан да күчтүү жоо — орус. Алар бери карай аяр жылып келатышат. Коконду басып алса биздин абалыбыз кандай болоор экен? — деди Калыгул кеңешчи ойлуу тейде ханга көз жиберсе.

— Кенесарыны жеңип, Кокондун мизин кайырганыбыз менен биздин абал оор, Калыке, — деп, мелтиреген ойлуу калыбында бир аз унчукпай турду да, сөз улады Ормон хан. — Туура айтасыз, Кокон муну менен тынчып калбайт. Менин жадымда Кокондон да орус кооптуу. Алардын негизги максаты Коконду каратып алуу. Андан кийин биз менен мамилеси кандай болорун баамдоого болот. Мына ушул жерде иштин түйүнү жатат. Чек ара башчысы жандыралдын бизди куттуктаган катында «Коконго каршы чыксаңар биз аскер жагынан жардамга келебиз» дегенин уккансыз. Бизди Коконго шилтеп, күчүбүздү пайдаланып, Коконду басып алса, бизди жөн коёт беле. Мына ушундан улам бир ойду багып жүрөм. Орус биз менен чогуу Коконго каршы аттана турган болсо, анын алдында өнөктөш болуунун шартнамесин түзүп, анда Орусия өзүнүн Кытай менен чегинде турган азгантай элдин өз алдынчалыгына кепил болот. Азгантай эл өз алдынча турса, аны калкалаган чоң мамлекеттин аброю көтөрүлөрүн аныктап коюуга болот деп ойлоймун. Шартнамеде биз Орусиянын саякатчыларын, кербендерин чек арадан аман өткөрүп туруунун кепилдигин алабыз. Соода-сатыкка мал терилерин, аң терилерин чыгарып, Орусиядан кездеме-кече, курал-жарак алып турууну кааларыбызды да көрсөтөлү деп ойлоймун. Ушул ой ишке ашат деген ишеним да бар. Калкыбыз өз алдынча Орусия менен тең ата алака кылып, бейпилдикте турар деп ойлоймун.

Ормондун сөзүн көңүл коюп угуп олтурган Калыгул:

— Бул ойлоруң орундуу. Элдин ынтымагын сактоо керек. Ич арада ынтымак болсо коңшулар менен да бейкам тынчтык мамилеге өбөлгө түзүлөт. Ички ынтымакты сактоо керек. Ынтымак аз эле жерден бузулат. Өткөн жылкы Соң-Көлдөгүдөй осол иштер элди иренжитип коюшу ыктымал, — деди

Ормондун өткөн жылда саяктарга жүйөөсүз айып салганын эсине сала.

— Бир иш болуп кетти, Калыке. Андагы мал деле элдин муктаждыгына жумшалып атпайбы, — деди ичинен бир аз териге түшкөн Ормон, айыпка түшкөн малды пулдап медресе салдырып жатканын бетине кармаган болуп.

— Керектүү иштерди жасап жатканың жакшы. Ошентсе да элдин жүгү моюнда турган киши этият болуш керек. Уруулар арасындагы мамиле аярлыкты талап кылат. Бизде ар бир уруунун бийи өзүн бийлик ээси катары туярын эске тутуу керек, — деди Калыгул бий.

— Кеп мына ошондо, Калыке. Орус менен Кокон эки жагыбыздан куушуруп турганда, мына ошол бийлер ынтымакка кедерги болууда. Боронбайды карабайсызбы. Орусиянын азгырыгына ийигип, жамы кыргыз ынтымагынан мойноп турбайбы. Анын колтугуна дал ошол орустар өзүнүн жаман оозу» аркылуу колтукка суу бүркүп жээктирип турат. Аны менен сөз катуу болот. Жантайдын иши да кыңыр. Ал эки тоону оттогусу келген теке болуп жүрөт. Боронбай менен көз ымдашып анын ногойун чакыртып алып, «Кенесарыны мен жеңгенмин, мага сыйлык кем тийип калды, эмгегим бааланган жок» деп Омбуга кат жиберген имиш. Бул бери жагы, түбүндө ал дагы Боронбай сыяктуу өз алдынча оруска букара болуп өтүүгө ынтызар экени анык, — деди Ормон хан.

— Мындай кабарды мен да эшиткеним бар. Көп ырбап кетелекте жөнүнчө сүйлөшүп, ыкка келтирип койгонуң оң. «Тай туйлап такка чыкпайт» дегендей, Жантай мойноп алыска кете албас, — деди Ормондун Жантайга карата катаал жаза колдонушунун алдын алгысы келгенсиген Калыгул кеңешчи.

— Мен «кара кыргыз бир болот, бейкут болот» деп чыбык кыркып, Кудай алдында, эл алдында ант бергенмин. Тескери баскандарды теске саламын. Катаал иштерге баруудан кайра тартпаймын. Убагында чара көрбөсө иш ырбап кетет, — деди Ормон хан үнүн катаал чыгарып.

— Антка, шертке бек болуу, албетте жакшы иш. Айрыкча эл үчүн антка бек болгонду Кудай да жактырат. Бирок алды-артты карап иш кылган жакшы. Ойлонбой иштелген иштин аягы осол болуп калышы мүмкүн, — деди Калыгул.

— «Осол болот» деп оюна коё берип, элдин биримдигин буздуртууга болбойт. Жантайды Сиз кетелекте жазалаймын. Келгениңиз жакшы болду. Киши жиберип чакыртып алайын деп турдум эле. Жантайды жазалап койсом, Боронбай да ойлоноор. Мен анын көзүнө айтканмын: «Оруска ык тартып мүлтүлдөгөнүңдү кой» дегенмин. «Макул» деп коёт дагы, билгенин иштейт. Кокондун баскынын кайырганга да келбей койду. Эсине келбесе зынданга салдырамын. Бул азыр өтө керек.

Ормон хандын кайткыс болуп турган катаал ойлорунан кооптоно ойлуу угуп олтурган Калыгул:

— Уруу башында турган бийлерди анчалык катаал жазалоого болбойт. Боронбайды зынданга салсаң, калың бугу карап турабы. Чоң жаңжал башталып, эл ынтымагы анык бузулат. Мындай иштен этият болуу керек, — деди.

— «Этият бололу» деп олтуруп ынтымактын ыдыраганы чегине жетип турган жокпу, Калыке! Боронбай бий ченден ашып баратат. Ушундай кезинде желин чыгаруу керек. Жээликкен бийлердин демин суутмайынча биримдик болбойт — ага көзүм жетти. Жазалоону мен Жантайдан баштаймын. Сиз кетелекте жазалаймын. Катаал жазанын муктаж болуп турганына Сиз күбө болгонуңуз жакшы, — деди Ормон хан кескин үн менен.

— Жантайды жазалаганыңды мен көрбөсөм болот эле. Кантсе да каныбыз бирге, эки бир тууган Үчүкө-Түлкүнүн балдарыбыз. Ата-бабанын арбагы карап турат, — деди көңүлү майышып турган Калыгул аке.

— Ата-бабанын арбагы ошол тетири баскандарды урсун. Мен Кудай алдындагы, эл алдындагы парзымды аткарууга тийишмин, — деди Ормон хан.

Аңгыча эшик ачылып, чарага сорпо көтөргөн жигит киргенде сөз токтоду. Сорпо ичилип, колго суу куюлуп, дасторкон жайыла, түштөнүү тамагы келди.

Түштөнүүдөн кийин бешим намазы окулуп, хан менен Калыгулдун аңгемеси кайрадан уланды.

Күн чоң шашке. Жантай бий чоң үйүндө жеңил ак кемсел, ак топучан бейкут отурат. Байбиче төрдүн эпчи жагында теспе тартып өзүнчө, жети жашар уулу Шабдан атасынын оң тизесин таяна, атасы менен Молтой байкесинин сөздөрүнө кулак сала карап отурат.

— Кудая тобо, Ормон хан көчүп келгенден бери өзөндөгү айылдардан «мал уурдалды» деген кабар угулбай калды. «Бакан бастырып, чылбыр толготуп, жем баштыкка толтура күлдү башына асып кыйнайт экен» деген имиш уурулардын үшүн качырган окшойт, — деди Молтой агасын карап.

— Имиш эмес, чын. Ал эмес зынданга да салдырат. Оор кылмыш үчүн асып өлтүрө турган даргасы да бар. Антип катаал болбосо ууру-кескилер чийинден чыгып кетпейби, — деди Жантай бий.

— Ушу кишинин көчүп келгени ырас болуптур. Ордону биротоло биздин айылда карма деп сурабайсызбы, — деп агасын карап күлдү да, — Кенесарынын чабышында көрдүк го: өтө айлакер, кыраакы киши тура, — деди Молтой.

— Ордосун биякка келтирбей калсын. Ар нерсенин өз орду бар да. Баса, сен хан айылына каттаган жоксуңбу, эмне кабар угулат ал жактан? Мен өзүм барып жолугушсам да болот эле, — деди агасы.

— Кечээ Сазага жолуктум. Калыгул аке келди дейт. Хандын коногу болуп кеңешип жатышкан го, — деди Молтой.

— Аа, анда жакшы болгон экен. Эртең, бүрсүгүнү үйгө чакырып, мейман кылалы акылман карыяны, — деп Жантай мандашын түзөй оңдонуп олтуруп, уулунун маңдайынан сылады.

Аңгыча эшиктен ит үрүп, ат дүбүртү чыга үйдүн жанына токтогондо:

— Оо, Жантай, үйдө барсыңбы? Хан сени тез келсин деп чакыртты, — деген Сазанын бийик үнү угулду.

Хандын катаал жигитинин соо келбегенин туйган Жантай иниси Молтойго ээк шилтеп:

— Тур, атын ал. Саза тура, — деди.

Молтой сыртка ыргып чыгып, салам айта:

— Келиңиз, бий акем үйгө кирсин деп жатат, — деди, атын алууга умтулуп. Саза бүктөй кармаган камчысын Молтойго: «Токто!» дегендей сунду да:

— Оо, Жантай! — деди үнүн баягыдан бийик созуп. — Бери чык!

Жантай бир балаа болгонун сезгендей, шаша-буша сыртка чыкты.

— Ассалоому алейкум, Саза мырза, үйгө түш, даам ооз тий.

— «Сени үйгө түшпөй туруп айдап кел», деп буюрган хан, — деди Саза, Жантайдын саламын жоопсуз калтырып.

— Эмне болуп кетти экен анчалык эле шашылыш чакырткандай? Менин эмне жазыгым бар экен? — деди Жантай өзүн сабырдуу тутууга аракеттенип.

— Барганда угасың, эмне жазыгың бар экенин. Бол, тез аттан, — деди камчысын бүктөй кармап, сурданып турган Саза.

— Болуптур, кийинейин, — деп Жантай үйгө кайра кирмекчи болгондо:

— Жок, кийинбейсиң — кирбейсиң үйгө. «Кай жерде турса ошол турган жеринен эч кайда кайрылтпай алып кел», деп буюрган хан. Бол тез, — деп демитти Саза.

— Молтой, тартчы менин атымды, эмне болсо да алдына барып берейин. Менин эч жазыгым жок хандын алдында.

Илбериңки кыймылдаган Молтой бийдин атын кермеден чечип келип, алдына тартып турду. Жеңил кемселчен, топучан, көлөчүн кийбей, маасычан турган калыбында Жантай атка минди.

— Чача, мен да сени менен барайынчы, — деди чоң кишилердин катуу сүйлөшкөн сөздөрүнөн улам атасы үчүн кандайдыр бир кооптуу иш турганын туйган сезимтал бала Шабдан.

— Болуптур, сен мага такоол болчу, — деп сабырлуу турган калыбында уулуна жылмая карады да, — менин артыма жармаштырып койчу, — деди Молтойго.

Ээрдин арткы тарагына бутгарын таяп, атасынын эки ийнин кармаган Шабдан да хан ордосуна баратты.

Ормон хандын айлына келгенде кермеге түшүп, аттарын байлап, Саза Жантай менен кичинекей Шабданды ээрчиге ордого бет алды. Ордо үйүнүн алдында күзөтүп турган туулгачан жоокер Жантайга ызаат кыла ийилип салам берди.

— Бар бол, айланайын. Бу Шабданды тиги өргөөгө киргизип койчу. Сейилкандын жанында болсун, — деди да, ордого кирүүгө бет алды. Эшик ачыла Жантайды алдыга коё берип, камчысын бүктөй кармаган Саза артынан кирди.

— Ассалоому алейкум, хан ага. Саламат турасызбы, кадырлуу карыябыз Калыке, — деп салам айта бир аз ийилген болуп, улагадан өйдөрөөк турду Жантай бий тирмейе теше тиктеп турган Ормон ханга көз жибере.

— Алейкума салам, — деди Калыгул.

Ормон хан мелтиререп түнөрө унчукпады. Камчысын бүктөй кармаган Саза:

— Чөгөлө, хандын алдына, — деп зекиди Жантай бийди. Бирде Ормон ханды, бирде Калыгулду карап элейип турду айласы куруган бий.

— Чөгөлө дебедимби, чөгөлө хандын алдына! — деп камчысын үйүрдү Саза.

Хандын кара мүртөз жигити запкы көрсөтүүгө даяр турганын туюп, айласы кеткен бий сыңар тизелеп чөгөлөй: — Эмне күнөөм бар менин? Бул куу камчыга мени кор кыласыңбы, бир атанын балдары элек го? — деди Жантай Ормон ханды карап, үнүн токтоо сабырдуу чыгарганга аракеттене.

— Жазыгы өзүңө маалим. Өзүң айткын, — деп «зирк» этти Ормон хан.

— Жазыгым жок. «Карым казык, башым токмок», болуп эл кызматында жүрөмүн. Каптап келген жооң Кенесарыны биричи тостум. Айыбым жок, ханым, — деди Жантай бий.

— Айтасың азыр, өзүң айтасың айыбыңды, — деди хан бийди ирмебей теше тиктеген калыбында.

— Кудай бар, хан ага. Ишениңиз мага. Сизге пейилим ак. Эл алдында да абийирим таза, — деди да, Калыгул жакка дагы бир ирет көз жиберди арачы болор бекен деген ойдо. Калыгул бий көзүн ала кача ылдый карады.

— Ошондой дечи, — деп Ормон хан Жантайды жекире карап турду да, — Боронбайдын айылындагы орустун жаман оозу ногойду үйүңө чакыртып, Омбуга кат жаздырганың жазык эмеспи?! — деди.

Талуу жерден карматып койгонуна айласы куруй түшкөн Жантай бий:

— Ырас, хан ага. Пендечилик кылдым, көр дүнүйөгө алданып. «Ысабекке алтын саптуу кылыч бердириңиз» деп өтүнө жандыралга кат жибергеним ырас, — деди Жантай бий.

— Кылыч сураган пендечилигиң өз ишиң. «Кенесарыны мен жеңгенмин. Менин санаам оруска абдан түз» дегениң жамы кыргыздын биримдигине кара санаганың. Боронбай бий менен да көз ымдашып жүргөнүңдү билебиз. Аны ээрчип орус букарасы болоюн деп жүргөнүң чыбык кыркып Кудай алдында берген антты аттаганың. Бул үчүн сени зынданга салдырамын. Боронбай да жаныңда болот. Зындандын сызы алдыңарга өткөндө билесиңер кыргыздын биримдигинин баасын, — деди хан.

Купуя сырлары ачылып, айласы куруй түшкөн Жантай бий:

— Аягөздөн келатканда бий үйүмө конуп кеткени ырас. Бирок эч кандай тетир-мутур сөз болгон эмес. Ал киши оюнда эмне бар экенин мага айтпады. Ошол үчүн күнөөлүмүнбү? Кудай

урбадыбы. Үйгө келген кишини кубалайт белем. Кат жазганым үчүн аз айып, көп күнөөмдү кечиңиз, хан ага, — деди Жантай бий

— Болду эми, жетишет. Саза баатыр, сен ишиңди бүтүрдүң. Эми бийди жайына кой. Кел, Жантай, мындай менин жаныма олтур, — деп орун жаңсады Ормон ханды карабай сабырлуу олтурган Калыгул.

Жантай ордуан тура Калыгулга кол берип учурашты да,

Ормонго көз жибере кол берсемби деп, кайра айбыга Калыгулдун жанынан орун алды.

— Кандай, саламат жүрөсүңбү, үй-бүлө эл-журтуң эсенби? — деп кордук көрүп, ыза болгон бийдин көңүлүн жубатууга аракеттенди Калыгул бий.

Алжай сурашып, даам сызыла бата тиленип, дасторкон жыйылгандан кийин сөз Ормон хан менен Калыгул акенин ортосунда гана жүрдү. Түнөргөн Ормон хан кетер-кеткенче Жантайга назар салып, көңүл бурбады.

Кеч бешимде Жантай бий айлына аттанды. Кордук көрүп, ыза болгон бий шаабайы сууп, ойлуу баратты. Артында атасынын ийинин таянып келаткан жети жашар сезимтал Шабдан анын эмнегедир капа болуп турганын туюп, алаксытайын деген ойдо:

— Чача, бизди хан атам түштөндүрдү ээ? — деди.

— Ооба, карагым. Хан атаң бизди түштөндүрдү, ал сени жакшы көрөт тура, — деп, өзүнүн капалуу абалын байкап келаткан уулунун сергектигине ыраазы боло кетти.

Басыгы кээ бир аттарды таскактаткан, соорусу жайык, зээри бийик боз жорго көк шиберлүү жайыкта суу бойлой суналган ат жолунда бөжүп, ата-баланы бейпил алып баратты. Батыш тоо кыркасына кыңайган жай күнүнүн аптабы мелүүн тарта жылуу сыдырым ата-баланын бетин аймалоодо. Назары сынып, ыза көрүп купуя сыры ашкереленген Жантай бийдин көз алдында Боронбай бий менен болгон аңгеме тартылып барат.

ЖУТ

1849-жыл. Тоок жылы. Кеч күз. Бир жумадан бери көз ачырбай нөшөрлөгөн кара жаанды ызгаарлуу шамал коштоп, бойду ичиркентет. Киргил бозомук булуттар күндүн көзүн бүркөп, айлана чаба жааган жаандын мунарыгына бөлөнүп турат. Айылдан өйдөкү коктунун тескей бетине жайылган койлор ура жааган жаандан баштарын калкалап, бир-бирине ыктап топтошо турушат. Койдун четинде арык чырай, кара сур, муруту жаңы түктөнө баштаган койчу минген өгүзүнөн түшүп, аны жаандын илебине туура тарта капталына ыгып, жайылган койлорго көз жиберүүдө. Мына бир жумадан бери нөшөрлөгөн жаандан буюгуп, койлор оттой албайт. Жайлата саан көргөн кеч туума бөлүнө элек козулардан кайыгып өлө баштагандары бар. Бүгүн да эки козунун өлгөндүгүн байга кантип айтуунун ыгын ойлоп, койчу кападар. Байбиче малдын өлүмүн ылаң оорудан эмес, көбүнчө койчудан көрө турган адаты. Муну ойлогон койчу «байдын ичине ырайым киргиси бардыр, андан көрө четиңен качырып жула качма карышкырдан Кудай сактаса экен» деп, өгүздүн ыктоосунан бир-бирин жан талашып түртүшүп, топ-топ болуп үйрүлүшкөн койлорду карап туруп, күндүн көзү көрүнөбү деп, үмүт менен асманга көз жиберди. Уюлгуган киргил булуттар каалгый, асман жылчыксыз.

Түндүк жабуулары көтөрүлгөн боз үйлөрдөн түтүн булайт. Каптал жактан жай бастырып келаткан кара жалдуу, курсактуу кула ат минген, боз пиязы чепкенин кындырдай курчанган, ак тыштуу кара тебетей кийген, көк ала сакал, кызыл чийкил, болук киши четтеги чоң ак боз үйдүн жанындагы ат мамыга токтоду. Артынан ээрчий келаткан тору атчан, жеңил тон кийген, кулун тери малакайчан жигит шап аттан түшүп, чоң куланы тизгиндеп, салабаттуу болук кишини түшүрүп, чоң куланы өз аты менен кошо мамыга байлап, ылдам баса, этият менен тиги кишинин алдына өтүп, боз үйдүн эшигин ачты. Үйдүн коломтосунда тезек каланган от бал-бал жалындайт, тулгага асылган казандын үстү жабылуу. Эки капшытка, төргө өрө кийиздер, кара саксак көлдөлөң, капшыттарына күрөң саксак көлдөлөңдөр төшөлгөн: төрдөгү шалча салынган тактага жүк жыйылган. Эр жагында курак туш кийиз, эпчи жакта каланган чырмалуу чий чыгандын ичиндеги ала бакандын башкы ачасынан куйкаланган сүр карчыганын чети кылаят. Өйдөрөөк кереге башында оймолуу кара көнөк илинүү; ага катар атайын такта үстүндө ышталган кара саба тизгичке кере байлануу; оозунан бишкектин сабы көрүнөт. Желелер жыйылса да, жылкычылар бай үчүн кысыр эмди бээлерди

саап, сүт жеткирип турушат. Төрдүн эпчи жагында жүн тытып олтурган байбиче тебетейинин кырынан суу тамчылай кирген байынын алдынан тосо тебетейин силкип, чепкенин алып, кереге башына иле:

— Апий катыгүн, тим эле мөлмө-чалма болгонсуз го. Жар-Булакка жетип кайтгыңызбы, мал-тегенин абалы кандай экен? — деп байын карады.

— Малды коюп, менин жайымды сурасаң боло, кайыгып кеттим, — деди ичинен майда калтырак басып, шайы ооп турган Өсөрбай, төргө көлдөлөңгө өтүп.

— «Мал боор эт менен тең дегендей», кантейин анан, санаам тынбай... Мындай отуруңуз, отко жакын, — деп, төрдөгү көлдөлөңдү коломтого чукул жылдыра өнтөлөдү. — Олтуруңуз, от жанында чай кайнап турат.

Коломто отуна капталы тосула, чоргосунан буу чыгып турган капкактуу букугуй чөөгүндү жылдырып, капкагын ача чай салып, байдын алдына чакан дасторкон жайып, жапкан нан, омкорулган май коюп, байга чай сунду. Үй ичи жымжырт, бир тынымга Өсөрбайдын шорулдата чай ууртаганы угулуп турду. Байды ээрчиген жигит коломтодогу отту ичкериштире, байбиче сунган бир үзүм нан менен чай ичкен болууда. Ысык чай боюна тарап, өзөгү жылыган Өсөрбай:

— Кудай эле өзү сактабаса, күндүн кую бузулуп турат, жыл оор болобу дейм. Нөшөр жамгырдан буюгуп, мал оттой албай эттен түшө баштады. Жармачыраактары кайыгып өлө баштады. «Шайы ооп бараткандарын четинен союп жей бергиле арам өлгөнчө» дедим койчуларга, — деп, алгачкы суроосуна жооп берген болуп байбичесин карады.

— Ал эмнеңиз экен? «Союп жегиле» дегенден кийин четинен семиздерин деле союп жей беришпейби. Талаада жаткан мал барбы, — деп байын жактырбай туураланды байбиче.

— Өз ыймандары өзүндө, үстүбүздө Кудай бар. Арык-торуктары арам өлгөнчө, кишиге азык болгону түзүк.

— Ушинте берсеңиз... — деп ичинен күбүрөп, «малдын аягына чыгасыз го» деген оюн ачык айтуудан айбыккан байбиче, байына чай узатты.

Аңгыча эшик ачылып, салам айтып чокчо жээрде сакал, кабагы тайкы, көзү жүлжүгүй, кырктардагы кырдач мурун сары киши кирди.

— Алейкима салам, Кенжебай мырза, кел, төргө өт, — деп жанынан орун жаңсай копшоно отурду бай.

Байга кол берип учураша дасторкон четинен орун алган Кенжебай, байбиче сунган чайды ууртап, алдына коё:

— Жакага Беш-Булакка баратам. Кышка таш короолуу кепемди оңдоюн дедим эле. Сизге саламдашып кетейин деп кайрылдым, — деп ызаат менен Өсөрбайды карады.

— Ырахмат, учурашып турганга не жетсин тирүүлүктө, атаң ыраматылык Турганбай менен жашташ курбу элек. Эрте көз жумду, бейиши болгур. Сен атаңдан жаш калсаң да, тири карак оокат күткөнүңдү байкап, ичим жылып жүрөт. Эл-журтуң, мал-жаның аманбы? — деди курдашынын уулун жактырганын билдире Өсөрбай.

— Кудай алдында оокат өткөрүп турабыз. Жүзгө жетпеген майда жандык, саан уюм, эки бээм, мингичим бар. Беш-алты түтүн киши малыбызды кезүүлөшө жайып, Көк-Өтөктө күздөп отурабыз. Жаан жүдөтүп жиберди, — деди Кенжебай адеп сактай чайдан ууртап.

— Жакшы, жакшы. Мал-жаныңардын абалы кандай, кайда кыштаганы турасыңар? — деди Өсөрбай, өз оокаттарын өткөрүп турган элдин абалын билгизе келип.

— Ошол беш-алты үй Карагандуу-Колотко боз үйлөрдө эле кыштап чыксакпы деп турабыз. Тескей капталы карагай, отунга мол, күңгөйү ачык — малга жай. Минтип турса билбейм, кандай болот, ар ким өз кыштоолоруна оойбу, — деди Кенжебай байдан акыл сурагандай суроолуу көз жиберсе.

— Жылдын мүнөзү суук, тоо теке кеч жүгүрдү. Нөшөрлөгөн жаан кара суук менен коштолсо, бетеге чөптүн түбүнө муз тоңуп, мал тоё оттой албай калат. Анын үстүнө кар оор түшсө кадимки жуттун башталганы болот. Анан сары кар очойо түшүп, жаздын мойну узарса, эл малынан кол жууп калары ыктымал. Эми Кудайга карайбыз да, уулум. Көп жылдардан бери мындай ызгаардуу кара нөшөрдү көрө элекпиз. Илгери сенин атаң ыраматылык экөөбүз бала кезде оор жут болгону эсимде. Кар оор түшүп, чын курандын аягына чейин эрибей, тескейден көчкү көчүрүп, бетеге жулуп каптап көтөрүп келип, мал бакканыбыз эсте калыптыр. Элдин көбү майда малдан, кара малдан деле кол жууп калышкан. Таягына сүйөнүп, короосу бош калгандар болгон, — деди бай ойлуу калыбында сакалын сылай.

— Кудайым андайдын бетин ары кыла көр, — деп жакасын кармап, тобо келтирди байбиче.
— Быйыл да Кудайга сыйынабыз де. Сиз айткандай, жаман жышаана байкалса өз кыштоолорубузга ыктайбыз. Таш-Булактын ойдуңунан бир аз чөп чаап алдым эле. Ормон хан: «Ар ким өз малына чөп-чар камдап, эгин эгип алсын», — деп жарлык чыгарыптыр, — деди Кенжебай.

— Оо, уулум ой, Ормон хандын жарлыгы малга чөп-чар, эгин болуп берсе гана. Ага элдин мойну жар бербей жатпайбы. Хандын жарлыгы калктын абалына кабатырланганы го, — деп ойлуу отурду да: — Кенжебай уулум, аштык айдаганың барбы? — деп суроо узатты.

— Аштык айдай албадым, бай аке. Оюмда бар келеркиде буурусун менен жер тырмаласамбы деген. Ун-талканга жатакчы-ороочулардан малга айырбаштап алып жүрөмүн, өп-чап болсо да бар.

— «Жатакчы-ороочу» деп көпчүлүк эл жеригени менен Чүйдөн, Кашгар жактан эгин ташып ала албагандар, акыры келип эле ошол ороочуларга жагынып, жетер-жетпес ун-талкандык алып турушпайбы? Мал да бакпай, эгин да экпей, ар кимдин ирегесин аңдып эптеп жан сактагандар канча. Ошон үчүн хан жарлык чыгарып, элди жер тырмалаганга ийиктиргиси келип турат го. Ырыскыны Кудайым жерге чачкан тура пендеси жыйып жесин деп. Мал да ошол жердин чөбүн оттоп өсүп атпайбы. Сары-Өзөн Чүйгө кээде каттап жүрөбүз. Төрт түлүк, эгин, жер-жемиш ошол жерде экен го. Чепке байырлаган сарттарды көрүп, солто, тынай туугандар аздан болсо да жерге илээше башташыптыр. Алла тааланын жерге чачкан ырыскысын эмгектенип терип алуу керек. Уулум, мен өз уулум Алтымышбайга да айтып жүрөм: «Мал деген ышкырса жуттуку, айкырса жоонуку», жерге төккөн маңдай тер, таман акың ар дайым өз колуңда болот, — деп сөзүн үзө бир азга тунжурай өткөнгө сереп салгансып ойлуу турду да, сөзүн улады: — Албетте байыркыдан бери элибиз көчүп-коно мал менен өмүр улап келатканы ырас. Оо, ал кезде шарт башка, кыргыз жери ээн, бир орунда жут болор белгиси туюлса, башка жайлуу жерге көчүп кетип, кайра жылдыз оңолгондо кайрыла көчүп-коно аман жүрүшкөн. Азыр эмне — бир жагыңда чиндер, бир жагыңда сарттар, ал эмес орустар келатат имиш. Жер тарыды. Шартка жараша оокат өткөрүү абзел. Биздин убакыт өтүп баратат. Силердин өмүр жаңы нукка өтөбү? Калыгул меселдеткендей, кыйын заманга туш келер бекенсиңер, — деп башын ийкей келечекке көз жибергенсип отурду кең пейилдигинен улам босогосу майлуу жарды-жалчыларга кайрымдуу, эл ичинде кадырман, көптү көргөн Өсөрбай.

Чайга бата тиленип дасторкон жыйылгандан кийин:

— Бай аке, сизге учураштым, эми жолума түшөйүн, — деп турууга камынган Кенжебайды:

— Отур, байбиченин казаны куру эмес го. Даам сызыш биз менен, ыраматылык Турганбай ушул уулумдун эр жеткенин көрөр бекенмин деп жүрүп көзү ачык кетти эле. Кайриет, мына сен очор-бачар болуп, үй ээсисиң, — деп байбичесине көз жиберди.

— Бышып калды. Эшкожо, айланайын, сен шорпо узатчы, байга. Келин ийменет эмеспи атасынан.

Ушул үйдүн кызматы мойнуна артылган жигит колун жууп, шымалана казан-аякка киришти. Тамактан кийин дасторкон үстүндө Өсөрбай алакан жая:

— Оо, кудурети күчтүү теңир Алла, алсыз кулдарың өзүңдөн ырайым күтөбүз. Элди эсен, журтту байкер кыла көр! Ышкырган жуттан, ырайымсыз жоодон, хандын каарынан, кара өзгөйдүн дооматынан сактай көр, — деп бата тиледи. Кол жууй ордунан турган Кенжебай:

— «Атаң өлсө өлсүн, атаңды көргөн өлбөсүн» дегендей, сизге учурашып, насаатыңызды угуп, чыйралып калдым. Күндүн ачылышын күтүп отурбай, кыштоомду оңдоп алайын, — деп Өсөрбайга кол берип, эшикке жөнөдү.

— Алланын амириндебиз, бар бол, уулум. Бай да, жарды да бул жалгандын беш күндүк убаракерлирибиз. Кудай ишинди оңдосун, — деди да, — байбиче жаным жер тартып турат, жай даярдачы, — деп байбичесине карады.

Эшикте ызгаарлуу кара жамгыр төгүп турду.

Эл кыштоого шашылыш кирди. Асман бозомук тарта күндүн көзү көрүнбөйт. Айлана боз мунарыкка чулганып, кар лапылдата жаап турат. Нөшөрлүү жамгыр кечээ кечинде басыла, мал-жанды кайыктырган кара суук коштоп турду эле. Эртең менен буюктурган каардуу сууктан мал короодон жайытка чыга албай калды. Баш жагы карагайлуу зоока, таманы кенен, күнгөйү кумдак дүйүм чөптүү, тескейи жайык бетегелүү, шамалга ыктоо, малга жайлуу эки короо кой кенен сыйуучу кыштоо, төрт миңден ашык кою, үч үйүр

жылкысы, башка бодо малы да арбын Көчөрбайдыкы. Бай мындан башка да үч кыштоону ээлейт. Коктунун башындагы күңгөй зоокага ыктай салынган жер кепелердин өйдөкү чоңураагы байдыкы. Анын жанына 9 канаттай үй тигилип, кереге түбү тегерете көмүлө, кош кабат жабууланган үй да байдыкы. Күңгөй тарапты бойлой салынган үч-төрт жер кепе мал баккан малайлардыкы. Кар алай-дүлөй бурганактап жаап турат. Жалама зоока ташка ыктата кырдалган үч таш короодо койлор топтоп болуп бөлүнүп, бири-бирине ыктай турушат. Бурганактан айлана боолголонбой, туш тарап кардуу боз мунарык.

Айлана жымжырт. Боз үйдүн бакан менен көтөрүлгөн түндүк жабуусу алдынан түтүн ыкшоо булайт. Коломтодо көң каланып, темир асмага капкактуу чоюн чайнек асылган. Эки жак капшытка өрө кийиздер, төргө көөнөрөөк ала кийиз салынып, курама саксак көлдөлөң төшөлгөн. Эр жак керегенин баштарына байдын чепкени, ичиги, тебетейи, камчысы илинген. Эпчи жакта чырмалган чыгдан тартылган, босогодон өйдөрөөк чыгдан жанында керегеге желөнгөн чоң казан. Чыгдандан өйдө кийиз аяк кап илинген, терме шалча жабылган такта үстүнө анча бийик эмес жүк жыйылган, үстүнө бозомук мата тыштуу эки кишилик жаздык коюлган. Отко чукул тартыла салынган көлдөлөңдө кырма кара аякка эзилип май салынган ысык курутту шурулдата ууртай, малдаш уруна Көчөрбай отурат; башында тери малакай, боз пиязы кемселине мата кур курчанып, көбөлөнгөн ак тонун желбегей жамынган. Малакай кырынан көрүнгөн кууш маңдай, ак аралаган узун кара каштары, сурмасыз сүйрү көздөрү, таноосу кенен кырдач мурун, сүйрүлөнгөн көк ала сакалы көптөн бери серпилбеген, түйрүгүрөөк эриндеринен кимгедир нааразылык сезилгенсийт. Кара аякты шуулдата ууртай алдына коюп, мурутун жанып:

— Асмандын төбөсүн тешип жибергенби Теңири, же бизде өчү барбы? Минтип отурса малдан кол жууйбуз го, — деп өзүнчө күңгүрөндү.

— Капырай, Секиндин атасы, кантесиң Кудайга сөз тийгизип: бүркөлгөн күн ачылаар, көп көргөндү көрөрбүз биз да, — деп Көчөрбайды карады, төрдүн эпчи жагында ийик ийрип отурган жеңил кийме элечекчен байбиче, кара кемселине саймасы көөнөргөн күрөң белдемчинин этектерин тизе алдына жымырып оңдонуп отура.

Байбиченин жашы алтымыштан ашса да бою-башы кагелес, сурмалуу кара көздөрүнүн нуру жанып, ырайымдуу тиктейт.

— Көрөрмүн көпчүлүктүн сенин казаныңа аш салып бергенин, малдан кол жууп калсаң, — деп «бурк» этти бай.

— Ботом кантесиз, азырынча мал-жаныңыз эсен турат го. Күн мурунтан жамандыкка жорубаңызчы, — деди байбиче байдын көңүлүн жубаткысы келип.

Аңгыча эшиктен кирген узун бойлуу, кара тору келин жоолугун ылдый тарта, көкүрөгүн баса жүгүндү.

— Тилегиңди берсин, Курмаш балам, чайнекти карачы — чай кайнаса демдечи, атаңа чай берели, май кошуп эзилген курут суусатат эмеспи, — деп байга көз жиберди.

Дасторкону алдыга келгенде эшиктен салам айта үч короо койдун койчуларынын мал эсебин жүргүзүү иштерине баш көз болуп жүргөн байдын чоң койчусу, жашы кырдан ашкан, орто бойлуу, тууралжын, тегерек бет, сакал-муруту сейрек, келте мурун, ээрди калың, шырылган көрпө тебетейин баса кийип, кара таар кемселине кайыш кур курчанган Ашыркул кирди. Анын саламына ээрдин бүлк эттире кош көңүл алик алган бай:

— Кандай, күндүн арты ачылчудайбы? — деди.

— Оңой менен ачылчудай түрү жок, кардуу бороон көздү ачырбайт. Койлор короодон чыга алар эмес, кечетен бери ачка, айлам кетип... — деп, оюн ачык айта албай, отуруудан жазганып, бай, байбичеге алмак-салмак көз жибере ыргылжың турду.

— Ашыке, отур, жөн-жайыңды отуруп айт. Курмаш, чай куй, акеңе, — деди жөн билги байбиче.

Көчөрбайдын түнөргөн түрүнөн айбыккан Ашыркул чай ууртап, унчукпай отурду.

— Эмнеге унчукпайсың, айтпайсыңбы эмнеге айлаң кетип турганын, — деп бакылдады бай.

— Бай аке, айлам кеткени: мал ачка, асканын түбүнө жыйылган бир аз чөп бар эмеспи, — деп сөзүн бүтө электе, бай:

— Биртике чөптү эмитен чачсаң, жазгы сары кар очойгондо кубарыңдын башын чачасыңбы?! Күрөк менен тескей бетти ачтырып, бетеге жулдур бекер отурган койчуларга. Өлүп кетишпейт; малдын убайын көргөн ошолор; бетеге — узун оңой жулунат; ар бирине бирден күрөк, бирден кап бер, — деп «бурк» этти айласы кетип отурган Көчөрбай.

Чынынын оозун баса ыраазычылыгын билдирип, бата тилеген болуп, Ашыркул үйүнө жөнөдү.

ЖУТТАН КҮЧТҮҮ...

Төш таяна жерди каза салынган Ашыркулдун кепеси. Чүпүрөк калкаланган терезеден түшкөн жарык кунарсыз. Капшытындагы дөңгөчкө коюлган май чырактан кепенин ичине күңүрт жарык түшүп турат. Кире бериштин оң жагындагы морлуу очоктон көң жыттанган жылуулук үй ичине тароодо. Очокко асылган капкактуу казандан эттин жыты келет. Төргө бир кертим жүк жыйылган; жерге калың өрө кийиз төшөлүп, үстүнө — төргө чукул — көөнө шырдак салынган, ага жанаша — жылкы тери талпак жайылган.

Койчулар мал камын сүйлөшөлү деп Ашыркулдукуна чогулушкан. Отургандардын жашы улуусу элүүлөрдөн ашып калган Беделбай төрдө жыл жайынан кеп салып олтурат. Эшик ачыла суук шамал илебин ээрчиге Ашыркул кирди.

— Ой, сенин кеткениңден келгениң бат болду го, Ашыке. Бай эмне дейт? Чөп чачпасак мал кырылат го, — деп Ашыркулга суроолуу карады Беделбай.

— Байдан оңгулуктуу сөз укпадым. «Чөптү азыр малга бербегиле. Жазгы сары карга сактайм» дейт, — деп шаабайы сууй кирген Ашыркул отургандардан төмөнүрөөк орун алды.

— Капырай, кызык киши го. Эмитен кырылып калса, сары карда кайсы малына берет? — деп таң калды төмөнүрөөк отурган отуздардагы кер мурут, кара сур бакыраң көз жигит.

— Азыр бетеге жулуп бергиле, мал өлбөсүн дейт, — деди Ашыркул, анан аялын карап: — Асылкүл, тамагың быштыбы, булар менен чогуу отуруп жейли, — деди.

— Бир азда бышат, сорпого салынуучу талканды элөп койдум, — деди аялы.

— Ой, Ашыке, кыйын болот го. Кардын калыңдыгы жарым кезге жетип калды, — деди анын катарында отурган кара сакал койчу.

— «Карды күрөгүлө» дейт, оозу менен айткандан Көчөкемдин эмнеси коромок эле, — деди Ашыркул.

— Күрөгөн күндө да нөшөр басылгандан кийинки кара суук чөптүн түбүн тоңдуруп муз кылып койдуга. Пай, пай! Кантээр экенбиз эмитен минтип турса. Кудай эле өзү сактабаса — бул чоң жуттун белгиси го, — деди койчулардын сакалдуусу Беделбай.

— Кантебиз, күн ачылса жердин бетин күрөктөп, ачыкка малды чыгарабыз го. Жулунса бетеге да жулабыз — айла барбы. Кадемиң каткырдыкы, жайында чөптү кенен чапканда мал жутабайт эле да, — деди Ашыркул.

— Айтмакчы, Өсөрбай аке өткөн жайда койчуларын, башка малайларын топтоп, жумасына экиден ирик союп, айран, кымызы менен жакадагы шалбаалардан, кыштоолорунун кокту-коллотторунан чөп чаптырбадыбы. Чалгы, ороктору да шайма-шай экен. Акылдуу киши да, көрсө катаал кышка алдын ала камынган тура, — деди Беделбайдан бери отурган боз таар кемселчен, байтал көтү тебетейин баса кийген боз чаар, сакал-муруту сейрек элүүлөргө жаңы келген киши.

— Көптүн камы жок, байдын баары Өсөрбай эмес да, малайларына акыны жакшы төлөйт, курсагы ток, көңүлү тынык болгондон кийин алар да көңүлдөнүп иштеп бергендир, — деди Ашыркул.

— Мурдагы күндүн аркы күнү Жар-Булактагы Өсөрбайдын койчуларынын бирине жолуктум. Бай малын кыдырып көрүп, кара нөшөрдө оттой албай этинен түшүп бараткан койлордун абалын байкап: «Жыл каат болгону турат. Мал өлүмү көп болчудай, арам өлгөнчө четинен кармап, союп жей бергиле. Берекесин кудай берет» дептир, — деди четтерээк отурган койчулардын бири.

— Атаганат, биздин бай аке ошону көрсө боло, жаны чыкмайынча бычак салдырбайт битиреп, — деди дагы бирөө.

— Биз эмес, өзү деле майлуу сорпону кемде-кем ичет, «өлүп кала электе» деп малынын арыгын тандап сойот, — деди жананы койчу дагы сөзгө аралаша.

— Биздин да маңдайга бүткөн ырыскыбыз бар. Кудайдан жакшылык тилейли, — деди Беделбай.

Аңгыча эшиктен ээрчише жыйырмага чыгып чыга элек орто бойлуу, кең далылуу, маңдайы жазы, кырдачыраак чолок мурун, эринин үстү жаңы түктөлгөн кара сур, бакыраң көз жигит, жоолугун бүркөй салынып, кара кемселчен кыргый мүчө, кымча бел, кызылы - кызыл, агы -

ак, субагай жүзүнө кырдач муруну, ак маңдайы, ийилген кара каш алдындагы сурмалуу кара көздөрү, бөрсөйгөн эриндери төп келген он жети-он сегиз жаштардагы келин киришти.

— Келгиле, жана эле келип жеңеңерге кол кабыш кылып берсеңер болмок, өткүлө, орун алгыла, — деди үй ээси Ашыркул.

Жигит отургандардын четинен орун алды. Келин Асылкүлдүн жанына өттү. Бул экөө байдын ирегесинде жетим жүрүп, козу-улакка көз болуп, отун-суу алып чоңоюшкан Арыкул менен Тумаркүл эле. Ата-энелери байдын кызматында жүрүп көз жумушкан. Эрезеге жеткенче бир өсүп, бири-бирин жактырып, өткөн жылы баш кошушуп, жолум алачык көтөрүп алышкан. Кыштоодо жер кепелери бар. Арыкул кой кайтарып, Тумаркүл байдын отун жагып, күлүн чыгарып, кирин жууп, ирегесинде кызмат кылат.

— Эшикте кандай, Арыке, күндүн арты түрүлгөнү байкалбайбы? Кудайдын күнү ачылып кетсе экен, мал-жанды кыйнабай, — деп жигитти карады Беделбай.

— Кар боройлоп жаап турат, асманы кайсы, жери кайсы белгисиз, теребел агарат эле агарат, билбейм аке, ачылчудай түрү жок, — деди Арыкул.

Жашы баарынан бир кыйла улуу, Турдуке бийдин балдарын окуткан кашкарлык молдодон таалим алып арип таанып, ар нерседен кабардар болуп көзү ачылып калган Беделбай:

— Күн ачылып, жааган кар кетет. Кабакты бүркөбөйлү, кабактан жааган кардан Кудай сактасын. Ашыке, келе комузунду, силерге бир аз эрмек болуп берейин, — деп, комузду колуна алып, шыңгыратып кулагын толгоп, күүгө келтирип, «Насыйкатты» черте баштады. Жер кепенин ичин мукам кайрыктар ээледі. Комуздун бирде обологон кайраттуу, бирде күңгүрөнгөн ойлуу, бирде тагдырдын тайкы учурун баяндай сыздаган муңдуу, бирде ичинен кайрыла эргип, келечекке сереп салган үмүттүү кайрыктары бурганактуу ак мунарыкка таралып турду. Акыркы эки кайрыгынын ыргагына сала үн кошуп, аргасыз которулуп, ата конушун сагынган элдин үмүттүү зарын баяндаган коңур үн комузга коштоло отургандардын көңүлүн эргитти.

— Баракелде, Беке, колуңуз менен кошо карыңыз. Бүркөлгөн күндү, эртең эмне болоорун эстен чыгарып, куунаттыңыз го бизди, — деди үй ээси.

Азияны титиретип, ат туягы Кырым-Урумга жеткени Чыңгыш, Батый, Жоочу хандардын тушунда жаралган «Кет Бука», «Айхан», калмактар менен кармашта жоо кайрып өткөн «Бек арстан тайчы» күүлөрүнүн маанисин түшүндүрө, кээде күү ыргагына үн кошо, отургандардын оюн арбап, жакшылыкка үмүттөндүрүп отурган Беделбай комузун жүккө таяп, сакалын сылай малдашын түзөп оңдонуп отура:

— Оомалуу-төкмөлүү, бүгүн бар, эртең жок дүйнө. Мен байдын балдары менен бир жай кашкарлык Махмуд молдодон арип таанып, таалим алган жайым бар. Ал киши кудайы момун, аалым боорукер киши эле. Кембагал болсом да мага байдын балдары менен бирдей көңүл бөлүүчү эле, жарыктык. Ошол кишиден икаяларды, акылдуу сөздөрдү угуучу элек. Окууну уланта албай калбадымбы. Ошол киши айтчу эле: «Бир күнү жакшы санаалаштар менен куунап отурганың бир жыл өмүргө тете» деп. Анын сыңарындай, силерге эрмек болуп берейин, — деди.

— Ыракмат, Беке, сиз өзүңүз айткандай, эртеңкинин кайгысын эстен чыгарып, жыргап отурабыз. Ээ, Асылкүл, Бекемдин тамагы кургады го, чай берсеңчи, — деди Ашыркул аялына кайрылып.

— Чай даяр эле — чөөгүн кайнап турат, азыр, — деп Асылкүл илбериңки кыймылдап, чай демдей салды да, Беделбайга сунду. Чайдан ууртап, алдына коё, тамагын кыра сакалын сылай:

— Мен аттарын айтпай эле коёюн. Касиети, дасторкону кенен, жарды жалчыга кайрымдуу бай, малынын туягын санап битиреген, дүнүйөкор сараң байлар жөнүндө кеп болуп өттү. Ар ким пейилинен табат экен. Кудай таала калыс тура. Ошого мисал кылып дамбылдадан уккан бир икая айтып берейин, — деп оңдонуп отурду Беделбай.

— Айта бериңиз, Беке, кулак сизде. Асылкүлдүн тамагы бышкыча дагы кыйла бар, — деди үй ээси.

Беделбай, чайдан ууртан, тамагын жасай сөз баштады.

— Мындан отуздан ашуун жыл илгери, Какшаалдагы нойгут кыргыздарындагы төрт түлүгү шай, он миң кой, миң жылкы, Ойсул-Ата жалгаган төө, Зеңги-Баба жалгаган уй тукуму да арбын, Үрүмчү, Үч-Турпан, Кашкар, Анжиян, Аркага кербен каттатып, өлүү мүлк, алтын-күмүш зер жыйнаган Мундузбай сексенди серпип калган курагы. Жайдын толук кези. Он эки канат жасалгалуу боз үйдүн төрүндө аюу талпакта бай сейрек сакалын сылаган болуп ойлуу

отурат. Жакасы ачык жегде ак көйнөктүн сыртынан шырылган көк чыт чапанын желбегей жамынып, кенен чалбарынын багалектерин көн маасынын кончуна кийире малдаш урунган калыбында, башындагы тепчиме ак топусун желкесинен өйдө жылдыра копшолуп, суйдаң ак каш, тайкы кабак алдындагы курчу кайта тунарган көздөрүн чыгдандан өйдө отурган байбичесине жибере:

— Ой кемпир, кандай дейсиң, мен Мекеге ажыга барайын дедим. Ажыга барган киши тозокко түшпөйт дейт. Ошентип керек. Түндө түшүмдө мени бирөө жалындаган отко түрткүлөйт. Чочуп ойгонсом жүрөгүм лакылдап калыптыр. Уктай албай чыктым, — деди.

— Ажыга барганыңыз жакшы деңизчи. Ажыга баруучу киши ага-тууганын чогултуп, ыраазычылык суранат дейт го, — деди тытып отурган жүнүн токтото, ак жоолугунун учтарын тегерете башына чүркөгөн жетимиштердеги кагелес, кара тору байбиче.

— Болбогон кепти саласың. Ыраазылашкандай мен бирөөлөр менен мушташтым беле. Топуратып эл чакырып, ашык чыгым чыгаргандан көрө, ошол каражат менен Мекеге кетейин, — деди бай.

— Ботом кантесиз, Ырайымбектин атасы, мушташпаса деле тирүүлүктө өйдө-төмөн мамиледе нааразычылык болбой коёбу? Ага-инилериңизди, тең курбу карыяларды чакырып, ыраазылашканыңыз оң. Нааразылыгы, күнөөсү жок пенде болобу? — деди байбиче жүнүн тыткан калыбында.

— Ээ, катынсың да, наадан... Мен ошо күнөөлөрүмдү кечирип, тозокко түшүрбөсүн Кудайдан сурап Мекеге барамын да, — деп алаканын жая кемпиринин билимсиздигине таң калганын билгизди Мундузбай.

— Капырай, Сизге түшүнбөдүм, анан жөн эле кете бересизби жалгыз, Меке-Медина алыс дешет го, — деди айласы арыган байбиче.

— Арийне, жалгыз баргандай келесоо белем. Ысагалы карыны кошуп аламын жаныма. Ал куранды жат билет, жердин жайын билет. Кызматымды кылып, жол көрсөтүп жүрө берет. Менин шарапатым менен өзү да ажы болуп келет, андан көрө чакырт, аны, эрте күндү кеч кылбай, жол камын сүйлөшөлү, — деди.

Байбиче жыла тышка чыгып, бир аздан соң кайра кире:

— Ырайымбектин тестиерин жибердим бийдин балдарын окуткан үйүнө, — деп, ордуна отуруп, ишин улантты.

Көп өтпөй эшик ачылып, чарчы бойлуу, денеси чымыр, кырбуусу жумуру кара баркыт тышталган кашкар тебетейчен, кызыл чырай, калың кара каштуу, сурмалуу көздөрү сабырлуу тиктеген, сакал-муруту жаңыдан кериле баштаган, тик жака кара кемселине саймалуу белбоо курчанган жыйырма беш, отуздардагы жаш жигит кирип, көлөчүн чечип, колун көкүрөгүнө баса:

— Ассалому алейкум, бай аке, Аллах тааланын шарапаты тийип, саламат жүрөсүзбү? — деп салам айтып, ызаат кылып турду.

— Алейки салам, Ысагалы кары, мындай өт, кеңеше турган шашылыш иш чыгып калды, — деп орун көрсөтө колун жаңсады.

Орун алып отура Ысагалы байга суроолуу көз жиберди. Ал жаш чагынан жетим калып, Кашгарлык дамбылданын ирегесинде отун-суусун алып, кызмат кылып, окуганды үйрөнөт. Зээндүүлүгүнө ыраазы болгон дамбылда өз балдары катары окутат. Кудай таала аалым болуу шыбагасын ыроолоп, өспүрүм балдар ичинен өтө мыкты окуйт. Дамбылданын шакирттигине жетип, жыйырмага жетип-жетпей Кураны-каримдин маанисине түшүнө жат билип, «кары» даражасына жетет. Дамбылданын өз уулундай кызмат кылып, жума намаздарда жамаатка имам болуу ишеничин алат. «Үйрүн сагынбас ат болбойт, элин сагынбас эр болбойт» дегендей, кыргыз ичине келип, арасынан туугандарын таап, бирден-бир билимдүү акылман катары кадыр-барк күтүп, элди намазга жыгып, байдын жыйган балдарын окутуп жүргөнүнө үч жылга аяк басты.

Байдын чакырыгына кадыресе иштердин бири го деп бейкапар келген аалым алаканын жая эл-журтка жана ушул үйгө жакшылык каалап бата тиледи да:

— Дилим сизде, бай аке, чакырткан экенсиз, — деп байды карады.

— Чакыртканымдын жөнү, сени мени менен ажыга барып келсе деп турам, — деди бай.

Санаасы жетип, колу жетпей жүргөн шарапаттуу сунуш дилин жылытып, эндирей түшкөн аалым үн дебей ойлуу отурду. Төрт түлүгү, дүйнө-мүлкү жай болсо да, малынын зекет,

садагасын ыргылжың болуп сүйрөй төлөгөн сараң байдын сексенди таяганда мусулманчылык парзды ойлогонуна таң калып да, ыраазы болуп да турат эле.

— Эмне унчукпай калдың, Ысагалы-кары? Менин сунушумду туура көрбөй турасыңбы? — деди бай.

— Ажыга баруу менин эс тартканы самап, дилимди бийлеп жүргөн кол жеткис аруу тилегим эле, бай аке. Сиздин сөздөрүңүз дилимди жибитип, унчукпай отурган элем, — деди Ысагалы-кары.

— Андай болсо жөнөйлү, мен түш көрдүм. Ажыга барган киши тозокко түшпөйт деген чынбы? — деп карыга үңүлө карады бай.

— Баары Аллахи тааланын колунда. Албетте Мекеге барып зыярат жасаган момун мусулманды пайгамбарыбыз Мухаммед алейхи ва салам сиапатына алып, Аллахи таала ырайым этери ак, — деди аалым.

— Жакшы экен. Анда сен ажыга барып келүү чыгымын тактагын. Экөөбүз үчүн барыш-келиш баардык чыгым менден болот. Канча пул керек — табылат, — деп компойду Мундузбай.

— Мусулман падышачылыктарынын, же орус падышасынын алтын акчалары керек. Мен жол жайын билгендерден сураштырып тактайын, — деди, каруу-күчү кайткан, сексендеги сараң чал менен алыска сапар тартуунун канчалык машакаттуу экенин туюп турса да, Аллахи тааланын алдында мусулманчылыктын улуу парзын өтөө мүмкүнчүлүгүнө чексиз ыраазы болгон аалым.

— Токтоңуз, токтоңуз, карым, аркы аптада жөнөйлү, — деди бий. Аалым ыраазычылыгын билдире таазим этип, жол даярдыгын көрүүгө жөнөдү.

«Жол азабы — көр азабы» дегендей, Кызыл деңизде Мундузбайдын шайы кетип, жээкке араң чыгышты. Бедөөлөрдүн төөлөрүнө экөө тең мине күн алыс жол жүрүп, Мекеге жетишти. Араб тилин, мусулманчылыктын жайын толук билген Ысагалы-кары бейтап чалды чатырга жылуу-жумшак жайгаштырып, тамак-ашын даярдап, түнөп чыгышты. Эртеси касиеттүү Каабада зыярат башталды. Бейтап чалды желөп-таяп, эл аягында илкий эптеп намаз окуп, ыйык Каабаны айлана жетелешип жүрүп чатырга келишти. Каруу-күчү толуп турган илбериңки Ысагалы-кары бейтап карыяны жумшак жайга отургузуп, тамактандырып, түнкү эс алууга өтүштү. Сексендеги карыя үчүн чоочун жердин ысык түнүндө таң машакат менен атты. Эртең менен тамак даярдап, дасмал жая даам коюп, бата тилей чай сунуп:

— Алыңыз, бай аке, Аллахи таала буйруп, иншалла, Арафат тоосуна чыгып, пайгамбарыбыз Мухаммед алейхи салам жүргөн касиеттүү жерлерди басабыз. Хазрети Ибрахим пайгамбарыбыз курмандык чалган жерде болуп, шайтанга таш атабыз. Иншалла, курбандык чалабыз. Анан касиеттүү Мединага барып, пайгамбарыбыздын кабырстанына зыярат кылып, куран окуйбуз. Зыярат, зыянаттарды бүткөндө, иншалла, жерибизге кайтабыз, — деди. Колу калтырап, чыныны араң узаткан Мундузбай:

— Ысаке-кары, менде шай жок, ал жерге жете алчудай эмесмин. Мен ушул жайда эле болоюн. Тамак-аш, сууну жаныма коюп кет, сен келгенче эптеп турамын. Өлбөсөм эптеп илээштире эл-жерге ала кет. Кызматыңды өмүрүмдө да, кыяматта да унутпасмын, — деди.

— Ээ, жарыктык, Аллахи тааламдан зор үмүт күтүп, ушунча жол басып, касиеттүү ыйык жерге келип, толук зыярат өтөбөй кетет белеңиз. Сизди мойнума көтөрсөм да Аллахи таала алдында ажылыктын жол-жобосун бирге өтөйбүз, — деди Ысагалы-кары.

Чай ичиле бата тиленип, дасторконду жыйып тышка чыгарда Мундузбай чал ордуна тура албады.

«Аллахи таала менин мойнума бул адамдын ажылык ыйык милдетин өтөөгө жардам берүү парзын таккан экен. Мен да Кудайдын сүйгөн пендеси экенмин. Ажылыкка келгениме себеп болгон момун мусулманды көтөрөйүн» деп, Мундузбай карыяны көтөрүп, Арафат тоосуна бараткан ажылардын агымына кошулду Ысагалы-кары. Ак сакалдуу карыяны көтөрүп, ажыга келген мусулман жаш жигитти зыяратка бараткандар ызаат кыла алдыга өткөрүштү. Көтөрүп жүрүп, зыяраттын баарын өтөп бүтүп, касиеттүү Мединага келип түнөштү. Эртең менен Мундузбай демейдегисинен да алсыз абалда турду. Ысагалы арыдан-бери дасторконго даам коюп, карыя шеригине чай берди.

— Иншалла, бай аке Кудайга шүгүр, экөөбүз тең ажылык расмийлерди толук өтөдүк. Алла таала кабыл этсе ажы болдук. Эми элге кайтабыз. Жакшы тамактаныңыз, бүгүн Кызыл деңиз жээгине жол тартабыз, — деди байдын алдына жер-жемиш, нан жылдыра өнтөлөгөн Ысагалы.

— Ай билбейм, мен өлөмбү деп турам, өтө алсызмын, дем алганым да оордоп турат, — деди алсырап турган Мундузбай.

— Кадырыңыз жан болсун, бай аке, иншалла элге аман-эсен жетип, той беребиз. Мен азыр бедөөлөргө барып сүйлөшүп, төө алып келип себетке отургузам да, жөнөйбүз элди көздөй, — деди Ысагалы.

— Ай ким билет, сен кетсең, тиги талкан баштыкты, сүттү менин жаныма жылдырып кой. Эптеп өзөк жалгап турайын, — деди бай.

Бата тилей дасторконду жыйнап, байдын өтүнүчүн орундатып коюп, бедөөлөргө жолугуп, жол жайын сүйлөшкөнү кетти Ысагалы-кары.

Күн чоң шашке. Бедөөлөр менен эртең эрте жолго чыгууну макулдашып, санаасы тына келген Ысагалы чатырга кирсе, көзүң жамандыкты көрбөсүн — Мундузбай ийилип жансыз жатат. Жанында сүткө талкан көөлөгөн табак, табактын ичинде талканга аралаш бир алтын динар жылтырайт. Өлүктүн оозунан жута албай калган талканга аралаш дагы бир алтын динар чыгып турат. Жерде байдын алтын акча салган калтасы бош жатат. Бул окуяны акылына сыйдыра албаган Ысагалы шалк эте жерге отурду. Эки колунун алакандары менен чекесин сүйөй бир кыйлага өзүн жоготуп турду. Өлөөрүнө көзү жеткен сараң бай «артымда алтын пулум бирөөгө калбасын» деп акыркы күчүн жыйып, алтын динарларын табакка төгүп, талканга аралаштыра сүткө көөлөп жуткан экен. Тамагына динар тыгылдыбы, же алтынын жутуп бүткөндөн кийинби — жан таштаптыр. Ысагалы-кары келме келтирип, ак сакалына талкан жабышып, бүрүшө жаткан өлүк денени карап турду да: «Оо, Жараткан, иманым бүтүн болсун, жаңылышсам мени кечир, бул маитти (өлгөн кишини) өз даргейиңе кабыл ал, ажылык парзын өтөйүн деген үмүт менен келди эле» — деп аят окуп, бата кылды да, өлүктүн оозу-башын, сакалын тазалап, түзөтө оңдоп жаткызып, бетин жаап коюп, тышка чыкты.

Жанында бир динар пулу жок. Бай күн сайын чыгымдалуучу алтын акчаны ченеп берип, кечинде эсебин сурап, артканын калтасында сактоочу. Калтада калың түптөн жогору алтын динарлар бар эле. Ыйманы күйгүр, өлөрдө баарын жутуп кетиптир. Аллахи тааланын бардык, бирлигине жан-дилиң берген, Курани каримдин маанисин, шарият-хадистерин түшүнгөн аалым: «Жакшы санаа менен шерик болуп чогуу келдик эле, ыйман укпай өлсө да Мундузбайдын айыбын ачпайын. Эптеп жашырайын» деген ойго бекиди да, жамаатташ жүргөн ар улуттун ажыларына өзүнүн шеригинин ажысы кабылданып, жан-таслим болгонун кабарлады. Момун мусулмандар каражат чогултушуп, майитти аруу жууп, ак кепиндеп жашыра, куран окуп тарашты.

Ысагалы чатырына келип, буюм-тайымын жыйнай кетүүгө камынган болуп отурду. Канчалык тобо келтирип, Алладан жардам тилесе да, мойнуна көтөрүп ажылыгын өтөткөн адамдын ыймансыз ач көздүгүнө ызасы кайнап, пенделик өч тутанып, азыр эле кайра барып көрүн ачып, ыймансызды тышка сүйрөп салгысы келди. Кайрадан келме келтирип, сабыр кылып, Кудайдан жардам тиледи. Ушинтип жан дүнүйөсү эки анжы болуп, кыйнала чатырда түн киргенче отурду. Түн ортосу оогон маал. Айлана караңгы, эл уйкуда. Жан дүнүйөсү бүлүнүп, тынчы кеткен Ысагалы-кары истигфар аятын окуп, бата кылды да: «Оо Алла, кудурети да, ырайымы да чексиз күчтүү, чексиз ааламды, асман-жерди жалгап, пендеге өмүр, ырыскы берүүчү жалгыз өзүңсүң. Биз билип, биз көргөндөн, биз туйгандан башкача баарын көрүп, баарын билип, баарын угуп турасың, шериги жок жалгыз улуксуң. Мундузбай майит экөөбүздүн жан туюмубузду, ой-тилегибизди башынан аягына чейин көрүп турдуң. Бул пендениң ажылык парзын өтөтүүгө көтөрүп жүрүп ак дилимден жасаган кызматым татыбады. Мени кечир, ырайымы чексиз кечиримдүү Аллахи таала. Мен ыйман укпай кеткен пендеге кабырда кандай жай бергениңди көргүм келип турат. Пенделик ызалыгым, өчүм кайнады эле, тобо кылам: ызалыгым тарады, өчүм жок, момун мусулман катары ал маитке нааразылыгым жок. Ажылык зыяратыбыз бүткөндө, күнү бүткөнүн туюп, өзүңдөн жакшылык ырайым күтүүнүн ордуна, шайтан азгырыгына түшкөн ач көз пенде алтын пулдарын жутуп алып жан таштады. Менде элиме кайтаарга пул жок, бирок өзүңдүн ырайымдуулугуңа үмүт үзбөйм. Элиме аман жеткирериңе ишенемин, ыйман келтиремин. Өзүңдүн ырайымдуулугуңа ишеним артамын, пенделигимди кечир» деп тобо келтирип, ордунан тура кеткен алып, кабырстанга келди, кыбыланы бет ала отуруп, жамы мусулман арбактарына куран окуп бата кылып, ишке киришти. Бир кыйла убарадан кийин көрдүн казанагына жетип, келме келтирип, бекиткен кыштарын алды, кабырстандын ичи күн тийгендей жарык, ичине түшсө Мундузбай эмес, анын ордунда маңдайы жаркын, каштары

ийиле мемиреп уктаган он беш, он алты жаштардагы кыз жатат. Ысагалы аалым келме келтире куран-каримдин ыйык сүрөөлөрүнүн бирин окуп бата тилей, маит кыздын башаягына көз жиберди. Кыздын башына саймалуу макмал китеп кап жаздалган. Дагы бир мертебе куран окуду да, «бул кудайым өзү сүйгөн пендеге мени Аллахи таала Мундузбайга көрсөткөн адал кызматымдын өтөөсү иретинде жолуктурду. Бул камил мусулман пендеден мага таберик болсун» деп, кыздын башындагы китеп капты этият алып, келме келтире маңдайынан сылап, сыртка чыгып, кабырды аспиеттеп бекитти да, жакшылап көмүп, куран окуп, бата кылды. Аллахи таалага ыраазылыгы артып, чатырына келип, уйкуга кетти.

Эртең менен туруп даарат алып, намаз окуп, чайлангандан кийин китеп капты ачса, мукабасынын четтерине алтын буусу түшүрүлгөн куран жана аптиек китеп бар экен.

Мээнетти ак, жүргөн-турган аракетин адал, ар кимге жакшылык каалаган аалым Ысагалы өзү менен кошо ажылык зыяратты өтөп бүткөн түркиялык байга сырын ачып, ошонун жардамы менен эл-жерине кайтты. Өз айылына жетээрге бир күндүк жол калганда кеч кыстай жайлоодо отурган чоң айылга жетип, четтеги чоң ак үйгө салам айтып кирди.

— Алейкум салам, келиңиз, мындай өтүп жайланыңыз, — деди төрдүн эр жагында отурган алтымыш жаштардагы кара сакал, тарам кызыл жүздүү, салабаттуу киши; окуп отурган китебин жаап, мейманга орун жаңсай оңдонуп отурду.

Үй ээсинин оң жагынан төмөнүрөөк жай алган Ысагалы аалым алакан жая бата тиледи.

— Суусун келтиргиле конокко, — деп эпчи жакка көз жиберди үй ээси.

Элүү жаштардагы толмоч, ак жүздүү аял:

— Сайраке, кымыз куйчу, — деп кайрылды жанында курак курашып отурган жыйырма бештердеги сулууча кара тору келинге.

Бейтааныш киши сунулган аякты бошотуп, ыракмат айтып кайра узатып, оңдоно отургандан кийин:

— Ии, мейман, жол болсун, кайдан келатасыз, кайсы элден болосуз? — деп суроо узатты үй ээси.

— Мекеден келаткан сапарым, аксакал. Ысымым Ысагалы, Турдуке бийдин айлынанмын. Эки айылдын балдарын чогултуп, Мундузбайдын айлында окутуп жүрчү элем, — деди Ысагалы ажы.

— Аа, анда укканым бар: «Мундузбай бай бир аалым кары жигитти ээрчитип Мекеге кетти» деп. Жакшы ажы болуп, эсен кайтыпсыңар. Мундузбай ажы сизден мурда кетти беле? — деди үй ээси.

— Жок, ал кишинин ажысы кабыл болуп, Мекеде жай тапты, — деди Ысагалы ажы.

— Алхамдуу Иллахи раббил ааламиин, жаны жаннатта болуп, эл-журтун колдой жүрсүн.

— Аа, жарыктык киши, жашы улгайып калганда бала-бакырасынан бөлүнүп, чет жерде... — деп шыпшынды байбиче.

— Ажыга барып келүүнү Кудай таала сүйгөн кишисине буюрат, байбиче. Ажыдан келаткан азиз конокко кой сойдур, — деди үй ээси, анан конокко карап: — «Ысагалы-кары Кашкар кожолугунан таалим алып окуган тетик жигит» деп сыртыңдан укчу элек, дидар каним, ажы болуп келгенде көрүштүк, — деп ызаат кыла бир аз унчукпай турду да, — кеп уруп отуруңуз ыйык Меке жайынан. Каабада «асмандан келген кара таш жерге тийбей турат» дешет го? — деди үй ээси. Арабча кат тааныган, Куранды пайгамбардын адистерин окуй билген, төрт түлүгү шай, эл ичинде кадырлуу киши болсо да мусулманчылыктын ички маанилеринен түшүнүгү тайкы эле. Муну баамдаган Ысагалы ажы:

— Албетте өзүңүз айткандай, касиеттүү кара таш асмандан түшкөн. Аны Аллахи таала биринчи ирет түпкү атабыз Адам алейхи саламга түшүргөн экен «тукум-жураатың ушул касиеттүү ташты бет ала сыйынсын мага» деп, Адам-ата өзү да, андан кийин пайгамбарлардын коомдору ошол ташка багыт түзөп сыйынышчу экен. Кээ бир коомдор Каабаны эске албай, Аллахи таалага сыйынууну унуткан замандар болгон. Ал коомдор Алла тааланын каарына калып, жок болушканы айтылат. Азрети Ыбырайым пайгамбарга чейин бирер замандары кара таш адамдардын эсинен чыгып калган учурлар болгон экен. Ыбырайым пайгамбарга Аллахи тааладан: «кара ташты таап, мусулмандар зыярат этүүчү жай жасагын» деген аян келет. Алла тааланын буйругун кантип аткарарын, кара ташты кантип, кайдан издээрин билбей турган Ыбырайым пайгамбардын алдына асмандан ак булут ылдыйлап келип, бир тарапка жыла баштайт. Пайгамбар ак булутту ээрчий берет, көп кыйынчылык менен жол арытып кара таш жаткан жерге келгенде, булут кайра асмандан

чыгып кетет. Пайгамбар ошол жерге, Мекеге, сыртынан мечит салдырып, жамааттары сыйынып жүрөт. Ыбырайым Пайгамбар өткөндөн кийин көп замандар алмашат, Кааба дагы унутта калып, адамдар тоо-таштарга сыйынышып, жаман жолго түшүшөт. Иса пайгамбар туулгандан тарта алты жүз жыйырма эки жыл өткөндө, Аллахи таала Мухаммед пайгамбарга аян түшүрөт. Пайгамбар Кааба ташын көтөрүп кынап, төрт чарчылап, ажайып абалга келтирген. Азыр мусулмандар ошол касиеттүү Каабаны сыйлашып зыярат кылабыз, — деп сөзүн бүтүрдү.

Сөзгө уюп отурган үй ээси:

— Ырахмат, ажым, көп нерсеге көзүмдү ачып койдун. Мен анча окумал болбосом да, китеп жандуумун. Ыйык Мекеден касиеттүү китептер алып келаткандырсыз? — деди ажыга үмүттүү көз жиберсе.

— Кудага шүгүр, ал ыйык жайда кызыктуу китептер арбын. Пайгамбарыбыз Мухаммед алейки саламдын хадистеринен үчтү алып келатам, бирин сизге тартуулайын, — деп жеңил чепкенинин ичинен асынган китеп кабын алып чыгып, ичинен алтын буусу жалатыла кооздолгон китепти үй ээсине ызаат менен сунду Ысагалы ажы.

— Таберик тартууңузга чын ыраазымын, — деп үй ээси китепти кызыгуу менен карай баштады. Үй ичи бир тынымга тынчый түштү.

— Апа, биздин кыздын китеп кабынын эле өзү, караңызчы, — деди келин кайын энесине башын кыйшайта.

Ажы коноктун тизесинин үстүндө турган саймалуу макмал китеп капка көз жүгүртүп турду да, бир аз күдүктөнө:

— Ажым, алдагы китеп кап биздин ыраматылык кызыбыздын китеп кабы окшойт, кайдан алдыңыз? — деди байбиче.

— Бул аруу китеп кап ажы кыздын кабырына өзү менен кошо коюлган экен, — деди бейкапар отурган Ысагалы.

— Апей, эмне дейт, Кудай аткыр, көрканачы неме го колуңа алып карап көрчү, — деп эрин карады, мууну калтырап, өңү бузула түшкөн байбиче.

Келин жыла басып тышка кетти. Мейманынын китеп кабын колуна алып карап көрдү да, ичинен келме келтирип, сабыр кылган үй ээси:

— Бул буюм кандайча сиздин колуңузга тийди? — деп коногун тиктеди.

Ажы жооп бергиче, эринин колунан китеп капты алып көкүрөгүнө кыскан байбиче:

— Өлүгүңдү ит көргүр, көрканачы жексур турбайбы, оо кагылайын карегим, бул көркоо! — ден сөзүнүн аягын айта албай өксөдү эне.

Келиндин кабары менен эшиктен жолдошун ээрчиге кирген үй ээсинин уулу, конокту жакадан алып тургузуп:

— Көркөө, сени азыр мууздайынбы, же элди чогултуп таш бараңга алсамбы? — деп чыкый талаштыра муштады.

Келме келтирип, сабырлуу турган ажыны карап үй ээси:

— Уулум, ачууга алдырба, бул кишинин сөзүн угалы, кайдан алганын айтсын, — деди.

Атасынын сөзүн эки этпеген уулу коноктун жакасын коё берип, канын ичине тарта сыңар тизелеп отурду. Кулап түшкөн тебетейин алып кийип, келме келтире оңдоно отурган Ысагалы ажы:

— Алхамду иллахи, күнөөсүзмүн, — деп бир аз унчукпай турду да: — айттым го, бул ыйык китеп ажы кыздын башына коюлуптур, — деп сөзүн андан ары улаарда:

— Анткорлонгон өлүксүз, кайдагы ажы? Гүлайымым ушул жайлоого эле коюлбады беле, — деп байбиче ордуна кекене турду.

— Сабыр эткилечи, бул кишинин сөзүн угалы, — деди үй ээси.

Ысагалы ажы токтоо калыбында болгон окуяны башынан аягына чейин териштире айтып бүтө:

— Ошентип кабырды ачсам, казанактын ичи күн тийгендей жарык, көз жиберсем он беш-он алты жаштагы чырайлуу бийкеч, кызылы-кызыл, агы-ак бойдон күлүмсүрөп, оор уйкуда жатат. Алла тааланын кереметине таң калып, куран окуп, бата тилеп, майит бийкечтин аяк жагында бир аз отурдум да, анын башына жаздалган китеп капка көзүм түштү, келме келтире майиттин маңдайынан сылап, этияттап баш алдына текчелеп жаздык жаздап, китеп капты алып көрсөм, ичинде мына бул куран-карим жана аптик китеп бар экен. «Ыйман укпай кеткен пендени мойнума көтөрүп жүрүп өтөгөн адал кызматым үчүн Аллахи таала мага жаны

жаннатта болуп, денеси Мекеге келген ажы бийкечтин дидарын көрсөттү. Эми ажы кыздын арбагына багыштап окуп жүрөйүн, таберик» деп алып чыктым. Ажы майиттин кабарын жаркыраган жарык тейинде бекитип, топурак үйдүм, — деп сөзүн бүттү.

Үй ичи жымжырт.

— Оо, жараткан, ушул кишинин айтканы ырас болгой эле. Карегим, Гүлайым жаны бейиште, денеси чын эле Мекеде болсо экен, — деп ыйын токтотуп, жоолугунун учу менен жашын сүртүп, табышмактуу конокко көз кырын жиберди эне.

— Баары Алла тааланын амиринде. Уу-дуу кеп кылбагыла. Эртең менен Ысагалы ажыны ээрчитип, уулум үчөөбүз көрүстөнгө барып куран окуп, иштин жайын тактап келебиз. Шорпо сунгула — эт бышкандыр, — деп байбичесин карады.

Жоолугун оңдоп салынып, ордуна туруп, келин иймене сорпо сунду. Кол жуулуп, эт желип бүтө, бата тиленди.

— Ата, конок мени менен барып — биздин өргөдө түнөсүн, деп, үй ээсинин уулу ордуна тура Ысагалы ажыны ээрчитип кетти. Бул анын: «Кокус качып кетеби, көзөмөлдөп чыгайын» деген ою эле.

Эртеси күн аркан бою көтөрүлгөндө күрөктөрүн жашыра байланган үч атчан айылдан аттанып, тай чабым обочо бетегелүү сеңирде жайланышкан көрүстөнгө келип түшүштү. Булар Ысагалы ажы, үй ээси, уулу — үчөө эле. Ысагалы ажы куран сүрөөлөрүнүн бирин окуп, бата тилегенден кийин, сырт кийимин чечип, жеңилдене келме келтирип, көрүстөн топурагына кетмен салды. Үй ээси уулу экөө алмак-салмак жардам берип турушту. Бир кыйла убакыттан кийин бейит топурактан арылып, казанакта жаткан чымдар көрүндү. Ысагалы ажы дагы куран аяттарын окуп, бата кыла чымдарды алып, казанакты ачкандан кийин түтүн сымал көк буу көтөрүлдү. Көк буу тараган соң:

— Бисмиллахи рахмани рахим, оо жараткан, кечире гөр пенделериңди, — деп Ысагалы казанакка кирди.

Көрдө сакалы сербейип, денеси белгисиз түскө бөлөнгөн Мундузбай жатат. Келме келтире казанактан башын кылтыйта түшүп: көрүңүз, карыя, бул кабырда ким жатканын, — деп кайрылды Ысагалы үй ээсине.

Үй ээси кызынын ордунда ким жатканын көрүп, жакасын тута тобо келтирип турду да:

— Ажым, жүрүңүз, тышка чыгалы, — деди жагымсыз жыт тумчуктура баштаган үй ээси.

Тышка чыгышып, көрдүн кырында бир тынымга Алла тааланын кудуретинин күчтүүлүгүнө таң кала үнсүз отурушту.

Ысагалы ажы куран окуп, бата тилегенден кийин көрдүн казанагын жаап, топурагын үйүп, үнсүз аттанышып, айылга келип түшүштү.

Үй ээлери Ысагалы ажыдан кечирим сурашып, бир өргүтүп сый көрсөтө, астына ээр токумдуу ат тартып, үстүнө чепкен жаап, урматтап узатышты. «Мундузбай да жаманатты болбосун, эч кимге сыр ачпайлы» деп убадалашкан эле. «Жамандык жерде жатпайт» деген накылды ырастагандай, сараң, пейили бузук байдын Мекедеги ордунда куран каримди окуп, сабаты ачылган күнөөсүз бийкечтин жатканы жөнүндө аңыз эл арасына тарап кетиптир.

— Мына ушундай, кошуналар, арам менен адалдыкты, сараң, пейили бузуктук менен март, тазалыкты, кайрымдуу айкөл адөөлөттүктү Кудай таала ушинтип ажырымдайт экен, — деп аңгемесин бүтө алдындагы чайын ууртады Беделбай.

Көчөрбайдын жалчылары жут ызгаарынан күчтүү адам эркине муюп, үмүттүү отурушат. Бурганактуу айсыз түндө кар уюлгуй жаап турду.

Асман шаңкая ачык, теремел көздү карыктырган ак карга чулганган, тоо кыркалары мемиреп кар олпогу алдында мунарыктайт. Он чакты күн удаа нөшөрлөгөн кеч күздүн жамгырынан кийин, бир апта кайыктырган кара сууктун акыры үч күн боройлогон карга айланган. Көчөрбайдын малы кыштаган коксулуу өрөөндүн түзүнө түшкөн уйлар кар үстүнөн сербейе көрүнгөн чийдин баштарын жалмай, тизеден өйдө кар кечип, ыкшоо жайылууда. Кыштоонун күнгөй, тескей беттеринде мал көрүнбөйт. Төрдүн шамалдан ыктоо баш жагындагы зоокадан берки таш короолордун кырларын жаба кар түшкөн, койлор жондорундагы кардан кутулуу аракетинде силкинген болуп, бири-бирине сүйкөнө топтошуп турат.

Жер кепелердин үстүн күрөп, эшик алдыларын ачып бүткөн койчулар жабыла таш короолордун ичин кардан тазалап, алдыларына кой чубагандай чыйыр салып жатышат.

— Айланайындар, колуңарга Кудай кубат берсин. Эми суунун жээгиндеги жашаңдын үстүн күрөп жибергиле. Койлордун капшыты ачкадан кабышып турат, тезирээк чөп жалмалатпасак болбойт, — деди, өзү да этегин кайрып кар күрөп жургөн Ашыркул.

— Ой, Ашыке, биз үч короо койго жер ачканча көп бар, короонун ичине үйүлгөн чөмөлөлөрдөн бир аз чачалы, жер ачылганда жашаңга чыгаралы, — деди Беделбай.

— Кадемиң каткырдыкы, бай уруксат бербей атпайбы, — деди Ашыркул ыргылжың боло.

— Ашыке, биз эмне өзүбүз жеп аттык беле. Ошонун койлоруна беребиз да, — деди Беделбай Ашыркулга демөөр бере.

— Болуптур, эми бирден киши барып эки боодон чөп алып келип, короонун ичине чолоолоп чачып, койлордун жегенине көз болушсун, мен да кошо барайын. Силер жердин бетин ача бергиле. Анан койлорду чыгарабыз, — деп Ашыркул үч короодон үч киши алып, жер ачылганча койлорго чөп чачып турууга киришти.

Үч короодон чыккан чубама чыйырдын кокту таманындагы жайыкка жеткен жерлеринде үч бөлүнө төрт-бештен киши тизеге жете түшкөн жаш карды күрөп, жан жагына ыргыта жер ачууда. Калың кар кемерлене үйүлүп, барган сайын жумуш оорлоодо.

— Эки жагыңар бийиктеп, кыйындай баштады. Эми алдыңарды күрөп, узата ача бергиле, туурасы беш-алты кадам болсо болду, чубата оттотобуз койлорду, — деди биринин артынан бири удаа күрөп бараткан жаш жубайлар Арыкул менен Тумарга кеңеш бере, өзү экинчи четинен күрөп бараткан Беделбай.

Карала таар кемселинин этектерин кайрып, кайыш куруна кыстара, кырбуусу тайкы эски тебетейин шилисинен өйдө көтөрө кийип, боргулдана бараткан Арыкулдун кайыш чокойлуу согончогуна күрөктүн учун тийгизе:

— Арыке дейм, мен сенин согончогуңду артынан тазалап баратам, колкосуна эмне дейсиң?

— деди, көөнө боз мата кемселинин этегин жыйрып, көйнөгүнүн алдын көтөрүнө кашатына кыстара, жоолугун артына бууй кыймылдап, жүзү албыра бараткан Тумаркул жубайын тамашалап.

— Бөйпөйгөн эриндеринден бир өбөм кечинде, азыр колум бош эмес, — деди кыймылын токтотпой, кылчая караган Арыкул; жүзү албыра сурмалуу көздөрүнөн лаззат кумары жанып турган жубайын көрө жан-туюму дүрт жана жалжал карап коюп, «колкондон азыр эле кутулат элем» деген оюн билгизе Беделбайды карай ээк кага, жубайына жүрөгү элжирей жылмайды. Жаш жубайлардын аруу махабат туюмдары жут ызгаарынан күчтүү эле.

Уул-келинине, үй кызматкерлерине боз үйдүн үзүктөрүнө түшкөн карды бакан менен түрттүрүп түшүрө, жер үйүнүн алдын күрөтүп, эшигинин алдын ачып боло, короолорун кароого чыкты Көчөрбай. Көк чапанынын сыртынан мата курун кымтый курчанып, түлкү тебетейин баса кийип, кабагы бүркөө, койлорго бир аздан чөп чачтырып турган Ашыркулдун жанына келип:

— Ой, сен бирөөнүн оокатын чачып, өзүм билгенге өттүңбү ыя? — деп «бурк» этти.

— Ассалому алейкум, бай аке, каяктан келгениңизди байкабай, — деп кыйнала сөзүн улады Ашыркул. — Койлордун жаактары ачкадан карышып баратканынан жердин отун ачканча деп бир аз чачтырып аткам.

— Бул кар муну менен бүтпөйт, күндүн куюн карабайсыңбы. Чилде түшкүчө дагы эки ай бар. Ай арасы жөн өтөт дейсиңби? Кыштын узак болорун көрбөй турасыңбы? Сары кар очойто түшкөндө кубарыңдын чокусун бересиңби? «Азыр чөпкө тийбе, тескейдин карын күрөтүп, бетеге жулуп бергиле, жердин бетин ачып оттоткула» дебедим беле, — деп күпүлдөдү бай, койчунун саламына алик албастан дүңкүйө.

— Коктунун таманындагы жашаңдын бетин ачтырып атам, азыр койлорду чыгарып оттотуп көрөбүз. Балекет баскыр, чөптүн түбү муз болуп калыптыр, арбын жааган жаан жерге сиңбейт, — деди Ашыркул.

— Жердин бетин ачып, койлорду чыгаргандан кийин, баарына бирден күрөк, кап берип, тескейдин карын күрөтүп, бетеге жулдургун. Тескейдин бетегеси узун — жакшы жулунат, — деп үзүлүп түшүп чөп тилеп, үймөлөктөшкөн койлоруна көз жиберип турду бай.

— Жаш кар ката элек, күн көтөрүлсө көчкү жүрүшү ыктымал, бай аке, эртең мененки тоңголокто баштайлы.

— «Көчкү, көчкү» деп коёт. Өлбөйсүңөр, кудай албаса, жулдур, эрте күндү кеч кылбай. Мен башка кыштоолорду кыдырып кеч кайтам, — деп бай үйүн карай басты.

Көтөрүлгөн күндүн нуру жаш карга чагылыша көз уялтат, кокту башынан соккон суук сыдырым бетти тызылдата бойду ичиркентет. Үч короо койду ачылган жашаңга өз алдынча чыгарып бүтө, койчулар аялдары менен Ашыркулдун жанына чогулушту.

— Эми кепелериңерге кирип, өзөк жалгап, эс алгыла. Бир эт бышымдан кийин бирден кап алып, күрөгүңөр менен чыккыла. «Тиги тескейдин карын күрөп, бетеге жулгула» деп кетти бай, — деп тегеректеп тургандарга кайрылды Ашыркул.

— Ой, Ашыке, азыр болбойт, жаш кар отура элек, көчкү жүрүшү ыктымал, — деди Беделбай.

— Мен ошону айтсам, бай көшөрүп болбоду. Анча тик эмес жайыгыраак жерди тандап, Кудай деп көрөлү. Ал кишинин көр жемесине мени калтырбагыла, — деген баш койчунун өтүнүчүн угуп, эл эс алууга тарашты.

Эки киши айлана батуучу жер кепенин чүпүрөк капталган чакан терезесинен түшкөн күн нуру кунарсыз болсо да, жайылган дасмал жанында даам сызып отурган, бири-биринин жамалына куштар жаш жубайлардын маанайын жаркытып турду. Дасторкон үстүндө он чакты эжигей курут, сорпонун майына көөлөнгөн талкан турат. Кырма жыгач чөйчөккө чай куюп сунду да:

— Ии, баса, кечээ бай акемдер жабылган нандан кыпчык беришти эле, — деп кичинекей жыгач үкөктөн нан алып дасторконго коё, — алыңыз, ушул үйдүн ээси Арыкул мырза, — деди жайдарылана, жубайынын тизесине сүйөнө дасторкондон курут алып, чай ууртап, сүйгөнүнүн жанында жер кепени ак ижарадай туйган тагдырына ыраазы Тумаркүл.

— Мен сага убада кылган колкону өтөбөйм, «мырза» деп жаңылышасың, — деп жылмайды Арыкул.

— Ал эмне колко эле, — деди, билип турса да, дагы бир ирет уккусу келген Тумаркүл.

— Татына эриндериңи капшыра бир өбөйүн дебедим беле, эми антпейм, — деп мостойо компойду койчу.

— Антпечи, сен мага мырзалардын мырзасысың, кечти күтпөй эле азыр өөп койчу, — деп Тумаркүл чыканагын сүйөп турган калыбында Арыкулдун тизесин нукуду.

— Кой, өбүшүп атканда эшиктен бирөө кире калбасын, кечинде эки ирет өбөйүн, — деп жарынын далысына колун арта, оң колундагы чайын ууртады Арыкул.

— Мейли анда, кантейин, кечинде эки жолу, — деп жылмайды жары.

— Тумар дейм, жайында мындан жакшы да, жарык да жаңы жер үй салып алабыз. Карагайдын этегине түшүрүп койгон шырыктарым бар. Байдыкындай бийик жана жарык үй курамын. Бай акымды көбөйтсө чакан боз үй да жасап алабыз. Мен үй турманын жасаганды билем, колум уста эмеспи, көрөсүң го үйлүү болгондо, — деп көздөрү жайнай жарын карады Арыкул.

— Болду эми, устаке, чайдан, талкандан алып тоюнчу. Азыр тиги бетеге жулганга барабыз да, — деди Тумаркүл.

— Сен барбай эле койчу, «боюма бүткөнсүдү» деп жүрөсүң го, этият болчу, — деди Арыкул жарын мээрим менен тиктеп.

— Апий... Сенин жаныңда жүргүм келет. Бир кызык айтайынбы, сени койнума катып алгым бар... - деп Тумаркүл күйөөсүн жал-жал күлөбага карады.

— Кой эми, жөнөйүн, — деп, бетин сыйпай бата тилеген болуп, ордунан турду Арыкул.

— Арыке дейм, мен деле барайын, жардамдашайын, кар калың, экөөлөйлү, — деп жалооруду жары.

— Устаке дегениң кайсы, менин тилимди албайсың, келе бери капты, айтпадымбы — барба, — деп компойду Арыкул.

— Мейли эми, устаке, — деп кылгыра карап, жакындай капталына кыналды Тумар.

— Колкондон кутулам, эки жолу өбөм дебедимби, азыр бирөөнү, — деп жарын ийе тартып оң бетинен өөп, капты алып тышка чыга ылдый чубап, бетеге жулганы бараткандардын артынан жөнөдү Арыкул. Ээрчий чыккан Тумар эшик алдында жал-жал карап, жубайын узата карап турду.

Ак карга чүмкөнгөн апай бет. Эркек-аялы болуп он чакты киши каптарын колтуктай, күрөктөрүнө сүйөнө турушат.

— Он кадамдан аралыкта катарлаша жулабыз, — деп Ашыркул өзү кабын кар үстүнө таштап, жыгач күрөк менен эни он кадам жерди күрөдү да: — Карагылачы, бетеге узун экен, — деп тутамдап жула баштады.

— Ашыке, түбү муз тура, кыйын экен, — деди анын катарында чөп жула баштаган Беделбай.

— Түбүн муз коё берер эмес, жулунушунча жулабыз да, — деди бирөө.

Улам өйдөлөгөн сайын бут тайгаланып убара көбөйө баштады.

— Чурка, үйлөргө барып тайтуяк чогултуп кел, болбосо таканчыктоо кыйын болуп баратат, — деп жанындагы уланды жумшады Ашыркул.

Ката элек жаш карды эки тарапка күрөй ыргытып, ачылган жерлерден бетеге жулуп, тайгалана кыйындык менен иштеп жатышты.

— Ашыке, карачы, мына бу беттин өйдө жагы тике катташып турат, ошол жерден кар бузулбаса экен, — деди күрөгүн таяна алаканын серепчилай өйдө көз жиберип турган Беделбай.

— Мен да ошондон кооптонуп турам, күн өйдөлөгөндө ишти токтотпосок болбойт го, — деп ишин уланта берди Арыкул.

Алды муз бетеге кыйындык менен колго келүүдө. Өспүрүм улан тайтуяк таратып жүрдү. Түш оой, өйдө жактан кашааланган жапсарга ойлуу көз чаптырып турган Ашыркул:

— Болду эми, жулганды токтотуп, төмөн коктунун оозун көздөй жөнөгүлө, күн жылымдап калды, тез болгула, — деп кыйкырды Ашыркул.

— Кокуй, Ашыке, акырын, жаңырыкка кар козголуп кетет, — деп ишин токтото төмөндөдү Беделбай.

Араң калың түп болгон каптарын ийиндеген койчулар илең-салаң ылдыйлап, коктунун аягын көздөй чубашты. Каруу-күчү толуп турган Арыкул баарынан алдыга озуп, бир кыйла өйдөлөп кеткен эле. Беркилер коктунун таманына түшүп, ылдый кетип баратышты. Арыкул чала бөксө капты ийиндеп, тайгалана ылдыйлап келатты.

— Арыкул, бол ыкчамда, кооптуу доош чыга баштады, бол, — деп акырын унчукту Беделбай. Арыкул кабын көтөрө дүмүрөңдөй шашып келатат. Ал коктунун таманына түшкөндө башка койчулар коктунун оозуна жакындап калышкан эле. Аңгыча күүлдөп келип, абаны жарган кескин добушка удаа коктунун ичи уюлгуган ак тозоңго толду. Бир тынымдан кийин аягы сүйрөлүп коктунун таманын жаба өйдө жагы опойо тирелген бийиктиги аркан бою кар секиси көрүндү. Төмөндөгүлөр бир тынымга селейип кар тозоңун карап калышты да, анан баары бир ооздон:

— Оо, кокуй, Арыкул, Арыкул кана? — деп кыйкырып жиберешти:

— Оо, Арыкул, кокуй күн! Кайдасың? — деп, кабын ыргыта секини айлана жүгүргөн Ашыркул карга тыгыла аркы капталга өтүп, башын мыкчый тизелеп, чөгөлөй калды.

— Ой келгиле, четинен карды ачалы, мүмкүн кудай буйруп алып чыгарбыз. Кудай жардам болсо, көчкү жүрөрдө кокту таманынан көрүндү эле, ортолой ачалы, келгиле, — деп кар бузуп кирди Беделбай. Баары жабыла көчкү секинин четинен бузуп киришти.

Көбүнүн беттерин жаш жууп, үн дебей, үмүт менен карды ыргытышкан койчулардын иштегенине эки эт бышымча болду. Арыкулдан дайын жок, күн жылтылдап тоо кыркасына жашынып баратты.

Уу-дуу каңырыкты угуп чуркап чыккан Тумаркул энтиге келип, кар бузуп жаткандардын четине келип турду да, Арыкулдун жок экенин ар кимдин аялуу көз карашынан туя:

— Айланайын акебай, эмне балакет болду, акебай? Арыкулуң кана? — деп Ашыркулга боюн таштай жыгылды.

— Азыр, азыр балам, азыр алып чыгабыз, — деп Ашыркул Тумаркулду сооротуу аракетинде эки карысынан жөлөй аргасы түгөнө калтырап турду.

Аялдардын бири келип Тумаркулду кучактап тургуза:

— Тумаш, Тумаржан, ыйлабачы, ал тирүү, азыр алып чыгышат, — деп жооткото өзү да бышактады.

— Арыке... Оо, Арыке, кечинде келем дебедиң беле! Мен жетимди талаада калтырасыңбы? Жетелешип жүргөн жетимдер элек, оо, жараткан, мен бейбак, — деп сыздаган Тумаркулдун ыйы көчкү үстүндө жаңырып турду.

Кыштоолорун кыдырып, көңүлү чөгөт болуп келаткан Көчөрбай көчкү жанында өзүнүн келгенине көңүл бурбай, кар менен алектенип тургандарды карап, тизгин жыя болгон кырсыкты баамдагансып турду. Кылчая кар ыргыта байдын келгени көз кырына түшкөн Ашыркул күрөгүн таяна:

— Бай аке, Арыкулубуз көчкү алдында... — деп оюн бүтө албай, жашып кетти.

— Көзүңөрдү карабайсыңарбы? «Көчкү алдында калды» деп... — бир аз унчукпай турду да: — оо, бийиги бир аркан бою, туурасы эки, узунун кара, муну жай бою алып бүтө албайсыңар.

Анын кай жерде жатканын билесиңер. Жазында табылат, убара болбогула. Жесирди биздикине баш калкалаткыла, — деп атын моюнга чаап, үйүнө жөнөдү бай.

— Оо, айланайын акебай, «жесир» дейби бай! — деп Ашыркулга умтула чыңыра «акелеп» турду кош бойлуу жаш келин.

Койчулар кар бузушуп, Арыкулду издешүүдө.

Малынын туягын санап, убайын көрбөй өп-чап өмүр кечирип келаткан сараң байдын жаш жесир жөнүндө көөмөйүндө арам ою ойгонуп, ичинен кымылдап баратты.

Тоок жылы ушундай болду. Кеч күздө кар түшүп, кычыраган кыш босогого кирип келди. Элдин көбү камсыз, камдуулар кемде-кем. Күнгөй-тескейин айрыгыс терebel көздү уялткан ак мунарыкка бөлөнгөн. Сан-Таштын түбүнө жайланышкан жети байсалуу коргондун тегерегинде кандагайларын жеңил кемселдерине шымданган он чакты жигит кар күрөп жүрөт. Коргондун оор жыгач дарбазасынын алды күрөлүп, жол ачылган. Батыш бурчундагы бийик секичеге чыга келген найзачан, кылыч байланган жигит айланага дүрбү сала көз жиберип турат. Коргондун төрүнө туурасынан балык жондоно салынган, терезелери кенен, там үйдүн эшик алдына кокон ыкмасында жыгачтан кыналып, сере жасалган. Серенин түркүктөрүнө, маңдайкы кырдуу тактайына оюу түшүрүлгөн, кабелтең эшик алдында куралдуу жигит турат.

Середен кирүүчү кенен бөлмөнүн алды тактайланып, килем төшөлгөн; төрүндө, эки ыптасында оймолуу эшиктер; төрдө Ормон хандын суракканасы, эки жагында турак үжүрөлөрү жайланышкан. Чептин тоо тарабында өзүнчө салынган үч бөлмөлүү үйдүн оң жаккы кенен бөлмөсү аземдүү жасалгаланган, анда четтен келген коноктор күтүлөт. Эки бөлмөгө Нажимүддүн ажыга тиешелүү — биринде намаз окулат, бири аалымдын турак үжүрөсү. Ошол ыптада андан бир аз оолагыраак салынган жапыз там үйлөрдө чеп кайтарган жигиттер, хандын үй кызматындагылар турушат; ашкана да ошол тарапта. Чептин суу жаккы ыптасында үстү жабык акырлуу атканалар; ат жеми, эгин сакталуучу кампа, артындагы сары кыр үйүлгөн чөптүн үстүнө түшкөн оор карды күрөп эки жигит жүрөт. Үйлөрдүн морлорунан түтүн ыкшоо булайт.

Эки күн бою кыштоого кирген айылдарды кыдырып, элдин ал-жайын көрүп, кабагы бүркөө кайткан Ормон хан сурак жүргүзүүчү бөлмөсүндө санын таяна ойлуу отурду. Эшиктен кирген Саза салам айта кол алышып көрүшүп, хандын оң жагынан обочороок орун алды.

— Торугарт жактагы кербен жолунда Ат-Башы, Нарындагы элдин абалын билип келүүгө сиздин жарлыгыңыз менен жиберген кишилер өлө-тала кайтып келишти. Ошол жактын жайын сизге кабарлайын деп турам, — деп, бир аз копшоло сакалын сылай, оңдоно отурду Саза.

— Ии, кандай экен? Ал жакка кар мындан да оор түшкөндүр, бечара эл кантти экен? — деп суроо узатты хан.

— Таксыр, ал жактарга кар быяктан да оор түшкөн окшойт. Нарын, Ат-Башы, Жумгалдын көкүрөк жактарына аттын омууроосунан кар түшүп, айылдар катташа албай калыптыр. Ат-Башынын Кара-Коюн, Нарындын Дөрбөлжүн, Жумгалдын Көк-Ой жактарына да тизеден өйдө кар жааптыр. Мал жайытына чыга албай, колду карап калган имиш — кар күрөп жердин бетин ачып, тескейден бетеге жулуп, эптеп жан сактап турушат экен. Кудай жалгап Кочкор өрөөнү кара дейт, — деп сөзүн бүтө электе:

— Кудай тааланын ырайымы түшкөн жер да, атаганат, мурдараак камынып, эл майда малын ошол жакка оодарганда абзел болот эле. Эми да эптеп жол ачып, мүмкүн болушунча Нарын, жумгалдыктар малын ошол жакка көчүрсүн, Кочкор билермандары баш чайкашпасын. Биздин атыбыздан жарлык айтып Жаманжээнди жиберебиз. Шамен ошол жакта эмеспи, пейилин кең салсын дейбиз, — деди Ормон хан кабагын көтөрө.

— Таксыр, Ат-Башынын Ак-Сайдагы кыштоолорунда абал белгисиз. Кында, Богошту, Таш-Рабат ашуулар көздөн учуп калды дейт.

— Ал жакты берилетүү кыйын. Кадеми катып, калктын мойну чөп чаап алганга жар бербей турбайбы. Кантишет жердин бетин ачып, бетеге жулгандан башка чара жок. Көчкү бир жагынан айлаларын түгөтүп тургандыр.

— Аны эки айтасызбы, бир айтасызбы. Мүшкүлдү эл көчкүдөн көрүп жатыптыр. Оттуктун, Кара-Үңкүрдүн ичтери эки-үч жеринен бөгөлүптүр.

— Ошол бөгөттөрдүн, Долон белинин ачылышына көз салып туруу зарурат. Үмөтаалы айла таап жол ачат деп үмүттөтүп турамын. Элдин жуттагы малын Кара-Кужур, Кочкорго оодаруу керек, — деди Ормон хан.

— Кудай жалгап, Чүй жагы жакшы экен; кар жеңил түшүп, мал-жан кадимкидей бейкам турат дейт, — деди Саза.

— Бул жактан, айрыкча жутаган малды тескейден ошол жакка оодарткыла. Боронбай, Самсаалы бийлерге ушуну кабарлаттыр, — деди хан.

— Алардын субай малдары сыртта, ал жакта деле кар оор болушу ыктымал. Тубар малдары ичтедир, алар оруска ыктап, ымаласын бөлүп турбайбы. Биздин кеңешке кулак кагар бекен? — деди Саза капыя нааразылыгын билдире, алдыртан Ормондун кабагын байкап.

— Муктаждык алкымдаганда аргасыз кулак төшөйт да, акыл салуу керек, — деди Ормон.

— Таксыр, Боронбай бий Кенесарыга каршы эл кошуунуна бирикпей, ногой тыңчысын Омбуга жиберип, орустан кепилдик алгандан бери Сиздин амириңизди тутпай калды го дейм, — деди Саза.

Ормон санын таянган калыбында бир тынымга унчукпай ойлуу отурду да:

— Ыркыбыз кеткенсип турат. Боронбай бийдин ич күптүсү бар экенин баамдачу элем. Калктын кыйыры бузулганы турган кыйын кезеңде мойноп кеткени биз эмес Кудай алдында да кечириксиз болор. Антты, шертти аттаганы да, — деп ичинен күңгүрөнө өзү менен өзү кеңешкенсип ойлуу отурду да, — көрө жатабыз, Омбуга көчүп кетпес. Андан көрө, алдыда ышкырып келаткан тилсиз жоо — жуттан — элди аман алып калуунун камын көрөлү, — деди жаалы келип, жаак эттери түйүлө ички дүйнөсү удургуп, эл бузарлыкты эми эле жазалагысы келип турса да, сабыр кыла ой калчап турган хан.

— Аныңыз калетсиз, ошентсе да терс бурулуп бараткандын тизгинин тартып коюу абзелби дейм, — деди «Боронбайды убагында теске салып коюу керек эле» деген ойдо жүргөн Саза.

— Терс бурулгандын тизгинин тартаар убакыт да келет. Жүйөлөшүп да көрөрбүз. Жүйөгө келбесе... — деп сөздөрүнүн аягын купуя айткансып, ойлуу отурду Ормон хан.

— Менин баамымда, жүйө эле бийдин хан чөйрөсүндөгү мансаптардын бирине жетпей калганындабы дейм, — деди Саза.

— Бар кеп, «хандын кеңешчилери да, баш бийлер да, кол башы да сарыбагыштан» деген кусамат болорун мен адегенде эле туйгам. Бир эсептен жүйөлүү кусамат, бирок ошол саамда иштин оңтоюна жараша болуп кеткен. Аны түзөп алууга болор эле. Боронбай оруска катуу жабышып алганы кооптуу. Жанагы татар соодагер бекер жүрбөгөн экен көрсө. Ал Омбудагы жандаралдын тыңчысы тура, Боронбайды көкүтүп, жерине жеткирген тура. Орусиянын элди бөлүп-жарып алууга жасаган кутуму тура. Акыры зилдеп кетиши да ыктымал, көрө жатабыз, — деп өзүн жубата отурду Ормон хан.

Хандын сөзү бүткөнүн туйган сезимтал Саза:

— Таксыр, кыштан чыгуу жөнүндөгү сиздин жарлык сөздөрүңүздү кабарлап, Ат-Башы — Нарындын, Кочкор — Жумгалдын, Кемин — Чүйдүн билермандарына чыйрак жигиттерди кош аттап жөнөтөлү, — деп ордунан козголду Саза.

— Ошенткиле. Мал баккандарга айттыргыла. Нөшөр жамгыр, кара суук, карлуу борошо малды этинен түшүрдү. Тамак-аштан кысылып, малдын жашыгын кашалабай, эттүүлөрүнөн союп жей беришсин. Суукта өзүлөрү демдүү болсо, малга да жетик көз салынат. Кар күрөп, бетеге жулгандарга майлуу тамак кубат болор, — деди хан.

Саза чыгып кеткенден кийин, кыштан эл кантип чыгарын, Орусия бир жагын эңшере тартып турган элдин келечеги кандай болоруна ичинен сереп сала тунжурай ойлуу отурду журт ээси. Сурак жайында Ормон хан жалгыз түнөрүп, ой чубатууда. «Мына кыш каарына ала, жут ышкырып кирди. Кокту-коллоттордогу таш короолорду кар басып, койлор жайытка чыга албай, жүнүн жээдө; жер кепелердин эшиктерин ача албай жүдөгөн эл. Кыштын моюну узун, көчкү канча алааматты алып келээр экен... Бетеге жулуп канчага үдөө кылууга болот. Кышка чөп-чар камдап алгандар чанда-чанда.

«Эртеңкини кудай жеткизет» дей үмүт күтүп, бейкам жашаган момун эл кыштан малынан кол жууп чыгабы? «Оо, кудай» деп асмандагы карайт айласы түгөнгөн эл. Кудай таала аракетке жараша берет экен. «Хан» дешет, хандын колунан эмне келет? Бали, хан өз малына чөп камдап алды. Ошол үчүн хан болду беле? Аракетти алсыз, үмүт күтүп жашаган көчмөн эл арып-ачып, азып-тособу?..

... Илгери илгериден бери көрөңгөсү бузулбай келаткан эл эмес белек. Оо, ал кезде жер кенен. Айга, жылдызга карап жыл эсебин алып, жут жышаанын билгенде жер которуп көчүп-коно, мал-жан түгөл болуп келген. Азырчы, азыр туш тарабың кысылган, ооп кетер жай жок. Ал эмес колдогу жерибизге туш-туштан көз артып турушат. Оо, жараткан, байыртадан бери көнүмүш жашоо нугубуз туңгуюкка капталабы? Жашоонун нугу, элдин тагдыры башка нукка бурулуучу кыйын кезеңге кабылтып турасыңбы? Момун эл өзүндөн үмүт күтөт, өзүң аракетинде жараша берем дегенсиң. Эл ханды карайт, хан жут алдында алсыз, алсызмын. Элдин убал-сообун аркаладым эле ант берип. Ошондо бул жүктүн оордугун баамдадым беле, бийлик ышкысынын жетегинде калган эмес белем? Жок, жүктүн оордугун баамдаган элем. «Кыйырды бузуп жоо келсе, кылычташа тосолу, кыйсыпырды түшүргөн жут келсе, камдуу бололу, эгин эгип, чөп-чар жыйнайлы» дебедим беле элдин алдында.

Жоону тостук элди баш коштуруп, ата журт аман калды, бул дурус... Тилдүү жоого алыбыз жетти, тилсиз жоо — жут алдында алсызбыз, алсыз, болуп турабыз. Аракеттенүү зарурат болуп турат кудай деп. Тоо арасындагы өрөөндөрдүн кар оор түшкөн көкүрөк жагынан малды аяк жагына жылдырсак, кур аттарды, субай жылкыларды айдатып, ашууларды ачып, малды кар аз түшкөн жактарга оодарсак, элди көчкүдөн сактап, көчкү көчкөн беттерге мал жайдырсак, айрыкча жылкы баласы жүдөбөсө, кыштан эл аман чыгат... Ай кыйын болор бекен ... Акыры мажбурлоо зарыл, мажбурлаймын, кышка камсыз киргендердин малын талоонго салдырам. Жата калып малынын туягын санап, чөп жыйнатканга союш кызганган сасык байларды...» — деп санын мыкчый козголо өз алдынча сүйлөнүп турганда эшиктен салам айта Саза кирди.

— Алейки салам, — деп бурк этти али ою оор санаадан арыла элек Ормон хан.

— Таксыр, жакшы кабар. Жигиттер кур аттарды айдап күрткү бузуп, Долондун белин ачты. Ал жакта кар басылганына эки күн болду дейт. Нарын боорунда жутаган мал Долон ашып, Шамендин Сары-Булагына Кара-Кужурга өтүп атыптыр. Жумгалдын көкүрөк жагы Кызартты ашып, Кочкор ичине өтүп атат дейт, — деди.

Көңүл коюп угуп оңдонуп отурган Ормон хан:

— Дурус, бирок бери жактагы эл менен жайыт талашып, чыр болуп кетери ыктымал. От майын³² бычып коюу керек — деди.

— Жайыт ээлерине ар 20 койдон бир кой, — он бододон бирөө берилери бийлер менен макулдашылган, — деди Саза.

— Көчкүдөн да сактануу керек, алдын ала көчүрүп, — деди бир аз санаасы басылган хан.

— Кооптуу жерлерде атайын мылтык атып көчкү көчүрөбүз, — деди Саза.

— Башка арга жок. Бейкам элбиз, бейкам. Ушул жыл сабак болор бекен? Ай ким билет... Жерге илээшмейинче иш оңолбойт. Бул зарурат, мажбурлап, жазалап болсо да, — деп, обдула оңдонуп отурду түнөргөн калыбын жазбаган хан.

— Кебиңиз ак, союш берип чөп чаптыргандан битиреген байлар эми ошол малын жутка алдырып, сызга отурары турган иш, — деп, кыш каары келгенден бери жер-жерлердеги өзүнө маалым абалды баяндап, кеңеш сурап, бир кыйлага хан алдында отурган Саза, апта-аптада кышта кыйналып турган элдин абалын кабарлап турарын айтып, камбыл жигиттерди ээрчитип, оттуу жайыттарга ооп жаткан элдин абалын билүүгө жөнөп кетти.

Кыштын моюну узарууда. Жалган куранда сары кар да оор түштү. Эл далбас уруп мал-жанды сактап калуунун аракетинде. Жаз көктөмү көздөн учууда.

Чын курандын аяк чени. Күн жүрүшү өйдөлөгөнүнө көп болсо да, түзөндөрдө ала шалбырт эми гана башталды. Көбү өлүп, көбү көтөрүм болуп, алдууларынын кабыргасы саналып, кыштан өлө-тала чыккан бодо мал кары ачылган чий түптөрүн жалмалай араң илкийт.

Төр таяна эки тарабы куушурула туюк келип, тескейи айдөөштөнө жазы, күңгөйү арча, карагандуу торпуланган, коктунун төрүнөн жыла чыккан булактын суусу тоңбой, эки жагында кары ала-телек ачылган коктунун таманына нук сала нары төмөн карай өзөн суусуна куят. Тескейдин кары бузулбаган бойдон турат. Күңгөй жагында караган-арча түптөрү ачылган. Коктунун төрүндө булактын көзүнүн күңгөй жагына салынган тыкан таш короонун айланасы күрөлгөн. Таш короодон ылдый үйүлгөн чөп түгөнө, калың түп гана калган.

Кенжебай көтөрмөгө таңган чөптү жонуна салып келип, таш короо ичинде кой-эчкиге чөп чачып жүргөн аялына карап:

— Чөп түгөнө жаздап калды, дагы кар түшүп каарына алса, айла кетеби деп корком, — деп таңгакты жерге коюп, тебетейи менен терин сүрттү.

— Кудай сактасын, сары кар өтүп кеткенине көп болбодубу, — деди аялы, жерге чачылган чөптү чогулга койлордун алдына үрөй.

— Ай билбейм, көп болсо дагы бир аптага жетерлик эле чөп калды. Азгантай малыбызды эптеп кыштан чыгардык эле, эми жаз келгенде кырып албасак болду, — деди күйөөсү.

Төмөнтөн жай бастырып келаткан тору атчан, жашы алтымыш таяп калган, кара сакалын бирин-серин ак аралаган, тарам кызыл жүздүү, кара көрпө тебетей, боз пиязы чепкен кийген салабаттуу киши тизгин жыя:

— Ассалоому алейкум, Кенжебай мырза, мал-жан эсенби? — деп үн салды.

— Оо, жарыктык, озунуп салам айтып, мен келгениңизди туйбай калган турбайымбы. Күүлү жүрөсүзбү, Ашыке? Түшүңүз, үйгө кирип даам сызыңыз, — деп атын жылоолой ызаат көрсөттү Кенжебай.

— Айыбы жок, «Мал боор эт менен тең», деп ата-бабадан бери айтылат. Байлардын малы тыптыйпыл кырылып атканда, азгантай малыңды аман асырап атыпсың, азамат. Атаң ыраматылыкты көрүп калдым: оокатка бүйрө, камбыл киши эле, — деп атынан түшө кол алыша, чылбырын Кенжебайга берип, короо-жайга, малканасына, үй-жайына көз жиберип турду, өзү да орто чарбакер, уул-келиндери мал менен өсүп, жөлөк-таяк болуп жүргөн Ашымбай аксакал. — Малында өлүм-житим көп болгон эмес го, кыштан өңдүү чыккан тура.

— Кудая шүгүр, бирин-серин өлбөй коёбу. Ошентсе да жаман эмес, жүзгө жетпеген кой-эчки бар — көрүп турбайсызбы, түгөл чыкты десем болот. Аялым малга көз болуп, уулум экөөбүз чөп чаап, эки чоң үймөк жыйнап алдык эле, мына эми түгөнгөнү турат. Эптеп жетти, үнөмдөйлү деп үй-бүлөм менен бетеге жулган күндөрүбүз болду. Түгөнгүрдүн түбү муз, кыйналсак да чөбүбүзгө аралжы болду, — деди Кенжебай, өз ишине ыраазы боло.

— Ээ, баатыр ай, элдин баары сенин жолуңду жолдосо гана. Жайлата кымыз уулап, моюну ишке жар бербейт. Байлардын көбү мал союп, жигит-жалаңга чөп чаптырып алгандан битиреп, жата калып малынын туягын санашат. Мына жут ышкырды эле, төрт миң койлуу Көчөрбайдын беш жүзгө чыкпаган жандыгы калыптыр. Койчулары жыйылган кой өлүктөрүнүн жанында таяктарына сүйөнүп олтуруп калышыптыр. Көбү эле ушинтип малдан кол жууп олтуруп калышты. Алардан көрө сенчилеп тырмалап чөп-чар жыйып алгандар малын сактап калышты, — деди Ашымбай, Кенжебайдын камбылдыгына ыраазычылыгын билдире.

— Өсөкөм эки күндүн биринде эле мал союп ашарга эл чакырып, чөптү бир кыйла арбын чаптыргандай болду эле, ал кишинин ахыбалы кандай болду экен, — деди Кенжебай.

— Аа, Өсөрбайбы? Ал жолу ачык киши эмеспи, чөптү бир кыйла чаптырып алган экен. Бирок үч миң кой деген оңойбу, ал деле малынын жарымын жоготту көрүнөт. Эми күңгөй ачыла баштады, көчкү да көчүп бүттү окшойт, тескейдин бетегеси до бошогонсуп калды. Эми эптеп калган малды сактап калууга болот, — деди Ашымбай.

Үй жактан басып келе ызаат менен четтей токтогон Сайраке күйөөсүн:

— Чай даяр болду, — деп «бүлк» эте, үйүн карай басты.

— Аа, жүрүңүз, үйгө кирип, даам сыза сүйлөшөлү, — деди үй ээси.

Чай үстүндө, мал-жанды үзүмчүлүктөн чыгаруу, жазгы көктөм, мал жайыты жөнүндө кеп жүрө, очокко асылган казанда сарамжалдуу Сайракенин «узун сары» сактагандары бышып турду.

ЖУТТАН КИЙИН

Көк жаңыдан чымырап, ордолуу айыл жаздоо конушка жаңы эле конгон.

Хандын чакырыгы менен келгендердин акыры Курткадан Тайлак баатырдын уулу Осмон, чоро саягы Келдибек бий, Курманкожодон Дуулат, черик бийи Ажыбай кечээ кечинде келип, чепте конушкан. Бүгүн Ормон хандын айылынын үстүндө жыйын.

Дөңдө уруу бийлеринин катарында Ныязбектин сегиз бектеринен Бердибек, Бердикожо, Ажы, Субан, Шатен, Кожобек, Рыскулбектер отурушат. Миңден ашык кой, 500дөн ашык жылкы күткөн байлар да чакырылган. Жыйын төрүндө Ормон хан, Калыгул, Намангандык дамбылда Нажимуддин, Боронбай, Муратаалы, Келдибек бийлер, аларды улай хан кеңешчилери Жаманжээн, Шамен, кол башы Төрөгелди, Адыл, Алыбек, Балбай, Тилекматтар отурушат.

Төрдөгүлөрдөн бир аз бөлүнө, эки санын таяна түнөрүп отурган Ормон хан кабагын көтөрө:
— Камсыз элге каардуу кыш ырайым кылган жок, Кудай таала аракетке жараша береке берип, сактанганды сактайт экен. Эл бейкам экен, кыш каарына алды эле, сызга отуруп калдык. Жайытты карап жашаган бейкапар эл экенбиз. Мындан ары кандай тиричилик өткөрөбүз. Ошону кеп уралы, — деп эки жагын карады.

— Баатыр, кайсынысын айтабыз. Кыш азабы оор мүшкүл түшүрдү. Чөп-чар камдай албагандар малдан кол жууп калды. Ат-Башы, Нарынга өтө мүшкүл болду. Мына Көчөрбай өзү отурат, төрт миңден ашуун кою, бодо малы да бар эле, миңге жетип-жетпей калды. Буга түгөй жата калып малынын туягын санап, кубанып жүргөн кунарсыздар, союш берип чөп чаптырып салгандан кысынган сараңдар ошол аяган малынан кол жууп калышты. Пейил оңолбосо кыйын экен да. Өзүнө чакан малы бар, оокаты бүйрө, камдуу кишилер жайы-күзү чөп-чар камдап, кыштоолорун оңдоп, бастырма салып алышкан экен, чыпчыргасы коробой кыштан аман чыгышты. Камдуулар алдында жут алсыз экенин көрдүк, бирок мындайлар миңден бир да. Күн жылыганда эле кыш азабын эстен чыгарып, кара курсакты толтурганыбызга курсант болуп жүрө беребиз. Ошонун азабын тарттык, — деп сөзүн бүтө оңдонуп олтурду черик Ажибек бий.

— Ар ким өз күнүн өзү көрөт, өз оокатына өзү эгедер. Жардылыктын азабын да өзү тартат, байлыктын мурадын да өзү көрөт. Ал үчүн жыйын куруп бекер убара болосуз, — деп Боронбай бий «оокат кылууну эч кимден үйрөнбөйм» деген таризде хан кудасына кыр көрсөттү.

Көптөн бери кыргыз кабак болуп жүргөн Боронбайдын сөздөрүн кулагынын сыртынан кетире мелтиреп ирмебей тиктеген көздөрүнөн каар учкуну жанган хан:

— Ошол малды багып канча жалчы күн көрөт. Кырылган мал жалпы элдин ырыскысы. Малынан кол жууган байлар эмне дешет экен, угалы — деди.

Топ ичи жымжырт. Бир тынымдан кийин:

— Көчөрбай...

— Малабай...

— Өсөрбай... — деген кобурду баса:

— Эй, Көчөрбай, сен тур. Айтып бер, ханга, малыңдын жайын! — деген Ажибек бийдин үнү «чарт» этти.

Көк чыт чапанын боз жоолук менен курчана, кырбусу тайкы шырымал тебетейин баса кийе ымшып отурган Көчөрбай ордуна туруп:

— Таксыр, — деп жөтөлгөн болуп, оозуна сөз кирбей энди реп турду.

— Айта бербейсиңби, канча малың бар эле, канча малың калды? — деди жанында турган салабаттуу киши.

— Ошо, эсеби төрт миң эле, оо, кырылды, жут болуп, — деп эмшеңдеп, жашый сөз улай албай турду.

Чөп-чар камдаганыңды айтпайсыңбы, — деп Ажибек бий капьялады.

— Таксыр, бул бай малын бага албаганы аз келгенсип, жалчыларын азапка салганына элди кыдырган жигиттер күбө болушуптур. Уруксат этсеңиз... — деди абалга көз салууну аркалаган хан жигити Саза.

— Айтсын, — деди Ормон хан.

Ордуна туруп төшүн баса ийилген жигит:

— Таксыр, бул киши кызык экен. Жалчылары ачка, малынын жаны чыкмайынча бычак салдырбайт экен, өлгөндөн кийин эки кулагын жара тилдирет экен.

— Ал эмнеси? — деген үн угулду эл ичинен.

— Адалдаганы ошол экен. Биз бир окуянын үстүнөн чыктык. Кышында көчкү басып каза болгон койчунун аялын токолдукка алып, зордоп нике кыйдырганы жатыптыр.

— Капырай эл ушинтип турганда...

— Сакалы өрттөнгөн да...

— Жашыкка тойгон дөбөт, — деген үндөрдү баса:

— Биз үйгө кирип, байга жайыбызды айта баштаганда, көшөгө ичинен буркурап ыйлап чыккан жаш келин: «Айланайын акелер, хан жигиттери болсоңор датым бар. Күйөөм Арыкул ушул кишинин саатынан мерт болду. Анысы аз келгенсип, мына эми «мени кабыл тут» деп айламды кетирип атат. Тигине молдокем да отурат» деп байдын жанында олтурган кишини көрсөттү. Биз кеңешип, бул адилетсиздикти сизге кабарлайлы деп келинди ала келгенбиз, тигине четте эки аялдын жанында олтурат, — деди алиги жигит.

— Таксыр, жесирдин сөзүн угалычы, — деди Келдибек бий.

— Келтиргиле, — деди түнөргөн калыбын жазбаган хан.

Көөнөргөн боз кемселчен, бир байлам боз жоолукту ээк ылдый бүркөй салынып, жаш келин илкий басып келип, топтун четине токтоду.

— Бери өткөргүлө бечараны, — деди Ажыбек бий.

Отургандар арасынан жол ача келин коруна басып хан алдынан обочо токтоп, жер тиктеп турду.

Балам, корунба, датынды айт хан атаңа, — деди бечарага демөөр бергиси келген Саза.

— Акелер... — деп үнү дирилдеп, оозуна сөз кирбей жашып турду мурун кийин мындай салабаттуу аксакалдардын алдында болуп көрбөгөн жаш келин.

— Оюңду жыйып, сабыр тут, башка түшкөндү көтөрөсүң да, балам, сага да кудаанын жакшылыгы бардыр, хан атаңа айта гой жайынды, — деди Муратаалы бий.

— Жетим элек... Күйөөм экөөбүз тең ушул бийдин улагасында... — деп көз жашын жоолугунун учу менен сүртүп, сөзүн улай албай турду келин.

— Оюңду айта бер, биз угалы, — деди хан бечарага кабагын көтөрө.

— Бай акенин отун жагып, күлүн чыгарып жүрүп чоңойгон жетимдер элек Арыкул экөөбүз тең, — деп сөзүн улады, жылуу мамиле туюп, чыйрала түшкөн келин: — Үйлөнгөнбүз, өткөн жылы кепе жаап алганбыз байдын үйүнүн жанынан. Арыкул кой кайтарып, мен кир-когун жууп, от жагып... Ошентчүбүз. Анан кар басылгандын эртеси, таш короонун ичин тазалап, кар күрөп жүргөнбүз. Бай аке Ашыркул акеге «бетеге жулдур» деди. Ал киши: «Азыр кар басырыла элек, көчкү жүрөт» десе, «Өлбөйсүңөр, кудай албайт, жулдургун» деди. Арыкул да кап алып бетеге жулганы кеткен. Аны көчкү басты, — деп буркурап ыйлап, сүйлөй албай калды.

— Отуруп, сабыр этчи, балам, — деди жаалы кайнап турса да бечаранын абалына муюган хан. Бир аз түнөрүп турду да, сөзүн улады: — Бай сөрөй, сен айтчы, жесир келиндин жайын кийин сүйлөшөлү. Эмне үчүн кыш камын көрбөй, малдын да, элдин да убалына калдың? — деп Көчөрбайды жекире карады.

— Таксыр, мен кашайып... Жылдагыдай болот деп чөп камдабай... кашайып, — деп коркконунан калтырап турду бай.

— Кашайган жалгыз эле сен болсоң гана, — деп жаалын зорго тутуп, бир аз үнсүз турду да:

— Ушунча жашка чыгып көчкү жайын билбейсиңби? Кар басылары менен элди өлүмгө айдаганыңды айтчы, — деди хан.

— Мен, кашайып... Кудай сактайт деп, — кемшендеп турду Көчөрбай.

Топ ичинен:

— Кудайдан айлан...

— Ушундай киши кантип мал күттү экен?

— Битин сыгып, канын жалаган сараң сасык бай да.

— Бейкүнөө кишини өлүмгө айдап... — деген үндөр угулуп турду. Элдин кобуру басылган соң.

— Наадан, айтчы, жесир калтырганың аз келгенсип, зордоп токол алгың келдиби? — деди хан.

— Таксыр, жесирди багып алайын... — деп ымшыды бай.

— Бамыраң кал, сакалым өрттөндү дебейсиңби, кенже кызың менен тең немени, — деди Ажыке бий.

Хан санын таяна эки жагын карана түнөрүп турду.

— Ыйманың качкыр...

— Жоругу жолдо калсын...

— Акыретте алат жазасын...

— Бул жайдагысын бүгүн алат, көрөсүңөр, — деген үндөргө аралаш:

— Көчөрбайды кудай алдындагы, эл алдындагы кылмыштары үчүн, он күнү зынданда карандай суу берип камагыла, чыккандан кийин, — деп бир тыным унчукпай турду да: — Ажыбек бий, Сизге айтам, зындандан баргандан кийин Көчөрбайдын малын талоонго салыңыз: сарамжалдуу, көз акысы, кол акысы бар жалчыларына бөлүп берип, өзүнө өлбөс оокат калсын. Жесир келинге бир өргөөсүн тиктирип, тогуз баштаган жыйырма-отуз кой, саан уй бөлдүрүп бериңиз, каалаганына баш кошуп күнүн көрсүн, — деди Ормон хан.

— Туура болду...

— Капырай, катаал жарлык болду го.

— Бечара бай...

— Бечара болбой курусун...

— Чала болот, нысапсыз дүнүйөкорлорго, — деген кобур жыйын үстүндө угулуп турду.

Хан жарлыгына удаа Көчөрбайды жигиттер жыйындан чыгарып кетишти. Жесир келин да илкий басып, жыйын четинде күтүп турган аялды ээрчип, айылга бет алышты.

Жыйын уланды. Хан түнөрө ирмебей тиктеген калыбында кыш азабы, үзүлүп-сүзүлө кыштан араң чыккан эл Нарын, Ат-Башы, Дөрбөлжүн, Тогуз-Торо, Жумгал өрөөндөрүндөгү ачарчылыкты кеп салган бийлердин ойлорун угуп, үн дебей турат.

— Иши кылып, таксыр, тилсиз жоо, жут алдында алсыз элебиз, кудайдан жакшылык күткөндөн башка арга жок окшойт, — деди саяк Келдибек бий.

— Кудай таала бекер отурганга бербейт экен. Мына бизге атайын Намангандан келген аалым Нажимуддин ажы айтып берсин, — деди хан.

Муратаалы бийге катар олтурган Нажимуддин аалым ордунан туруп, көкүрөгүн баса ийилип таазим этти да:

— Ва Рахмати Аллахи ва баракатуху. Хурматлик бийлер, жами халайык, — деп, Алла тааладан аян болгон жети иман аятын окуду да, сөз улап: — Якшылик-яманлик йулларин көрсөтүп, кудай адамга эркиндик берген. Халай аракет жасаса ошого жараша Аллахи таала жакшы ва йаман тагдырны башига салады. Харакетсиз адамга Алла таала рахим этбейт. Таксыр хан ак айтты, «Бейкам кишиге Кудай таала бербейт экен» деп, бул ак сөз, — деп ордуна олтурду.

— Кудая тобо.

— «Кудай бере көр» деп куру жалынат экенбиз да, «Аракет кылбай, берекет жок» деп илгеритен эле айтылчу эмес беле.

— Пейлинди оңоп, аракеттенүү керек, — деген үндөрдү баса, хандын кескин үнү угулду:

— Мына ушундай экен, Кудай тааланын сөзү. «Эртеңкини кудай жеткизет» дейбиз, кудай жеткизет экен аракетке жараша, «кудай сактайт» дейбиз, сактайт экен сактаганды, ырыскыны кудай берет экен, аны мээнет кылып жерден таап ал дептир. Эгин, чөп, ырыскы жерде экен. Жут келди эле, аяк алдындагы чөптү жыйнап албай, малдан кол жуудук. Эл ач, арык болуп, азып калды. Ушул элдин убал-сообун аркалабадык беле. Жакырларга саан үлөштүрүп, көз салалы жана мындан ары көрөр күндү ойлойлу. Биз бүтүмгө келип турабыз. Элди жерге илээштирүүгө ынанып турабыз, мажбурлап илээштиребиз. Хан жарлыгы — кайткыс. Мына жай келет, күз келет. Ар түтүн өз малына жетерлик чөп даярдасын, жакадан жер тырмап, эгин эксин, жарлык ушул! Кимде-ким кышка чөп-чар камдап албаса, кыштоого кирерде малын талоонго саламын, камдуу кишилер алсын. Бул иш уруу билермандары, бийлердин көзөмөлүндө болот. Жарлык бардык элге жетсин. Жер тарыды, көчүп-коно күн көрүүчү заман өтүп баратат. Оттуу, суулуу жерлерге уруу-уруу жамаатташып, кыштоо там салышсын. Суурча жер казып, жер кепеге кирип, күн көргөн жашоодон арылалы.

Мына Намангандан Нажимуддин ажы келип, жооп-нааме китеп жазды. Тазалык, адамдык, адилеттик, шариат, илим жолдору жаатында. Саяк, черик, моңолдор, солто, кушчу, сарыбагыш ар уруудан бирден кат тааныган кишини аалымдын жанына кошкула, китепти көчүрүп алышсын, элге жетсин жакшылык кабары.

Наманган, Анжиян, Кокон, Бухарадагы медреселерге зээндүү уландардан кем болгондо ар бир айыл бирден жиберсин, чыгымы зекет эсебинен болсун. Ар бир уруу урунттуу жерлерге медресе куруп, балдарды окутууга кам көрсүн. Муну биз көзөмөлгө алдырабыз. Байлар, мансаптуулар каржылоого тийиш. Бул иштер катаал көзөмөлдө болорун жадыңарда туткула, — деп сөзүн аяктап, эки жагын карады хан.

— Баарыга керектүү жарлык болду, — деди черик Ажыбек бий.

— Элди агартып-көгөртүп, жакшылыкка жеткирели, — деди Келдибек бий.

— Орусия менен сүйлөшүп, Битирбор, Маскөөгө балдарын окутуп атыптыр казактар. Бизге да ошол абзел го, — деди Боронбай бий.

— Адегенде жакын коңшулардан үйрөнөлү, бизге мусулманчылык жолу абзел, Орусия менен ишибиз башка болот, — деп, «бул сөз бүттү» деген таризде, Нажимуддин дамбылдага кайрылды хан. — Ажым, бу кыргыз билермандары дайыма эле чогула беришпейт. Ыгы келсе буларга шарият жагынан масилет куруп бербейсизби.

— Бали, ойдогубузду айттыңыз.

— Мындай учур бир келет да, угалы, — деген үндөр басыла, Нажимуддин молдо оңдонуп отура, жашоо парзынын маанисин, адал, арам, адилет, кыянат, таман акы, маңдай тер,

бирөөнүн акысы, үй-бүлө алдында, ата-бала, ага-тууган мамилелери, өлүм парзы, ыйман, нысап, көр азабы, кудай алдында жоопкерчилик жөнүндө маңыздуу аңгеме куруп берди. Хан жарлыгына аалымдын аңгемелерине муюган жыйын бешим намазда тарады.

КЕЛЕЧЕККЕ СЕРЕП

1851-жыл, баш оонанын аягы. Жер ортосу Көтмалдыда чакан жыйын. Ар уруунун бийлери үчүн бирден өргөө, ханга көтөрүлгөн 12 канат үйдөн башка конок күтүүчү үч көөнө үй тигилип, күтүү камын ордолуу айыл көрүүдө. Чакырылгандардын арты — Ат-Башыдан черик Ажыбек бий — кечээ кечинде келип түшкөн.

Эртең мененки чайдан кийин бийлер Ормон хандын Ордо үйүнө чогулушту. Төрдө хан үн дебей мелтиреп отурат. Оң жагында Калыгул бийге улай Ажыбек, Жантай, Жангарач, Дуулат, Келдибек; экинчи жагында кеңешчи Жаманжээнден кийин Боронбай, Муратаалы, Самсаалы, Турдуке, Бердибек, Бердикожо, Ажы, Субан, Шатен, Ырыскулбек, Кожобектер жашына жараша орун алышкан. Жыйынга чакырылгандар келери менен ханга бирден жолугуп, ал-жай сурашкандыктан, азыр амандашуудан кийин сөз уланбай, үй ичи дымып турду. Бийлер бири-бирин карап, астыртан Ормонго көз жиберүүдө.

— Өткөн тоок жылындагы апаат биздин тынчыбызды алып турат. Жер-суусу аз тоолуу өрөөндөр бара-бара күн көрүүсү кыйын болуп баратат. Мурдагыдай көчүп жер оодарып кетчү заман эмес. Туш тарап кысылууда. Жер тар. Кеңейтүүнүн ыгы барбы? «Ата конуш, колдо бар жерлерге эгин эгип, ар бир түтүн өзүнө аштык, малына чөп-чарды камдап алсын», деген жарлыкка эл ынадыбы? — деп отургандарга бир сыйра көз жүгүртө суроо салды хан.

Үй ичи дагы бир азга тынчый түштү.

— Айталы, таксыр, чогулганыбыз ырас болду. Айталы. Жылдын жарымы кыш болгон Ат-Башы, Нарын тоок жылы мал-тегеден кол жууганга жакындап калды. Ошол жылы жаз сиздин алдыңызда кеп болгон. Тумшугуна жуттун суугу жеткен эл эптеп жерге илээшип эгин эгип, чөп камдабаса болбой турган өңдөнүп калды. Бирок эптеп буурусун менен жер чийип айдаган арпа да көкүрөк жакта бышпай, үшүккө калып жатат, — деп сакалын сылай бир аз ойлонуп турду да, — жылдар өтөт — эл көбөйөт, мал көбөйөт. Сиз айткандай, жер тар, келечек оокатка көз жетпей турат. Элдин жарым-жартылайын Какшаалга, Кызыл-Суу тарапка оодаралы десек, ал жактын ээлери бар, жаңжал болот. Кеңешели, мүмкүн Чүй жакта бош жерлер бардыр, ойлонолу, — деп ордунап турду черик Ажыбек бий.

— Ажыбек бийдин айтканы калетсиз. Нарын өрөөнү да, айрыкча көкүрөк жагы эгинден нап берчүдөй эмес. Төмөн жагы деле сугарбаса эгин бербейт. Он-Арча, Кажырты, Нарындан суу чыгаруу кыйын, суунун нугу өтө төмөн. Майда туура суулардан алып, эгинге илээшкендердин иши да кунарсыз, көбүнчө жатакчылар эгишет. Малдуулардын көбү чөп чапканга аракеттене баштады, бирок барып эле кунары аз — деди, Ажы.

— Кыяладан бери жут каатын тарткан эл энөө боло түшкөн эле. Өзүңүз айткандай, тоок жылы азапты колго бербедиби, — деп малдашын түзөй оңдонуп отура сөзгө кошулду Чоро саягынын билерманы Келдибек бий.

— Оо, силер жакта жай узак, Нарындан туура сууларды буруп, алыш алсаңар болот. Кышыбыз узак — мына бизди айт, — деди Нарындын баш жагын жердеген моңолдор Салмаке бий.

— Силердин туура сууларыңар бизден кем бекен, жериңер кара топурак, — деди Келдибек бий сөзүн бөлгөнгө нааразы боло.

— Сөзгө конок бериңиз, Салмаке бий, — деди Жаманжээн кеңешчи алдыртан Ормон ханга көз жиберсе.

— Туура суулардан алыш алып, эгин эккендер бар. Көбүнчө жатакчылар. Жапырт киришкенге элдин мойну көп жар бербей жатат, — деп тамагын жасай сөзүн улады Келдибек бий. — Ажыбек бий айткандай, бара-бара эл да, мал да көбөйөт, Кудай кааласа. Эл жапырт эгинчиликке ооган кезде суу жетпей калар бекен. Суусуз жер нап бербейт да, суу нугу жерге жакын, түзөң жерлер болсо атаганат. Бирок туулган жердин топурагы алтын. Кудайдын айтканы бардыр. Азырынча хан жарлыгы менен элди болушунча жерге илээштирүү аракетиндебиз.

— Жуттун азабынан эл катуу эле абыгер чекти. Бирок көчүп-коно мал менен күн өткөргөн элдин табити эгинчиликке тартпай турбайбы? Эгин эккендерди «жатакчы, ороочу» деп

өгөйлөгөндөр көп, өгөйлөгөнү менен күзүндө барып эле тиги ороочулардын көзүн карашат. Элди жапырт көндүрүү үчүн өзүбүз ана башы болушубуз абзел, — деп тамагын кыра жөтөлгөн болуп, шырылган күрөң баркут топусун жазы маңдайына көтөрө кийип, жеңил боз кемселинин өйдөкү бүчүлөрүн, күмүш кемерин бошото эркин отурган эткээл сары чийкил бугу билерманы Боронбай бир тынымга отургандарга каадалана көз жиберди.

Анын жөнү бар. Кызыл-Жарга там үй, короо-жай салып, бак-дарак тигип, суу бойлой жайыкка буудай, арпа, таруу эгип, кампаларына эгин толуп, дасторконуна «бейиш тамагы» делген алма, өрүк коюлат. — Көпчүлүктүн көңүлү өзүнө бөлүнүп турганына канааттана сөзүн улады. — Арийне өзүбүздөн баштайлы. Ханыбыз Сан-Ташка өзгө хандардан кем эмес ордо куруп койду. Биз да, Кудайга шүкүр, алынча там-тарак, бак-шак тигип, эгин эгип турабыз. Бийлердин ар бири өрнөктүү иштердин башында болгонубуз оң, иншалла бара-бара элибиз да көнүп кетер. Тоок жылы далайдын көзүн ачпадыбы, — деп ак кол жоолугу менен чекесин сүртө Ормон ханга көз кырын салды.

— Атигиң, Ат-Башыда сеникиндей бир Кызыл-Жар болгондо бий сени менен басташат элем. Жут балакет да, мөңгүгө жакын бизди бат эле басып калат, — деп барс-барс күлдү черик бийи Ажыбек.

— Айтканың ырас, бий, жут деген балакет айтып келбейт. Байыркыдай ай, жылдызга карап ай-жыл эсебин, тууралап, күн мурунтан айтып коюучу эсепчи да жок. Андай кишилер кылымда бир келет го. Кудай деп эле өз камыбызды өзүбүз көргөнүбүз оң, — деп, «сөзүм жагабы?» дегенсип отургандарга көз жиберсе сөзүн улады, атасы айтылуу Медет бий өткөндөн бери Курманкожо уруусуна баш көз болуп, кадыр-барк күтүп калган Дуулат бий: — Жумгалдын көкүрөк жагы да эгинге кемчил. Ошентсе да мурдагыга караганда эл ийигип келатат. «Чөп камдап албагандардын малы талоонго түшсүн» деген хан жарлыгынан жүрөксүгөндөрү көп түрткү болууда, — деди.

— Жаш болсо да элине баш болуп, тоо арасына суу чыгарып, эгин эккен Шамендин иши мактоого арзыйт, «Чүй боору кедей-кембагалдын жери, кышкысын кыйнаган суугу жок, жайкысын жан кейиткен ысыгы жок» деп айтылат эмеспи. Кудайга шүгүр, Чүй боорунда эгин эгип, жаканы пааналагандар жылдан жылга арбып келатат. Жер кенен азырынча, келечекте мал-жан көбөйсө да сары өзөн Чүй батырат. Андан көрө тынччылык болсо экен. Кокон короздонгонун койбой турат. Бишкектеги чебин көчүрмөйүнчө болор эмес. Ашмарада тумшугу кайрылып кайтканы менен чептин тегерегинде өзүлөрүн кожо сезишет. Акыры дагы бир кармаш болчудай. Алар Аркадан үмүттөрүн үзө элек. Кокондун аразат болуп куйругун үзбөй туруусу эли-жерибиздин бүтүндүгүнө каскак болчудай, — деп, сөз учугун ханга таштады Жангарач бий.

Жантай бий алдын тиктей, үн катпай ойлуу отурат. Жангарач бийдин Кокон жөнүндөгү сөздөрүн уга мелтиреп алдын тиктеген калыбында Ормон хан ойлуу.

— Мал-жандын эсендигинин да, байгерчиликтин да башаты ынтымак, элдин биримдиги. Кенесары хандын баскынын тосуп, Кокондун мизин кайруу элдин ынтымак биримдигинин күчүн көрсөтпөдүбү. Ошол ынтымакты, биримдикти сактап, аштыкчылыкка элди илээштирүү, элдин келечегине кам көрүү, эл башылары, силер аркалаган оор жүк. Кеңешип, ой бөлүшүп иш кылган абзел, — деди Калыгул бий.

— Калайык-калктын келечек тиричилиги, ынтымак, эл биримдиги жөнүндө мартабалуу бийлердин сөздөрүн уктук. Алардыкынан ашыра айтчу ой бизде жок. Сиздин бүтүм ойлоруңузду уксак дейбиз, таксыр, — деди таластык бий Бүргө.

Ормон хан Бүргөгө бурула карады да:

— Замандын куйу бузулуп, Калайык-калктын тиричилик нугу өзгөрчү кезде турабыз. Кара кыргызды жердин ээси кылуу анын келечегине кепил болот деп ойлоймун. Эл жутту да, жоону да камдуу тосууга даяр болуу керек. Бул жөнүндө кабыл алынган шерттерибизди эч ким бузбасын, бузгандардын башы камоого, малы талоонго түшөт. Жер жөнүндөгү оюмду акырында айтайын. Жангарачтын Кокон жөнүндө айтканы назарымды бөлдү. Кокон оңой менен кетпейт, аны кетируү керек. «Кокон силерди соо койбойт. Коконго каршы чыкканда аскер жагынан өнөктөш бололу», деп кат жазыптыр орус жандралы, ошого макул болсок, дейм. Ушинтпесек Кокондон кутулабызбы!? — деп хан сөзүн бүтө электе:

— Коконду басып алса Орусия кыргызды соо коёт дейсизби? — деди Боронбай бий.

— Кеп мына ошо соо койбой турганында, — деп Боронбай бийди теше тиктеп турду да, сөзүн улады Ормон хан: — Кеп ошондо... Коконго бирге каршы чыгарда Орусия менен атайын шарт

намеге кол коюшабыз. Анда Коконду алган күндө да, Орусия Кытай менен өз чегиндеги азгантай элди өз алдынча коёт. «Аз элдин өз алдынча туруусу чоң Орусиянын адилеттүүлүгүнүн күбөсү болот» деген шертти бекиттиребиз.

— Акылдуу ой, Орусия жок небес, алар биз менен коңшулукка макул болор, — деди Жангарач бий.

— Мындай шарт наме алуу үчүн өз ичибиз бир болуу абзел. Бий, Сизге айтам. Эл бүтүн болсун, азыткы ногойдон кутулуңуз, — деп унчукпай ылдый карап олтурган Боронбайга көз жибере сүйлөдү Ормон хан: — Бул ишке аша турган иш. Кыргыз эли, кыргыз хандыгы өзүн жоготпойт. Дагы бир орчундуу иш, жер жөнүндө айтуучу ойлор бар. Жаңы жер ээлесек деп турам. Иленин оң жээги ушул кезде бош турат. Албан, дуулаттар Коконго көчө качып кетишти. Ыңгайлуу учур. Бош жерге көчүп барып, ээлеп алабыз да, орус падышасы Никелейге кат жазып, Иле боюн сурап алабыз. Ата конуш да колубузга болот, Никелей бош жерди бизге берет, анткени орус кербендеринин, саякатчыларынын биздин чектен аман өтүп турарына көздөрү жетет. Бизден чочуп да калышканы көрүнүп турат. Дагы бир Кенесарыныкындай жаңжалдын аларга кереги жок. Силердин оюңарды угайын, — деди отургандарды көз ирмебей тегерете тиктеген хан. Мындай сөздү күтпөгөн бийлер бири-бирин карап таң кала, үй ичи тынчтана түштү.

— Бул жактан Кокон ыкыс берип турганда сиздин Илеге көчүп кетишиңиз кандай болот? — деди айылдары кокондуктарга жакын боло, ыдык көрүп турган Жангарач бий.

Жангарачка баш ийкеп унчукпады Ормон хан, «баары ойлорун айтып бүтсүн» деген ойдо.

— Жерин эалетип коюп эле казактар жөн турабы? Кандуу жаңжал болот. Өзүбүздө канча жер бош жатат Чүйдө, — деди хандын сөзүн кайдыгер угуп отурган Боронбай бий.

Кенесары, Норузбайдын кунун кууй албай турган казактарга өзүңүз барып бересизби? — деп, жан тарткансып, Ормон ханды карады жыйында көңүлсүзүрөөк олтурган Жантай бий.

— Ханыбыз да ар жагын тегерете ойлогондур. Эгинканалуу жер кеңейсе, көчүп баруучулар табылат. Иле деген Көлгө канатташ десек болот, анча алыс жер эмес, ойлонолу, — деди жаагын таяна ынтаа коюп угуп отурган черик бийи, Кенесары, Норузбайдын 1846-жылдагы биринчи чабуулунда кыргыз колун башкарып баатыр атанган алп мүчөлүү Ажыбек бий.

— Кокон ыкыс берип турат десе быякта калың кыргыз бүтүн турбайбы. Ажыбек баатыр айткандай, Иле да алыс жер эмес. Таксыр айткандай, орус падышасы жер берсе, Кокон менен кармашта кыргыз жалгыз болбойт. Орус букарасы болуп калган улуу жүз казактары Кенесарынын кунун кууганга батына албас. Жерди падыша берсе, кыргыз ээлеп алса жаман болобу? — деди чечендиги, калыстыгы менен төбөсү көрүнүп, курултайда баш бийдин бири болуп шайланган Медербек бий.

— Медербек бийдин сөзүндө жүйөө бар, дагы бир жагы Кенесары чабуулунан жүрөгү үшүгөн улуу жүз ханга кол сала койбос. Кыргыз жерин кеңейтүү жөнүндөгү ойду тең бөлүшө колдогонуубуз оң, — деди саяк Дуулат бий.

— Кыргыздын эртеңи жөнүндө кабыргасы кайышкан камкордуктан чыккан ой. Таксырдын жер жөнүндө айтканы, төрт жагын төп ойлонгон ой. Ар иште тобокел болот да. «Тобокел» деп бир тилекте болгонуубуз оң, — деди хан кеңешчилеринин бири, сөз тапкыч чечкиндүү Жаманжээн.

— Ырыскыны Алла таала Жерге чачкан. Жер адамдын эки дүйнө турагы. Жерге камкордук — элге камкордук. Мындай иште бир тилекте болулу. Орусия жөнүндөгү ой да көңүлдү уютуп турат. Кыргыз ичи ымала болгону оң, — деди Калыгул бий.

Эч жакты карабай алдын тиктеп, санын таяна өзүнчө отургансыган Ормон сүйлөнгөн сөздөрдү ынтаа коё угуп, купуя талдап отурган эле. «Башка да ким оюн айтар экен» дегенсип, отургандарды кыдырата карады да:

— Көптүн ою бир чыгып турат. Быйыл кеч күздө Ордолуу айыл бел ашып Илеге көчөт, кудаы буюрса, — деди да, отургандарга бул сөздөр кандай тийер экен дегендей тыным жасай, тегерете көз ирмебей тиктеп турду. Мынчалык иштин кескин бүтөрүн күтпөгөн отургандар бири-бирин таң кала карап, үй ичи жымжырт.

— Мынчалык шашылып... — деген Жантай бийдин үнү таң калыштуу чыкты.

— Шашылышы жок, конуш чалынып коюлду. Ала-Тоонун чыгыш жагындагы Челек дарыясынын боюна барып, Ордо айыл конот. Иле дарыясынын сол жээги Чарын дарыясынын куймасы менен Кашкелең дарыясынын батыш жагындагы бош жерлерди ээлейбиз. Ордо менен кошо көчө турган айылдарда 400 түтүн эсептелди. Көчүү бештин айынын ай арасы

өткөндөн кийин болот. Көчтүн ашуу аша жаңы конушка аман жетүү камы ойлонулуп коюлду. Адыл, Манде, Алыбек, Чаргын, Абыкан, Түлкү баатырлар көч узатышат. Ныязбектин сегизбеги айылдары менен жамаатташ көчүшөт. Тобокел, кооптуу ишке өз туугандарымды коюуну туура көрдүм. Жай алган соң калганыңар көчүп келе бересиңер. Жер көп, эгинканалуу, жайлоолору да кеңири, көп эл батат буюрса, — деп бир аз тыным жасай турду да: — Үмөтаалы келип-кетип турат, Төрөгелди, Медербек бийлер, Калыгул акебиз бул жерде Ордодо болушат. Сиздерден ким Ордо айылы менен көчүүнү каалайт? — деди хан.

— Мен кырк түтүн черик менен кошо көчөйүн, — деди Ажыбек бий.

— Мен да кырк түтүн саяк менен инимди көчүрөйүн, — деди Дуулат бий.

— Солтолордун көчкөнү ылайыксыз го, бул жактагы эгинкана жерлерди бош калтырып, — деди Жангарач.

— Ооба, силер өз ордуңарда болгула, — деди Ормон хан.

Боронбай, Жантай бийлер ылдый караган тейлеринде үн дебей олтурушту.

— Иш ушундай, хан ордосу эки жерде — Байсоорунда, Иледе — болот. Чепте — Сан-Ташта — кышкы ордо турат. Иле менен бул жактын байланышын үзбөйбүз. Ашуу ачылгыча айланып катташып турууга болот. Кудай буйруп Никелей падышадан оң жооп келсе, орустарды, улуу жүздү кошуп алып, Кокон менен кеп урушабыз, — деп сөзүн бүтүрдү Ормон хан.

Ынтымакка үмүткө бата тилене жыйын тарады.

ЖАҢЫ ЖЕРГЕ

Илеге келүүчү айылдар Кара-Ойдон өйдө тарта көл жакалай туура сууларды бойлой конууда. Ат-Башы, Нарын, Жумгалдан келген айылдардын акыркылары мурдагы күнү конуш алышты. Айыл аралары доңшуп, көчүүнүн жайына кулак түрүүдө.

— «Ормон хан казактан жер алыптыр, бышыкчылыктуу дейт». — «Ак падыша казактан жер алып бериптир». — «Ар кимдин өзүнүн жери Мисир, ал жактын кандай экенин ким билет?» — «Ата конуштан козголуп, кайда барар экенбиз?» — «Көнүп кетебиз, алма, өрүк өскөн, бышыкчылыктуу, жайлоо, кыштоосу кенен жерлер дейт». — «Ормон хан өзү бийлерин ээрчитип барып конуш алып келиптир». — «Ар бир урууга тийиштүү жерлер такталыптыр». — «Ныязбектин сегиз беги алдыга көчөт имиш». — «Жердин жакшыларын ошолор ээлешти да». — Андай болбос, хан өзү элди көтөрүп аткандан кийин». — Бийлер барып ар урууга тийиштүү жерлерди тактап коюшкан тура». — «Оторлотсо оторлотсо экен, оторлотпосо отунумду алат элем» дегендей, ырас эле эрте күндү кеч кылбай, суук түшө электе жайга конуп алсак», деген имиш-имиш азыр эл ичин аралоодо.

Бештин айынын он беши. Эртең көч козголот. Ай туяк³³ союлуп Ормон хандын чоң үйүндө Илеге кетүүчү айылдардын бийлери, билермандары отурушат.

— Калайык калктын болочогу үчүн бел байлап, алдыда аруу үмүт күтө элди көтөргөнү турабыз. Элди аман-эсен жаңы конушка кондуруу жайын дагы бир жолу акылдашалы, — деп Ормон хан ойлуу калыбында отургандарга сөз учугун таштады.

Өз ара кобурашып отурган бийлер «ким сөз баштайт» дешип бири-бирин карап, үй ичи тынчый түштү.

— Сиз менен баарыбыз чогуу конуш чалып, ар бир уруунун конуучу жерлерин тактап албадыкпы. Кырк түтүн черик Чарындын куймасынан өйдө тарта конмок болдук. Көчүүчү күнүбүздү тактап алсак эле көтөрүлөбүз. Унаа, көлүктөрүбүз шай. Камыбыз түгөл келди. Кудая кааласа, — деди черик бийи Ажыбек.

— Биз байымдын балдары Бердибек, Бердикожо, Ажы, Субан, Шатен, Кожобек, Ырыскулбек айылдары жамаатташ Челек суусун бойлой конолу деп турабыз, — деди Ныязбектин үчүнчү уулу Ажы.

— Көч камы даяр. Биздин конуш Кашкелең дарыясынын боюнда. Көч узатуучу жигиттер менен ашуунун аркы түбүнө чейин жолду чалып келдик, — деди саяк Кетирекейдин Алыбеги.

— Чалынган конуштардын эң алысына эки ара конуп, жакынына ара конуп жетүүгө болот. Ашууда тыгылышпай, ар бир айыл күн өткөзө көчүп турсун. Бештин айынын беш жаңысында турабыз. Он чакты күн ичинде ай арасына чейин эл жаңы конушка отуруп калгандай болсун, — деди хан.

— Кайсы айыл, кайсы күнү, кайсы маалда жүк коёру, кандай жерге өргүп, конушуна качан жетерин ар бир уруктун, айылдын башчылары, бийлери менен макулдаштык. Эртең таң саардан жүк коюлат. Байымдын балдарынын көчү улуулашып узамай болду. Бердибек аганын көчү алдыда болсун дедик. Байымдын балдарына Үмөтаалы агабыз кичүү үйү менен кошулганы турат, — деп хандын уулун Ныязбектин балдарынан бөлгөн болуп тамашалай күлдү, баатыр аталган Түлкү, бийдин кенже уулу.

— Үмөтаалы агаңды бөлбө, байдын балдарына кошуп кой, — деп күлдү Ормон хан.

— Түлкү баатыр, өз атынды эле чакырып атасың, бизди журтка таштап кете көрбө, — деп борс-борс күлдү Ажыбек бий.

— Бай аке, жарыктык, билип туруп эле капыялайсыз. Сиздин конуш эки ара конуш жерде, бир ара конуштагылар жолду чалып өткөндөн кийин көчөм дебединиз беле, — деди Түлкү бийдин капыя тамашасына жооп берген болуп. — Калган айылдар кезек менен көчө беришет, баары билишет ким качан, кайсы убакта жүк коёрун.

— Билебиз, билебиз, — деген үндөр угулду.

— Бердибек акең макул болсо, жолдун, жердин өңүтүн жакшы билет, Үмөтаалы агаңдын көчүнө жол берсин, — деди Ормон хан. Үй ичи дымый түштү. Бердибек төрдө:

— Оо, «жашка — жол, карыга — урмат» дейт эмеспи байыртадан. Үмөтаалы ханзаданын көчү алдыда болсун, биз анын ачкан жолу менен жүрөлү, — деп Үмөтаалыны карап, эркеткенсип жылмайды Бердибек.

— Көчүү-конуу жайын сүйлөштүк. Эми Орозбак Манас баатырдын Алтайдан Ала-Тоого көчкөнүн айтып берсин, — деди, ханга кадырлуу черик бийи Ажыбек.

— «Ырас айтат, биз дагы жаңы жерге көчкөнү турбайбызбы — Манас атанын арбагы колдосун» деген сөздөрдөн улам Орозбак оңдонуп отуруп Манас айта баштады. Дастандын адегенде созолоно чыгып, бара-бара чукул кайрыла күпүлдөгөн, бирде оболдой эргип, бирде муңайа басаңдаган саптары үй ичин ээлеп, отургандарды байыркы бабалардын тагдырына аралаш жүргөндөй мунутуп турду. Жарык дүйнөнүн жакшылыгына тилектеш ынтымакты бийик туу тутуп, кылымдар түпкүрүнөн бери коломто отун өчүрбөй, элдик нарк-насилди сактап келаткан калктын кажыбас кайратын даңазалай, теребелге таратып атты.

Ай туяк түлөө даамы тартылып бата тилене, алдыдагы көч камын кеп кылып келгендер айылдарына тарады.

Көл башы тоо кыркаларынан кылайган ак шоолалар түн ымыртын сүрө асман мухитин мунарык нурга бөлөп, жылдыздар бириндей суюлуп, таң жарыгы көл кылаасын каптоодо. Таң жарыгында туура сууну бойлой отурган айылда көч камы башталды. Көч алдында айдалуучу мал короодон козголуп, кой-эчкилердин мекирене маараганы, уйлардын үзүл-кесил мөөрөгөнүнө аралаш айыл үстү дүрбөөдө.

Үзүк-туурдуктары сыйрылган үйлөрдүн айланасында уук алган келин-кыздар кылактайт. Камбыл жигиттер бакан тиреп ууктарды бошотуп, түндүктү ылдый түшүрүшүп, аларга жардам берип жүрүшөт. Ууктар таңгакталып, керегелер жыйналып, уук кап, кереге каптар кийгизиле, ком, чомдуу төөлөргө жүк коюлууда.

Көч өтүүчү жолду чалуу үчүн, таң жарыгында айылдан өйдөкү жүк коюлуп аткан журттан үч киши аттанды. Басыктуу чоң карагер атчан, ак калпак, боз чепкенчен Үмөтаалы берки экөөнөн көтөрмө бою алдыда баратты. Анын сырткы турпатынан өзүнө ашкере ишенген кайрат туюлат.

Күндүн муруту чачырай көч козголду. Көч башындагы ат жабдыгы аземделген капчыктуу тору жорго үстүндө ак элечекчен, сур баркыт чапанынын этегин тизесине кыстара, кара сурунан келген сулууча аял — Үмөтаалынын көрөр көз кичүү аялы — баратты. Жетегинде түндүк бастырылып, килем жабыла, эки жагына самоор, көөкөр байланып, чуудасы чубалган кара инген; анын артында чачылуу уук кап, кереге кап кийгизиле үй турманы, жагдан сандыктар жүктөлүп, килем жабылган боз каймалды жетелей, кара жалдуу суналган кула жоргоchon Үмөтаалынын бой тарткан кызы Алтынай; боюна кыналган кара баркыт кемселчен, башындагы үкүлүү кызыл тыштуу, кара кундуз тебетей; бештен өрүлгөн чачы эки жаагынан ылдый төгүлө аркасынан күмүш чачпак менен карматылган; кулагында желбиректүү алтын сырға, кырдач мурун субагай жүзүнө ийилген кара каштары, сурмалуу кой көздөрү төп келе, жумуру ээк алдынан анжиян шурусун алкактаган ай тамагы кылаят. Саймаланган тасма ноктолуу жибек буйлалуу каймалдын мойнуна илинген жылаажын шыңгырап, көч кыймылына шаң берүүдө.

Ага улай жүгүнө килем жабыла, оймолуу кийиз аяк кап, чыны каптар байланган кара атанды жетелеп, кара чепкен, ак жоолукчан, сары чийкил, чекирээрээк көздөрү күлүндөгөн кырдач мурун келин — Үмөтаалынын жан жигитинин аялы — баратты. Жасалгалары ар түрдүү үй турмандары жүктөлгөн төөлөрдү, алына жараша кийинген, ат жабдыктары да ар түрдүү, аялдар, кыздар жетелеген көч чубады. Көч алды суу бойлой ашууга кетүүчү коктуну бет ала баратты. Секиртме чыйырлуу ашуу жолунда кептелишип, унаа бели талыбас үчүн жүк коюу саамыктала башталгандыктан, башкы көч коктуну өрдөгөндө, кээ айылдарда үйлөр жеңилдене чечиле, кээ бирлери алдыда көччүлөрдүн жүк коюшун акмалап турду. Суурулган ыкчам атчан, жеңил кийинген жигиттер көч узатып, жүктүн ооган-эткенине көз сала жүктүү төөлөрдү жандай баратышты.

Коктунун таманынан өйдөлөй солго бурулуп, тоо таяна ат жолуна түшкөн көчтүн башы ашууну бет алды. Жол татаал, ашуу бийик болгондуктан жүгү көбүнчө ат, төөлөргө, кабелтең өгүздөргө жүктөлгөн көчтүн башы ашуу түбүндө, аягы көл кылаасынан жаңы козголо каалгып баратты. Улам жогорулаган сайын жалгыз аяк ат жол кош таштарга кысылып, жүктүү төөлөрдүн өтүшү кыйындай, көч жүрүшү басаңдоодо. Жүктүү унааларга дем бере:

— Оо, оо! Ойсул ата!

— Этят болгула! — деген үндөрдүн жаңырыгы, аяк алдынан кулаган таштардын шалдырына аралаша, көч ашууну карай илкип баратты.

Ашууга таяна берердеги аскалуу бурчук таштарга кысылган жолдун алды бодурлуу тике аска. Унаа жаза басса эле кулайт. Көч аярлай өтүп баратты. Үмөтаалынын үй-бүлөлөрүнөн төртүнчү болуп, кер кашка ат минип бараткан боз кемсел, жүн жоолукчан, бешик өңөргөн кетирекей кара көз келиндин жетегиндеги кара инген таш секиртмеден жаза басып мүдүрүлө жүгү ооп, аскадан кулаганы турду. Көз ирмем учунда кырсык кылтылдоодо. Буйланын чоюлганына кылчайып караган келин шап аттан түштү. Бешикти коёр жер жок, кылт этсе эле кулайт. Сол колуна бешикти кармап, оң колу менен жүктүн бел арканын өзүнө тарта жүктү теңдемекчи болду эле. Жалгыз колдун күчү жетер эмес, кырсыкты туйган төө жаныбар буркурап боздой акыркы күчүн жыйнап титирейт. Келин шамдагай кыймылдап, бешикти артына коё балтырына таканчыктап, эки колдоп жүктү өзүнө тарта теңдеп, супурада кыстарылуу үбөлүктү алып, аркандын алдына өткөрүп толгогондо жүк калыбына келе түштү.

— Оо, Седеп айланайын, коё бер төөнү! Өзүң... бала! Кокуй, Ойсул ата! — деп ыйламсырап үн салды артындагы кара чепкен, элечекчен байбиче.

Бир паста арканды толгой тартып жүктү оңдоп, сол колу менен бешикти ат жалына такай, ээрдин кашын кармап шап атына минген келин төөсүн жетелей жол улады.

— Оо, кайратыңдан айланайын, — деп жалбара келатты санаасы тына түшкөн байбиче.

«Оо, оолоп» жүктүү унааларга дем берген үн, мал аягынан кулаган таш, шагыл каңырты коштогон көч каалгый, алды мөңгүлүү чокудан берки ашууда, арты тээ көл кылаасынан берки түзөңдө келатат.

Көчтүн арты бешим оой ашуу ашып, кеч кыса ашуунун түбүнө жолум үй тиге өргүдү. Алды Челек суусун бойлоп, болжогон конуштарына үй тигип, жай алышты. Көчкөн айылдар эртеси толугу менен бөлүнгөн жерлерден орун алышты.

Бештин айынын онунда козголгон көчтүн арты айдын он бир, он экисинде конуштарынан жай алышты. Эртең хан көчү козголмокчу. Ай арасына дагы беш-алты күн бар, айдын туушу ай арасын алдына салса да, күн алыс болор деп санаа тынч эле. Капысынан батыштан тоо кыркаларынан асман тирей үймөктөлгөн кара булуттар улам көбөйүп, күн бүркөлдү. Нөшөрлөгөн күзгү жамгыр эл орунга отура лапылдай жааган карга айланды.

Ай эсебине төп келбей жааган кар чыгыштан соккон суук шамалга коштоло эртеси түш оой басылды. Ай арасына жете электе кардын мынчалык оор түшкөнү эсте жок.

Ормон хандын чоң үйүндө, айылдарын жаңы конуштарына кондуруп боло, атасынын көчүн узатууга келген Үмөтаалы, хан кеңешчиси Жаманжээн, хандын жан жигити Саза, айылдагы ханга кадырлуулар отурушат. Эртең мененки чай дасторкону жыйналып, бата тиленип, отургандар бири-бирин карап, көчүү жөнү кандай болот деп хандан сөз күтүшүүдө. Санын таяна эч кимге көңүл бурбай ойлуу отурган Ормон хан кабагын көтөрө:

— Үмөтаалы, Саза, Жаманжээн үчөөң камбыл жигиттерден жыйырма чактысын, күрөк, балталарды алып, жол чалгыла. Ашуунун берки бетиндеги борчук аскаларды, секиртмелүү жантаймаларды аралап өтүүчү жолду күрөтүп тазалаткыла. Ашуунун белин күрткү

баскандыр, кар калың, ашууну күрөктөп үдөө кыла албайсынар. Ашуунун эки тарабындагы кооптуу жолдор күрөлүп тазалангандан кийин, субай жылкыны, кур аттарды алдына айдап, ашуунун күрткүсүн буздургула. Жылкыларды үч күнү удаа айдагыла. Үч күндөн кийин Кудай буюрса, жүк коёбуз. Көчкө минилчү аттардын баарын такалаткыла, — деди.

— Көчкү көчө турган кооптуу жерлерде кар басыла электе мылтык аттырып, көчкү көчүрөлү, — деп ханды карады Жаманжээн.

— Ооба, ансыз болбойт, көчкүнү көчүрмөйүнчө кооптуу жерлерге жигиттерди жибербегиле, сак болгула, — деди Ормон хан.

— Азыр, сиз айткандай, чогуу барып жол чалып, жигиттерди коопсуз жерлерге ишке коёлу. Кырк-элүүдөй жигит алабыз го. Мен андан ары жыйырма чакты жигит менен ашуу ашып, жаңы конуштарды, үй тигүүчү орундарды күрөтүп түзөттүрөйүн, ал жакта деле кар оор түшкөндүр, — деди Үмөтаалы.

— Ооба, ошенткениң оң, көч барганда даяр орундарга конгондой болсун, — деди Ормон хан. Ак кар, көк музда боз үйдө кыштоонун кыйынчылыктарын, чоочун жерде кабылуучу кокустуктарды көз алдына келтире ойлуу тунжурап турду да, сөз улады. — Ээн жерде ит-куш болоор, жигиттер куралдуу болсун, казак туугандардын баары эле бизге кучак жайып турган жоктур.

— Аны эске алып турабыз. Сиз айткандай, алдыдагы көчтөр менен жылкы айдап, көч узаткан жигиттердин баары курал-жарактуу кетишти, — деди Үмөтаалы.

— Көчкө минилүүчү аттарды жылкыдан карматып келүүгө жигиттер жиберилди. Буйурса бүгүн түштөн кийин усталар ишке киришет, — деди Саза.

Хан ойду айттырбай тапкан сезимтал камкор жигитине ыраазы боло карады да:

— Эми капыстан минтип көчүү-конуубуз ак кар, көк музга туш болуп турат. Көч даярдыгы телегейи тегиз, дыкат болбосо, кырсык каш-кабактын ортосунда, сак болгула, — деп сөз бүттү деген таризде сакалын сылай оңдонуп тура өз алдынча ойго кетти.

Кеңештегилер көч камын көрүүгө тарады.

Үч күн бою көч жолу ачылып, көчкү көчүрүлүп, касабалар күрөлүп, ашуунун эки бетинде тең тынымсыз иш жүрүп турду. Ашуунун белиндеги күрткү бир сыйра алынгандан кийин күн сайын чубатыла айдаган субай жылкылар күрткүнүн калганын бузуп, из салып турду. Үчүнчү күндүн акырында ашуу ачылып, көч жолу даяр болду.

Эртеси бештин айынын төрт эскисинде³⁴ эртең менен хандын көчмө ордосун чечип, жүк коюу башталды. Көчмө ордо менен ханайым Уулбала барары айтылган.

Ормон хан таң саарында Жаманжээн, Саза баштаган он чакты жан-жөкөрлөрүнүн узатуусунда аттанды. Ашууга чейин жол чалып барып, ашуунун белинен дүрбү менен көчкө көз салып турмакчы.

Ургал жааган кардан кийин, асман чайыттай ачык, кеч күздүн сейрек булуттары тоо кырларына сүрүлө, кыймылсыз. Күндүн муруту жерге тийе хан көчү козголду. Көч башында аземделип ордо үйүнүн турмандары жүктөлүп, килем жабыла, үстүнө күмүш чегеленип, текенин мүйүзүнөн кынапталган түндүк бастырылган, чуудалары сеңселген, сайма ноктолуу, жибек буйлалуу кара инген жетелеп, айтылуу сулуу, ханайым Уулбала баратат. Миңгени ак жал чабдар жорго; ээр токуму күмүштөлүп, булгаары тердиктин четтерине кундуз бастырылып, бурчтарына жылдызчалар чегеленген; күмүш суусар жакалуу, жашыл тукаба тышталган кундуз ичиктин этектери ээрдин тарагына, эки тизеге кымтылган; башында төрт эли кундуз тасма тартылган чакан элечек, моймолжуган сурмалуу кара көздөрү кырдач мурун, буудай өндүү ак куба жүзүнө төп келе, эриндери татына кымтылган, көлөч-маасылуу буттарын күмүш үзөңгүгө сүйөй ойлуу баратат. Ата-эне алдында эркелеп өскөн кыз курагы, ата конуш жайлоолор көзүнө элестөөдө. Көптөн бери көрбөгөн курбуларына жолугар бекен, алар кандай болушту экен? Биринчи жолу Шолпан жеңе менен айлуу түндө селкинчекке барып, оюн курган келин-кыздарды, жигиттерди көргөнү, алгач айылдаш жигит менен селкинчекке түшкөн кызык учурлар көзүнө элестеп баратты. Ашуунун түбүндө Алыбекке жолуккан кооптуу учурду, Алыбектин адамгерчиликтүү жылуу мамилесин, Алыбектин үйүндө Ормонго көзү түшкөн учурду эстеп жылмайып, ээрге оңдоно отурду.

Тагдырына ыраазы — уул-кыздуу болду. «Ханайым» делип, эл ичинде кадырлуу. Өзүнүн сыпайы сылыктыгы, колунан көөрү төгүлгөн иштүүлүгүнөн айыл ичинде абысын-ажын арасында зоболосу жогору. Алдыдан кубанычтуу күндөрдү күтө, маңдайы жарык баратат.

Уулбаланы улай, аруу үй-мүлктөрдү, жууркан төшөнчүлөр жүктөлгөн жасалгалуу төөнү жетелеген элечекчен, кара кер атчан үй кызматындагы аял, ага удаа конок үйүнүн, аш үйүнүн эмеректери жүктөлгөн төөлөрдү жетелеп, ар түрдүү кийинген ашмачы, бычмачы, тикмечи аялдар келатышат.

Хан көчүнөн бир аз артта Жаманжээн кеңешчинин, хандын жан жигити Сазанын, хан кызматында болуучу беш-алты кадырман адамдардын көчтөрү келатат.

Көч алдында жолду дагы таптап, коопсуз өтүү үчүн жалдуу ак боз айгыр баштаган субай бээлердин үйүрүн айдап, куралдуу үч жигит кеткен.

Көч алды коктунун таманын өрдөй үч чакырымча баргандан кийин солго бурулуп, тескей беттеги чыйырлуу жолго түшкөндө, көчтүн аягы көл кылаасынан бери түзөңдө келатты. Алдын ала кооптуу жерлерге көчкүсү көчүрүлө күрөлүп-тазаланган жол чубаган жылкы таманына таптала коопсуз.

Түш кылайган кезде көчтүн алды бодур аскалуу тескей бетти басып өтө, ашуу алдындагы жолдо баратты. Ашуунун белиндеги кыраңда Ормон хан дүрбү салып турат. Көз уялткан ак кар баскан өрөөндө тизилген шурудай чубалып келаткан көч көз алдына тартылды. Көч калбаат келатат. Ооган, жыгылган унаа көрүнбөйт. Көч аягынан өйдө тарта кыдырата көз жүгүртө, кооптуу жар таштын секиртме жолунан аярлап өтүп келаткан жүктүү төөлөрдү карап турду. Андан өйдөлөтө өз көчүнүн унаалары да шай келатканын байкап турганда, ак жалдуу чабдар жоргого келишимдүү отурган, ак элечекчен, кундуз ичикчен жаш аялдын сымбаттуу элеси көз алдына тартылганда эр туюму эргий, ичинен жылмайды. Алтымыштын кырын аша, кадыр билген жаракөр жар күттүргөн тагдырына ыраазы эле.

Түш ооп калды. Көчтүн алды ашуунун белине жеткенде хан жан-жөкөрлөрү менен аттанып, ашуу алды жаңы конуштарга бет алды.

Күн мурунтан жиберилген жигиттер ар бир үйдүн конушун күрөп, түздөп, кереге аяктарын жылуулоого керектүү топурак даярдап коюшкан.

Бешим оой хан көчү конушуна келип, жүктүү төөлөр үй тигилүүчү жерлерге чөгөрүлүп, жүктөр түшүрүлө, камбыл жигиттер таңгактарды чече, келин-кыздар кереге жая, жигиттер түндүк көтөрө баштады. Күн нуру чагылышкан ак карлуу өрөөндө көчмөн турмуштун түйшүктүү камбыл тиричилиги өкүм сүрдү. Кээ бир конуштарда кызыл жошолуу кереге капшыттарын жаңыдан жайып баштаса, кээ бирлеринде кереге капшыты бекитилип, жигиттер түндүк көтөрүп, кыз-келиндер уук саюуда, кээ бирлеринде туурдук, үзүктөр жабылып, боолору байланууда.

Тоо кыркаларына жашынган күндүн кызыл алоосу өйдөлөгөн сайын кызгылтым агыш нурланып, булутсуз көгүш асманды ажайып көрккө бөлөйт.

Күүгүм кире суу жээги өндүргө тигилген ак өргөөлөр ак карга төнө түндүктөрдөн булаган түтүн гана конуш орундарын айкындап турду.

Демейдегидей айылдын өйдө жагында хандын ордо үйү, Уулбаланын өргөөсү, конок үйү, аш үйү, бир аз өйдөрөөк аш бышырып, отун-суу алып кызмат кылуучу малайлардын үч үйү тигилген. «Чоочун көзгө» деп алар да тандамал үйлөр.

Боз үйлөрдүн үзүк-туурдуктары эки кабатталган, кереге аяктары туурдуктарга жеткире топурак менен жабылган, кернейлери түндүк чамгарактарына жете темир мештер орнотулган.

Мурда көчүп келген айылдарды кыдыра, элдин ал-жайын көрүп кайткан хан көз байлана Уулбаланын өргөөсүнө келип түштү.

Илеге куйуучу туура сууну бойлогон өндүргө кечээ келип конгон айылда көчмөн турмуштун жаңы конуштагы кыш тиричилиги, үйлөрдүн айланасында мал байлануучу орундардын карын күрөгөн эркек-аялдар көзгө чалынат. Айыл ортосундагы кой короо орунун кардан тазартып, көгөн тарта он чакты аял-эркек жүрөт. Өргөө ордодо Саза, Жаманжээн, Үмөтаалы адеп сактай, Ормон хандын сөзүн ынтаа коё угуп отурушат.

— Өрүш-жайыты чоочун жаңы жер, мал жайыттарын таанып, отун камдап, жайларын жылуулап, кыштан аман чыгып кетсе, эл көнүп кетер. Кечээ берки четке конгон айылдарды көрүүгө үлгүрдүк. Чарын куймасы, Кашкелең жээгиндеги айылдардын ал-жайын билүү керек. Үчөөң жигиттериңер менен бөлүнө аттанып, айыл абалы, мал жайыттары менен таанышкыла. Мен да аттанамын. Жердин уусун баамдай ала турган эстүү кишилерди жиберип, казак айылдарынын чети кай жерде экенин кылдат такташсын. Жигиттер курал-жарактуу сак турушсун, — деди Ормон хан.

— Мал күзөткөнгө, бөтөнчө жылкыга куралдуу жигиттер көз салып турушат, — деди Жаманжээн күн мурунтан кам көргөнүн билдире.

— Ар үйүрдү беш-алты куралдуу жигит кайтарсын, жок дегенде бирөөндө мылтык болоорун сүйлөшкүлө айыл билермандары, бийлер менен. Өз боюна сак болуп, коңшуну ууру тутушпасын. Казак султандары Тезек, Абулпейиз менен сөз болгон, катыла коюшпас, — деди хан ойлуу калыбында.

— Кенесары, Норузбайдан кийин жүрөктөрү деле үшүп калгандыр, — деди Саза мурутунан жылмая.

— Ошолордун кунун кууйбуз дечүлөр да чыгар, — деди Үмөтаалы.

— Азырынча антүүгө чамалары жок. Негизи андайды күтүүгө болот. Падышадан жерди менчиктетип алгандан кийин султандарды ооздуктайбыз, — деди Ормон хан.

Сөз Иле бою, Чарын куймасы, Кашкелең жээгиндеги эгинканалуу жерлерди чалуу жөнүндө уланды.

Тезек төрөнүн кеңешине келген казак улуу жүзүнүн абройлуу билермандары, султандары анын Талгардагы кыштоосунда кечээтен бери конок сыйын көрүүдө.

Балык жондоно салынып, терезелери айнектелген там үйдүн конок бөлмөсүнүн ичи жасалгалуу, алдына тактай төшөлүп, өрө кийиздер, үстүнө ала кийиздер төшөлгөн. Капшыттарына саймалуу туштук тартылып, төргө такта үстүнө жууркандар жыйналган, эр жак капшытта чымылдыкка жанаша жука килем жабылган жыгач керебет. Төрдө көлдөлөң үстүндө кундуз жакалуу көк тыштуу түлкү ичикти желбегей жамынып, жакасы ачык кара кемселине күмүш кемер курчанып, малдаш урунуп олбурлуу Тезек төрө отурат; башында кырбуусу тайкы кызыл тукаба тыштуу кундуз тебетей, кабагы бийик; коюу жээрде каштары алдындагы чекирээк сурмалуу көздөрү салабаттуу тиктейт. Дөңсөгүрөөк кырдач мурун, ээрди түйрүгүрөөк, ачаланган жээрде сакалы серпилген, узун мурутун сылай конокторуна көз жиберүүдө. Оң жагында Аблай хандын урпагы Сүйүк султан, тик жака боз нооту кемселине күмүш кемерин шалкы курчанып малдаш уруна эркин отурат; башында саймалуу кырбуусу бийик калың кийиз калпак, чап жаак кара сур жүздүү, суйдаң кара каш, сурмасыз сүйрү көзү кытмыр тиктейт, таноосу кененирээк кырдач мурун, суйдаң кара сакал-муруту сыйда серпилген. Турпатынан өзүн көптөн жогору сезген текебер туюлат. Тезек султандын сол жагындагы сары чийкил, эткээл, бети тегерек, мурду жалпагыраак, маңдайы жайык келип, сурмалуу чекир көздөрү ойлуу, башында кара баркыт тыштуу суусар тебетей, кайырма жакалуу ак кементайын желбегей жамынып, ички боз кемселине жибек жоолук курчанган Абулпейиз мурда башталган сөздү улагансып:

— Тезеке, «Ормон хан эли менен Илеге көчүп келди» дедиңиз. Бул не деген зордук бирөөнүн жерин суроосуз ээлеп алганы? — деди.

— Ээлебегенде нетеди, Дуулат, Албан туускандар тууган жеринен безип кетсе, жер ээсиз турса, ээлейт да, — деди Тезек төрө.

— Албан, Дуулаттар кетсе, башка казак жокпу, жер бабалардан калган казактын жери го. Ормон хан Кенесарыны өлтүргөндөн кийин башка казак жок деген го?! — деп обдула Тезекти карады Сүйүк султан.

— Дегениңер туура дечи. Ормон ойлонбой иш кылбай турган кыраакы киши. Мунун сыры бар, — деди Тезек ойлуу калыбында.

— Не сыр болмок эле, Кенесарынын кошуунун талкалагандан кийин дөгүрсүп калган кыргыздын зордугу да, — деп сакалын сылай оңдонуп отурду Булан бий.

— Зордугуна көз жуумп отура беребизби кыргыздарга жерибизди тебелетип коюп?! — деп чебеленди Сүйүк султан.

— Ойлонолу, Ормон оңой жоо эмес. Кокондун да мизин кайтарып койду, — деп Тезек төрө сөзүн бүтө электе:

— Ой бай, Тезеке, «Кокондун мизин кайтарып койду» дейсиз. Кайтарса куп болуптур сарттарга, алты сан казак барбыз го, Кенесары менен кошо жамы казак өлгөн жок го! — деп кызууланды Сүйүк султан.

— Султан, сабыр этиңиз, жерди Ормон ханга мен берген жокмун го, — деп Буланды карап күлө сөзүн улаган Тезек: — «Ормон хан ойлонбой иш кылбайт,» дедим го. Алды-артын өлчөп иш кыла турган айлакер киши Ормон. Ал ак падышанын өзүнөн үлкөн сыйлык алды. Орусия

аны менен ич ара алакага өтүп сүйлөшүп тур деген кабарым бар. Орустар сүйөбөсө, Ормон Илеге баш бакпайт эле го, — деди.

— Андай албай турамын, Тезеке, орус Ормонго: «Бар, казактын жерин басып ал» дебейт го. Ормондон оруска не пайда? — деди Булан бий.

— Ормондун оруска пайдасы көп, Булаке. Оболу өз каруусу жетпеген каскагы Кенесарыны жеңип берди. Энди Орус Ормонду Коконго жумшаган тур го дейм. Ормондун күчүн Кенесары окуясынан орусчу көрбөдүбү. Ошол күчтү Коконго шилтейт орус. «Губурнатор Горчаковдун Ормонго жазган каты бар» деген имиш бар, — деди тиги экөөнөн мурда орус букарасы болуп, алакада жүргөн Тезек төрө.

— Сыйласа — сыйлап, жумшаса, Коконго жумшай бербейби Орманды. Кудайга шүгүр, казак калкы да бар го, орустун өз букарасы, — деди өзүн Чынгызхан, Жоочу, Аблай хандардан бери келаткан төрө насиле катары санап, жамы казакка доомат артып жүргөн Сүйүк султан.

— Ошо «жамы казагың» бүтүн болбогондуктан оруска Ормон хан керек болуп турабы дейм, султан, — деп бир аз ойлуу турду да, сөзүн улады Тезек төрө. — Мына өзүңүздүн жаныңызда Алматыдан бери Таучибек бийди көрбөй турасызбы? Кокон үчүн чеп куруп, сыпайларын кармап турганын. Муну көргөн орус жаалы катуу Ормон ханда чоң ордону кычырата кармап, Таучибектин топусун алдырганы турабы дейм, — деп жылмая конокторун алмак-салмак карады.

— Ормон өзүнчө хан, орус букарасы эмес го, — деди Булан.

— Таучибек чебин талкалап, улуу жүздү бүт ээлөө, акыры Коконду да колуна алуу үчүн орус Ормон хан эмес, шайтанга да өнөк болууга даярбы дейм, — деп жүйөлүү кычык сөз таштап, ыраазы боло борс-борс күлдү төрө.

— Айтса, айтпаса төгүнбү, — деп кошо күлдү Булан бий.

— Казакты кыргыздарга басып береби Орусия, Ормон ханды алып келип, өз букарасын кор кылып! Кыргыздар казак жерин ээлеп кетет экен да, — деди күйүккөнү басылбаган Сүйүк.

— Орустун амалы үлкөн го. Оболу Таучибекти талкалап, чоң ордону бириктирсе, анан Ормон хан менен өнөк болуп Коконду каратса, кыргыздарды өзүнө кошуп алуу кыйын эмес экенин көрүп тур го алар, — деди Тезек.

— Кыргыз өзүнчө хан көтөргөн Ормон оруска күнкор болорун туйбайбы? — деди Булан.

— Ормон хан да муну куп билет деп ойлоймун. Казакты бириктирип, Коконду алып берсе, өз алдынча коёр деген ою бардыр. Же Ормон хан орустун жардамы менен казак-кыргызды бириктирип хан болууну каалар. Келечек ханыбызды сыйлаңыздар да, — деп тамашалай Сүйүктү карады Тезек.

— Алты сан казакка кара кыргызды баштык кылып тек отурганыбыз Кудайга, ата-бабанын арбагына жакпас. Таучибек бийди өзүбүз теске салабыз. Ормон хан менен жакшылыкча сүйлөшүп, өз жерине кетирүү керек. Кетпесе чабуул салып, кубалап кетиребиз, — деди Сүйүк.

— Сүйүк султандын күйүккөнүнүн да жөнү бар дейм. Кыргыз-казак абалтадан өз эркинче жүргөн эки башка эл гой. Ар кимдин өз отаны, өз намысы бар. Ата-бабанын астанасын таштап дуулат, албандар да чет жерде, көпкө туруктай албас дейм, кайра келеди гой — ойлонолу, — деп Тезекти карады Булан.

Тезек ойлуу үн дебейт.

— Биз орус букарасыбыз. Орусия өз букарасын сактоого тийиш. Беремиш майорго даттаналы, солдаттарын жиберип, Орманды кетирсин казак жеринен, — деп оңдонуп отура Тезекти карады жүйөөлү сөз тапканына көңүлү көтөрүлө түшкөн Сүйүк султан.

— Султан, шашылбаңыз, — деп Сүйүктү ойлуу тиктеген Тезек сөзүн улады: — Өз алдынча келип бирөөнүн жерин ээлеп алуучу көөдөктөрдөн эмес Ормон хан. Беремиш майор аны көчүрө албайт. Бул окуя губурнатор, улук ак падышага да маалым. Айттым го себептерин. Кыш чыкканча абайлап Ормон хан менен алакалашып туралы, артын көрө жатарбыз, — деди Тезек.

— Төрө туура кеп урду. Байыртан эле казак-кыргыз калктары бири-бирине убактылуу жайлоо, кыштоо берип, түбү бирге туушкан эл катары сыйлашып турчу эмес беле. Жазга чейин абайлап туралы, албетте, дуулаттарга кабар жетсе алар да карап турбас, — деди Булан бий.

— Осы сендер кыргыз менен сөздөшүп алган жоксуңарбы? — деп капыя тамашалай күлдү, жүйөөлү сөздөргө муюй түшкөн Сүйүк султан.

— Эмки аптада ата-баба салтын сыйлап, Ормон ханды өрүлүктөп барсам деп турамын. Канча айтса да кара кыргызга каада менен хан көтөрүлгөн, калкка пайдасы тийчү эрен эмеспи, — деп Тезек төрө жээрде сакалын сылай, эр сыйлаган нарктуу киши катары конокторуна көз жиберди, көмөкөйүндө «силер да менин жөрөлгөмдү жолдойсуңар го» деген ой турду.

— Арийне, көчүп келген коңшуну өрүлүктөө ата салты, адамгерчиликтин жосуну гой. Биз да карап турбаспыз, — деди Булан бий.

— Мейли, ошондой болсун. Ормонду хан катары, жаңы коңшу катары убактынча күтөлү. Менин мазамды алып жүргөн дагы бир үлкөн иш бар, — деп Тезек төрөнү карады Сүйүк.

— Айтыңыз, угалы, — деди Тезек.

— Кечээ, Алашхандын бейити Кара сеңгирде казак үч жүзү биригип хан көтөргөн Кенесары, инилери Норузбай, Эржан султандар кунсуз калабы? Бабабыз Аблай хандын арбагы уктатпайт го бизди, — деп малдашын түзөй, кементайын көтөрө оңдонуп отура, Тезек төрөнү карады Сүйүк, «сен да Аблай хан насилиненсиң» дегенсип.

Жаш кезинен эл аралап алыс жакынга сереп салууга каныккан, өтө куу, амалкөй, кайдан пайда, кайдан зыян болорун аңдай билген Тезек:

— Ой бай, баурым, нени айтасың. Бул иш казак-кыргыз арасында демейкиче кун кубалоонун жүйөөсүнө жатпай турат го, Кенекебиз түмөндөгөн кол менен түгөл жаткан кыргызга өзү барып кыргын салып, жазасын алды го. Не дейсиз? Буга көздү жумуп, ата намысы дейин десең, Орусияга он жыл моюн бербей жүргөн жахангер Кенекеңдин түмөн колун талкалаган кыргызга катыла аласызбы? Тамагына каскак болуп турган «сөөктү» алып берген Ормон ханды Орусия колдоп турат го. Не кыл дейсиз? — деди.

Бир тынымга сөз токтолуп, үй ичи тунжурап турду.

— Султанайым Бопуйкан кыргыздарга, Ормон хан алдына барды деп уктук эле. Не жооп угуп кайтты экен? — деп Тезекти карады Булан бий.

— Кене хан шейит болгон жылы жайында султанайым Бопуйкан Ормон хандын алдына Сыздык султанды ээрчитип барат. Ормон хан султанайымга атайын өргөө көтөрүп, сыйлуу мейман күтөт. Кыргыз ханышасы казак кызы Уулбала жөкөрлөрү менен султанайымдын кызматында болушат. Эртеси хандын кабыл алуусуна чакырылган Бопуй ийиле салам айтып:

— Таксыр, кечиргейсиз, аял башым менен хан астанасын аттап келип турамын. «Кагылыштан хан өлөт» дегендей, сыйырдын эки мүйүзүндөй насиле бир эки элдин ортосунда бейпай окуя болуп, хан агабыз Кене шейит кетти. Хан агамдын дайынын билейин деп астыңызга келип турабыз. Эр жетип келаткан уулу жанымда, — деди.

Катарында турган Сыздык өспүрүм:

— Ассалоому аллеюкум, хан ата, хан акемдин жайын сурап келдим, — деп салам айтат чөгөлөп турган калыбында.

Ойлуу мелтирөп отурган Ормон хан:

— Жогору өткүлө, боордошторум, — деп жанынан орун жаңсап, оң жагында отурган Махмуд молдого ишарат этет. Шейиттердин арбагына куран окулуп, бата тиленгенден кийин:

— Султан айым карындашым, султан иним, Кене хан казактын үч жүзүн бириктирем деген чыгаан жаангер эле, бийлик азгырыгы болдубу, түгөл жаткан кыргыз элине кол салып, ажал тапты, тагдыры ушундай экен. Кене ханды өлүмгө кыялы деген ой бизде жок эле. Күнөөсүз кыргынга учураган эл толкуп, кыйналып өлтүрүлгөндөрдүн үй-бүлө, туугандары кол салып, мерт болду. Жаны бейиши болсун, — деди Ормон хан, өспүрүм Сыздык султанга сыпайы көз кырын сала.

— Тагдырдын жазмышы ошондой болду, хан ага. Кенекем кыргыз менен биригип Коконду алып, Оруска чыгам деп жүрчү эле, ою орундабады, — деди Бопуйкан.

— Аңдай болбоду, султанайым карындаш, Кене хан, «Мейли, макул биригели», — деп койгон шартымды кабыл албай, сөзгө келбей, кыргын салып кирбедиби. Аны уккандырсыз, — деди хан.

— Хан ата, мен акемдин өзүн болбосо да, жаткан жайын көрөйүн, уулу катары өкүрүп, бата жасайын, кабырына таазим этейин деп келдим, — деди чымыр денелүү, атасынча текеберлүү тиктеген өспүрүм Сыздык.

— Албетте атаны жоктош уулдун милдети, баланы ошон үчүн тилейт Кудайдан, — деди хан.

— Хан ага, мүмкүн болсо Кенекемдин жайын көрсөтүңүздөр, иним экөөбүзгө, — деди Бопуйкан.

— Албетте көрөсүңөр. Кенекендин кийген кийимдерин, урунган буюмдарын, ат жабдыгын сактатып койгонбуз. Таберикке алып кетесиңер. Бүгүн бизде конок болуп өргүп, эс алгыла. Эртең баары болот, — деди да, — султанаыймды, султан Сыздыкты коноктогула, — деп кошумчалады Сазаны карап.

Султанаыйм Бопуйкан, султан Сыздык хандын конок өргөөсүндө, ханайым боордошу Уулбаланын өргөөсүндө, конок болушат.

Эртеси ханайым Уулбаланын, жигит башы Сазанын узатуусунда Кызыл-Суу өрөөнүндөгү Кенесары, Норузбайдын кабырларына барып, таазим эте куран окуп, кайра келишет.

Ормон хан султанаыйм Бопуйкан менен Сыздык султанды дагы бир өргүтүп сый көрсөтөт да, экөөнө бир сыйра сарпайы кийим кийгизип, алдыларына бирден ат тарттырыптыр. Кене хандын ат жабдыгын келишкен аргымакка токутуп, кийим-кечесин бөктөрө, кылычын ээрдин кашына илип узатыптыр, — деп сөзүн бүттү Тезек төрө.

— Ормон хан үлкен адамгерчилик жасаган экен, — деп ыраазылыгын билдирди Булан бий.

— Хандын баркын хан билет, хан билбесе ким билет, — деди Тезек төрөнүн жай аңгемесине көнүлү тына түшкөн султан Сүйүк.

— Ушундай айкөл да, катаал да, эр жүрөк да, айлакер да киши бизге көчүп келди, — деди Тезек төрө.

— Казак-кыргыздын каадасын сыйлап, сиз айткандай өрүлүктөп сый көрсөтөлү. «Сыйга сый, сыр аякка бал» дегендей, кыргыз ханынын да сыйын көрөлү, — деди Булан.

Аңгеме казак, кыргыз, кокон, орус алакаларынын болочогу жөнүндө уланды.

Илеге көчүп келген кыргыз айылдары жайыттары кенен, отун-суусу мол өрөөндөрдү ээлешип, көңүлдөрү тынык кадыресе тиричилик өткөрүүдө.

Үчтүн айынын орто чени. Кыш чилдесинин алды, согум маалы.

Казак султаны Тезек тогуз кысырак³⁵ айдатып, аялын, жигит-жалаңын ээрчите Ормон ханды өрүлүктөп түшкөнүнө эки күн болду. Ормон улуу жүздөгү Жоочу урпактарынын ичинен төрө атанган кадырлуусун хан каадасы менен тосуп алды.

Кайын-журттун насилин сыйлаган Ормон хан меймандарын конок үйү эмес, Уулбаланын өргөөсүндө күттү. Нокто катылбай куландай туйлаган кулун союлуп, кысыр эмдинин мейиз чайкалган кымызы сунулуп, дасторконго кыргыздын боорсок, эжигей, казы-картасы, Кашкар, Анжиян жемиштери аралаша дасторкон үстүндө. Бейиш берекесин жайнай, комуз чертилип, дастандар айтылып, казак кызы Уулбала ханайымдын темир комузга кыргыз күүлөрүн жан-дүйнө туюмун эргите какканына машырланып көңүл куштары көкөлөп, коноктор курсант отурушту.

Эртең мененки чайдан соң Тезек төрө менен Ормон хандын баарлашуусу хандын ордо үйүндө уланды. Ордо өргөөдө жүк жыйылбаган төрдөгү килем жабылган тактанын эки жагында баш кеби менен союлган эки илбирс азууларын арсайта суналат. Эки капшыттарына тартылган перси килемдерине эр жагына хандын чоң атасы Эсенгул баатырдын кылычы, айбалтасы, жалдуу Баракты сайып түшүргөн түпөктүү найзасы, эпчи жагына Ныязбек бийге Батыш Сибирь генерал-губернатору Глазенап* тартуулаган алтын жалатылган кындуу кылыч илинүү турат. Эпчи жак босогодон өйдөрөөк күмүш ачалуу ала баканга сырт кийим илинүү. Тактайланылган үй алдына өрө кийиздер, үстүнө жыш көгүш килем төшөлгөн. Төрдө аюу талпакта Ормон хан, оң жагында коногу, анын кеңешчиси Жунус молдо жай алды. Сол жагында хан кеңешчиси Жаманжээн отурат. Ар кимиси өз баркын туя, салабат күтө сыпаа, олуттуу. Кечээ күнү бири-бири менен дидарлашканына чын дилден ыраазы болушуп, беш күндүк жарык дүйнөдө жашоонун ыраматы, машакаты жөнүндө сыр төгүшүп, өмүрдү, махабатты даңазалаган комуз күүсүнө көңүлдөрү эргий, агынан жарыла отурган, агедил курбу кишилер, азыр негедир өзүлөрүн токтоо тутушуп, ар сөздүн артынан айтылбаган сыр туйгулары келгенсип, аяр аңгемелешүүдө.

Бири-биринин адамгерчилик асыл сапаттарына айкалышкан көйкашка эрдиктерин чын дилдеринен сыйлашкан эки эрендин элине кызмат өтөп, атак-даңк күтүүдөгү максаттары кайчы эле.

— Жаңы конушка келип, коңултактап көнө албай турганда, сиздин ата салтын сыйлап келгениңизге курсант болуп турамын, — деп Тезек төрөгө ыраазылыгын билдире сөз улады Ормон хан. — Казак-кыргыз жайлообуз жамаатташ, коюбуз короолош, жылкыбыз өрүштөш бир тууган элбиз. Иленин бою ээн турганын угуп, казак туугандар менен жамаатташ кыштап-

жайлап, сый көрүшөлү деп көчүп келгенибиз ушул, — деди түпкү максатын көңүл тереңине чөгөргөн Ормон хан.

— Ой бай, Ормон баатыр, несин айтасыз, мен өзүм да сиз менен дидарлашканыма териме батпай кубанып отурмун. Ою бирдей, сөз сыйлаган киши менен баарлашуу өзүнчө рахат гой. Жер Кудайдыкы, Кудай берген казак тууганыңдыкы. Кышта, жазында эгин эгип ал, жайла, — деди Тезек төрө

Ормон хандын көңүлүндө катып турган сырынын четин туйган таризде.

— Ошентсек да болот, дуулат, албан туушкандар кайтып келишсе, жерлерин бошотуп беребиз, — деп сакалын сылай бир аз тына калды да: — Баса, төрө, бул дуулат, албан туушкандар не болуп үркүп кетишти? — деп суроо узатты Ормон хан, үркүүнүн себебин билип турса да Тезектин оюн бөлүү максатында.

— Ой бай, туушканым, баатыр, мунун өзү бир орунсуз иш болду гой. Алты сан казакка баш болгон Жоочу тукуму алты бөлүнүп арызданып, анын ичинде Самаке, Аблай балдары өчөгүшкөн жоо болушуп, Кенесары хандын казакты бириктирели деген аракетин кандуу жаңжал менен бүткөнүн билесиз. Эми Улуу жүз ичи эки жакка бөлүнүп дуулат, албандар Кокон тарапка көчө качышты, аларды эч ким куубады.

— Дуулат, албандар жамы үркпөгөндүр, — деди Ормон хан.

— Жамы эмес, Таучибек бийибиз Иледен алыс эмес жерде Коконго чеп куруп, аларга датка болгон, ошо Таучибек Керим бийлердин азгырыгы менен кызыл бөрк чапырашты, чымыр, кашкароо, ботпай уруулары үркүштү. Качанкыга чейин үркүп жүрүшмөк эле. Улуу жүз — Орусия букарасы. Орусия зор мамлекет, көп эл. Алар каптаса Кокон да, Таучибек да түтө албас, — деди ага султан наамын алган Тезек төрө, Орусияга кызмат өтөөгө берген анты жадында турду.

— Өткөн жайда орус төрөсү башкарган аскерлерди Таучибек кайра кубалаптыр деп уктук, — деди ар нерседен кабардар Жаманжээн.

— Ооба, ошондой болду. Коткевский деген капитан аз гана жоокер менен келген экен. Таучибек, Ачикей, Түлеберген бийлер, Кудайменде, Үрүстөм, Султандар биригип каптап, тигилер куралчан көп колго туруштук бере албаптыр. Азыр замбирек сүйрөтүп, көп аскер менен генерал Корбашып чыкты дейт, Таучибек кайда барат. Алды-артын аңдабаган куру намыс башын жарады го, — деп Ормон ханды карады Тезек төрө. Кенесарыны талкалаган кызматың Орусияга канчага чейин колко болор экен. Акыры сени да өз алдыңча койбойт го» деген ой жадында турду.

— Арийне орустар өнөрлүү, көп эл. Байыртадан падыша күткөн адөөлөт эл болуу керек. Букарачылыгына өткөн казактарга мамилеси кандай? «Эгинканалуу жерлерден казактарды сүрүп, мужуктарын отурукташтырып атат» деп угабыз, — деди Ормон хан сөз учугун Тезекке таштай.

— Эй, баатыр ай, казак-кыргыз көчүп-коно жерге көп назар тикпеген элбиз да. Ээн жаткан эгин эгүүгө ыңгайлуу жерлерге мужуктарын алып келгени ырас. Мурун аздыр-көптүр жер ээлеп турган казактарды сүргөн жок. Казак-кыргызда «Уста менен достошсоң нар кескенин аласың» деген кеп бар го. Орустун өнөрү жуккан билим алган казактар бар. Валихандын уулдары, Бокей, Самакенин уулдары Битербордон окуп, үлкөн иштерде жүрөт, — деди Тезек.

— «Ырыс оошот, өнөр жугушат» деген накыл ырас да. Өнөр, билим ар бир элге керек. Дини, дили бөлөк болсо да, орустун өнөрүн үйрөнүүдөн намыс кылуу жарабайт, — деди Ормон хан.

— Таксыр, айтканыңыз калетсиз, — деп адеп сактап Ормон ханга кайрылып, сөзүн улады Тезектин жолдошу аалым Исхак Мазум. — Андай болсо кыргыз туугандар өз алдыңчабыз деп хан көтөрбөй эле, бизчилеп орус букарасына өтүп эмне албады?

Өз оюндагы сөздүн дал үстүнөн чыккан жолдошуна ыраазы болгон Тезек төрө мурутунан жылмайды.

Тике берилген суроого таамай жооп берсем деп бир аз ойлоно түшкөн Ормон хан:

— Кудай таала ар бир пендесин өз алдыңча эркин жараткан. Бирине-бирин көз каранды кылган жагдай адилетсиздиктин башаты. Ар ким өз алдыңча болгондо алака да адал болот. Өнөр-билим да астейдил үйрөнүлөт, — деди Ормон хан, жоопко канааттанган таризде аалым башын ийкей Тезек төрөнү карады.

Тезек төрө санын таяна ойлуу отурган. Ормон ханга алдыртан көз жибере малдашын түзөй, обдула отурду да:

— Мен батына албай отурдум эле, Искак аалым суроого жол ачып берди. Кытай, Кокон, Орус үч тарабыңыздан кысып турат. Аскер күчү шай, өнөрлүү Орусия коңшуңуз алты сан казакты каратып алды. Эми Коконду коколоп турат. Ушундай шартта кыргыз эли өз алдынча тура алар бекен? — деди.

— Азгантай элдин колунан да чоң иш келерине орус падышасы ынанып калды, — деди Ормон хан мелтирегген калыбында.

Таасын айтылган жооптон он жылча алышып орустун алы жетпеген Кенесары хандын тагдырын кыйытканын түшүнгөн Тезек бир аз кысыла түштү да:

— Арийне баатыр, айтканыңыз жөндүү, ошентсе да эли арбын, күчтүү мамлекеттер менен азгантай эл тең алакада боло албас бекен деген ой, — деди Тезек төрө.

— Кооптонгонуңуз жөндүү, төрө. Орусиянын жер жайнаган элине салыштырганда кыргыздар бир ууч гана эл. Орусия Коконду, Хиваны, Букараны, казакты бүт каратып алган күндө да, ашуусу бийик ак мөңгүлүү тоолорду, агыны катуу сууларды, аска зоолуу, капчыгайлуу өрөөндөрдү жердеп, ат үстүндө туулуп, ат жалында казан аскан жоокер эл өз алдынча болсо, күчтүү коңшулар менен чек арасы коопсуз болорун орус кишилери түшүнөт деп ойлоймун, — деди Ормон хан.

Терең ойлонулган жүйөөлүү жоопко таң берип отурган Искак аалым:

— Рахмат, таксыр, ылайым кыргыз хандыгынын боосу бек болсун. Эми уруксат этиңиз, байыркыдан мисал келтирип, бир суроого жооп алгым келет, — деп өтүндү.

— Айтыңыз сурооңузду. Алдын келишинче жооп издеп көрөлү, — деди Ормон хан.

Тамагын жасай оңдонуп отурган аалым:

— Ааламды титиреткен Чынгыз хандын төрт уулу болгонун билесиз. Көзүнүн тирүүсүндө уулдарына улустарды энчилейт. Хандыктын борбордук бөлүгү Монголия, Түндүк кытайды борбору Каракорум менен хан өзүнө калтырат да, калган жерлерди уулдарына: Алтай тоолорунун батыш-чыгыштарын Угедейге, Орто Азия чыгышта Аму дарыяга чейин Чагатайга, Иран, Ирак, Кавказдын ары жагы Төлөгө, кыпчак талааларынан Дунай боюна чейин Монгол атынын туягы тийген жерлер улуу уулу Жочуга тийет. Өзүлөрүнө тиешелүү бийлик үлүштөрүнө ээ болгон уулдары хан атасына кеңешке келишет. Улуу уулу Жочу баарынан озунат:

— Оо, ааламдагы улуу хандыктын ээси, айтыңызчы, кадиксиз хан кандай болуу керек? — дейт.

— Калкка жагып, ээ болуу үчүн хан акылдуу болсун, калкы айбыгып туруш үчүн хан күчтүү болсун, — деди хан атасы.

— Эл сени сыйлап, урматтап туруш үчүн эмне кылуу керек? — деди экинчи уулу Чагатай.

— Тактыдан ажыраба, — деди атасы.

— Тактыдан ажырабас үчүн эмне кылуу керек? — деди үчүнчү уулу Угедей.

— Так чөйрөсүнө өзүңдөн акылдуу кишини жолотпо.

— Хан өзүнүн даңкын арттыруу үчүн кандай курмандык чалуу керек? — деди төртүнчү уулу Төлө.

— Уулун! — деди атасы.

Уулдары ата осуятын аткарып, хан доорун сүрүп өтүштү. Бул осуяттарга кандай карайсыз? — деди аалым Ормон ханды күлө карап.

Үй ичи бир тынымга тынчтана, отургандардын назары Ормон ханга бурулду. Аңгемени кунт коё угуп отурган хан көз ирмебей аалымды суз тиктеген калыбында:

— Чынгыш хандын осуяттарынын үчөө азыр да күчүндө, — деп бир аз унчукпай турду да, — төртүнчү осуяты курмандыкка кайрылсак, жагдай башка. Чынгыш хандын бийлик күчү, даңкы, даңазасы катаал, кандуу ырайымсыздыкка таянган доордо өткөн. Бийлик кумарынын чектен ашкан жаалы уулга атасын өлтүрткөн, атасына уулун өлтүрткөн. Азыр заман башка, андай ырайымсыз кандуу жаалды көтөрө албайт. Ар иштин чеги бар, — деди.

Кыргыз жеринде чечкиндүү, ырайымсыз катаал, айлакерлиги менен аты чыгып, жахангерлик амалы менен Кенесары ханды жеңип, оруска жаккан бул кишини жактырып да, жек көрүп да турган аалым:

— Таксыр, жоопторуңузду сабак алдык, рахмат, — деди.

Ойлуу угуп отурган Тезек төрө обдулуп сөзгө аралашарда эшик ачыла кирген жигит ийиле таазим этип:

— Ханайым конокторду түштөнүү сыйына чакырат, — деди.

— Андай болсо баралы, «даам улук» деген кеп бар эмеспи, кандай дейсиз төрө, сөздү кийин улайлы, — деди хан Тезек төрөгө.

Баары орундарынан туруп, ханайым Уулбаланын өргөөсүнө келишти.

Түштөнүү сыйынан кийин ордого Ормон хан, Тезек төрө экөө гана киришти, жайланып отургандан кийин:

— Төрө, сиз жамы казактын тагдыры үчүн өмүрүңүздү тиккен кишисиз. Таучибек, Керим бийлер, Үрүстөм жана башка султандар Коконго ыктап турат. Орустар алыс, эл биримдигин сактоо керек го, не чара көрмөкпүз? — деди Ормон хан Тезек төрөнүн сырын тартууну ойлой.

— Таучибек, Керим, Үрүстөмдөр менен сөздөшүп ыкка келтире албадым. Орустар келип согушуп, чепти ала албай кайтканын билесиз. Эми күч жыйнап келеди го, Таучибек жаңжалы бүтүп, эл тынчыйбы деген ойдомун, — деди Тезек төрө.

— Таучибек жаңжалы чептин алынышы менен бүтө калбайт. Орустар Коконго каршы арбын күч менен келе албас дейм, — деп Ормон хан оюн бүтпөй Тезектен сөз күттү.

— Таучибек жаңжалы бүтпөсө казак эли тынчыбайт. Орустар бул ишти аягына чыгарып, элди тынчытуу үчүн көп күч менен келер деп турамын, — деди Тезек төрө.

Келечекти оруска табыштап, өзү камсыз турган Тезекке көз жибере ой жоруп турду Ормон хан. Кокондун Бишкектен кол үзбөй турганы, Арка кыргыздарынын өз алдынчалыгын жок кылуу үчүн Кушбеги Нурмухамедди көп кол менен жиберүүгө Кудаяр хандын даярдык көрүп жатканы жөнүндөгү кабар тынчын алып турат. Коконду аркадан сүрүп чыгаруу үчүн казактардан арбын кол алып, өз күчүн топтоп, жүрүшкө чыгууну ойлоп турган Ормон:

— Төрө, орустар Коконду алмайынча казак, кыргыз тынчыбайт. Орустар Коконду албай тынчыбайт. Коконду орустар казак-кыргыздын колу менен алгысы келип турат, — деди оюн толук айтпай.

— Онысы неси, өз күчтөрү жетеди гой, — деди Тезек төрө.

— Өзүнүн колун аяп, өзгөнүн колу менен чокту шилөөнү ким каалабасын, — деди Ормон хан.

— Ошондойбу? — деди Тезек.

— Ошондой. Менде чек ара акими жандралдын каты бар. Анда: «Эгерде силер Коконго каршы аттансаңар биз аскер жагынан жардам беребиз» деп айтат, — деди Ормон хан.

— Ушундай экен да. Орустардын амалы өз аскерлерин сактайт экен да. Мен алар көп аскер менен келип Коконду алып, бизди тынчытат деп жүрбөймүнбү, — деди мурда бул кат жөнүндө имиштен уккан төрө.

— Ошондой, төрөм, оруска жаңы жерлер керек, бизге казак, кыргыздын бүтүндүгү, тынчтыгы керек.

— Не кылабыз, элибизди тынчытуу үчүн? — деди Тезек.

— Мен айтпадымбы жандыралдын кат менен берген убадасы бар деп. Келерки жай алдында ат кара тил болгон маалда кол курап, Коконго аттаналы. Мени менен Илеге көчүп келген кыргыздардан миңге жакын жоокер чыгат. Жантай, Жангарач, Сакелер Бишкектен беш алты миң кол менен кошулат. Силер, казак туугандар, беш алты миң жасоо кайрысаңар он миң ашуун кол менен Бишкекти бошотуп, Олуя-Ата, Меркени алып, Коконго аттанабыз. Орустар убадасы боюнча замбиректерин алып, беш алты миң солдатты менен бизге кошулат. Кокон оруска тийет, казак-кыргыз, өзбек элдери тынчийт, — деди Ормон хан.

— Оо, таксыр, бул оюңуз мени муютту. Колду сиз башкарсаңыз болду. Ишиңиз оңунан чыгып, элибиз тынчийт, — деди Кенесарынын түмөндөгөн колун талкалаган Ормон хандын жаангер эрлигине тан берип жүргөн Тезек төрө.

Аңгеме түрк насили казак, кыргыз, өзбек өткөнү, азыркысы, келечеги жөнүндө уланып, бир кыйлага созулду.

Эртеси күн көтөрүлө астыларына ат тартылып, үстүлөрүнө сарпайы тон жабылып, коноктор көңүлү куунак узады. Тезектин алдында хан тартуусу эликтей туйлаган кара кашка аргымак, үстүндө илбирс жакалуу кара тыштуу карышкыр ичик, башында сүлөөсүн тебетей, аялынын мингени үртүктөлгөн боз жорго, кийгени кундуз жакалуу түлкү ичик, башында атайы оролгон тасмалуу кыргыз элечеги, жигиттеринин ар бири сарпайы кийинишкен. Жер чапчып ооздугун кемирген кара кашка аргымактын тизгинин жыя:

— Таксыр, хан сыйын көргөздүңүз. Сөөгүм ыраазы. Калың казагымдын алдында соболом көтөрүлүп, жүзүм жарык баратам. Казагың да өз элиң, Иле да өз жериң, кыштап-жайлап, эгин эгип, малыңды багып, аман болгун. Кудай кааласа алган убадаларыбыз ордунда болот, — деди кубанып турган Тезек төрө. «Алло акбар» деп алакан жайды Ысак аалым, бата тиленип,

меймандар тизгин кага суу бойлой ылдый тартты. Көтөрмө бою алдыда сөөлөттүү Тезек төрө, аялы, жолдоштору артта чубай коноктор узап баратты.

Көчүп келгендердин багына жараша Иледе кыш жумшак болуп, жаз эрте келди. Мал аман төлдөп, элдин санаасы тынык; калмакка, казакка каттап, аздыр-көптүр үрөн камдап алгандар суу бойлой эгин эгип, эл үмүт менен тиричилик камында.

1851-жыл, бугу айынын аяк чени. Эл жайлоого көтөрүлгөнү турганда шашылыш кабар келди. Ташкент кушбеги Нурмухаммед баштаган Кудаярхандын калың колу Чүй өрөөнүн басып кириптир. Бул окуянын болушу күтүүсүз эле. Тезек төрөгө шарт боюнча Ормон хан чабарман жиберди. Ар бир үйдүн тушунда найзасы жерге сайылуу, аты суутулуу мамыда турган элден Ормон хан бир күн ичинде миңге жакын жасоо кайрып Кашкелеңге кош түшүрдү. Үмөтаалыны Бишкекке Жантай, Жангарач бийлерге, Сазаны чоң ордо приставы Перемышльскийге кол суратып жибере Казак султандарынан 2000че жоокер кошулса, Жантай, Жангарач, Үмөтаалы, Төрөгелдилер 3000че кол чогултса, Нурмухаммедди Чүйдөн кууп чыгарса, орустар да кошулар деген ою бекем эле. Ормон хан үч күн күттү, үчүнчү күнү казак султандарынын кошулууга көңүлү жок экенин айтып чабаганы келди. Ошол күнү Чүйгө кеткен Үмөтаалыдан да кабар келди. Жантай, Боронбай экөө Бишкек чебине барып, «Коконго каршы чыкпайбыз» деп убада бериптир. Аягөз приставы да Омбудан бийсиз Коконго катыла албай турганын билдириптир.

Ушундай болду, иш ириди.

Жыйылган жоокерлерге ыракмат айтып, айылдарына таратты да, Ормон хан ордосуна кайтты.

Ормон хан ордо өргөөсүндө жалгыз түнөрө ойлуу отурат. Кыргыз биримдигинин бүткөнүбү... Жок, көз жумулганча кыргыз биримдиги бузулбайт.

Оо, опасыздык! Ишти ириткен адамдын эки жүздүү опасыздыгы! «Эл тагдыры» деп чыбык кырккан ант-шерт кана, бийлер! Коконго, оруска киренди кирген элдин келечек тагдыры эмне болот!? Убал-сообу кимге? Элдин убал-сообун аркалап ант бербедим беле? Кудай алдында, эл алдында эмне дейм? Иледен жер кеңейтем деп жаңылдымбы? Бирөөнүн жерине көз арткан ач көздүк болдубу? Жок, элдин келечегин ойлоп, арга издеген аракет эле го. Төгөрөгүн төп ойлонуп, кеңешип чечилбеди беле? Иштин ойрон болгонубу?! Бийлердин жеке мүдөөлөрү элдин ишин ойрондодубу? Оруска өтүп, ийиндерине чен кийип, казак султандарындай өз балдарын Битирбор, Маскөөдөн окутуп, мансап күткүлөрү келип турат го, көрпенделердин! Кытмыр өзүмчүлүк кыргыздын бир болгонуна бар болгонуна, каскак! «Бийлерибиз» деп көзүңөрдү карап, силерди ээрчийт шордуу эл!!! — деп күрсүнө жүрөгү канай ордунан туруп, өзүнчө сүйлөнүп ары-бери басты... Көз алдына өмүр артылыштары тартылды. Калмак баскыны, андан соңку кооптуу жылдар, казак, кыргыздын уруу-уруудан мал тийип, жоолашкан коогалаңдары, эл ынтымагын бузган текеберди, уруу намысынын кесепеттери, Шамшыдагы чабыш, жазыксыз кан төгүлүш, туткун, саяк туугандардын орунда өткөргөн азаптуу күндөр, качуу, эл биримдигине толгонгон күндөр, Кокондун жылып кирип, дин биримдигине жамынган зомбулуктары, алгачкы айкаш, Тайлак баатыр тагдыры, Кокон сыпайлары менен салгылашуу, ордого зордолуп бараткан кыздарды куткаруу, эл биримдигин туу тутуп, Кокон зордугунан кутулууну бийлердин алдына койгону, алгач баш бий болгон жыйын, Көтмалды чебин өрттөп, Куртка чебинен Кокон бийликтерин кубалап, курултай чакырганы, чыбык кыркылган ант, хан көтөрүү баары биринин артынан бири... Тоок жылкы жут, эгин экпей, көчүп-конуп күн көргөн элдин келечегинин тайкылыгына толгонуп арга издеген күндөр, Кенесары баскыны, Кокондун кайра кайрылган баскыны, элди бириктирип, өз алдынча болуу үчүн жан алакети, аракеттер... Илеге көчүү аргасыз тобокел, бирок алды-арты кенен ойлонулган эле. Баары ойрондодубу? Эл бүлүнөбү? Өмүрдүн текке кеткениби?.. Жок.

Көзүм тирүү турганда бүлүндүрбөймүн. Баягы эле көрө жүргөн кокондуктар. Корондоп канчага турат дейсиң — түптөрү бош. Орус менен алаканы байытуум керек. Падыша Никелейдин өзүнө кат жазамын, жер сураймын. Казак четинен Орусияга жер берсе кыргызга зор өбөк болот. Бийликтин күчү, элдин үнөмү артат. Кокон кожосунганы менен орус аны жайына койбойт. Коконду алуу үчүн Орусияга биз керекбиз. Кенесары окуясынан кийин биздин күч аларга белгилүү. Коконго биргелешип кол саларда шарт нааме коёмун «Силерге кыргыз дос, кытай менен чек араңарга өбөк болуп кербендерди, саякатчыларды кайтарып берет. Өз алдынча турган кыргыз хандыгы силердин дөөлөттүүлүгүңөрдү Кырым, Урумга

даңазалайт» деймин. Мындай даңаза аларга баалуу. Ошондой... Кыргызды бүтүн сактайбыз. Боронбай да туйлап тактыга чыга албайт. Жантайды дагы бир чөгөлөтсө кыймылдай албай калат. Кыргыз бүтүн болот. Ат-Башы, Нарын, Тогуз-Торо, Кочкор, Жумгалдагы катуу багыт жерлерде кыйналып оокат өткөрүп турган элдин каалаганын көчүрүп келебиз. Иленин эгинканалуу жерлерин ээлеп там салып, эгин эгип, малын да багып, эл бакыбат оокат өткөрөт, — деп өзүн жубата ордуна отурду... Пендечилик... Ойго бекип, өзүн сабырлуу тутууга аракеттенсе да, алдыда турган катаал чындык санаасын бөлүп, бул күндү эч кимди кабыл албай, жалгыз өткөрдү.

Элдин кооптуу да, үмүттүү да келечегин ар тарабынан калчап, санаа чубаткан күндөр көбөйдү. Кээде жалгыз аттанып айылдарды кыдырып, элдин абалын байкайт, уруу бийлерин ээрчитип мал жайыттарын, эгилген эгиндерин көрөт.

Иле боюнун, ага куйган туура суулардын башатына чейин көрүп, ар урууга кыштоо, жайлоо болуучу жерлерди тактайт, ак падышага кат жазар алдында.

Ушундай камкордукта жай бүтүп, күз келди. Эгиндин түшүмү мол болуп, кырмандар кызылга толуп, эл ичин береке аралады, мал жайлоодон эттүү түштү. Кышка да чөп-чар бар, жетиштүү камдалып, жаңы жер элдин купулуна толуп, ушул жерди мекендөөгө көпчүлүк ыктап турду. Чүйгө, Ысык-Көл, Нарын, Талас, Кочкор, Жумгалга айма-ай Саза, Үмөтаалы, Жаманжээндер катташып, элдин абалын ханга кабарлап турушту. Нурмухаммед Кушбеги аскер менен келип, Бишкекте бир айча болуп кайра кетиптир. Абал баягыдай эле. Кокон сыпайлары Бишкектин чебинен алыс чыга албай турат. Тышта тиричилик нугу өзүнчө бийлер өз бийликтерин жүргүзүүдө.

1852-жыл. Илеге кыш келди, быйыл да кар аз, күн жылуу, эгин-тегин жыйылган. Чөп-чарды мол камдап, турак-жайларын жылуулап алган эл бейкам кыштоодо.

Ормон хан кош аттап жигит жиберип Аягөздөгү орус приставынын тилмечи эски таанышы Галимди конокко чакыртып келгенине бүгүн эки күн болот.

Кыргыз-казак ичинде көп жүрүп, эки элдин тилин, каада-салттарын жакшы билген Галим мырза конок өргөөсүндө сый көрүп, комуз күүлөрүн, дастандарды угуп, көңүлү куунак эс алды. Бүгүн эртең мененки чайдан кийин хандын үстүнө кирген тилмеч эт бышымча жеке сүйлөштү. Көзмө-көз сүйлөшүүдөн кийин Үмөтаалы Жаманжээн кошулуп аңгеме уланууда. Кантсе да дили мусулман, өзгө татар соодагерлериндей эмес өзүн түз, калыс алып жүргөн Галим хан алдында барктуу эле. Бири-биринин сөздөрүнө астейдил көңүл буруп, маанайлары жарык олтурат.

— Ушинтип, Галим мырза, биз казак туугандар таштап кеткен ээн жерлерди ээлеп турабыз. Жер Кудайдыкы, Кудай алдында орус падышасыныкы. Бул жердеги дуулат, албан уруулары Кокон ханынан калканч күтүп, көчүп кетишиптир. Ээн жерди биз падышадан сурап алсак деп турабыз. Кандай дейсиң? Биз сени өз тууганыбыздай көрөбүз, пейлиң түз, калыс кишисиң, кеңешиңди сурайын деп чакырттым, — деди Ормон хан.

Хандын сөзүн ынтаа коюп угуп отурган Галим:

— Таксыр, ырас айтасыз, кимге болбосун ниетим таза. Айрыкча сиздин азгантай элиңиздин келечеги үчүн өмүрүңүздү тиккен акыл, кайратыңызды жактырамын. Ылайык көрсөңүз мен сизге түз суроо берип, түз жооп күткүм келет, — деп Ормон ханга тике карады.

— Айт, угалы, — деди Ормон хан.

— Өзүңүз айткандай, Кудай алдында жер орус падышасыныкы. Көчүп келгендеги максаттарыңыз орус букарачылыгын кабыл алуубу? — деди Галим.

— Орус жери кенен, бизден башка букаралары деле жетиштүү. Аз болсок да, алмуздактан бери кыргыз өз алдынча элебиз. Орустай көп элге букара болсо, бир ууч кыргыз бара-бара элге кирип, атын жоготуусу ыктымал. Оруска дос, кошуна болсок деймин, — деди Ормон хан ойлуу калыбында.

Галим хандын сөзүн талдап уга бир аз унчукпай турду да:

— Мен өз оюмду жашырбай айтайын. Орустар Сибирди, алыскы чыгышты, казакты бүт дээрлик каратып алды. Коконду кысып турат. Эртеби-кечпи Кокон, Бухар хандыктарын өзүнө кошуп алуу — түпкү максаты. Ага жетишерине ишенүү керек. Сиздин да көзүңүз буга жетип турат. Ушундай шартта кыргыз өз алдынча турарына ишенесизби? — деди.

— Ушул соболду үчүнчү ирет угушум. Биринчи болуп бул соболду өзүмө-өзүм бергемин. Ишенүүгө болот, орус улуу эл. Улуулукта адөөлөттүк болот эмеспи. Он жылча моюн бербей жүргөн козголоңчу султан Кенесары окуясынан кийин, кыргыз аз болсо да, таштын уюлундай

бекем эл экенине орус падышасынын көзү жетип турат деп ойлоймун. Орусияга экинчи мындай калабаны каалабастыр дейм. Өзүң билгендей, жандрал Вишневскийдин кыргыздар Коконго каршы чыкса өнөк болорун билдирген каты бар. Өнөк болуп калсак, шарт намеге кол коюшсак, анда кара кыргыздар орусияга дос катары өз алдынча туруп, анын кытай чек арасына өбөк болуп берерин тастыктасак болор. Бул иш оруска да зарурат, ашуусу бийик тоо ашып, агыны катуу суу кечип, чек арадан өтүүчү кербендери коопсуз болот, бул бир чети. Экинчи чети, «улуу эл адөөлөт болот» дегеним, өзүнүн калкасында аз элди өз алдынча кошуна күтсө, өзүнө атак-даңк болор Кырым-Урум алдында, — деди Ормон хан.

Окуп билим албаган түркөй кыргыздын эл аралык мамилелердин ички жактарына да көзү жетип турганына тан берген Галим ичинен жылмая ойлуу угуп отурду. Европа мамлекеттеринин тарыхынан, азыркы абалынан кабардар тилмеч мындай мамлекеттердин бар экенин билет эле.

— Төп ойлогонсуз, таксыр, мындай макулдук толук мүмкүн, — деп оюнун акырына жетпей токтоду, орус империясынын оторчул саясаты адөөлөттүктөн алыс экенине көзү жеткен аалым Ормон хандын оюн иренжиткиси келбеди.

— Ушундай үмүттү аркалап, далбас уруп жүрөбүз, Галим мырза. Сенин соболуңа толук жооп берейин, Орусия букараларына тиешелүү ээн жерлерге көчүп келүүмдүн себебин сурадың. Өзүң көрүп жүрөсүң, кыргыз жери тоолуу, эгин эгилүүчү жерлер кунук. Көчүп-коно жашап, мал менен оокат өткөрүү кыйындап баратат. Туш тарабыбыз кысылган. Жылдар өтүп атат. Ата-бабалары көчүп-коно «ат жалына казан асып» дегендей, эркин тиричилик өткөрүп келген жоокер эл келечекке бейкам, мал менен оокат өткөрүүдө. Албетте эл малдан ажырай албайт, ошентсе да эгин экпей оокат өткөрүү кыйын. Сарт-өзбектер там салып жерге тер төгүп, токчулукта; мечит, медреселери жанында, жабыла окуп, көздөрү ачык. Бизде кат тааныган кишилер миңден бир, — деп сөзүн үзө Галимге көз кырын жиберди.

— Оо, ал эмес өзбек уландарынын көбү Офада, Казанда улкен медреселерде окушат, — деди Галим хандын оюн сүрөй.

— Бизде миңдин бири, — деп, сөзүн кайталап, оюн улады хан. — Ошентсе да Бухар — Кокон медреселерине жибергендерибиз бар. Элдин ичи бакыбат болсо, биз да билимге аракеттенебиз. Эми сенин соболуңа так жооп берейин. Мен Иленин эгинканалуу жерлерин ээлейли деген үмүт менен элди биротоло көчүрүп келдим, — деп акыркы сөзүн баса айта, Галимге эмне дээр экен деген мааниде назар салды.

Ормон хандын оюн илгиртпей туйган сезимтал Галим:

— Элдин келечегине сиздин көзүңүз жетип турат, таксыр. Мен да келип-кетип бул жагдайды туюп жүрөмүн. Кыргыздар качандыр бир отурукташар деген ой көйгөйүмдө бар. Элди жерге айланчыктатуу керек. Чүй боорунда, Көл жээгинде кол тийбеген жерлер көп го, — деди.

— Жер артык баштык кылбайт, эл көбөйөт. Мен ымандай сыр айтып, кеңешейин деп чакырттым сени. Ашыгы жок, өз кишимдей көрөм. Айтчы, канткенде бул жер биздики болот? Ким уруксат берет? Падышадан берки Омбудагы улуктар бүтүрө алабы? — деди Ормон хан.

— Омбудагы улуктардын колунан келбейт, император падышанын өз уруксаты керек, — деди Галим олуттуу отурган тейде.

— Менин көөмөйүмдө да ошондой эле. Эми мунун ыгын сен билесиң, падышага кат жазсак деп отурам. Кат менен тартуу кошуп, Үмөтаалыны Битирборго падышага жиберсемби дейм, айтчы акылыңды, — деди Ормон Галимге тике назар сала.

— Петербургда сиздин кишилерди император кабыл алгыча көп убакыт өтөт, жарым жыл, же андан да көбүрөк, — деп ызаат менен көз жибере бир аз ойлуу турду да, — катты албетте императордун өзүнө жазыңыз да, Үмөтаалы ханзаданы Омбуга генерал-губернаторго жибериңиз, тартуу болсо да ылайык келет, орус ак сөөктөрү кымбат аң терилерин кадырлашат. Ал жерден атайын чабарман — фельдегерь — менен Петербургга жөнөтүшөт. Эки-үч ай ичинде жооп аласыз, — деди Галим.

— Бул акылың жадыма түштү. Катты эми эле жазам. Үмөтаалыны кат менен өзүң ээрчите кет. Жол чыгымы, тартуу — баары болот, — деди Ормон мелтиреген ойлуу калыбында.

Билгиликтүү Галим өтүнүч күтпөй, жанындагы чакан кол сандыгын ачып, кагаз-калемин алып жазууга даярдана:

— Таксыр, катты баштайлы, кыргызда «өлүмдөн башканын тез болгону лазим» деп коюшат эмеспи, — деп ызаат менен жылмая Ормонду тиктеди.

— Туура айтасыз, мен да баштасакпы деп отурам. Сөздү ыгын келтире, өзүбүздүн мусулман тилинде жазасың да — аны бизден жакшы билесиң. Биздин ойдун төркүнүн түшүндүң. Улуу орус падышасына, биз урматтай турганыбызды, кара кыргыз деген казактардан башка өзүнчө эл экенибизди жаз, орустар казактарды да «кыргыз» дешет тура, — деп, кагазга жаза баштаган Галимге көз жиберди.

Хандын айткандарын дипломатиялык этикетке ылайыктай, кагазга түшүрүүгө аракеттенген Галим:

— Таксыр, сиз ойлорунузду жай айта бериңиз. Мен жазып бүткөндөн кийин чогуу окуйлу. Менин баамымда, сиз өзүңүздү хан атап жер сурасаңыз, маселеңиздин оң чечилиши кыйын, «кара кыргыз баш манабы» деген ат менен сураңыз. Эми айта бериңиз, сурооңуздуң жүйөөлөрүн, суралуучу жерлердин атын, чегин, кагазга түшүрөлү, — деди.

— Кандай деп айтса мейли, иши кылып жер берсе болду, ары жагы биздин иш, — деп оюн жыйнаган таризде бир аз унчукпай турду да, — биз, кара кыргыздар, өткөн жылы Россияга тиешелүү чоң ордо ичиндеги албан, дуулат урууларынын бир бөлүгү Кокон хандыгына кире качкан соң, Ала-Тоонун чыгыш жагында Иле дарыясынын сол жээги, Чарын дарыясынын куймасы менен Кашкелең дарыясынын батыш жагындагы жерлер бош калганын угуп, карамагыбыздагы элдин макул болгондорун алып, кыштын кыраан чилдесинде ээн жерлерге көчүп келүүгө мажбур болдук. Биз жак тоолуу болгондуктан, эгин эгилүүчү жерлер жокко эсе. Бош жерлерге көчүп келүүбүз айласыздан болду. Орусиянын жаңы букаралары чоң ордого санаабыз түз. Калың карды жиреп өтүп кыштын суук күндөрүндө көчүп келүүгө аргасыз болдук, — деп сөзүн токтото, кагазга тигиле үңүлүп кол учу кагаз бетинде жоргологон Галимден сөз күтө көз жиберип турду.

Айтылган сөздөрдү ирээттеп, эч кимге көңүл бөлбөгөн сыяктуу кагазга кол ойноткон Галим бир пастан соң:

— Оюңузду улаңыз, таксыр, — деди кагаздан бетин бурбаган тейде.

— Ооба, аргасыз болдук, — деп сөзүн улады Ормон хан санын таяна ойлуу отурган калыбында. — Орусия өкүлдөрү тарабынан кысым көрбөгөнүбүзгө ыраазы боло, бир жылда алыбыздын келишинче эгин эгип, малыбызды жайлатып, түшүм алдык. Азыр тынчыбыз кетип турат. Россияга баш ийбеген чоң ордо кыргыздарынын албан, дуулат уруулары малыбызды уурдап, калмак жактан ташып келаткан үрөндөрүбүздү карактап, айлабызды кетире баштады. Эгер эгин эге албай калсак, биздин эл жанын бага албайт, — деп сөзүн улаарда:

— Бир аз сабыр этиңиз. Мен сиздин айткандарды кагазга түшүрүп үлгүргөнчө, — деди Галим кагаздан баш көтөрбөгөн калыбында.

Ормон хан сөзүн токтото оюн жыйнай, алдына тигилди. Падышадан оң жооп келер болсо Илеге катуу багыт бийик жерлердеги кыргыз урууларын жайгаштырарын көз алдына элестете кыялга батып отурганда Галимдин:

— Катты уланталы, — деген үнүнө бурула карады да:

— Ооба, уланталы, кайсы сөзгө токтодук, — деди.

— Эл жанын бага албайт.

— Ооба, жанын багуу кыйын. Азыр биз эмне кыларыбызды билбей, кысталыштабыз, мүмкүн кайра көчүп кетебизби эгер жерге уруксат болбосо. Бул жерлер албан, дуулаттардын кайсы уругуна тиешелүү экени белгисиз. Куру дегенде падышанын жери деп ойлойбуз. Азыр ээн жатат, бул чындык. Кокон карамагына өткөн албан, дуулат урууларынын бизди кодулаганынын себеби, биздин Орусияга кол сунганыбыз албетте аларга жакпайт. Козголоңчу Кенесары султандын жаңжалын басуу менен биз улук падышага жактык деп ойлойбуз жана дагы өнөктөш болууга азырбыз, — деп оюн жыюу үчүн Ормон хан бир аз токтой калганда:

— Кенесары султанды эске салганыңар абдан дурус, бир аз сабыр этиңиз, мен жетишейин, — деди Галим.

— Кенесарыдан кийин Коконду кайырганды кошосузбу? — деп сөз кыстарды уулу Үмөтаалы.

— Анын Орусияга тиешеси кыйыр эмеспи, мактангандай болбойлу, — деди Ормон хан Галимдин жазуусуна көз жүгүрткөнүгөн ойлуу калыбында.

— Сөз улайлы, — деди Галим жазганын токтото Ормонду карап.

Акыркы сөзүн жадында сактап турган Ормон:

— Ооба, өнөктөш болууга даярбыз. — Падышаны ыйыксынып атап биз ушул ээн жаткан жайлоо менен кыштоолорду, Иленин биз тарабындагы Чарын менен Кашкелең дарыяларынын ортосундагы кыргыздардын таштап качып кеткен жерлерин бизге, «кара кыргыз» деп аталган элге, берүүңүздү ийиле таазим этип сурайбыз, — деп бир аз токтоп турду да, айткандарын жазып отурган Галимге кайрылды: — Галим, бир собол чыгып турат ушул жерде айтылуучу, бүтчү айтайын, — деди.

Галим бир-эки сөздү кагазга чүргөп бүтө:

— Кулак сизде — деп Ормонду карады калем кармаган колун бир аз көтөрө.

— Албандар кайтып келген күндө да, алар Иленин өзүлөрү жагын, биз өзүбүз жагын ээлейли десек кандай болот? — деди Ормон хан.

— Туура, бул жагдайды көрсөтөйүн, — деп жазууну улантты.

Галимге жолто болбойун деп Үмөтаалы, Жаманжээн экөө менен шыбырап бир аз сүйлөштү да, Галимдин калеми токтогонун байкай сөзүн улады хан:

— Эгерде сураган жерди бизге берсеңиз анда күнгөй-тескейден Ат-Башы, Нарын, Жумгал, Кочкор, Кетмен-Төбөдөгү элдердин бир бөлүгү бул жакка көчүп келишет. Иленин бул тарабы качан бизге тийерин гана күтүп турушат. Ошондо Ала-Тоо бизге жакын болор эле. Биз Кокон менен келише албайбыз. Аларды жергебизден кууп чыкканбыз. Азыр алар кайра келе баштады. Биз аларды баары бир жолотпойбуз. Быйыл чоң ордо султандары менен макулдашып 700 жоокер менен аттанып, алардын келишин күтсөк, алар убададан тайды, чоң ордо приставы да жардамга келбеди. Биз бир аз күч менен бара албадык. Аларга жергебизди ээлетпейбиз. Силерге кол арабыз, — деп токтоду да, айтылган сөздөрүн Галим өз ыгы менен кагазга түшүрүүсүн күттү.

Галим хандын сөздөрүн кагазга түшүрүп боло:

— Дагы эмнелерди кошобуз? — деди.

— Кошорум жок, башыбызды ийип биздин суроого апрель айынын 20сына чейин жооп берүүсүн күтөбүз, кеч болсо эгин эге албай калат го — элге кыйын болорун кош, — деди Ормон хан.

— Таксыр, падышага жазылган катка «капа болсоңуз — капа болбосоңуз өз эркиңиз» деген сөздү кошпой койсо не болот? — деди баятан бери унчукпай турган Жаманжээн кеңешчи.

— Капаланса — таарынбайбыз, капаланбаса — ыракмат деген сөз, артыкбаш болбос, — деди Ормон хан.

Кагазга үңүлө ынтаа коюп жазып отурган Галим бир тынымдан кийин калемин сандыкчасынын үстүнө коюп, жазылган кагазды колуна ала:

— Таксыр, сиздин айткан ойлоруңузду кагазга чүргөп бүттүм, окуп берейин, — деди.

— Угалы, — деди Ормон хан кызыккан түрдө.

— «Улуу урматтуу таксыр, бүткүл Россиянын Императору Николай Павловичке! — деп үнүн келиштире окуй баштады да, өзүн тиктеп ынтаалуу отурган Ормон ханга: — Орус падышасы ушундай аталат, — деди да, андан ары: — Биз, кара кыргыз аталган эл, Иленин боюндагы ээн турган жерлерге кыштын суук күндөрүндө бийик ашуу ашып, кар жирей кыйынчылык менен көчүп келдик...» — деп Ормон хандын ойлорун толук камтыган катты окуп бүттү да, — ушундай кат жибересизби? — деп, ханды карады Галим.

— Ойдогунун баары толук жазылыптыр, мөөр басардан башкасы бүткөн тура, — деди Ормон хан.

— Башында сүйлөшкөндөй: «Ушул өтүнүчүмдү күбөлөндүрүп, мөөрүмдү басамын — Ормон Ныязбек уулу» деп бүтөбүз, — деп Галим каттын мөөр басылуучу ордун көрсөттү.

— «Үмөтаалы Ормон уулу» деп кошуп кой, — деди Ормон оң тарабында отурган Үмөтаалыны карап.

— Туура, уулуңуз сизден кийин мураскер, — деп, Галим катка мөөр басууга Үмөтаалыны да кошту.

Кат дагы бир мертебе окулуп бүтүп, мөөрлөр басылган соң, Галим:

— Кана, таксыр, Аллахи таала өзү жар, улук император сурооңузга макул болуп, кара кыргыздын жери көбөйүп, элинин зоболосу кошулуп, ырыскысы артсын, Аллахи Акбар, — деп алакан жайып, бата тиленди.

— Ыракмат, Галим мырза, иним десем да ылайык, насилибиз, дилибиз, динибиз бир. Кызматың бизден кайтат, бизден улук Кудай тааладан кайтсын. Ат-көлүк даяр, эртең

Үмөтаалыны жаныңа алып, аттанасың го. Аягөзгө чейин куралдуу жигиттер коштоп барат, — деди Ормон хан.

— Кудай жол берсе жөнөйбүз, — деп, кагазды бүктөп, сандыкчасына беките, оңдонуп отурду Галим.

— Түштөнүү маалы болуптур, тамак даяр экен, — деди сыртка чыгып келген Жаманжээн.

— Андай болсо ырыскыны күттүрбөйлү, — деп, хан ордуна тура Галим, Жаманжээн, Үмөтаалы, Сазаларды ээрчите конок үйгө өттү.

Эртеси күн муруту тоо баштарына чыга Галим, Үмөтаалы кош ат жетелеген эки ат кошчу, он чакты куралдуу жоокерлердин коштоосунда Аягөзгө аттанышты.

1852-жыл, май, Омск шаары, Батыш-Сибирь генерал-губернатору Г. Х. Гасфорддун резиденциясы. Эки кабат карагай имараттын үстүнкүсүндөгү кенен вестибюлдун бийик терезелери пардалануу, алдына килем төшөлгөн, эшиктин эки тарабына булгаары дивандар коюлган. Губернатордун иш бөлмөсүнүн кабыл алуу эшигинин өйдө жагына император Николай биринчинин погондуу чоң портрети илинген, оң тарабындагы көк сукно жабылган столдо орто жаштардагы көз айнекчен келте мурун, түйрүгүрөөк эрин үстүндөгү ак аралаган жээрде муруту чыйратылган полковник папка ачып, кагазга үңүлүүдө. Россия императорунун алдындагы мамлекеттик кеңештин мүчөсү генерал Анненковдун Батыш-Сибирге чек ара аскерлеринин ишин инспекциялап келгенине бир ай болгон. Бүгүн эртеден бери генерал-губернатор Гасфорддун үстүндө иш жыйынтыгы чыгарылган жабык кеңеш өткөрүлүүдө. Кеңешмеге Петербургдан атайын келген Россия тышкы иштер министрлигинин иш башкаруучусу граф Лев Георгиевич Сенявин, чек ара жоокерлеринин командачысы генерал Вишневский, штаб начальниги генерал Яковлев катышууда.

Кенен иш бөлмөсүнүн терезелеринин алдына узатасынан коюлуп, кызгылт күрөң нооту жабылган кеңеш столунун төрүндө генерал-губернатор Густав Христианович Гасфорд арык чырай, жазы маңдай, ак аралаган коюу коңур чачтары артына таралган, кабагы бийик, кырдач мурун үрпөгөйүрөк коюу каштарынын алдынан көгүш көздөрү ойлуу тиктейт, чокчо сакалы учтана тегизделип, муруту сыпаа серпилген, генерал погону, төш белгилери тагылган сургулт кители, кагелес боюна коомайыраак келгенсийт. Императордун буйругу менен келген улук өкүлдүн сөзүнө кулак төшөй, алдындагы дептерге айрым сөздөрдү жазып отурат. Оң жагында отурган мамлекеттик кеңештин мүчөсү генерал Анненков сөз сүйлөөдө. Орто жаштан өтүп калган генералдын турпаты салабаттуу, көкүрөгү жайык ийиндүү тулкусуна күүгүм жашыл кители чак, погону алтындалган, төшүндө «Андрей первозванный» ордени жаркырайт, маңдайы кашка, тайкыраак суйдаң чачтары артына таралып, бакенбардалана, эки жаагынан ылдый тилкелене, ак аралаган жээрде сакалына кошула куш мурун, ак жуумал жүзүн алкактап тургансыйт; муруту такыр кырылган, көз айнек алдынан жылт эткен көк көздөрү ойлуу. Столдун сол жак башында Россия тышкы иштер министрлигинин иш башкаруучусу Граф Сенявин, шынга бойлуу, кара френччен ак көйнөгүнө кара галстук тагынган, ак кире элек сары чачы оң жагына бир аз оодарыла таралган. Маңдайы куушураак, кашы коюу, алтын алкактуу көз айнек алдынан көрүнгөн бозомугураак көгүш көздөрүнөн өз баркын туйган, мансап сөөлөтү сезилет. Алардан кийин столдун эки тарабында чек ара начальниги генералдар Вишневский, штаб начальниги Яковлев, полковник Карбышев отурушат.

— Таучибек чебин³⁶ алуу боюнча экспедиция оперативдүү жана тактикалык жактан терең ойлонулуп ишке ашырылганын белгилеймин. Ал Жети-Сууну Кокон хандыгынын таасиринен биротоло арылтууга жол ачат, кербен жолдорун акмалап көчүп жүргөн жапайы таш кыргыз урууларына үстөмдүк кылууга мүмкүндүк берет. Соода жолдорун коопсуз кылат жана Капал чебине жамаатташ аймактардагы улуу империя бийлигинин бакыбат турушу башталат. Улук императордун атынан ыраазылык билдиремин, — деп генерал-губернаторду карады Анненков.

— Өтө ыраазыбыз, урматтуу Лев Алексеевич, бул иштин «күнөөлүүлөрү» күжүрмөн генералдар Вишневский, Яковлев, полковник Карбышев мырзалар, — деди губернатор. Вишневский, Яковлев, Карбышевдер орундарынан туруп, сылык ийиле мамлекеттик кеңешчиге урмат көрсөтүштү. Мамлекеттик кеңештин мүчөсү сөз улады:

— Империянын кызыкчылыгы үчүн ишке ашырылган кылдат жана кыйын экспедицияны жүзөгө ашырган эрдиги үчүн полковник Карбышевди Георгий крести менен сыйлоого сунуш бериңиз, Густав Христианович, — деди.

Мамлекеттик Кеңештин мүчөсүнүн сөзүнө удаа генералдардан кийин отурган олбурлуу офицер ордуна тура:

— Улуу Империя үчүн кызмат өтөйм, — деп таазим эте ордуна отурду.

— Сиз узаганча даяр болот, — деди генерал-губернатор.

— Урматтуу Густав Христианович, урматтуу генералдар, офицерлер, эми ишти мындан ары билгичтик менен улантып, Кокон бийлигин Чүй өрөөнүнөн сүрүп чыгуу иши алдыда турат. Улуу Император Николай Павлович бул ишти жалпы аскердик операцияларга айкалыштырып жүргүзүү милдетин койду. Жапайы таш кыргыздарына да көңүл бөлүү зарыл, — деген Анненковдун сөзүнө удаа:

— Урматтуу Лев Алексеевич, Чоң ордо кыргыздарынын аймагындагы Кокон хандыгынын акыркы чебинин алынышы бизди да кубандырат, бирок Иле боюна суроосуз көчүп келип, сиз белгилеп өткөн маанилүү соода жолдорунун тоомун ээлеп алган өзүн «хан» деп атоочу Ормон Ныязбеков деген жапайы таш кыргызынын ээн баштыгынын тамыры теренде жатат. Бул иштин алдын алуу керек, — деп Гасфордду карады Сенявин. — Урматтуу Лев Алексеевич, — деп Анненковго кайрыла сөз улады граф Сенявин: — Жапайы таш кыргыздары жөнүндө айтсак, Илеге эч уруксатсыз эли менен көчүп келип, Улуу Империяга тийиштүү жерди ээлеп алган жапайы таш кыргызынын манабы Ормон Ныязбек уулу дегендин ээнбаштыгы тынчыбызды алууда. Аны өз жерине кетирүү зарыл. Густав Христианович эмнегедир чара көрбөй турат, — деди.

Мамлекеттик Кеңештин мүчөсүнүн алдында бир аз ыңгайсыздана түшкөн генерал-губернатор:

— Урматтуу Лев Алексеевич, чынында бул иш өзгөчө көңүл бөлүүгө арзыйт. Козголоңчу султан Кенесары Касымовдун аскерлерин талкалап, өзүн жок кылган жапайы таш кыргыз кол башчысы Ормон Ныязбек уулу жөнүндө кабарыңыз бардыр. Ошол кол башы эч кимден суроосуз көчүп келип, Иле боюнун сол жээгин жердеп турат. Күч колдонуп кайра кетирүүнү оң көрбөдүк. Анын үстүнө ал Улуу Императордон сыйлык алган. Кокон карамагына көчүп кеткен кыргыздардан дуулат, албан урууларынын ээн калган жерди сурап императорго кат жазыптыр. Бул маселе оң чечилсе жакшы болор беле дейм, — деди.

Көңүл коё угуп отурган Анненков.

— Урматтуу граф, императорго жазылган кат жөнүндө кабарыңыз барбы? — деп Сенявинди карады.

— Ооба, кат биздин министрликтин кароосуна келип түшкөн. Кенесарыны жеңген кызматын император алдына колко кылып, жер сурайт. Өтө амалдуу, катаал киши дешет. Ага Иле боюн берсе, башка жерлерге да көз артышы ыктымал. Өзүн хан атайт деген маалымат да бар. Аны чыры жок өз жерине кайтаруу зарыл, — деди Сенявин көз айнегин оңдоп, бир аз кызууланган абалда.

— Рахым этиңиз, урматтуу Лев Алексеевич, — деп бир аз ордуна козголо сылык ийиле сөзгө аралашты чек ара аскер башчысы генерал-майор Вишневский:

— Ормон Ныязбек уулу өтө айлакер, кыраакы, беттегиненен кайтпаган чечкиндүү да, акылдуу да киши экен. Кенесары султан талкалангандан кийин биздин кепилдегенибиз менен чоң ордо казактары менен эл аралык нормага чукул тынчтык келишим түзүүгө жетишти. Бул кыраакы кишини Россиянын кызыкчылыгы үчүн пайдаланса болоор. Кыргыз элине таасирлүү, Кокон да айбыгат. Хан көтөрүлгөндөн кийин Кокон чептерин өрттөп, Кокон аскерлерин сүргөнү чын, — деди.

— Кенесары хан сөрөйдүн он жылга созулган жаңжалынан кийин, дагы бир хандын Россияга кажети жок, — деди Анненков отургандарды ойлуу кыдырата карап.

— Аныңыз ырас. Азыр Ормондун хандык бийлиги ыдырап калды. Ал Илеге көчкөндөн кийин, Кокон хандыгы кайра басып кирген. Биздеги маалыматтарга таянсак, уруу бийлери Жантай, Боронбай бийлер Бишкек чебине келип, «Коконду бийлик ээси катары тааныйбыз» деп билдириптир. Бугу бийи Боронбай көптөн бери биздин ишенимдүү киши аркылуу Орусия букаралыгына өтүүнү суранып жүргөн. Азиялыктарды бир карап түшүнүү кыйын. Жантай бий да эки-үч жылдан бери бизге өтүүнү суранып жүрөт, — деп, генерал-губернатор сөзүн бүтө электе:

— Анда Ормондун бийлиги кулады десек болобу? — деди Анненков.

— Жок, андай түшүндүрүүгө болбойт. Азыр да анын карамагында черик, саяк уруулары, сарбагыштын бир тармагы бар. Бул кайраттуу, айлакер кишини жек көрөмүн, бир чети жактырамын. Эгерде анын аскердик уюштуруучулук кол башчылык таланты, чечкиндүүлүгү болбогондо Кенесары менен биздин ишибиз ырбап кетери ыктымал эле. Ал кара кыргыздарды каратса, Коконду кошуп алып, Россияга каршы барары шексиз эле. Кара кыргыздын чечкиндүү жетекчиси бул кооптуу иштин алдын алып койгонун унутууга болбойт. Убагында урматтуу князь Горчаков генерал Вишнеvский аркылуу, Ормон Коконго каршы көтөрүлсө Россия аскер күчүнөн жардам берерин билдирген экен, — деп Анненковду карады генерал-губернатор.

— Таш кыргыздарынын чоң күч экенине ишенүүгө болот. Бирок мындай өнөктөштүккө ишенүүгө болбойт, — деди Анненков.

— Жер маселесине өтө кылдаттык керек, — деп акыркы сөзүнө басым жасай сүйлөдү граф Сенявин, — Ормон Ныязбек уулун жаңжалсыз өз жерине кайтаруунун чарасын көрүү зарыл. Жер талашынан улам чоң ордо кыргыздары менен таш кыргыздары кагылышып кетиши ыктымал. Иш ырбап кетсе, биз өзүбүздүн букараларды, чоң ордо кыргыздарын, коргоого аргасыз болобуз. Биз үчүн бул өтө жагымсыз иш болор эле, — деп колдоо күтө Анненковго көз жиберди.

— Графтын айтканы жүйөөлүү Густав Христианович, полковник Перемышльский чара көрсүн, — деди Анненков бул маселе бүттү деген кыялда.

— Лев Алексеевич, албетте чара көрүлөт, мен оюмду аягына чейин билдиргим келип турат. Ормонго жер бербей турганыбыз белгилүү болду. Анын өзүн «хан» деп атаган бийлиги да бүтүп калганы көрүнүп турат. Ал өз жерине көчүп кете электе Орусия букаралыгына өтүүнү сунуш кылсак, эгерде кабыл алса, анда жер бербөө жөнүндөгү чечимди кайра кароо керек. Эгер Ормон Иледен жер алса чоң ордо кыргыздарын башкаруу жеңилдейт. Анткени казак султандары, бийлери Ормондон айбыгышат. Ормон келгенде алар аны өз кожоюну катары кабыл алышыптыр. Ошондон бери уруу жаңжалдары тынчып калды деген кабарыбыз бар.

— Мунуңуз жүйөөлүү экен, Густав Христианович, — деп бир тыным ойлуу турду да, — граф, бул сунушту колдоо керек деп ойлоймун, керек болсо Мамлекеттик Кеңеште да чечели, — деди Анненков.

— Лев Алексеевич, жер бербөө жөнүндөгү бүтүм Улуу Императордуку, аны кайра кароо биздин колдон келбейт. Ормон Ныязбек уулун Империянын букаралыгына алуу жөнүндө сунушту колдоого болот. Сиз Мамлекеттик Кеңеште колдоо көрсөтсөңүз иш оң чечилер, — деди граф.

— Эгер макул болбосо анда өз жерине кетиребиз, ал жакта ишке ашчу чаралар бар. Ормондун зыяны кара кыргыздарды биздин букарабызга өткөргөнгө тийбегидей чара көрүлөт, — деди генерал-губернатор.

Жабык Кеңеш Батыш-Сибирь аймагындагы жалпы аскердик стратегиялык маселелерди кароого өттү.

1852-жыл, жетинин айынын ортосу. Ормон хандын ордо өргөөсүндө Илеге көчүп келген кыргыз бийлеринин жыйыны өтүүдө.

— Аягөздөгү орус приставынан кабар келди. Иледен бизге жер берилбей турганын билдирип, «жериңерге көчүп кеткиле» дептир, ошентиптир орус падышасы, — деп бийлерге көз жиберди Ормон хан.

— Ата көрү, орустар Кенесары хандай чоң жоосун басып бергенибизди унутушкан экен да, — деп сакалын сылай карады саяк бийи Дуулат.

— Адам баласы жакшылыкты үй айланганча унутат. Падыша да ошол экен да. Орус падышасы адөөлөт, ээн жерди аябайт го десем, ал да бир пенде экен да, — деди черик Ажыбек бий.

— Атаганат, жер асылдуу экен, эки жылдан бери ун-талкан кенен болуп, оңуп калдык эле, — деди сегизбектин үчүнчүсү Ажы.

— Буудай, арпанын сугарылбай бышканычы, — деди сакалдуулардын бири.

— Эмнеси болсо да быйыл жаз дагы бир аштык айдап алып, күзүндө көчүп кетербиз, — деди Дуулат бий.

— Эгин эгип убара болбойлу. Эми казак туугандардын көзү бузулушу ыктымал, — деди Ормон хан.

Бул сөздөрдү ар ким өзүнчө жоруй үй ичи тынчый түштү.

— Анда кыш чыга көчүп кетебиз го? — деди сегизбектин улуусу Бердибек.

— «Кыргыздар качып кетти», деген сөзгө калбайлы. Көчүүгө шашылбайлы. Орун алган жерлериңерде кыштап, малыңарды төлдөткүлө. Малга сак болгула, «сактыкта кордук жок» дейт эмеспи, — деди Дуулат бий кончунан чакчасын алып, насыбай чегип оңдонуп отура.

— Мал төлдөп бүткөнчө ашуулар да ачылып калар, — деп хан иниси Ормонду карады Бердикожо сөзүм жактыбы дегенсип.

— Ирдене элек төлдү, эт ала элек малды ашуу ашырып кырып албайлык. Дуулат бий айткандай, шашылбагыла, сак болгула. Казак туугандардын санаалары ар түрдүү. Аттарыңар суутулуу, найзаңар тушка сайылуу, кылычыңар кынында болсун. Кадимкидей эле жайлап алып, күз алды көчкүлө. Тигил жактарга киши жиберип, малга чөп-чарды өзүбүз жактан даярдагыла, — деди сабырлуу отурган Ормон.

— «Кенесарынын кунун алып калалы» дечү жел өпкөлөр казактардын четинен чыгат, ханыбыз айткандай бололу. Жайлоого чыкканда улам жогорулай конуш жаңырта аяк оонанын аягында ашуу түбүнө барабыз да, кылт эте, ар жагына өтүп кетебиз, биз аман, казак да аман, — деп борс-борс күлө Ормонду карады кудалык жайы бар, ханга кадырлуу черик бийи Ажыбек.

Кеңеш кыштоолордун абалы, көчкү коркунучунан сактануу, айылдарда кайра көчүү жөнүндө сөз таратпоо, казак айылдары менен катнашты үзбөө жөнүндө уланды.

Сыртынан кадимкисиндей сабырдуу Ормон хандын санаасы тынч эмес. «Орус падышасынан жер алып, кыргыз өрүшүн кеңейтели деген ою ордуна чыкпады. Бийлер бир туруп Коконго сөз берип, бир туруп оруска көз ымдашып, бийликти ыдыратып турат. Аны туйган орус бийликтери «кыргыз аргасыз болду деп, жер бермек түгүл «букаралыгыма өт» деп кыстоодо. Арганын түгөнгөнүбү? Жок! Көз жумулганча андай болбойт. Чыбык кыркылып, ак кийиз үстүндө берген антым бар. Кайра көчүп барып, бийлер менен бирден сүйлөшүп, жыл айлантпай уруу-уруудан көп эл катышкан курултай чакыруу зарурат. Эл жактырып, көтөрмөлөп кетсе, Коконго каршы аттансак, Орусияга Кокон керек, анысына бизден жардам тийсе, анан шарт наме...» деп ичинен күңгүрөнө ат үстүндө келатты. Жигит-жалаңсыз, эртең менен аттанган өзүн алаксытуу үчүнбү, же жалгыз ой калчоо үчүнбү, же малдын абалына кызыкканыбы жайыттарды аралап, артуу арта, кыр кесе жүрүп, түш оой мөңгүдөн тунук суу түшкөн тулаңдуу төрдө отурган айылына келди.

Айыл демейки тиричилик камында, ордо үйдөн обочороок кермеде токулгалуу аттар байлануу. «Конок келген экен да» деген ойдо тизгинди кермеге бурду. Ордо алдында дайым күзөтүп туруучу жигиттердин бири утурлай келип, ийиле салам айтты.

— Аллейкума салам, — деп ооз учунан алик ала аттан түшүп, атты кермеге байлап кайрылган жигитке:

— Конок келдиби? — деди.

— Таксыр, конок десе да болот, өз кишилер Ажыбек, Дуулат бийлер, Алыбек мырза, — деди жигит.

— Аа, ошондойбу? — деди да, Ордо өргөөгө бет алды хан. Жигит эшик ачып киргизе ызаат көрсөттү. Хан төргө өттү. Ханайым Уулбала кызматтагы аялга көөкөр, дасторкон көтөртүп, күйөөсүнүн үстүнө кирди. Ормон хан тамакты Уулбаланын гана колунан ичет, кызматчы аял чыгып кетти.

Ажыбек, Дуулат бийлер конок өргөөгө түшкөн. Хандын келгенин угуп, конок өргөөдөгү бийлер, билермандар анын үстүнө келишти. Салам айтылып, эсендик сурашкандан кийин:

— Баатыр, — деп сөз катты Ормон ханга кудалык жайы бар Ажыбек бий, — санаам тынчыбайт, каттаган-келгендерден казактар «Кенесарынын кунун алабыз» деп, кол курап камынып жатат деп угуп, жай сурашалы деп келип калдык, — деди ойлуу отурган ханга көз жиберсе.

— Келгениңер жакшы. Көптөн бери көрүшө элекпиз. Бүгүн конок болуп кеткиле. Орозбактын Манасын уккула, — деди Ормон хан Ажыбектин кооптуу кабарына маани бербеген сыяктуу мелтиреген сабырлуу калыбында.

— Албетте, жүздөшүп конок болуп кеткенге не жетсин, Манас угуп, комуз угуп чер жазып кетели. Ошентсе да Ажыке баатыр айткан кооптуу жаңылыктар биздин айылды да аралап жүрөт. Биз бөлөк жердебиз, казак көп эл, сак болбосо, таксыр... — деп Ормонду карады Дуулат бий.

- Кенесары, Норузбайдан өчү бар эмеспи, имиш жүйөөлүү, баатыр, — деп сөз кыстарды Ажыбек.
- Биз да бир аптадан бери казак айылдарын акмалатып, абалды тастыктап жүрөбүз. Бүгүн көздөй кишиден кабар алдык. Казак тараптын бизге кол сала турганы анык болду, — деп Ормон ханды карады Саза.
- Ошондой болмок, — деди Ормон хан бул ишке анча маани бербеген сыяктуу сабырдуу үн менен.
- Баатыр, сактанбаса болбойт го, — деп Ормон ханды карады кудасы Ажыбек бий. Ал күлүмсүрөп сабырлуу калыпта үн дебеген соң: — Казактын колу канча экен, биз да кол курап камыналы, — деп Сазага кайрылды.
- Эки миңче бар имиш. Башында Тезек султан, Кенесарынын эки уулу Адыл, Ачекейлерге келиптир «атабыздын өчүн алып бергиле» деп. Беш жүзчө кишиси бар дейт. Алар биз жактын абалын көзөмөлдөп, батына албай турушса керек, — деди Саза.
- Отургандар Ормонго көз жиберип сөз күтүшөт, ал үн дебей сабырлуу отурат.
- Өткөн жылы Кашкеленге келбей убадаларынан танганда эле көздөрү бузук экени билинген, — деди Дуулат бий.
- Кенесарынын уулдары Коконго: «Силердин кыргызга чыкчу жүрүшүңөргө кошулалы, атабыздын өчүн алып бергиле» деген экен, Кудаяр-хан «Казак-кыргыздын жаңжалынын бизге кереги жок. Аркага бийликти өзүбүз эле орнотобуз дептир» деген имиш чын экен да, эми казак туугандары макул болгон экен да. Кенесары, Норузбайдын жер жайнаган түмөн колун жайлаган колубуз ушул, көрө жатабыз, — деп кайраттуу унчукту Ормондун кичүү иниси, илбирс чапкан Түлкү баатыр...
- Болуптур, күчүбүз аз, туруштук берүү кыйын болор, ошентсе да жатып өлгөнчө атып өлөлү, — деди Кетирекейдин Алыбеги.
- Көпкө топурак чачабызбы, куру кайрат баш жарат, андан көрө тез көчүп кетели, — деди тургандардын бирөө.
- Коноштан козголгонубузду көрүшсө, көч үстүндө кызыл кыргын салбайбы. Андан көрө кол кайрыйбыз, көргөнбүз казактардын күчүн, кеп күчтө эмес, кайрат, ыгы менен салгылашууда. Көчө качканыбыз уят, элдин убалына калабыз, — деди Түлкү.
- Баатыр, сизден сөз күтөбүз, атайын сөздөшөлү деп келдик. Казакка башты тосуп берчү биз эмес. Түлкү, Алыбек баатырлар туура айтышат. Карысак да Норузбай менен Кенесарыны алган кол ушул, — деп Ормонго сөз учугун таштады Ажыбек бий.
- Бекер дүрбөлөңгө түшпөгүлө. Ар кимиңер айлыңарда мал-жаныңарга сак болгула. Элди бүлгүнгө учуратпайбыз. Камтама болбогула. Андан көрө бүгүн конок болуп сый көрүп, Орозбактын тамашасына канып кеткиле, — деди Ормон хан кебелбей, сабырлуу калыбында. Бийлер, билермандар конок өргөөгө өтүшүп, түндүгүнө кысыр эмди тай союлуп, бал чайкалган кымыз сунулуп, астейдил аңгеме уланды. Орозбак Манас айтып, залкар күүлөр чертилип, көптөн бери көрүшө элек бийлер, билермандар сыйлуу конок болуп, эртеси күн көтөрүлө айылдарына аттанышты.
- Коноктор аттангандан кийин Ормон хан Жаманжээн, Саза үчөө ордо өргөөгө өтүп, бир чай кайнамча жашыруун сүйлөшүштү да, Жаманжээн, Саза экөө эки тарапка жөнөштү. Хан күндөгүдөй жалгыз аттанып, эл аралап кетти.
- Кушбеги Нурмухаммед Аркага жүрүшүнө кошпой койгондон кийин хан Кенесарынын уулу Сыздык султан ага инилеринен бир аз кол топтоп, «акемдин өчүн алганга жардам бергиле. Ормон хан аз эл менен үстүңөргө келиптир», деп ага султан Тезек төрөгө келген. «Айтса, айтпаса төгүнбү Аблай хандын арбагы тирүү турбайбы, Кене хан кунсуз калуучу киши беле» деген маңги намыска азгырылып, Тезек, Сүйүк, Адил, Дайырбек султандар кураган 2000 жоокери даяр турган. Кенесарынын эки түмөн колунун кырылышын эске туткан султандар кыргыздарды түз качыруудан айбыгышып, эки жүздүү митайым ыкманы колдонмок болушту.
- Ормон ханды алаксытып, көңүлүн тынчыта бейкам турганда басып калуу үчүн алдына тартуу менен амандык сурап бармак болушту. Ал эч нерседен капарсыз, конок күтүп, бейкам жатканда казак жоокерлери айылдарды басып, Ормонду туткундап, эр бүлөлөрдү өлтүрүп, элди тоноп, олжого тунушмак. Орус падышасы Ормон ханга Илеге жүрбөй, өз жерине кайтуусун сунуш кылганын уккан соң, Тезек төрөнүн колу кычышып турган эле.

Иш башталды. Айылдарынан таң саар аттанган казак султандары туу бээ жетелетип, Ормон хандын ордолуу айылына келип түштү. Тыкан кийинген, ак калпакчан шайдоот жигиттер конокторго салам айтып аттарын алып, кермеге байлап, өзүлөрүн конок өргөөсүн карай ээрчителишти. Айыл үстү тынч. Ордо өргөөнүн эшик алдында хандын айчыктуу кызыл туусу желбирейт, капшытына түпөктүү найза сайылган, туулгачан, кылыч байланып, найзаларын кесе кармаган эки жоокер эшиктин эки тарабында кака турушат.

Конок өргөөсүнүн эшик алдында кадырлуу султандарды Саза, Жаманжээн экөө саламдашып тосуп, эшик ача үйгө киргизишти. Сырт кийимдери эпчи жак улагадан өйдө күмүш ачалуу ала бакандарга илинип, султандар жаш курагына жараша олтуруп калышты.

Олбурлуу, сары чийкил, бүркүт кабак, куш мурун, жээрде сакал Тезек төрө шырыма көк топусуна өңдөш көк нооту кемселинин өйдөкү бүчүлүктөрүн бошото сөөлөттүү отурат.

— Көптөн бери жүздөшө элек туушкандар, куш келипсиздер, көрүшкөнгө курсантпыз. Беш күндүк тирүүлүктө эсендешип турганга не жетсин, — деп жайдарыланды Жаманжээн кеңешчи.

— Рахмат, урматтуу кеңешчи, өзүбүз дагы Ормон хан таксырга кол берели деп азырлана, шола тиймей жүрүп, шыгынган жолымиз гой. Калай, таксыр дени соо, жаксы турамы? — деди Тезек төрө.

— Кудайга шүкүр, таксыр бакыбат жүрөт, ал кишинин колу да эл камынан бошобойт. Аркадагы иштерди да көзөмөлдөп турат, — деди Жаманжээн.

Ал-жайдан сураша кымыз сунулуп, үзүр-масир сөздөр айтылгандан кийин, эшиктен кирген жигит Сазага кайрылып:

— Саза аке, коноктордун түштөнүү союшуна бата сурайбыз, — деди.

Суусунга бата жасалып, коноктор тышка чыгышты. Өргөөдөн обочороок кыш туума баглан козу, кысыр эмди сүт эмген тайды туура тартып эки жигит турат:

— Кана, урматтуу төрө, бата тилейли, — деди Саза, конок башы Тезек төрөгө кайрыла.

Кыбыланы карап, кыркап тургандардын ортосунда бир аз алдыга озо Тезек төрө менен Жаманжээн турду.

— О жараткан Кудай, — деген Тезек төрөнүн үнү бийик чыга бата сөзүн улады, оо, жараткан, эгиз эки бир тууган, казак-кыргыз эки элге ынтымак бер, эл ичин тынчтык, достук, береке араласын. Эл башында Ормон хан сыяктуу эрендерибизге узун өмүр бер, алло акбар, — деп алакан жайды төрө, жапырт бата тиленди.

Оо, ыйык бата, ага жашынган адамдын эки жүздүү шерменделиги! Тезек көөмөйүндө эмнелерди ойлоп турду экен.

Бата тилене коноктор үйгө кирип, самоор чайы келе дасторконго ак даам төгүлүп, сый камы уланып жатты.

Чайга бата тиленип, дасторкон жыйылып, коноктор аяктарын жазып, оңдонуп отурушкандан кийин:

— Таксыр Ормон хан менен саламдашсак дейбиз, — деп Сазаны карады Тезек төрө.

— Хан Кокондон келген элчини кабыл алып отурат. Элчи менен сөзү бүтсө сиздер менен жүздөшөт. Сиздердин келгениңиздерди кабарлаганбыз, — деди Саза.

Санаасы удургуй түшкөн төрө жанындагы султанды карады. Кош ойлуу отурган коноктор бири-бирин карап, ичинен тынышты.

— Кыргыз, казак кымызсыз, ыр күүсүз отурчу беле, кымыз келтиргиле. Азыр Орозбакты да, комузчу Бекенбай да келет, — деп Саза кызматтагы жигитке карады.

Кызара ышталган оймолуу көөкөрлөрдөн кымыз сунула, айтылуу Орозбак, Бекенбайлар келип Манас айтылып, күү чертилип, шатыра-шатман конок күтүү аземи уланып атты.

Эшик ачылып, шыңга бойлуу, кара сур, ак калпак, ак кемселине кемер курчанып, саймалуу кандагайын өтүгүнүн кончуна түшүргөн жигит салам айта кирип:

— Акелер, — деп Жаманжээн менен Сазага кайрыла, — дөңгө шырдак, көлдөлөңдөр төшөлдү.

Коноктор менен таксыр таза абада жолуксак деди.

— Андай болсо жакшы, таза абада отуруп баарлашканга не жетсин. Түштөнүү тамагы даяр болгончо көп бар. Кандай дейсиздер, коноктор, — деп Тезекке кайрылды Жаманжээн.

— Биз курсантпыз, — деп Тезек төрө жолдошторун тегерете карай ордуна турду.

Жалган түш. Күн нуру чайылган көгүш асман чайыттай ачык, мөңгүдөн түшкөн көк кашка тунук суу жайлоо жарашыгын коштоп шаркырайт. Күнгөйү арча-бадалдуу, тескейи бетегелүү

кыраңдан өйдө ордо өргөөнүн тушундагы дөңгө ала кийиз, шырдак, килемдер төшөлгөн. Коноктор уй мүйүз тарта дастандардан, күүлөрдөн угуп, көңүлдүү отурушат.

— Хан келатат, — деди отургандардын бирөө. Отургандардын назары ордо жакка бурулду. Баш бий Медербекти ээрчиге калбаат баса Ормон хан топко жакын келгенде отургандар жапырт ордуна турду.

— Ассалому аллейкум, азиз коноктор, куш келипсиздер, — деп салам айта Ормон тургандардын алдына келгенде Тезек төрө алдыга өтүп кол бере:

— Калай, саламат жүрсүзбү, баурлас ханым, — деп Ормондун колун кыса ийилди. Сүйүк, Адил, Дайырбектер биринен сала бири ийилип ызаат көрсөтүштү.

— Отуруңуздар, — деп колун жаңсай Ормон хан Тезек төрөнүн жанына өттү.

— Мына Алла тааланын буйругу, айдан аман, жылдан эсен болуп дидарлашып отурамыз. Көрүшмегенимизге да канча болду.

— Ооба, сиз Кашкелеңге келбей койгондон бери көрүшө элекпиз, — деди Ормон хан кайдигер үн менен.

— Солай болды, таксыр, өзүм да табим жок ноокас эдим, шамамыз да шай болмай келе алмадык, — деп кайпаңдады Тезек төрө.

— Конокторду сөз менен эмес, даам-татым, ыркүү менен тойгузган жакшы. Орозбак, айтып аткан дастаныңызды улай бериңиз, — деди Ормон хан, Тезек төрөнүн шылтоолорун назарына албагансып.

Кымыз сунулуп, Манас уланды, Манас ыргагына аралаш отургандардын биринин:

— Ой, карагыла, Кокон келатат, — деп чочуган үнү отургандардын көңүлүн бурду.

Айылдан төмөн суу бойлогон төтө жол менен каркырадай тизиле чубаган ала чапан Кокондун атчан сыпайлары көрүндү.

— Оо, пирим, неси бар кокондуктардын бул жерде?! — деп Ормон ханды карады Тезек төрө. Анын үнүнөн чочулаганы туюлуп турду.

— Ким экенин көрөбүз келгенде, Манасты уланта бер, — деп Орозбакты карады Ормон камырабай.

Орозбак Манасты улантууда, коноктор алагды. Кокондуктар айылдын төмөн суу жээги жакка токтоп, аттарынан түшүп, жетек аттардагы жүктөрүн түшүрүп, чатырларын тиге баштады. Тобунан бөлүнгөн узун бойлуу, кер мурут сыпай жүз башчысы шыпылдай басып дөңдөгү топтун алдына токтоп, Ормон ханга кайрыла:

— Ассалому алейкум, таксыр, мен жүз башы Сабыржанмын. Сизди «казактар кысып турат» деген кабар жетип, Аллаяр ханыбыз, Худаяр багадур эки миң сыпай жиперди, артта келатады, биз кабарга келдик, — деп төшүн баса ийилди.

— Оо, бу, кокоңдогон кокондуктарды чакырган киши жок эле го. Мына, казак туугандарыбыз менен майдай-сүттөй ынак коноктошуп отурабыз, — деди Ормон хан кебелбей.

— Бизге Төрөгелди багатур ям жолукту, биздин паңсат менен ал киши ям ики миң жоокер ала чикипти, — деди жүз башы.

— Мына кызык, болуптур, конок болуп кайткыла, келгениңерге ыракмат, Тезек төрө да тосот, — деп коногуна көз жиберди Ормон хан.

— Арийне тосомуз сизге келген меймандарды, — деп күлүмүш болду Тезек.

Коноктор тымызын бири-бирин кооптоно карашты.

Кокон жүз башы сунулган кымызды татып, ачуурканган болуп кайра сунду да:

— Таксыр, биз иш арамизда болалы, — деп ордуна таазим эте жөнөдү.

— Кокондуктарга тамак-аш керек го, — деп Сазаны карады Үмөтаалы.

Орозбак токтогон жеринен Манасты улап, дөңдөгү сый сөөлөтү уланып жатты. Коноктордун ыр, күүгө көңүл бура албай тынчы кете баштаганы байкалып турду.

Конок өргөөсү жактан басып келген жигит Сазанын жанына келип, акырын шыбырады.

— Түштөнүү тамагы даяр болуптур, — деп ханды карады Саза.

— Аа, анда эмесе коноктор менен чогуу түштөнөлү, — деди Ормон.

Казак туугандар хан менен чогуу басып конок өргөөсүнө өтүп, түштөнүү аземи бүтүп, бата тиленгенден кийин:

— Таксыр, энди уруксат этсеңиз биз кайталы, биз болсо айылдашпыз, — конок үстүнө конок болбойлу, сизге тартуу тарта элек бийлерди, султандарды ээрчитип, Алла буюрса аркы аптада келип калабыз, — деп Ормон ханга суроолуу кайрылды Тезек.

— Коюңуз, түндүккө союлуучу малга бата тилеп койбодуңар беле. Атайын келип түнөп, конок болбой кетесиңерби, — деди Ормон хан, коноктордун кетишин каалабай турганын билдире.

— Эмдиги жолу келгенде союлсун, — деп ордунан козголо:

— Кайыр, таксыр сау болуңуз, — деп Ормонго кол бере эшикке бет алды Тезек төрө, жолдоштору ханга баш ийкей таазим эте ага султандын артынан ээрчишти.

Ормон хан ордунан козголбоду.

Конокторду узатып, Жаманжээн менен Саза кайра кирип орун алышты.

— Конокторду жакшы узаттыңарбы? — деп мурутунан жылмайды Ормон хан.

— Узаттык, аттанганда эле темишишти, шаштылары кетип калган өңдүү, артын кылчак карап катуу баратышат, — деп жылмайды Саза.

— Кокон сыпайлары артыбыздан куубаса экен деп шаштылары кетип баратышат, кокондуктар кантер экен, — деп күлдү Жаманжээн.

— Түлкү баатыр эңгезердей Кокон жүз башысынын өзү болуптур, казактардын жүрөгүн титиретти, — деди Саза.

— «Кокондон келгендерге» чын эле союш бергиле, — деди Ормон хан.

— Эми кантишээр экен, кол салганга батына алышпас? — деди Жаманжээн.

— Казак туугандар түнү менен Иленин аягына ооп кетишет, — деди Ормон кебелбеген ойлуу калыбында.

Андан ары сөз кайсы айыл, кайсы жайлоодо болору, козу көчүндөп журт жаңырта, кайсы ашуу менен өз тараптарына өтөрү жөнүндө уланды.

Аяк оонанын аягына чейин кыргыз айылдары жай конуш которо өз тараптарына көчүп кетишти.

Хан ордосу көчкөн айылдардын арты болуп Көк-Ойрок жайлоосуна өттү. Ормон хан кыргыз жерине келгенден тартып Боронбай, Жангарач, Жантай, Саке бийлер, айыл билермандары, байлар өрүлүктөп келе, ат тезеги кургабады. Үсүр-масыр сөздөр айтылып, эл-журттун абалы, кокондуктардан Нурмухаммед Кушбегинин көп кол менен келип, опузалап кеткени, чепте 200 гө чукул сыпай калганы, алар айылдарды аралоого батына албай, чептин тегерегин ээлеп турганы узун сабак кеп болду.

Боронбай, Жантай, Жангарач, Саке бийлер кол курап Коконго каршы келбегенине өкүнүштү. Бийлер менен көзмө-көз аңгеме жылуу болбоду. Убада, ар намыс, элдин убал-сообун аркалап, биримдик үчүн чыбык кыркылган ант-шертти бузган эки жүздүүлүк бетке айтылып, Ормон хандын жаалы катуу болду. Элдин биримдигин сактап калуу үчүн курал-күчтү шайлап, Коконду биротоло жергеден сүрүп чыгарууга азирленүү, соңку жылы жайында жамы кыргыз курултайын өткөрүүгө макулдук болду.

КУСАМАТ

Бул жылдары Файзулла Ногоевдин жаны тынбады. Омбуга жылына эки каттачу болду. Бүгүн билермандарынын экөө баш кошсо, үчүнчү болуп жанында. Сөздү Ормон хандын зордугу, бугулардын тең туруп, кем болуп жатканы, хан бийлигине илеше албаган мажирөөлүктөрү, акыры түбү ал бугу уруусун Көлдөн Текес, Кыязга сүрүп чыгып, сарыбагышка ээлетири алыс эмес экенин эбиреп, бүйүр кызытат. Орус букарасы болгон казактардын кең-кесири жашоосу, там салып, балдарын Петербург, Маскөөдөн окутуп, орус төрөлөрүндөй мансап күтүп турушканын саймедирейт. Бүгүн да Боронбай бийдин жанында атайын кеңешүүгө келген Качыбек, Балбай үчөөнүн сөздөрүнө кулак түрө, шыйпаңдап отурат.

— Казактан ооп айылы менен Көк-Ойрокко түшүптүр. Бизден мурда Жантай, Жангарачтар өрүлүктөп келип кетишиптир. Бизди конок өргөөсүнө түшүрүп, өзүнө учураштырбай койду. Саза менен Жаманжээндин сыйын көрүп түнөп чыктык, — деп, тыным жасай сөзүн улады, ызалыгы тышына чыгып турган Боронбай бий. — Ошондой болду, тең жаным кем болуп, кудалыкты назарына албады. Эртеси үстүнө чакыртты. Саламды алик албай теше тиктеп түнөрөт. Амаңдыкка келбей, «бузулган ант, эл биримдигин ириткен бузукулук» үчүн жооп сурап жаалданат. «Орустун колтугунан сууруп аламын, көчүгүнө эле кирип кетпесең» деп, ызырынганы өттү баарынан.

— Суура алмасын көчүгү ям якшы кирсе болады, — деп арага кыпчылды, кыргыз сөзүнүн маанисине терең түшүнө бербеген тыңчы.

- Оо, жолуң каткыр, — деп аргасыздан күлдү Боронбай. Качыбек санын чаап, кытылдады. Балбай көз кыйыгы менен жек көрө карап, үн дебеди.
- Нема күлдүңөр, орус күчтүү да, Урманды йок этеди, — деп мурутун сылаган болуп, Боронбайды көшөкөрлөнө карады тыңчы.
- Орусуң күчтүү, бирок алыс. Ормон хан жаныбызда кысып турбайбы? Кеп ошондо, — деди Боронбай бий күлкүсүн тыйып мостойо.
- Иледен жер алам деп барып, тумшугуна эч нерсе илбей кайткан ич күптүүсү да жанбай турса керек. «Ачуулунун алдынан чыкпа» дегендей, деп бийдин көңүлүн жубаткансыды Качыбек.
- «Урман баш ийбесе оны обезвредить этерге» деген князь Горчаков, Густав Христианович да шолай ойлайды.
- «Бесбейдет» дегени эмнеси? — деп Боронбайды карады Балбай.
- Ал эмне дегениң, биздин сөз менен айтчы, — деди Боронбай.
- Ол дегени, калай айтсам кыргызча товар болады, жаны жок, ал эч кыймылдабайды, жолто боло албайды, — деген сөз деди тыңчы.
- Кудай ур, — деди, сөздүн маанисин зорго илип алган Боронбай.
- Кыймылдай албаганы кандай? — деди Балбай.
- «Өлсүн» дегени го, — деди Качыбек.
- Аа, шонака, шонака дегендур князь, генерал ям шонака дейди, егар Урман орус букарасы болмосо, лекин бешиймесе, — деди оңдоно отуруп, сөзүн түшүндүргөнүнө жеңилдене түшкөн тыңчы.
- Орустар келип кыймылдатпай койбу? — деди тыңчынын өз сөзү менен сүйлөгөн Качыбек.
- Сизлер, орыс анан соң дароо келеди. Сизларга тынч болады, — деди тыңчы.
- Кудай урган сөз экен, бирөөнүн колу менен чок кармайт экен да орус төрөлөрү, — деди ойлуу түнөргөн Боронбай.
- Сөздү түшүнбөгөн тыңчы дагы күлкү боломбу деп сөзгө кыпчыла албай, эleye үчөөнү алмак-салмак карады. Бул ойго келбеген суук сөзгө пикир айтуудан бири-биринен айбыга үчөө тең унчукпады. Ар биринин көөмөйүндө бул сөз өзүнчө жорулуп тургансыды. Үй ичи тунжурап тынч. Сөз нугун бургусу келген Качыбек:
- Бишкекти Кокон толук ээледі, Курткага да сыпайылар келиптир. «Жаалданып турат» дедиңиз, жаалданганда Ормон эмне кылат экен? — деп Боронбайды карады.
- Соңку күзгө курултай жыйнап, кол топтоп, «Коконду кууп чыгамын. Оруска баш ийбеймин, тең ата алакада боломун» дейт. Эч нерседен кайра тартчу түрү жок. Жараланган кашабаңдай качырганын кайсаганы турат. «Кыргыз бийлигин ыдыраттыңар. Орусту мага койгула, мүлтүлдөп элди бузбагыла» деп түнөрөт, — деди Боронбай сакалын сылай, ойлуу калыбында.
- Курултайга чакырса черик, саяк, өзүнүн сарыбагышы колдоор. Тынай кантээр экен, солто да колдоп кетиши ыктымал. Жангарач ыкчыл киши эмеспи, — деди Качыбек.
- Кыргыз бириксе, албетте ага не жетсин, бирок баягы хан көтөргөн кездегидей биригүү кыйын болуп калдыбы дейм, — деди Балбай Боронбайга көз кырын жиберсе.
- Кокон күчтөнүп алды. Баягы Мадалы хандын убагындагы Кокон эмес. Букар менен жарашып алыптыр дейт. Ташкен кушбеги Нурмукамбет деген кыйын киши экенин көрбөдүкпү. Ормонго моюн бере койбос. Орус болсо алыстан аңдып турат, «Эки нар жөөлөшсө ортосунда кара чымын кырылат» болобузбу деп чочуймун, — деди Боронбай.
- Орус аңдымайды, ол келады. Геп сенларда, же Урманга таланып, Текеске кетесиңер, же Урман ханынан кутулуп, орус букарасы болуп жыргайсыңар. Башка сөз түгүл, — деди Файзулла.
- Бул ногойуңуз эмне мынча чебелектейт? — деп Боронбайды карады Балбай.
- Ал дагы оюндагысын айтат да. «Жол айры болсо, иттин башы маң болот» дегендей кеп баатыр. «Оторлотсо оторлотсо экен, оторлотпосо отунумду алат элем» дегендей, орустар тил эмизип, кечендетип туруп алды. Ормон баатырдын жаалы катуу, — деди Боронбай.
- Качырып кол сала койбос, түбү бир Кылжырдын балдарыбыз. Ормон хан көпкө туруштук бере албас, орус келсе ал кайда качат, — деди Качыбек чакчасын алып нас атып.
- Көрө жатабыз да. Ормон хандын жаалы катуу дебедимби, — деди Боронбай.
- Катуу болсо, калган эл карап жатмак беле, — деди Балбай.

— Обезвредить этерге уруслар йардамга келады, — деп дагы сөзгө кыпчылды Файзулла тыңчы.

— Байсылда абзий «безбердейтиңди» коюп, биздин каттын жообун сурап, Омбудагы чоңдоруна жөнө, оторлотсо оторлотушсун, оторлотпосо отунубузду алабыз, — деп борс-борс күлгөн болду кыраакы Боронбай.

— Неге коркосулар, обезвредить этерге — уруслар шондой дегендур, — деп сөзгө дагы кыпчылды пардасын сыйырган тыңчы.

Тыңчынын коркунучтуу сөздөрү көңүлдөрүн бүлүнткөн мыктылар бул сөздү тастыктоого бири-бирине батына албай сөз токтоп, үй ичи дагы тунжурай түштү. Кыраакы Боронбай бий сөздү байкатпай башкага буруп, аңгеме ич ара мамилелер жөнүндө уланды. Конок сыйынан кийин Качыбек, Балбайлар айылдарына аттанышты.

«Кырчылдашса да, кыйышып кетпеген түбү бир кыргыз уруулары уюткусун бузбай, бир эл болуп турса экен» деген жакшы санаа бир тең, ар кимдин атак-даңк, мансап көксөгөн жеке мүдөөлөрү, өксүк армандары бир тең боло, санаасы эки анжы болуп аттанышты мыктылар.

Жол айрыла Качыбектен бөлүнүп жалгыз бастырган Балбай баатыр Тору кашканын шайбыр басыгына төнө ойлуу. Өткөн күндөр кербендей чубап, көз алдынан өтүп баратты...

Теги жагынан, кудайга шүгүр, чынжыры үзүлбөгөн эрендердин урпагы. Түп атасы Орозбакты бүткүл бугу башатында турат. Андан бери кыйлык-кыштык, жете-жотосу да эл башында келген. Жотосу Белек баатыр кол баштап, кара калмакты кыргыз жергесинен сүрүп чыгарган эрендердин бири. Чоң атасы Абайылда баатыр айтылуу Атаке бий менен үзөңгүлөш эл жүгүн аркалаган чыгаандардын катарында. Атаке демекчи, ал өз тайатасы — атагы кыргыздын кыйырына тараган кадимки манап урпагы, Тынай бийдин уулу. Өзүн да кудая шүгүр кайрат, кубат, атак-даңк, дүнүйө-мүлк, үй-бүлө жагынан көптөн өйдө койду.

Ат жалын тартып мине, «эл четинде жоо бетинде» дегендей эл жүгүн аркалап, найзалуунун найзасын какты, камчылуунун камчысын кайрыды, айры төштүн алдында калбады. Жаш кезинен «баатыр» деген батыл сөз артынан ээрчип жүрөт. Үй-бүлө, асыл жар, адал чүрпөлөр да кудая шүгүр...

Ошентсе да, оо бири кем дүнүйө, денеге так, көңүлгө зак калтырган эки учур баатырдын оюн бөлө өкүнтүп, көз алдыга тартылды.

Күлүк ат, суу төгүлбөс жорго, алгыр тайган, кыраан бүркүт, сулуу кыз көчмөндүү кыргыздын жан ышкысы, жашоо үзүрү эле го, чиркин. Булар үчүн эр жигит өмүрүн сайчу эмес беле. Айтылуу Аксыйнат... Медет датканын ашы эсине түштү...

Аркада биринчи Кокон бийлигинен «датка» наамын алып, эл жүгүн аркалап өткөн саяк Медет датканын ашы. Атактуу кишинин ашы байыркы ата-баба нарк-салтына ылайык сөөлөттүү өтүп жатты. Каз-канаттай ак үйлөр тигилип, ар уруунун өкүлдөрү өзүнчө күтүлүп, сый үстүндө.

Сый аш эелерине өтө кылдат камкордукту, этияттыкты талап кылат. Ар уруудан келүүчү конокторду күтүү милдети кадыр-барктуу, оокаттуу кишилерге тагылат. Тейлөө үчүн тарбиялуу, адеп-ахлакты сактай билген, сөөгү таза жаш келиндер, сылык-сыпаа, ыктуу шамдагай жигиттер дайындалат. Анткени үй жасалгасынан, төшөнчү-орунчудан, дасторкон, майлыктан, же табак тартуудан кынтык чыкса, аш ээсине кыйын. Пас талашкан уруу билермандарды, бийлер жанындагы ырчыларына жамактата жыйынга салып, уяткарат. Аш ээси Дуулат бий бул жагдайларды толук эске алгандай болду.

«Каралуу үй» — датканын он эки канат ак үйү — айылдан обочо тигилген, эр жагына туу сайылып, эпчи жагына түпөктүү найза жөлөнүү, эшигинин үстүндө эндүү кара тасма тартылган.

Шариатка, ата салтына ылайык, маркумдун арбагына арнап куран окуп, мал мууздоо менен аш башталды.

Үйдү уй мүйүздөй айлана чогулган калың элдин алдына узун бойлуу, кең далылуу, ак суп чепкен, төбөсү бийик кыйуусу кара ак калпакчан, сары чийкил, бүркүт кабак, жээрде сакалы учтана төшүн жапкан Дуулат бий чыкты. Жанында башына ак селде орогон, көк бейкасам чепкенчен, коюу кара каштары кабагын жаба, ак аралаган сакал-муруту серпиле куюлушкан кокондук аалым.

— Оо, калайык-калың журт, о дүйнө кеткен атабыз кара кыргызга кадыр-кызматы өткөн касиеттүү Медет датканын арбагын эскерели деп, жамы журт силерден бата сурайбыз, — деп Дуулат бий алакан жайды.

«Алло Акбар!» деген эл үнү аба жарды. Дамбылда-аалым Кураны-каримден «фатиха», «ясин» сүрөөлөрүн көңүлдү уюткан кыраат менен окуп, сөздөрү түшүнүксүз болсо да, жан-дилди арбаган жагымдуу да, сүрдүү да ыргак терембелди терметип тургансыды. Аалым алакан жая, арбакка арналып бата тиленгенден кийин, каралуу үйдөн кошок жаңырып, мал мууздоо башталды. Датканын жесирлери келип, кыздарынын, айылдагы үнү бийик аялдардын жалпы кошогу басылган соң, жалгыз армандуу үн созолонду. Бул датканын элесин кошууга белсенген кошокчунуку эле. Өткөн өрнөктүү өмүрдү даңазалаган кереметтүү кошок калың элдин жашоо кумарын дүрбүтө жашытып да, чыйралтып да турду.

Абалтан кудай жар болгон,

Атакем олуя чалыш жан болгон
 Арка болгон элине,
 Атакем, ак жолборс эле комдонгон.
 Алтын тон кийип чен алган,
 Айтылуу Кокон ордодон.
 Коктуда тунук суу калды.
 Кокондон алган туу калды.
 Токсонго чыга жашабай Тозокко салдың тууганды.
 Кара атың ашпай бел калды,
 Калдайган саяк эл калды.
 Кан атам кулун байлаган,
 «Кара-Кол», «Сандык» жер калды.
 Медеттин кызы Сыйнаты,
 Кудайым минтип ыйлатты.
 Кайгыга салып шум өлүм,
 Карчытымды кыйратты...

— Бали үн эмес бекен!..

— Кайсы кошокчу болду экен?

— «Атакем» деп атпайбы, өз кыздарынан го.

— «Атаке» деп келиндери да айтат, — деген кобурду баса кошок уланууда.

Кошок кылымдарды карытып, элдин дил туюмунан калыптанган ажайып көркөм дүнүйө... Беш күндүк жалгандан түбөлүккө өткөн маркумдун сын-сыпатын, адамдык сапаттарын, үй-бүлөсү, ага-тууганы, эл-журту үчүн тиккен өмүрү, чечендиги, баатырлыгы, айкөл кеменгерлиги сөз берметтеринде тизилип, мукам үн ыйга ылайык обон менен коштолуп, калайыктын көңүлүнө уюп, «баланчанын кошогу» делип, түбөлүккө эл ичинде айтылып калат.

Кошок уланууда, үн барган сайын дасыга дааналанып, сөздөрү таасын, кайгыны да, өксүүнү да, ыраазылыкты да, мактанычты да, үмүттү да айкалыштырган керемет ыргактар арбап алгандай, көпчүлүк үнсүз муюйт.

«Кызы окшойт» деген сөз ашка келген мансаптуу мырзалардын делебесин козгоп турду.

Өмүр, Мырза, Тилекматтардын арасында мүчө турпаты өзгөчө көрүнгөн Балбай кошокту эргип угуп отурду. Ак калпагын басараак кийип, көк нооту кемселине күмүш кемер курчанган орто бойлуу, бүкүшүрөөк, эки ийнине эки бала отургандай кең далы, төшү жайык, мойну кыска, сары чийкил, тегерек бет, кырдач мурун, бийик кабак алдындагы чекиррек сургулт көздөрүнөн кайрат учкуну жанып, сейрегирек сакал-муруту сыпайы серпилген турпатынан чечкиндүү эр мүнөзү туюлуп турат.

— Байкап билчи ким экенин, — деди жанындагы жигитине.

Ордунан тура эл аралай баскан жигит бир саамдан кийин кайтып келип:

— Датканын кенже кызы Сыйнат кошуп атыптыр, жашы 15 — 16 да эле дейт, — деди.

Балбай унчукпай ойлуу... Көз алдына чыбыктай боюнун мүүнү жок, кызылы-кызыл, агы-ак, кырдач мурун, кумар көз, бештен өрүлгөн чачтары эки жаагына, артына төгүлгөн кош этек көйнөк, желеткечен, ай чырайлуу, асылзаада кыз тартылып турду.

Керемет үндүү, келишимдүү, сөздөрү жатык, акылы жетик, жан туюму аруу, асылзаада жаш кыздын атасына кайгырган төлөөсүз арманын, анын өрнөктүү өткөн өмүрүнө ыраазылыгын да, ынтаасын да, жарык дүйнөдө жашоого балбылдап жанган үмүтүн да туйган эл каалгый муюп турду.

Кыраат менен окулган куран угулганда кошок пастап барып токтоду. Жамактата ыр менен салынган жардан аштын урматына өтүүчү салттуу оюндардын кайсылары качан болору дайын болду. Көчмөн жоокер элдин мүнөзүн, кайратын, эрдигин, эпчилдигин, тапкычтыгын чагылдырган салттуу оюндардан башка, мансабына, байлыгына чиренип, дөгүрсүгөндөрдүн көңүлүн ачуу үчүн аргасыз бечералардын абийирин ачкан төө чечмей да бар эле. Эл балбан күрөш, эр эңишти көрүү үчүн айыл четиндеги түзөңдү карай агылды.

Оюндар өз кезеги менен уланып, аттуу-жөөлүү казганактаган эл тамаша көрүп атышты.

Салттуу оюндардын көбү аяктап, эртең ат чабыш болот деген күн. Ат чабыш демекчи, Балбайдын арзыган күлүгү Медет датканын Кертабылгысы бар эле. Эми бейтааныш сулуу датканын кичүү кызы Сыйнат оюн арбап алды. Ашка чакыруу менен келип, конок алынган кадырлуу кишилер ар уруу үчүн тигилген үйлөрдө сый көрүүдө. Ар бир үйдө комуз чертилип, ыр ырдалып, «Манас» айтылып, эл тамаша үстүндө.

Боронбай, Муратаалы, Самсаалы бийлер, — улгайгандар өзүнчө; Балбай, Мырза, Тилекмат, Өмүр, Жанек жигит-жалаңдары менен өзүнчө көтөрүлгөн өргөөдө. Кечки сый тамактан кийин өткөн оюн-тамашалар жөнүндө оюндагыларын бөлүшүп, жай отурушат. Отургандардын көбүнөн жашы улуу Балбай төрдө ойлуу.

Сөзгө чечен, ою белең, жүйөөчүл сөз тапкычтыгы менен элге алынып келаткан Тилекмат, алаңгазар, кайраттуу, оюна келгенин тайманбай иштеген, атасынын байлыгына чиренип, өзүн өйдө көрүп: «Көл толкуса мен токтотом, мен толкусам ким токтотот» деп дөгүрсүгөн Нышанын уулу Мырза, күч кайратына эрдиги айкалышкан, акыл калчаган токтолуугунан элге алынып калган Өмүрлөр курбалдаш; алар менен үзөңгүлөш, калмак, казактан жылкы тийип, куугун кайрып, «баатыр» атангандардын бири Жанек, биринин сөзүн бири улап, көңүлдүү отурушат.

— Саяктар ата салтына төп, датканын ашына түзүк камынышкан экен. Дуулат бий атасынын жолун жазбай жолдоп бараткан экен — деп, кемерин бошото оңдонуп отурду Тилекмат.

— Оюн-тамашалар кезеги менен жакшы, ирээттүү өтүп атканын айтпайсызбы, — деп Тилекматтын сөзүн колдоду Өмүр.

— Атаң көрү, эмнесин айтасыңар, эр сайыш аябай укмуш болду. Жанагы калмактын казан кулагы менен казактын сом карасынын сайышы. Кайран сом кара казан кулакты кулатты, — деп жээликти, өзү да эр сайышка түшүүнү самап жүргөн Жанек.

— Төө чечкени кызык болду, — деп санын чаап каткыра сөз улады Мырза. — Жанагы айгырча азанаган неме жарабады, келиндин артына жайган чачын чача албай койбодубу, шоруң каткырдыкы кыска окшойт, — деп дагы каткырды.

— Сен түшсөң болмок экен, бул ышкыңа караганда сен жакшы азанмаксың го, — деди Өмүр. Балбай Мырзаны жактырбаган тейде шылдыңдуу тиктеди.

— Анын эмнесине мынча курсант болдуң? Сен сыяктуулардын каткырып көңүл ачышы үчүн бечара аялдын абийири төгүлгөн адепсиз оюн. Ушуну салабаттуу кишинин ашында көрсөтпөй эле койсо болмок, — деди Тилекмат.

— Сен эмне акылдуусунасың, бөөдө... — деп сөзүн бүтө албай акыраңдады Мырза.

— Мырза баатыр, кой эми, чоочун жерде сый үстүндө өөдө-төмөндү сүйлөбө, — деп жактырбаган болду Ашыр.

— Койгула, андан көрө эртеңки ат чабышты айтсаңар боло. Медеттин Кертабылгысынан башка биздин аттардан байге талашчы күлүктөр бар бекен? — деп Балбай оңдонуп отурду.

— Максүттүн Аксуру, Надырбектин сур кашкасы жөнүндө сөз жүргөнү угулат, — деди Жанек.

— Датканын кер атын «Кертабылгы» деп коюшат тура, ошол күлүктү катуу айтышат, — деди Тилекмат.

— Биздин деле Солтонкулдун Кула кашкасы, Боронбайдын Буурулу, Муратаалынын Тору аргымагы оңойбу. Ошолорду сүрөп алалы, аттары тың шамдагай жигиттерди тандоо керек. Мерчемдүү жерлерде күтүп туруп сүрөшсүн, — деди Өмүр.

— Чыгып келаткан чоочун аттарды жыкса да болот, — деди Мырза.

— Кокуй, кой, бирөө укпасын, чоң жаңжал болот, бирөөлөрдүн убалына калбайлы, — деди Тилекмат.

— Эмнеси бар экен, күлүк сүрөгөндө бирөөлөр жыгылат да, — деп капыйлады Балбай.

Сөз эртеңки ат чабыш, бугу уруусунун күлүктөрүн сүрөөгө кайсы жерге кимдер барары жөнүндө болду. Сөз аяктап, сый тамактан соң конок каадасы боло, уйкуга жай алышты.

Таң шооласын чачып, жылдыздар суюла, эртең мененки үрүл-бүрүл. Балбайлар жаткан өргөөдөн аркы ашты тейлеген боз үйдөн:

— Ууру, ууру, карма атаңдын оозун! — деген ачуу үн тынчтыкты бузду.

— Кокуй, эмне болуп кетти? — деп төшөктөн башын көтөрдү Тилекмат, беркилер да баш көтөрө кулак түрүштү.

— Энеңди ... «суусадым» деп коёт, — деп бакылдаган москоол, кер мурут, кара тору жигит, көйнөк дамбалчан Мырзаны жетелеп кирди. Чекеси томуйган, колу, бети-башы көө Мырза калчылдап, жер карап турду.

— Мына мунуңар менин үйүмө ууруга кирди, кармап алдым. Энеңди... «суусадым» деп коёт, катыным жаккы коюнга кол салып... Сени азыр жалпы элдин алдына ушул бойдон алып барып... — деп зиркилдеди үй ээси.

— Ой, айланайын тууган, сабыр кыл, этти тоё жеген неме суусап кирген да аш үйгө, — деп жайкады Тилекмат.

— Суусун менин төшөгүмдө беле? Бул шерменде мени үйдө жок деп ойлогон да. Жүр, сени Дуулаттын алдына бийлерге ушул тейиң менен алып барам, айып салдырам, — деп мойноду москоол жигит.

— Кой, баатыр, антпе, сөзгө кел. Бул Мырза да тегин киши эмес, шайтан айдаган тура.

Мындай отур, сүйлөшөлү, — деди төшөгүнүн аягын жыйып, туруп кийинип алган Өмүр.

— Жок, кадырыңыз жан болсун, муну алып барам Дуулатка, бириңер кошо жүргүлө, — деди жигит.

— «Жан аларда деле жай берет» деген кеп бар эмеспи, тууган. Мындай отур, сен да «мен» деген намыстуу жигиттердин бири экенсиң — көрүп турабыз. Мырзаны коё бер, жуунуп, кийинсин. «Эр кадырын эр билер, эр билбесе ким билер» дегендей, Мырза бир уруктун мыктысы, өзүңдөй эр, коё бер, качып кетпейт, мындай отур, — деп сөзгө алды Тилекмат.

Жигит Мырзаны коё берип, Өмүрдүн жанына отуруп:

— Ой, айланайындар, кудайды караса боло, жанымда жаткан катынымдын койнуна кол салып... — деп бир паска унчукпай турду да, — баары бир Дуулатка алып барамын, кийинсин, — деди.

— Кой, антпе, эрдик кыл, Дуулатка алып барба, көпкө жарыя болбосун. Андан көрө алып баргың келсе, акырын билгизбей тиги бугу мыктылары Боронбай, Муратаалылардын алдына алып бар, — деди Тилекмат.

Жигит бир паска дулдуюп унчукпай турду да, кийинип турган Мырзага:

— Болуптур, жүр анда, сени ошол бийлериңе көрсөтөйүн, — деп ордуна тура жөнөдү.

Мырза аргасыз шылкыйып артынан басты. Ашка келип, жамы журтка шерменде болобу...

Ат чабышта Медет датканын Кертабылгысы караандатпай чыгып келип, баш байгени алды. «Сарбагыштын Аксуру, чериктин Көкаласы жыгылыптыр, бугулар жыгыптыр, бирок алардын аттары деле байгеге келбептир» деген кобур эл ичин аралады.

Аштын акыркы түнү. Эртең коноктор тарайт. Атайы чакырылгандарга акыркы сый көрсөтүлүп, бата тиленүүчү түн. Бүгүнкү түндүн сыйы каадалуу өтсө, ашка келгендер тарап, аш ээсинин санаасы тынчымак.

Эл орунга отуруп алдында конокторго табак тартылды. Балбай, Өмүр, Тилекмат жигиттери менен бир табакка, Мырза, Жанек, Урдөөлөт жигиттери менен өзүнчө табакка карашты. Жаш улуулай устукандар алынып, эт тууралып бүтө, ак дөбө үчүн чучук кесиле баштады. Жашы улуу Балбай ичегисин жарып семиз чыккан бээнин чучугун, казысын өзүнчө, кыртышын өзүнчө кесип аткан эле. Тиги табакта чучук кесип жаткан Мырза:

— Мына, карагыла, маскаралык! Бизге аттын казасын чучук кылып тартыптыр... Атаңдын оозун... саяктар, — деп чаңыра «чучукту» улагага ыргытты.

Чын эле ичегиге чучук эмес, аттын казасын салып, бууп коюшуптур. Саягы Мырзанын түндөгү кылыгына ичи күйгөн аш үйдүн ээси жасаган окшойт.

— Бизди эле эмес, бүтүн бугу уруусун маскаралагандык, — деп «барк» этти Жанек.

— Чынында осол иш экен, «саяктар бугуга чучук ордуна каза тартат» деген жаман атты... — деди Өмүр.

Бугу уруусунун аттары байгеге илешпей, «ат жыкты» деген жаман атты тарап, ал аз келгенсип минтип мазакташкандарына ызаланган Балбай «чарт» жарылды:

— Көпкөн экен саяктар. Баш байге алган кер атты, кошокчу кыз Сыйнатты тартып албасам Балбай атым өчсүн, — деп ордуна турду.

— Сабыр эт, баатыр, сабыр кылгыла, ыза болгонубузду билдирбей кетели, ызалагысы келгендердин табасы канбасын, отургула. Даяр болду, даамды таталы, жай эле аттаналы, — деди Тилекмат.

— Тилекем туура айтат, туураган этти жейли, бата кылалы, — деп Тилекматты колдоду Өмүр.

— Болуптур, бирок айтканым айткан, — деп ордуна отурду Балбай.

— Бакемдики айтканындай болот. Мындан барарым менен жасоо курайбыз. Саяктардыкы өтүп кетти, — деди ачуусу тыйыла элек Мырза.

Эт желип, бата тиленип, кол жуулары менен:

— Кеттик, тарткыла аттарды, — деп ордунан турду Балбай.

Бугунун мыкчыгерлери түнү менен аттанып кетишти.

Эртеси күндүн муруту чачырай Боронбай, Муратаалы, Самсаалы бийлер да көп катары аттанышты. Аттары байгесиз калып, мыкты чыкма мырзалардын ат жыккан, ууру атыккан адепсиз жоруктарына капа болгон бийлер кабактары салыңкы баратышты. Дуулат бийге ич күптүлөрү да жок эмес эле.

Балбай баатыр сөзгө бек эле. Бештин айынын ортосунда Мырза, Өмүр, Жанектер болуп төрт жүзчө куралдуу жигити баштап, саякты чаап, Медет датканын Кертабылгы күлүгүн, сулуу кыз Аксыйнатты тартып келүү үчүн көлдүн башынан жүрүшкө чыгышты. Эл дүрбөтпөй, Дуулат бийдин айлын шоорат алдырбай капысынан басуу үчүн түнкүсүн жүрүп, күндүзү тоо этектей эс алып, этият келатышат.

Төртүнчү түнү таңга жуук Жон-Арыктын оозуна жетип, Кара-Кужур суусунун жээгиндеги боз чаптарга жамына кошун түшүрүп, кечке эс алышты.

Көз байланган маалда Өмүр, Жанек, Мырзалар Балбайдын жанына келишти. Ар кимиси өзүн шер ойлогон эрендер бул жолку Балбайдын акылы менен бололу, демилге ошонуку эмеспи дешкен. Бакеңе күлүк ат менен сулуу кызды алып, жамы бугунун намысы колго тийгени баарынан кымбат эле.

— Баатыр, түн ката жүрсөк Сары-Булактагы Дуулаттын айлына таң ык сала жетебиз. Датканын уулу, сөөлөттүү бийди бейкапар уктап жатканда басабыз, — деди ызасы шаштырып турган Мырза.

— Басардан мурда айылдын жайын, канча эр бүлөсү бар, экенин билүү керек, күлүк ат кайда турат, сулуу кыз кайсы үйдө — деп Балбайды карады ойго кабелтең Өмүр.

— Туура айтат, ошолордун дайнын билип туруп, анан аттануу керек, — деди Өмүрдүн ою купулуна толгон Балбай баатыр.

— Андай болсо табыялуу жигиттердин бир-экөөнү чалгынга жиберели, — деди Мырза.

— Бирөөнү ээрчитип мен барып чалгындап келейин, — деп обдулду эрдемсиген Жанек, казак, калмактан жылкы тийип, жаны тынбаган беш баатырдын бири.

— Мен өзүм барам, эч кимдин кереги жок, силер мен кайрылмайынча шоорат алдырбай чөпкө жашынып эс ала бергиле, — деп «бурк» этти Балбай.

— Жалгыз жөнөгөнүң кооптуу го, мен кошо барайын, — деди Мырза.

— Эмнеге кооптуу, жалгыз эле барып келемин, эртеңки түнү кайтамын, — деди боюна ишенген Балбай.

— Жоо кийимиңди, туулга-соотуну чечип, жөн кийингениң оң, күндүз жолоочу катары айылдарга түшүп түкшүмөлдөйсүң, — деди Балбайдын айтканынан жанбасын билген Өмүр. Башына көрпө кыюуланган тери малакай, таар кемсел-шымдын үстүнөн боз таар чепкен кийип, кайыш мөкүчөн кембагал кишинин кейпинде Балбай баатыр Кара-Кужур суусун бойлой капчыгай ичи менен жөнөп кетти.

Каттаган куда-сөөк, тамыр-тааныштарынан уккан имиштерден улам кыштоодогу саяк айылдары Балбай баштаган бугу жигиттеринин чабуулга азырланып турганынан кабардар, камдуу эле. Ар бир үйдө аттар суулуу, найзалары капшытка сайылуу, ай балта, чокморлору да даяр эле. Жол тоому Сары-Булактын суусунун Кара-Кужурга куюлушунда дамамат эки-үч жигит кезекте. Бүгүн да ошондой.

Тараза жылдыз батып, таң ык салды. Балбай баатыр Кара-Кужурдун күбүрлөнгөн суусун кыйындык менен кечип өтүп, сол жээкке чыкты. Сары-Булак коктусунун оозу үрүл-бүрүл баамдалат. Атына камчы уруп, коктуга бет алды.

Мына балакет... Сары-Булактын суусу жайыла тоңуп, коктунун оозун суунун куймасына чейин көк жалтаң муз каптап калыптыр. Такасыз ат бүжүрөп тайгаланып баса албай,

бүрүштөй баштады. Ага карабай Балбай камчы уруп теинди. Эти ачып арыш кergen ат тайгаланып, Балбайдын бутун баса жыгылды.

Түн жамынган шектүү атчанга көз салып турган кезекчи жигиттер жете келип, буту аттын алдында калып, тура албай аткан Балбайды баса калышып, эки колун байлап, бутун бошотуп өйдө тургуза:

— Сен кимсиң? Кыштын суугунда түн каткан кандай немесиң? — деп демитти жигиттердин бири.

— Мен жолоочумун, Кочкойлук сайыбагыштайданмын Долон ашып, Найын жактагы таякелейиме байатам, — деди.

— Ой, тили чулдур тура, — деди экинчиси.

— Анын эмнеси бар, чулдур кишилер толуп жатпайбы? Андан көрө мунун жүрүшү шектүү, жөн киши кычыраган кышта түн карасында жортуп жүрчү беле? Муну айылга алып баралы, — деди беркиси.

— Колумду чечкиле, качпаймын, — деди Балбай калбаат кайраттуу үн менен. Жигиттердин бири колун чечүүгө эңкейгенде:

— Ой, көрбөй турасыңбы кебетесин, колу чечилсе экөөбүздү эки жерге торойто чаап салып, каалаган жагына басып кете бербейби, жөн кой, — деди да: — Ой, күрсүйгөн неме, үзөңгүгө бутуңду сал, атказып коёюн, чочуба мен сени жетелеп муздун четине чыгарам, андан ары алып кетебиз айылга, — деп Балбайды атка мингизип, жетелей алып жөнөштү.

Күндүн муруту тоо баштарын чала чубашкан үч атчан Шардын оозундагы кыштоодо отурган айылга келип, өйдөкү чоң үйдүн жанына токтоду. Жигиттердин бири аттан түшүп чылбырын мамыга байлап:

— Кана, Эсенбай, сен да түш, дегеле олчойгон неме экен — экөөлөп аттан түшүрөлү, — деп жолдошуна кайрылды.

Балбайды колу байлануу бойдон аттан түшүрүп, жигиттин бири эшик ачып, экинчиси ээрчите үйгө кирип:

— Оо, Оңолкан апа, аман-эсен турасызбы? Конок алып келдик, — деп күлдү жигит.

— Ботом, келгиле, кандай конок? Төргө өткүлө, — деп жоолугун оңдоп салына ордунан турду, кара чепкенин желбегей жамынган олбурлуу, кара тору, көзү бакыракай, мурду салаңдаган, эрди түйрүгүрөөк орто жаштардагы аял.

Оңолкан апа айылдагы кадырлуу, сөз билги кишилердин бири; байы каза тапканына 2 жыл болгон. Улуу-кичүү баары «Оңолкан апа» дешет.

— Келдик, апа. Мынабу чоочун кишини Сары-Булактын оозунан кармадык. Шектүү туюлду, башында иши болбосо, кыштын кыраан чилдесинде ким түн катсын? — деди жигит.

— Ии ботом, өйдө өткүлө, колу байлануубу, чечип койгула, сүйлөшөлү, — деп көлдөлөңүн оңдоп сала, бейтааныш кишиге көңүл бөлө карады.

Чечилген колдорун ушалап, эки жигиттин ортосуна, от жанына отурду Балбай.

— Бөрүнүн көк жалындай дүңкүйөт, көздөрү да тири укмуш, бул ким экен, кайдан келатыптыр? — деди чоочун кишиге шектүү көз жиберип турган Оңолкан апа.

— Өзү айтсынчы? — деди жигит.

— Атым Дөңбай, Кочкойлук Надыйбек Майлыбай дегендин уулумун. Найын жактагы таякелейиме байатам, — деди Балбай камырабаган калыбында.

— Апей, ботом, тили кантет, койо тур... — деп Балбайды ойлуу тиктеп турду да, — сен жөн киши эмесиң, чыныңды айт, жанагыл биздин элди «чабамын» деп чамынган Балбай баатыр дегендин да тили чулдур деп укканым бар. Ошол Балбай деген сен болуп жүрбө? — деди Оңолкан апа.

— Жогунуз, байбиче, мен Балбайды билбейм, мен Дөңбаймын, айтпадымбы, — деди Балбай.

— Болуптур — көрө жатабыз, — деп ойлуу турду да, — буларга чай кайнаганча даам ооз тийгиз, — деди чыгдан жакта отурган келинди карап.

Чакан дасторкон жайылып, нан, омурган май коюлуп, сүт катыктаган максым куюлду.

Балбай кебелбеген калыбында нандан, майдан алып ооз тийип, максым жутуп, аякты дасторконго коюп, мурутун сылай үй ичине көз жүгүртүп отурду.

— Ой, ботом, сен сын-сыпатыңа, сүйлөгөнүңө караганда ошол Балбайсың, чыныңды айт, — деди чоочун кишинин кыймыл-аракетине, турпатына дыкат көз салып отурган Оңолкан апа.

— Жок дебедимби, байбиче, — деп кесе айтты Балбай.

— Эгер Балбай баатыр болсоң анда эмне болот? Калпың үчүн кулагынды кесип аламын, — деди чечкиндүү Оңолкан апа.

— Ошентипиз, Балбай болсом кулагымды кесип алыңыз, — деп дасторкондогу майдан нан менен илип сугунуп, аяктагы максымдан ууртап, камарабагансып жерге койдү.

— Болуптур «сөз кудайдын мөөрү» дейт, чакыргыла, төмөнкү үйдөн Ырысбайдын уулу Эшматты, датканын ашында конок алгандардан ичинде жүрбөдү беле. Балким Балбай баатырды көргөндүр, — деди Оңолкан апа.

Жигиттердин бири ордунан тура жөнөдү. Сөз токтоп, үй ичи үнсүз. Балбай баатыр камырабай тамактанып отурат.

Салам айта жезекчи жигитти ээрчип кирген Ырысбайдын уулу эпчи жакка өтүп, Балбайга бет маңдай отурду.

— Ой, айланайын Эшмат уулум, айтчы, сен мому кишини тааныйсыңбы? — деди Оңолкан апа.

— Тааныйм, бугу Балбай баатыр деген ушул. Ашка кызмат кылып жүрүп нечен жолу көргөмүн, — деди жигит.

Балбай кебелбейт.

— О өлүксүз ... калпычы, «баатыр» имиш, алып кел, кара бычакты. Эл чапканы келген тура, — деп бычакты колуна алып, Балбайдын жаагына такады.

— Тос кулагыңды, баатыр болсоң. Тез курмушу күйгүзүп даярда, — деп келинге буйруду да, жаагын кыңайта тосуп турган Балбайдын кулагынын калканын сол колу менен кармап, чарт кесип алды.

Баатырдын жаагы ылдый ыйыгына кан жая берди. Балбай көз ирмебей кебелбеген калыбында олтурат.

— Бас курмушу, — деп «бурк» этти колу калтырай түшкөн Оңол байбиче.

Укмуштуу жорукка ичиркене, колун майда калтырак баскан келин илбериңки кыймылдап, курмушу басып, баатырдын кулагынан аккан канды токтотуп, ыйыгындагы канды тазаласамбы дегенде:

— Жоолуктарыңдын бирин алып, баатырдын жаагын таңып бер, — деди Оңол байбиче келинине.

— Байбиче, келиниңиздин жоолугу өз башында болсун. Менин өз куйум бай, — деп ичинен курчанган боз курду чечип, келинге берди.

Баатырдын кулагы таңылып бүтө, күтүүсүз окуяга энди реп таң кала отурган жигиттердин бири:

— Капырай, апа, укмуш иш болду. Анык эр экен, кулагын кесип атса чын эле көз ирмебеди. Бекеринен «Балбай баатыр» деп жүрүшпөптүр, — деди жигиттердин бири.

— Бир иш болуп кетти. Мейли өз убалы өзүндө. Жөн жаткан элди «чабам» деген чооголго чала болду, — деп өзү да бир аз ыңгайсыздангансып турду да, — ата көрү, жүрөгүндө кара жок эр экен, мейли, «Жоо аяган жаралуу, катыны каралуу» деген кеп бар. Муну тиги Жолдубайдын алачыгына киргизип, жарма-жалаң берип, кайтарып тургула. Бириң бийге жөнө, келип көрсүн жоолашчу баатырын, — деди Оңол апа.

Жигиттердин бири Ак-Кыяда кыштап турган Дуулат бийдин айылына жөнөдү. Балбай баатыр кара алачыкта кайтарыкта калды.

Эртеси күн көтөрүлө Дуулат бийдин билерман жигиттеринин бири эки киши ээрчите Шардын оозундагы кыштоодогу Оңол байбиченин үйүнө келип түштү. Амандык сурашып отургандан кийин:

— Бий өзү келген жокпу? Айыгышып чаап алалы деген жоосу Балбай баатыр колго түшпөдүбү. Неге өзү келип көрбөдү? — деди билермандарга сөзү өтүмдүү Оңол байбиче.

— «Көрүп эле жүргөн Балбай. Кулагы кесилип, куучуйуп турган эрди көрбөймүн. Артыда жасоосу бар — жалгыз келмек беле», деп жигиттерди куралдандырып, кол топтоп атат. Биз да ошол иш менен келдик. Жигиттерди топтоп, Сүттү-Булакка чейин кайгуулга жигиттерди жибербиз. Бул айылдын жигиттерин курал-жарагы менен күн бата Сары-Булактын оозуна алып кел, — деп жанындагы жигиттердин бирине буйурду.

— Ботом, Калбай, сен көрбөйсүңбү колго түшкөн эренди, — деди Оңол байбиче.

— Жоолашып келсе да «мен» деген эр эле, кулагы кесилип, куурап турганда мен деле көрбөй койоюн. «Жаңжал басылганда Ормон ханга жеткирип бергиле», деди бий, — деп алдына

келген чайдан бир ууртап: — Байбиче, оорураак иш болгон го, эр кишинин кулагын кесип, — деди Калбай.

— Эр болбой эмирен калсын. Жөн жаткан элди чабам деген... Талаада жаткан эл бар бекен. Уялбай кулагын кепилге коюп калп айтат, кескениме өкүнбөйм, — деди кайраттуу Оңол байбиче.

Оңол байбиченин чайынан кийин, жоо күтүү камы жөнүндө сүйлөшүп, жигиттер башка кыштоолорго аттанып кетти. Калбай күн бата Сары-Булактын оозунан кайгуулга чогулган жигиттер менен жолугушмакчы болду.

Жолдубайдын кара алачыгында колу байлануу Балбай баатыр эки жигиттин кайтарыгында калды.

Бүгүн экинчи күн Балбай баатыр кошуунуна кайтып келбеди. Бир кырсык болгонунан шек алышкан Өмүр, Мырза, Жанектер кеңешке чогулушту.

— Жыгылып майып болдубу? — деди Мырза.

— Болбогон кеп, Балбай баатыр бала беле. Аңдоостон колго түшүп калдыбы дейм. Саяктар да бейкам жаткан жок да, — деди Өмүр.

— Андай болсо азыр аттанып айылды басып, баатырды куткарып алалы, — деди Жанек.

— Алар азыр камдуу. Сары-Булактын оозунан өткөрбөй тосушат. Чабыш болот. Туткундагы Балбайды да мерт кылып коюшат. Антүүгө болбойт. Баатырдын ажалына калабыз.

— Анан эмне кылуу керек? Отура берелиби? — деди Жанек.

— Арга жок, кайта кетебиз. Биз кол салбасак Балбайга тийе алышпайт. Жүйөөлөшүп куткарып алабыз — түбү бир эл эмеспизби, — деди Өмүр.

Бугу жасоолу түнү менен көлгө кайтты.

Бештин айынын аяк чени. Кыш кычырап күчүндө. Ормон хандын чептеги кышкы Ордосу, чепти тегерете кар күрөлүү, сепилде жылуу кийинген күзөтчү, дарбаза алдында куралдуу эки жигит турат. Күн батар алдында төмөнтөн шайбыр бастыра келаткан төрт атчан дарбаза алдына келип токтоду, үчөө куралдуу, мылтык асынган төртүнчүсүнүн жаагы таңылуу, колу байлануу.

— Силер кимсиңер? — деп алдыларынан тосо чыкты дарбаза күзөткөн эки жигиттин бири.

— Медет датканын уулу Дуулат бийден келебиз. Кармалган ууруну Ормон ханга айдатып жиберди бий — деди, карышкыр ичик, сүлөөсүн тебетейчен, сыйда кара сакалдуу, салабаттуу киши.

— Түшүңүздөр, атыңарды тигиндей байлагыла, — деп күрөндүдөн берки мамыны көрсөттү да, — ууру менен бириңер мында туруп тургула, бириңерди канга киргизебиз, — деди жигит. Аттарын байлап, бири Балбай менен калып, бири жигитти ээрчип дарбазанын ичине жөнөдү. Ормон хандын сурак бөлмөсү, хан төрдө жалгыз отурат.

Ичигин, тебетейин оозгу бөлмөдө калтырып, топучан, кемселчен кирген Дуулат бийдин жигити колун бооруна ала бүгүлүп:

— Ассалому алейкум, таксыр, — деп, жигит андан ары жөнүн айта албай сүрдөп турду. Бир тыным өтө:

— Сүйлө, — деген катаал үн селт эттирди. Хан теше тиктеп турду.

— Таксыр, мен Дуулат бийдин жигитимин. Бугу Балбай бийдин айылына ууруга барып, колго түштү. Ошону «ханга алып бар» деп жиберди, — деди.

Ормон хан үн дебей бир аз турду да.

— Балбайбы, качан кармалды? — деди.

— Он беш күнчө болду. Кулагы кесилген, айыга түшсүн деп... — деп ийилген калыбында турду жигит.

— Ким кести, эмне үчүн кестиңер суроо-сопкutusуз? — деди ийилип турган бечераны жекире тиктеген хан.

— Калп айткан ууру деп, — деди жигит өйдө карай албай.

Хан коңгуроо какты, эшиктен кирген жигитке:

— Булар алып келген ууруну бөлөк үйгө киргизип, курсагын тойгузуп, эс алдырып, эртең менен алып киргиле, — деди, тунжурап санын таянган калыбында. Дуулаттын жигити ийилип турат.

— Сиз кете берсеңиз болот, — деп жанынан өтүп баратып «бурк» этти хан кызматындагы жигит.

Айдакчы кетенчиктеген бойдон жымырыла чыгып кетти.

Кызматчы жигитти ээрчий кирген Балбай баатыр бир аз ийиле салам айтты.

— Алейкум салам, отур, — деди да, «сен кете бер» дегендей ишарат кылды кызматчы жигитине. Жигит кеткенден кийин Балбай баатыр Ормон ханга тике маңдай чөк түшө отурду.

— Ии, сүйлө, — деди Ормон хан Балбайды ирмебей тиктеген тейде.

— Келдик, таксый, — деди Балбай да ханга тике карап.

Ызага жык толо күйгөн баатырдын көздөрүнөн жанган кайрат учкуну Ормон хандын катаал сүрдүү көз карашына айкаша түштү.

— Сүйлө, — деди Ормон хан.

— Сүйлөдүк, таксый, саяктай койдоду кулакты кесип... — деди ызага буулуккан баатыр, көөмөйүндө канча айтса да бир атанын балдары Үчүкө, Түлкүдөн тараган таякелик жайы бар Ормон хан датымды бөлүшөр деген ойдо.

Ирмебей тиктеген Ормон хандын көзүнөн ырайым туюлбады. Жаагы таңылып, чачы өсүп, жүдөңкү тарткан Балбайдын турпатына көз жиберип, бир аз унчукпай турду да:

— «Ууру» дешти, эмне уурдадың эле? — деди хан.

— Медет датканын Кейтабылгы күлүгүн, кошокчу сулуу кызын тайтып алайын деп байганмын, — деди Балбай кебелбей.

— Ии... айта бер, — деди Ормон хан.

— Эмнесин айтайын, ат тайгаланып музга жыгылып, колго түшүп калдым.

— Ии... — деди Ормон хан «аягына чык» деген тейде. Эшиктен кирген Саза Балбайдын каптал жагына отурду.

— Айтчу кеп эмес, бий кемпийге алып байышты, «сен Балбай баатыйсыңбы» дейт, «жок» дедим, «калп айтсаң кулагыңды кесем³⁸ деп... бийөөнү алып келишти. Ал мени тааныды, кемпий кулагымды кесип алды «ууйу» деп, — деди Балбай.

— Кемпир кестиби? — деди Ормон хан, үнүнөн жаалы кайнаганы туюлуп турду.

— Ошондой болду, — деди Балбай чыйрала.

— Дарга тартамын, орго саламын эки жылга, бирөөнүн малына көз артып, өзүңдүкү азбы? — деди Ормон хан.

Оюна келбеген өкүмдөн Балбайдын жүрөгү «солк» этпеди. Кашкайган катаалдыкка жүрөгү муздай түштү.

— Саза, Балбай баатырды орго салдырып, түзүктөп бактыр, — деди Ормон хан.

Балбай баатыр ордуна туруп, Ормонду карабай, Сазаны ээрчип чыгып кетти.

Жалган курандын аягы. Жер тоборсуп, эл боз үйлөргө чыгып калган.

Ормон хандын айылы жазгы конушка конгонуна эки күн болду. Айтылуу Сарт аке бир жолдошу менен кечээ кечинде келип, хандын конок үйүнө түшкөн. Кадырлуу карыяга кастарлуу сый көрсөтүлдү.

Эртең менен конок чайынан кийин Сарт аке хандын ордосунда. Төрдө Ормон хан, оң жагында Сарт аке, сол тарабында Калыгул отурат. Үсүр-масир эсендешүүдөн кийин:

— Карыя, кандай дейсиз, быйыл жыл кандай болор экен? — деп суроо узатты Калыгул.

— Өткөн жылы эликтин кураны эрте жүгүрбөдү беле, жаз эрте келет. Кудай кааласа жаан-чачын жетиштүү болуп, эгин, чөп мол, элде береке болор, деп ойлоймун, — деди Сарт аке.

— Ылайым ошондой болсо экен. Кудай жалгап, аздыр-көптүр эл эгин эгип, чөп-чар камдаганга оой баштады. Берекесин Кудай таала жерге чачкан тура, — деди Калыгул.

— Жарытылуу деле эмес, жарып кете албай турат го эл. Жердин көбү эле ээн жатпайбы. Элдин көбү да бош жүрөт бирин-экин малын караган болуп. Элдин жерге илээшип, марышы үчүн көп жылдар керек го, акылманым, — деп сакалын сылай ойлуу отурду Сарт аке.

— Оокат кылуунун көнүмүш ыгы мал да, көчмөн элге жер айдап жашоо чоочун көрүнүп турат да, — деди Калыгул.

— Ошондой, эми бара-бара көнөт да, кайда барат, тирүүлүк ыгы ошого түртүп турса, — деди сөзгө аралашпай суз отурган Ормон хан.

Ортого салынуучу сөздүн өзөгүн бири-бирин кадырлаган кишилер туюп турушса да, учугу чыкпай, сөз токтоп, оңтойсуз абал түзүлө калды.

— Ормон баатыр, «Айран сураган челегин жашырбайт» дегендей, бугу туугандарың: Хан алдынан өт, күнөөсүн кечирип, Балбай баатырды куткарып берсин» дешет. Өзүңө өтүнүч аркалап келдим, — деди Сарт аке Ормонго көз жиберсе.

Ормон хан мелтиреп үнсүз.

— Осол иш болуп кетиптир. Акылынан кайраты озуп жүргөндө ушундай болот. Болбосо саякта өнбөс доосу, өчпөс өчү бар беле баатырдын, — деди Калыгул.

— Ошону айтпайсызбы? Бирөөнүн төрүндөгү кызын, кермесиндеги күлүгүн тартып алам деп... — башын ийкеп отурду да, — өзү да көрбөгөн азапты көрдү кулагын кестирип, жаманатты да, кор да болду, — деди Сарт аке, Ормон ханга көз кырын жиберген калыбында.

— Кайран эрдин кор болгону аялуу. Денесине так түшүп, орго отуруп, азап тартты. Ушул жаза жетиштүү го, Сарт акенин ийирин жандырбаган дурус го, — деп Ормон ханды суроолуу карады Калыгул акылман.

— Кор болгону чын. Балбай жазасын тартып жатат. Бирөөнүн малын, бүлөсүн тартып алам деп, кулагын кестирип сөзгө сөлтүк, кепке кемтик болуп отурат. Казактар Адыл менен Ырыскулбектин 1400 жылкысын тийип кетишиптир.³⁹ Пристав Перемыш аркылуу сүйлөштүрсөм, «Өзүнүн Балбайын тыйып алсын, казактан алган жылкыларды кайтарсын» дептир, — деди хан.

— Аныңыз калетсиз, баатыр, эр баркын түшүргөнү... Жазасын тартып атат. Алты ай бою сыз ордо... «Тулпар этин оордобойт, султан сөөгүн кордобойт» дегендей, сөөгүңөр бир, — деди Сарт аке сөздүн учугун таштап.

— «Ат башына күн түшсө, ооздугу менен суу ичет, эр башына күн түшсө өтүгү менен суу кечет» дегендей, оңтойсуз иштеген ишинин, ойлобой сүйлөгөн сөзүнүн өкүтүн тартып турат. Азаптуу күндөрдү башынан кечирип жаткан баатыр өткөн тагдырын таразалап, өкүнүп тургандыр. «Кечирилбес күнөө болбос» дегендей, кечирим убактысы болду го, — деди Калыгул Ормон ханды карап.

Ормон хан мелтирер үн дебей, санын таяна алдын тиктейт. Жүйөлүү соболдорго жооп болбой, үй ичи тунжурап турду. Бир оокумда:

— Ар качандан бир качан сөзгө сөлтүк, кепке кемтик болуп жүрөбүз. Орус жандралысын арага салып, Кенесарыдан кийин казактар менен шарт наме түздүк эле. Балбай, Жанектер жылкыларына тийип, шертти бузушат. Эми казактар бизге кол сала баштады. Балбай чыкса жөн жатабы — «кулагымдын куну» деп дагы саякты чабат, же казакка кол салат, мунун жүрөгүн калтырыш керек эле — болбостур... атайы келипсиз, — деди Ормон хан сөз төркүнү белгилүү болгондон кийин, сөз андан ары уланбай, кадырлуу конок түштөнүүгө чакырылды. Хандын сөзүнөн улам Балбайды ордон чыгарып берерин күтүп, Сарт аке жолдошу менен конок үйүндө сый үстүндө.

Ормон хан ордон чыккан Балбай баатырды ордосунда эмес, чоң үйү Кусубалды байбичесиникинде кабыл алууну туура тапты.

Жасалгалуу он эки канат боз үй. Төрдө Ормон хан жалгыз санын таяна ойлуу отурат. Эпчи жакта Кусубалды байбиче теспе тартып өзүнчө отургансыйт. Эшик ачыла кызматчы жигиттин алдында кирген Балбай баатыр ийиле салам айтып, кол бербестен эр жактан орун алды. Ормон хан саламды алик ала, жигитке «кете бер» дегендей ишарат кылды да, жаза тарткан Балбайдын бир аз жүдөңкү тартса да мүңкүрөбөгөн кайраттуу турпатына сынакы көз жиберсе тиктеп турду. Кусубалды байбиче кылдат кыймылдап, кара көөкөрдөн кымыз куюп, Балбайга сунду. Балбай тынбай жутуп жиберип, аякты узатты, аяк кайра сунулду. Үчүнчү аякты бошотуп жерге коё, мурутун сылай Ормон ханга көз жиберди. Ирмебей тиктеген сынакы кайраттуу көз карашка тереңинен жанган кек учкуну айкаша түштү.

— Эр чекишпей бекишпейт эмеспи, баатыр. Аздыр-көптүр жаза тартып чыктың, «Акылдан озуп кеткенде, кайрат баш жарат» деген ушул. Эми экөөнү тең алып жүрөрсүң, — деди Ормон хан.

— Бекиштик, таксый, кулактын кесилгени аз келгенсип, кудукка салындык. Акыл кайатты теңдөөчү учуйда теңдейбиз, ашчу учуйда аша чабайбыз, — деди Балбай.

— Акылдын бир аз озуп жүргөнү оң. Ошент, баатыр. Казактарды чапканды кой, сага шылтап элдин тынчын кетирип атышат, — деди Ормон хан.

— Кыябына кайайбыз, таксый. Өз саамыбызды кетийбеспиз, — деди Балбай.

— Баатырды конок үйгө, Сарт акенин үстүнө алып бар. Учурашып, мейман болсун, — деди Ормон хан коңгуроо кагылып, эшиктен кирген жигитке:

Бата кылып болуп, ордуна тура Балбай жигитти ээрчип конок өргөөсүнө кетти. Үй ичи бир тыным үнсүз.

— Босогону аттабай, ныгыра басып чыкты. Кектүү кетти. Үстүнө чапан жаптырып, көңүлүн жубата узатсаңарбы дейм, — деди кыраакы Кусубалды байбиче.

— Күнөөкөргө чапан жапчу беле, башы азат болгону чоң олжо, — деди Ормон хан.

— Теңир сактасын, аягы кандай болор экен, — деп шыпшынды байбиче.

Эртеси эртең менен Сарт аке жолдошу, Балбай үчөө конок өргөөдөн аттанышты. Балбай артына кылчайбай кетти.

1854-жыл, жетинин айы. Күздөөгө түшкөн Ормон хандын айылы Кичи Ак-Суунун сол жээгиндеги өндүрдө отурат. Таарынчылуу хан кудасына учурашуу үчүн туу бээ жетелетип бугунун мыктыларынын бир тобун ээрчиге Боронбай бий кечээ кечинде келип түшкөн. Каада менен сый көргөн коноктор: «Ордо салып бергиле, тамаша менен узайлы» дегенден улам айылдан өйдө ордо салынып, оюн эртең менен башталган. Коноктор: Өмүр, Балбай, Мырзалар, бир тарап, үй ээлери Манде, Алыбек, Адыл, Абыка, Төрөкелдилер бир тарап. Түшкө чукул коноктор тарабы уттура турган болуп, чоконго⁴⁰ таянып калышты. Байге тогуз туу байтал, оюндун четинде Ормон хан, Боронбай бий, Сарт аке, Калыгул акелер карап отурушат.

— Эми, таксыр, биз тарап уттурганы турат. Бизде Алыбек сыяктуу чертмечи жок экен. Балдар арманда кетпесин. Жети-Өгүздөгү Чыйбыл чертмечини алдырып келүүгө уруксат этиңиз, — деп Боронбай бий Ормон ханга кайрылды.

— Болуптур, арманда кетпегиле, — деди Ормон хан.

Чыйбыл келгиче оюн токтоп, коноктор түштөнүүгө өтүштү.

Жети-Өгүзгө ат коштогон чабаган кетти.

Эртеси күн чоң шашке. Чертмечи Чыйбыл келип, оюн күн чыга башталган. Оюнду утуп аткан тарап баштап, Алыбектен башка ордочулар кезмектерин өтөп бүтүшкөн. Алыбек ичке түшүп чүкө чертип атат, Алыбек чүкөлөрдү бүткүл ханы менен чыгара чертип кетсе чокончуга оюн жетпей, уттурат.

Кыпылдап шаштысы кетип отурган Боронбай бийдин көзү капасынан Алыбектин көзүнө кездеше «жыды» дегендей ымдап койду. Алыбек, жаза черткен болуп, чүкө чыкпай жыдыды да, чийинден чыкты. Бул ишараларды Ормон хан байкап отурду.

Чүкөнү томпой менен атып, чертмечи ичке түшкөн арышы узун, сары чийкил, куш мурун, чертмечи көздүү Чыйбыл чүкө чертүүгө киришти. Анын чертиши так, чертилген чүкөлөр зуулдап алда кайда ыргып жатты. Кызып калган кезде Чыйбылдын бармагы жарылып, канап кетти.

— Жыдыдың, чык чийинден, оюн бүттү, — деди Төрөгелди.

— Ат которуп алууга уруксат сурайм, таксырдан, — деп Ормон ханды карады Чыйбыл, чертип отурган калыбын жазбай.

— Уруксат, — деди кебелбей көңүл кош отурган Ормон хан.

Чыйбыл колундагы оң томпойду оң чөнтөгүнө салып, сол чөнтөгүнөн сол томпой алып, сол колу менен черте баштады. Чертими баягындай эле так, чүкөлөр чийинден алыс чертилүүдө. Чай кайнамга жеткирбей ордодогу чүкөлөрдү бүт чертип болгон Чыйбыл:

— Таксыр, ханды чертип чыгарайынбы, же колума кармап кетейинби? — деп ханды карады.

— Чертсин!

— Чертип чыгарсын! — деген үндөргө аралаш:

— Чертип чыгар, — деди Ормон хан.

Оңтойлото отуруп Чыйбыл черткен ордо ханы Ормон хан отурган топтун башынан аша түштү.

— Иш болбой калды, — деп Сарт аке катар отурган Калыгулду карады.

— Чырлуу ат болчу.

— Чокончуну чакыртуу оюн эрежесинде жок.

— Кайра ойнойбуз, — деген үндөр болду.

— Оюн бүттү. Мөөрөйүн даярдагыла, конокторду түштөнүүгө киргизгиле, — деп Ормон хан ордунан турду.

Коноктор түштөнүп бүтүп, аттанышты. Тогуз туу байтал мөөрөйдү ханга мөөсүл калтырбай, Боронбай бий түгөл айдатып кетти. Бул Омбу менен сөз бүтүп, мына эми орус букарасы боломун деп турган Боронбай бийдин Ормон ханга: «Бизге эми бийлигиң өтпөйт» деген кыр көрсөтүүсү эле.

Конокторду узатууга Ормон хан чыкпады. Аттандырып коштошо кайра кирген Төрөгелди, Адыл, Абыкандар жай алышты. Алыбек коноктор менен кошо аттаныштыр.

— Таксыр, бекер кылдыңыз. Чоконго Жети-Өгүздөн кош ат менен чертмекчи алдырып, — деди Төрөгелди.

- Ал адөөлөттүк керек болучу, кеп башкада, — деди Ормон хан.
- Чыйбылдын келгени хандын адөөлөттүгү. Өзүңөр «эми утук, жалгыз чокон эмне кылат дейсиң» деп, көңүл кош ойнодуңар, — деди Жаманжээн.
- Мөөрөйдөн ханга мөөсүл да калтырбай кетишти, — деп Ормон ханга көз кырын жиберди Сергеян.
- Боронбайдын көзү бузук. Бакан ооз ногой Омбудан келди деди эле. Орустан санаасы тынып тургандай түрү бар, — деди Шамен.
- «Бугу букарасы орус болуптур. Боронбай чен алыптыр. Орустар келип Кетмалдыга, Барскоонго, Сан-Ташка чеп куруп, Көлдү күңгөй-тескейи менен бугуга алып берет экен», — деген имиш эл аралап калды, — деди Жаманжээн.
- Биздин чагалдактардан бирөө жок издеп барса «ууру» деп кубалап, көлгө чөктүрүп өлтүрүшүптүр. Кун эмес, сөзгө да келбей жүрүшөт, — деди чагалдактын айыл аксакалы Элебай.
- Ормон хан мелтиреп, сөз чыгарбай олтурат.
- Коё тургула, бугуну оруска өткөрүп бергенге шашпагыла. Эки уруунун бүйүрүн кызытса ынтымакка доо кетирүүчү сөздөрдөн алыс болгула, — деди Калыгул.
- Ормон хан ойлуу отурду.
- Сөз күз камы, эгин жыйымы, кыштоолордун абалы жөнүндө уланып, күн батар алдында конок узатууга келгендер айылдарына аттанышты.
- Бугу уруусунун орус букарасы болору анык болуп, Ормон хандын бийлиги бай баштагандан бери Алыбек Боронбай бийге ыктап, аялзаты алдында эр намысы басынган ызаалыгы козголуп жүргөн. Кыргызга алыстан арзып келген перидей сулуу Уулбаланы Ормонго жеткизип бергенин эстегенде Алыбек өзүн кем тутуп, өкүнөр эле. Алыбекке «Каракелтени тартуулап, анын көңүлүн агарттым го» деп жүргөн Ормон хан кийинчерээк Алыбектин кирпичи бузулганын туя баштаган.
- Кечээки ордодо Алыбектин атайылап жыдып, чокондогон Чыйбылга ордону биротоло калтырганы, байкап олтурган Ормон хандын көңүлүн биротоло кирдетти.
- Эртеси эртең менен Алыбек күндөгүдөй ханга саламга келбеди. Ормон хан «Каракелтени берсин, кундагы чириди го, кайра кундактатамын» деп Алыбекке жиберген кишиси: «Уулбаланыкы да чириди го. Кайра берсин, анан мылтыгын алат» деген кекээрлүү жооп алып, кечинде кайра келди.
- Хан кызматындагы кишинин мындай ачуу жообу бийликтен «кол үздүн» дегени эле. Мындай кыйын кезеңде бийликке кыямат кылгандардын темирдей бекем тартиби зарурат. Алыбекти айдап келүүгө эртелеп барган Саза журтун сыйпалап калды. Ачуу сөздөрү үчүн катуу жаза болорун туйган Алыбек түнү менен Боронбайдын айылына көчүп кетиптир.
- Түйүндүн баары Боронбай бийге такалып, чийеленүүдө.

ӨКТӨЛҮҮ ӨЛҮМ

1855-жыл, чын куран. Жер чымырап, мал көк уулап калган кез. Эл жаздоо конушка жаңыдан отурган. Өйдөтөн жай бастырган Саза Ордо үйдөн өйдөкү кермеге атын байлап; Ормон хандын үстүнө кирди. Салам айтып, адеп сактай хандын сол жагындагы Жаманжээн кеңешчиден кийин орун алды. Кечээ келип кадыресе конок болгон Калыгул оң жагында, ага улай Токтор аке, Адылдар. Сөз курултай чакыруу жөнүндө жүрүп жаткан эле.

— Бугу күндөн күнгө жигин бөлүп баратат. Туура айтасың, жамы кыргыз алдында чыбык кыркылган антты бетке кармап, Боронбайды орустан баш тарттыруу зарурат. Курултайды эл жайлоого көтөрүлгөндөн кечиктирбөө керек, — деп Ормон ханды карады Калыгул аке.

— Кыргыз тирүү болсо бир дөбөдө, өлүү болсо бир чуңкурда болуу керек. Башка ылаажы жок. Бул үчүн өмүр тигилген, — деди Ормон хан мелтиреп ойлуу отурган тейинде.

— Кеч болуп калган го, таксыр. Мен көл башына барып, көздөй кишилерге жолугуп келдим Сиздин буйругуңуз менен. Шераалынын Качыбеги Омбудан Байсылда ногой экөө келгенине бир жума болуптур. Жарым падыша алдында куран кармап, орус букарасына өтүп, күбөлүк наме менен келиптир. Боронбай бийге чен тагылган кийим жибериптир. Боронбай бий өзү айылма-айыл сакалдууларды ээрчиге түлөө өткөртүп, кандуу булоон түшүп турган кези экен, — деди Саза.

— Төө кыядан өтүп кеткен тура, — деди Жаманжээн.

Ормон хан үн дебей санын таянган калыбында түнөрдү.

— Атаа, осол иш болгон экен. Азгантай кыргыз бөлүнбөсө болот эле, Кудайга карайбыз да, — деп сакалын сылай ойго батты Калыгул аке.

— Көлдүн башы, тескейи орус жери болот экен да. Эми жыла келип, чеп куруп, мужуктарын көчүрүп келе баштайт, — деди Шамен Ормон ханга көз кырын жибере.

— Жерибиз куурулган экен да. Чүйдү Кокон кайра каптады эле, эми көлгө орус келсе, — деп оңдонуп отура кончунан чакча алды Токтор аке.

— Аягөздөн Галим мырзаны чакырткын, кош ат менен чабаган жибер. Орус жандралыга кат жөнөтөмүн, — деп Үмөтаалыга кайрыла сүйлөдү эч кимди карабай, алдын тиктеп түнөрө отурган Ормон хан.

— Аягөзгө чабарманды бүгүн эле жөнөтөбүз. Боронбай бий менен сүйлөшүү керек го, — деп атасына карады сөзү өтүмдүү, эл аралап, ханга такоол болуп жүргөн Үмөтаалы.

— Туура кеп, жолугуп алдыларынан өтүү керек. «Жамы кыргыз биримдигин аттап кетесиңерби?» деп жүйөлөшүү абзел, — деди Калыгул.

— Жүйөнүн эки гана нугу бар, бири Боронбай оруска берген антынан куран кармап баш тартат, — деп бир тыным ойлуу турду да, — экинчиси — орус букарасы болгондор орус жерине көчүп кетишет, — деди Ормон хан.

— Баса, ырас эле жарасы жеңил тура, кыйналбай эле Илеге ооп кетишет, орустан баш тарткылары келбесе, — деди Шамен кеңешчи.

— Оо, Алла таала, өзүң сактай көр, эл бүтүн, бейкут болсо экен, — деп сакалын сылай, тобо келтирди Калыгул акылман.

— Иш ушундай, Калыке, сиз, Токтор аке, Жаманжээн, Шаменди алып, Боронбай бийге, бугу туугандарга жөнөңүз, — деп сөз бүткөнүн билдире эч кимди карабай, өзүнчө ойго кетти Ормон хан.

Кеңеш токтолуп, келгендер хан буйругунун камында тарады.

Түп суусун бойлой Шатыга жете шыкала конгон калың айыл. Жаз тиричилик камында, кемегелерден, түндүктөрдөн тутун булайт. Жаздоого көчүү камындагы кээ бир үйлөрдүн босого жанындагы туурдуктары кайрылып, аркан эшкен аялды көзгө чалдыгат. Кээ үйлөрдүн алдына өрмөк курулган. Туулган козу-улактар көк уулап, айыл үстүндө жайылууда.

Кандайдыр бир маанилүү окуяны күткөнсүп, айыл ичи жандуу кыймыл өкүм сүрөт. Омбудан элчилери кайткандан бери Боронбай бийдикине каттагандардын арты суюла элек. Бүгүн Муратаалы, Самсаалы, Кожогоул баштаган билерман бийдин үйүнө кайрадан чогулушту. Шамен баштаган Ормон хандын элчилери кечээ келип кетишкен.

Төрдө Муратаалы, Самсаалы бийлер Сарт акенин эки тарабында, бий өзү Муратаалыдан төмөн отурат. Сарт аке сакалын сылай ылдый карап ойлуу. Олуттуу окуя күткөнсүшүп отургандар мостоюңку.

— Кабарың суук экен, бий, — деди Муратаалы кемселинин өйдөкү бүчүлүктөрүн бошото оңдонуп отура.

— Ушундай. «Орус букарасынан баш тартсын, болбосо орус жерине көчүп кетсин. Кыргыздын жерине Кызар, Көлөптөгү кыргыздарды көчүрүп келем» дептир, — деди Боронбай бий.

— Орус жери кайда, бирөө кайда, Омбуну көздөй самсып тентийбизби? — деди Самсаалы бий. — «Орус жери Иле. Челекти ашабы, кайсыны ашат Илеге ооп кетишсин» дептир, — деди Боронбай.

— Коркмоңлор, Урман Орусия букарасына тийе алмасдур, — деп сөзгө кыпчылды Боронбайдын жанында олтурган орус тыңчысы Файзулла Ногаев.

— Абсий, Сенин орус төрөлөрүң жиберген чапан-чапкыт, жалтыраган алтын-күмүш идиштер Ормон хандын чабуулун тосо албайт, бизге Орусия аскерин жибербесе, — деди эл ичинде төбөсү көрүнүп сөзгө алынып калган Тилекмат.

— Урманды түнү барып кармарга, Омбуга чиперге, оруслар жуда разы боларга, ал йок болсо кыргызлар жамы урустук боларга, — деди Файзулла оюн толук билдире албай чебелене.

— Ооба, Ормон сени качан келип кармап кетер экен деп күтүп турат, — деди Балбай.

— Ушул ногой бизди бирдин ичинен чыгарат. Бий ушунун тилин алып, элдин башын балакетке батырган турасызбы деп чочуймун, — деди туура сөздүү, кайраттуу Өмүр.

— Өмүр иним, кызык сүйлөйсүң? Элдин башын балакетке батыргандай мен эмне, өз элиме жоомунбу? Качыбек бий болуп баарыңар менен эле кеңешип иштелген иш. Орустан окуу,

өнөр үйрөнүп, агарып-көгөрүүчү жалгыз мен белем, жамы журт, — деди бетке айткан катаал сөздөр канын дүргүтө, сары чийкил жүзү кызара кыстала түшкөн Боронбай бий.

— Иншалла, балакет эмес, элибиз жакшылыкка марыйт, Омбуда өгүнү падышанын өз кишиси падышанын атынан кабыл алды. «Бугу элинин чырпыгы сынбайт, Ормондун силерге эч тиешеси жок», деди. «Аскер жиберемиз» деди. Капа болушпайлы, жакшылык тилейли. Бийге жандралдан чен берди.

Балдарды окутабыз, чеп-калаа курулат. Ошол жаманбы? Андан көрө Байсылда абзийди тезинен, түнү менен Капалга жөнөтөлү, жыйырма чакты мылтыкчан солдат келсе эле болду.

— Ормон кыймылдай албайт, — деди Качыбек бий.

— Ай ушул орустардын жакшылыгы жадыма кирбей турат, — деди Балбай Боронбайды карап.

— Кадырыңыз жан болсун, баатыр, коркпоңуз, арты жакшы болот. Балдарыңды окууга жиберсең төрө болот, — деп күлүмүш болду Боронбай.

— Орустан окубай эле күн көрөбүз, — деди Балбай.

— Оо кудурети күчтүү Алла таала, өзүңө тобокел кылабыз да. Кандай күнгө туш кылар экенсиң, жараткан. Кыргыз деген бүтүн бир эл элек, минтип бытырап олтурабыз. Биримдигибизди буза көрбө. Ормон ханды да оруска ийиктире көр! — деди ойлуу отурган Сарт аке.

— Оо кокуй, Ормон хан ийикчү беле. Бугу туугандар кызык эл экенсиңер. Силер минтип ар кайсынын башын жоруп олтурганча, ал жасоо кайрып келип айлыңарды чаап, баш көтөргөнүңөрдү зынданга салат, даргага асат. Эрте күндү кеч кылбай, кол курап камынбайсыңарбы, — деди Алыбек.

— Алыбек мырза тууры дейлар. Көпкөп йикитлерин жыйып, Урманни тутуп йок килсаңлар, уруслар курсант болоды, тез келеди, — деди Алыбектин сөздөрүнө жандана түшкөн Файзулла.

— Айтса айтпаса төгүнбү. Ормон хан айтканынан кайтпас, карышкырча жара тарткан көк жал. Элчилеринин сөзүн укса жөн калбайт. Ат жалын тартып найза, кылыч кармагандардын баары күн-түнү азыр болсун. Балбай, Өмүр, Алыбек, Жанек баатырлар кол башкарасыңар, эл башына күн түшкөнү турат, — деди Боронбай бий.

Сарыбагыштардын айылдары сак. Ошентсе да кишилерди тымызын жиберип, эмне даярдыктары бар экенин билип, даяр туралы, — деди Алыбек.

Кол куроого бүтүм болду.

Бугудан кайткан кеңешчилер бүгүн түш оой келишип, Ормон хандын Ордо үйүнө түшүшкөн. Бир чай кайнамадан бери сөз уланууда. Ормон хан ойлуу, унчукпай алдын тиктеп олтурат.

— Кеп ушундай — кайтчу түрлөрү жок. Боронбай, Муратаалы, Кожогоул, Качыке баары олтурушту. Кыдык Самсаалы бий да келиптир. Боронбайдын көңүлү өсүкбү, «Абылай хандын уулу Увалы хандыкындай чен берди. Куран кармап ант берип, кошулдук» деп Алланын атына жашынат, — деп сөзүн жыйынтыктаган таризде сакалын сылай оңдонуп олтурду Калыгул аке.

Сөз токтолуп, үй ичи тынч ала түштү. Отургандардын эч кимиси сөз кыстарууга батына албады.

— Кайтпас болуп карарышса «Көлдөн чыгып, орус жерине кетишсин» дебедик беле, — деди Ормон хан.

— Ал кептер да айтылды. «Биз падышалуу журт болдук, орус букарасыбыз, биз жердеген жер да оруска өттү. Ата-бабабыз өткөн жерден бизди эч ким эч кайда көчүрө албайт. Ормон хан эми опузасын койсун» — дейт Боронбай бий, — деп ханга көз жиберди Жаманжээн кеңешчи. Ормон хан түнөрүп кебелбейт. Сөз үзүлө баары Ормонго көз жиберишүүдө.

— Ошондой экен да. Орустарга көлдү да өткөрүп берген экен да, ант ургур, — деп санын мыкчый күрсүндү хан.

— Оруска өтүүгө элди тик тургузууга аракеттенишип жатышкандай түрлөрү бар. Айылмайыл түлөө өткөрүшүп, кандуу булоон, делөөрүп ары-бери жүргөн көпкөлөң жигиттер арбын. Тымызын жасоо курап атышабы деп ойлойм, — деди Шамен.

— Жылкыайдардын уулу Тилекматтын сөзү ого эле тың. «Ормон хандын бийлиги бүттү. Солто, Тынай, Жангарач, Жантай бийлер эчак эле кушбеги Нурмухаммедке кол беришкен. Ал эмес, оруска өтүү үчүн Омбу менен баймабай катташып турушат. Жалгыз Үчүке тукумуна хан

болот беле. Айласы түгөндү. Эми өзү да оруска өтөт, өтпөй көгөрсө — өз убалы өзүнө» деп сайрайт, — деди Саза.

— Айтор, ким билет. Ойлоно турган иштер көп. Боронбай татар бакан ооз экөөнүн үгүтү элдин куйун бузуп тургансыйт, — деп Үмөтаалы сөзгө кошулду.

— Элди дүрбөтүп коюшканы го. Айрым ээн баштар «биз эми падышанын кишисибиз, эч кимдин тиши өтпөйт» деп жамаатташ Абыке, Кубаттын короолоруна көрүнөө эле кол салып тургандары бар дейт. Эки бир тууган элдин арасы ажырап, бир алаамат болуп кетпесе экен, оо Кудай, — деп жакасын кармап, өзүнчө тобо келтирди Токтор аке.

Эшик ачыла иймене кирген кызматчы жигит Сазанын жанына келип бир нерсе шыбырады да, арты менен жыла чыгып кетти.

— Таксыр, — деп ыйбаа кыла Ормонго кайрылды Саза. — Кутургудан бери көктөмдө турган миң ирикти түндө жарактуу үч-төрт киши келип, койчусун байлап коюп, короодон айдап кетишиптир. Каракчылар кеткенден кийин бошонгон койчу түнү менен качып келиптир, — деди.

Жаак эттери түйүлө, санын мыкчып түнөргөн Ормон хан үн дебеди.

— Сайгактай болгон сары татардын кесепети, орус шыкагы жерине жеткен экен. Чоң алаамат болгону турат. Кудайга карайлы, таш урганга, таш урбайлы. Бир тууган элбиз, журтчулукка келели, жолугуп сүйлөшөлү, — деп Ормон ханды карады Калыгул аке.

Алааматтын жышаанын сезе, баары тунжурап үнсүз. Токтор аке да сөз ката албады.

— Боронбайга өзүң бар. Бүрсүгүнү чоң шашкеде Кутургуда жол үстүндөгү дөңдө кездешели. Аттуу-баштууларын ээрчите келсин сөз болот, — деди Ормон хан.

Тамак даяр болгону кабарланып, хан баш боло отургандар Кусубалды байбиче отурган чоң үйгө өтүштү.

Даам татылып боло, бата тиленип, бүрсүгүнү таң ык сала Ордого чогулуп, чогуу аттанууга макулдашып, келгендер айылдарына тарашты.

Чоң шашке. Жаз асманын чулгай чайыган киргил булуттар арасынан көрүнгөн күн нуру кунарсыз. Төмөнтөн келген жүз чамалуу⁴¹ атчан Кутургунун алдындагы жол үстүндөгү дөбөгө жакындай жапырт аттарынан түшүп, дөңгө бет алышты. Калың көпчүлүктөн көтөрмө бою алдыда Ормон хан обочо баратты. Боз пиязы чепкенчен, башында кызыл тыштуу өскүлөң кара көрпө тебетей, чепкенине өңдөш тик жака кемселине курчанган кемеринин сол ыптасында кындуу бычак. Непада деп, ичинен чынжырлуу чарайна кийген, булгаары өтүгүнүн кончуна багалектери түшүрүлгөн, бийик кабак алдында алагар көздөрү ойлуу тиктейт. Чап жаак, конко мурун, эриндери калың, ак аралаган сакал-муруту төшүн жаба жайкалат. Алтымышты аралап калса да эр туушу боюнан кача элек. Калбаат басып дөңгө чыга, алды жакка сереп сала отурду. Ээрчигендер уй мүйүз тарта көтөрмө бою алыс отурушту. Жолдун аркы өйүзүндө, эки бута атымдай жерде кылкылдаган көп атчан кишилердин карааны удургуйт, артынан чаңдата келип кошулуп аткандар да байкалат.

Ормон хан санын таяна атчан көпчүлүккө назар сала мелтиреп ойлуу. Жыйылып удургуп турган элдин өтө арбындыгынан улам Боронбай бий сүйлөшүүгө эмес, чабышууга келгенин туюп турду. «Оо, опасыз дүйнө! Кыргызды бириктирейин деп тиккен өмүрдүн сая кеткени ушубу?! Кудай дешкен куда Боронбай мени орус кожоюндарына кармап берейин, же өлтүрүп жагынайын дегени го деген ойлор санаасын бийлеп, сабыры жукарып турса да, «бар тобокел» деп өзүн токтоо тутуп олтурду. Уй мүйүз тарта артта олтурган топтун арасынан.

— Карааны миңден ашык го.

— Сүйлөшүүгө ушунча киши келеби?

— Чабышканы келишкен тура.

— Короктоп ары-бери удургугандарына караганда, куралдары бар.

— Үркөрдөй болгон аз эл менен хан отурса каптап киришпес.

— Ай ким билет? — деген кобур угулуп турду.

Топтон бөлүнө басып келген Жаманжээн, Адыл ыйбаа кыла келип, обочороок олтурушту.

— Бугу туугандардын куйу бузук го, сүйлөшүүгө келишпесе керек, — деди Жаманжээн Ормон ханга кайрылып.

— Мен да ошондой деп турамын, — деди Ормон хан ойлуу, тигил тарапка сереп салган тейде.

— «Мейли, сүйлөшөлү, хан болжогон жерде болобуз» деп коюп, анан ушинтеби? — деди Адыл.

— Мынча чогулушса да, каптап киришпестир. Шарт коюп киши жиберер, же Боронбай бий өзү келер, — деди Ормон хан кебелбеген токтоолугун сактай.

Жолдун ары өйүзүндө эки бута атым алыс чогулган атчандардын саны арбын, көбү чокмор, союлдарын такымына кыстара коломочтонтуп алышкан. Топтун алдында сур жоргочон, чепкенчен, башына кундуз кыйуулаган малакай кийген Боронбай бий, ага удаа Муратаалы, Кожогоул, Самсаалы бийлер, бир аз артта кылыч байланып, найза кармаган Балбай, Мырза, Өмүр, Жанек, Каракелтени асынып, жээрде атын алкынтып Кетирекейдин Алыбеги. Сыртынан чечкиндүү сабырдуулук байкалганы менен Боронбай бийдин дене-бою дүрбөл, ою бир жерге токтобой турат. «Канча айтса да, Кудай дешкен куда, бата, дуба бар, акылдуу келини, неберелери турат. Өзүлөрү деле ат жалын тартып мингени үзөнгүлөш, кадырлашып келатышат, кантип жамандыкка кыят. Антпейин десе, кадеми каткан бийликке келгенде маанайы басылып жүрөт. Орус чоң чен берип, куран алдында ант алып койду. Ормон болсо көгөрүп «орустан кайт, же орус жерине көчүп кет» деп көшөрөт.

Байсылда минтип бир жагынан орустун аманатын айтып, «аскер келет» деп ыкыстатып турат. Оо жараткан, чуулгандуу ишке башымды, малдыңбы? Бир атанын балдары элек. Азгантай кыргыз бүлүнөбү? «Оо жараткан, өзүң жар бол», деп тизгинин тагдырдын жетегине берип турду.

Муратаалы, Самсаалы, Кожогоулдардын деле Ормонго кекенген кеги жок эле. Тай үйрөтүп мингенден тартып чогуу өскөн курбалдаш кишилер. Бугу, сарбагыш бири-бирине жоо болор жери барбы, бир атайын балдары эле. Дини башка, дини жат Орусияга кошулганда аягы эмне болот, деп кооптуу турушат. Денесине кеткис так түшүп, көңүлү кирдегени аз келгенсип, алты ай сыз ордо жатып кордук көргөн Балбай баатырдын көкүрөгүн ыза кеги тээп турат. «Кулагы кесилгени деле оңой жаза эмес эле. «Эр кадырын эл билет, эр билбесе ким билет» дегендей, көңүлүмдү сурап, насаат айтып коё бербестен, ашынган кесептен бетер орго салды» деген кектүү жүйөөлөр жээликтирип турду. Аял заты алдында намысы чөгүп, эр туюму басынып, көксөөсү канбаган арзуу атам замандан бери эле эрөөл, кан төгүү менен бүтүп келет. Кайып-насипка жолугуп, өзү келип тууруна конуп берген Уулбала сулууну Ормонго «бербейм» дегенге эрки жетпей, теңтуш арасында сөзгө сөлтүк болуп жүргөн Алыбектин жөнү башка эле. Ал баарына даяр, Балбай, Мырза, Жанектердин колтугуна суу бүркүп, көкүтүп жүрөт.

Орус тыңчысы, бакан ооз Файзулланын күнү тууду. Кыргызды толук каратууга каскак болгон Ормонду «зыянсыздандыруу» жөнүндөгү кожоюндарынын тапшырмасын тымызын ишке ашырып, сыйлыкка, байлыкка маруучу учур келгенин туюп, Боронбайдын жанында.

Алды-артына карабаган чечкиндүүлүгү менен уруу ичинде сөзгө алынып, «Көл толкуса мен токтотом, мен толкусам ким токтотот» деп эрдесип, «оруска өтсөк, казактын Тезеги сыяктуу султан наамын алып, бугуну бийлейм деп жүргөн Ныша уулу Мырза бүгүн өзгөчө.

Союл, чокмор өңөрүп, камчылана-темине удургуган көпчүлүк да каршыга кан көксөгөн жоо эмес. «Ормон бугуну Көлдөн сүрөт экен» деген сөзгө теригип, уруу намысы деп делөөрүп турушат. «Уу» этсе «дуу» эткенге даяр. Бейкут тирүүлүк өткөрүп жаткан элдин кыйырын бузуп, кыргынга салуучу дүрмөт «дүрт» этип жанганы турат.

— Ормон хан аз эле киши менен келген го, — деп Боронбайга кайрылды Муратаалы.

— Ким билет, «сүйлөшөлү» деп жиберген экен кишисин, Ормондун айлакерлигин билесиз го. Эмне кыла турганын Кудай билбесе, — деди Боронбай бий.

— «Кудай билбесе» деп калтаарып тура бересиңерби? Оруска өттүңөр, бул силердин түбүңөргө жетет. Колуңарга түшкөнү турат, бий, ат койдуруңуз, — деди Алыбек Боронбайга. Боронбай үн дебеди.

— Азыр ат коёбуз, кана! — деп Мырза, тизгин кага атын ыргыштатты.

— Коё тур, мен тиги жонго чыгып карайын. Артында колу канча экен. Эгерде колу жок болсо, мен Каракелте менен Ормондун тобуна ок чыгарамын. Мылтыктын үнү менен кошо ат койгула, — деп, Алыбек жонду карай бастырды.

Жолдун үстүнкү дөбөдөгүлөрү үрпөйүңкү.

— Булардын сүйлөшүүгө келчү түрлөрү жок го, — деп Жаманжээн өйүзгө көз жиберип турган Ормонду карады.

Ормон үн дебеди.

— Ырас эле. Куйу бузук. Азыр ат коюулары ыктымал, жүрүңүз аттанып кетели, — деген Адылдын «сөздөрүнө удаа мылтык жаңырып, Ормон хандын алдынан беш кадамча алыс чаң «бурк» этти.

— Каракелтенин үнү. Аттанып кеткиле. Азыр ат коюшат, — деди Ормон хан.

Мылтыктын үнүнө удаа өйүзгү калың аттуулар түрүлө каптап келатты.

— Кетели. Сиздин атыңыз чабал, Аксурду миниңиз, — деди Адыл.

— Мен качпаймын. Силер кутулуп кеткиле, жашсыңар. Мага тие коюшпас, — деди Ормон хан токтоо.

Сейилкан, Адыл, Жаманжээн, Сазалар аттанып, жапырт артка жапырылышты.

Хандын жанында тамакчысы Көрөгөч, койчусу экөө гана калды. Атчандар удургуп каптап келатат. Ормон хан кебелбеди. «Кантсе да хан атым бар, Боронбай кыяматтык куда эле, ээн баштарды токтотоор. Токтотпосо, жумуру башка бир өлүм, кара кыргызга хан көтөрүлдүм эле. Антымды жадымда тутуп, жан берермин» деп отурду. Жабыла чыккандардын көбү жолдун алды менен төмөн агылды. Кыясы качкындардын алдын тосушат. Жоон тобу түз эле хан турган дөбөнү көздөй чаап келатышат. Өр таянганда аттардын чуркаганы басаңдап, текиреңге өттү. «Белек, Белек!» деп ураан чакырып келатышат. Алдыда келген Мырза Ормон хандын оң акырегине найза урду. Чалкалай түшүп жер таянган хандын оң акырегинин алды ооруксунуп, далысы чымырай түштү. Көрөгөч хандын ыргып кеткен тебетейин кийгизе сүйөп олтургузду.

Аттан ыргып түшкөн Мырза:

— Мына, Ормон хан деген канкор ушул, байлагыла, — деди.

Эки жигит аттан түшүп, Ормондун колун байламакчы болгондо, «Тарт колуңду! Колу байлануучу мен эмес» деген Ормон хандын кайраттуу үнү жигиттерди селт эттирди.

— Ханга тийбегиле, Кудай урат, — деп тыбырчылады Көрөгөч. Койчу экөөнүн колдору байланды.

— «Хан колго туштү⁴² деп бийге кабар айткыла. Муну жылдырбай кайтаргыла бий келгиче!» — деп жигиттерге буюрду да, өзү качкандардын артынан жөнөдү, олжо түшүрүүнү көздөгөн Мырза.

Чепкени сыйрылган, кемселинин оң акыреги айрылып, өйдөкү бүчүлүгү үзүлгөн Ормон хан санын таяна демейкисиндей алдын тиктеп сабырлуу отурат. Мырза койгон кайтаргычтар артында турушат. Боронбай, Муратаалылар баштаган жоон топ аттарынан түшүп дөбөгө келатат. Ормон хан келаткандарды көз ирмебей теше тиктеп, солк этпейт.

— Ассалому алейкум, — деп салам айтты Боронбай бий.

Ормон хан теше тиктеген калыбында үндөбөдү.

— Жараңыз жеңил болсун, таксыр, — деп кийип турган кементайын жапты эле, Ормон силкип таштады.

Атасы менен келген Өмүрзак аттан түшүп, ийиле ызаат кылып, үстүндөгү кара кашка ыпчасын жапты. Көрөгөч менен койчунун колун чечип, кайын атасына айланчыктап калды. Боронбай, Муратаалылар артка басып, аттары байланган жерге жете кеңешип турушту.

— Бий, осол иш болуп кетти — эмне кылабыз? — деп Боронбайды карады Муратаалы.

— Болду... болду... — деп бир аз унчукпай турду да, — бүтү Ормондун башынан хандык даражасы да, бакыт кушу да учуп кетти. Найза да тийиптир кийим ичинде соот, чарайнасы болбосо жараты кандай, Кудай билет. Аткарып айылга алып барып, эс алдырып, сый менен узатып ийели, — деди Боронбай бий.

— Мунун дарысы «тындым», бул силерди эми жашатпайт. Тындым кылгыла, эмнеге калтаарыйсыңар? Тегиңер катын да! — деп Балбайды карады Алыбек.

Балбай топтон бөлүнө барып Ормондун жанына келди. Өмүрзак кайын атасынын атын суулуктап турган эле, «тургуз» дегендей ишарат кылды. Өмүрзак айла кыла колтуктап тургузуп, атты тартты. Балбай Ормон ханга жакын келип, колтуктан сүйөп аткарды да, жең ичиндеги шамшарын такыр колтукка малып алды. Колтугу ачуу «тыз» этип, бою «дүр» дей түшкөн Ормон ылдый карап:

— Чулдурум, сайдыңбы? — деди.

— Сайдым! — деди Балбай тике карап, экөөнүн көздөрү чагылыша түштү.

— Мунуң эрдик эмес, — деди Ормон Балбайды теше тиктеп.

— Кегим кетпесе эрдигим ошол, — деп Балбай канжарын катып, артына бурулду да, тобуна кайрылбай аттанды.

Карап тургандарга Балбай ханга жай айтып, узатып тургандай туюлду. Өмүрзак да этибар албады.

Агыча боз кемселдин өңүрүнө кан жая берди.

— Ханды өлтүрдү! — деген Көрөгөчтүн ачуу кыйкырыгы элди «селт» эттирди.

Кыйкырыктан жалт карап, хандын капталына жая берген канды көрүп, алдастай калган Өмүрзакка:

— Уулум, үйүңө алып жүр! — деп, Ормон хан чымырканып, тизгин кага жөнөдү, Өмүрзак жандай бастырды.

«Келатат, келатат... — Уккан экен да бечара», деген үндөргө удаа боз жоргонун шайбыры менен топту жарып келаткан ак элечек, кара кемселчен салабаттуу аял жарадар ханга жетип, аттан ыргып түшө:

— Оо, кагылайын хан атам, — деп үзөңгү боолугун кармап, бутун кучактап, өксүп жиберди.

— Кулан балам, жашыба, мин атыңа, үйүңөргө алып жөнөгүлө Өмүрзак экөөңөр, — деди хан. Жалдуу торука кадимкидей калбаат отурган кызыл тебетей, кара кашка ыпчачан зор киши тизгин кага камчысын солбуп, топту көздөй бастырды. Топ жарыла жол берди. Бул анын эл аралап акыркы бастырышы эле. Кулан менен Өмүрзак жанаша бастыра артынан баратышты. Өмүрзактын тогуз канат ак өргөөсүнүн эр жаккы капшытына керегенин үч көгүнө чейин салынган төшөктө, бийик ак жаздыкка башын коюп, тепчиме ак топучан, жазы маңдай, каштуу бийик кабак алдындагы тунарган алагар көзүн ачып-жуумп, жүзү кубарып, сыйда серпилген көк ала сакалы төшүн жаба жарадар хан жатты.

Элечегин алып, жоолук салынган Кулан үнсүз жаш төгүп, атасынын баш жагында отурат. Кошо аттанган Абыла туугандардан Дөөлөт, Сокур, Бөрү, Көрөгөч, Сатыкул үйрүлүшүп аяк-башында.

— Кулан балам, — деди көптү көргөн Дөөлөт, каны ичине өтүп уюса жаман болот, алып кел таза чылапчын, сууга оозумду чайкат, жарадан канды соруп туралы, кудайга карайлы, — деди.

Дөөлөт, Сокур, Бөрү, Сатыкул төртөө алмак-салмак сорулган канды жез чылапчынга куюп турушту.

Көз байланып, жылдыз толгон маал. Дем алуусу улам оорлоп бараткан хан көзүн ачып:

— Дөөлөт, эми соруп убара болбогула, жөн койгула, жакын калды. Ыйман айт, Дөкө — деди Ормон хан.

«Быссымылла ырахман ырайымды» угуза айтып, калганын ичинен күбүрөй үч ирээт дем салды да, ордуна туруп, Сокур менен Сатыкулга «тышка чыгалы» дегендей ишарат кыла сыртка жөнөштү. Кыраакы Дөөлөт хан керээзин кызына жалгыз айтсын деген эле.

— Жаздыкты бир аз бийиктетип, жаныма отур, балам, — деп боюн түзөгөн болуп, сөзүн улады Ормон хан. — Жеткен ажалга чара жок, балам, кайрат кыл. Өмүрүмдү балдарыңа бердим. Мусулманбыз. Кудай кошкон куда эле, Боронбайды кечирдим. Дөңгө келип салам айтып, алымды сурады, болот, ошо кечиргенге татыйт.

Өмүрзакка ыраазымын, мага жапкан кара кашка ыпчасын хан атамдын табериги деп өзү кийсин. Менин сөөгүмдү өзүң алып бар. Кайра кел, таш түшкөн жеринде оор, чүрпөлөрүң турат, — деп энтиге демин жыйып турду да, — Үмөтаалыга айт, ал эстүү, бирок өзүм билем дегенин коюп, элге баш болсун. Бугу, сарыбагыш эки бир туугандын балдары жарашып эл болушаар, жарашуунун ата-бабадан калган жөрөлгөсүн Шаменге кеңешишсин. Адылга айт, Нышанын Мырзасына көз салсын, Жантайга ишенич жок эле. Төрөгелди мен деп жүрүп өлөр, — деп сөзүн бүтө албай «кыр» сунала түшүп көзү жумулду.

«Атаке-ее», деген Куландын ачуу үнүнөн улам Дөөлөт, Сокур, Көрөгөч Сатымкулдарды ээрчий Өмүрзак да кирди.

— Кулан, кагылайын, ыйдан пайда жок. Ханды жайына алып коёлу, суу, чоңураак чылапчын келтир. — деди Дөөлөт.

Ак өргөөнүн эр жак капшытына тартылган ак көшөгөнүн ичине баш-аягына мом шам жагылып, хан жасанаты⁴³ жайлашкандан кийин, Кулан тескери карап үн чыгармакчы болгондо:

— Хандын жоктолуучу жери бул эмес, Кулан карындашым, Ордосуна барганда жоктойбуз. Тиги үйдө мундуз Байсейит баш болуп 10 — 15 киши камоодо жатат, иштин жайын айтып, үйгө алып кел, ханды алып кетүүнүн камын сүйлөшөлү, — деп Өмүрзакка кайрылды Дөөлөт. Эртең менен күн көтөрүлө жол үстүндөгү үч ак боз үйдүн алдына жибек нокто катылган, жибек буйлалуу килем комдолгон Кара атандын үстүнө узата коюлуп арчындалган кереге килем менен оролуп, үстүнө алтындалган парчага оролгон Ормон хандын жасанаты, үстүнө кочкул кызыл килем жабылып, жөнөөгө даяр болду.

Мундуз Байсейит, Дөөлөт, Сокур, Көрөгөч, хан койчусу болуп 15-20ча киши хан жасанатынын эки тарабында баштарын төмөн сала турушту.

Үртүктөлгөн азем токулгалуу боз жорго мамыда, ээр токуму аялдарга ылайык дагы эки ат байлануу. Өргөөнүн эшиги ачыла элечегине кара тасма тартылган, жеңил кундуз ичикчен Кулан чыгып, элечекчен эки аял, эки жигит колтуктай, Өмүрзактын артына келип турду. Даяр турган жигит боз жоргону мамыдан чечип, Куландын алдына тартты. Өмүрзак колтуктап аткарып, атандын буйласын колуна берди. Эки аял эки жагында коштой аттанды.

— Кулан, айланайын, көзүңө жаш албай жөнө, Кудай алдында ата-бабанын арбагы ыраазы болсун, — деп Байсейит алакан жая «Алло акбар» дегенде, Кулан аяр темине буйла чойду. Хан жасанаты каралуу орундан каалгый көтөрүлө узады... Ордосуна узады.

Турган эл жапырт аттанып, хан жасанатынын артынан жөнөдү. Өмүрзак чогуу аттанып, Куланга жанаша бастыра сүйлөшүп, бир аз узата кайра тартты. «Аялын ээрчип, кайын атасынын кунуна кетиптир» деген айыңдан сактанды.

Үч боз үйдөн ары Түп суусун бойлоп Шатыга чейин шыкала отурган Боронбай бийдин, бугудан башка Алыбекке ыктаган саяк айылдары түнү менен жапырт жүк коюп, Кызыл-Кыя, Сан-Таштан ары көчүп кеткен. Ээн журтта кара дөбөт чочойо улуп отурат, журт үстүндө кулаалы каалгыйт.

Хандын сөөгүн узаткан каралуу топко жондогу айылдардан атчан кишилер улам кошулуп, калың эл узатып баратты.

Кичи Ак-Суунун сол өйүзүндө калың айылдын карааны көрүнгөндө мундуз Байсейит алдыга чыгып:

— Хандын жасанаты Ордосуна ыйсыз түшсүн. Жайына коюлгандан кийин, хандын каралуу туусу көтөрүлгөндө жоктоп түшөлү, — деди.

Топтон бөлүнгөн Дөөлөт баштаган үч-төрт киши узата хан жасанаты ордосуна бет алды.

Ханды жоктоочу эл калдая күтүп турду.

Каралуу Ордо. Эшиктин оң ыптасында айчыктуу кызыл туу, сол ыптасына түпөктүү найза сайылган. Ордонун кире беришинде найзасын кармап туулга, соот кийген эки жоокер турат.

Калыгул аке башында Ныязбек бийдин сегиз уулу, тогузунчусу Түлкү баатыр эшиктин эки жагына бөлүнө баштарын ийип, аза күтүп турушат. Үчүкө тукуму, азык, саяк, чечейден калың эл жарданып, үнсүз тунжуроодо. Ордонун алдынан тосуп чыккан Саза Куландын колунан атандын буйласын алып, өзүн аттан түшүрдү. Кулан үн чыгарбай, эки аялдын коштоосунда чоң үйгө Кусубалды байбиченин үстүнө кетти.

Кара атан «бук» эте чөгүп, Махмуд дамбылда баштаган төрт-беш даараттуу кишилер хандын жасанатын Ордого киргизип, шарият шартын түзөп жайлаштыргандан кийин, хандын туусунун алдына кара аза желеги көтөрүлдү.

Жоктоо. «Эсил кайран» деген өкүрүк аба жара бута атымда күтүп турган түмөндөгөн калың атчандар текирең-таскак менен келип, ордонун эр жак капшытына түшүп, ханды жоктошту. Армандуу аза чуусу абаны термелте, теремел томсорот.

Өкүрүк басыла бети-колго суу куюлуп, айлана тынчый, ордо үйдөн хандын жесирлеринин, келин-кыздарынын, атайын кошокчу аялдардын бири-биринен озо безеленген кошок үнүнө көптүн көңүлү бурулду.

Кошок маркумду эскерип, сыйнат көрсөтүүчү жөрөлгөлөрдүн өзгөчөсү. Маркумдун адамдык сапатын, өмүрүндөгү өрнөктүү иштерин, жоомарттыгын, айкөл кеменгерлигин жүйөөлүү көркөм жамактатып, укканды кайгыга орток кылып, өрнөктүү өткөн өмүргө муютат. Бир оокумда жалпы ый басаңдай, муңкана созолонгон үн угулду. Бул кошокчулар бүткөндөн кийин бөлүнө чыккан хандын кызы Куландын үнү эле.

Бул опосуз дүйнөдөн,
Пайгамбарлар баары өткөн.
Падышалар дагы өткөн.

Ажат үчүн жан кыйып Атаке ай,
 Атантай жоомарт дагы өткөн.
 Атакем,
 Пайгамбардан бата алган,
 падышадан кат алган.
 Кадыры өтүп калкына,
 «Хан Ормон баатыр» атанган.
 Калың кытай келгенде
 Кашкарлык кожо кайрылып,
 Жол сураган атамдан.
 Кармашалы чогуу деп
 Кол сураган атамдан.
 Хан атамдын каарына,
 Кара калмак таң калган.
 Омбудан орус обдулуп,
 Достошууга кол сунган.
 Кызматын кыпчак узаткан
 Кылычын Кокон бошоткон.
 Көрбөй жоосу багынган,
 Алы жетпей Кокондук
 Тартуу берип жагынган.
 Азуусун айга бүлөгөн,
 Айкөл атам Хан Ормон
 Акылын элге үрөгөн.
 Ажалы жетти аңдоосуз
 Бир кылжырдын баласы
 Аңдып турган бирөөдөн.

Кошок уланууда.

- Бали, кыз болсо ушундай болсун!
- Атасынын Никелей падышадан кат алганын айтып жатпайбы.
- Кашкар кожосунун кол сураганын...
- Баракелде, баланы ушун үчүн тилейт кудайдан...
- Ормон ханды тирилтип атат.
- Сөз эмес бекен, — деген сөздөргө удаа казакча чалкыган Уулбаланын үнү угулду.
  - Аруу сезим ойгонуп,
 Айдай кыздын азганы.
 Алаштан ооп атайы,
 Арзып тийген хан күйөөм,
 Ала-Тоонун арстаны.
 Ак калпак кыргыз журтунун
 Айтып бүткүс дастаны.
 Кара кыргыз калкына,
 Калканч болгон кемеңгер.
 Капилеттен акыл таап,
 Жол баштаган айкөл эр.
 Каптап калың жоо келсе,
 Кол баштаган жаангер
 Ак айчыктуу хан туусу,
 Текеликке сайылган,
 Ормон окуу акылы,
 Аңыз болуп жайылган,
 Эрдик менен жоо жеңип,
 Эл сактаган хан күйөөм.
 Казак, кыргыз эки элди
 Тең сактаган хан күйөөм.
 Хан, шахтарды жыйнатып

Кара кыргыз калкыңды
 Бек сактаган хан күйөөм.
 Орус чеби Капалда,
 «Нааме» жазган хан күйөөм.
 «Казак, кыргыз дос эл» деп
 Даана жазган хан күйөөм.
 «Достук, тынчтык, бейпилдик,
 Урпактарга мурас» деп,
 Каада жазган хан күйөөм.
 Ак айчыктуу хан туусу
 Айчыгы түштү — жазылбайт.
 Арзып тийген асыл жар,
 Арманы эч бир басылбайт...

— Бул да келиштире айтып өтгү.

— Бекеринен казактан арзып келиптирби?! — деген үндөр. Уулбала менен Кулан алмак-салмак үн сала кошуп, Ормон хандын элеси, өрнөктүү иштери көптүн кез алдынан өтүп турду. Сыңар тизелей камчы саптарын таяна, баштарын ылдый сала, калың эл каралуу аялдын, армандуу кыздын күйүтүнө орток болуп турду. Кырчындын оозунан ылдый тарта жол боюна чейин казканаттай боз үйлөр тигилип, мал союлуп, ханга топурак салууга келген эл коноктолуп атты.

Ат-Башыдан билерман тун уулу Үмөтаалы, черик бийи Ажыбек баатыр, Чоро саягынан Келдибек, Осмон даткалар, Жумгалдан Дуулат, Эраалы, Чүйдөн Жангарач, Кеминден Жантай, Таластан Бүргө бийлер келип, бейшемби күнү түш оой Ормон хан түбөлүк жайына коюлду. Ормон ханга топурак салууга келген кыргыз бийлери, билермандары чоң үйдө каралуу байбиченин алдында куран окуп, үзүр-масир жай айтып отурушту.

— Каранын ханы, хан кудам, кайран эр Ормон армандуу көз жумду, — деп отургандарды карай сөз улады черик бийи Ажыбек. — «Кыргызды бириктирем, хандык курайм» деген туубуз жыгылды. Арты кайрылуу болсун, кыргыздын кыйыры бузулбасын. Мында кыргызга баш-көз болгон «кара көз, ак көз» дегидей баарыңар отурасыңар. Мен Боронбай бийге айткым келет. Кудай кошкон кара чечекей кудасы эле. Өлүмү ошол колдуу болду. Чиркин, бастырып келип бир ууч топурак таштабады. Эмне, «Ормон хандын өлүмү суроосуз калат» деп ойлойбу? Менин масилетиме көнсөңөр, Боронбайды чакыртып, көзмө-көз сүйлөшөлү. «Оруска өттүм» ден ханга салам бербей коёбу?! — деди.

— Топурак салууга келбегени жанынын таттуулугу, — деди Осмон датка Тайлак баатырдын уулу, Үмөтаалынын кудасы.

— Жөөлүгөн чалдын жаны кимге керек. Эч ким тийбейт келсе, — деди Үмөтаалы.

— Келсин, хандын кунун кантип толтурат экен, көрөбүз, — деп кайра сөз кыстарды атасын тарткан өткүр Осмон датка.

— Бизге чабармандан кат жибериптир. «Биз бир Кылжырдын балдарыбыз, өз ичибизде тынышалы. Силер кийлигишпегиле» дептир, — деди Жангарач бий.

— Ошондой кат бизге да келди, — деди кушчу бийи Бүргө.

— Мына кызык, Ормон хан Кылжырга эле тиешелүү бекен? Ал жамы кыргыздын ханы, келсин сүйлөшөлү, — деп алгачкы сөзүн аныктады Ажыбек бий.

— Ажыбек баатыр, сиздин айткандарыңыз ырас. Ошентсе да жамы кыргыз чогулуп бугу туугандарыбызды жектебейли. Боронбай өзү жазган тура бийлерге «өзүбүзчө бүтөлү» деп. «Актактын акырына кара» деген кеп бар эмеспи. Боронбай баш болгон бир ууч кишилердин азабын калың эл тартпасын, — деди Калыгул.

Бийлер, билермандар ары калчап, бери калчап акылдаша, «элди бүлүнтпөйлү» деген Калыгулдун оюн туура табышып, куран окуп, Ормон ханга акыреттик жакшы жай, кыргыз элине тынчтык тилеп, бата тилей жер-жерине кайтты.

Ормон хандын Ордо үйү. Төрдөгү хандын оруну бош. Бош орундун оң тарабында Калыгул аке, сол жагында Токтор аке, Жаманжээн, Төрөгелди, Саза, аларга каршы тарапта уй мүйүз тарта Ныязбектин сегизбеги: Бердибек, Субан, Бердикожо Ажы, Шатен, Кожобек, Ырыскулбектер, Адыл, Абыкан, Манде, Үмөтаалы жана Ормон хандын башка уулдары отурушат.

— Көбүңөрдөн жолум кичүү болсо да, Калыке, Токтор аке, хандын ордосуна баш кошууңарды мен сурандым эле. Каранын ханы атабыз кара нээттин колунан мерт болду. Кеңешели дедим. Хандын куну кандай болот? — деди Үмөтаалы, улууларга көз жиберсе.

Дөңдө отура өз үйүнө ок чыгарып, жазыксыз аялын атып өлтүргөн ырайымсыз жоруктары канкор атыктырган бул айлакер, татаал да, акылдуу да киши атасынын өлүмү үчүн алынуучу кундун, төгүлүүчү кандын ченин көз алдына келтире албай турду. Канча болсо да көксөөсү суучудай эмес...

— Кеңешкенибиз дурус, кеңешели, — деп Калыгулду карады Токтор карыя.

Сөз угуп, анан сүйлөгүсү келгенсип, Калыгул ойлуу отурат.

— «Баланча бер, түкүнчө төлө» деп доо койгондой бул жөнөкөй каранын куну эмес. Каранын ханын өлтүрүштү. Боронбай, Балбай, Мырзаны кармап мууздагандан кийин кун сурайбыз, — деди Төрөгелди.

— Баатыр туура айтат, адегенде желдеттин башын кесип, анан кун доолайбыз, — деди эр көкүрөк Ажынын уулу Абыкан.

— Ханга кол көтөргөндөргө казап көрсөтөбүз. Калың жасоо кайрыйбыз. Жантай бийдин түрү башка көрүндү. Үчүкө тукуму, сарбагышка кирген азык, чечей, чагалдак, черик, Жумгал, Куртка саяктары кошулат. Тездейли, «урушта туруш жок» дейт, — деп курчунан кетти Адыл.

— Шашылбагыла, хандын керээзи бар тура, «сарбагыш, бугу элдешип, журт болсун» деген. Атайылап элчи жиберип сүйлөшөлү, «элдешүүнүн жайын Шамен ойлосун» деген тура. Шамен мырзанын сөзүн угалы, — деп төмөнүрөөк олтурган жашы көбүнөн кичүү, кагелес, сары чийкил, жээрде сакалы жайкалып төшүн жапкан, каштары коюу, чекирлик сурмалуу көздөрү ойлуу тиктеген кырдач мурун жигитти, Ныязбек бийдин иниси Куттуксейит уулу Шаменди, карады Токтор аке.

Шамен сакалын сылай каада сактап оңдонуп отурду да.

— Калыке, хандын керээзин уккандан бери ойлонуп жүрөм. Бул жөн эрдин куну эмес. Үч шарт ойлодум. Бири Боронбай, Муратаалы, Качыбек, Балбай, Өмүр, Мырза, Ногой, Качыбек баштаган 13 эрди чыгарып беришсин, көгөнгө байлап мууздайбыз, ошону менен кун бүтөт. Болбосо миң жылкы, Боронбай, Муратаалы Качыбектердин кыздары баштаган жүз кызды, үртүктүү жорго мингизип, адеми торко кийизип, каркырасын кайрыбай чыгарып беришет. Бир жыл кармайбыз. Жаккандарын бүлө этебиз, жакпагандары кайра кетет. Үчүнчүсү бугу уругу Ысык-Көлдү бошотуп, Текеске биротоло ооп кетишет, — деди.

— Өтө катаал ойлорду ойлогон экенсиң, Шамен мырза, — деди көптү башынан кечирген Токтор аке.

— Бул шарттарың, Шамен иним, элдешип эл-журт боломун эмес, чоң алааматты баштоонун шарттары экен, — деди ойлуу түнөрүп отурган Калыгул аке.

— Анан эмне, жарыктык, жөнөкөй эрдин кунундай эле, 300 жылкы доолайлыбы? — деди Шамендин ойлору купулуна толо түшкөн Үмөтаалы.

Калыгул терең күрсүнүп оңдоно отурду да:

— Биздин туюмда тээ Искендер Зулкарнай, Чынгыш хандан бери ханга кун бычылган эмес экен. Элдин ишеними, убал-сообу — хандын куну ошо гана болот. Алтын ордо Кокондо, Хыйвада канча хан өттү. Эч бирине кун төлөнбөгөн, күнөөлүүлөр гана жазаланган.

— Калыке, — деди Төрөгелди, — «ханга кун болбойт, күнөөкөрлөр жазаланат» дедиңиз. Кеп ошол күнөөкөрлөрдү жазалоодо. Хандардын өлүмү — согуштун себеби, Көлдү үч айланып чапмайынча көксөм суубайт. Хан агам үчүн өчүм канбайт, — деди Төрөгелди.

— Күнөөлүүлөрдүн баштары кыйылат, — деди Адыл.

— Баш кесерден мурда, Ормон хандын керээзин аткаралы. Сүйлөшүүгө элчи жибер, — деди, Жаманжээн кеңешчи.

— Калыгул аке баштаган элчилерди жиберели, — деди Саза.

— Мени жөн койгула, карыдым. Шаменди алып, Токтор, Жаманжээн, Саза төртөөңөр барып келгиле, — деди Калыгул.

Ошол эле күнү элчилер Боронбайдын айлына жөнөп кетишти.

КАЙЫНДУУ КЫЗДЫН ЫЙЫ

Ормон хан өлтүрүлгөн түнү менен жапырт көчкөн Боронбай бийдин айылы Сан-Таштын аркы жайыгында отурат. Шамен баштаган хандын кунун доолап келгендер бүгүн эртең менен аттанышты.

Камдалуу, жасалгасыз шашыла тигилген бийдин чоң үйүндө доочуларды узаткандан кийинки масилет. Төрдө Сарт аке, ага улай улуулаша Муратаалы, Кожокул, Өмүр, Балбай, Тилекмат, Алибектер отурушат. Кабактары суз.

— Кудай эле өзү сактабаса, калайыкты чоң калабага тушуктуруп алдык бейм. Алыбек иним, Ормон хан менен чырыңды өзүңчө бүтүрбөй, бизге келип элдин колтугуна суу бүркүп, убалга калдың. Балбай, качан болсо кайратың акылыңдан озуп иш кыласың. Анын азабын деле тартып жүрөсүң. Мына эми алааматтын өртү тутанды, — деди Сарт аке. Чекесин таяна ылдый карап отурган Балбай үн дебеди.

— Кыйын кыжалат иш болуп калды. Ормон өлөрүндө ушундай катаал керез айтып кеткен экен да, — деди Муратаалы Сарт акени карап.

— Кайдан, Ормон хан эр көкүрөк адөөлөт киши эмес беле. Ал «ажалым жетти», деп журт ынтымагын ойлоп кеткендир, — деди Сарт аке.

— Ормон журт ынтымагын ойло десе, жанагы жер чечегин безеген Куттуксейиттин куу кулагынын ойлоп тапканы. Балакетке тушуктук, — деп кончунан күмүш чегелүү чакчасынан алаканына көмкөрө бир чымчым насбай салып, таноолоруна тийгизе кайра катты Боронбай бий.

— «Орус келет, орус келет» деп көкүтүп жүрүп мына бул ногой убалга калдыбы дейм? — деди ойлуу олтурган Өмүр.

— Аа, келеди, келеди. Коркмаңлар, мен Капалга жөнөймүн — бий акемиз айтты, солдаттар вентовкалары белан келадилар, — деп чебеленди Файзулла тыңчы.

— Болор иш болуп, боёсу кангандан кийин анын өйдө-төмөнүн сүрүштүргөндөн не пайда. Андан көрө элди кантип сактайбыз, ошонун жайын сүйлөшпөйлүбү. Элчилер: үч күн күтөбүз, жооп болбосо, өз убалыңар өзүңөрдө» деп кетпедиби. Акыл кураганыбыз оң го, — деп сакалдууларды карады, орундуу сөздөрү, ойлуу акыл-кеңештери менен элге төбөсү көрүнүп калган, бою шыңга, маңдайы жазы, коюу каштуу, сурмалуу көздөрүнөн акыл учкуну жанган, кырдач мурун, кер мурут, жүзү субагай, салабаттуу Тилекмат.

Мурда төмөнсүтүп алик албай келаткан Муратаалы бий да ийигип калган, оңдонуп отура:

— Кана, сен айтчы оюңду, «акыл жаштан чыгат» деген кеп бар эмеспи, — деди.

— Сарбагыштардын үч шарты тең элдин намысын тебелеп, муундан-муунга келеке сөз калтырат. Кандуу кармаш болору айныксыз. Сарбагыш ичиндеги майда уруулардын баары: Курманкожо, Кулжыгач, Чоро саягы баары биригип кол салат. Туруштук берүү кыйын. Туруштук бере албайбыз. Эң башкы айла орус солдаттары келсе гана бизге эч ким кол сала албайт; түбү орустан көп пайда көрөбүз. Байсылда тезинен Капалга жөнөсүн. Жок дегенде замбиреги менен тез атма мылтыктуу 40 — 50 орус келсе эле жетет. Ага чейин улуу жүздүн султаны Тезек төрөдөн кол суроо керек, — деди Тилекмат.

— Тезек төрө кантээр экен. Ормон Илеге барганда ат мингизип, тон кийгизип, дос болду деп уктук эле, — деди Боронбай бий.

— Аблай тукуму мансап көксөгөн, жан жыргатканга ынтызар, катын жандуу келет. Ошого жараша достугу да өзгөрүп турат, — деп сөзүнүн аягын бүтпөй, Боронбайды карады Тилекмат.

— Аның ырас, бирок Тезек төрөнү кантип ийиктиребиз жана андан кандай жардам болот? — деди Боронбай.

— Арбын мал сурайт го, паракор төрө? — деди Муратаалы.

— Тезек төрөдөн «кол курап бер, бул калабада бугу тарабында бол», дейбиз. Бул чоң күч. Аны ийиктирүүнүн бир ыгы бар. Өткөн жылы жайында жайлоонун толуп турган кезинде биз жакка мейманга Муке абама, сиздерге келип сый көрүп жүрбөдүбү. Ошондо «жер көрөм» дегенине мен кошулдум. Биздин жайлоонун ажайып кооздугуна маашырлана, көңүлү толуп баратты. Алдыбыздан жасалгалуу калың көч чыкты. Калдыбайдын көчү экен, көч алдында чакан элчек, жеңил кара макмал чепкенчен, жүгү жасалгалуу кара атан жетелеген байбичеден кийин, күмүш жабдыктуу, үртүктөлүү сур жоргоchon, сур тукаба кемсел, үкүлүү кундуз тебетейчен, беш тарам өрүлгөн чачтары алды-артына төгүлгөн, ак жүздүү, кара көз, кара каш, кырдач мурун, оймок ооз керемет сулуу кыз келатты. Калдыбайдын кызы Төрөтай

сулуу экен. Бечара пендеде жок чырайлуу жан тура. «Ой пирим ой, мынау не деген керемет жан», деп кыздан көзүн айырбай, оозун ачкан Тезектин тизгини колунан түшүп кетти. «Төрөм, бизде ушундай сулуу кыздар көп» деп күлө, тизгинин аттын жалынан алып бердим. Көч узап кетти. Биз да жолубузду уладык. Ошондон кетер-кеткенче суусап, Тезектин оозунан «керемет» деген сөз түшкөн эмес. Мына ошол керемет сулууну Тезекке берип, төрөнү жетелеп алабыз, — деди Тилекмат.

— Чырайлуу экени ырас, бирок кайыны бар, — деди Өмүр.

— Кайыны болсо, калыңын кайтарып бердиребиз. Калдыбай аке эстүү киши — калк башына күн түшүп турганда баарына кайыл болот. Күйөө баласына калың бугудан каалаган кызын алып беребиз, — деди Тилекмат.

— Оо, кокуй, төө кыядан өтүп кеткен. Күйөөсү келип жүрөт күйөөлөп. Жубан болуп калды го, — деди кызга туугандык жайы бар Нышанын уулу Мырза.

— Жубан болсо, кайра кыз болсун, — деди Тилекмат Мырзага «Ормонго биринчи кол салган сенсиң» дегендей, сөздөрүнө басым коё.

— Койсоңчу, жубан кантип кыз болот? — деди Мырза.

— Тиктир! — деп зирк этти Тилекмат.

— Эмне дейт чунак?! — деп чочуду Муратаалы.

Төрдүн эпчи жагында эркектердин сөзүнө кулак төшөй өзүнчө отурган Алым байбиче башын көтөрө бийди карады да, кайра ылдый карап, бетин чойо шыпшынды.

— Андай болсо төрөгө башка кыз тандайлы, — деди Боронбай.

— Тезекке казактан кыз табылбай калды дейсизби, жарыктык. Кеп ошо көзү түшкөн кызда. Мен эртең Тезек төрөгө аттанамын. Башка арга жок. Бий аке, бүрсүгүнү Тезек төрөнү ээрчитип келемин. Калдыбай менен Мукем экөөңүздөр сүйлөшүп, эпке келтиргиле. Кыз жагын жеңелери менен Мырза эпке келтирет. Тезек төрөдөн жардам албасак, элди кырып алабыз. Орустун качан келээрин ким билет, — деди Тилекмат.

Боронбай, Муратаалылар жер карап, сөз токтоло, үй ичин кандайдыр ыңгайсыздык ээлеп турду. Сөздү улоого эч ким батына албады. Даамды унчукпай отура сызышты да, бата тилене, келгендер Тилекматтын акылына көнгөндөн башка арга жок экенине көңүлдөрү уюп аттанышты.

Эртеси: «Улуу урматтуу төрөбүз жана башчыбыз Перемышльскийге.⁴⁶

Орус букарасы бугу манабы Боронбай, Бекмурат уулу, Муратаалы Бирназар уулунан Өтүнүч Силер келбединер. Ормон Ныязбек уулу өлтүрүлдү. Сарбагыштар анын кунуна 1000 жылкы, Боронбай, Муратаалы, Качыбек бийлердин кыздары баш болгон 100 кыз доолап атышат. Биз андай кун бере албайбыз. Алар кол курап, бизди кыргынга салууга даярданып жатышат.

Өз букараларыңар бугуну коргооңорду, куралдуу аскер жиберүүңөрдү башыбызды төмөн ийип өтүнөбүз. Мөөрлөрүбүздү бастык: Боронбай Бекмурат уулу, Муратаалы, Бирназар уулу, Качыбек Шераалы уулу. 1855-жыл, баш оонанын он беши» деген катты алып, Качыбек Шераалы уулу Файзулла Ногаевди ээрчитип Капалга аттанды.

Иленин башатындагы мөңгүдөн суу түшкөн тулаңдуу төр жайлоодо отурган Тезек төрөнүн айылына сарбагыш ичинде кадырлуу мундуз Байсейит баштаган элчилер келишкен. Сыйлуу конок болгон сарыбагыш элчилери эртең мененки чай үстүндө Тезек төрө менен аңгемелешүдө. Чайдан ууртап, чыныны дасторконго коё, сакалын сылай сөз улады Байсейит:

— Ормон хан кыргыз-казакка кадыр-кызматы өткөн каранын ханы эле. Экөөңөр үзөңгү кагыша казак-кыргызга катар кызмат кылган эрендер элеңер. Алыш-катыш достугуңар да бар эле. Ормон хан кара нээт кастыктын курманы болду. Кабарыңыз бардыр? — деди Байсейит.

Арийне, биз Ормон хан экөөбүз дос эдик гой. Мен жуда капамын, — деди Тезек.

Бугу туугандар хандын кунун төлөөгө тийиш. Алар деле кун төлөгүлөрү жок. Кол курай жапа чеккен сарбагыштарга чабуул койгонго азыр даяр турушат. Биз сизден, улкен улук султан, Ормон хандын досу катары жардам сурап келдик, кол кураганга жардамдашууңузду өтүнөбүз, — деди Байсейит.

— Албетте солай болады гой. Алды мен андан Каркырага үй тигип, сендерди шакыртып кун алып беремин, — деп мурутун сылап, чай ууртады Тезек төрө.

Аңгыча эшик ачылып, шыңга бойлуу, ак пиязы кемсели, ак калпагы боюна жараша, салам айтып кирген Тилекматты көрүп, каадаланып олтурган Тезек төрө ордуна ыргып тура:

— Алейкума салам, баурым Тилек, — деп кучагын жайды; экөө айкалыша кучакташып көрүшүп отургандан кийин, Тилекмат Байсейитке баш ийкеп учурашкан болду.

— Тилеке, калай, арымай-ашмай келдиңби? Калкың эсенбе, кадырлы бийлер Боронбай, Муратаалы ак сакалдар күүлү турамы? Калктын мал-жаны эсенби? — деп жапакечтене эсендик сурады Тезек төрө.

— Эсенчилик болбой калды, төрөм? — деди Тилекмат сунулган чыныны алын, чай ууртай.

— Аа, баурым Тилеке, кападарсың го, не болуп кетти? — деп аңкоосунду Тезек Тилекматтын эмнеге келгенин билип турса да.

— Калкыбыз бүлүнүп, кайгыбыз күч, төрөм. Уккандырсыз Ормон баатыр өзү келип, кагылышта каза тапканын. Албетте өкүнүчтүү иш болду, тагдыры ошондой экен. Сарбагыш туугандар өнбөй турган кун доолап, элди бүлүндүрүп, жасоо курап кыргын салганы турат. Бугу эли сүрүлүп, Каркырадабыз. Сарбагыштар эртең-бүгүн чабуул койчудай; малыбызды тийип, тынчтып жатат. Андан Текес, Кыязга кетчүдөйбүз. Кетер алдында алиги көчтөн көргөн аманатыңызды берип кетели деп сизди чакырып келдим, — деди Тилекмат.

Жүзү тамылжый күлүңдөгөн Тезек:

— Оо, ал «аманат» сау-саламат жүрөмү? Ай, баурым Тилеке, жетиксиң да, унытпаган экенсиң, туйган экенсиң төрөңдүн көксөөсүн, — деди мурутун сылай.

— Аманатыңыз соо-саламат. Сиздей улук адамдын көзү түшкөн нерсе аманат да. Өз ээсине берели деп турабыз. Аманат мойнубузда кетпесин, — деп мостойо Тезекти карады айлакер Тилекмат.

— Рахмат, Тилеке, сага да, бийлерге да, — деп жапалактады да, кайра мостойо:

— Мынагу сарбагыш туугандар «Ормон хандын кунун төлөтүп бер бугулардан» деп келип турго, — деди Тезек төрө.

— Ошого келген экенсиздер да, — деп Байсейитти карады да, кайра Тезек төрөгө кайрыла:

— Төрөм, булар Кенесары ханга, Норузбай баатырга кун беришти беле? — деди.

Намысына тие түшкөн жүйөөлү суроого буйдала түшкөн Тезек төрө:

— Солай го, өзгө ханга кун бермей, өз ханыңарга кун доолаганыңдар калай? — деп Байсейитти карады.

— «Оомалуу-төкмөлүү дүнүйө, ооп турат күнүгө, жардамды кудайдан тилейбиз» деп, — сөз жедирбеген Байсейит Тезектин алсыздыгын белгилей, бата тилеген болуп ордуна тура жолдоштору менен чыгып кетти.

Тезек төрө бугу-сарбагыштын өз ара чатагын басуу колунан келбесин түшүнүп турса да, эки жагын тең опузалап, өзү колго түшүп турган пайданы көрөйүн деген ойго бекиди.

Тилекматты сыйлап бир өргүттү да, эки жигит алып, ырчы-домбрачысын ээрчитип, үртүктөлгөн боз жорго жетелеткен Тезек төрө Каркырадагы бугу айылына жол тартты.

Сан-Таштан өйдө жайыкта отурган айылда демейдекиге окшобогон кыз аткаруу камылгасы жүрүп жатты. Султан күйөө Тезек өзүнө атайын көтөрүлгөн өргөөдө кыз оюнсуз, салабаттуу бийлердин, айыл билермандарынын ортосунда. Өткөн замандагы кереметтүү акылмандар, сынчылар, баатырлар жөнүндө өрнөктүү жана нускалуу окуялар айтылып, залкар күүлөр чертилип, казак өлөңдөрү айтылып жатты.

Күйөө каранын бири эмес, Аблай урпагы болгондуктан, кара аламан үй-бүлөдөн чыгуучу колуктуну тойсуз, тартуу катары берүүнү ылайык табышты.

Султан күйөөгө тартуулануучу колукту Төрөтай сулууну башка өргөөдө эпчил жеңе-желпилери «кам көрүп», султан күйөө ыраазы болгондой аракеттин үстүндө.

Көз байланаар маалда сый тамак бүтүп, бата тиленгенден кийин, бийлер төрө менен кош айтышып, эртең менен келип өзүлөрү узата турган болушуп айылдарына аттанышты.

Эртең менен күн чыга, Тезек төрөгө көтөрүлгөн ак өргөөнүн алдында салабаттуу бийлер, сөөлөттүү байбичелер, кыздын ата-энеси, ага-туугандары жардана турушат. Тезек төрөнүн сымпоочтолгон ээрлүү жээрде аргымагы, күмүш токулгалуу боз жорго кермеден чечилип, чогулгандардын алдына туура тартылды.

Өргөөнүн эшиги ачыла калдая басып, маанайы көтөрүңкү Тезек төрө, артынан тирүүлөй азап тарткан Төрөтай сулуу чыкты. Бүркөнчүк ичинде денеси солкулдап ыйлап турган кыздын тирүүлөй азап тарткан абалы аянычтуу эле.

Тезек төрө кадырман бийлер менен кол кысыша коштошуп, тартуу купулуна толгонун билгизген болуп рахматты кабаттап айтып аттанды.

Алдына тартылган боз жоргонун үзөңгүсүнө бут сала албай титиреп турган Төрөтайды жандаган эки жеңеси, ат суулуктаган жигит үчөөлөп колтугунан көтөрө ээрге мингизишти. Эки жеңеси кошо аттанды. «Оомийин, жолуңар ачылсын» деген батага аралаш:

— Оо, айланайын каралдым, сени ушундай каран күн үчүн туудум беле?! — деп үзөңгүгө жабыша боздогон эненин муңдуу үнү көптүн көзүнө жаш келтирди. Аргасы кеткен бийлер арга болор бекен деп кыз өмүрүн сайышты тобокелге.

Өмүрү үмүт дайыма эле ордунан чыга бербейт тура. Султан күйөө үмүттү актабады. Кол курап жардамга келбестен «Каркырага он беш үй тиккиле, сарыбагыштар да он беш үй тиксин, — тартуу менен келишин. Мен силерди жараштырам» деген кабар бугу бийлеринин шаабайларын суутту.

Кун сурап доосуна жооп ала албаган сарбагыштар тынчытпай мал тийип, майда чабыштар күн сайын дээрлик уланып турду. Кызыл-Жардагы Боронбайдын там-тарагы бузулуп, бак-дарагы кыркылып, тыптыйпыл болду.

Тезектен үмүтү үзүлгөн бугулар болушунча өз күчтөрүн жыйнап, эми жардамды орустан күтүп атышты.

1855-жыл, 8-сентябрь.

Боронбай бийдин зарыга күткөн күнү да келди. Тогуздун айынын башында Качыбекти ээрчип Хорунжий Лутчев баштаган куралдуу казак орус Каркырага келип, байдын айылынан өйдө чатырларын тигишти. Бий ойлогондой, аскер башы төрө аксарыбашыл ай туякка да келбеди. Өзүн чакыртып тилмеч аркылуу бугу айылдарын чабуулдан сактоо үчүн келгенин, «каршы тарап» менен сүйлөштүрүп жараштырарын айтып, Үмөтаалы, Төрөгелди, Калыгулду келип жолугууга чакырган кат жазып, жол көрсөткөнгө ылайыктуу киши коштуруп, куралдуу үч жоокерин жиберди.

Үмөтаалы катты окутуп, орустар каптап кирбей, кат жибергенине ичинен тынып: «Сүйлөшүүгө макулбуз, жакынкы күндөрдө барабыз. Өзүбүзчө акылдашканга убакыт берсин» деген жоопту берип, орус өкүлүн кайтарды да, барбай убакытты создуктуруп турууну чечти. Үмөтаалынын келишин күтө берип 20 күн өттү. Боронбай бийдин: «Алар келбейт, душмандыгын коюшпайт, айылдарын каптап кириңиз, биз ээрчип баралы өз колубуз менен» деген сунушун кабыл албай, «биздин мөөнөт бүттү» деп орустар тобу менен кайра кетип калды. Бугуну букаралыгына кабыл алса да, Кокон багынмайын кара кыргыздарынын жаңжалына кийлигишүүнү каалабаган орус бийликтери Боронбайдын кайгысына кайдыгер эле. Ормон хан өлгөндөн кийин, эртеби-кечпи кара кыргыздар эч кайда буйтай албасына алардын көзү жетип турган. Каркырадагы казак орустардын кыймылына тымызын көз салдырып турган Төрөгелди, Үмөтаалылар алар кетери менен «чабышчу жерге келгиле» деп күн белгилеп кабар жиберешти. Кан төгүшүү башталганы турду.

ЧАБЫШ

Киргил булуттар чулгаган кеч күздүн асманы күндүн көзүн бүркөп, томсорот. Асман түсүн коштогон Көл бети кара көк тартып түнөрө, толкундарын жээкке уруп, күрсүнөт.

Союл, чокмор, найза кармап, кылыч байланган калың атчандар эки тарап болуп жардана удургуйт. «Оо, жээгимде өсүп-өнгөн ак көңүл, ишенчээк, эр көкүрөк кыргыздарым, алааматка башыңарды тигип турасыңар, эсиңерге келгиле. Силерди алдуунун азгырыгы, уруу намысынын уусу жээктирип турат. Бири-бириңерди өлтүрүп өлгөнүңөрдү тирилте албайсыңар, бирөөлөрдүн колтугуна баш катып бактылуу боло албайсыңар. Бугу, сарбагыш, жамы кыргыз уруулары бириңерден бириңер артык эмессиңер. Ынтымакка биригип, өзүңөрчө эл катары башкалар менен алакаланып эл болосуңар. Эсиңерге келгиле! Алдуулар байыртадан эле алсыздарды бөлүп-жарып бириктирбей, бирден пайдаланып келген. Алар силердин тагдырыңарга кайдыгер, силердин көк кашка тунук суулуу, касиеттүү жериңер, көйкөлгөн көлүңөр керек аларга. Силер чабышасыңар, кырылышасыңар. Эч ким — орус да, Тезек да, Кокон да — жардамга келбейт. Силер кырылышып алсырагандан кийин келип бийлеп алышат. Силерди жараштыруу колдорунан келбейт, ата-бабадан калган ынтымак деген мурас эсиңерге келип, өзүңөр жарашасыңар. Ага чейин канча кан төгүлөт, канча жаш агат, канча бала жетим калат, канча аял жесир калат. Жашооңор түгөл мүшкүлгө айланат. Эсиңерге келгиле» дегенсип, күр-шар эте толкунун жээкке урат касиеттүү көл. Жардана

удургуп, бүйүрлөрү кызып турган калың атчандардын назарына асмандын, көлдүн абалы илинер эмес. «Мына эми!» деп желиге удургуп турушат.

Бир тарапта каруусу, кайраты күч, жоо качырган тоо жүрөк Төрөгелди, Адыл, Абыкан, «Жез чочмор» атыккан Манде баатыр, Аюуке, Майтыктар колдоруна найза, белдерине кылыч байланып, уруу намысына уугуп турушат. Экинчи тараптын алдында — Балбай, Өмүр, Ногой, Жанек, Алыбек. «Ханыбызды өлтүрүштү, өч алабыз» деп кун көксөгөндөр, «жерибизден кетире албайт, кыздарыбызды да бербейбиз. Орус букарасыбыз, падышалуу журтпуз» деп, өлүмгө тике карачу эр көкүрөк жигиттер арбын. «Ыя, ошондой бекен? Атаңдын оозун...» деп союл көтөрүп жүргөндөрү андан да арбын, жөн эле аңыра чапкан жел өпкөлөр канча. Эки жактан удургуган түрмөктүү толкун каптоого даяр турат. Эки тараптын тең туу түбүндө журт башчылары отурат. Кимиси баштаар экен, кандай баштаар экен? Бул кандуу алааматты баштоого эки жагы тең даяр.

Көкүлү шүйүлүп, куйругу түйүлгөн суйдаң жалдуу ойноктогон ак боз атчан, туулга, соот кийген олбурлуу Ажынын уулу Абыкан сарыбагыш жактан бөлүнө таскак урдура майданга чыгып:

— Жекеге, жекеге! — деп кыйкырып турду.

Бугу тарап бир аз күймөлө түштү. Ак боз атчан Абыкан:

— Жекеге, катын бугу, чык жекеге! — деп айкырып турду.

Бир оокумда көкүлү шүйүлүп, куйругу түйүлгөн көбүк чача алкынган жалдуу чоң торуну таскак урдура, атка куюп койгондой отурган Нанжебестин Ыстаны чыкты.

Найзакерлер күү менен келип бири-бирине найза урушту, найзалар калканга тийип тайгыла кайгып өткөн эрөөлчүлөр кайра тизгин бурушту. Атынын оозу катуураак Ыстам узак чоюла кайрылып келатканда, чукул кайрылган Абыкан Ыстам камынууга үлгүрө электе найза суна качырды. Муну көрө атайын абайлап турган бугу жигиттеринин бири качырып күү менен келаткан найзакерди капталдан урдурду. Аты жыгылып, өзү аягы менен тик түшкөн Абыкан аты урунуп, буйдала калган жигитти капталга сайып атынан түшүрүп, өзү атка минди.

«Маматкул, Маматкулдаган!» чуу менен сарбагыштар алдыга удургуду. «Белек, Белек!» деп ураан чакырып, бугу тарап да чабуулга өттү.

Эки тарап кагылыша найза, кылыч менен «сүйлөшүүгө» өтүштү. Мерт болуп жыгылгандардын онтогон үндөрү, жанталашкан катуу кыйкырыктары абаны алаамат жаңырыгына бөлөдү. Тараптардын бири сүрүп, экинчиси сүрүлө уюлгуган чаң үч-төрт чакырымча бирде өйдө, бирде ылдый каптап, жан кыйган ырайымсыз салгылашуу кеч бешимге дейре созулду. Сарбагыштар санынын көптүгүнө салып кыса баштады. Бугу чегине согушуп, бешим оой салгылашуу өйдөлөп барып, Талды-Суу тарапка өттү. Каш карайганда кармаш токтолуп, тараптар өз жактарына кайтышты. Кутургудан тартып, Талды-Сууга чейинки муруттарын сербейткен эр өлүгү, азууларын аркайткан ат өлүгү үстүндө карга-кузгун айланып, кечээ эле бейкут жаткан көл кылаасында үрөй учурган эндик өкүм сүрдү. Кырчылдаша кырышып көк буусу чыктыбы? — эртеси кармашты уланта алышпады. Тараптар өлүктөрүн жыйнап келүү менен алек болушуп, айылдарды өксөгөн өкүрүк, муңканган ый каптады.

Кандуу кыргын эч кимдин өчүн кандырып, өктөөсүн толтурбады. «Көл толкуса мен токтотом, мен толкусам ким токтотот» деп, кандуу алааматка түрткү бергендердин бири Мырзанын башы кесилди. Уясы бузулган канаттуудай далбас урган эл дүрбөп, конушунан козголуп, мүшкүл тартты.

Сарбагыштар Ат-Башы, Нарын, Кочкор, Жумгал, Суусамырга киши чаптырып, кайрадан кол салуу камын көрүп, бир жагынан тынч жаткан бугу айылдарына кол салууну токтотподу.

Бугу айылдарынын көбү Кызыл-Кыя, Сан-Ташка ооп, элдин жашоосун коогалаң коштоду. Орустун жардам берүүгө кош көңүл экенине көзү жетсе да, Боронбай бий жаңы кожоюндарынан үмүт үзбөй, аскер келишин зарыга күтүүдө.

Эгин эгилбей, мал жайылбай көл жээги томсоруңку.

* * *

Сарбагыштар Сан-Таштан ары ооп кеткен бугу айылдарына капыстан кол салып, тынчты кетирүүдө. Боронбайдын кичүү аялын, эки келинин туткундап кетишкен, Боронбай бий зарыгып орус аскерлерин күтөт. Орусия көлдөгү букараларын коргоого шашылбайт. Анткени

андан да бийик максаттары бар. Ормон хан өлгөндөн кийин бугу уруусу гана эмес, кара кыргыз колунда экенине ишенет, «Коконду басып алып, Орто Азияны бүт ээлөө» деген империялык дымак анын бүйүрүн кызытып турат. Аскердик экспедиция менен катар, жердин, элдин танабын тартып, ажайып кооз, байлыгына кол тийе элек жерлерди келечекте кандай өздөштүрүүнү чечүүчү илимий экспедицияларды да уюштуруу зарылдыгын ойлонууда.

1856-жыл. Теке айы.

Империялык орус географиялык коомунун Петр Петрович Семенов Тянь-Шаньский баштаган экспедициясы Верный чебинен 15 казак-орус солдаттарынын кайтаруусунда чыгып, Көк-Мойнокто отурган Үмөтаалынын айылынын маңдайына чатырларын жайышты. Семеновдун максаты көл кылаасын, күнгөй, тескей тоолорунун жаратылышын изилдөө, ошондой эле немис окумуштуусу Гумбольддун: «Чүй суусунун бир тармагы Ысык-Көлдөн агып чыгат» деген илимий аныктоосун тастыктоо эле.

Кыраакы Семенов Үмөтаалыга винчестер мылтык, халат, баалуу кылыч тартуу менен казак-орус есаулун жиберип, көлдүн аягын көрүүгө уруксат берүүсүн, өзүнүн достошуусун каалап тургандыгын билдирет. Үмөтаалы орус төрөсүнүн сыйлыгын кабыл алып, өзүн чакырбастан токулгалуу ак боз аргымакты тартууга жетелетип, көл жээгине өткөрүп келүү үчүн жигитин жиберди. Орус төрөсүн көрүү үчүн келген Төрөгелдиге Семенов өзүн тааныштырып, кыргыз элине, сарбагыштарга тынчтык тилерин, көлдүн аягын көрүп кайтууну кааларын билдирди. Төрөгелди баатыр Семеновго тынчтык менен келгендерге кыргыздын эшиги ачык, ниети таза экендигин, курал көтөргөндөрдүн колун кагып коёрун айтты да, жигитине төрөнү кайсы жерге жеткирип барарын түшүндүрүп, өзү айлына кайтты.

Купулуна толгон ак боз аргымакты минип, Семенов жигиттин жана орус солдаттарынын коштоосунда Көлдүн аягы Көтмалдыга чейин барып, андан «Чүйдүн бир тармагы көлдөн агып чыгат» деген Гумбольддун тыянагынын туура эмес экенине көзү жетип келди. Кубанычы чоң, бул орус география коомунун дүйнөлүк илимге кошкон жаңылыгы эле.

Айылдын четине бир өргүп, Үмөтаалы досуна жолуга албай, анын кайраттуу, өз баркын билген сөөлөттүү киши экенине ынанып, Семенов эртеси Верный чебине кайтты. Орус букарасы бугу уруусуна бул жактан өтүүгө болбосун түшүнгөн саякатчы, ал жакка келерки жылы ашуу ашып өтүүнү чечти.

1857-жыл. Теке айы.

Саякатчы Петр Петрович Семенов ашуу ашып, 15 казак-орус солдаттарынын коштоосунда Сан-Таштан өйдө Боронбай бийдин айылына келди. Эл чабылып, сандалып, Боронбай бийдин айласы кетип турган кез эле. Кызыл-Жардагы там-тарагын, жемиштүү бак-дарактарын эки жылдан бери көрүүгө эки көзү төрт. Бирок жол тосулуу.

Орусия өз букараларын талоондо калтырганын баяндап, «Орусияга ишенбегенде мынчалык алаамат болбойт эле» деген өкүнүчүн билдирди Боронбай бий. Орусия букараларынын башчысынын кайгылуу баянын кунт коюп уккан Семенов-Тянь-Шанский кайгыны тең бөлүшөрүн билдирди да, Үмөтаалы менен дос болгону эсине келип, ага Боронбайдын үй-бүлөсүн бошотууну сурап кат жазып, тилмечине эки солдат кошуп, Көлдүн аягына жөнөттү. Боронбайдын: «Куралдуу солдаттарды бугу уруусун кайтарууга калтырсаңыз» деген өтүнүчүнө өзүнүн Жуукуну ашып, Сыр-Дарыянын башатын көрүүгө жөнөө үчүн келгенин, куралдуу кайтарык калтыра албай турганын түшүндүрүп, Боронбайдан саякатка жол көрсөтүүчү киши, азык-түлүк, унаа берүүсүн өтүндү. Даярдык бүткөнчө эки өргүгөн Семенов-Тянь-Шанский бугу, сарбагыш согушу болгон жерлерди көрүп, жаңжалдын жайын, Ормондун өлтүрүлүш жагдайын сураштырып, күндөлүгүнө жазып келди.

Саякатчы аттанардын алдыңкы күнү тилмечи менен эки солдат Үмөтаалы «Семенов тамырын» сыйлап бошоткон Боронбайдын кичүү аялын, эки келинин ат-тону менен алып келип, үй-бүлөсүнө кошту.

Петр Петрович Семенов-Тянь-Шанский аттанар күнү кыдык бийи Самсаалы келип, үч миң үйлүү кыдык уруусун өткөн жылы сарбагыштар Жууку ашуусунун эки жагынан тосуп кыргын салганын, эл кырылып, курал кармоочу эр бүлөнүн көбү өлгөнүн, өлгөндөн калган элин Каркырага апкелгенин айтып даттанды. Бийлердин айылдарды кайтаруу үчүн куралдуу жоокерлеринин жарым-жартысын калтыруу жөнүндөгү өтүнүчтөрүн аткара албай турганы үчүн кечирим сурап, Семенов-Тянь-Шанский саякатын улантууга жөнөдү.

Үмүт чиркин үзүлбөдү. Боронбай бий Орусиядан келүүчү жардамды зарыга күтүүдө. Оо, бүлбүлдөп жанып-өчкөн үмүт...

1858-жылы Орусия букарасы болуп казак султандарындай чен тагынып, дооран сүрө албай, Боронбай бий көз жумду.

Алысты болжогон оторчул саясатынын орчундуу маселелери менен алек болгон Орусия Көлдөгү букараларына жардамга келе албады. Коконду алуу, олуттуу башка иштер ошонун айланасында чечилмекчи. Сарбагыштар бугу айылдарына кол салуусун үзүл-кесил уланта берди.

1859-жыл, баш оона. Сарбагыштардын Кызыл-Кыя, Сан-Таштардагы бугу айылдарына салган ири чабуулу коргонгондордун катуу каршылыгына тушугуп, Төрөгелди аттан жыгыла буту сынып, колго түштү. Эки тараптан тең жазыксыз кан төгүлдү. Кол башчысынан ажырап, шаабайы сууган сарбагыштар өлгөндөрүн жоктоп, айылдарына кайтышты.

Демейде жалпы элдин мүдөөсүн көздөгөн, жоо кайрып, эл сактаган баатырлардын көөмөйүн уруу намысы, өч алуу жана жекече эрдиктерин көрсөтүүнү көксөгөн өзүмчүл туйумдар тээп турду. Туткундагы Төрөгелдинин сынган бутун улам бүтүп келе жатканда үч жолу кайра сындырып, Балбай баатыр анын кыйналып кечирим сураган үнүн уккусу келди. Төрөгелди баатыр «кыңк» этпеди. Ушундай абалда Балбай аны бугу-сарбагыш жарашканча алып жүрдү. Мындан эч кимдин кенемтеси толгон жок... Эки баатырдын эрдиги, бугу-сарбагыш чабыштары, Ормон хандын өлүмү жөнүндө өз урууларын мактап, көбүртө-жабырта айтуу үчүн санжырачыларга «жем» калды. Кун кубалоо, өч алууну көксөгөн ырайымсыз кандуу туюм үстөм болгондо эч кимдин куну толуп, өчү канып, көксөөсү суубай, ыйга ый, кайгыга кайгы уланып, элдин мүңкүрөгөнү байыртадан келаткан катаал чындык. Эми да ошондой болду... Эки уруунун ортосунда бешинчи жылга айланган кандуу кыргында Ормон хандын кунуна бугу, сарбагыштын чыгаан уулдарынын куну кошулду, кусамат кузгундап, кек тереңдеди. Бул азгантай элдин тагдырын таразага койгон тарыхый трагедия эле.

1859-жыл, жетинин айы. Орусия да, Кытай да, Кокон да арачыга келбей турганын, уруу жаңжалы улана берсе элдин тагдыры туңгуюкка капталарын түшүнгөн уруу билермандары: бугудан Тилекмат, Качыбек; сарбагыштан Шамен, Ботокандар жарашууга чогулуп, кун кубалоону, чабышууну токтотуп, элди тынчыталы деп, ай туяк чалып, бата тилеп, бүтүм чыгарышты. Бугу уруулары Көлгө кайтып, ата конуштарынан жай ала, байыркыдай жашоо нугу уланды. Кыргызды эл катары кылымдар кыйырын аралата бириктирип келаткан ынтымак өзөгү сүзүлдү, бирок үзүлбөдү. Төрөгелди баатыр 1860-жылы туткундан бошонуп, элине кайтты.

Ошол жылы жайында кыргыздардын Орусияга кошулуусуна каскак болуучу сарбагыш кол башыларын кармоо үчүн Верныйдан чыккан Капитан Венюковдун аскер экспедициясы Ысык-Көлдүн күңгөйүнөн Субандын уулу Адыл баатырды туткундап кетти. Төрөгелди баатыр табылбай калды. Орусияга өтүүгө макул болбогон Балбай баатыр да Адыл баатыр тушуккан тагдырга кабылды. Ошентип кыргыз урууларын бириндете бирден басып алууну көздөгөн Орусиянын тымызын да, ырайымсыз да, аяр да оторчул саясаты оңунан чыкты. Солто уруусу, сарбагыш уруусунун тынай тармагы бугунун жолун жолдоп, Орусия букаралыгын кабыл алышты.

Тайлак баатырдын уулу Осмон датка менен биригип, 3-4 жыл бою айыгыша куралдуу каршылык көрсөтүп келаткан Үмөтаалы да Орусиянын селдей каптаган баскынын токтотууга мүмкүн эмес экенине көзү жетип, 1867-жылы Н. А. Северцевге мөөр басып кол коюп, Орусиянын амирин тутарын билдирди. Бул сарбагыш жана аны менен ымалалаш саяк, черик, азык жана башка уруулардын орус букарасына өткөнүн тастыктаган билдирүү эле.

1868-жыл — арка кыргыздарында уруу бийлеринин бийлиги бүткөн жыл... Орусия падышасы Александр I 1822-жылдагы Сибирь кыргыздарын башкаруу жөнүндөгү уставына ылайык, кара кыргыз аймагы да уезддерге, 1000 түтүндөн болуштарга⁴⁸ бөлүнүп, бийлик уезддерди, болуштарды башкаруучулардын колуна өттү. Калыгул акылмандын:

Өңү сары, көзү көк
Орус чыгат деп айткан,
Миң түтүнгө бир киши
Болуш чыгат деп айткан.
Буйрук менен кондурган,
Конуш чыгат деп айткан.
Узун чөптүн баарысын

Оруп чыгат деп айткан.
Кыска чөптүн баарысын,
Коруп чыгат деп айткан.
Жылдан жылга замана
Кыйын чыгат ошондо.
Эсеп кылып мал алган
Тыйын чыгат ошондо.
Андан кийин билимдүү,
Адам чыгат деп уктум.
Түрдүү, түрдүү акылдуу
Аяр чыгат деп уктум.
Калайыкты бийлеген,
Аял чыгат деп уктум.
Албан түрлүү ушундай,
Заман чыгат деп уктум.
Кийин чыккан адамы,
Илим билген амалдуу,
Аяр болот деп уктум.
Кандай болсо жумушка,
Даяр болот деп уктум.
Ошондогу адамдар
Молдо болот деп уктум.
Минген атын карасаң
Жорго болот деп уктум.
От араба, дилгирем,
Жол кыскарат ошондо.
Этек-жеңи чолоюп,
Тон кыскарат ошондо.
Атасынын сөзүнө
Бала кулак көп салбайт,
Атанын тилин бала албайт,
Айт дедирбей, жедирбей,
Аяр болот ошолор.
Жоо дегенде дегдешип,
Даяр болот ошолор,
Түн ичинде уктабас,
Баатыр болот ошолор.
«Бысмылланы» айтпаган
Каапыр болот, ошолор.
Жарды-байы билинбей,
Жалпы болот ошолор.
Ошол жакшы, биз жаман.
Өтүп барат бир заман.
Биз жашаган тар заман,
Кийин келер зар заман.
Кыйкырыгы бел ашпай,
Үн кыскарган бир заман.
Кылча жумуш бүтпөгөн,
Күн кыскарган бир заман.
Кожомолдо жоголуп,
Дин кыскарган бир заман.
Орозо намаз окулбай,
Дил кыскарган бир заман, —

деп элдин келечегине сереп салган олуялыгы жылдан жылга төп чыгып турду. Алдыда кыргыз элинин бүгүнкүсүнө чейинки машакаттуу да, үмүттүү да жолу жатты.

СОҢКУ СӨЗ

Тарыхый архивдик материалдарга таянган «Хан Ормон» романында 1806 —1855-жылдардагы кыргыз элинин тарыхый тагдырын кескин өзгөрткөн үмүттүү да, кооптуу да, трагедиялуу да окуяларды көркөм ой алкагында баяндап, ошол доордун эл аралык, экономикалык, социалдык, маданий, руханий абалын, улуттук уюткусун сактап, эркин болууга жасаган далалатын сүрөттөөгө аракет жасалды.

Тап күрөшү илимдин, адабияттын партиялуулугу атанган ажаан агым элдин өз тагдыры үчүн келечекке үмүттүү далбас урган күрөшүн баяндоочу танылгыс окуяларды тарых тилкесинен көмүскөгө сүрүп чыгарып, анын ордун ырксыз, мажирөө кыргыз уруулары өз ыктыяры менен улуу орус элине кошулганы жөнүндөгү эки жүздүү маалыматтар ээлеп алган.

Урууга жиктелген феодалдык коомдун идеологиялык деңгээлинде, ар кимиси өздөрүнүн инсандык дараметтерине жараша кыргыз элинин бүтүндүгү, биримдиги, үнөмү жөнүндө кам көргөн Ормон хан, Боронбай, Муратаалы, Тилекмат, Ажыбек, Жантай, Жангарач бийлердин, Медет, Ажыбек даткалардын аттары элди эзген ырайымсыз, өзүмчүл, канкор, коомго жат кишилер катары аталып, укум-тукумдары куугунтукка алынган.

Х кылымда Улуу кыргыз державасы кулап, эл чачылгандан кийин акыркы жолу уруу бийлеринин, элдин колдоосуна таянып, Кыргыз хандыгын түптөп, Кенесары хандын, Кокон хандыгынын баскынын кыйратууга урууларды бириктирип, элдин бүтүндүгүн сактаган, Орусия баскынына каршы турган Ормон хандын доорун баяндаган эмгеги «Кыргызы в эпоху Ормон хана» 1944 г.) үчүн академик Б. Жамгырчинов куугунтукталып, Ормон хандын аты тарых бетинен өчүрүлгөн.

Романда тарыхый чындыктарды өз ордуна коюуга аракет жасалды. 1806 — 1847-жылдарды камтыган романдын биринчи китебинде ушул окуяларга орун берилген.

Жарым көчмөн байыркы элдин үнөмдүк жашоо абалын, үрп-адатын, каада-салттарын, маданий, руханий дүйнөсүн, атуулдук эркин чагылдырган даректүү көркөм баяндар, Кенесары хандын түмөндөгөн баскыны жеңилгенден кийин, боордош кыргыз, казак элдеринин келечегинин тынчтыгы үчүн орус генералы Вишневскийдин ортомчулугу менен эл аралык укук алкагында эки тараптын келишими жөнүндөгү документалдуу баян окурмандардын көңүлүнө толор деген ойдобуз.

1838 — 1846-жылдар аралыгында өз армиясынын регулярдуу бөлүктөрү менен салгылашып, моюн бербей тынчын алып турган «козголоңчу султан» Кенесары Касымовдун куралдуу күчүн талкалаган кыргыздардын өз алдынча саясий аскердик биримдик экенин дефакто таанууга аргасыз болгон Орусиянын ушул күчтү адегенде стратегиялык максат үчүн пайдаланып алып, андан кийин чөгөлөтүү жөнүндөгү аяр, эки жүздүү саясатынан баян берүү менен романдын 1847 — 1855 жылдарды камтыган экинчи китеби ачылат. Кыргыз тарыхынын бул кыска тилкеси окуялардын ургаал динамикалуулугу, кайткыс катаалдыгы жана трагедиялуулугу менен айырмаланат.

Орусиянын стратегиялык максаты Кокон хандыгын басып алуу эле. Кокон колуна тийсе бүтүндөй Борбордук Азияга дарбаза ачылмак. Кокон болсо Аркадан (Түндүк Кыргызстандан) кол үзгүсү келбей, Ормон хандын бийлигин кулатуу үчүн жүрүшкө даярданып турган. Ушул кырдаалдан пайдалануу үчүн Орусия Ормон ханга алтын медаль, алтын галундуу халат сыйлык жиберип: «Кенесарыны жеңген баатыр элди жана анын баатыр жетекчисин куттуктайбыз. Силердин өз алдынчалыгыңардын душманы Кокон хандыгы, эгер ага каршы көтөрүлсөңөр, биз жардамга келебиз» деп шериктеш болорун билдирсе да, ошол эле учурда тымызын тыңчыларынын жардамы менен Кыргыз биримдигин бузуп, бугу уруусун букаралыкка алууга камданганы байыркы элдин тагдыры бычак мизинде оошуп турган кыйын кезеңден кабар берет.

Кокон баскынын кыргыздар Ормон хандын кол башчылыгы астында 1847-жылы күзүндө Ашмара жээгинде Орусиянын жардамсыз кайрыйт.

Жарым көчмөн жашаган элдин тиричилик үнөмү кунарсыз экенин туйган кыргыз билермандары элди дыйканчылыкка оодаруунун камын көрө башташат. Иле боюндагы Орусия букараларына тиешелүү эгинканалуу жерлерге 400 түтүн эл менен көчүп барып, бош жерлерди кара кыргыздарга берүүсүн сурап Ормон хандын император Николай I ге кат жибергени эл үчүн кам көргөн чоң тобокел эле. Орусия жер бербей Ормон ханга орус букаралыгын кабыл алууну сунуш кылат. Түпкү максатына кыйчалыш сунуштан баш тартып, кайра көчүп келген Ормон хан курултай чакырып, бугу уруусун Орусия букаралыгына

өткөрүүгө ооп алган Боронбай бийди теске салып, кыргыз биримдигин чыңап, Кокондун таасирин биротоло жоюу камын көрүүгө киришет. Бирок Орусиянын бөлүп жаргыч саясаты максатына жетип калган эле. Ормон хан орус букаралыгын кабылдоодон баш тарткандан кийин оңтойлуу учурду күтүп турган Орусия 1855-жылы февралда бугу уруусун букаралыкка кабыл алышы кыргыз тагдырынын чийеленген түйүнүнүн трагедиялуу чечилишине түрткү болду. Окуянын кандай өнүгөрүн Орусия алдын ала туюп турган.

Ормон хан Боронбайдан орус букаралыгынан куран кармап баш тартууну, же Орусия жери Илеге көчүп кетүүнү талап кылат. Жаңжал оту дүрт жанып, Ормон хан мерт болгон кандуу калабадан эл башына түшкөн азап мүшкүлү беш жылга созулду.

Боронбай бий күткөндөй Орусия өз букарасын коргоого келбеди. Оторчул империянын санаасы тынык, Ормон хан зыянсыз болгондон кийин жапайы таш кыргыздары колунда экенин туюп, Коконду каратуунун камында болду.

Күчтүүлөрдүн азгырыгына ээрчиген уруу билермандарынын тукуругунан эл башына түшөн кандуу трагедия улана берди. Эгин эгилбей, мал багылбай эл азып-тозуп, көл кылаасы томсорду.

...Кантсе да эл көрөңгөсү кол тийгис да, кандуу калаба журтчулук ынтымагын сүзүлттү, бирок үзө албады. Жаңжал оту алоологон кезде да эл чордону ичинен ынтымак издеп, жакшылыкка үйрүлүп турган.

Сөз башында айтылгандай кыргыз элинин тарыхый тагдырын кескин өзгөртүп жаңы нукка бурган тарых тилкесин изилдөөгө окумуштуулар, адабиятчылар көп ирээт кайрылары шексиз, али сыр сандыгынын капкагы гана кыңайды.

Аяр жана кайткыс катаал оторчул саясатын ишке ашырууда Ормон ханды «Зыянсыздандыруу» үчүн Орусия бугу - сарбагыш жаңжалын кыярлык менен пайдаланганы романда таасын далилдер менен баяндалды.

Трагедиянын чордонуна агартуучу окумуштуу Белек Солтоноевдин тыянактары алынды. Эл оозунда да калыптанып калган бул тыянак Ормон ханга Балбай баатыр кол салды деп тастыкталат.

Ошентсе да бул жөнүндө олуттуу кайчы пикирлер бар. Ормон хан өлтүрүлгөндөн бир жылдан кийин Ысык-Көлгө келген окумуштуу саякатчы П. П. Семенов Тянь-Шанский Ормон ханды Боромбайдын уулу Кылыч өлтүргөнүн жазат⁵⁰.

Белгилүү публицист Асанбек Акматалиев, тарыхый инсан узун ээк Алыкеден калган мураска таянып, Ормон ханды Тезек төрө менен Боронбайдын шилтеген жашыруун кишиси өлтүргөн деп жазат.

Купуя сырдын ачылышы дагы алдыда.

Сөз соңунда айтаарым, чыгарма кыска убакыт ичинде жазылды. Мүчүлүшсүз иш болобу. Калыс пикир айтуучуларга ыраазылык билдирем.

Чыгарманын үстүндө иштөөдө тарыхый документтерди тактоого жардам көрсөткөн тарыхчы окумуштуу Ормон хандын урпагы Рыскул Жолдошевге ыраазылык айтамын.

АЙ АТТАРЫ

1. Жалган куран — февраль — март
2. Чын куран — март — апрель
3. Бугу — апрель — май
4. Кулжа — май — июнь
5. Теке — июнь — июль
6. Баш оона — июль — август
7. Аяк оона — август — сентябрь
8. Тогуздун айы — сентябрь — октябрь
9. Жетинин айы — октябрь — ноябрь
10. Бештин айы — ноябрь — декабрь
11. Үчтүн айы — декабрь — январь
12. Бирдин айы — январь — февраль.

ЭСКЕРТМЕЛЕР

1

«Акең сарыбагыш» — өткөн кылымда сарыбагыш уруусу көп да, күчтүү до болуп, «манап тукуму» эсептелгенден улам «акең сарыбагыш» деп көтөрмөлөп айтылган сөз түндүк кыргыз уруулары арасында лакап катары тарап кеткен. (Мындан аркы түшүндүрмөлөр автордуку — М.Т.) .

2

Талкуу — алашем кезинде жыгачтын ийрисин түзөтүүчү аспап.

3

Агантай — ар. Хатимтайн — «Кысас» китебинде айтылган, жоомарт киши.

4

Омбу — Омск, Батыш-Сибирь губерниясынын борбору. Ныязбек бий кыргыз делегациясы менен барып генерал-губернаторго жолуккан. П.А. Словцов «Историческое обозрение Сибири» 1897 г. II кн. стр. 310—314.

5

Битирбор — Петербургда илгери кыргыздар ушундай аташкан.

6

1517-ж. могол өкүмдары Султан Сейит Тагай бийди кармап «Ардактуу Туткун» катары ак үйү менен ордосунда күткөн. Санжырада Тагай бий «Ак үйлүү турганда» деген сөз ошондон калган.

7

1517-ж. могол өкүмдары Султан Сейит Тагай бийди кармап «Ардактуу Туткун» катары ак үйү менен ордосунда күткөн. Санжырада Тагай бий «Ак үйлүү турганда» деген сөз ошондон калган.

8

Чалыяр — ча р — пайгамбардын төрт досу — Абубакир, Омор, Осмон, Аалы.

9

Ханыша айым — Оморхандын жесири, Мадали хан өгөй эне менен никелешип алган.

10

Индиянын күмүш тыйыны — рупий.

11

Меку — булгарыдан, же кайыштан бүйрүй жасалган жеңил кийим.

12

Капал — азыркы Талды Коргон.

13

Ысык үй — түндүк кыргыздар топурактан, кыштан, же жыгачтан салынган алгачкы үйлөрдү ушинтип аташкан.

14

Кетирмавдс* — «контрамарканын* бузулуп айтылышы, ошого окшош ичинде 2 — 3 бөлүгү бар калың темирден жасалган меш.

15

Узун сары — жазгы үзүмчүлүк мезгил.

16

Жаман ооз — «тыңчы» деген мааниде.

17

ЦГА Республики Казахстан, ф. 347, оп. 1. Дело 2920. л. 205.

18

ЦГА Республики Казахстан ф. 10374. оп.1. Дело 1770 л.5. об.

19

Сирия мамлекетинин борбору Дамаск.

20

ЦГА Республики Казахстан, фонд 374, оп.1. Дело 1921, л. 4. об.

21

ЦГА Республики Казахстан, ф. 374, оп 1. Дело 2020. л. 55 — 56.

22

ЦГА Республики Казахстан, фонд 374. Дело 1669, л. 112 —

23

АВПР фонд главарх. 1 — 7, 1844 — 1863. Дело № 1, л. 1823.

24

Князь Горчаков — генералгубернатор.

[25](#)

Нгтербург

[26](#)

ЦГА Республики Казахстан, фонд 374, оп. 1. Дело 2920, л. 40 — 41.

[27](#)

ЦГА Республики Казахстан. Фонд 374, оп. 1. Дело 2920, л. 5 — 6.

[28](#)

ЦГА Республики Казахстан, ф.374, оп.1. Дело 2020, л. 55 56.

[29](#)

Белек Солтоноев. Кызыл кыргыз тарыхы, 1990. Бишкек, **866**.

[30](#)

Кожо Ахмед Ясави.

[31](#)

Майит (араб.) — өлгөн киши

[32](#)

От майы. Жайыт акысы.

[33](#)

Ай түяк — батага ак боз бээ чалуу.

[34](#)

Айдын жаңыраына 4 күн калганда (ай эсебинде «айдын төрт эскиси» деп коюлат).

[35](#)

Кысырак — асый чыкма субай бээ.

Словцов П. А. Историческое обозрение Сибири. 1897 г. II кн. стр. 310 — 314.

[36](#)

Таучибек чеби — Алматыдан 35 чакырым алыс турган Кокон чеби. Казак бийи Таучибектин атында болгон.

[37](#)

Козу көчүндөп - жай, шашылбай деген мааниде.

[38](#)

Иманов Акеш. Сарт аке . I бөлүм, Каракол. 1997.

[39](#)

ЦГА Республики Казахстан, фонд 3, оп. 1. Дело 3. л. 3. об.

[40](#)

Чокон — ордодо уттуруп аткан тараптын оюнчуларынын бирден гана атар кезеги.

[41](#)

Белек Солтоноев. Кызыл кыргыз тарыхы 2-китеп, 19 — 20 беттер. Бишкек, 1993 ж.

[42](#)

Кашкарча — сый сырт кийим.

[43](#)

Жасанат — өлүк, сөөк деген мааниде.

[44](#)

Согушта Ормон хандын көчмө ордосу турган *сеңир*.

[45](#)

Ормон хандын тактикалык айла-амалдары.

[46](#)

ЦГА Республики Казакстан, фонд 3. оп. 1. Дело 348, л. 5 — 6

[47](#)

Алдаш молдо. Ормон Балбай чабышы. Бишкек, 1993.

[48](#)

Волость

[49](#)

Генерал-майор Вишнеvскийдин Ормон Ныязбек уулуна жиберген каты. ЦГА Республики Казахстан. фонд 374, оп. I. Дело 2020, л.55 — 56.

[50](#)

П. П. СеменовТяньШаньский. Путешествие в ТяньШань в 1856 — 1857 годы. Москва. ОГИЗ, 1948, стр. 187.

[51](#)

Ормон хан жөнүндө архивдик материалдардан кыскартылып алынды. Орфографиясы ошол бойдон сакталды. (Ред. — М. Т.)

[52](#)

[*] Көн – колго ийленген булгаары

[†] Шам — Дамаск шаары.

[‡] Кудаланган кыз башкага кетип калса, атасы тартуучу айып.

Туркменс І.

**О ТАЙНОМ АГЕНТЕ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА
ЗАПАДНОЙ СИБИРИ ГЕНЕРАЛ-МАЙОРА ГАСФОРДА
СРЕДИ ДИКОКАМЕННЫХ КИРГИЗ***

(Ч. Валиханов, РГО, сб. соч., т XXIX, Петербург, 1904 с. 22)

Для содѣйствія Валиханову въ возлагаемомъ на него порученіи я предоставляю въ его распоряженіе проживающаго постоянно въ Дикокаменной ордѣ до моему порученію касимовскаго татарина Файзулу Ногаева, бывшаго еще въ 1824 г. съ гг. Мейендорфомъ и Негри въ Бухарѣ и Хивѣ въ качествѣ переводчика и удостоившагося получить въ награду званіе тархана. Какъ человекъ бывалый въ дальнихъ азіатскихъ странахъ и ознакомившійся, во время долготѣшняго пребыванія между дикокаменными киргизами, съ посещающими иногда страну эту кашгарскими купцами, — Ногаевъ можетъ быть употребленъ въ этомъ дѣлѣ съ особенною пользою, а къ тому же вліяніемъ своимъ на старѣйшинъ дикокаменныхъ киргизовъ обезопасить проживаніе Валиханова посреди этихъ необузданныхъ дикарей.

Не обязывая поручика Валиханова проникнуть въ самую Кашгарію, я однако же увѣренъ, что, при свойственномъ ему самоотверженіи, онъ не преминетъ воспользоваться благоприятнымъ случаемъ, коль скоро таковой представится, въ противномъ случаѣ онъ будетъ ожидать снаряжаемаго каравана и если не будетъ особъхъ препятствій, присоединится къ нему въ качествѣ прикащика или родственника начальника каравана. Согласно повелнію Его Величества всѣ мои паставленія посылаемому чиновнику будутъ словесныя и никакихъ бумагъ онъ при себѣ не будетъ.

---

* Ормон хан жөнүндө архивдик материалдардан кыскартылып алынды. Орфографиясы ошол бойдон сакталды. (Ред. — М. Т.)

**ПЕРЕВОД С ПИСЬМА ОТ КАРА КЫРГЫЗСКОГО
ГЛАВНОГО МАНАПА УРМАНА НИЯЗБЕКОВА**

*Пограничному начальнику Сибирских киргизов
г Генерал майору Вишневному*

После прекращения жизни мятежного султана Кенесары по вызову Вашего превосходительства о прибытии к Вам за получением милостей.

Государя императора Я уполномочил сына моего Умбет-Галия отправил такового за получением каких есть подарков, который в сопровождении товарищей прибыл благополучно сначала в Вам, а потом поставил нам полученную от Вас золотую медаль, халат обложенный золотым галуном и похвальную грамоту, как я так и другие подведомные мне люди также получившие медали (ниже приложившие тамги) оценили вполне высочайшие награды.

Кашкарию с соседственными с нами // овладел Хожа как известно просил у нас спомощствия в войсках, всем манапам послал подарки из страха со стороны войны, мы дали ответ, что не намерены идти. Сын же мой Умбет-Гали покорнейше просил Ваше превосходительство для данных уведомлении и приклада на оных печати, прислать таковую золотую и если еще окажете милость то золотую саблю — остаемся всегда готовы к услугам Вашим, а люди получившие медали, вознося благодарностей и радости прикладывают тамги: Умбет-Гали. Урманов, Токтор Каравчи, Чал Тургунбаев, Аюке Салтанов, Бай-бута Болотов Во удостоверение всего главный Манап Кара Кыр-гызовский Урман Ниязбеков прикладываю печать.

Октябрь 24 дни 1847

*Переводил переводчик Губернский сотрудник
ЦГА Каз. Респ., Ф.374, Оп. 1. Д.2920. Л.46-46 об.*

**ПОЧТЕННОМУ МАНАПУ УРМАНУ НИЯЗБЕКОВУ
ОТ ПОГРАНИЧНОГО НАЧАЛЬНИКА**

31 декабря 1847 г.

Татарин Галим Якубов по возвращению в Аягуз доставил через таможенный приказ письмо Ваше Ко мне, почтенный Манап, из коих видел желание Ваше быть в Омске вместе с другими почтенными лицами, дабы иметь честь представить

- 560 -

Господину Генерал Губернатору Князю Горчакову, Я ходатайствовал об этом его сиятельству изволил разрешить Вам прибыть сюда, о чем дается Вам узнать от Аягузского приказа через татарина Галина Якубова.

При сем Князь поручил мне уведомить Вас почтенный Манап, что его сиятельству весьма приятно было удостовериться из писем Ваших Ко мне о преданности Вашей и народа к России и что намерений вооружаться против кипчаков. Его сиятельство надеется на храбрость Вашу и уверен, что победители Кенесары одержит верх и в этой борьбе с новопришельцами, для чего желает успехе и даже вслучае крайности постарается оказать помощь.

Относительно приглашения кашкарского Хожи, дабы Вы им содействовали им, его сиятельство находит своей стороны, что вмешиваться Вам в это дело не следует, ибо по причине дружественных отношений России к Китаю, Ваше действие против его Государства будет неминуемо признано его императорским Величеством противным Высочайшей его воле, да и неблагоприятно было бы для Вас удалять своих воинов в такое время когда Вам Самим угрожает опасность.

Примите почтеннейший Манап благодетельные эти наставления нашего начальства за истинно доброе желание народу Вашему всякого хорошего, причем да поможет Вам бог мирную и спокойную жизнь и прочную дружбу с народом Нашим.

*Верно: за старшего Адъютанта Аудитор-подпись
ЦГА Респ. Каз. Ф 374. Оп. 1, Ц. 2020. Л 55 — 56*

**ПИСЬМО БОРОМБАЯ БЕКМУРАТ УУЛУ ГЕНЕРАЛ-
ГУБЕРНАТОРУ ЗАПАДНОЙ СИБИРИ**

*(А. Хасанов «История Киргизской ССР»,
Фрунзе, 1948 г. стр 33)*

В 1844 году бугинский манап Боромбай Бекмуратов обратился в Аягузский окружной приказ со следующим прошением: «Находящиеся с давних лет в нашей волости по торговым делам из татар Тархан Файзула Ногаев и казанский Мухамед Галим Тагиров убедили нас перейти в русское подданство». После этого письма Боромбай неоднократно получал подарки от генерал-губернатора Сибири и пользовался вниманием царских военных властей».

**БЕЛЕК СОЛТОНОВ ОРМОН ХАН ЖАЗДЫРГАН
«ЖООП-НААМЕ» ЖӨНҮНДӨ**

*(Б. Солтоноев, Кызыл кыргыз тарыхы, 1990-ж.
Бишкек, 86-б.)*

1898-жылында (1898-жылы басылган) Бартольд жазган «Жети-Суу тарыхы» болду. Ошол жылдарда кол жазмадан Ормон Ниязбек уулу кыргызга хан болгондо болжолу 1825—30-жылдарда Наменгендик молдого жаздырган «Жооп нама» колума түштү. Бул «Жооп наманын» башында дин тууралуу жазып, көбүнчө өлгөндө суракчы келгенде, аларга жооп берүүнү жазган. Анын бир пайдалуусу — Тагай тукумун, көбүнчө Манап насилуу, ата-бабаларын, солто, бугу, саяк, сарбагыш, азык, черик, коңурат, моңолдор кандайча таралганын көрсөткөн. Жазылыгы бир карыш, узундугу үч кулачтан артык бир-бирине желимдеп улаштырган сары кагазда эле. 1900-жылдан баштап Аристов, Радлов, Бартольддун Азия калкы жөнүндө жазган китептери колума кире баштады.

Мындан төмөн арканын (түн жак кыргызы: саяк, саруу, асык, черик, моңолдор, багыш, катаган, коңурат, бугу, солто жана сарбагыш — Тагай балдарынын) болжолу 1460 — 1470-жылдан башталган тарыхын жаздым. Бул тарыхты жыйып жазып жүргөнүмдө кайсы жеринен калет кетер экен деп калемди бир саат шилтебестен кармап олтурган чагым болду.

№ 182

1846 г., декабря 15. Рапорт есаула Нюхалова генерал-майору Вишневному о присоединении к Кенесары Касымову до 20 тысяч кибиток казахов Старшего жуза, бывших в подданстве Коканда.

В дополнение донесения моего Вашему превосходительству от 8-го числа сего месяца за № 131 об удалении султана Кенесары с реки Или на Чу посланные от меня туда киргизы возвратились и достоверно узнали, что действительно к Кенесаре присоединились киргизы Большой орды родов чимыр, джаныз, сары-юсун и сейкым в огромном числе, так что полагают до 20 тысяч кибиток, бывших в подданстве Ташкинии, и заняли по Чу от урочища Аг-Олея вершины оною, западную часть гор Алтава, называемого Кунгеем, и озера Изкуля. Из тех мест вытеснил дикокаменных киргизов где намерен навсегда оставаться, а чтобы иметь себе защиту от набегов киргизов и ташкинцев, то начинает строить укрепление на реке Чу, при урочище Иткечу.

Дикокаменные же киргизы, тут жившие, перешли горы Кар-Кара-гококтыбе и соединились с другими своими родами.

По прибытии на Чу Кенесары был болен оспой и в ознаменование своего выздоровления объявил свободу всем бывшим с ним киргизам, желающим возвратиться на прежние свои места, к своим родам, вследствие чего часть из тех от него откочевала.

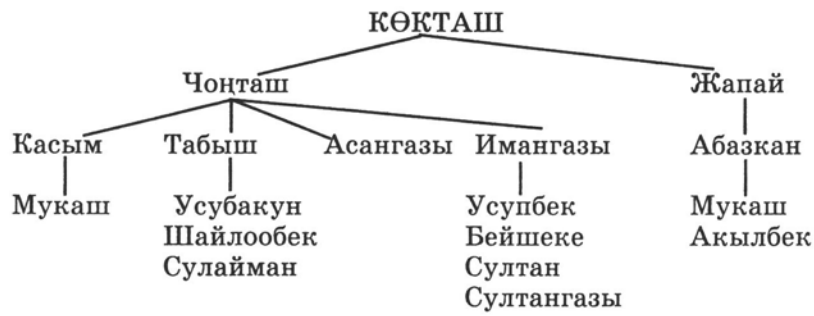
*Есаул Нюхалов. При речке Копал. ЦГА Республики Казахстан.
Ф. 347, Оп. 1, Д. 2920, Л. 203, об. Подлинник.*

№ 187

1847 г., апреля 13. Рапорт управляющего Таминской волостью в Акмолинский окружной приказ о пленении кыргызами Кенесары Касымова и его родственников.

Сего числа прибыли в волость посланные с прокламацией от окружного приказа к конратовскому роду, которыми они последние прислали Алакуза Тойганбаев с братом Байдавлетом. Кон объявили мне, что они, согласно посланному от приказа приглашению из пределов Ташкинии выкочевали сюда около 300 юрт, и остановились на урочище Ергенекты-Пыс-

КӨКТАШ балдары

АКТАШ балдары

ОТТУКТАШ балдары

ТӨЛГӨТАШ балдары

ЖАЙТАШ балдары

МУСАПЫР (НУРТАШ) балдары

БАЙТАШ балдары

ЭСЕНАМАН балдары

Ормон хандын экинчи уулу Чаргындан Жамгырчы, Жамынчы, Черикбай деген үч уулу болгон. Жамгырчыдан эркек тукум жок.

ЖАМЫНЧЫ балдары

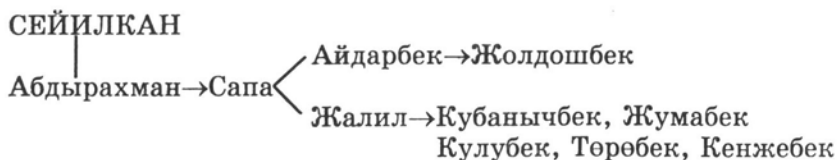

Ормон хандын Үсөн деген уулунун балдары

Ормон хандын Сейилкан деген уулунун балдары (Сейилкан кыргызга атагы чыккан чоң комузчу болгон)

* Черикбай балдары (Черикбайдын энеси чериктин баш манабы Ажыбек баатыр менен Ормон хан кудалашып, уулу Чаргынга алып берген Ажыбектин иниси Турдуке манаптын кызы болгон).

Ыбрайым→Сейдекерим→Мелис Убукеев (белгилүү кино-режиссер)→Сейдекерим (чөбүрө)

Төлө→ Бакас, Абдылда→Бердибек, Бердигул (Бердичал).
Кален

Кайдылда→Нуркан→Абакир, Малик, Дүйшөн,
Кылычбек →Бакас, Үсөйүн, Орозбек
Осмонкул

Касым

Ысмайыл→Дөөтү, Ырысбек, Наамат

Жумабай→Усупбек, Чойбек

Султан→Жапар, Абылмажик

Иса→Маамытбек, Кудайберген

Муса→Дүйшөнбай, Жакыпбек, Жакып

Райым→Ибнабас.

Ормон хандын Бакал деген уулунун балдары

Түзгөн: тарых илимдеринин кандидаты **Жолдошов Рыскул**